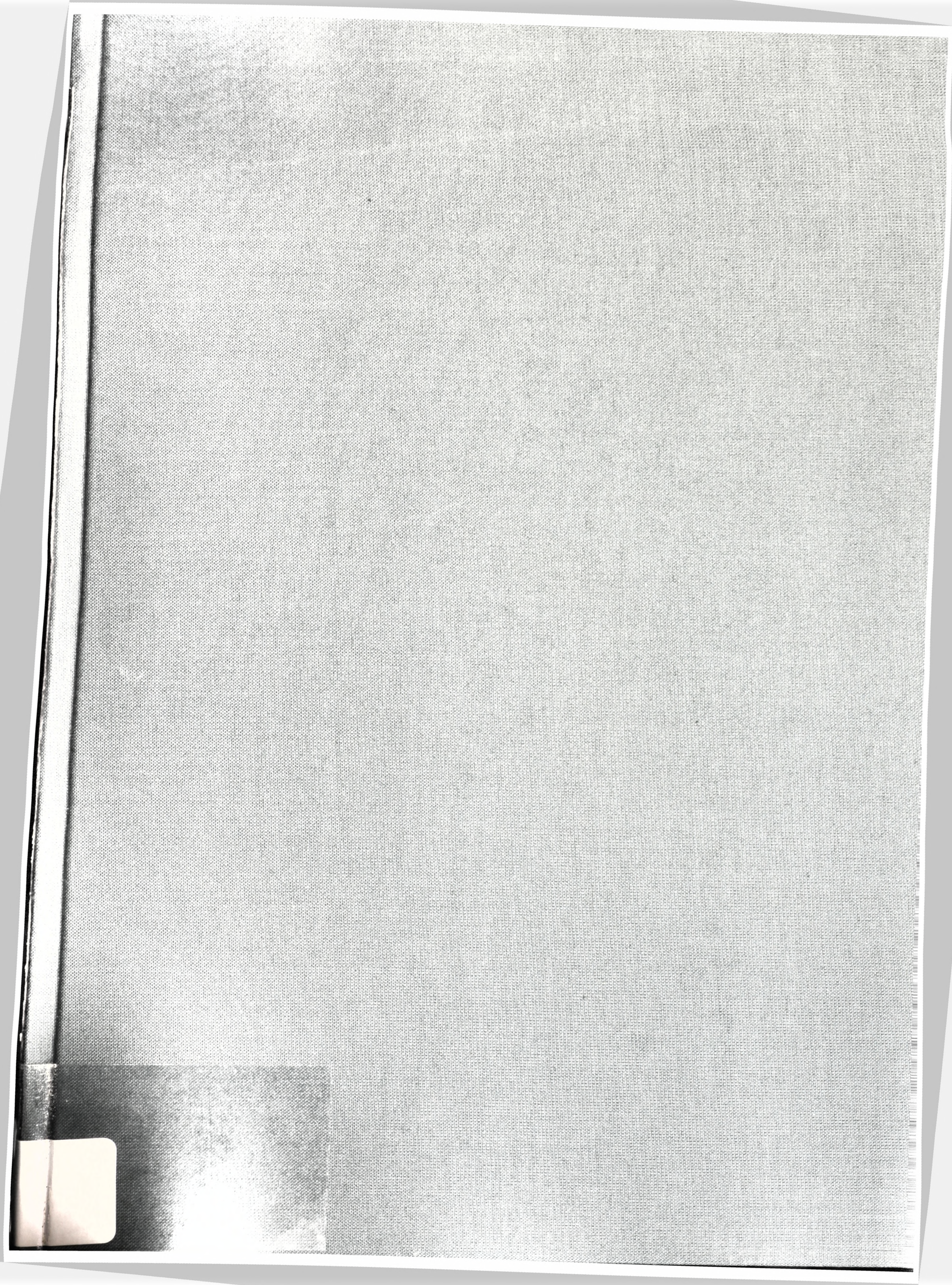

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΩΡΑΦΑΣ

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ

Διδακτορική διατριβή υποβληθείσα στο Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

ΑΘΗΝΑ 1999

E.g.
AIA
xoP

«Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα»

(Ν. 5343/32 αρθ. 202, παρ.2)

$\bar{E}\ \phi\cdot$

$\Delta I A$

$X \varrho \bar{P}$

TMHMA A

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 1

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΠΡΙΝ ΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

1. Εισαγωγή 6
2. Οι πρώτες οικονομικές αντιλήψεις των Μαρξ και Ενγκελς 7
3. Ζητήματα μεθοδολογίας στη διαδικασία συγκρότησης της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας 15
4. Οι οικονομικές απόψεις των *"Χειρογράφων 1844"* 19
5. Η μεθοδολογία των *"Χειρογράφων 1844"*: Η ανθρωπολογική συνιστώσα σαν βάση συγκρότησης της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας 30
6. Η Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας την περίοδο 1845-1847 35
7. Η μεθοδολογία των κειμένων της περιόδου 1845-1847: Η θεμελίωση της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας 50

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ 57

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

1. Εισαγωγή 69
2. *"Grundrisse"*: Η πρώτη εφαρμογή της κίνησης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο 72
3. Το "Κεφάλαιο γενικά" και τα "πολλά κεφάλαια" στα *"Grundrisse"* 77
4. Η θεωρία της αναπαραγωγής στα *"Grundrisse"* 85
5. Η θεωρία της αναπαραγωγής στις *"Θεωρίες για την Υπεραξία"* 91
6. *"Κεφάλαιο"*: Η διαλεκτική μέθοδος και η σχέση γενικού και ειδικού 112
7. Ερμηνείες για την έννοια του *"κεφαλαίου γενικά"* και το μεθοδολογικό πλαίσιο του *"Κεφαλαίου"* 116

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ 127

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΑΤΟΜΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Η κίνηση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στον Τόμο Ι του "Κεφαλαίου"

1. Εισαγωγή 138
2. Η εσωτερική αντίθεση του εμπορεύματος 140
3. Η μετατροπή της εσωτερικής αντίθεσης του εμπορεύματος 146

Η διαδικασία κυκλοφορίας και οι αντιθέσεις των μορφών του ατομικού κεφαλαίου

1. Οι μορφές του ατομικού κεφαλαίου 152
2. Η αντίθεση στα πλαίσια του χρηματικού κεφαλαίου 159
3. Η εσωτερική αντίθεση του εμπορευματικού κεφαλαίου 161
4. Οι σχέσεις των ατομικών κεφαλαίων 167

Αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου στα πλαίσια της κεφαλαιοκρατικής εμπορευματικής παραγωγής

1. Η ανταλλαγή ανάμεσα στις δύο υποδιαιρέσεις : I(μ+υ) με IIσ 171
2. Η ανταλλαγή μέσα στα πλαίσια της υποδιαίρεσης II :Αναγκαία μέσα συντήρησης και είδη πολυτελείας 177
3. Το σταθερό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης I 181
4. Οι συνθήκες της αναπαραγωγής 183
5. Διευρυμένη αναπαραγωγή 184

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ 187

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΜΟΡΦΕΣ ΕΜΦΑΝΙΣΗΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Η διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής

1. Εισαγωγή 192
2. Το ατομικό κεφάλαιο και η τάση για συγκεντροποίηση 196
3. Το κοινωνικό κεφάλαιό και η τάση για συγκεντροποίηση 207

Αναπαραγωγή του συνόλου των ατομικών κεφαλαίων από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου

1. Απλή αναπαραγωγή 210
2. Η ανταλλαγή μέσα στα πλαίσια της υποδαίρεσης II: Αναγκαία μέσα συντήρησης και είδη πολυτελείας από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου 220
3. Ο προσδιορισμός της κοινωνικά εργάσιμης ημέρας 223
4. Κεφάλαιο και εισόδημα : Οι όροι της ανταλλαγής 227
5. Διευρυμένη αναπαραγωγή 238

Το ατομικό κεφάλαιο στη συνολική διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής 235

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ 257

ΤΜΗΜΑ Β

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

ΟΙ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΜΑΡΞ ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΤΗ ΣΥΓΚΕΝΤΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Θεωρητικές απόψεις για τη διαδικασία αναπαραγωγής του κεφαλαίου

1.	Εισαγωγή	1
2.	Η ιστορική διαμάχη για τα σχήματα της αναπαραγωγής	4
3.	Οι επιμέρους μαρξιστικές απόψεις για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου	11
4.	Η διαδικασία αναπαραγωγής και η κεϋνσιανή θεωρία	18
5.	Τα σχήματα αναπαραγωγής και τα μοντέλα συσσώρευσης	23
6.	Μεθοδολογικές προσεγγίσεις στο ζήτημα της αναπαραγωγής	28

Θεωρητικές απόψεις για το συναγωνισμό και τη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου

1.	Γενική τοποθέτηση του προβλήματος	35
2.	Το νεοκλασσικό υπόδειγμα για το σχηματισμό του μονοπωλίου	42
3.	Η μαρξιστική διαμάχη για το μονοπώλιο και το συναγωνισμό	47
	ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ	53

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1.	Εισαγωγή	69
2.	Η απλή αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου	77
3.	Η διευρυμένη αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου	82
4.	Η παραγωγή της κοινωνικής υπεραξίας	85
5.	Απόψεις για το κοινωνικό κεφάλαιο	88
6.	Τρόπος παραγωγής και κράτος	101
	ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ	113

ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟ

ΟΙ ΜΕΤΑΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΚΑΙ Ο ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ

1. Εισαγωγή 121
2. Η διαδικασία αναπαραγωγής στο σοσιαλισμό 123
3. Οι σχέσεις διανομής στο σοσιαλισμό 138

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ 146

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

1. Τα σχήματα αναπαραγωγής της P. Λούξεμπουργκ 152
2. Το μοντέλο συσσώρευσης του O. Bauer 156
3. Τα σχήματα αναπαραγωγής του H. Grossmann 159
4. Τα σχήματα φθίνουσας διευρυμένης αναπαραγωγής του N. Bukharin 162
5. Το σχήμα απλής αναπαραγωγής του E. Preobrazhensky για τον συγκεκριμένο καπιταλισμό 168
6. Ο κρατικός τομέας και τα σχήματα της αναπαραγωγής 170

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ 173

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 174
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 180

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τα τελευταία χρόνια, και κάτω από το βάρος των πολιτικών και κοινωνικών ανακατατάξεων σε παγκόσμια κλίμακα, έχει εμφανισθεί μια συνεχώς αυξανόμενη τάση δυσφήμισης ή και απόρριψης των μελετών που αφορούν το έργο του Μαρξ. Αυτό, βέβαια, δεν ισχύει για το έργο του Weber ή του Keynes, γύρω από τα οποία αναπτύσσεται ένας ίδιος σε έκταση προβληματισμός. Οι ερμηνείες των έργων των μεγάλων διανοητών αποτελούν μια ακαδημαικά νομιμοποιημένη και με κοινά χαρακτηριστικά διαδικασία, που δεν χαρακτηρίζεται πάντα από σχολαστικισμό.

Στις κοινωνικές επιστήμες, οι μελέτες που αναφέρονται σε συγκεκριμένους διανοητές -ή, για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του Kuhn, σε καθορισμένα παραδείγματα- αποτελούν τον απαραίτητο όρο προώθησης αυτών των παραδειγμάτων, κυρίως σε περιόδους που χαρακτηρίζονται από θεωρητική κρίση. Επειδή το έργο του Μαρξ διαμορφώνει ένα τέτοιο παράδειγμα, δηλαδή ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο εξακολουθεί να αναπτύσσεται η έρευνα, καθορίζει πολλές φορές και τις μορφές των θεωρητικών συγκρούσεων, που στο μεγαλύτερο μέρος τους βασίζονται σε παρερμηνείες των μαρξικών κειμένων. Το περιεχόμενο αυτών των θεωρητικών συγκρούσεων διαμορφώνεται, τις περισσότερες φορές, από την εξέλιξη της κοινωνικής πραγματικότητας, την οποία τα παραδείγματα αδυνατούν να προσεγγίσουν. Τα άτομα που ζούν κάτω από διαφορετικές ιστορικές συνθήκες,επανιδιοποιούνται την πνευματική τους κληρονομιά σύμφωνα με τις ανάγκες και τις δυνατότητες τους. Και αυτό ισχύει και για τις μελέτες που αναφέρονται στο έργο του Μαρξ.

Η εργασία αυτή εντάσσεται μέσα στα πλαίσια της μαρξιστικής θεωρίας, και δίνει μεγάλη έμφαση στα ίδια τα κείμενα του Μαρξ. Η ενασχόληση αυτή, όμως, με τα κείμενα του Μαρξ παίρνει υπ' όψη της όλους τους προηγούμενους προβληματισμούς, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα σ' αυτούς που αναπτίσσονται την τελευταία περίοδο, στο βαθμό που επιθυμεί να συμβάλλει στη θετική εξέλιξη και κατάληξη αυτών των τάσεων. Μια εργασία, όμως, για το έργο του Μαρξ έχει να αντιμετωπίσει μια σειρά ιδιαίτερων προβλημάτων, κυρίως ηθικών και πολιτικών, παράλληλα με τα αντίστοιχα διανοητικά, γιατί ο Μαρξ είναι ο μόνος σύγχρονος κοινωνικός διανοητής που έχει επηρεάσει σε τόσο μεγάλο βαθμό τα πολιτικά και κοινωνικά κινήματα της εποχής μας. Ολόκληρο το σύστημα του "Υπαρκτού Σοσιαλισμού" -και αυτό που κατέρρευσε, και αυτό που παραμένει- νομιμοποιούσε την ύπαρξη του μέσα από την ιδιοποίηση της μαρξικής θεωρίας της ιστορίας. Τα μαρξιστικά κόμματα και οι διανοούμενοι -διαφόρων μεγεθών και βεληνεκούς- εξακολουθούν να ισχυρίζονται οτι εκφράζουν τα συμφέροντα των υποτελών τάξεων, σε όλα τα μέρη του κόσμου.Και βέβαια, τίποτα το ανάλογο

δεν συμβαίνει με το έργο του Weber ή του Keynes.Αυτό και μόνο το γεγονός, θέτει τη διαμάχη για τη μαρξική θεωρία σε ένα διαφορετικό επίπεδο, αφού οι ερμηνείες για το έργο του Μαρξ έχουν ταυτόχρονα πολιτική και ακαδημαϊκή σημασία, ακόμα και ανα η πρώτη δεν είναι ιδιαίτερα ορατή. Η ιστορία, μέχρι σήμερα, δεν έχει καταγράψει κανέναν που να φυλακίστηκε ή να εκτελέστηκε για τις ερμηνείες του έργου του Weber ή του Keynes που ήταν διαφοροποιημένες από τις αντίστοιχες κάποιας κρατικής ή κομματικής ορθοδοξίας,σε αντίθεση με οτι έχει συμβεί με το έργο του Μαρξ. Για τον λόγο αυτό, οι μελέτες για το έργο του Μαρξ μπορούν να έχου σπάνια, και κάτω από ειδικές προυποθέσεις, αποκλειστικά και μόνο ακαδημαϊκό χαρακτήρα. Μπορούν να αποκτήσουν τη μορφή μιας κωδικοποιημένης κοινωνικής κριτικής, ή να είναι εξώφθαλμα απολογητικές, αλλά δεν μπορεί να μην έχουν πολιτική διάσταση.

Αυτή, ακριβώς, η πολιτική διάσταση διαμορφώνει το απαραίτητο υπόβαθρο για τη διατύπωση οποιασδήποτε μορφής κριτικής για τις μελέτες που αναφέρονται στο έργο του Μαρξ. Στις τελευταίες, συχνά, αποδίδεται ο χαρακτηρισμός του "σχολαστικισμού" ή του "ακαδημαισμού", είτε γιατί συγκεκριμένες πολιτικές σκοπιμότητες επιβάλλουν την υποβάθμιση των διανοούμενων και την αναβάθμιση των πολιτικών στελεχών των κοινωνικών κινημάτων, είτε γιατί πρέπει να περιθωριοποιηθούν τα πολιτικά συμπεράσματα τους. Ταυτόχρονα, εμφανίζεται το φαινόμενο οτι μια σειρά διανοούμενων που κινούνται αποκλειστικά στους πανεπιστημιακούς χώρους θεωρούν οτι κατέχουν μέσα από τη μερικότητα της άποψης τους για τη μαρξική θεωρία, την απόλυτη αλήθεια που μπορεί να τους αποκαλύπτει όλους τους όρους κίνησης της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας.

Με τα δεδομένα αυτά, πιστεύουμε, ότι το πολιτικό περιεχόμενο των διαμαχών στη μαρξιστική θεωρία, επιβάλλει την αποδοχή των ορίων τηα ακαδημαικής πρακτικής για όσους προσπαθούν να ερμηνεύσουν τις απόψεις του Μαρξ. Αλλά και για έναν ακόμα εξίσου σημαντικό λόγο. Γιατί η ιστορία απέδειξε οτι δεν μπορεί να υπάρχουν οριστικές ερμηνείες της σκέψης του Μαρξ, τουλάχιστον κάτω από τις δεδομένες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Είναι δυνατόν να υπάρξουν επανεμφανίσεις ερμηνειών με διαφοροποιημένες αποχρώσεις, είναι δυνατόν να προωθηθούν ορισμένες πλευρές της μαρξιστικής προβληματικής, είναι δυνατόν να δοθούν διαφορετικές πολιτικές ερμηνείες σε θεωρητικές προτάσεις, αλλά δεν είναι πιθανόν να εμφανισθεί στο ορατό μέλλον μια οριστική ερμηνεία της σκέψης του Μαρξ. Και αποτελεί, βέβαια, άλλης τάξης πρόβλημα το αν χρειάζεται μια οριστική ερμηνεία της σκέψης του Μαρξ, ή αν πρέπει να ερμηνεύουμε την τελευταία με διαφορετικούς τρόπους, κάτω από διαφορετικές συνθήκες και για διαφορετικούς σκοπούς. Κάτω από τις συνθήκες που διαμορφώθηκαν τον 20ο αιώνα, είναι θετικό το γεγονός ότι κατόρθωσε να επιβιώσει η τελευταία τάση, παρόλα τα εμπόδια που επέβαλαν οι διαφόρων ειδών δογματισμοί και οι κομματικές και κρατικές σκοπιμότητες, χωρίς αυτό να σημαίνει οτι

η μαρξιστική θεωρία επιδέχεται οποιαδήποτε ερμηνεία. Και αυτό γιατί κάτω από το όνομα του Μαρξ μπορεί να νομιμοποιηθεί οποιοδήποτε δόγμα και πρακτική, όπως και το αντίστροφο. Σε αντιπαλότητα με τις ιδέες του Μαρξ μπορεί να διατυπωθούν και έχουν διατυπωθεί άλλες θεωρίες για την κοινωνική πραγματικότητα.Σε όλες τις περιπτώσεις είναι εξαιρετικά σημαντικό να διευκρινισθεί το τι είπε ή τι δεν είπε ο Μαρξ.

Η εργασία αυτή γράφτηκε σε μια περίοδο σημαντικών αλλαγών στον παγκόσμιο χάρτη της αριστεράς. Σε μια περίοδο που σεν έχουν διαμορφωθεί ακόμα οι όροι που θα προωθήσουν τη μαρξιστική θεωρία με τρόπο που να απαντήσει συνεκτικά στις προκλήσεις του μέλλοντος. Με την έννοια αυτή, η προβληματική της ανήκει στην προηγούμενη περίοδο, της οποίας τις θεωρητικές κατακτήσεις ενσωματώνει ή απορρίπτει με τρόπο κριτικό.

Το αντικείμενο της έρευνας είναι η θεωρία της αναπαραγωγής, που εξετάζεται στα διάφορα στάδια της διαμόρφωσης της, δηλαδή κάτω από ιδιαίτερες θεωρητικές προυποθέσεις. Οι τελευταίες εμπεριέχονται στο έργο του Μαρξ, οι διαφοροποιήσεις του οποίου πρέπει να κατανοηθούν με τρόπο που να σχετίζεται τόσο με τη μέθοδο διαμόρφωσης των θεωρητικών υποθέσεων,όσο και με τον τρόπο πραγματοποίησης της συνολικής θεωρίας. Η θεωρία της αναπαραγωγής εμφανίζεται στο έργο του Μαρξ ταυτόχρονα με την ολοκλήρωση της συγκρότησης της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, και παρουσιάζεται με την πιο αναπτυγμένη μορφή της στο *"Κεφάλαιο"*.

Στο πρώτο μέρος αυτής της εργασίας παρουσιάζονται οι οικονομικές απόψεις των κλασσικών του μαρξισμού, όπως διατυπώθηκαν πριν από τη συγκρότηση της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Στην ενότητα αυτή αναπτύσσονται και οι μεθοδολογικές προϋποθέσεις για την εξέταση του έργου του Μαρξ και αναδεικνύεται η ανθρωπολογική συνιστώσα που χαρακτηρίζει τα *"Χειρόγραφα 1844"* καθώς και η υλιστική αντίληψη της ιστορίας, όπως προκύπτει από τα κείμενα της περιόδου 1845-1847.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται τα ιδιαίτερα στοιχεία που συγκροτούν την κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Στα *"Grundrisse"* εμφανίζεται η πρώτη εφαρμογή της μεθόδου παρουσιασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, παράλληλα με ένα θεωρητικό πλαίσιο που καθορίζεται από τις έννοιες *"το κεφάλαιο γενικά"* και *"τα πολλά κεφάλαια"*. Εδώ διατυπώνεται για πρώτη φορά η θεωρία της αναπαραγωγής, που διαφέρει ωστόσο σημαντικά από την τελική μορφή της. Η θεωρία για την αναπαραγωγή εμφανίζεται και στο *"Χειρόγραφο 1861-63"*, σε μια περισσότερο αναπτυγμένη μορφή, ενώ στο ίδιο έργο τίθενται οι βάσεις απομάκρυνσης από το μεθοδολογικό πλαίσιο που συνιστούν οι έννοιες *"το κεφάλαιο γενικά"* και *"τα πολλά κεφάλαια"*. Στην ίδια ενότητα εξετάζεται και το γενικό πλαίσιο του *"Κεφαλαίου"*, που καθορίζεται από τη διαλεκτική μέθοδο και τη σχέση ειδικού και γενικού. Η τελευταία εξειδικεύεται με σαφή τρόπο στη σχέση ατομικού και κοινωνικού κεφαλαίου, μια σχέση που χαρακτηρίζει τη μέθοδο συγκρότησης των τριών Τόμων του *"Κεφαλαίου"*.

Στο τρίτο μέρος συγκεκριμενοποιείται η κίνηση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"*, ξεκινώντας από την εσωτερική αντίθεση του εμπορεύματος και καταλήγοντας στην έννοια του κεφαλαίου. Η κίνηση του τελευταίου και οι αντιθέσεις των μορφών του μέσα στη διαδικασία κυκλοφορίας εξετάζονται στη συνέχεια. Ακολουθεί μια πρώτη παρουσίαση της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου, θεωρούμενου σαν συνόλου ατομικών κεφαλαίων.

Στο τέταρτο μέρος εξετάζονται οι μορφές εμφάνισης του κοινωνικού κεφαλαίου όπως διατυπώνονται στους τρείς Τόμους του *"Κεφαλαίου"*. Παρουσιάζεται η διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, τόσο από την πλευρά του ατομικού όσο και από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως διατυπώνονται στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"*. Η διαδικασία αναπαραγωγής εξετάζεται στην ενότητα αυτή σαν αναπαραγωγή του συνόλου των ατομικών κεφαλαίων από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως εμφανίζεται στον Τόμο ΙΙ του *"Κεφαλαίου"*. Η διαφορετική αυτή παρουσίαση συνδέεται με τη σχέση ανάμεσα στην μορφή εμφάνισης του κοινωνικού προιόντος και στο περιεχόμενο του, που δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια μετατροπή της εσωτερικής αντίθεσης του εμπορεύματος ανάμεσα στη αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία. Τέλος, αναλύονται οι σχέσεις ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο όπως εμφανίζονται στη συνολική διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, δηλαδή στον Τόμο ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"*, και προσδιορίζονται οι νέες μορφές εμφάνισης του κοινωνικού κεφαλαίου.

Στο πέμπτο μέρος παρουσιάζονται οι κυριότερες από τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί για τη διαδικασία αναπαραγωγής. Οι απόψεις αυτές ομαδοποιούνται με βάση τον κοινό στόχο τους που είναι είτε η διατύπωση μιας θεωρίας για την κρίση, είτε η διατύπωση μιας θεωρίας για τον ιμπεριαλισμό, είτε η δημιουργία ενός μοντέλου ισορροπίας για τον καπιταλισμό. Ταυτόχρονα, στην ενότητα αυτή εξετάζονται και οι θεωρητικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί για τη διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης και τη σχέση του μονοπωλίου με την αγορά και το συναγωνισμό.

Στο έκτο μέρος εξετάζεται η λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου όπως προκύπτει μέσα από τις προυποθέσεις που παρουσιάστηκαν στις προηγούμενες ενότητες. Αυτή η λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου επιφέρει αλλαγές στη δομή της καπιταλιστικής κοινωνίας, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι διαμορφώνονται τα χαρακτηριστικά ενός νέου σταδίου του καπιταλισμού. Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται και οι κυριότερες απόψείς που έχουν διατυπωθεί για το ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου και τη σχέση του με το κράτος, παράλληλα με τις απόψεις περί κρατικού καπιταλισμού που σχετίζονται άμεσα με το αντικείμενο μελέτης αυτής της εργασίας.

Στο τελευταίο μέρος παρουσιάζονται σε ένα αφηρημένο επίπεδο ανάλυσης οι διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στη λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου και στον

σοσιαλισμό. Το μεγαλύτερο βάρος πέφτει στη λειτουργία του νόμου της αξίας στον σοσιαλισμό και στη σύγκριση του με τη δυνητική λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου, με σκοπό να αναδειχτούν οι πραγματικές διαστάσεις του σοσιαλισμού, όπως διατυπώθηκαν από τους κλασσικούς του μαρξισμού.

Τα τέσσερα πρώτα μέρη διαμορφώνουν ουσιαστικά τα επιχειρήματα της εργασίας αυτής, για τη μεθοδολογία συγκρότησης και τη λειτουργία της διαδικασίας αναπαραγωγής. Τα υπόλοιπα τέσσερα μέρη δείχνουν τις διαφορές ή τις ομοιότητες σε μια σειρά ζητήματα, ανάμεσα στην άποψη που αναπτύσσουμε και σε άλλες απόψεις που έχουν ήδη διατυπωθεί.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΠΡΙΝ ΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην περίοδο μέχρι το 1857 οι θεωρητικές κατακτήσεις της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας δεν ήταν επαρκείς για να ερμηνεύσουν τους νόμους κίνησης της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας. Αυτό γίνεται εμφανές αν εξετασθούν και συγκριθούν οι θεωρίες για τις κρίσεις και τη συνολική αναπαραγωγή του κεφαλαίου στην περίοδο από το 1857 και μετά. Η θεωρία μάλιστα της αναπαραγωγής απουσιάζει παντελώς στην πρώτη περίοδο κατά την οποία η θεωρία της οικονομικής κρίσης συνδέεται άμεσα με τις αντίστοιχες κοινωνικές και πολιτικές κρίσεις που οδηγούν στη οριστική κατάργηση του καθεστώτος της ατομικής ιδιοκτησίας.

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται κατ' αρχήν οι πρώτες οικονομικές απόψεις των Μαρξ και Ενγκελς που διατυπώνονται την περίοδο μέχρι το 1844. Κατόπιν παρουσιάζεται η βασική μεθοδολογία που μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε τέσσερα διαφορετικά στάδια στην εξέλιξη της σκέψης του Μαρξ που οριοθετούνται: α) Από τα *"Χειρόγραφα 1844"*, με κύριο χαρακτηριστικό την ανάδειξη μιας ανθρωπολογικής συνιστώσας σαν απαραίτητης βάσης για την κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, β) Από τα κείμενα της περιόδου 1845-1847, που διαμορφώνουν τους όρους για μια υλιστική αντίληψη της ιστορίας, γ) Τα *"Grundrisse"*, που χαρακτηρίζονται από την πρώτη εφαρμογή της μεθόδου κίνησης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και στα πλαίσια των οποίων εμφανίζεται η πρώτη διατύπωση της θεωρίας για την αναπαραγωγή, και δ) Το *"Κεφάλαιο"*, που εκτός από την προηγούμενη μέθοδο οριοθετείται και από τη σχέση ανάμεσα στο γενικό και το ειδικό και στα πλαίσια του οποίου η θεωρία της αναπαραγωγής παίρνει την πληρέστερη μορφή της.

Στα επόμενα, εξετάζονται τα δύο πρώτα στάδια στην εξέλιξη της σκέψης του Μαρξ και γίνεται προσπάθεια να επισημανθούν οι θεωρητικές κατακτήσεις αυτής της περιόδου, που εξακολουθούν να έχουν σημασία και στην περίοδο που συγκροτείται η κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Παράλληλα, εξετάζονται με βάση τη μέθοδο που αναπτύσσουμε και οι διαφορετικές οπτικές για τη μελλοντική σοσιαλιστική κοινωνία, καθώς και η σημασία τους μέσα στα πλαίσια του συνολικού έργου του Μαρξ.

Η σειρά εμφάνισης των κεφαλαίων αυτής της ενότητας υπαγορεύθηκε από την αναγκαιότητα να δοθεί μεγαλύτερη βαρύτητα στα ζητήματα μεθοδολογίας που σχετίζονται με τα στάδια εξέλιξης της σκέψης του Μαρξ. Για τον λόγο αυτό διατυπώνονται πρώτα οι θεωρητικές απόψεις της περιόδου πριν από το 1844 και μετά ακολουθούν τα ζητήματα μεθοδολογίας και οι οικονομικές απόψεις μέχρι τη δεκαετία του 1850.

2. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΜΑΡΞ ΚΑΙ ΕΝΓΚΕΛΣ

Στην περίοδο μέχρι το 1844 ο Μαρξ και ο Ενγκελς διαμόρφωσαν μια σειρά απόψεις για την οικονομική λειτουργία του καπιταλισμού, που,εκτός από τις ομοιότητες, παρουσιάζουν και μια εσωτερική συνοχή, αν ληφθούν υπ' όψη οι προϋποθέσεις πάνω στις οποίες βασίζονται. Πρόκειται για μια σειρά θέσεων που διαμορφώνουν το πλαίσιο κριτικής του καπιταλισμού με τον τρόπο που τον αντιλαμβάνονται εκείνη την περίοδο και όχι για μια συγκροτημένη κριτική της πολιτικής οικονομίας του καπιταλισμού. Ακριβώς επειδή πρόκειται για κριτική του καπιταλισμού, οι οικονομικές απόψεις που διατυπώνονται συνδέονται με αντιλήψεις περί άφεσης κοινωνικής κρίσης που θα θέσει τέλος στο καπιταλιστικό σύστημα.

Εδώ μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι όχι μόνο η σύνδεση του οικονομικού και του πολιτικοκοινωνικού είναι γραμμική, αλλά και οτι δεν εξετάζονται οι αναγκαίες διαμεσολαβήσεις που μπορούν να ενεργοποιήσουν μια τέτοια προοπτική.

Η πρώτη κριτική του καπιταλισμού γίνεται στο έργο του Ενγκελς *"Διάγραμμα για μια κριτική της Πολιτικής Οικονομίας"* που γράφτηκε στα τέλη του 1843 και ήταν το πρώτο που έστρεψε την προσοχή του Μαρξ σε ζητήματα Πολιτικής Οικονομίας. Ο Ενγκελς διαμορφώνει τα κριτήρια μιας σοβαρής κριτικής του καπιταλιστικού συστήματος, όπως αυτό παρουσιάζεται από τους οικονομολόγους, επικεντρώνοντας αυτή την κριτική σε δύο σημεία: στο Μερκαντιλισμό και στη σημασία της ατομικής ιδιοκτησίας. Θεωρεί ότι οι όροι *"εθνικός πλούτος"*, *"εθνική οικονομία"*, *"δημόσια οικονομία"* κλπ. προέκυψαν σαν *"αποτέλεσμα του πάθους των φιλελεύθερων οικονομολόγων για γενίκευση"*[1]. Εφ' όσον όμως υπάρχει - συνεχίζει ο Ενγκελς - η ατομική ιδιοκτησία, *"ο όρος δεν έχει νόημα"*[2]. Η ατομική ιδιοκτησία δεν είναι όμως μόνο ο παράγοντας που αντιτίθεται και καθιστά ανενεργούς τους οποιουσδήποτε *"κοινωνικούς όρους"* αλλά και αυτό που διαμορφώνει το εμπόριο. Η θεώρηση του εμπορίου σαν συνέπεια της ατομικής ιδιοκτησίας συνιστά μια απομάκρυνση από την ιδεολογία του ανθρωπισμού, που μέχρι την εποχή αυτή αποτελούσε την κύρια διάσταση της προβληματικής του Ενγκελς. Μια άλλη συνέπεια του εμπορίου είναι η θεμελίωση της έννοιας της αξίας[3]. Ο Ενγκελς θεωρεί ότι η πρώτη καθορίζεται από τα έξοδα παραγωγής και τη χρησιμότητα, κριτικάροντας τις απόψεις που προσπαθούν να την προσδιορίσουν με βάση μόνο τον ένα παράγοντα. Η πρώτη διατύπωση μιας θεωρίας για την αξία που επιχειρεί ο Ενγκελς, μας δείχνει ότι αφ' ενός δεν μπορεί ακόμα να ερμηνεύσει σωστά τον Ricardo, αφ' ετέρου δεν μπορεί να συλλάβει την ίδια την έννοια της αξίας, την οποία σε κάποια σημεία φαίνεται να αμφισβητεί[4] αλλά, τελικά, την προσεγγίζει μέσα από το *"φυσικό νόμο"* της προσφοράς και της ζήτησης.

Το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης ο Ενγκελς τον διατυπώνει μέσα από τα

φαινόμενα του συναγωνισμού, που και αυτός θεωρείται σαν συνέπεια του εμπορίου. Ο συναγωνισμός, αλλά και η αντίθεσή του, το μονοπώλιο, δεν φαίνονται αποκομμένοι από την παραγωγή, που και αυτή καθορίζεται από την ατομική ιδιοκτησία. Η παραγωγή συνδέεται αναπόσπαστα με δύο στοιχεία: τη φύση και την ανθρώπινη δραστηριότητα. Και είναι το δεύτερο στοιχείο αυτό που καθορίζει τη διάκριση κεφαλαίου-εργασίας, στα πλαίσια της οποίας η εργασία θεωρείται η πηγή του πλούτου.

Ο Ενγκελς θεμελιώνει την προέλευση του κέρδους στη διαδικασία παραγωγής και ειδικότερα σ' αυτό που η εργασία προσθέτει στο αρχικά καταβεβλημένο κεφάλαιο. Γράφει σχετικά: *"Η διάκριση ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο, που προκύπτει από την ατομική ιδιοκτησία, δεν είναι τίποτα άλλο παρά η εσωτερική διχοτόμηση της εργασίας που αντιστοιχεί σ' αυτή τη διαιρεμένη κατάσταση και προκύπτει από αυτή. Και μόλις ολοκληρωθεί αυτή η διάκριση, το κεφάλαιο διαχωρίζεται για μια ακόμα φορά στο αρχικό κεφάλαιο και στο κέρδος-την αύξηση που παίρνει το κεφάλαιο στη διαδικασία παραγωγής"*[5]. Η λειτουργία της διαδικασίας παραγωγής διαμορφώνει, παράλληλα,και τους όρους μιας εσωτερικής αστάθειας του συστήματος, στο βαθμό που ο συναγωνισμός των κεφαλαίων οδηγεί σε προβλήματα που συνδέονται με την προσφορά και τη ζήτηση.

Σαν νόμος του συναγωνισμού, η προσφορά και η ζήτηση πάντα *"τείνουν να συμπληρώνουν η μία την άλλη"*[6], πράγμα που ποτέ δεν επιτυγχάνεται. Η προσφορά, πάντα, ακολουθεί από κοντά τη ζήτηση χωρίς όμως να ανταποκρίνεται στη ζήτηση. Στις σχέσεις αυτές βασίζει ο Ενγκελς και τη θεωρία του για την κρίση. *"Αν η ζήτηση είναι μεγαλύτερη από την προσφορά οι τιμές ανεβαίνουν και σαν αποτέλεσμα, η προσφορά σε έναν ορισμένο βαθμό ανέρχεται. Μόλις όμως έρθει στην αγορά, οι τιμές πέφτουν, και αν γίνει (η προσφορά) μεγαλύτερη από τη ζήτηση, τότε η πτώση στις τιμές είναι τόσο σημαντική ώστε η ζήτηση ανέρχεται ξανά. Αυτό συνεχίζεται χωρίς τέλος..."*[7].

Η οποιαδήποτε υπερπαραγωγή εμφανίζεται σαν αποτέλεσμα της μη ύπαρξης προγραμματισμένης δυνατότητας εξίσωσης της προσφοράς και της ζήτησης αλλά και των προσπαθειών των διαφορετικών κεφαλαιοκρατών να συναγωνισθούν, τόσο τους υπόλοιπους, όσο και τους εργάτες. *"Ο αγώνας του κεφαλαίου ενάντια στο κεφάλαιο, της εργασίας έναντια στην εργασία, της γης ενάντια στη γη.. οδηγεί την παραγωγή σε ένα έσχατο σημείο..."*[8]. Και σε ένα άλλο σημείο : *"Αν οι παραγωγοί σαν τέτοιοι γνώριζαν τις απαιτήσεις των καταναλωτών, αν επρόκειτο να οργανώσουν την παραγωγή, αν επρόκειτο να τη διαμοιράσουν μεταξύ τους, τότε οι διακυμάνσεις του συναγωνισμού και η τάση του για κρίση θα ήταν αδύνατη"*[9].

Σύμφωνα με τη θεωρία που διατυπώνει ο Ενγκελς, η οικονομική επέκταση, η υπερπαραγωγή, η κρίση, η ανάκαμψη είναι φαινόμενα που επαναλαμβάνονται σε ορισμένα χρονικά διαστήματα. *"... οι εμπορικές κρίσεις, που επανεμφανίζονται κανονικά όπως οι*

κομήτες και από τις οποίες έχουμε κατά μέσο όρο μια κάθε πέντε χρόνια ως επτά χρόνια"[10]. Η επανεμφάνιση των κρίσεων διαμορφώνει και τα στοιχεία αλληλοσύνδεσης μεταξύ τους, με τρόπο που να χειροτερεύουν, καθώς αναπτύσσεται το καπιταλιστικό σύστημα. "*... κάθε διαδοχική κρίση είναι προορισμένη να γίνεται περισσότερο παγκόσμια και με τον τρόπο αυτό χειρότερη από την προηγούμενη*"[11].

Ο Ενγκελς καταλήγει να συνδέει την κρίση με τη διαμάχη των τάξεων που οδηγεί τελικά στην επανάσταση, και προσδιορίζει τον καπιταλισμό σαν ένα σύστημα που χαρακτηρίζεται από την αντίφαση μιας "*υπεράφθονης παραγωγικής δύναμης*" και της εξαθλίωσης των μαζών. Εδώ μπορούμε να ανιχνεύσουμε για πρώτη φορά τους οικονομικο-κοινωνικούς όρους θεμελίωσης των χαρακτηριστικών μιας μετακαπιταλιστικής κοινωνίας που βασίζεται στα ίδια τα όρια ανάπτυξης του καπιταλισμού και προκύπτει από τη συνεχή άνοδο της παραγωγικότητας. "*Αυτή η αμέτρητη παραγωγική δυνατότητα αν γίνει αντικείμενο συνειδητής διαχείρησης προς όφελος όλων, σύντομα θα μειώσει στο μικρότερο επίπεδο της εργασία που αντιστοιχεί στο ανθρώπινο γένος*"[12].

Μπορούμε να συνοψίσουμε τα επιχειρήματα του Ενγκελς για να προσδιορίσουμε πως αναπαράγονται από τον Μαρξ στις σημειώσεις του αυτής της περιόδου[13]. Από τις σχέσεις ατομικής ιδιοκτησίας και το εμπόριο διαμορφώνονται οι έννοιες της αξίας στις διάφορες συνιστώσες τους και μακρόχρονα εμφανίζεται η λειτουργία του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης. Η προσφορά και η ζήτηση, λειτουργώντας πάντα σαν νόμος του συναγωνισμού, διαμορφώνουν τις συνθήκες εμφάνισης μιας κρίσης υπερπαραγωγής που επαναλαμβάνεται σε τακτά χρονικά διαστήματα. Η οικονομική κρίση συνδέεται με κοινωνικές συγκρούσεις, που κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις μπορούν να οδηγήσουν σε ανατροπή του καπιταλισμού. Η γραμμική αυτή λογική υιοθετείται από τον Μαρξ σε μία σειρά σημειώσεις που δεν έχει ακόμα διευκρινισθεί πότε άρχισαν να γράφονται -κατά πάσα πιθανότητα στις αρχές του 1844[14].

Ο Μαρξ, εδώ, διατυπώνει μια σειρά παρατηρήσεις που σχετίζονται έμμεσα ή άμεσα με το ζήτημα των κρίσεων και που ήδη έχουν αναφερθεί από τον Ενγκελς. Ξεκινώντας μια κριτική για τη θεωρία της αξίας, αντιλαμβάνεται την αξία ταυτόσημη με την τιμή που περιλαμβάνει την εργασία, τα υλικά που απαιτούνται, τον τόκο και το κέρδος. Διαφοροποιείται όμως από τον Ricardo στο ζήτημα του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης, θεωρώντας ότι η πρώτη καθορίζεται από τον συναγωνιμό των καταναλωτών. Ακόμα όμως και ο συναγωνισμός των καταναλωτών θεωρείται διατυπωμένος με μονομέρεια, αφού δεν περιλαμβάνει την επίδραση που ασκεί η αγορά διάθεσης του προϊόντος, η οποία απαιτεί μια τάση για ταύτιση της προσφοράς και της ζήτησης. Αν δεν ισχύει το τελευταίο δεν μπορούν να κατανοηθούν οι οικονομικές κρίσεις σαν κρίσεις υπερπαραγωγής.

Ο συναγωνισμός και στις δύο διαστάσεις του διαμορφώνει τη διαδικασία διανομής με

όρους μισθών, κερδών και προσόδου. Το κεφάλαιο μπορεί να απαιτεί και να επιτυγχάνει να ιδιοποιείται ένα πλεόνασμα πέρα από το αναγκαίο παραγωγικό κόστος με βάση το οποίο αναπληρούνται τα μέσα παραγωγής και η εργασία. Ο ρόλος της τελευταίας στη διαδικασία παραγωγής συνδέεται με το σκοπό της απόκτησης των υλικών ειδών επιβίωσης. Για τον λόγο αυτό ο στόχος της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής δεν μπορεί να είναι παρά η ποσοτική μείωση του κόστους παραγωγής καθεαυτού, συμπεριλαμβανομένης και της εργασίας. Παράλληλες παρατηρήσεις γίνονται από τον Μαρξ και στα *"Σχόλια στο βιβλίο του James Mill : "Elements d' economie politique"*[15].

Ο Μαρξ κατ' αρχήν, αναφέρεται στη δυνατότητα ισορροπίας της προσφοράς και της ζήτησης, θεωρώντας την ένα *"σποραδικό"* φαινόμενο που εξαρτάται από τις προηγούμενες διακυμάνσεις της προσφοράς και της ζήτησης και που οφείλεται στη *"δυσαναλογία ανάμεσα στο κόστος παραγωγής και στην ανταλλακτική αξία"*[16]. Με βάση αυτά διαμορφώνει μια κριτική για τη μέθοδο της πολιτικής οικονομίας, που σαν πραγματικό νόμο υιοθετεί το *"τυχαίο"*[17] για να περάσει στο πρόβλημα του χρήματος και της ανταλλαγής. Η ανάλυση δεν είναι μόνο σε ένα πρώτο επίπεδο εννοιών, αλλά προεκτείνεται και στο χρηματικό σύστημα, προσπαθώντας να κατανοήσει τον διπλό χαρακτήρα του χρήματος. *"Ο προσωπικός τρόπος ύπαρξης του χρήματος σαν χρήμα και όχι μόνο σαν εσωτερική, υπονοούμενη, κρυφή κοινωνική σχέση ή ταξική σχέση ανάμεσα στα εμπορεύματα-αντιστοιχεί όλο και περισσότερο στην ουσία του χρήματος, που όσο πιο αφηρημένη είναι, τόσο λιγότερο έχει μια φυσική σχέση με τα άλλα εμπορεύματα..."*[18]. Η τέλεια έκφραση του χρηματικού συστήματος θεωρείται το τραπεζικό σύστημα που αυξάνει την αντίθεση μεταξύ του κεφαλαιοκράτη και του εργάτη, όπως και μεταξύ των κεφαλαιοκρατών, διαμορφώνοντας τους όρους μιας πολιτικής κυριαρχίας των τραπεζών[19].

Ταυτόχρονα αναπαράγονται απόψεις για τον ρόλο της εργασίας και δίνεται μεγαλύτερη βαρύτητα στο ζήτημα αυτό, ενώ υπάρχει και μια αναφορά στην *"αντίθεση ανάμεσα στον καπιταλιστή και τον εργάτη"*[20].

Το αντικείμενο εξέτασης του Μαρξ δεν είναι η μισθωτή εργασία αλλά η εργασία επιβίωσης *(Erwerbsarbeit)*, γιατί η πρώτη επικεντρώνεται στη σχέση εργάτη και κεφαλαιοκράτη, ενώ η δεύτερη τονίζει τη διαφορά ανάμεσα στην εργασία που κάνει ο εργαζόμενος για τον εαυτό του και στην εργασία για να επιβιώσει, χωρίς όμως να ενδιαφέρεται για αυτή την εργασία. Η εργασία επιβίωσης προκύπτει από τη σχέση ανταλλαγής και όχι από την αντίθεση κεφαλαιοκράτη και εργάτη. Η έννοια της εργασίας επιβίωσης συγκεκριμενοποιεί αυτό που ήδη ο Μάρξ έχει αναφέρει στο άρθρο του στα *Deutsch-franzosische Jahrbucher*[21], δηλαδή προσθέτει την οικονομική συνιστώσα στις απανθρωποποιητικές επιπτώσεις της εργασίας πάνω στην τάξη με τις *"ριζοσπαστικές αλυσίδες"*. Η εργασία μόνο *"τυχαία"* μπορεί να αποκαταστήσει μια άμεση σχέση

ικανοποίησης τόσο με το προιόν της εργασίας, όσο και με αυτή την ίδια τη δραστηριότητα της εργασίας. Στην περίπτωση αυτή, ο εργαζόμενος εργάζεται μόνο για να ικανοποιήσει κοινωνικές ανάγκες που είναι εξωτερικές της ατομικής του υπόστασης, και που επιδρούν σαν εξωτερικός φραγμός στο είναι του. *"Η εργασία μου μπορεί να είναι μια ελεύθερη έκφραση ζωής, κι έτσι μια απόλαυση της ίδιας της ζωής... αλλά με την προϋπόθεση ύπαρξης της ατομικής ιδιοκτησίας, γίνεται αλλοτρίωση της ζωής γιατί εργάζομαι για να ζήσω, για να προμηθεύσω στον εαυτό μου τα μέσα επιβίωσης... Με την ύπαρξη της ατομικής ιδιοκτησίας η ατομικότητά μου αλλοτριώνεται σε σημείο που αυτή η δραστηριότητα μου είναι μισητή.. και έτσι είναι μόνο μια αναγκαστική δραστηριότητα που μου επιβάλλεται από μια εξωτερική, τυχαία ανάγκη, και όχι από μια εσωτερική, απαραίτητη ανάγκη"*[22]. Ο Μαρξ αναφέρεται ακόμα και στις σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής στη βάση της ατομικής ιδιοκτησίας, που καθορίζει σαν στόχο της παραγωγής το *"έχειν"*[23]. Το ιδεώδες για τον Μαρξ θα ήταν ένα σύστημα παραγωγής που θα μπορούσε να εξασφαλίσει την πραγματοποίηση της ανθρώπινης ουσίας σε όλες τις διαστάσεις της, κάτι που, προφανώς, δεν μπορεί να επιτύχει το καπιταλιστικό σύστημα.

Το σύστημα αυτό που βασίζεται στον καταμερισμό εργασίας και την ανταλλαγή χαρακτηρίζεται από το ότι η υλική παραγωγή έχει την ιδιότητα της ισότητας στην ανταλλαγή, ανεξάρτητα από την ιδιαίτερη φυσική της μορφή. Σ' αυτή την άμεσα αφηρημένη ισότητα ο Μαρξ δίνει την ονομασία αξία, με τον ακόλουθο τρόπο: *"Η διαδικασία μεσολάβησης μεταξύ των ανθρώπων που ανταλλάσουν δεν είναι μια κοινωνική ή ανθρώπινη διαδικασία, ούτε μια ανθρώπινη σχέση: είναι η αφηρημένη σχέση της ατομικής ιδιοκτησίας με ατομική ιδιοκτησία και η έκφραση αυτής της αφηρημένης σχέσης είναι η Αξία, της οποίας η πραγματική ύπαρξη σαν Αξίας έγκειται στο χρήμα"*[24]. Ο Μαρξ εξειδικεύει τα χαρακτηριστικά της αξίας που τη διαμορφώνουν σαν ανταλλακτική αξία με τον εξής τρόπο: *"Επομένως ο τρόπος ύπαρξης της ατομικής ιδιοκτησίας καθεαυτής έχει γίνει αυτός του υποκατάστατου, του ισοδύναμου. Αντί για μια άμεση ένωση με τον ευατό της τώρα υπάρχει μόνο σαν μια σχέση με κάτι άλλο. Ο τρόπος ύπαρξης της σαν ισοδύναμου δεν είναι πια ο ιδιαίτερος τρόπος ύπαρξης της. Με τον τρόπο αυτό έχει γίνει μια Αξία και άμεσα μια ανταλλακτική αξία"*[25].

Εδώ ο Μαρξ αναγνωρίζει την αξία σαν το λογικό επακόλουθο ενός συστήματος βασισμένου στην ατομική ιδιοκτησία και την ανταλλαγή. Είναι η έκφραση μιας μορφής κοινωνικών σχέσεων μεταξύ ατόμων που λειτουργούν στα πλαίσια ενός τέτοιου συστήματος και η μορφή εμφάνισης της είναι το χρήμα. Αυτή είναι μια άποψη για την αξία και το κοινωνικό σύστημα που της διαμορφώνει, που θα απασχολήσει ξανά τον Μαρξ στα επόμενα έργα του.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθούμε συνοπτικά στην έννοια *"κοινωνία"* όπως αναπτύσσεται από τον Μαρξ στη περίοδο πριν από τα *"Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844"*. Ο Μαρξ δεν είχε διατυπώσει μια θεωρία του ανθρώπου που θα μπορούσε να λειτουργεί μέσα από καθαρά κοινωνικούς όρους, αλλά αντίθετα θεωρούσε την κοινωνία των πολιτών σαν ένα σύνολο μεμονωμένων ατόμων. Στις αναφορές του για το ζήτημα της αξίας και τους όρους διαμόρφωσης της, συμπίπτει με τις απόψεις της φιλελεύθερης πολιτικής οικονομίας για την ερμηνεία των σχέσεων των ατόμων σαν σχέσεων ανταλλαγής μεταξύ διαφορετικών μονάδων. Στα κείμενα αυτής της περιόδου δεν υπάρχει καμμία εναλλακτική ερμηνεία από τον Μαρξ που να διαφοροποιείται από τη φιλελεύθερη εικόνα του ατόμου μέσα στην κοινωνία. Η κριτική του στον φιλελεύθερο ατομισμό διαμορφώνεται μέσα από μια φιλοσοφική-ανθρωπολογική έννοια της κοινωνίας. Η τελευταία θεωρείται σαν ένα χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης, το οποίο περιθωριοποιείται μέσα από την αλλοτρίωση της ανθρώπινης ουσίας. Αυτή η έννοια της κοινωνίας λειτουργεί σαν ένα κανονιστικό στοιχείο σε σχέση με το οποίο συγκρίνεται η κοινωνία των πολιτών.

Με την έννοια αυτή, η πραγματική κοινωνική κατάσταση δεν μπορεί να είναι άλλη από την ανθρώπινη κοινότητα του κομμουνισμού, που μπορεί να επιτευχθεί μόνο όταν η ατομική ιδιοκτησία, που καθορίζει τη φύση της κοινωνίας των πολιτών, παύσει να αποξενώνει τον άνθρωπο από την πραγματική κοινωνική ουσία[26]. Η προβληματική αυτή του Μαρξ, που βασίζεται στις έννοιες της ανταλλαγής, της αλλοτρίωσης και της χειραφέτησης, συνδέεται άμεσα και με την έννοια του ιστορικού υποκειμένου που αναμένεται να υλοποιήσει όλη αυτή τη διαδικασία. Εδώ εισάγονται με άμεσο τρόπο η έννοια της τάξης και με έμμεσο τρόπο η έννοια του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας,χωρίς, όμως, να μπορούν να διασυνδεθουν συνεκτικά σε μια ενότητα. Η διάκριση της κοινωνίας στις ανεξάρτητες σφαίρες του κράτους και της κοινωνίας των πολιτών συνδέεται με την αντίληψη ότι ο εγωϊσμός της κοινωνίας των πολιτών που επικυριαρχείται από το εμπόριο, την ανταλλαγή και την ατομική ιδιοκτησία, δεν μπορεί να εξαλειφθεί από μια γραφειοκρατία Χεγκελιανής μορφής σαν *"καθολικής τάξης"* που θα μπορεί να υπερκεράσει όλα τα επιμέρους συμφέροντα, στο βαθμό που και η ίδια διαμορφώνει ιδιαίτερα συμφέροντα στην κοινωνία των πολιτών. Επομένως, οποιαδήποτε μορφή κοινοβουλευτικής αντιπροσώπευσης δεν μπορεί παρά να οδηγήσει σε μια πολιτικοποίηση ενός γενικευμένου ανταγωνισμού όπου όλοι στρέφονται ενάντια σε όλους. Για τον λόγο αυτό η *"πραγματική δημοκρατία"* μπορεί να πραγματωθεί μόνο όταν η ατομική ιδιοκτησία και το ατομικό συμφέρον παύσουν να αποτελούν τις βάσεις του πολιτικού συστήματος[27].

Την ίδια εποχή ο Μαρξ διατυπώνει την άποψη ότι οι έννοιες της πολιτικής ελευθερίας και της ανθρώπινης χειραφέτησης δεν ταυτίζονται, γιατί η τελευταία σχετίζεται με την άρση των προϋποθέσεων που διαμορφώνουν το φαινόμενο της αλλοτρίωσης[28]. Η πίστη

του όμως στη δυνατότητα της πλήρους χειραφέτησης παραμένει σταθερή, και για πρώτη φορά διατυπώνει με σαφήνεια τις απόψεις του για το ρόλο του προλεταριάτου στη διαδικασία αυτή[29]. Αυτός ο καθοριστικός ρόλος που αποδίδεται στην εργατική τάξη σε συνδυασμό με την άποψη του Μαρξ για σχέσεις αλληλοσύνδεσης ανάμεσα στην ατομική ιδιοκτησία, στην ανταλλαγή και την αλλοτρίωση δημιουργεί το απαραίτητο υπόβαθρο για τον άμεσο συσχετισμό της έννοιας της τάξης με την έννοια του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Στο παρόν στάδιο της θεωρίας του Μαρξ αυτό δεν είναι άμεσα ορατό, όπως στην περίπτωση των *"Χειρογράφων 1844"* ή της *"Γερμανικής Ιδεολογίας"*[30].

Παράλληλα θα πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτή η αλλοσύνδεση ανάμεσα στην ατομική ιδιοκτησία, την ανταλλαγή και την αλλοτρίωση αλλάζει μορφές στην περίοδο 1843-1844 και αυτό φαίνεται μέσα από το τελευταίο χαρακτηριστικό της, δηλαδή της αλλοτρίωσης, της οποίας οι γεννεσιουργοί παράγοντες αλλάζουν στο βαθμό που μεταβάλλεται και η σκέψη του Μαρξ.

Ετσι στην *"Συμβολή της Κριτικής της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας και Κράτους του Δικαίου"* η αλλοτρίωση θεωρείται σαν αποτέλεσμα της διάκρισης ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία των πολιτών που επηρεάζει την πραγματική ουσία του ανθρώπου[31]. Στο *"Εβραϊκό Ζήτημα"* οι παράγοντες που επηρεάζουν την αλλοτρίωση γίνονται πιο συγκεκριμένοι και προσδιορίζονται από τη διαδικασία ανταλλαγής -πρόκειται για το χρήμα[32]. Για να καταλήξουμε στα *"Χειρόγραφα του 1844"*, όπου το χρήμα θεωρείται ότι αποτελεί την επιφαινόμενη μορφή της αλλοτρίωσης, που βασίζεται πια στην έννοια της εργασίας[33].

Το τελευταίο ζήτημα που πρέπει να θίξουμε, εφ' όσον πρόκειται να εμφανισθεί με διαφοροποιημένους τρόπους σε όλη την πορεία της συγκρότησης της *"κριτικής οικονομίας"* από τον Μαρξ, είναι αυτό της μεθοδολογίας και της κριτικής της μεθόδου της πολιτικής οικονομίας. Ηδη επισημάναμε τις κριτικές παρατηρήσεις του Ενγκελς για το πάθος των φιλελεύθερων οικονομολόγων για γενίκευση, στο βαθμό που παραγνωρίζεται η ατομική ιδιοκτησία και προβάλλονται γενικότερες έννοιες όπως *"εθνικός πλούτος"*, *"εθνική οικονομία"* κ.λπ. Ο Μαρξ στις σημειώσεις του για το έργο του Mill θεωρεί ότι οι οικονομολόγοι δεν κατορθώνουν να διατυπώσουν τους νόμους της οικονομίας με τρόπο συνεκτικό που να περιλαμβάνει και τον συναγωνισμό, και για τον λόγο αυτό κινούνται στο επίπεδο του τυχαίου.

Οι παρατηρήσεις του Μαρξ για τον συναγωνισμό, αν και είναι αποσπασματικές, αποκτούν ένα ιδιαίτερο χαρακτήρα, όσον αφορά τη μεθοδολογία της πολιτικής οικονομίας που αναγκάζεται να κάνει αφαίρεση του συναγωνισμού. Θα πρέπει, ακόμα, να σημειωθεί ότι η κριτική του Μαρξ στον Ricardo, όσον αφορά τη σημασία του καθαρού εισοδήματος μιας χώρας σε σχέση με το μικρό εισόδημα, κινείται σε ηθικά και ανθρωπιστικά πλαίσια, αν και κατανοεί απόλυτα ότι ο φαινομενικός κυνισμός του Ricardo αντανακλά τον κυνισμό της

καπιταλιστικής πραγματικότητας[34].

Ο Μαρξ, παρ' όλες τις κριτικές του παρατηρήσεις, δεν έχει ακόμα οριοθετήσει τις σχέσεις του με την πολιτική οικονομία σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Στα προβλήματα μεθόδου, όπως μόλις επισημάναμε, μπορεί να διαμορφώνει κάποιες κριτικές απόψεις, αλλά για το συνολικό ρόλο της πολιτικής οικονομίας, μέσα στα πλαίσια εκσυγχρονισμού των ευρωπαϊκών κοινωνιών, οι απόψεις του είναι μάλλον αντικρατικές[35].

3. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Σε ολόκληρη τη μαρξιστική φιλοσοφία το πρόβλημα της εξέλιξης της σκέψης του Μαρξ ερμηνεύεται ουσιαστικά μέσα από δύο αντίπαλα σχήματα: αυτό της συνέχειας και αυτό της τομής ή της ασυνέχειας. Είναι γνωστό ότι και τα δύο σχήματα έχουν πολλές διαφορετικές παραλλαγές, τόσο στις ιδιαίτερες απόψεις που συνιστούν την ουσία τους, όσο και στον τρόπο χρησιμοποίησης των έργων και των απόψεων του Μαρξ για να τεκμηριώσουν την ιδιαίτερη φυσιογνωμία τους. Ταυτόχρονα, οι ερμηνείες αυτές χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένες ιδεολογικές επιλογές, που με τη σειρά τους ταυτίζονται με αντίστοιχες πολιτικές απόψεις και στρατηγικές όπως αναπτύχθηκαν στους χώρους της αριστεράς από τη δεκαετία του 1920 μέχρι σήμερα[36].

Μια πρώτη μορφή διάκρισης του έργου του Μαρξ σε *"νεανικά κείμενα"* και *"ώριμα έργα"* είχε σαν σκοπό να προσαρμόσει τη θεωρία του σ' αυτό που κατά καιρούς εμφανίστηκε σαν η *"πραγματική"* ή η *"επιστημονική"* μαρξιστική θεωρία, στα πλαίσια της οποίας, είναι προφανές ότι ο *"νεαρός Μαρξ"* δεν είχε καμία θέση[37]. Συνήθως σε τέτοιους είδους σχήματα το σημείο τομής ήταν το *"Κομμουνιστικό Μανιφέστο"* που έπρεπε να αποτελεί μέρος του αυθεντικού μαρξισμού.

Στη δεκαετία του '50 και του '60 άρχισαν να διαφαίνονται δύο τάσεις που αντιμετώπιζουν με όρους συνέχειας το έργο του Μαρξ. Η επίσημη θέση των κομμουνιστικών κομμάτων μεταβάλλεται και όλο το έργο του Μάρξ πρέπει να θεωρείται ενιαίο, με κάποιες διαφοροποιήσεις που δεν αλλοιώνουν τη φυσιογνωμία του. Παράλληλα, ο στόχος είναι η δικαιολόγηση του κομμουνισμού μέσα από επιλεκτικές αναγνώσεις, καθώς και η κριτική της καπιταλιστικής κοινωνίας. Αυτά τα δύο στοιχεία ερμηνεύονται με τέτοιο τρόπο ώστε να φαίνεται ότι διαπερνούν όλο το έργο του Μαρξ, με αναλύσεις που πρέπει να δημιουργούν την εντύπωση ότι έχουν την ίδια βαρύτητα. Ταυτόχρονα, στη Δυτική Ευρώπη η τάση *"αναγέννησης του Μαρξ"* συνοδεύτηκε από μια επανανακάλυψη του *"νεαρού Μαρξ"* και από την προβολή μιας διαφαινόμενης συνέχειας στο έργο του, στο βαθμό που χρησίμευε για την τεκμηρίωση της κριτικής στον "Υπαρκτό Σοσιαλισμό" αλλά και στην κατανόηση της πραγματικότητας των καπιταλιστικών κοινωνιών. Επί της ουσίας, και οι δύο προσπάθειες στηρίχθηκαν στη λογική του να αποδείξουν ότι μια σειρά ιδέες και όροι του *"νεαρού Μαρξ"* βρίσκονται στα μετέπειτα έργα του και συχνά κατέληξαν στο να θεωρούν το *"Κεφάλαιο"* σαν μια οικονομική συγκεκριμενοποίηση των φιλοσοφικών θεωριών που ανάπτυξε ο Μαρξ στη δεκαετία 1840-1850.

Κάτω από τις συνθήκες αυτές είναι απόλυτα λογικό να εμφανισθεί ένα νέο σχήμα ασυνέχειας, που καθορίζεται από μια πολιτικο-ιδεολογική στροφή ενός τουλάχιστον μέρους της Δυτικοευρωπαϊκής αριστεράς, κυρίως κατά τα μέσα της δεκαετίας του '60. Η στροφή

αυτή σηματοδοτούσε και μια απόρριψη του μέχρι τότε κυρίαρχου αντιδογματικού μαρξισμού που βασίζονταν στην *"αναγέννηση του Μαρξ"* και που σταδιακά την μετέτρεπε σε μια αφηρημένη ουμανιστική ιδεολογία,στα πλαίσια της οποίας τόσο η επαναστατική δυναμική της όσο και η θεωρητική ιδιαιτερότητα της έχαναν την καθοριστική σημασία τους. Το νέο σχήμα ασυνέχειας που εμφανίσθηκε είχε διάφορες παραλλαγές και δεν είναι υπερβολή να θεωρηθεί ότι και τα σημεία πάλης, αλλά και η αξιολόγηση των έργων του Μαρξ, δεν έγιναν πάντα με συνεκτικά κριτήρια. Για τον Della Volpe η επιστημολογική τομή στο έργο του Μαρξ γίνεται στα 1843 και υποδηλώνει μια συνέχεια μέσα στα πλαίσια της φιλοσοφικής παράδοσης[38]. Για τον Althusser η τομή διαμορφώνεται στα 1845 και επικυριαρχείται από το στοιχείο της ασυνέχειας[39], ενώ για τον Zeleny αυτό γίνεται στα 1847 και εμφανίζεται με τη μορφή μιάς ασυνέχειας-συνέχειας[40]. Χρησιμοποιήσαμε στο σημείο αυτό τρεις από τις πιο σημαντικές θεωρητικές προσεγγίσεις αυτού του ρεύματος, για να δείξουμε όχι μόνο τις διαφορές, αλλά ταυτόχρονα να επισημάνουμε ότι οι απόψεις τους για την επιστημολογική τομή επικαθορίζουν τις απόψεις τους για τη γέννηση της θεωρίας του Μαρξ καθώς και τη λειτουργία της φιλοσοφίας και τη σχέση της με την οικονομία.

Η πρόταση την οποία προσπαθούμε να διατυπώσουμε βασίζεται κατά κύριο λόγο στην τελευταία παρατήρηση, στο βαθμό που όλο το έργο του Μαρξ μετά από το 1844 φαίνεται να διαπερνάται από μια συνέχεια. Στην πραγματικότητα πρόκειται, όμως, για μια προσπάθεια του Μαρξ να διαμορφώσει μια κριτική της πολιτικής οικονομίας, που συνεχίσθηκε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1870 και που τελικά έμεινε ημιτελής. Πίσω όμως από τη φαινομενική συνέχεια διαμορφώνονται η ταυτότητα και η σταθερότητα των βασικών θεωρητικών αναζητήσεων που στοιχειοθετούν το πλαίσιο μιας συνολικής κριτικής θεωρίας. Ο τελευταίος αυτός όρος, υποδηλώνει την απόρριψη από τον Μαρξ όλων των προηγούμενων φιλοσοφικών ιδεολογιών που αναγκαστικά αναπαράγουν την λανθασμένη εναλλακτική κατεύθυνση, είτε μιας άκριτης αποδοχής, είτε μιας ψευδούς κριτικής μιας δεδομένης κοινωνικής πραγματικότητας. Πρόκειται για μια ανταθετική θέση στην οποία η κοινωνική λειτουργία της φιλοσοφίας, βρίσκει την αντιφατική μορφή εμφάνισης της, στο βαθμό που η φιλοσοφία μπορεί να νοηθεί σαν αφηρημένη-υπερβατική έκφραση αυτής της ίδιας της κοινωνικής πραγματικότητας.

Παράλληλα, ο όρος *κριτική θεωρία*, υποδηλώνει ένα θεωρητικό πρόγραμμα που βρίσκει μέσα στην ίδια την κοινωνική πραγματικότητα τις τάσεις που επενεργούν στον ίδιο τον μετασχηματισμό του, εφ' όσον αυτή η κοινωνική πραγματικότητα δεν θεωρείται μόνο σαν αντικείμενο που πρέπει να περιγραφεί και να ερμηνευθεί, αλλά και σαν ένα υποκείμενο που μέσα από τη θεωρία προσεγγίζει τη δική του αυτοσυνείδηση, που αναπτύσσεται μέσα σ' ένα πλαίσιο διαμορφωμένων κοινωνικών σχέσεων. Μέσα στο πλαίσιο αυτό μπορούν να προσεγγισθούν μια σειρά αλλαγές στο έργο του Μαρξ, χωρίς να επαναληφθούν προηγούμενες θεωρητικές προσπάθειες που χαρακτηρίζονταν από πολιτική και ιδεολογική μονομέρεια.

Οι διαφοροποιήσεις στο έργο του Μαρξ πρέπει να κατανοηθούν με τρόπο συνεκτικό που σχετίζεται, όχι μόνο με τη μεθοδολογία δόμησης των θεωρητικών υποθέσεων, αλλά και με τη διαδικασία πραγματοποίησης της συνολικής θεωρίας και που εξειδικεύεται στα εξής:

α) Τη μεθοδολογία δόμησης της θεωρίας μέσα από τις αλλαγές και τις αλληλοσυσχετίσεις των αναλυτικών κατηγοριών και των κριτικών-πρακτικών στιγμών, και που εκδηλώνεται σαν μια μεταβαλλόμενη ανισόβαρη σχέση μεταξύ της κριτικής φιλοσοφίας και της πολιτικής οικονομίας.

β) Τη δυνατότητα ενότητας θεωρίας και πράξης, που αναφέρεται σε διαφοροποιημένες μεθόδους σύνδεσης της εκάστοτε διαμορφούμενης θεωρίας με το υπαρκτό εργατικό κίνημα και που συνεπάγεται διαφορετικές στρατηγικές που εγγράφονται στο πολιτικό πεδίο.

γ) Το στόχο της δυνητικά ενοποιημένης θεωρητικο-πολιτικής πρακτικής, που εκδηλώνεται σε διαφοροποιημένες αντιλήψεις για τη σοσιαλιστική κοινωνία, αλλά διαμεσολαβείται από τη διαδικασία συγκρότησης της εργατικής τάξης σαν τάξης για τον εαυτό της. Αυτή η διαμεσολάβηση αποτρέπει τη μηχανιστική προβολή στο μελλοντικό επίπεδο της σοσιαλιστικής κοινωνίας, απόψεων και θεωρητικών συλλήψεων που συλλαμβάνονται στα πλαίσια του καπιταλισμού και που μπορεί να θεωρηθεί ότι θα επιβιώσουν μετεξελισσόμενες σε μελλοντικές μορφές κοινωνιών. Με την έννοια αυτή η σοσιαλιστική κοινωνία προσδιορίζεται όχι μόνο από την κριτική της καπιταλιστικής κοινωνίας και από τους όρους που καθορίζουν τη δυνατότητα διαμόρφωσης του επαναστατικού υποκειμενικού παράγοντα, αλλά και από την ιστορική εξέλιξη της πραγματικότητας όπως αντανακλάται στο πολιτικό επίπεδο και συναρτάται με τους μεταβαλλόμενους ταξικούς συσχετισμούς.

Ο τρόπος αυτός προσέγγισης αναδεικνύει το πρόβλημα της εργατικής τάξης σαν κορυφαία στιγμή στη διαδικασία ενότητας θεωρίας και πράξης, που εμπεριέχει την διαμορφωμένη σχέση μεταξύ φιλοσοφίας και πολιτικής οικονομίας και στοχεύει στην ανάλυση των πραγματικών όρων στην πορεία μετάβασης προς τον σοσιαλισμό.

Ταυτόχρονα γίνεται πρωταρχικής σημασίας η κατανόηση της σοσιαλιστικής οικονομίας, που μπορεί να ολοκληρωθεί μόνο στο βαθμό που ολοκληρώνεται η κατανόηση, άρα και η κριτική της καπιταλιστικής οικονομίας. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια, ότι η σοσιαλιστική οικονομία προσδιορίζεται με όρους άμεσης αντίθεσης με την καπιταλιστική οικονομία, αλλά είναι απαραίτητο να προσδιορισθούν τα όρια της τελευταίας για να μπορέσουν να υπάρξουν και θετικές θεωρητικές προσεγγίσεις για τη σοσιαλιστική κοινωνία.

Σαν αποτέλεσμα μιας τέτοιας προσέγγισης μπορούμε να προσδιορίσουμε τέσσερα διαφορετικά στάδια στην εξέλιξη της σκέψης του Μαρξ που οριοθετούνται: α) Από τα *"Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844"*, β) Από τα κείμενα της περιόδου 1846-47,κυρίως τη *"Γερμανική Ιδεολογία"*, την *"Αθλιότητα της Φιλοσοφίας"* και τον

"Μισθό", γ) Τα *"Grundrisse"*, και δ) Το *"Κεφάλαιο"*.

Με βάση τη μέθοδο που εκθέσαμε μέχρι εδώ και σε σχέση με τις αναλύσεις των έργων του Μαρξ για την περίοδο μέχρι το 1844, γίνεται σαφές ότι τα έργα αυτά δεν πληρούν σχεδόν καμμία από τις προϋποθέσεις που θέσαμε και με την έννοια αυτή θεωρούνται σαν έργα που διαμορφώνουν μόνο ορισμένες από τις απόψεις του Μαρξ, που στα μετέπειτα κείμενα του είτε μεταλλάσσονται μέσα από μία συστηματικότερη επεξεργασία, είτε απορρίπτονται ολοκληρωτικά. Σε σχέση με την ταξινόμηση των έργων του Μαρξ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι αν και σηματοδοτούν διαφορετικές μορφές κοινωνικών θεωριών, δεν κάνουν εξ'αρχής εμφανή το διαχωρισμό ανάμεσα στην περίοδο συγκρότησης της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας και στην προηγούμενη περίοδο.

Μέσα από την κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, όπως αναπτύσσεται κατά τις δεκαετίες 1850 και 1860, τίθενται, κατά τη γνώμη μας, οι αναγκαίες θεωρητικές προϋποθέσεις για μια επιστημονική κατανόηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Οι θεωρητικές αυτές προϋποθέσεις είναι:

1) Η ολοκλήρωση της μαρξικής θεωρίας της αξίας και η ρήξη με την αντίστοιχη ρικαρντιανή.

Η συγκρότηση της μαρξικής θεωρίας για το χρήμα είναι συνυφασμένη με αυτήν ακριβώς τη ρήξη, και επιτρέπει την κατανόηση της προδιάθεσης για κρίση που ενυπάρχει στη μορφή του εμπορεύματος και του κεφαλαίου.

2) Η συγκρότηση της θεωρίας της υπεραξίας στη βάση της αξίας, που επιτρέπει την αντίληψη της εργατικής δύναμης σαν στοιχείου εσωτερικού στο κεφάλαιο και που κατανοεί έτσι την αρχή της ταξικής αντίθεσης στο εσωτερικό των παραγωγικών σχέσεων και τις δυνατότητες κρίσης που προκύπτουν.

3) Η συγκρότηση της μαρξικής θεωρίας των τιμών και του κέρδους, στη βάση του γενικού νόμου της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της προδιάθεσης για υπερπαραγωγή.

4) Η διατύπωση των προϋποθέσεων της αναπαραγωγής του κεφαλαίου μέσα από τα σχήματα απλής και διευρυμένης αναπαραγωγής για την κατανόηση των δυνατοτήτων μη εκπλήρωσής τους και εκδήλωσης κρίσεων αναπαραγωγής.

Αυτό που χαρακτηρίζει την περίοδο μέχρι το 1850 είναι η αδυναμία συγκρότησης από τον Μαρξ και τον Ενγκελς του *"οικονομικού"*, δηλαδή της λογικής του κεφαλαίου, που μόνο η ανάλυση της μπορεί να επιτρέπει τη κατανόηση των νόμων κίνησης της καπιταλιστικής οικονομίας και παράλληλα να διαμορφώσει τους όρους κατανόησης της σοσιαλιστικής οικονομίας[41]. Κάτω από αυτά τα δεδομένα μπορούμε να προχωρήσουμε στην εξέταση των *"Χειρογράφων 1844"*, τόσο από την άποψη του οικονομικού περιεχομένου τους, όσο και από την άποψη της μεθοδολογίας τους.

4. ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ "ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ 1844"

Υπάρχει μια εξαιρετικά εκτεταμένη φιλολογία γύρω από το περιεχόμενο, τη μέθοδο και τη σημασία των *"Χειρογράφων 1844"*, εφ' όσον το έργο αυτό του Μαρξ περιλαμβάνεται σε όλες τις διαμάχες για τη συνέχεια ή ασυνέχεια της θεωρίας του στα πιο βασικά. Από την άποψη της συγκρότησης του έργου διασώζονται τρία χειρόγραφα[42].

Το πρώτο χειρόγραφο εμφανίζει ένα μοντέλο του καπιταλισμού που οικοδομείται γύρω από τις ορθόδοξες δοξασίες της διανομής του εισοδήματος και αυτό είναι το αντικείμενο της κριτικής του. Το δεύτερο και το τρίτο χειρόγραφο ξεπερνούν αυτό το πλαίσιο και αναπτύσσουν μια περισσότερο κριτική άποψη στις ατομικές συνιστώσες των συνθηκών που επιβάλλονται στον άνθρωπο από τον καπιταλισμό-κυρίως τη μορφή της εργασίας και την ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής.

Στο δεύτερο από τα χειρόγραφα περιλαμβάνονται 6 αποσπάσματα που αναφέρονται στην κριτική της Χεγκελιανής διαλεκτικής μεθόδου. Από αυτά το ένα έχει ενσωματωθεί στο κείμενο, ενώ τα υπόλοιπα σύμφωνα με τις υποδείξεις του Μαρξ στον *"Πρόλογο"* των *"Παρισινών Χειρογράφων"* αποτελούν το τελευταίο κεφάλαιο του έργου[43]. Ο *"Πρόλογος"* έχει μια ιδιαίτερη σημασία γιατί περιέχει το πρώτο σχέδιο του Μαρξ για τη μελλοντική εργασία του[44]. Ξεκινώντας από την κριτική της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου και περνώντας στις μελέτες της πολιτικής Οικονομίας, κατανοεί ότι δεν θα ήταν αρκετό ένα έργο για όλα αυτά, και αποφασίζει να αντιμετωπίσει το όλο θέμα μέσα από μια *"σειρά ξεχωριστών ανεξάρτητων φυλλαδίων"*, πριν περάσει σε μια συνολική κριτική σε δύο στάδια: Πρώτο σαν ένα έργο που θα συνοψίζει τα επιχειρήματα των φυλλαδίων και δεύτερον σαν μια κριτική που θα επικεντρώνεται στην αντιμετώπιση όλων αυτών των θεμάτων από την Χεγκελιανή φιλοσοφία.

Για τα περιεχόμενα του δεύτερου χειρογράφου δεν είναι γνωστές πολλές λεπτομέρειες, γιατί μόνο οι τελευταίες τέσσερεις από το σύνολο των 43 σελίδων έχουν διατηρηθεί. Το τρίτο χειρόγραφο αποτελείται από 41 φύλλα χαρτιού που το καθένα διαρείται σε δύο στήλες, και είναι αριθμημένα από i ως το xiii, ενώ έχουν χαθεί οι αριθμοί xii και xxv. Η κριτική του καπιταλισμού σ' αυτό το χειρόγραφο, επικεντρώνεται στις μορφές της εργασίας κάτω από το καθεστώς της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και τα παραγόμενα εμπορεύματα.

Το πρώτο από τα χειρόγραφα αρχίζει με το ζήτημα που μισθού της εργασίας, που καθορίζεται από τη διαμάχη μεταξύ εργάτη και κεφαλαιοκράτη, στην οποία ο τελευταίος επικρατεί διαθέτοντας τα χρηματικά και οργανωτικά μέσα που του επιτρέπουν να αντιπαρέρχεται τις οποιεσδήποτε πιέσεις[45]. Η διάκριση της γαιοπροσόδου, του κεφαλαίου και της εργασίας καθίσταται καθοριστική στο βαθμό που ο εργάτης διαθέτει μόνο την

εργασία του, και κάτω από τις συνθήκες αυτές η διαπραγματευτική του ισχύς είναι εξαιρετικά περιορισμένη, και ο κανονικός μισθός του *"... είναι ο κατώτατος που συμφωνή με τη κοινή λογική, δηλαδή με μια σκυλίσια ζωή. Η ζήτηση για ανθρώπους καθορίζει απαραίτητα την παραγωγή ανθρώπων, όπως και καθε άλλου εμπορεύματος"*[46]. Επομένως,στο βαθμό που η προσφορά θα υπερκαλύπτει τη ζήτηση ένα μέρος των εργατών θα υποφέρει γιατί ένας από τους παράγοντες που καθορίζουν τις τιμές -δηλαδή το κέρδος, η γαιοπρόσοδος και ο μισθός- θα πρέπει να πληρωθεί κάτω από το φυσικό του όριο.

Και είναι ευκολότερο για τον κεφαλαιοκράτη να μετακινήσει το κεφάλαιο του σε άλλη σφαίρα παραγωγής σε σχέση με τον εργάτη που βρίσκεται περιορισμένος σε κάποιο άδικο κλάδο εργασίας[47].

Μετά την ανάλυση αυτή ο Μαρξ επικεντρώνεται σε τρεις κύριες καταστάσεις, στις οποίες μπορεί να βρεθεί η κοινωνία και εξετάζει τη θέση του εργάτη μέσα σ' αυτές[48].

Στην πρώτη η κοινωνία βρίσκεται σε μια κατάσταση μείωσης του πλούτου, οπότε ο μισθός μειώνεται περισσότερο από το κέρδος ή τη γαιοπρόσοδο. Στη δεύτερη, υπάρχει αύξηση του πλούτου και είναι η μόνη ευνοϊκή περίπτωση για τους μισθούς. Στην τρίτη η κοινωνία βρίσκεται σε πλήρως αναπτυγμένο στάδιο, όπου οι μισθοί και τα κέρδη πρέπει να είναι χαμηλά στο βαθμό που αυξάνεται ο συναγωνισμός των εργατών σε συνάρτηση με τον όγκο τους.

Στην ενότητα που αναφέρεται στο κέρδος του κεφαλαίου, ο Μαρξ δίνει έναν ορισμό του κεφαλαίου σαν *"...εξουσία επί της εργασίας και των προϊόντων της... Το κεφάλαιο είναι συσσωρευμένη εργασία"*[49].

Ο Μαρξ προβάλει μια αντίληψη σύμφωνα με την οποία η καπιταλιστική υποκειμενικότητα που εκφράζεται με τον υπολογισμό και την αυθαιρεσία καθορίζει την κίνηση της οικονομίας. Αυτή η αντίληψη πηγάζει από την άκριτη οικειοποίηση της σμιθιακής έννοιας του συναγωνισμού σαν σχέσης διυποκειμενικής. Την αντίληψη αυτή μοιράζεται ο Μαρξ με τον Ενγκελς του *"Διαγράμματος..."*. Ακριβώς αυτή η κεντρικότητα της έννοιας του διυποκειμενικού συναγωνισμού εμποδίζει τη διάκριση που γίνεται στο *"Κεφάλαιο"* μεταξύ πραγματικής και φαινομενικής κίνησης των οικονομικών νόμων. Διάκριση που δείχνει πως οι οικονομικοί νόμοι *"εκτελούνται από τον συναγωνισμό"*, αλλά δεν πηγάζουν από αυτόν αλλά από την διαδικασία παραγωγής.

Κάτω από το πρίσμα αυτό εξετάζει τον συναγωνισμό και τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Η τελευταία μειώνει τα κέρδη μέσα από το συναγωνισμό των πολλών κεφαλαίων, αλλά ταυτοχρόνος οδηγεί στη συγκέντρωση των κεφαλαίων. Στα πλαίσια της κίνησης αυτής η διάκριση του κεφαλαίου, σύμφωνα με τη σμιθιανή προβληματική, σε πάγιο και κυκλοφορούν είναι βασικός παράγοντας του συναγωνισμού των κεφαλαίων.

Για τον Μαρξ και τον Ενγκελς του 1844 ο συναγωνισμός αντιπροσωπεύει τον

υπέρτατο νόμο της κοινωνίας, κι όχι την αναγκαία μορφή μέσα από την οποία οι οικονομικοί νόμοι επιβάλλονται στους ατομικούς κεφαλαιοκράτες ανεξάρτητα απο τις υποκειμενικές τους θελήσεις. Ενώ στο *"Κεφάλαιο"* ο συναγωνισμός αποτελεί αρχή κοινωνικοποίησης, εκφράζει δηλαδή αντικειμενική αλληλεξάρτηση των (καθορισμένων) υποκειμένων στη βάση ενός τρόπου παραγωγής, στα *"Χειρόγραφα"* αποτελεί αρχή απόκλισης της δράσης των (συγκροτούντων) υποκειμένων. Αυτή η έννοια της απόκλισης είναι συνυφασμένη με τον απάνθρωπο αλλά και χαοτικό χαρακτήρα της κοινωνίας (και οικονομίας) που στηρίζεται στην ιδιωτική ιδιοκτησία και γι' αυτό ακριβώς ισοδυναμεί με την προδιάθεση αυτής της οικονομίας (και κοινωνίας) για κρίση. Η έννοια αυτή της κρίσης δεν έχει ούτε αυτή μονοσήμαντο χαρακτήρα αφού δεν πρόκειται για αυστηρά οικονομική έννοια: δεν τίθενται σαφή όρια μεταξύ οικονομικής και κοινωνικής και πολιτικής αλλά και ηθικής κρίσης. Ολα λειτουργούν στο ίδιο επίπεδο: η αναπόφευκτη οικονομική εξαθλίωση του εργάτη, η ηθική του απανθρωποποίηση, η αναγκαία του εξέγερση και η ανθρωπολογικά αναγκαία εγκαθίδρυση του Κομμουνισμού. Η έννοια της κρίσης παραπέμπει σε όλα αυτά και σε τελευταία ανάλυση στην *"ανθρώπινη ουσία"* η οποία αποτελεί τελικά το αληθινό υποκείμενο, το οποίο δεν βλέπει στην κρίση παρά στην αποσύνθεση της αλλοτρίωσης του και στην δυνατότητα πραγματοποίησης του και ολοκλήρωσης τση ιστορίας του. Η έννοια της κρίσης βρίσκεται έτσι ενσωματωμένη στη διαλεκτική της αυτοσυνειδησίας. Η έννοια της κρίσης βρίσκεται έτσι ενσωματωμένη στη διαλεκτική της αυτοσυνειδησίας. Ισχύει για την κατανόηση της ότι ισχύει και για όλες τις κατηγορίες της Πολιτικής Οικονομίας. Ισχύουν *"στο επίπεδο της Πολιτικής Οικονομίας"*,δηλ. στο επίπεδο της εμπειρίας δηλ. σε μια φάση της ιστορίας της ανθρώπινης ουσίας που δεν μπορεί να κατανοηθεί παρά από τη σκοπιά της ολοκλήρωσης αυτής της ιστορίας.

Ο Μαρξ ευαισθητοποιείται στο ζήτημα της κρίσης από την διαπίστωση ότι αυτή εκδηλώνεται μέσα από την ακόμα μεγαλύτερη εξαθλίωση των εργατών, που χάνουν -μένοντας άνεργοι- ακόμα και τα *"δικαιώματά"* τους στην αλλοτρίωση. Σε ποιές αιτίες αποδίδει όμως το φαινόμενο της κρίσης; Στους νόμους της Οικονομίας. Για τον Μαρξ από την αρχή, η κρίση είναι αντικειμενικά αναγκαία. Σ' αυτήν οδηγούν οι οικονομικοί νόμοι. Και ποιοί είναι οι οικονομικοί νόμοι; Αυτοί που μας διδάσκει η Πολιτική Οικονομία και που ανάγονται όλοι σε έναν και μόνο: τον συναγωνισμό, τον γενικότερο πόλεμο των εγωϊστικών ατόμων μεταξύ τους. Από αυτό τον συνάγωνισμό και την εξατομίκευση προκύπτει ο άναρχος χαρακτήρας της αγοράς, η αναντιστοιχία της ζήτησης και της προσφοράς, η υπερπαραγωγή τέλος, και η κρίση. Ο C. Pecquer (*Theorie nouvelle d' economie sociale et politique*, ou *Etude sur l' organization des Societes*, Paris, 1842) προσέφερε ένα συμπυκνωμένο σχήμα αυτής της προβληματικής. Ο Μαρξ το τσιτάρει ολόκληρο και προφανώς το αποδέχεται όχι μόνο γιατί δεν το σχολιάζει αλλά και γιατί εμφανώς σ' αυτό το απόσπασμα βρίσκουμε κωδικοποιημένες

απόψεις στις οποίες αναφέρεται αποσπασματικά ή οι οποίες απορρέουν αβίαστα από όσα ο Μαρξ υποστηρίζει στα *"Χειρόγραφα"*.

Αναφέρει ο C. Pecquer: *"Ο συναγωνισμός είναι απλώς έκφραση της ελευθερίας της ανταλλαγής, που κι αυτή είναι η άμεση και λογική συνέπεια του ατομικού δικαιώματος χρήσης και κατάχρησης των εργαλείων παραγωγής. Το δικαίωμα χρησης και κατάχρησης, η ελευθερία ανταλλαγής, και ο αυθαίρετος συναγωνισμός- αυτές οι τρείς οικονομικές στιγμές, που αποτελούν μια ενότητα, απολήγουν στις ακόλουθες συνέπειες: καθένας παράγει ότι θέλει, όπως θέλει, όταν θέλει, όπου θέλει, παράγει καλά ή παράγει άσχημα, παράγει πολύ ή παράγει ανεπαρκώς, πολύ σύντομα ή πολύ αργά σε υψηλή τιμή ή σε χαμηλή τιμή κανένας δεν ξέρει αν θα πουλήσει, πως θα πουλήσει, που θα πουλήσει, σε ποιόν θα πουλήσει. Το ίδιο ισχύει και όταν αγοράζει. Ο παραγωγός αγνοεί τις ανάγκες και τους πόρους, την προσφορά και τη ζήτηση. Πουλά όταν θέλει,όταν μπορεί, όπου θέλει, σε όποιον θέλει, στην τιμή που θέλει. Και αγοράζει με τον ίδιο τρόπο. Σ' όλα αυτά είναι πάντα το παιγνίδι της τύχης, ο σκλάβος του νόμου του ισχυρότερου, του λιγότερο καταπονημένου, του πλουσιότερου... Ενώ στο ένα μέρος υπάρχει στέρηση, στο άλλο υπάρχει κορεσμός και σπατάλη. Ενώ ο ένας παραγωγός πουλάει πάρα πολλά ή σε πολή υψηλή τιμή, και με τεράστιο κέρδος, ο άλλος δεν πουλάει τίποτε ή πουλάει με ζημία... Η προσφορά δεν γνωρίζει τη ζήτηση και η ζήτηση δεν γνωρίζει την προσφορά. Παράγεις βασιζόμενος σ'ένα γούστο, σε μια μόδα που επικρατεί στο καταναλωτικό κοινό. Τη στιγμή όμως που είσαι έτοιμος να παραδώσεις το εμπόρευμα, το γούστο κι η μόδα έχουν ήδη περάσει κι έχουν προσανατολισθεί σε κάποιο άλλο προϊόν... Οι αναπόφευκτες συνέπειες: δημιουργούνται διαρκώς χρεωκοπίες και σε μεγάλη κλίμακα, κακοί υπολογισμοί, ξαφνικές καταστροφές και απρόσμενες περιουσίες, εμπορικές κρίσεις, ανεργία, περιοδικοί κορεσμοί ή έλλειψεις αστάθεια και υποτίμηση των μισθών και των κερδών, απώλεια ή τεράστια σπατάλη πλούτου, χρόνου και προσπάθειας στην αρένα των ξέφρενων συναγωνισμών"*[50].

Δεν υπάρχει στοιχείο του σχετικού προβληματισμού των Μαρξ-Εγκελς της εξεταζόμενης περιόδου που να μην περιέχεται στο απόσπασμα αυτό. Αν οι κλασσικοί οικονομολόγοι κάνουν *"αφαίρεση"*, ο σοσιαλιστής Pecquer θέτει το *"ατομικό δικαίωμα χρήσης και κατάχρησης των εργαλείων παραγωγής"* σαν πηγή όλων των δεινών της οικονομίας. Από εκεί προκύπτει η *"ελευθερία της ανταλλαγής"* και από την τελευταία ο *"αυθαίρετος συναγωνισμός"* που έχει σαν αναπόφευκτη συνέπεια την οικονομική κρίση. Η κοινωνία δεν είναι παρά η συνάθροιση των εγωϊστικών ατόμων που βρίσκονται σε διαρκή πόλεμο μεταξύ τους, που εκφράζεται μέσα από τον *"αυθαίρετο συναγωνισμό"*.

Ο συναγωνισμός εννοείται σαν διϋποκειμενική σχέση γι' αυτό και *"αυθαίρετος"*. Οι ελεύθερες βουλήσεις συγκρούονται κατά την επιδίωξη του ατομικού τους συμφέροντος. Η

διαφορά με την κλασσική Πολιτική Οικονομία είναι ότι αυτή η σύγκρουση δεν οδηγεί στην οικονομική και κοινωνική αρμονία αλλά στην οικονομική κρίση και την κοινωνική επανάσταση. Με βάση το ίδιο θεωρητικό οπλοστάσιο οι μεν συντηρητικοί πριμοδοτούν τα στοιχεία της ισορροπίας και της αρμονίας, ενώ οι σοσιαλιστές τα στοιχεία της ανισορροπίας και της ανατροπής.

Ο Μαρξ για λόγους που απορρέουν από την πολιτική του στράτευση τάσσεται με τη δεύτερη εκδοχή και προσπαθεί να τη θεμελιώσει φιλοσοφικά. Αντιλαμβάνεται ότι ο συναγωνισμός συνιστά αφαίρεση στο βαθμό που στρέφει τα άτομα σαν ανεξάρτητες, αυτόνομες, ελεύθερες μονάδες, το ένα εναντίον του άλλου. Το άτομο όμως είναι κοινωνικό ον[51]. Η ατομική και ειδοποιός ζωή του δεν διαφέρουν. Η εργασία που είναι και η κύρια δραστηριότητα του ανθρώπου σαν ειδοποιού όντος είναι δραστηριότητα κοινωνική.

Ομως ο συναγωνισμός που πηγάζει από την ιδιωτική ιδιοκτησία κάνει αφαίρεση αυτής ακριβώς της κοινωνικότητας. Αλλοτριώνει τα άτομα από την κοινωνική, την ειδοποιό τους διάσταση. Η κοινότητα της ζωής των ατόμων χάνεται πίσω από την ατομικότητα. Για το λόγο αυτό ακριβώς, ο Μαρξ του 1844 βλέπει την αναγκαιότητα δράσης ενός κοινωνικού φορέα του καθολικού, που θα επανασυνδέσει τα διασπαρμένα άτομα και θα τους ξαναδώσει τη χαμένη τους κοινωνικότητα.

Το φαινόμενο του συναγωνισμού,δεν σημαίνει μόνον το χωρισμό των ατόμων μεταξύ τους, αλλά και τον χωρισμό του κάθε ατόμου από τον εαυτό του, από την ουσία του σαν κοινωνικού όντος.

Στα *"Χειρόγραφα"* ο Μαρξ προσεγγίζει ρητά ανθρωπολογικά ένα λόγο (εκείνον της Οικονομίας) που είναι ήδη άρητα ανθρωπολογικός. Και δεν είναι τυχαίο ότι ο λιγότερο συμπαθής στον Μαρξ είναι ο ακριβώς ο Ricardo, ο οποίος περισσότερο από οποιανδήποτε άλλο κλασικό, εκφράζει τη διαφορά φαινομένου και ουσίας στο ίδιο το *πραγματικό* σαν *κεντρικό* της πολιτικής οικονομίας αφ' ενός και υποβαθμίζει τη σημασία των υποκειμενικών παραγόντων αφ' ετέρου.

Για τον λόγο αυτό οι αναφορές στον Ricardo είναι ελάχιστες, περίπου επτά σε ολόκληρο το έργο, στις οποίες πρέπει να προστεθούν τέσσερεις άμεσες αναφορές που περιλαμβάνονται στο τρίτο χειρόγραφο[52].

Στο στάδιο αυτό η θεωρία της κοινωνίας που διαθέτει ο Μαρξ δεν μπορεί να επισημάνει τους όρους συνοχής, κοινωνικοποίησης και αναπαραγωγής της κοινωνίας των απομονωμένων ατόμων. Στο βαθμό αυτής της αδυναμίας της αυτοακυρώνεται σαν θεωρία της κοινωνίας.

Ο Μαρξ του 1844 βλέπει την κοινωνική συνοχή σαν κάτι που δεν υπάρχει στην καπιταλιστική κοινωνία και που είναι αναγκαίο να υπάρξει μέσα από αυτό που ονομάζει *"θετική κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας"*.

Η εργατική τάξη είναι ο φορέας του καθολικού συμφέροντος που μπορεί να το πραγματώσει. Αντιλαμβάνεται δε τον ευατό του σαν φορέα της καθολικής συνείδησης αυτού του κινήματος.

"Η καθολική μου συνείδηση είναι μόνο η θεωρητική μορφή αυτού που η ζωντανή μορφή του είναι η πραγματική κοινότητα, η κοινωνική δομή,παρ'όλο που σήμερα η καθολική συνείδηση είναι μια αφαίρεση απ' την πραγματική ζωή και σαν τέτοια συγκρούεται μαζί της"[53].

Η *"πραγματική κοινότητα"* είναι λοιπόν για τον Μαρξ ο σκοπός, η άρνηση του ιντιβιντουαλισμού κάτι που στην *"πραγματική ζωή"* δεν μπορεί να υπάρξει. Γι' αυτό και η σύλληψή της από την *"καθολική συνείδηση"* οδηγεί σε σύγκρουση με την *"πραγματική ζωή"*. Αυτή η πρωτοπορία της αυτοσυνειδησίας σε σχέση με την πραγματική ζωή είναι τυπική ιδέα της χεγκελιανής αριστεράς.

Στο φως αυτής της προβληματικής πρέπει να εκτιμήσει κανείς την κατανόηση της κρίσης από τον Μαρξ του 1844. Η κρίση αυτή είναι γι' αυτόν η αναγκαία συνέπεια μιας πραγματικότητας όπου βασιλεύει το ιδιωτικό συμφέρον και ο συναγωνισμός των ατόμων. Κρίσεις θα υπάρχουν όσο υπάρχει αυτή η αλλοτριωμένη πραγματικότητα, όσο υπάρχει η πρακτική άρνηση της κοινωνικότητας. Μόνο ο Κομμουνισμός μπορεί να καταργήσει τις κρίσεις γιατί αυτός ορίζεται σαν η επανάσταση των ουσιαστικών δυνάμεων του ανθρώπου και η αποκατάσταση της *"πραγματικής κοινότητας"*, δηλαδή ο εξανθρωπισμός της υπάρχουσας πραγματικότητας.

Ο Μαρξ κατηγορεί τον οικονομολόγο ότι *"καυχιέται για τον κοινωνικό χαρακτήρα της επιστήμης του, ενώ ταυτόχρονα εκφράζει την αντίφαση που ενυπάρχει στην επιστήμη του - τη θεμελίωση της κοινωνίας πάνω σε ακοινωνικά, ιδιαίτερα συμφέροντα"*[54].Αυτή η εσωτερική αντίφαση της Πολιτικής Οικονομίας ο Μαρξ μπορεί να την ξεπεράσει μόνο με εξωτερικό τρόπο: φιλοσοφικά. Η δε αντίστοιχη πραγματική κοινωνική αντίφαση μπορεί να ξεπεραστεί κι αυτή μόνο εξωτερικά: με την εγκαθίδρυση του Κομμουνισμού.

Στο ίδιο πλαίσιο κατανοείται και η αντίληψη του Μαρξ για το χρήμα στο κεφάλαιο *"Η δύναμη του χρήματος στην αστική κοινωνία"*. Εκεί το χρήμα χαρακτηρίζεται σαν *"καθολικό μέσο διαχωρισμού"*. *"Είναι το αληθινό μέσο διαχωρισμού καθώς και το αληθινό συνδετικό μέσο"*[55]. Σε μια κοινωνία όπου οι πάντες συναλάσσονται, τίποτα άλλο δεν τους συνδέει παρά ακριβώς αυτό που τους χωρίζει: το μέσο ανταλλαγής. Ένα μέσο που καταλήγει να γίνεται σκοπός[56]. Η αντίληψη αυτή για το χρήμα-μακριά από το να συνιστά θεωρία για το χρήμα, είναι κι αυτή με τη σειρά της εμποτισμένη με ηθικές κρίσεις. *"Το χρήμα είναι το υπέρτατο αγαθό, άρα και ο κάτοχός του είναι αγαθός. Το χρήμα με απαλλάσει από τον κόπο να είμαι ανέντιμος: θεωρούμαι λοιπόν έντιμος"*[57].

Αυτό είναι το γενικότερο ζήτημα με τα *"Χειρόγραφα"* όπου πολλές έννοιες έχουν

αμφίλογο περιεχόμενο. Ακόμα και αυτή η έννοια της αξίας δεν είναι καθαρά οικονομική αλλά παραπέμπει και στο ηθικό περιεχόμενο της καντιανής αξίας.

Θα μπορούσε να επισημάνει κανείς στοιχεία ότι τα *"Χειρόγραφα 1844"* τείνουν να ξεπεράσουν την αντίληψη της ανταλλαγής σαν διϋποκειμενικής σχέσης: πρόκειται όμως για στοιχεία υποταγμένα ή απομονωμένα από τη γενικότερη προβληματική. Έτσι, σχολιάζοντας τον Say και την παρατήρησή του ότι ο καταμερισμός της εργασίας μειώνει την ικανότητα κάθε ανθρώπου θεωρούμενου ατομικά, εκτιμάει την παρατήρηση αυτή σαν *"βήμα προόδου από μέρους του Say"*[58]. Επίσης αναφέρεται στον γάλλο-πολωνό ιστορικό και οικονομολόγο Fryderyk Graf Skarbek που μιλάει για δυνάμεις που ενυπάρχουν στον άνθρωπο και δυνάμεις που πηγάζουν από την κοινωνία και σχολιάζει: *"Ο Skarbek εκφράζει εδώ με αντικειμενική μορφή αυτό που εννοούν οι Smith, Say, Ricardo,κλπ. όταν ορίζουν τον εγωισμό και το ατομικό συμφέρον σαν τη βάση της ανταλλαγής και την αγοραπωλησία σαν την ουσιαστική και επαρκή μορφή ανταλλαγής"*[59].

Πρόκειται για σκόρπιες και ασύνδετες σημειώσεις. Αξίζει ωστόσο μια παρατήρηση: στην επόμενη ακριβώς σελίδα ο Μαρξ αναφέρεται και πάλι στην ίδια ακριβώς παρατήρηση του Skarbek. Την επαναλαμβάνει, με μια όμως διαφορά: αντί για *"ατομικές δυνάμεις"* και *"δυνάμεις που πηγάζουν από την κοινωνία"* μιλάει εδώ για *"παραγωγικές ουσιαστικές δυνάμεις του ανθρώπου - ή παραγωγικές δυνάμεις"*. Εδώ ίσως έχουμε την πρώτη αναφορά του όρου αυτού από τον Μαρξ. Είναι χαρακτηριστική η επιροή όχι μόνο του Skarbek αλλά και της χεγκελιανής φιλοσοφίας, από την οποία προέρχεται η έννοια *"ουσιαστικές δυνάμεις"*.

Είναι χαρακτηριστικό, ότι η προσέγγιση συνολικά, από πλευράς περιεχομένου δεν ξεπερνάει τις θεωρητικές *"κατακτήσεις"* του *"Διαγράμματος"*, όσον αφορά την Πολιτική Οικονομία. Θα λέγαμε ότι η εργασία αυτή προσφέρει ένα φιλοσοφικό υπάβαθρο στις παρατηρήσεις του Ενγκελς. Υπό το πρίσμα της φοϋερμπαχιανής έννοιας της αλλοτρίωσης αλλά και με βάση την κριτικά αφομοιωμένη χεγκελιανή διαλεκτική[60], ο Μαρξ κρίνει την Πολιτική Οικονομία σαν μια μορφή σκέψης που συγκαλύπτει την *"αληθινή ουσία"*, δικαιολογώντας έτσι την πηγή κάθε αλλοτρίωσης στην καπιταλιστική κοινωνία: την ατομική ιδιοκτησία.

Επίκεντρο της κριτικής του Μαρξ είναι η ιδιοκτησία και έννοια - κλειδί της προβληματικής του η *"αλλοτριωμένη εργασία"*. Την εποχή εκείνη ο Μαρξ είναι ακόμα θαυμαστής του Proudhon και κατηγορίες του κατά της ατομικής ιδιοκτησίας δεν διαφοροποιούνται ουσιαστικά απ' όσα ήδη έγραφε ο Proudhon το 1843 στο *"De la creation de l' ordre dans l' Humanite"*. Οι διαφορές του με αυτόν αφορούν τον πολιτικό προσανατολισμό, όχι το περιεχόμενο της θεωρίας. Η θεωρητική ρήξη με τον Proudhon επέρχεται μόλις το 1847 με την *"Αθλιότητα της Φιλοσοφίας"* και ολοκληρώνεται δέκα

χρόνια αργότερα με το πρώτο κεφάλαιο των *"Grundrisse"*.

Ο φιλοσοφικός οπλισμός του Μαρξ του 1844 του επέτρεπε μια ανθρωπολογικού τύπου κριτική, όπου η βασική αντίθεση της καπιταλιστικής κοινωνίας είναι η αντίθεση μεταξύ της αλλοτριωμένης πραγματικότητας και της αληθινής ουσίας του ανθρώπου. Η πάλη των τάξεων προκύπτει από αυτή την αντίθεση και η αναγκαιότητα του Κομμουνισμού[61] τίθεται όχι σαν ιστορική αλλά σαν ανθρωπολογική αναγκαιότητα: ο άνθρωπος επανακτά την ουσία του (Wiedergewinnung) και πραγματοποιεί την αυτοσυνειδησία του[62]. Αυτή είναι η πραγμάτωση της φιλοσοφίας και το τέλος της: η ουσία γίνεται ύπαρξη. Ομως είναι ο ίδιος αυτός φιλοσοφικός οπλισμός που απαγορεύει στον Μαρξ να κάνει με την Πολιτική Οικονομία ότι έκανε ήδη με την Φιλοσοφία: να την αποσυνθέσει στα ιδεολογικά και επιστημονικά της στοιχεία και να την αφομοιώσει κριτικά[63].

Είναι ακριβώς αυτή η φιλοσοφική τοποθέτηση της αντίθεσης, όχι μέσα στο ίδιο το πραγματικό αλλά στη σχέση του με την *"αληθινή ουσία"* - σχέση αναγνώσιμη μόνο από τον φιλόσοφο- που απαγορεύει ακόμα και αυτή την κατανόηση της ρικαρντιανής θεωρίας της αξίας εργασίας.

Κατά παράδοξο τρόπο η κριτική αυτή δεν συνιστά ούτε απόρριψη αλλά ούτε υπέρβαση της Πολιτικής Οικονομίας. Τα δόγματα της γίνονται δεκτά -πλην της θεωρίας της αξίας εργασίας! Δεν έχουμε, λοιπόν απόρριψη αλλά φιλοσοφική καταγγελία της απόκρυψης της αντίθεσης μεταξύ πραγματικότητας και ουσίας. Ομως ούτε υπέρβαση έχουμε, εφ' όσον η κριτική της ιδεολογικής μορφής της οικονομικής σκέψης δεν φτάνει μέχρι κάποιο μετασχηματισμό του περιεχομένου της. Τα όρια αυτά της κριτικής του 1844 καθορίζονται από το φιλοσοφικό της χαρακτήρα[64]. Το τέλος της φιλοσοφίας αναγγέλεται κατά τρόπο φιλοσοφικό: δεν σηματοδοτεί τη συγκρότηση ενός νέου επιστημονικού αντικειμένου. Ετσι τα *"Χειρόγραφα του 1844"* δεν προαναγγέλλουν την Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Η πορεία αυτή δεν είναι συνεχής αλλά μεσολαβείται αναγκαία από δύο τομές: μια φιλοσοφική και μια οικονομική.

Η πρώτη επιτελείται γύρω στα 1846 με την *"Γερμανική Ιδεολογία"* και τις *"Θέσεις πάνω στο Φοϋερμπαχ"* και αφορά την εγκατάλειψη του φιλοσοφικού κομμουνισμού υπερ του ιστορικού. Η τομή αυτή συμπίπτει -όχι τυχαία- με την αποδοχή της ρικαρντιανής θεωρίας της αξίας-εργασίας. Ιχνη της υπάρχουν ήδη για πρώτη φορά στην *"Γερμανική Ιδεολογία"*, αλλά η αποδοχή αυτή γίνεται με σαφή και ρητό τρόπο στην πολεμική κατά του Proudhon στην *"Αθλιότητα της Φιλοσοφίας"*.

Η δεύτερη τομή, όχι με την *"προηγούμενη φιλοσοφική συνείδηση"* αλλά με την Πολιτική Οικονομία, επιτελείται μέσα σε μια 10ετία (1846-1856) και παρουσιάζεται για πρώτη φορά με συνεκτικό τρόπο στα *"Grundrisse"*.

Η χεγκελιανή κληρονομιά του Μαρξ δεν τον άφηνε να κάνει ακόμα σαφή διάκριση

μεταξύ διαδικασίας του πραγματικού και διαδικασίας της σκέψης. Εφ' όσον κινείται στο χώρο της έννοιας, εφ' όσον *"το πραγματικό συνάγεται από την έννοια και ανάγεται σε έννοια"*[65], είναι λογικό οι δύο διαδικασίες να συγχέονται. Ετσι όταν ο Μαρξ ασκεί κριτική στους κλασικούς της Πολιτικής Οικονομίας, περιορίζεται στις φιλοσοφικές προϋποθέσεις και δεν κρίνει τις οικονομικές κατηγορίες σαν αντικειμενικές μορφές σκέψης. Εφ' όσον συλλαμβάνει την έννοια της αλήθειας σαν ενότητα του υποκείμενου- άνθρωπος και της ουσίας του[66] η μόνη κατηγορία που μπορεί να προσάψει στις οικονομικές κατηγορίες είναι ο *"αφηρημένος"* τους χαρακτήρας: είναι *"αφηρημένες"* γιατί συγκαλύπτουν την ουσία. Αν πάψουν να είναι αφηρημένες τότε δεν τίθεται άλλου είδους πρόβλημα, είναι κατηγορίες ισχύουσες στην εμπειρική πραγματικότητα. Αν πάψουν να είναι αφηρημένες, σημαίνει: αν θέσουν το ζήτημα της αντίφασης μεταξύ αλλοτριωμένης πραγματικότητας και αληθινής ουσίας. Αυτό, όμως είναι ένα ζήτημα εξωτερικό ως προς το χώρο της Πολιτικής Οικονομίας: μόνο ο φιλόσοφος μπορεί να το θέσει. Αρα, μόνο φιλοσοφικά (: στο χώρο της έννοιας), μπορεί να τεθεί. Ετσι έχουμε το παράδοξο μιας κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, χωρίς κριτική των κατηγοριών της.

Η *"αφαίρεση"* που προσάπτει στην Πολιτική Οικονομία ο Μαρξ είναι κατηγορία φοϋερμπαχιανή και ισοδύναμη με την κατηγορία *"αλλοτρίωση"*. Οι κατηγορίες της Οικονομίας είναι επομένως αλλοτριωμένες, είναι μορφές αλλοτρίωσης. Η κριτική σκέψη μπορεί να υπερβεί αυτή την αλλοτρίωση. Αντίθετα, στα *"Grundrisse"* και στο *"Κεφάλαιο"* οι κατηγορίες αυτές είναι μορφές αντικειμενικές και αναγκαίες, που δεν παράγονται μόνο στο χώρο της σκέψης αλλά και έξω από αυτόν. Είναι μορφές της ιδεολογίας και δεν ξεπερνιούνται μέσα από τη σκέψη αλλά μέσα από την πρακτική.

Ο ίδιος ο Μαρξ είναι υποχρεωμένος να διατυπώσει μια καινούργια θεωρία της αφαίρεσης απέναντι στις ήδη επικρατούσες, στο βαθμό που η κριτική του απέναντι στο Χεγκελ δεν μπορεί παρά να στηρίζεται σε διαφορετικό θεωρητικό υπόβαθρο. Ετσι όσο και να είναι αποτελεσματική η κριτική του Feuerbach για τη χεγκελιανή μετατροπή του υποκειμένου σε κατηγορούμενο και αντίστροφα, αυτό δεν μπορεί να αποτελέσει μια επαρκή βαση για τον Μαρξ. Για το λόγο αυτό είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι η κριτική της αφαίρεσης από τον Μαρξ οδηγείται μετά το 1843 ταυτόχρονα στα επίπεδα της φιλοσοφίας, της πολιτικής οικονομίας και της ιστορίας. Οπως ήδη αναφέραμε στη συγκρότηση της βασικής μεθοδολογικής μας θέσης, η σχέση ανάμεσα στη φιλοσοφία και στη πολιτική οικονομία και την ιστορία, ενεργοποιείται με έναν ιδιαίτερο τρόπο, που καθορίζεται τόσο από τον εκάστοτε προσανατολισμό του Μαρξ -που όμως κινείται πάντα μέσα στα πλαίσια συγκρότησης μιας κριτικής της πολιτικής οικονομίας- όσο και από την ιδιαίτερη συγκρότηση που αναδεικνύεται. Για τον λόγο αυτό η ουσιαστική κριτική της θεωρίας και των αφαιρέσεων της δεν μπορεί παρά διαμέσου των πρακτικών στιγμών να στηρίζεται σε μια αντικειμενική

θεωρία της αφαίρεσης και όχι σε μια αφηρημένη ιδεαλιστική θεωρία. Η γενική αυτή κριτική της αφαίρεσης περνά από όλους τους σταθμούς της ανάπτυξης της σκέψης του Μαρξ, δηλαδή μέσα από διαδοχικά στάδια που σηματοδοτούν διαφορετικές μορφές συνολικής κριτικής θεωρίας[67].

Στα *"Χειρόγραφα"* ο Μαρξ αδυνατεί να συγκροτήσει κριτική της Πολιτικής Οικονομίας -με την έννοια που παίρνει ο όρος στο ώριμο έργο του- γιατί αδυνατεί να συγκροτήσει ένα επιστημονικό πεδίο για την Πολιτική Οικονομία, δηλ. να αναγνωρίσει στο ιδεολογικό της χαρακτήρα μια αντικειμενικότητα και να προβεί σε ανάλυση των αναγκαίων μορφών[68]. Τελικά, η αδυναμία κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας δεν είναι παρά αδυναμία κριτικής της ιδεολογίας.

Για την κριτική συνείδηση το ζήτημα είναι να δηλώσει το πραγματικό όπως ακριβώς είναι. Αυτό σημαίνει συγχρόνως δηλώνω και εξηγώ. Η εξήγηση εμπεριέχεται ήδη στην δήλωση. Η συνειδητοποίηση είναι συγχρόνως και εξήγηση,εκκαθάριση του προβλήματος. Γιατί το πρόβλημα έγκειται στην μη συνειδητοποίηση του και μόνο,αφού μέσα στην *"αλλοτρίωση"* το είναι του ανθρώπου υπάρχει με την μορφή ενός ξένου είναι, αφού το υποκείμενο διαχωρίζεται από τον εαυτό του και αφού αυτός ο διαχωρισμός γεννά όλες τις αντιφάσεις, έπεται οτι για την υπέρβαση της αντίθεσης θα αρκούσε η συνειδητοποίηση από το υποκείμενο, της ενότητας του: η ανάκτηση του εαυτού του.

Η Οικονομία δεν κατέχει ακόμα στη σκέψη του Μάρξ τη θέση μιας οικονομικής δομής της κοινωνίας αλλά μια σφαίρα (όπως και το δίκαιο, η πολιτική, η ηθική) της ανθρώπινης εμπειρίας. Η χεγκελιανή αυτή έννοια της εμπειρίας παραμένει άκριτη και καθιστά αδύνατο τον επιστημονικό λόγο. Ακόμα κι όταν επεκτείνεται σαν έννοια της Οικονομίας ώστε να συμπεριλάβει όλες τις σχέσεις της πραγματικής ζωής, δεν παύει να αναφέρεται στην ανθρώπινη εμπειρία: είναι αυτός ο χώρος που καλύπτεται από την έννοια της Οικονομίας. Αυτός είναι ο λόγος που αδυνατώντας να διακρίνει επιστημονικά την Οικονομία από τον οικονομικό λόγο, αντιλαμβάνεται το δεύτερο σαν αντανάκλαση της πρώτης. Ετσι αποδέχεται την εμπειρική ισχύ των οικονομικών κατηγοριών: το ζήτημα δεν είναι ότι οι κατηγορίες αναπαριστούν τα πράγματα μ' έναν ορισμένο τρόπο, αλλά ότι δεν κατανοούν την ουσία των πραγμάτων. Αντίθετα, ο Ενγκελς στο *"Διάγραμμα ..."*, προσπάθησε να κριτικάρει τις κατηγορίες της Πολιτικής Οικονομίας και να παρουσιάσει την αντιφατικότητά τους σαν εκδήλωση μιας πιο βαθιάς αντίφασης που πηγάζει από την ιδιωτική ιδιοκτησία[69].

Οταν ακόμα μιλάει ο Μαρξ για παραγωγή υπάρχει μια θεωρητική ολίσθηση προς την ανθρωπολογία: ο άνθρωπος παράγει το αντικείμενο όπως κατ' αναλογία *"παράγει"* τον Θεό σύμφωνα με την φοϋερμπαχιανή αντίληψη[70]. Σύμφωνα με την προβληματική του Μαρξ, σε κάθε κατηγορία της Πολιτικής Οικονομίας δεν αναγνωρίζουμε παρά την έκφραση της ίδιας

θεμελιώδους αντίφασης μεταξύ της αλλοτριωμένης ύπαρξης και της αληθινής ουσίας του υποκείμενου.

"Οπως αναπτύξαμε την έννοια της ιδιωτικής ιδιοκτησίας από την έννοια της αποξενωμένης εργασίας με την ανάλυση, έτσι μπορούμε να αναπτύξουμε κάθε κατηγορία της πολιτικής οικονομίας με την βοήθεια των δύο αυτών παραγόντων και θα διαπιστώσουμε πάλι σε κάθε κατηγορία, λόγου χάρη, στο εμπόριο στον συναγωνισμό, στο κεφάλαιο, στο χρήμα, μόνο μια καθορισμένη και αναπτυγμένη αντίδραση των πρώτων αυτών στοιχείων"[71].

Εδώ έχουμε μια τυπικά χεγκελιανή αναγωγή πολλών κατηγοριών σε μια και μόνη ουσία. Αντίθετα στα *"Grundrisse"* και στο *"Κεφάλαιο"*, οι οικονομικές κατηγορίες εμφανίζονται σαν αναγκαίες και αντικειμενικές μορφές εννοιών που συγκροτούνται κάθε φορά μέσα από το πέρασμα από το αφηρημένο στο αμέσως πιο συγκεκριμένο στη σκέψη, έννοιες νέες που παράγονται και ιεραρχούνται και δεν ανάγονται επομένως στην αυτή ουσία.

Συμπυκνώνοντας την μέχρι τώρα ανάλυση θα πρέπει να αναφερθούμε σε ένα θέμα που έχει ήδη θιγεί κατά την εξέταση των *"Χειρογράφων 1844"*, αλλά εξακολουθεί να παραμένει αδιευκρίνιστο από μια διαφορετική άποψη. Αναφερθήκαμε στην έννοια της αλλοτρίωσης προσπαθώντας να αναδείξουμε δύο διαστάσεις της: αυτή της αλλοτρίωσης σαν ταξικής σχέσης, που επικαθορίζεται από το στοιχείο τση ιδιοκτησίας και αυτή της αλλοτρίωσης σαν *"αποξένωσης"*, που επικαθορίζεται από τον καταμερισμό εργασίας που επιβάλλει η καπιταλιστική παραγωγή.

Είναι προφανές ότι η πρώτη διάσταση εμφανίζεται στο αποτέλεσμα της παραγωγικής διαδικασίας, αφού το προϊόν το ιδιοποιείται ο εκάστοτε κεφαλαιοκράτης και αναφέρεται πολλές φορές σε ολόκληρο το κείμενο. Εδω ο Μαρξ αναφέρεται στη διάκριση των τάξεων και στη θεμελίωση τους πάνω στις σχέσεις ιδιοκτησίας.

Παράλληλα ο Μαρξ διατυπώνει μια σχέση αλληλεξάρτησης ανάμεσα στο αποτέλεσμα της παραγωγικής διαδικασίας και στην αλλοτρίωση του εργάτη μέσα από τη λειτουργία του στην ίδια την παραγωγική διαδικασία -μέσα από το σύνολο των ενεργειών που τη συνθέτουν σαν διαδικασία. Πρόκειται εδώ για τη δεύτερη διάσταση της αλλοτρίωσης σαν *"αποξένωσης"* που επιβάλλεται από τον καταμερισμό εργασίας που λειτουργεί μέσα στα πλαίσια της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής.

Στο βαθμό λοιπόν που η τάξη και ο καταμερισμός εργασίας αλληλοσυνδέονται, γίνεται προφανές ότι η κατάργηση του κεφαλαίου θα σημαίνει και κατάργηση του καταμερισμού εργασίας μέσα στα πλαίσια υπέρβασης της αλλοτρίωσης και επίτευξης μιας ολικής χειραφέτησης.

5. Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ "ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ 1844": Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΝΙΣΤΩΣΑ ΣΑΝ ΒΑΣΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Σύμφωνα με την προβληματική των *"Χειρογράφων"* οι αστικές θεωρίες της οικονομίας αποδίδουν,στο πλαίσιο των λογικών αντιφάσεων τους, μια σωστή περιγραφή της εμπειρικής πραγματικότητας της καπιταλιστικής οικονομίας σαν κλειστού συστήματος με μια ιδιαίτερη λογική και δυναμική.

Ο Μαρξ αποφαίνεται υπερ της εμπειρικής ορθότητας των περιγραφών αυτών, ακολουθώντας μια μεθοδολογία εμπνευσμένη από την χεγκελιανή φαινομενολογία. Οι θεωρίες αυτές είναι ορθές σαν πρώτες, *"υποκειμενικές"* προσεγγίσεις του αντικειμένου. Αυτό το γεγονός όμως, προσδιορίζει και τα όρια της ορθότητάς τους. Οι θεωρίες αυτές αδυνατούν να κατανοήσουν μιαν *"αντικειμενικότητα"* ακριβώς επειδή μένουν στο εμπειρικά αντιληπτό και δεν εντοπίζουν σε αυτό -όπως θα έπρεπε- μια *"στιγμή"*, μια *"μορφή εμφάνισης"* της *"ουσίας"*. Εξ'ου και ο χαρακτηρισμός τους σαν *"αφηρημένων"* θεωριών. Και η *"ουσία"* δεν βρίσκεται, για τον Μαρξ, παρά έξω από τον χώρο της οικονομίας. Ο αφηρημένος τους χαρακτήρας έγκειται ακριβώς στο ότι είναι θεωρίες μόνο οικονομικές. Στις θεωρίες αυτές αντικατοπτρίζεται το πραγματικό γεγονός της επικυριαρχίας της οικονομικής σφαίρας σε ολόκληρη την κοινωνική ζωή και η λανθασμένη τους υπόσταση, σύμφωνα με τον Μαρξ, έγκειται στο ότι αναγνωρίζουν την ιδιάζουσα λογική του καπιταλιστικού συστήματος σαν απόλυτη λογική, γεγονός που συνεπάγεται και την αυτόματη αναγνώριση της ορθολογικότητάς του.

Κατά τον Μαρξ εδώ, η δυνατότητα υπέρβασης των εσωγενών αντιφάσεων της θεωρίας, αλλά και του πραγματικού χαρακτήρα της καπιταλιστικής οικονομίας, συνίσταται στην υπέρβαση του οικονομικού στοιχείου, αφού η κριτική μέθοδος αντίληψης της κοινωνίας,δεν μπορεί να θεωρείται, παρά σαν φιλοσοφική κριτική που αναδεικνύει πίσω από τους νόμους της οικονομίας, την αντιφατικότητά τους με τη συγκεκριμένη, υπαρκτή πραγματικότητα και τις ανάγκες των υποκειμένων που την απαρτίζουν.

Αυτή η υπέρβαση του οικονομικού στοιχείου δεν μπορεί μόνο να λειτουργήσει στο επίπεδο της θεωρίας, αλλά πρέπει να συνοδεύεται από μια πρακτική υπέρβαση του ίδιου του χαρακτήρα της καπιταλιστικής παραγωγής. Αυτές οι δύο διαστάσεις προσδιορίζουν και τα όρια της ίδιας της σοσιαλιστικής θεωρίας στο βαθμό που το στοιχείο της υπέρβασης τόσο των θεωριών ερμηνείας του καπιταλισμού, όσο και αυτού του ίδιου του οικονομικού στοιχείου την οδηγούν σε μια αντιφατική κατάσταση. Για τον λόγο αυτό ο Μαρξ θεωρεί ότι μόνο η φιλοσοφική κριτική μπορεί να διαμορφώσει τους όρους μιας κριτικής θεωρίας της κοινωνίας και όχι η σοσιαλιστική θεωρία -αν η τελευταία εννοηθεί με τη στενή οικονομική της έννοια.

Η ιδιαίτερη μέθοδος αυτής της φιλοσοφικής κριτικής εστιάζεται στη διάκριση του εργάτη από τον κοινωνικό πλούτο, όπως προσδιορίζεται από την πολιτική οικονομία. Η ουσία αυτής της διάκρισης περιλαμβάνει σαν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της το ιστορικό στοιχείο που καθορίζει αυτή τη σχέση υποκειμένου-αντικειμένου. Το ιστορικό στοιχείο, εκδηλώνεται στον προσδιορισμό του εργάτη σαν μια από τις ιδιαίτερες αντιπροσωπευτικές υποκειμενικότητες της αστικής κοινωνίας και με την έννοια αυτή, η προαναφερθείσα σχέση υποκειμένου-αντικειμένου σαν σχέση εργάτη- κοινωνικού πλούτου, δεν είναι παρά η εξωτερικευμένη έκφραση της σχέσης του εργάτη προς την ίδια την δραστηριότητά του - σαν αλλοτριωμένη εργασία.

Η έννοια της αλλοτρίωσης αναδεικνύεται έτσι σε κεντρική κατηγορία της θεωρίας με βάση την οποία προσδιορίζονται οι δύο αντίπαλες υποκειμενικότητες της καπιταλιστικής κοινωνίας: ο εργάτης και ο κεφαλαιοκράτης. Ο εργάτης ορίζεται σαν ο άνθρωπος ο αλλοτριωμένος ως προς την *"υποστασιακή του πράξη"*: την εργασία. Η αλλοτρίωση αυτή δεν σημαίνει παρά την απώλεια της ουσίας του, σαν ανθρώπου, σαν μέλους του γένους. Το συσσωρευμένο προϊόν της εργασίας του, του αντιπαρατίθεται σαν ιδιοκτησία άλλου, σαν ιδιοκτησία του κεφαλαιοκράτη. Με τη μορφή του κεφαλαίου, παρουσιάζονται οι πιο ουσιαστικές κοινωνικές σχέσεις, σαν αντικειμενικοποιήσεις,σαν σχέσεις όχι υποκειμένων αλλά πραγμάτων. Η θεωρία στον βαθμό που δεν αποκαλύπτει αυτήν την πραγματοποίηση, μένει δέσμια της και αντιστοιχεί σε μια μη αναπτυγμένη συνείδηση, που δεν μπορεί να κατανοήσει ούτε τον εαυτό της δηλαδή να ανέλθει στο επίπεδο της αυτοσυνειδησίας. Γεγονός που δείχνει αρνητικά τον ιστορικά προσδιορισμένο χαρακτήρα των οικονομικών θεωριών.

Η αλλοτρίωση μπορεί να εξετασθεί και να κατανοηθεί σε σχέση με τις ακόλουθες διαδικασίες. Τη διαδικασία εξαθλίωσης της εργατικής τάξης, τη φύση των επιπτώσεων της αλλοτρίωσης και τη διαδικασία υπέρβασης της αλλοτρίωσης.

Εξετάζοντας την πρώτη διαδικασία μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής: Η εργατική θεωρία της αξίας, όπως αναπτύσσεται στα ώριμα έργα του Μαρξ, στοιχειοθετεί και ερμηνεύει μια σχετική εξαθλίωση της εργατικής τάξης, κυρίως στον *"Γενικό Νόμο της Καπιταλιστικής Συσσώρευσης"* στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"*. Αντίθετα, στα *"Χειρόγραφα του 1844"* ο Μάρξ παρουσιάζει τα στοιχεία μιας θεωρίας απόλυτης εξαθλίωσης της εργασίας, χρησιμοποιώντας δύο βασικές θεωρητικές αντιλήψεις: α)Την κατανόηση της ανόδου της παραγωγικότητας της εργασίας μόνο σαν αποτελέσματος της πιο εντατικής και εκτατικής κατανάλωσης εργασίας στη διαδικασία παραγωγής. Μια αύξηση του όγκου της παραγωγής δημιουργεί μια μεγαλύτερη απώλεια εργασίας του ίδιου του εργαζόμενου, γεγονός που οδηγεί και στην απόλυτη απώλεια των προϊόντων της εργασίας. β) Τη θεωρία της τιμής της εργασίας, που υπολογίζεται αποκλειστικά με όρους προσφοράς και ζήτησης

και που συνδέεται με τις συνθήκες αύξησης του κεφαλαίου και της προσόδου. Το κεφάλαιο, εφ' όσον θεωρείται συσσωρευμένη εργασία, δεν μπορεί να αυξηθεί παρά μόνο, μέσα από τη συσσώρευση περισσότερης εργασίας. Οι άλλες δύο συνθήκες συσσώρευσης του κεφαλαίου, είναι η άνοδος του καταμερισμού εργασίας και η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, μέσα από την αύξηση του όγκου της εργατικής τάξης. Ο Μαρξ επισημαίνει ότι η αύξηση του όγκου της εργατικής τάξης εντείνει τον ενδοεργατικό συναγωνισμό, που επηρεάζει την καθοδική πορεία του μισθού, γεγονός που συνδέεται άμεσα με μια απόλυτη εξαθλίωση της εργατικής τάξης.

Εξετάζοντας τη φύση των επιπτώσεων της αλλοτρίωσης, δηλαδή την ποιοτική της διάσταση,παρατηρούμε ότι η αλλοτρίωση θεωρείται σαν μια απώλεια της δυνατότητας του ατόμου για δημιουργική δραστηριότητα. Η αύξηση του κοινωνικού πλούτου επιφέρει μια επακόλουθη μείωση της ζωής και των ανθρώπινων αναγκών. Η αλλοτρίωση,όμως, δεν συνδέεται μόνο με τη δυνητική δημιουργικότητα αλλά και με την οντολογική απώλεια του ατόμου. Η βαρύτητα των δύο αυτών όψεων στα *"Χειρόγραφα του 1844"* είναι δύσκολο να προσδιορισθεί, αλλά στο έργο αυτό μπορούμε να επισημάνουμε ένα καθοριστικό στοιχείο για την παραπέρα αξιολόγηση των δύο συνιστώσεων. Η ανάπτυξη μιας θεωρίας για την εκμετάλλευση της εργασίας (της οποίας, έχουμε εδώ απλώς μια πρώτη προσέγγιση) μπορεί να αξιοποιήσει τις προτάσεις των *"Χειρογράφων"* σχετικά με τις αντικειμενικές απώλειες που επιφέρει η λειτουργία της παραγωγικής διαδικασίας, χωρίς αυτό να συνεπάγεται κατ' ανάγκη και αποδοχή της αντίληψης περί οντολογικής απώλειας.

Ολα τα προηγούμενα προκύπτουν από τη βασική μεθοδολογία που έχει ήδη αναπτύξει ο Μαρξ και εστιάζεται στη διάκριση ανθρώπινης ουσίας και ατομικής ύπαρξης, όπως αυτή καθορίζεται από τον αρχικό διαχωρισμό κοινωνίας και ατόμου που διαμορφώνεται ιστορικά. Η έννοια του κομμουνισμού, όπως αναπτύσσεται εδώ από τον Μαρξ, νοείται, κατά κύριο λόγο, σαν μια διαδικασία επανένωσης της ατομικής ύπαρξης και της ανθρώπινης ουσίας, μέσα από την εγκαθίδρυση μη αλλοτριωτικών σχέσεων ανάμεσα στην κοινωνία και το άτομο. Αυτή η διαδικασία μορφοποίησης της έννοιας του κομμουνισμού, δεν μπορεί παρά να είναι περιορισμένη από τη φύση της -όσον αφορά τη δυνατότητα συνειδητού αποφετιχισμού των κοινωνικών φαινομένων- γιατί προϋποθέτει τη δημιουργία ανταγωνιστικών μορφών κοινωνικής υποκειμενικότητας που μπορούν να αντιπαρατεθούν με την υπαρκτή υποκειμενικότητα του εργάτη. Μπορεί όμως να κατανοηθεί μόνο αν επισημανθούν μια σειρά αντικαταστάσεις εννοιών που απομακρύνουν τον Μαρξ από το χεγκελιανό φιλοσοφικό παρελθόν του και που προσδιορίζονται πιο συγκεκριμένα: α) στην αντικατάσταση των μορφών συνείδησης από τους τύπους κοινωνικής υποκειμενικότητας, β) στην αντικατάσταση της άμεσα αντιληπτής σχέσης υποκειμένου-αντικειμένου με τη σχέση εμπειρικού υποκειμένου και του προϊόντος της εργασίας του με τη μορφή του κοινωνικού πλούτου, γ) στην αντικατάσταση της θεωρητικής

κατανόησης του κόσμου σαν εξωτερίκευσης της συνείδησης από την ιδιοποίηση του κοινωνικού πλούτου από τους δημιουργούς μέσα από κοινωνικούς μετασχηματισμούς.

Είναι γνωστός ο επηρεασμός του Μαρξ από τον Feuerbach, σ' αυτή την περίοδο της ζωής του και με την έννοια αυτή είναι εύκολο να εντοπισθουν στοιχεία φοϋερμπαχιανού ουμανιστικού και νατουραλιστικού υλικού στη σκέψη του Μαρξ[72]. Αυτός ο υλιστικός μετασχηματισμός της μεθόδου της χεγκελιανής φαινομενολογίας, που στηρίζεται στις επιπτώσεις της αλλοτριωμένης εργασίας, όπως ήδη αναλύθηκαν, στην ενότητα της ανθρώπινης και της φυσικής ιστορίας και στην απόρριψη της ιδεαλιστικής μεθόδου που παραποιεί την πραγματικότητα[73], διαμορφώνει τα θεμέλια μιας νέας μορφής υλισμού - της *"υλιστικής φαινομενολογίας"*. Η μέθοδος αυτή βασισμένη σε τύπους κοινωνικής υποκειμενικότητας που αντικαθιστούν τις μορφές συνείδησης, εμπεριέχει ένα κριτικό περιεχόμενο στο βαθμό που αντιπαραθέτει μη αλλοτριωμένα πρότυπα, δηλαδή κοινωνικές υποκειμενικότητες στην ήδη αλλοτριωμένη ουσία της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Είναι επόμενο αυτή η φιλοσοφική μέθοδος να επηρεάζει και τις πολιτικές αντιλήψεις του Μαρξ, εκείνης της εποχής, αν συγκριθεί με τις απόψεις για τον κομμουνισμό όπως έχουν ήδη διατυπωθεί σε διάφορα σημεία[74]. Κάτω από αυτές τις προοπτικές η *"υλιστική φαινομενολογία"* φαίνεται να οδηγεί σε ένα φιλοσοφικό ρεαλισμό αλλά ταυτόχρονα και σε ένα πρακτικό ουτοπισμό. Αυτό αντανακλάται καλύτερα στις απόψεις του για τον κομμουνισμό σαν *"γνήσιας επίλυσης της σύγκρουσης"*[75] που οδηγεί σε δύο διαφορετικές κατευθύνσεις. Από τη μία μια *"ενορατική"* αντιμετώπιση του κομμουνισμού σαν ιδανικής κοινωνίας, και από την άλλη σαν μια πιο *"πραγματιστική"* αντιμετώπιση που συνδέεται με την ιστορία και την πραγματική κίνηση της κοινωνίας αλλά δεν μπορεί να είναι άμεσα πραγματοποιήσιμος[76]. Η κοινωνία αυτή πρέπει να ανατραπεί, για να αρθούν όλοι οι αρνητικοί περιορισμοί που οι κοινωνικές συνθήκες επιβάλλουν στα άτομα. Ενώ όμως αυτό από μια άποψη φιλοσοφική φαίνεται ρεαλιστικό, από πολιτική άποψη φαντάζει ουτοπιστικό αν ο κομμουνισμός κατανοηθεί στην *"ενορατική"* του εκδοχή -δηλαδή σαν πλήρης εξαφάνιση όλων των πηγών κοινωνικών συγκρούσεων και σαν πλήρης ικανοποίηση όλων των αναγκών των μελών της κοινωνίας. Αυτή η αντίφαση ανάμεσα στη φιλοσοφία και στην πολιτική πρακτική εμφανίζεται και στο πρόβλημα του υποκειμένου ως υπέρβασης της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Ο επαναστατικός κοινωνικός μετασχηματισμός καθορίζει και το ρόλο της εργατικής τάξης σαν του υποκειμένου, αλλά ταυτόχρονα και του φορέα της φιλοσοφικής κριτικής. Ο ρόλος της εργατικής τάξης γίνεται κατανοητός μόνο μέσα από τη μέθοδο άρνησης της άρνησης. Η αλλοτρίωση των εργατών τους εμποδίζει από το να συγκροτηθούν σαν τάξη της αστικής κοινωνίας.

Επομένως τίθεται το ερώτημα: μέσα από ποιές διαδικασίες και με ποιούς φορείς μπορεί να συγκροτηθεί η εργατική τάξη σαν τέτοια. Δεν φαίνεται να προσδιορίζεται καμία πολιτική στρατηγική που να προσεγγίζει την υπαρκτή, δηλαδή αλλοτριωμένη, κατάσταση του επαναστατικού υποκειμένου, προωθώντας τους όρους συνεκτικότητάς του, με τη διατυπωμένη επαναστατική θεωρία.

Ο Μαρξ κατανοεί αυτή τη διάκριση και ξεκινώντας από τον προσδιορισμό των ατόμων στα πλαίσια της υλικής ζωής της κοινωνίας καθορίζει το σημείο υπέρβασης όχι μόνο της προηγούμενης μεθόδου που χρησιμοποιεί, αλλά και του χάσματος ανάμεσα στη θεωρία και την πρακτική.

6. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1845-1847

Οι απόψεις που διατυπώνουν οι Μαρξ και Ενγκελς στη *"Γερμανική Ιδεολογία"* αποτελούν μια τομή σε σχέση με τη μέχρι τότε φιλοσοφική τους συνείδηση, αλλά και την προσέγγιση της πραγματικότητας. Αν και δεν πρόκειται για οικονομικό έργο, κρίνουμε ότι η νέα στάση τους απέναντι στα πράγματα, που πρωτοεμφανίζεται εδώ, δεν μένει χωρίς συνέπειες για τις οικονομικές τους αναλύσεις, έστω κι αν αυτές βρίσκονται ακόμα μακρυά από την πραγματικά επιστημονική τους διεξαγωγή και παρουσίαση.

Η προβληματική αλλάζει ριζικά: τη θέση της αλλοτρίωσης την ανθρώπινης ουσίας παίρνει η διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων και μορφών επικοινωνίας (ή συναλλαγής). Εχουμε αναφερθεί στην προέλευση της έννοιας των παραγωγικών δυνάμεων, που φέρει ακόμα ίχνη φιλοσοφικά. Ακόμα ο όρος *"μορφές συναλλαγής"* δεν αντιστοιχεί ακριβώς στην έννοια των παραγωγικών σχέσεων όπως θα ορισθούν αργότερα. Το σημαντικό όμως βήμα που επιτελείται είναι ότι πλέον η αντίθεση τίθεται μέσα στο πραγματικό (αντίθεση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων συναλλαγής) κι όχι μεταξύ πραγματικού (αλλοτριωμένου) και ουσίας. *"Αυτό το σύνολο παραγωγικών δυνάμεων, κεφαλαίων, και κοινωνικών μορφών επικοινωνίας, που κάθε άτομο και γενιά το βρίσκει να υπάρχει σαν κάτι δεδομένο, είναι η πραγματική βάση αυτού που οι φιλόσοφοι το έχουν νοήσει σαν "υπόσταση" και "ουσία του ανθρώπου"*[77].

Αυτές οι παραγωγικές δυνάμεις είναι το πολλαπλασιασμένο αποτέλεσμα της συνεργασίας των ατόμων όπως καθορίζεται από τον καταμερισμό της εργασίας: είναι δική τους δύναμη που εμφανίζεται όμως σαν ξένη και ανεξάρτητη από τις θελήσεις τους. Πρόκειται για ότι μέχρι τότε ονόμαζαν *"αλλοτρίωση"*. Οι Μαρξ-Ενγκελς σχολιάζουν: *"(...) "αλλοτρίωση" (για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο που θα ήταν κατανοητός στους φιλοσόφους)"*[78]. Από εδώ αρχίζει η μεταφορική χρήση του όρου *"αλλοτρίωση"* που μέχρι τότε αποτελούσε την πεμπτουσία της σκέψης τους.

Η προσέγγιση δεν είναι πλέον φιλοσοφική -παρά τα όποια ίχνη- αλλά κυρίως ιστορική. Στην θέση του εγωϊστικού συναγωνισμού, τίθεται η μεγάλη βιομηχανία σαν ιστορικό στάδιο, που προϊόν της είναι η αντίφαση ανάμεσα στα εργαλεία παραγωγής (παραγωγικές δυνάμεις όπως εμφανίζονται στον καπιταλισμό)[79] και την ιδιωτική ιδιοκτησία.

Κι όπως *"όλες οι συγκρούσεις στην ιστορία έχουν την πηγή τους, κατά την άποψή μας, στην αντίφαση ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τη μορφή επικοινωνίας"* έτσι και στον καπιταλισμό. Εδω πλέον ο συναγωνισμός δεν αποδίδεται στον ιντιβιντουαλισμό αλλά και τα δύο είναι συπέπειες της μορφής που παίρνει η παραγωγή. Εχουμε λοιπόν μια μετακίνηση του κέντρου βάρους από τη σφαίρα της κυκλοφορίας στη σφαίρα της παραγωγής και στις αντιθέσεις που πηγάζουν από αυτήν. Αυτό δεν είναι απόλυτα καθαρό αφού οι σχέσεις

συναλλαγής δεν είναι παραγωγικές σχέσεις. Οταν όμως εμφανίζονται στην αντίφαση τους με τις παραγωγικές δυνάμεις σαν ειδικό ιστορικό προϊόν της μεγάλης βιομηχανίας, η θεωρία πλέον είναι ανοικτή προς αυτή την κατεύθυνση.

Η θεωρία της κοινωνίας πραγματοποιεί έτσι ένα αποφασιστικό βήμα. Ποιές είναι οι άμεσες συνέπειες για τις οικονομικές τους αντιλήψεις; Κατ' αρχήν οι σχέσεις των ατόμων δεν είναι πλέον διϋποκειμενικές, δεν είναι σχέσεις ελεύθερων βουλήσεων (Freiwilligkeit). Είναι σχέσεις καθορισμένες κοινωνικά. *"(...) μέσα στα πλαίσια καθορισμένων τρόπων παραγωγής, που βέβαια δεν εξαρτώνται από τη θέληση των ανθρώπων"*[80].

Η κοινωνία δεν είναι πλέον το σύνολο των ατόμων αλλά οι καθορισμένες σχέσεις τους, όπως αντιστοιχούν στο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Ετσι και ο συναγωνισμός υπόκειται και αυτός στους κοινωνικούς καθορισμούς.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις ισχύουν για όλα τα έργα της περιόδου 1845-47, αν και πρωτοδιατυπώνονται στη *"Γερμανική Ιδεολογία"*. Για την εξέλιξη της συγκρότησης της κριτικής της πολιτικής οικονομίας θα αναφερθούμε στα επόμενα στα εξής βασικά σημεία: α) στο νόμο της αξίας, β) στο ρόλο του χρήματος, γ) στους παράγοντες διαμόρφωσης των μισθών, δ) στην κρίση, ε) στο πρόβλημα της τάξης και του καταμερισμού εργασίας.

α) <u>Ο νόμος της αξίας</u>

Στη *"Γερμανική Ιδεολογία"* δεν υπάρχει ρητή αναφορά στον νόμο της αξίας. Ωστόσο σε δύο σημεία διαφαίνεται ότι ο νόμος αυτός δεν απορρίπτεται όπως πριν. Το πρώτο σημείο: *"στα πλαίσια του συναγωνισμού η τιμή του ψωμιού καθορίζεται από τα έξοδα της παραγωγής και όχι από το γούστο των αρτοποιών"*[81]. Το δεύτερο σημείο: *"Αλλά και όσον αφορά το ίδιο το μεταλλικό νόμισμα αυτό καθορίζεται απόλυτα από τα έξοδα παραγωγής, δηλαδή από την εργασία"*[82]. Παρ' όλο που και πάλι δεν γίνεται αυστηρή διάκριση αξίας και τιμής, υπάρχει μια πρόοδος: τα έξοδα παραγωγής ανάγονται εξ ολοκλήρου σε εργασία.

Σ' αντίθεση με τις απόψεις περί αξίας στη *"Γερμανική Ιδεολογία"*, στο έργο του *"Η αθλιότητα της Φιλοσοφίας"*, ο Μαρξ πραγματοποιεί μια πολιτική και θεωρητική ρήξη με τον Proudhon και εμφανίζεται πλέον σαν υποστηρικτής της ρικαρντιανής θεωρίας της αξίας-εργασίας[83].

Ο Proudhon υποστήριξε την αντικατάσταση του χρήματος με κουπόνια εργασίας. Οι τράπεζες, που σύμφωνα με το σχέδιο του, θα ήσαν συγχρόνως και αποθηκευτικοί οργανισμοί θα αγόραζαν το παραγόμενο από τον εργάτη προϊόν και σε αντάλλαγμα θα του έδιναν ένα κουπόνι, που θα πιστοποιούσε την ποσότητα εργασίας που ξοδεύτηκε για την παραγωγή του προϊόντος. Αυτή η μεταρρύθμιση σύμφωνα με τον Proudhon θα καταργούσε την εμπορευματική κυκλοφορία χωρίς να θίξει τις σχέσεις παραγωγής. Η κριτική του Μαρξ

συνοψίζεται στο ότι είναι αδύνατον να μετασχηματίσει κανείς την κυκλοφορία, πολύ δε περισσότερο να καταργήσει την εμπορευματική κυκλοφορία όσο αφήνει άθικτο το σύστημα παραγωγής, που είναι σύστημα παραγωγής εμπορευμάτων. Η κριτική αυτή περνάει αναγκαστικά μέσα από την κατανόηση του χρήματος. Μέσα από την κριτική αυτή (που αποτελεί ανάπτυξη των νέων κατευθύνσεων που χάραξε η *"Γερμανική Ιδεολογία"* ειδικά στον χώρο της Πολιτικής Οικονομίας), ο Μαρξ ξεκαθάρισε την άποψή του σε μια σειρά οικονομικά ζητήματα. Επιμένει στο ότι η μόνη αποτελεσματική ζήτηση στον καπιταλισμό είναι αυτή που έχει στην διάθεσή της μέσα ανταλλαγής, δηλαδή αξίες. Έτσι αποκλείει κάθε αντίληψη της ζήτησης με βάση μόνο την χρησιμότητα. Οι ανάγκες που ικανοποιεί η κατανάλωση πηγάζουν από την παραγωγή ή από μια κατάσταση πραγμάτων που βασίζεται στην παραγωγή[84]. Η βάση λοιπόν είναι η παραγωγή και το σημαντικότερο: ούτε ο αγοραστής ούτε ο παραγωγός είναι ελεύθεροι. Η οικονομική πρακτική τους δεν είναι αυθαίρετη. Αν δεν είναι η χρησιμότητα που καθορίζει την αξία ενός εμπορεύματος είναι ο χρόνος της εργασίας που ενσωματώθηκε σ' αυτό, όπως έδειξε ήδη ο Ricardo. Τα έξοδα παραγωγής και όχι η σχέση προσφοράς και ζήτησης είναι που καθορίζουν σε τελευταία ανάλυση τις τιμές[85].

Η ρήξη με τις παλιότερες απόψεις του περί αξίας είναι εμφανής. Ακόμα και όσον αφορά τον περίφημο *"κυνισμό"* του Ricardo τώρα γράφει ο κυνισμός δεν βρίσκεται στα λόγια που εκφράζουν τα πράγματα αλλά στα ίδια τα πράγματα[86]. Προχωρώντας στη θεωρία του Ricardo κάνει κριτική στον Proudhon από αυτή τη σκοπιά. Κριτικάρει τη σύγχυση της μέτρησης της αξίας της εργασίας[87]. Δεν υπάρχει -όπως εξάλλου και στη θεωρία του Ricardo- η έννοια της αξίας της εργατικής δύναμης.

Αν η ζήτηση δεν έχει νόημα παρά στον βαθμό που προβάλλει ένα χρηματικό ισοδύναμο του ζητούμενου εμπορεύματος, έπεται ότι *"το χρήμα δεν είναι πράγμα, είναι κοινωνική σχέση"*[88]. Το χρήμα δεν είναι μια *"εξαίρεση"*, αλλά οργανικό στοιχείο του πλέγματος των οικονομικών σχέσεων. Είναι ένας *"κρίκος σφιχτοδεμένος μ' όλη την αλυσίδα των άλλων σχέσεων"* και *"η σχέση αυτή αντιστοιχεί σ' ενα ορισμένο τρόπο παραγωγής, τόσο όσο και η ατομική ανταλλαγή"*[89].

Στη *"Γερμανική Ιδεολογία"* είδαμε να τίθεται η προτεραιότητα της υλικής βάσης και να πραγματοποιείται η μετάβαση απο τις σχέσεις συναλλαγής γενικά στη διάκριση παραγωγικών και ανταλλακτικών σχέσεων. Στην *"Αθλιότητα της Φιλοσοφίας"* τίθεται η προτεραιότητα των παραγωγικών σχέσεων πάνω στις σχέσεις συναλλαγής. Αυτή η πρόοδος είναι συνδεδεμένη με την κατανόηση του γεγονοτός ότι η αξία δημιουργείται στη σφαίρα της παραγωγής. Γι' αυτό πρόκειται για φαντασία καθαρά ιδεολογική να θεωρεί κανείς, όπως κάνει ο Proudhon, το τοκοφόρο κεφάλαιο σαν την κύρια μορφή κεφαλαίου[90]. Η κύρια μορφή κεφαλαίου είναι το βιομηχανικό κεφάλαιο και δεν γίνεται να αλλάξει κανείς τον τρόπο παραγωγής χωρίς να καταργήσει αυτό, καταργώντας μόνο το χρήμα και τον τόκο. Στο σημείο

αυτό, κρίνουμε σκόπιμο να περιλάβουμε και ορισμένες επισημάνσεις στο ζήτημα της θεωρίας της αξίας που κάνει ο Μαρξ στο έργο του *"Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο"*. Αν και το έργο αυτό βρίσκεται έξω από την περιοδολόγηση που έχουμε ήδη αναπτύξει είναι ενδεικτικό για την εξέλιξη ορισμένων απόψεων του Μαρξ και του Ενγκελς που διατυπώνονται αυτή την περίοδο.

Στο κείμενο αυτό για πρώτη φορά με συνεκτικό τρόπο ο Μαρξ αντιμετωπίζει την εργατική δύναμη σαν ένα οποιοδήποτε εμπόρευμα. Τι καθορίζει την τιμή του εμπορεύματος; Για τον Μαρξ η σχέση προσφοράς-ζήτησης και ο συναγωνισμός (που έχει 3 διαστάσεις: πωλητές-πωλητές, αγοραστές-αγοραστές και αγοραστές-πωλητές).

Η έκβαση αυτών των συναγωνισμών καθορίζει την σχέση ανταλλαγής των εμπορευμάτων. Ομως ποιό είναι το κριτήριο με βάση το οποίο μια τιμή είναι μεγάλη ή μικρή;

Ο Μαρξ απαντά: το κόστος παραγωγής του. Γύρω από αυτό το μέγεθος πραγματοποιούνται οι διακυμάνσεις της τιμής. Ο Μαρξ εφαρμόζει την ρικαρντιακή θεωρία για την αξία με βάση το κόστος παραγωγής. Ομως οι διακυμάνσεις γύρω από αυτό είναι τυχαίες; Το ερώτημα είναι κρίσιμο γιατί συνδέεται με το ζήτημα των οικονομικών κρίσεων. Ο Μαρξ καταφέρνει να εντάξει τη θεωρία του κόστους παραγωγής στο αρχικό σχήμα του για την αναγκαιότητα των κρίσεων λόγω της αναρχίας της αγοράς και του συναγωνισμού. *"Τον καθορισμό αυτό της τιμής από το κόστος της παραγωγής δεν πρέπει να τον πάρουμε με την έννοια που του δίνουν οι οικονομολόγοι. Οι οικονομολόγοι λένε πως η μέση τιμή των εμπορευμάτων είναι ίση με το κόστος παραγωγής, πως αυτός είναι ο νόμος. Την αναρχική κίνηση, που χάρη σ' αυτήν ισοφαρίζονται η ύψωση με την πτώση και η πτώση με την ύψωση, τη θεωρούν σαν τυχαίο γεγονός. Με το ίδιο δικαίωμα θα μπορούσαμε τότε, όπως συνέβηκε σε άλλους οικονομολόγους, να καθορίσουμε τις διακυμάνσεις σαν [το] νόμο και τον καθορισμό της τιμής από το κόστος παραγωγής σαν τυχαίο γεγονός. Ομως, μόνο οι διακυμάνσεις αυτές, που αν τις εξετάσουμε από πιο κοντά προκαλούν τις πιο τρομερές ερημώσεις και συγκλονίζουν σαν σεισμός συθέμελα την αστική κοινωνία, μόνο αυτές οι διακυμάνσεις είναι εκείνες, που στην πορεία τους καθορίζουν την τιμή από το κόστος παραγωγής. Η συνολική κίνηση της αταξίας αυτής είναι η τάξη της. Στην πορεία της βιομηχανικής αυτής αναρχίας στην κυκλική αυτή κίνηση, ισοφαρίζει σαν να πούμε ο συναγωνισμός τη μια υπερβολή με την άλλη"*[91].

Η τιμή λοιπόν δεν καθορίζεται πλέον από τις διακυμάνσεις της αγοράς, ωστόσο οι κρίσεις προκύπτουν κατ' ανάγκη γιατί οι διακυμάνσεις είναι η μόνη μορφή με την οποία εκδηλώνεται ο πραγματικός καθορισμός από το κόστος παραγωγής. Κατόπιν, προχωράει ο Μαρξ στην εφαρμογή της θεωρίας αυτής του κόστους παραγωγής και στην περίπτωση του *"εμπορεύματος εργασία"*. *"Ποιό είναι λοιπόν το κόστος παραγωγής της εργασίας; [εργασιακής δύναμης Φ.Ε.]. Είναι τα έξοδα που απαιτούνται για να διατηρηθεί ο εργάτης*

και για να τον καταρτίσουν σε εργάτη"[92].

Ο κεφαλαιοκράτης οφείλει να υπολογίσει αυτό το κόστος όπως κάνει και για την φθορά της μηχανής. Είναι φανερό ότι αυτό το κόστος,ενώ επηρεάζει το πραγματικό κόστος παραγωγής για τον κεφαλαιοκράτη, δεν επηρεάζει καθόλου το "*κόστος παραγωγής*" έτσι όπως το όρισε ο Μαρξ, δηλαδή την αξία. Η αξία είναι ανεξάρτητη από την αξία της εργασιακής δύναμης, εξαρτάται μόνο από τον χρόνο της εργασίας ανεξάρτητα από την σχέση του πληρωμένου με το απλήρωτο μέρος της.

β) <u>Ο ρόλος του χρήματος</u>

Στη "*Γερμανική Ιδεολογία*" οι απόψεις των Μαρξ και Ενγκελς για το χρήμα παρουσιάζουν μια σημαντική εξέλιξη. Οχι μόνο αυτονομούνται από ηθικές κρίσεις αλλά και θέτουν το χρήμα σαν "*γενικό μέσο ανταλλαγής*" διακρίνοντας για πρώτη φορά τις σχέσεις ανταλλαγής από τις σχέσεις παραγωγής, έννοιες που συνέπιπταν -όπως είδαμε σε άλλα σημεία του ίδιου κειμένου- υπό τον όρο σχέση συναλλαγής. "*Στη δύναμη του χρήματος, στην αυτονόμηση του γενικού μέσου ανταλλαγής τόσο απέναντι στην κοινωνία όσο και απέναντι στα άτομα, φανερώνεται με τον καθαρότερο τρόπο η αυτονόμηση των σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής*"[93]. Ακόμα αναγνωρίζουν την κοινωνικοποιό δύναμη του χρήματος εφ' όσον το αναγνωρίζουν σαν "*μόνιμο tertium comparationis όλων των ανθρώπων και των πραγμάτων*", κριτικάροντας την θεωρία της ασυγκρισιμότητας των ατόμων[94].

Η θέση αυτή εξειδικεύεται περισσότερο στην "*Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*", όπου ο κοινωνικός χαρακτήρας του χρήματος είναι υπερτονισμένος. Ωστόσο η προσχώρηση του Μαρξ στην θεωρία του Ricardo έχει σαν συνέπεια την αποδοχή και της ρικαρντιανής ποσοτικής θεωρίας για το χρήμα.

"*Χωρίς άλλο, στο διεθνές εμπόριο, το νόμισμα προσδιορίζεται απ' το χρόνο εργασίας, όπως και κάθε άλλο εμπόρευμα. Μα το ίδιο, ο χρυσός κι ο αργυρός που περνούν στο διεθνές εμπόριο, είναι μέσα ανταλλαγής σαν προϊόντα κι όχι σαν νομίσματα (...) Ο Ricardo κατάλαβε τόσο καλά αυτή την αλήθεια έτσι,που, αφού υποστήριξε ολόκληρο το σύστημα του πάνω στην αξία την προσδιορισμένη από το χρόνο εργασίας κι αφού είπε: "ο χρυσός και ο αργυρός, καθώς και τ' άλλα εμπορεύματα έχουν αξία, μονάχα ανάλογα με την ποσότητα εργασίας που είναι αναγκαία για την παραγωγή τους, και τον ερχομό τους στην αγορά", προσθέτει ωστόσο πως η αξία του χρήματος δεν προσδιορίζεται από το χρόνο εργασίας που έχει ενσωματωθεί μέσα στην ύλη του, αλλά μονάχα από τον νόμο της προσφοράς και της ζήτησης*"[95]. Το χρήμα λοιπόν αποτελεί σύμφωνα με τον Ricardo μια "*εξαίρεση*" ως προς τον καθορισμό της αξίας του. Ο Μαρξ του 1847 δεν βλέπει εδώ καμιά ασυνέπεια σε σχέση με το νόμο της αξίας. Θα χρειαστεί να

περάσουν 10 χρόνια για να την επισημάνει και να κάνει κριτική στην ρικαρντιανή θεωρία για το χρήμα. Στο βαθμό που ο Μαρξ δεν είχε αναπτύξει την έννοια της αφηρημένης εργασίας δεν μπορούσε να έλθει σε ρήξη με τη ρικαρντιανή θεωρία και δεν έβλεπε το χρήμα παρά μόνο σαν μέσο κυκλοφορίας. Ετσι δεν μπορούσε να ξεπεράσει την ασυνέπεια του Ricardo. Ο Μαρξ το ομολογεί ο ίδιος σε γράμμα του στον Ενγκελς στις 25 Φεβρουαρίου 1859[96].

Το 1847, λοιπόν, ο Μαρξ είναι σε θέση να δει το χρήμα σαν κοινωνική σχέση, αλλά δεν μπορεί ακόμα να το δεί σαν μορφή αναγκαία που αντιστοιχεί σε μια ιστορικά και κοινωνικά καθορισμένη μορφή της εργασίας, σαν την άλλη όψη του εμπορεύματος που συμπυκνώνει την αντίφαση μεταξύ του ατόμου και του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας. Να δεί, τέλος, το χρήμα -και τις προδιαθέσεις για κρίση που αυτό εκφράζει- όχι μόνο σαν μέτρο της αξίας και μέσο ανταλλαγών αλλά και σαν μορφή συσσώρευσης του πλούτου και σαν κεφάλαιο. Ετσι, αν στη θεωρία της αξίας-εργασίας κινδυνεύουμε να χάσουμε τα ίχνη του Μαρξ μέσα σ' εκείνα του Ricardo, η θεωρία του χρήματος αποτελεί το κρίσιμο στοιχείο που δείχνει καθαρά το σημείο ρήξης των δύο θεωριών.

γ) <u>Οι παράγοντες διαμόρφωσης των μισθών</u>

Σε όλη αυτή την περίοδο και κάτω από την επίδραση της ρικαρντιανής θεωρίας της αξίας, ο Μαρξ είχε δεχθεί τα εξής:

- Τη διαφορά ανάμεσα στην αγοραία και τη φυσική τιμή της εργασίας, όπου η μεν πρώτη καθορίζεται από την καθημερινή διαμόρφωση της προσφοράς και της ζήτησης, η δε φυσική τιμή είναι ένα σημείο γύρω από το οποίο η αγοραία τιμή τείνει να κυμαίνεται.
- Η φυσική τιμή της εργασίας είναι ο μισθός επιβίωσης, ο οποίος απαιτείται για να διατηρήσει την υπάρχουσα εργασιακή δύναμη και να εξασφαλίσει την αναπαραγωγή της.
- Τη σημασία της συσσώρευσης στη ζήτηση για εργασία και στην κίνηση των μισθών.
- Το ρόλο των μηχανών σαν μέσων μείωσης της εργασίας και καθήλωσης των μισθών.

Πιο ειδικά όμως στην *"Αθλιότητα της Φιλοσοφίας"* ο Μαρξ ανταμετωπίζει το πρόβλημα της χειροτέρευσης της θέσης των εργατών, που είχε ήδη απασχολήσει τον Ενγκελς, ο οποίος έδωσε την ακόλουθη ερμηνεία στο φαινόμενο αυτό:

Ο συναγωνισμός μεταξύ των εργατών επιδρά πάνω στον μισθό τους: ανάλογα με την εξέλιξη της προσφοράς και της ζήτησης του προϊόντος που παράγουν επηρεάζεται και η σχέση προσφοράς-ζήτησης της εργασίας. Ετσι όταν η ζήτηση του προϊόντος πέφτει, πέφτει και η παραγωγή του και μειώνεται η ζήτηση της εργασίας. Υπό αυτές τις συνθήκες οι εργάτες συναγωνίζονται μεταξύ τους προκειμένου να εξασφαλίσουν εργασία, ακόμα και με

λιγότερη αμοιβή. Ο μισθός τείνει να μειώνεται με ελάχιστο όριο, το όριο της επαβίωσης του εργάτη. Αντίστροφα καθορίζεται το μέγιστο όριο του μισθού. Οταν αυξάνει η ζήτηση του προϊόντος αυξάνει και η παραγωγή και η ζήτηση για εργασία. Τότε ο ανταγωνισμός μεταξύ των κεφαλαιοκρατών υποσκελίζει τον συναγωνισμό των εργατών και ο μισθός αυξάνει *"όχι όμως πιο πάνω απ' ότι το επιτρέπει η αύξηση της ζήτησης"*[97]. Εδώ γίνεται φανερή η απουσία του νόμου της αξίας: Οι τιμές καθορίζονται από τις κινήσεις της αγοράς. Δεν τίθεται καν το ζήτημα τι καθορίζει τις τιμές όταν η ζήτηση είναι ίση με την προσφορά.

Αν η προσφορά και η ζήτηση καθορίζουν τις τιμές των εμπορευμάτων, το ίδιο συμβαίνει και με την εργασία και το φορέα της, τον εργάτη: στο βαθμό που πουλιέται σαν εμπόρευμα, η τιμή του μεγαλώνει ή μικραίνει όπως ακριβώς συμβαίνει με την τιμή του εμπορεύματος. Σύμφωνα με τον Adam Smith: *"όπως εκείνη που ρυθμίζει την παραγωγή των εργατών (...)"*[98] και υπογραμμίζει ο Ενγκελς: *"Ακριβώς όπως με οποιοδήποτε άλλο εμπορικό είδος"*.

Το 1847 ο Μαρξ στηρίζει την υπόθεση της πτώσης των μισθών στη θεωρία της αξίας. *"(...) αυτό που καθορίζει την αξία δεν είναι καθόλου ο χρόνος που ξοδεύτηκε για να παραχθεί κάποιο πράγμα, μα το κατώτατο όριο του χρόνου που μπορεί να διατεθεί για την παραγωγή του"*[99]. Αν αυτό ισχύει για όλα τα εμπορεύματα ισχύει και για την *"εργασία"*, που είναι και αυτή εμπόρευμα.

"Η αδιάκοπη υποτίμηση της εργασίας είναι μονάχα μια πλευρά, μονάχα μια συνέπεια της εκτίμησης των προϊόντων με το χρόνο εργασίας. Η υπερβολική ύψωση στις τιμές, η υπερπαραγωγή και πολλά άλλα φαινόμενα της βιομηχανικής αναρχίας βρίσκουνε την ερμηνεία τους μέσα σε τούτο τον τρόπο εκτίμησης"[100]. Εδώ για πρώτη φορά συνδέεται η κρίση με το νόμο της αξίας και την παραγωγή αλλά δεν δίνεται συνέχεια. Η αντίληψη αυτή για τους μισθούς αποτελεί μια μορφή διατύπωσης του λεγόμενου *"σιδερένιου νόμου των μισθών"*. Το κατώτατο όριο μισθού δεν είναι παρά το *"κέντρο βαρύτητας που γύρω του περιστρέφονται οι τρέχουσες τιμές του μισθού"*[101]. Το κατώτατο όριο του μισθού είναι η natural price της εργασίας.

Παρά το γεγονός αυτό, ο Μαρξ προβάλλει μια ριζικά διαφορετική αντίληψη (στην οποία κυριαρχεί το πολιτικό στοιχείο) από εκείνη του Proudhon για τις μισθολογικές διεκδικήσεις των εργατών, όπως θα συμβεί και πολύ αργότερα για το ίδιο ζήτημα όταν θα διαφωνήσει με τον Weston το 1864 (βλ. *"Μισθός, Τιμή, Κέρδος"*) σε μια περίοδο όπου είχε διαμορφώσει πλέον την κριτική του της Πολιτικής Οικονομίας και συνέτασσε το *"Κεφάλαιο"*.

Στην *"Αθλιότητα της Φιλοσοφίας"* ο Μαρξ άσκησε εξοντωτική κριτική στην οικονομική ανάλυση του Proudhon, την μέθοδό του και την πολιτική του. Χρησιμοποίησε όμοια επιχειρήματα με αυτά του Ενγκελς στην *"Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία"* για να αντιπαρέλθει την αντίθεση του Proudhon στους αγώνες για μισθούς. Η

αντίθεση αυτή του Proudhon βασίστηκε στην αντίληψη ότι οι αυξήσεις των μισθών μπορούν να οδηγήσουν μόνο σε υψηλότερες τιμές. Ο Μαρξ επιχειρηματολόγησε ενάντια σ' αυτή την άποψη, αποδεικνύοντας ότι οι αυξήσεις των μισθών οδηγούν όχι μόνο σε αυξήσεις των τιμών, αλλά και στην ανάπτυξη της παραγωγής, καθώς οι κεφαλαιοκράτες υποχρεώνονται να εισάγουν νέες μηχανές για αντικατάσταση εργατών. Και όπως ο Ενγκελς, επαναλαμβάνει ότι οι εργατικές ενώσεις και οι απεργίες θα αυξάνουν συνεχώς. Αυτό θα συμβαίνει πάντα γιατί η δυναμική της βιομηχανικής οργάνωσης και η εκμετάλλευση μπορούν να παρακάμψουν τον συναγωνισμό των εργατών και να αναδείξουν τα σημεία ενότητάς τους μέσα από αγώνες για ανόδους των μισθών. Ο σχηματισμός των συνδικάτων εξαπλώνεται, υπογραμμίζει ο Μαρξ, μέχρις ότου προσλαμβάνει το γενικό χαρακτήρα μιας πάλης στην οποία η εργατική τάξη επιβεβαιώνει τον εαυτό της σαν τάξη.

Στο άρθρο του *"Μισθός"* επαναδιατυπώνει τις απόψεις αυτές, αλλά εισάγει ταυτόχρονα στην προβληματική για τους μισθούς το ζήτημα της συσσώρευσης. Και ενώ ασπάζεται τη θεωρία του Ricardo για την αξία, φαίνεται να διαφοροποιείται από αυτήν σε ορισμένα σημεία.

Πέρα από τα σημεία αυτά θα πρέπει να επισημάνουμε μια σειρά διαφοροποιήσεις του Μαρξ από τη θεωρία του Ricardo:

- Η διαφαινόμενη *"δυνατότητα"* απεριόριστης τεχνικής εξέλιξης του καπιταλιστικού συστήματος, που δεν θέτει φραγμούς στη διαδικασία συσσώρευσης.
- Η μη ύπαρξη φυσικών εμποδίων στη συσσώρευση όπως οι μειούμενες αποδόσεις στη γεωργία που παίζουν σημαντικό ρόλο σε μια περίοδο *"στατικής κατάστασης"* όπως περιγράφει ο Ricardo.
- Η απόρριψη της ρικαρντιανής άποψης, ότι η επέκταση της συσσώρευσης θα λειτουργήσει προς όφελος της εργατικής τάξης, γιατί θα έχει σαν αποτέλεσμα μια παρατεταμένη περίοδο άνθησης που θα συνοδεύεται από μια άνοδο του πληθωρισμού και αύξησης των μισθών. Θα πρέπει να προστεθεί εδώ, ότι ο Ricardo θεωρούσε πώς την περίοδο της άνθησης, η αναδική τάση της απασχόλησης θα μπορούσε βραχυχρόνα να διακοπεί από την εγκατάσταση μηχανών. Μακρόχρονα, όμως, η συσσώρευση θα αύξανε τη συνολική ζήτηση για εργασία και θα υπερκάλυπτε τα αρνητικά αποτελέσματα της εισαγωγής μηχανών στην παραγωγική διαδικασία. Την εποχή αυτή ο Μαρξ ήταν αρκετά επηρεασμένος από τον J. Barton που διατύπωσε την άποψη ότι η συσσώρευση θα προσανατολιζόταν προς την εγκατάσταση μηχανών και η εργασία θα ακολουθούσε μόνιμους πτωτικούς ρυθμούς.

Ο Μαρξ κατανοεί και την αλλαγή στη σύνθεση και ζήτηση για εργασία, ακόμα και στην περίπτωση ανόδου της ζήτησης, μια και η συσσώρευση συνοδεύεται από έναν εντατικότερο καταμερισμό της εργασίας, που μειώνει την ανάγκη γαι εξειδίκευση και αντιπαραθέτει τους εξειδικευμένους στους ανειδίκευτους εργάτες[102]. Στη θεωρία του

προσθέτει και άλλες διαστάσεις της συσσώρευσης, αναφερόμενος σε ενοποίηση της παγκόσμιας οικονομίας, που μέσα από το εμπόριο και τη μετανάστευση, είναι δυνατόν να επιφέρει ενδοεργατικό συναγωνισμό. Ολα αυτά έχουν σαν αποτέλεσμα να εμφανισθεί μια τάση εξίσωσης των μισθών, σε μια όμως πτωτική κατεύθυνση προς το χαμηλότερο κοινό τους σημείο. Η εξέλιξη αυτή συνοδεύεται και από αλλαγή στη σύνθεση της κατανάλωσης της εργατικής τάξης με την εισαγωγή φθηνότερων υποκαταστάτων αγαθών που δεν μειώνουν την παραγωγική ικανότητα των εργατών και τη δυνατότητα να αναπαραχθούν[103]. Ο Μαρξ περιγράφει τη σχέση συσσώρευσης και συνολικής ζήτησης για εργασία με τον ακόλουθο τρόπο. *"Κατά τη διαδικασία της ανάπτυξης εμφανίζεται μια διπλή πτώση στους μισθούς. Πρώτα σχετική: σε αναλογία με την αύξηση του γενικού πλούτου. Δεύτερο απόλυτη: αφού η ποσότητα εμπορευμάτων που παίρνει ο εργάτης σαν αντάλλαγμα γίνεται όλο και μικρότερη.. Οταν οι μισθοί πέσουν και αργότερα ανέβουν ξανά, δεν ανεβαίνουν ποτέ στο προηγούμενο τους επίπεδο"*[104]. Είναι φανερό -και από τα προηγούμενα έργα του Ενγκελς- ότι εκείνη την εποχή και ο Μαρξ και ο Ενγκελς αποδέχονταν τη δυνατότητα πίεσης των μισθών κάτω από το φυσιολογικό τους επίπεδο, γεγονός που οδηγεί σε μια κατάσταση απόλυτης εξαθλίωσης. Υπάρχει μια παραδοχή του ίδιου του Ενγκελς για το ζήτημα αυτό. *"Η θέση ότι η "φυσική" δηλαδή, η κανονική τιμή της εργασιακής δύναμης συμπίπτει με τον ελάχιστο μισθό, δηλαδή με το ισοδύναμο σε αξία των μέσων επιβίωσης που είναι απολύτως απαραίτητα για τη ζωή και τη παραγωγικότητα των εργατών, αναπτύχθηκε για πρώτη φορά από μένα στο "Διάγραμμα για μια Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας" (Deutsche-franzosische Jahrbucher, Paris 1844) και στην "Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία". Οπως βλέπουμε εδώ ο Μαρξ την περίοδο αυτή, είχε αποδεχθεί αυτή τη θέση. Ο Lassale την οικειοποιήθηκε και από τους δύο μας"*[105].

Την ίδια εποχή ο Μαρξ απορρίπτει και τη Μαλθουσιανή θεωρία για τον πληθυσμό και κατά κύριο λόγο την διαμόρφωση των ρικαρντιανών επιχειρημάτων που υποστήριζαν ότι ο πληθυσμός είναι ο τελικός ρυθμιστής των μισθών και ο αποφασιστικός παράγοντας ερμηνείας τους, γιατί η αγοραία τιμή της εργασίας έλκεται προς τη φυσική τιμή ή κόστος παραγωγής[106]. Ο Μαρξ διαμορφώνει δύο επιχειρήματα για την απόρριψη του Ricardo. Το ένα είναι ενδογενές της Μαλθουσιανής προβληματικής και βασίζεται αφ' ενός στην αδυναμία επηρεασμού του ποσοστού των γεννήσεων, και αφ' ετέρου στο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί για να επηρεασθεί η εργασιακή δύναμη από μια ενδεχόμενη αλλαγή του ποσοστού γεννήσεων. Το δεύτερο επιχείρημα σχετίζεται με την δυναμική της διαδικασίας συσσώρευσης που εξασφαλίζει πάντα ένα περίσσευμα εργασίας. *"Εχουμε δει τη δυσαναλογία μεταξύ του αριθμού των εργατών και των μέσων για την απασχόληση τους... η προσφορά εργασίας θα είναι πάντα τόσο μεγάλη για τη ζήτηση εργασίας"*[107].

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η θεωρία του Μαρξ για τους μισθούς παρουσιάζει μια

βασική αντίφαση. Ενώ από τη μια φαίνεται ότι η ύπαρξη του ανταγωνισμού μπορεί να ωθήσει τους μισθούς προς τα κάτω, χωρίς μάλιστα, να μπορεί να προσδιορισθεί με αυστηρότητα το κατώτατο όριο, από την άλλη, η απόρριψη της θεωρίας του πληθυσμού σαν παράγοντα καθορισμού των μισθών καθιστά άχρηστες τις έννοιες κόστος παραγωγής ή φυσική τιμή της εργασίας. Ακόμα, είναι ανεπαρκής η ερμηνεία γαι την αύξουσα εξαθλίωση αφού δεν περιγράφεται κανένας μηχανισμός που θα μπορούσε κάτω από κάποιες συνθήκες να αυξήσει, ξανά τους μισθούς ή έστω να τους σταθεροποιήσει στο επίπεδο επιβίωσης.

Κατά την περίοδο της κρίσης οι εργάτες θα πρέπει να μειώσουν την κατανάλωσή τους και να αυξήσουν την παραγωγή τους. Αλλά αφού θα υπάρχει μείωση μισθών, γιατί θα μειωθεί η ζήτηση των προϊόντων της εργασίας τους, θα αυξηθεί έτσι και η δυσαναλογία της προσφοράς προς τη ζήτηση, οδηγώντας σε μια κρίση υπερπαραγωγής[108].

Και εδώ, όπως και στην *"Αθλιότητα της Φιλοσοφίας"* αναπτύσσεται μια άποψη για τα συνδικάτα που αποτελείται από δύο συνιστώσες. Στο επίπεδο της οικονομίας τα συνδικάτα φαίνονται αδύναμα να αντιπαρατεθούν στον συναγωνισμό και στις μειώσεις των μισθών[109], αλλά από πολιτική σκοπιά τα συνδικάτα *"... είναι τα μέσα ενότητας της εργατικής τάξης, της προπαρασκευής για την υπέρβαση όλης της παλιάς κοινωνίας και των αντιθέσεών της"*[110]. Η πολιτική άποψη του Μαρξ είναι ακόμα πλατύτερη μια και αναφέρεται στα πλαίσια της παγκόσμιας αγοράς ερμηνεύοντας τις κινήσεις των μισθών -αυξητικές ή πτωτικές- και τις πολιτικές τους επιπτώσεις στα πλαίσια μιας ενότητας της εργατικής τάξης. *"Οταν τίθεται το θέμα για αύξηση των μισθών, πρέπει να σημειωθεί ότι κάποιος πρέπει πάντα να έχει στο μυαλό του την παγκόσμια αγορά και το γεγονός ότι η άνοδος στους μισθούς είναι αναποτελεσματική αφού εργάτες σε άλλες χώρες θα απολυθούν"*[111].

Στο *"Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο"*, όπως επισημάναμε, παρατηρούνται πολλές διαφοροποιήσεις σε σχέση με προηγούμενες απόψεις του Μαρξ.

Οσον αφορά την αντίληψη του μισθού ο Μαρξ εισαγει τον νέο όρο: σχετικός μισθός, που *"εκφράζει το μερίδιο, που παίρνει η άμεση εργασία από την καινούργια αξία, που έφτασε η ίδια, σε σύγκριση με το μερίδιο, που αντιστοιχεί στη συσσωρευμένη εργασία, στο κεφάλαιο"*[112]. Είναι φανερό ότι πρόκειται για το αντίστροφο της σχέσης που θα ονομασθεί αργότερα *"ποσοστό εκμετάλλευσης"* ή *"ποσοστό υπεραξίας"*.

Ο Μαρξ ενδιαφέρεται να δείξει ότι αυτό το μέγεθος -ο σχετικός μισθός- μειώνεται ακόμα κι όταν ο πραγματικός μισθός μένει ο ίδιος ή αυξάνει κιόλας. Αυτός είναι ο λόγος της εισαγωγής αυτής νέας έννοιας του σχετικού μισθού: να καταδειχθεί η ανταγωνιστική σχέση των δύο μεριδίων στα οποία χωρίζεται η νέα αξία.

Στην προσπάθεια του να δείξει την τάση για συνεχή επιδείνωση της *"κοινωνικής θέσης"* των εργατών όσο αυξάνει η συσσώρευση, ο Μαρξ στην ουσία αναιρεί την προηγούμενη

προβληματική του για τον *"σιδερένιο νόμο των μισθών"*, αφού δέχεται ότι ο πραγματικός μισθός μπορεί να ανεβαίνει (*"η υλική κατάσταση του εργάτη καθυστέρησε, μα σε βάρος της κοινωνικής του θέσης"*). Η επιχειρηματολογία του *"σχετικού μισθού"* δεν εδραιώνει την τάση του μισθού να πέφτει στο όριο φυσικής επιβίωσης, αλλά την τάση του ποσοστού εκμετάλλευσης ή υπεραξίας να ανέρχεται, πράγμα εντελώς διαφορετικό. Η διαίσθηση του Μαρξ τον οδηγεί σ' ένα μετριασμό της διατύπωσης του *"νόμου"* που ουσιαστικά τον αναιρεί. Αυτή η αναίρεση θα πραγματοποιηθεί ρητά στο *"Κεφάλαιο"* όπου πλην των άλλων στον καθορισμό των μισθών καθοριστικό ρόλο παίζει η συγκροτημένη πάλη των εργατών. Αξίζει να παρατηρηθεί ότι στο *"Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο"* αυτή η πάλη δεν λαβαίνεται υπ' όψη. Ομως, θυμόμαστε την πρώτη κιόλας φράση των *"Χειρόγραφων 1844"*: *"Οι μισθοί καθορίζονται από την ανταγωνιστική πάλη ανάμεσα στον καπιταλιστική και στον εργάτη"*[113].

Γιατί 5 χρόνια αργότερα ο Μαρξ δεν το επαναλαμβάνει αυτό ; Πρόκειται για υπαναχώρηση; Η απάντηση βρίσκεται στην αλλαγή πεδίου που πραγματοποιεί ο Μαρξ, στον τρόπο προσέγγισης. Οχι μόνο δεν ξεχνάει την ταξική πάλη, όχι μόνο συμμετέχει ο ίδιος ενεργά σ' αυτήν,αλλά το ίδιο το κείμενο του αποτελεί τέτοιου είδους παρέμβαση. Ομως, ενδιαφέρεται να δείξει όχι τόσο τα αλλοτριωτικά αποτελέσματα (ούτε εξ' αλλου, σ' αυτό το κείμενο, αλλά ούτε το ώριμο έργο του: Grundrisse, Κεφάλαιο, Θεωρίες για την Υπεραξία, παύει να αναφέρεται σ' αυτά), αλλά κύρια την λογική του κεφαλαίου. Τον αναγκαίο, απρόσωπο, εξωατομικό χαρακτήρα των αντιθέσεων που πηγάζουν από το κεφάλαιο και οδηγούν στην κρίση του. Αυτό που ονομάζει ο ίδιος αργότερα *"τάση"*, *"εσωτερική λογική"*. Πάνω σ' αυτή την τάση επενεργούν ασφαλώς σχέσεις δύναμης ή εξωγενείς παράγοντες, αλλά η αποτελεσματικότητά τους δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς την ανάλυση της *"τάσης"* στην αφαίρεσή της. Δεν υπαναχωρεί, λοιπόν, ο Μαρξ, αλλά αφαιρεί την ταξική πάλη, σε μια πρώτη προσέγγιση της *"τάσης"* για να μπορέσει να δείξει κατόπιν την πάλη αυτή σαν εσωτερική αναγκαία της διάσταση, που μόνο μέσα από τα συνεχή της εμπόδια εκδηλώνεται στην πραγματικότητα (πλέον κι όχι στη σκέψη) η *"τάση"*.

Πρόκειται για την προβληματική της κοινωνικής αναπαραγωγής του κεφαλαίου που συνάγεται από την ανάλυση της *"τάσης"* και που δεν μπορούσε να συναχθεί στο πλαίσιο μιας αποκλειστικά φιλοσοφικής-ανθρωπολογικής προσέγγισης.

Εδώ πλέον ο ανταγωνισμός δεν είναι -παρά τα άναρχα αποτελέσματά του- διϋποκειμενική σύγκρουση, αλλά εκτελεστής κοινωνικών νόμων που πηγάζουν από τις σχέσεις παραγωγής.

Τέλος, ο Μαρξ μην έχοντας ακόμα απαλλαγεί από την έμμονη ιδέα του *"νόμου των μισθών"* της βρίσκει μια νέα θεμελίωση με βάση τη νέα του προβληματική. Οι μισθοί πέφτουν όχι μόνο λόγω της αύξησης του συναγωνισμού μεταξύ των εργατών αλλά και λόγω της

ανάπτυξης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, ο οποίος απλοποιεί τόσο την διαδικασία εργασίας ώστε απαιτεί όλο και χαμηλότερη κατάρτιση από πλευράς εργατών και εφ' όσον η κατάρτιση αυτή αποτελεί στοιχείο του *"κόστους της εργασίας"* συνεπάγεται ότι το κόστος αυτό, δηλαδή ο μισθός τείνει να πέφτει. Έτσι ο *"νόμος των μισθών"* αποκτά μια συνοχή που δεν είχε πριν, δεν παύει ωστόσο να περιγράφει μια πολύ αφηρημένη τάση που δεν λαβαίνει υπ' όψη τους ειδικούς κοινωνικούς όρους καθορισμού της αξίας της εργασιακής δύναμης. Αυτοί οι ειδικοί όροι περιγράφονται πολύ αργότερα στο *"Μισθός, Τιμή, Κέρδος"*, έργο επίσης πολιτικής παρέμβασης στην οικονομική θεωρία αλλά που γράφεται την ίδια στιγμή με το *"Κεφάλαιο"*.

δ. <u>Η ερμηνεία της κρίσης</u>

Στη *"Γερμανική Ιδεολογία"* ο Μαρξ και ο Ενγκελς όσον αφορά τις κρίσεις αναφέρονται σ' αυτές κατά την κριτική τους στον κ. Grun. Ο Grun θέλει να αποκλείσει το ενδεχόμενο υπερπαραγωγής και αντικρούοντας τον Fourier υποστηρίζει ότι η κατανάλωση και η παραγωγή πρέπει να συμπίπτουν. Η κριτική των Μαρξ-Ενγκελς του προσάπτει ότι ενώ κατανοεί ότι η ζήτηση παράγει νέα προσφορά, *"ξεχνάει ότι η ζήτηση πρέπει να είναι ενεργός ζήτηση, ότι πρέπει να προσφέρει ένα ισοδύναμο για το ζητούμενο προϊόν, για να προκαλέσει νέα παραγωγή"*[114]. Οι συγγραφείς επισημαίνουν εδώ για πρώτη φορά την αναγκαιότητα *"του ενδιάμεσου κρίκου, της πληρωμής σε χρήμα"* για την πραγματοποίηση της ανταλλαγής. Η ανταλλαγή μεσολαβείται από το χρήμα -που εκφράζει την ανταλλακτική αξία γενικά- και παίρνει την μορφή Ε-Χ-Ε (όπου Ε εμπόρευμα, Χ χρήμα). Εφ' όσον πρόκειται για δύο πράξεις χωριστές -και τούτο λόγω της εγχρήματης φύσης της ανταλλαγής- δύο είδους κρίσεις είναι δυνατές: η υπερπαραγωγή και η νομισματική κρίση[115]. Επιμένουν, λοιπόν στην σπουδαιότητα του χρήματος σαν γενικού μέσου ανταλλαγών, γιατί στην ιδιότητα αυτή του χρήματος βλέπουν την προδιάθεση του συστήματος για κρίση.

Η διαφορά με την προηγούμενη αντιληψή τους για την υπερπαραγωγή, έγκειται στο ότι τώρα δεν *"βλέπουν"* στη βάση της απλά τον συναγωνισμό, τον άναρχο χαρακτήρα της οικονομίας που οφείλεται στο καθεστώς της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Η υπερπαραγωγή δεν οφείλεται απλά στην μη σύμπτωση προσφοράς και ζήτησης. Δεν είναι η προσφορά και η ζήτηση που *"εξηγούν"* την οικονομία και τις κρίσεις της, αλλά οι σχέσεις παραγωγής που *"εξηγούν"* και την προσφορά και τη ζήτηση *"(...) οι διάφορες αυτές βαθμίδες της παραγωγής συνεπάγονται και διάφορες σχέσεις παραγωγής και κατανάλωσης καθώς και διάφορες αντιφάσεις μεταξύ των δύο (...) οι αντιφάσεις αυτές δεν μπορούν να κατανοηθούν παρά με μια μελέτη του εκάστοτε τρόπου παραγωγής (...)"*[116]. Για αυτό το λόγο και η ζήτηση στην εμπορευματική παραγωγή παίρνει μια καθορισμένη μορφή γίνεται

ενεργός ζήτηση, ζήτηση που εκφράζεται μέσα από την χρηματική ικανότητα αγοράς. Και η μορφή αυτή ακριβώς είναι που παρουσιάζει προδιάθεση για κρίση. Η κρίση λοιπόν, σε τελευταία ανάλυση εξηγείται από τις σχέσεις παραγωγής και τις παραγωγικές δυνάμεις και τις αντιφάσεις τους.

Η έρευνα τώρα στρέφεται προς τη σφαίρα της παραγωγής. Η κρίση γίνεται αισθητή με την υπερπαραγωγή, δηλαδή με την μη πραγματοποίηση όλων των ανταλλακτικών αξιών που παραχθήκαν. Εμφανίζεται η κρίση σαν φαινόμενο της ανταλλαγής αλλά το μυστικό της βρίσκεται στην παραγωγή, που δεν είναι η αφηρημένη *"πράξη της παραγωγής"* των *"Χειρογράφων 1844"*, αλλά η παραγωγή ανταλλακτικών αξιών.

Αυτή η παραγωγή είναι που εξηγεί τα οικονομικά φαινόμενα και τις συνθήκες ζωής των ανθρώπων και από αυτήν πρέπει να ξεκινάει η ανάλυση κι όχι από την κατανάλωση όπως έκαναν όσοι οικονομολόγοι *"υπήρξαν αντιδραστικοί"* γιατί έτσι θα αγνοήσουμε, όπως κι εκείνοι *"το επαναστατικό στοιχείο μέσα στον συναγωνισμό και τη μεγάλη βιομηχανία"*[117]. Η ανάλυση αυτή δεν μπορούσε όμως να πραγματοποιηθεί παρά μόνο μέσα από το ξαναδιάβασμα της της Πολιτικής Οικονομίας. Αυτό το δεύτερο εγχείρημα κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας κράτησε μια δεκαετία. Η *"Γερμανική Ιδεολογία"* απλώς έδωσε το σύνθημα.

Στην *"Αθλιότητα της Φιλοσοφίας"* γίνεται πιο εμφανές ότι ως κύρια αδυναμία του Μαρξ του 1847 σε σχέση με τον ώριμο εαυτό του παραμένει, η μη συγκρότηση της δικής του θεωρίας για την αξία και την υπεραξία και ο εγκλωβισμός του στον ρικαρντιανισμό. Αν και μιλάει για εκμετάλλευση δεν είναι σε θέση να την καταστήσει θεωρητικά συμβατή με τον νόμο της αξίας, όσο είναι περιορισμένος στο instrumentarium της Πολιτικής Οικονομίας. Και χωρίς τη θεωρία της υπεραξίας δεν μπορεί να συγκροτήσει την έννοια της πάλης των τάξεων στο εσωτερικό των σχέσεων παραγωγής και να επεκτείνει την αντίληψή του για τις κρίσεις πέρα από τα φαινόμενα της αγοράς. Αυτός είναι ο λόγος που παρά τη θεωρία της αξίας-εργασίας η κρίση που αντιλαμβάνεται ο Μαρξ του 1847 εξακολουθεί να είναι κρίση υπερπαραγωγής, που οφείλεται στον άναρχο και ανεξέλεγκτο χαρακτήρα της καπιταλιστικής οικονομίας γενικά. Η κρίση εξακολουθεί να θεωρείται συνυφασμενη με τη διαρκή επιδείνωση της θέσης των εργατών και η πάλη των τάξεων παραμένει συνάρτηση αυτής της επιδείνωσης. Η κρίση οξύνει τις ταξικές συγκρούσεις και φέρνει το σύστημα πιο κοντά στην κατάρρευση. Αντίθετα στις περιόδους άνθισης : *"Αν στα 1844 και 1845 οι απεργίες είναι λιγότερο χτυπητές από προτύτερα, αυτό συμβαίνει γιατί το 1844 και 1845 ήταν τα δύο πρώτα χρόνια ανόδου που παρουσιάστηκαν στην αγγλική βιομηχανία από το 1837 και μετά"*[118]. Και αυτές οι στιγμές της ευημερίας σε σχέση με τις εποχές κρίσης και στασιμότητας είναι στην *"σωστή αναλογία"* 3 προς 10[119].

Στο *"Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο"* η πρώτη προσέγγιση της έννοιας της *"τάσης"*

και η συναγόμενη προβληματική της κοινωνικής αναπαραγωγής του κεφαλαίου κάνουν εμφανείς τις επιπτώσεις τους και στο ζήτημα της κρίσης.

Με βάση αυτή τη νέα προβληματική επανατίθεται το ζήτημα των κρίσεων. *"Στο βαθμό τέλος που οι κεφαλαιοκράτες αναγκάζονται, από την κίνηση που περιγράψαμε πιο πάνω, να εκμεταλλεύονται σε μεγαλύτερη κλίμακα τα γιγάντια μέσα της παραγωγής που υπάρχουν και να βάζουν σε κίνηση για το σκοπό αυτό όλους τους μοχλούς της πίστης, στον ίδιο βαθμό πληθαίνουν οι βιομηχανικοί σεισμοί, που όσο διαρκούν ο εμπορικός κόσμος κρατιέται μόνο με το να θυσιάζει στους θεούς του κάτω κόσμου ένα μέρος από το πλούτο, από τα προϊόντα, ακόμα και από τις παραγωγικές δυνάμεις -με μια λέξη δυναμώνουν οι κρίσεις. Οι κρίσεις γίνονται πιο συχνές και πιο έντονες, γιατί στον ίδιο βαθμό που αυξάνει η μάζα των προϊόντων και κατά συνέπεια και η ανάγκη για επέκταση των αγορών, στενεύει όλο και πιο πολύ η παγκόσμια αγορά, μένουν όλο και λιγότερες καινούργιες αγορές για εκμετάλλευση, γιατί κάθε κρίση που προηγήθηκε υπόταξε στο παγκόσμιο εμπόριο μια αγορά που δεν την είχε ακόμα κατακτήσει ή την εκμεταλλευόταν μόνο επιφανειακά. Το κεφάλαιο όμως ζει μονάχα από την εργασία"*[120].

Αξιοσημείωτο και νέο στοιχείο για την κατανόηση της κρίσης, αποτελεί η επισήμανση των αναγκαίων δυσκολιών όχι αποκλειστικά στην σφαίρα της πραγματοποίησης, όπως μέχρι τότε, αλλά και της αξιοποίησης. *"Έτσι ο κεφαλαιοκράτης δεν θα είχε τίποτε να κερδίσει με τις δικές του προσπάθειες, τίποτε άλλο παρά την υποχρέωση να προσφέρει περισσότερα στον ίδιο εργάσιμο χρόνο, μ' άλλα λόγια δυσκολότερους όρους για την αξιοποίηση του κεφαλαίου του"*[121].

ε. <u>Ο καταμερισμός εργασίας</u>

Και στην *"Γερμανική Ιδεολογία"* εξακολουθεί ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας να ταυτίζεται με την έννοια της τάξης όπως ακριβώς και στα *"Χειρόγραφα 1844"*, παρά τις διαφορές στη μεθοδολογία των δύο κειμένων. Σύμφωνα με την υλιστική μέθοδο της *"Γερμανικής Ιδεολογίας"* η προέλευση του καταμερισμού της εργασίας και της ιδιοκτησίας πρέπει να αναζητηθεί στην οικογένεια και στις πρώτες μορφές των κοινοτήτων και συνδέεται άμεσα με τις δομές εξουσίας που διαμορφώνονται μέσα στα πλαίσια των κοινωνικών σχέσεων. Σε ένα δεύτερο στάδιο η ανάπτυξη του καταμερισμού εργασίας βασίστηκε στο διαχωρισμό της εμπορικής και βιομηχανικής εργασίας από την αγροτική εργασία,που είναι ταυτόσημος με τη διάκριση πόλης και υπαίθρου και τη διάκριση μεταξύ πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας.

Σε σύγκριση με τα *"Χειρόγραφα 1844"* η ανάλυση εδώ γίνεται πολυσχιδέστερη και περιλαμβάνει όχι μόνο περισσότερα φαινόμενα αλλά και την ιστορική διαμόρφωση τους, αν

και στα δύο κείμενα, η βασική μεθοδολογική συλλογή της ταύτισης του καταμερισμού εργασίας και της κοινωνικής τάξης παραμένει ίδια. Στηριζόμενοι στα δεδομένα αυτά ο Μαρξ και ο Ενγκελς θεωρούν ότι ο καταμερισμός της εργασίας μπορεί να καταργηθεί σε μια κοινωνία που καταργούνται οι κοινωνικές τάξεις και η ατομική ιδιοκτησία. Σε ορισμένα μάλιστα σημεία της *"Γερμανικής Ιδεολογίας"* δεν γίνεται λόγος απλά για την εξάλειψη του καταμερισμού εργασίας, αλλά και για κατάργηση της εργασίας, μέσα σε μια διαδικασία πλήρους χειραφέτησης των ατόμων.

Στην *"Αθλιότητα της Φιλοσοφίας"* ο καταμερισμός της εργασίας αρχίζει να συνδέεται συστηματικά με την παραγωγή, την ανταλλαγή και την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών. Στη κριτική του στον Proudhon, ο Μαρξ υποστηρίζει ότι η παραγωγή αποτελεί το βασικό παράγοντα στη διαμόρφωση του καταμερισμού εργασίας και της ανταλλαγής και όχι αντίστροφα.

Με βάση αυτή την προβληματική ο Μαρξ πραγματοποιεί μια διάκριση ανάμεσα στον καταμερισμό εργασίας στην κοινωνία και στον καταμερισμό εργασίας στο χώρο παραγωγής που του επιτρέπει να κατανοήσει την ιστορική εξέλιξη του βιομηχανικού συστήματος, από την εμφάνιση του μέχρι την εποχή της *"μεγάλης βιομηχανίας"*.

Η διάκριση αυτή του καταμερισμού εργασίας του επιτρέπει να παρατηρήσει ότι ενώ κάτω από τις διάφορες μορφές κοινωνιών ο καταμερισμός εργασίας της κοινωνίας υφίστατο μεταβολές, δεν συνέβαινε το ίδιο με τον καταμερισμο εργασίας μέσα στη διαδικασία εργασίας. Μόνο με την εμφάνιση του καπιταλιστικού συστήματος παρατηρούνται ορατές αλλαγές και στη μορφή αυτή του καταμερισμού εργασίας.

Παράλληλα η διάκριση του καταμερισμού εργασίας οδηγεί σε δύο αντιθετικές τάσεις μέσα στην κοινωνία. Από τη μια πλευρά εμφανίζεται η τάση εξειδίκευσης της εργασίας για την ικανοποίηση συνεχώς διαφοροποιούμενων αναγκών, αλλά από την άλλη, ο καταμερισμός εργασίας που βασίζεται στη μηχανική παραγωγή της σύγχρονης βιομηχανίας οδηγεί σε όλο και μεγαλύτερη αποειδίκευση.

Και οι δύο αυτές μορφές καταμερισμού εργασίας εξακολουθούν να συνδέονται με τις σχέσεις ανταλλαγής και των εμπορευμάτων παραγωγής και μάλιστα με τρόπο αντίστροφο. Οσο περισσότερο απρογραμμάτιστος είναι ο καταμερισμός εργασίας της κοινωνίς και επομένως όσο περισσότερη ελευθερία δίνεται στις δυνάμεις της αγοράς και στον συναγωνισμό, τόσο περισσότερο αναπτύσσεται ο καταμερισμός εργασίας μέσα στο χώρο εργασίας.

Και στην περίπτωση της *"Αθλιότητας της Φιλοσοφίας"* ο καταμερισμός της εργασίας εξακολουθεί να ταυτίζεται με την έννοια της τάξης, επομένως, όπως και σε όλα τα έργα της περιόδου αυτής, η κατάργηση του συνδέεται με την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας και των κοινωνικών τάξεων.

7. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1845-1847: ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΥΛΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Σε σχέση με τη μεθοδολογία που αναπτύσσεται στα *"Χειρόγραφα του 1844"* εμφανίζεται μια μεταλλαγή την περίοδο αυτή. Ενώ στα *"Χειρόγραφα του 1844"* υπάρχει ένας προσανατολισμός προς μια φιλοσοφική κριτική της πολιτικής οικονομίας που θεωρείται σαν η βασική ιδεολογία της καπιταλιστικής κοινωνίας, στα κείμενα της περιόδου 1845-1847 γίνεται για πρώτη φορά προσπάθεια σύνθεσης μιας οικονομικής θεωρίας που συνδυάζει τόσο το κριτικό στοιχείο, όσο και τον φιλοσοφικό προσανατολισμό.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη του στόχου αυτού είναι οι μεταβολές στο επίπεδο της φιλοσοφίας. Η φιλοσοφικά προσανατολισμένη κριτική της ιδεολογίας που προσπαθεί να κάνει κατανοητή την εμπειρική πραγματικότητα της ιστορικής διαδικασίας, δεν θεωρείται πια επαρκής, γιατί δεν μπορεί να απαντήσει στα πρακτικά-πολιτικά προβλήματα της εργατικής χειραφέτησης. Η φιλοσοφία αναδεικνύει τη χρησιμότητά τους μόνο στη σχέση της με την ριζοσπαστική έρευνα εμπειρικών κοινωνικών προβλημάτων που σχετίζονται άμεσα με την ανάπτυξη των ταξικών αγώνων. Οι τελευταίοι δεν είναι δυνατόν να κατανοηθούν παρά μόνο μέσα στην ιστορική εξέλιξη και τους μετασχηματισμούς τους σε συνδυασμό με την κατανόηση των μορφών που εμφανίζονται στην υπαρκτή συγκυρία. Με την έννοια αυτή, είναι απαραίτητη η κατανόηση της κοινωνικής ολότητας, όχι μόνο στο επίπεδο της αλληλοσύνδεσης των πραγματικών και φετιχοποιημένων μορφών των κοινωνικών φαινομένων, αλλά και στο επίπεδο ανάλυσης της ιστορικής διαδικασίας με όρους ασυνέχειας, που καθορίζουν τις κυρίαρχες μορφές εμφάνισης των κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών.

Οπως έχουμε ήδη δείξει, ούτε στην περίοδο 1845-1847 ο Μαρξ, διαμορφώνει ακόμα τη δική του θεωρία για την υπεραξία και τη διαδικασία αναπαραγωγής, πράγμα, το οποίο αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση μαζί με μια θεωρία της πολιτικής ηγεμονίας, για την κατανόηση της κρίσης σαν μιας μη γραμμικής διαδικασίας, της οποίας τα επιμέρους στοιχεία -οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό- χάνουν τους όρους της σχετικής αυτονομίας τους.

Ωστόσο -και αυτό αποτελεί στοιχείο της άνισης ανάπτυξης της μαρξικής σκέψης- βρίσκουμε στο έργο της περιόδου και μάλιστα στην *"Γερμανική Ιδεολογία"*, στοιχεία και υλικό για την ανάπτυξη μιας θεωρίας της πολιτικής συγκρότησης του προλεταριάτου, χωρίς να έχει προηγηθεί μια θεωρία της αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Στην *"Γερμανική Ιδεολογία"*, έχουμε έναν διπλό προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων: οι τάξεις θεωρούνται κατ' αρχήν προϊόντα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και σε ένα δεύτερο επίπεδο προσδιορίζονται από την ίδια την πολιτική τους δραστηριότητα. Επειδή τα δύο επίπεδα αυτά δεν είναι αυστηρά διαχωρισμένα και αναλυμένα, θα χρειαστεί να ανιχνεύσουμε τα στοιχεία τους στο ίδιο το κείμενο. Κατ' αρχήν, αναφερόμενοι στην δημιουργία των αστικών

κέντρων στον καπιταλισμό οι Μαρξ-Ενγκελς γράφουν:

"Εδώ έγινε φανερή για πρώτη φορά η διαίρεση του πληθυσμού σε δύο μεγάλες τάξεις, που βασίζεται άμεσα πάνω στον καταμερισμό της εργασίας και στα εργαλεία "παραγωγής"[122] *(υπογρ. δική μας). Οι τάξεις λοιπόν κατ' αρχήν "βασίζονται άμεσα" στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας δηλαδή τους κοινωνικούς όρους κάτω από τους οποίους τίθεται σε λειτουργία οι παραγωγικές δυνάμεις μας ιστορικά καθορισμένης κοινωνίας. Ομως, οι όροι αυτοί είναι συνυφασμένοι με την κυριαρχία μας τάξης πάνω στην κοινωνία".*

"Οι όροι που κάτω απ' αυτούς μπορούν να μπουν σ' εφαρμογή καθορισμένες παραγωγικές δυνάμεις, είναι οι όροι της κυριαρχίας μας καθορισμένης τάξης της κοινωνίας, που η κοινωνική της δύναμη, που πηγάζει από αυτά που κατέχει, έχει την πρακτική της έκφραση με ιδεολογική μορφή στην κάθε περίπτωση στον τύπο του κράτους, και επομένως κάθε επαναστατικός αγώνας κατευθύνεται εναντίον μας τάξης που ως τότε βρισκόταν στην εξουσία"[123].

Εδώ, επιτελείται σιωπηλά το πέρασμα στο δεύτερο -το πολιτικό- επίπεδο προσδιορισμού του ταξικού ανταγωνισμού. Ας προσέξουμε ότι στο δεύτερο αυτό επίπεδο, η οπτική γωνία της θεώρησης αλλά και της πρακτικής συλλαμβάνει το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων. Μια τάξη σαν προϋπόθεση της κυριαρχίας της την κατάκτηση της κορυφαίας στιγμής των κοινωνικών σχέσεων, της πολιτικής εξουσίας.

Εδώ, αντί της *"καθολικής συνείδησης"* και της *"οικουμενικής τάξης"*, πολύ πιο υλιστικά και πολιτικά τίθεται το ζήτημα της αναγκαίας ηγεμονίας κάθε άρχουσας τάξης. Δεν είναι ότι αποτελεί την *"οικουμενική τάξη"*, που ο Hegel εντοπίζει στην κρατική γραφειοκρατία και ο νεαρός Μαρξ στο προλεταριάτο, αλλά το γεγονός ότι *"κάθε καινούργια τάξη που μπαίνει στη θέση μας άλλης που κυριαρχούσε πριν απ' αυτήν, είναι υποχρεωμένη, απλώς για να πραγματοποιήσει το σκοπό της, να παρουσιάζει το συμφέρον της σαν κοινό συμφέρον όλων των μελών της κοινωνίας, ή για να το εκφράσουμε με ιδεατή μοφρή πρέπει να δώσει στις ιδέες της μορφή της καθολικότητας και να τις παρουσιάζει σαν τις μόνες λογικές και καθολικά έγκυρες. Η τάξη που κάνει μιαν επανάσταση εμφανίζεται ευθύς εξ αρχής, έστω και μόνο επειδή αντιτίθεται σε μια άλλη τάξη, όχι μόνο σαν μια τάξη, αλλά σαν εκπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας"*[124]. Η *"καθολικότητα"* πλέον από φιλοσοφική προϋπόθεση γίνεται πολιτικό ζητούμενο. Κι επειδή αυτές οι σκέψεις αφορούν κάθε άρχουσα τάξη, συνεπώς και την αστική, οι Μαρξ-Ενγκελς θέτουν για πρώτη φορά τους όρους ιδεολογικής και πολιτικής ηγεμονίας και αναπαραγωγής (όχι όμως και οικονομικής αναπαραγωγής ακόμα) της τάξης αυτής. Ετσι έμμεσα ανοίγουν τον δρόμο για την κατανόηση του κράτους σαν δομής συνυφασμένης με την ηγεμονία αυτή και την αναπαραγωγή της. Πρόκειται γαι μια θετική κατανόηση του πραγματικού κράτους κι όχι για

μια καταγγελία του σαν *"μη αληθινού"* όπως έκαναν πριν, συνεπείς με τις τότε αντιλήψεις τους. Ετσι η τάξη που αγωνίζεται για την κυριαρχία της δεν αγωνίζεται για την αποκατάσταση της χαμένης μέσα στα εγωϊστικά συμφέροντα κοινότητας, αλλά αγωνίζεται κατά μιας πραγματικότητας που είναι ήδη με τον τρόπο της συγκροτημένη σε κοινωνία και γι' αυτό *"πρέπει πρώτα να κατακτήσει για τον εαυτό της την πολιτική εξουσία"*[125] και *"να ανατρέψει αυτό το κράτος"*[126].

"(...) Κάθε τάξη που αγωνίζεται για την κυριαρχία, ακόμα κι αν η κυριαρχία της, όπως συμβαίνει με το προλεταριάτο, απαιτεί την κατάργηση της παλιάς μορφής της κοινωνίας στο σύνολό της και της ίδιας της κυριαρχίας, πρέπει πρώτα να κατακτήσει για τον ευατό της την πολιτική εξουσία με σκοπό να παρουσιάσει με τη σειρά της τα συμφέροντά της σαν γενικό συμφέρον"[127].

Η ουσία της πολιτικής εξουσίας είναι, λοιπόν, η κυριαρχία των συμφερόντων της άρχουσας τάξης στο σύνολο της κοινωνίας, με την μορφή όμως του γενικού συμφέροντος. Μ' άλλα λόγια πρόκειται για την ηγεμονία μιας τάξης πάνω στην κοινωνία. Η συγκρότηση, λοιπόν μιας τάξης σε κυρίαρχη προϋποθέτει την συγκρότηση των ιδιαίτερων ταξικών της συμφερόντων και την παρουσίασή τους σαν γενικών κοινωνικών συμφερόντων. Πρόκειται για δύο όψεις μιας και της αυτής διαδικασίας, μιας διαδικασίας πολιτικής που διεξάγεται στην βάση μιας μορφής παραγωγής δηλαδή μιας κοινωνικής μορφής οργάνωσης των παραγωγικών δυνάμεων. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί μια τάξη να είναι κυρίαρχη, παρά μόνο στη βάση κάποιας μορφής παραγωγής που της προσιδιάζει. Σ' αυτή τη βάση μόνο μπορεί να παρουσιάσει τα συμφέροντά της σαν κοινωνικά συμφέροντα. Γιατί μόνο σ' αυτή τη βάση μπορεί να *"προσφέρει"* στην κοινωνία σαν σύνολο έναν τρόπο αναπαραγωγής της.

Οσον αφορά την αστική τάξη, η μορφή παραγωγής που της προσιδιάζει, προϋποθέτει την πολυδιάσπασή της σε ατομικά, εγωϊστικά συμφέροντα. Η κοινή θέση των ξεχωριστών αστών στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας δεν τους συγκροτεί άμεσα σε κοινωνική τάξη. Τα κοινά τους συμφέροντα προϋποθέτουν για την συγκρότησή τους σαν τέτοια την υπέρβαση των άμεσων ατομικών συμφερόντων. Αυτή η υπέρβαση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στη σφαίρα των οικονομικών σχέσεων. Σ' αυτή τη σφαίρα οι ξεχωριστοί αστοί αντιπαρατίθενται ο ένας στον άλλον σαν ανταγωνιστές. Η συγκρότηση τους σε τάξη είναι μια πολιτικά μεσολαβημένη διαδικασία.

"Ο ανταγωνισμός απομονώνει τα άτομα το ένα από το άλλο, όχι μόνο τους αστούς, αλλά ακόμα περισσότερο τους εργάτες παρά το γεγονός ότι τους συνενώνει. Χρειάζεται λοιπόν καιρός ώσπου να μπορέσουν αυτά τα άτομα να ενωθούν, εκτός από το γεγονός ότι για να γίνει αυτή η ένωση -αν δεν πρόκειται να είναι απλώς τοπική- πρέπει πρώτα να δημιουργηθούν από τη μεγάλη βιομηχανία τα αναγκαία μέσα, οι μεγάλες βιομηχανικές πόλεις και φτηνές και γρήγορες συγκοινωνίες. Επομένως κάθε οργανωμένη δύναμη που

στέκεται αντιμέτωπη σ' αυτά τα απομονωμένα άτομα, που ζουν σε σχέσεις που καθημερινά αναπαράγουν αυτή την απομόνωση, μπορεί να υπερνικηθεί μονάχα με μακροχρόνιους αγώνες"[128].

Στην *"Αθλιότητα της Φιλοσοφίας"* η διάκριση γίνεται σαφέστερη: *"Στην αστική τάξη ξεχωρίζουμε δύο φάσεις: τη φάση που στη διάρκειά της συγκροτήθηκε σε τάξη κάτω από το καθεστώς του φεουδαρχικού συστήματος και της απόλυτης μοναρχίας και τη φάση όπου, συγκροτημένη πια σε τάξη, ανάτρεψε το φεουδαρχικό σύστημα και τη μοναρχία, μεταβάλλοντας την κοινωνία σε αστική"*[129].

Η ταξική σύγκρουση τίθεται, έτσι σαν συγκροτησιακό στοιχείο της κοινωνικής τάξης.

"Τα ξεχωριστά άτομα διαμορφώνουν μια τάξη μονάχα εφ' όσον έχουν να διαξάγουν ένα κοινό αγώνα εναντίον μιας άλλης τάξης, αλλιώς βρίσκονται σε εχθρική κατάσταση ανάμεσα τους όντας ανταγωνιστές"[130].

Μόνο μια συγκροτημένη για τον εαυτό της τάξη μπορεί να παρουσιάσει τα συμφέροντα της, σαν συμφέροντα όλης της κοινωνίας και να τους δώσει μια ανεξάρτητη μορφή εμφάνισης στο κράτος. Το κράτος αυτό εκφράζει την απατηλή κοινότητα, την απατηλή καθολικότητα, που παρουσιάζεται απέναντι στο επιμέρους σαν ο *"εγγενής σκοπός"* του, η δε βάση αυτού του κράτους είναι οι πραγματικοί δεσμοί της κοινωνίας, που στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία έχουν την μορφή των τάξεων όπως αυτές έχουν προσδιορισθεί από τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας[131].

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι αυτό που για τον Hegel αποτελεί αυτοσυνείδηση του απόλυτου πνεύματος, για τον Μαρξ δεν είναι παρά μια ιστορικά καθορισμένη διαδικασία συγκρότησης και ηγεμονίας μιας τάξης πάνω στην κοινωνία και το κράτος, είναι μια μεσολάβηση αυτής της διαδικασίας.

Παράλληλα γίνεται εμφανές ότι οι αναλύσεις της περιόδου 1845-1847 τείνουν σε μια νέα κατανόηση της κοινωνικής ολότητας σαν συνόλου κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνονται από αλληλοσυνδεασμένες και αντικειμενοποιημένες ανθρώπινες δραστηριότητες. Στα *"Χειρόγραφα 1844"* η *"υλιστική φαινομενολογία"* έκανε κατανοητή την ενότητα και τη συνέχεια της ιστορικής διαδικασίας σαν μορφών αλλοτριωμένης εξέλιξης του ανθρώπου. Αντίθετα, στη *"Γερμανική Ιδεολογία"* και στα άλλα κείμενα αυτής της περιόδου, η διαμορφούμενη υλιστική μέθοδος κάνει δυνατή την κατανόηση της ασυνέχειας της ιστορικής διαδικασίας, μέσα από την εμφάνιση των διαφόρων κοινωνικο-οικονομικών σχηματισμών.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο της ασυνέχειας, γίνεται δυνατή η εξέταση της μετάβασης από τη μια μορφή κοινωνίας στην άλλη. Αυτή η δυνατότητα σχετίζεται, όχι μόνο με τους όρους συγκρότησης των τάξεων, αλλά και με τους όρους που μπορεί να επιβάλλει η εκάστοτε κυρίαρχη τάξη, ώστε να διαμορφώνει τους απαραίτητους όρους κοινωνικής συνοχής από την

ηγεμονία της.

Αυτή η νέα αντίληψη έχει συνέπειες στην πολιτική πρακτική. Σημαίνει ότι μια τάξη (στην προκειμένη περίπτωση το προλεταριάτο) δεν μπορεί να καταργήσει την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων παρά μόνο αποσυνθέτοντας την ηγεμονία της αστικής τάξης και συγκροτώντας την δική του, συγκροτούμενο συγχρόνως σε τάξη για τον εαυτό της.

Η απαίτηση της ηγεμονίας, είναι μια νέα πρακτική πολιτική απαίτηση, στη σκέψη των Μαρξ-Ενγκελς. Αν μέχρι εκείνου του σημείου κατήγγειλαν την αθλιότητα της μάζας των εργατών και κήρυτταν την επαναστατική κοινωνική δύναμη τους, τώρα πλέον στρέφουν το ενδιαφέρον τους, στους υλικούς όρους της νίκης του προλεταριάτου.

Η απαίτηση για ηγεμονία δείχνει καθαρά ότι οι όροι αυτοί δεν μπορούν να εκπληρωθούν άμεσα από τις οικονομικές σχέσεις ούτε από την κρίση τους. Η ηγεμονία της αστικής τάξης σημαίνει την δυνατότητα της να αναπαράγεται στον βαθμό που, παρά τα όποια εμπόδια κατορθώνει να παρουσιάζει τα ταξικά της συμφέροντα σαν συμφέροντα όλης της κοινωνίας. Ομως, η εργατική τάξη σαν τάξη για τον εαυτό της δεν είναι δεδομένο προϊόν του καταμερισμού της εργασίας. Εκείνο που είναι δεδόμενο είναι απλά μια μάζα προλετάριων. Αν ο ανταγωνισμός αποτελεί κυρίαρχο νόμο της κοινωνίας αυτής -όπως θεωρούν οι Μαρξ-Ενγκελς στην πρώτη φάση της περιόδου- τότε αυτός ο νόμος διέπει και τις σχέσεις των εργατών μεταξύ τους. Αν ο συνδετικός-διαχωριστικός δεσμός της κοινωνίας είναι το χρήμα, τότε το ίδιο είναι που συνδέει τους εργάτες και μεταξύ τους διαχωρίζοντάς τους. Αν η ενοποίηση τους αποτελεί ζητούμενο, τότε θα πρέπει να αναζητηθεί μια άλλη κοινωνικοποιός αρχή έξω από την χρηματική. Η πρώτη σχετική μορφή που ανακαλύπτουν οι εργάτες στην καθημερινή τους εμπειρία είναι η εργατική ένωση. Αποτελεί βήμα ανεπαρκές γιατί περιορίζει τον ανταγωνισμό των τάξεων στο επίπεδο των όρων εκμετάλλευσης. Αλλά αποτελεί αναγκαία στιγμή για την συγκρότηση της τάξης σε πολιτική δύναμη. Γράφει ο Μαρξ στην *"Αθλιότητα της Φιλοσοφίας": "Η μεγάλη βιομηχανία συγκεντρώνει σ' ένα μονάχα μέρος πλήθος ανθρώπους, που είναι άγνωστοι μεταξύ τους. Ο συναγωνισμός χωρίζει τα συμφέροντά τους. Ωστόσο, η διατήρηση του μισθού, αυτό το κοινό συφμέρον που έχουν αντίκρυ στον εργοδότη τους, τους ενώνει με μια μοναδική σκέψη αντίστασης -την εργατική ένωση. Έτσι, η εργατική ένωση έχει πάντα διπλό σκοπό: να σταματήσει το συναγωνισμό ανάμεσα στους εργάτες για να μπορέσουν να κάνουν γενικό ανταγωνισό στον κεφαλαιοκράτη. Αν ο πρώτος σκοπός αντίστασης στάθηκε η διατήρηση των μισθών, στο μέτρο που οι κεφαλαιοκράτες ενώνονται με τη σειρά τους, με σκοπό να καταπιέσουν, οι εργατικές ενώσεις κεφάλαιο, η διατήρηση του μισθού (...). Οταν ο σύνδεσμος φτάσει σε τούτο το σημείο, παίρνει πολιτικό χαρακτήρα"*[132].

Ομως, αυτός ο πολιτικός χαρακτήρας δεν είναι εγγενής στην σχέση του κεφαλαίου. Δεν μεσολαβείται από τις κατηγορίες του κεφαλαίου. Αντίθετα, αντιτίθεται σ' αυτές σαν όλο.

Και αυτή του η αντιπαράθεση έχει σαν κριτήριο επιτυχίας την συγκρότηση κοινωνικών συμμαχιών, που θα της επιτρέπουν να θέτει το αίτημα της ανατροπής του κεφαλαίου όχι σαν αίτημα μιας επιμέρους τάξης αλλά σαν αίτημα ολόκληρης της κοινωνίας.

"Γιατί κάθε καινούργια τάξη που μπαίνει στη θέση μιας άλλης που κυριαρχούσε πριν απ' αυτήν, είναι υποχρεωμένη, απλώς για να πραγματοποιήσει το σκοπό της, να παρουσιάζει το συμφέρον της σαν κοινό συμφέρον όλων των μελών της κοινωνίας, ή για να το εκφράσουμε με ιδεατή μορφή: πρέπει να δώσει στις ιδέες της τη μορφή της καθολικότητας και να τις παρουσίαζει σαν τις μόνες λογικές και καθολικά έγκυρες. Η τάξη που κάνει μιαν επανάσταση εμφανίζεται ευθύς εξ' αρχής, έστω και μόνο επειδή αντιτίθεται σε μια τάξη, όχι σα μια τάξη, αλλά σαν εκπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας"[131].

Μέσα στα πλαίσια αυτά μπορούμε να κατανοήσουμε τη στροφή προς τη θεωρία της αξίας του Ρικάρντο. Η θεωρία του Ρικάρντο δεν ενσωματώνεται στο συνολικό ερευνητικό πρόγραμμα του Μαρξ, αλλά χρησιμοποιείται με συγκεκριμένο εκλεκτικό τρόπο για να απαντήσει σε φαινόμενα που σχετίζονται άμεσα με την ταξική πάλη. Η απάντηση των προβλημάτων αυτών, αν και έχει μια μερική σημασία, συνδέεται με την αδυναμία ή και την απροθυμία της αστικής πολιτικής οικονομίας να ασχοληθεί μαζί τους, παρά μόνο σε οριακές περιπτώσεις και με τάσεις διαστρέβλωσης. Από το σύνολο των εμπειρικών προβλημάτων που σχετίζονται με την προαγωγή της ταξικής πάλης, ο Μαρξ την περίοδο αυτή, προκρίνει σαν σημαντικότερη τόσο για την συγκρότηση, όσο και για την παραπέρα ανάπτυξη της εργατικής τάξης, το ζήτημα των μισθών.

Η θεωρία των μισθών όπως αναπτύσσεται κυρίως στο *"Μισθός"* παρουσιάζει τις εξής διαφοροποιήσεις. Ο Μαρξ αποδέχεται τον Μαλθουσιανό νόμο του υπερπληθυσμού, ξεπερνώντας τις απόψεις του Smith, για να ερμηνεύσει την καθολική κίνηση των μισθών την οποία εξακολουθεί να αποδέχεται και να τη συνδέει με την αντίληψη για απόλυτη εξαθλίωση της εργατικής τάξης. Η κυριότερη διαφοροποίηση έγκειται στο γεγονός ότι αυτή η διαδικασία δεν είναι μια φυσική, αλλά μια ιστορική αναγκαιότητα που προκύπτει από τον κοινωνικό χαρακτήρα της τεχνολογικής εξέλιξης την εποχή του καπιταλισμού.

Η θετική πλευρά αυτής της ιστορικής διαδικασίας δεν προσδιορίζεται από τον Μαρξ, μόνο στο οικονομικό επίπεδο αλλά και στο πολιτικό. Είναι η εμφάνιση των εργατικών συνδικάτων, σαν των ενώσεων, που πέρα από τις επιμέρους αδυναμίες και τη δυνατότητα παρέμβασης τους στους σιδερένιους νόμους της καπιταλιστικής ανάπτυξης, εξασφαλίζουν τους πρώτους όρους συνοχής της εργατικής τάξης και του μετασχηματισμού της συνείδησής της.

Στο επίπεδο της αντίληψης του σοσιαλισμού, ο Μαρξ καταργεί στα έργα αυτής της περιόδου την ιδέα της άμεσης και συνολικής ενότητας του ατόμου και της κοινωνίας στον κομμουνισμό. Καταργείται ακόμα το στοιχείο του *"προσωπικού"* που καθόριζε το

χαρακτήρα της σοσιαλιστικής κοινωνίας και αντικαθίσταται από απρόσωπες, θεσμικές μορφές -αν και αφηρημένες- οργάνωσης. Αυτό συνδέεται και με τη μεταστροφή στην αντίληψη για τον καταμερισμό εργασίας και τη κατάργησή του μέσα στα πλαίσια μιας βαθμιαίας συνένωσης των ατομικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων.

Τίθεται ταυτόχρονα σε υλική βάση και το ζήτημα του Κομμουνισμού. *"Ο Κομμουνισμός δεν είναι για μας μια κατάσταση πραγμάτων που πρέπει να εγκαθιδρυθεί, ένα ιδεώδες που σ' αυτό θα πρέπει να προσαρμοσθεί η πραγματικότητα. Ονομάζουμε κομμουνισμό την πραγματική κίνηση που καταργεί την σημερινή κατάσταση πραγμάτων"*[134].

Βλέπουμε, λοιπόν ότι μετά την *"Γερμανική Ιδεολογία"* η απαίτηση αλλαγής του κοινωνικού συστήματος του κεφαλαίου, από ανθρωπολογική, φιλοσοφικοπολιτική, ηθική επιταγή, γίνεται όλο και περισσότερο υλικό πολιτικό αίτημα, που τίθεται όλο και λιγότερο από την σκοπιά του θεωρητικού και όλο και περισσότερο από την σκοπιά της ίδιας της εργατικής τάξης στον βαθμό που συγκροτείται για τον εαυτό της.

Και ακριβώς στο σημείο αυτό γίνεται και η διαφοροποίηση του Μαρξ από την προηγούμενη του άποψη περί κομμουνισμού. Ενώ στα *"Χειρόγραφα 1844"* ο κομμουνισμός διχάζονταν σε δύο αντιθετικούς πόλους, το χυδαίο κομμουνισμό και τον ιδεώδη με την μορφή της *"γνήσιας επίλυσης"*, στα κείμενα της περιόδου αυτής η αντίληψη μεταβάλλεται και επιχειρείται η σύνθεση. Αυτή η σύνθεση διαμορφώνεται μέσα από την υλιστική του αντίληψη της ιστορίας, σε συνδυασμό με τον ιδεώδη αδιαφοροποίητο κομμουνισμό της ελεύθερης ανθρώπινης ανάπτυξης. Ο κομμουνισμός τείνει να αποβάλει το φιλοσοφικό του χαρακτήρα και εμφανίζεται σαν *"πραγματική κίνηση"* του κόσμου, εκφράζοντας τις ριζικές ανάγκες του προλεταριάτου: στην υπαρκτή του κατάσταση. Με την έννοια αυτή στην τελική του σύνθεση ο κομμουνισμός εμφανίζεται σαν η ίδια η επανάσταση, σαν κίνηση καθεαυτή που είναι ιδεώδης και πραγματική ταυτόχρονα.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

(1) F. Engels "Outlines of a Critique of Political Economy" C.W.3.421

(2) ibid 422

(3) ibid 424

(4) ibid 425-426

(5) ibid 430

(6) ibid 433

(7) ibid 433

(8) ibid 435

(9) ibid 434

(10) ibid 433

(11) ibid 434

(12) ibid 436

(13) Το έργο αυτό του Ενγκελς επηρέασε σε σημαντικό βαθμό τον Μαρξ όπως φαίνεται σε μια σειρά αναφορές στα μεταγενέστερα έργα του.

Το 1844, ο Μαρξ, γράφοντας τον "Πρόλογο" στα "Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844", αναφέρεται ανάμεσα σε άλλα άρθρα που χρησιμοποίησε και το κείμενο του Ενγκελς, στο οποίο επανέρχεται στην "Αγία Οικογένεια" σ. 37, εκδόσεις Αναγνωστίδη, Αθήνα χ.χ.ε. Στον Πρόλογο, στην "Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας" σ. 24, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1978, ο Μαρξ αναφέρεται στο "μεγαλόπνοο σχεδίασμα" του Ενγκελς, για το οποίο υπάρχουν και 4 αναφορές στον πρώτο τόμο του "Κεφαλαίου" σ. 88, 164,177,657. Εκδόσεις Σύγχρονη Σκέψη, Αθήνα 1975.

(14) Ο χρόνος που γράφτηκαν αυτές οι σημειώσεις δεν έχει ακόμα προσδιοριστεί με ακρίβεια. Ο D. Rjazanov που επιμελήθηκε την πρώτη τους έκδοση προσδιορίζει το χρόνο συγγραφής τους από "τις αρχές του 1844 ως τις αρχές του 1845". Ο ίδιος ταξινομεί τις σημειώσεις του Μαρξ για το άρθρο του Ενγκελς στο Τετράδιο υπ' αριθμό V, σε ένα σύνολο εννιά Τετραδίων, γεγονός που θα μπορούσε να σημαίνει ότι τα "Παρισινά Τετράδια", άρχισαν να συγγράφονται πριν από το 1844.

Οι σημειώσεις του Μαρξ για το άρθρο του Ενγκελς δεν έχουν άμεση σχέση με το περιεχόμενο του Τετραδίου V και στην επανατύπωση των Τετραδίων ο Rjazanov τις τοποθετεί πρώτες. Με δεδομένο ότι το άρθρο του Ενγκελς γράφτηκε τον Οκτώβρη και Νοέμβρη 1843 και δημοσιεύτηκε στο Deutsch- franzosische Jahrbucher τον Φεβρουάριο του 1844 -αν και ο Μαρξ σαν εκδότης των Jahrbucher θα πρέπει να το γνώριζε πριν το τέλος του 1843- είναι λογικό να υποτεθεί ότι τα "Παρισινά Τετράδια" άρχισαν να γράφονται στις αρχές του 1884. Ο Μαρξ δεν έχει δώσει κανένα τίτλο στις σημειώσεις αυτές. Ο τίτλος "Παρισινά Τετράδια" χρησιμοποιείται στην Αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία.

Το άρθρο του Μαρξ για τον Ενγκελς είναι: K. Marx Summary of F. Engels article "Outlines of a Critique of Political Economy" Published in "Deutsch- franzosische Jahrbucher" C.W.,3,375-376.

(15) Οι αναφορές του Μαρξ γίνονται στο βιβλίο του J. Mill "Elements d' economie politique; traduits de l' anglais par J. T. Parisot", Paris, 1823. Το κείμενο του Μαρξ αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος περιλαμβάνονται περίπου 60 αποσπάσματα από τα βιβλία του Mill. Η αγγλική έκδοση του κειμένου, που χρησιμοποιούμε εδώ, περιλαμβάνει το δεύτερο μέρος -το κείμενο του Μαρξ- καθώς και τα επιμέρους κείμενα που συνδέουν τις παραπομπές στο βιβλίο του Mill και έχει τον τίτλο "Comments on J. Mill Elements d' economie politique" C.W.3,211-228.

(16) ibid 211

(17) ibid 411-212

(18) ibid 214

(19) ibid 216

(20) ibid 215

(21) Αναφερόμαστε στη "Συμβολή στη Κριτική της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου: Εισαγωγή"

(22) K. Marx, Comments on James Mill's Elements d' economie politique ibid 220

(23) ibid 224

(24) ibid 212-213

(25) ibid 219

(26) Για μια πληρέστερη ανάλυση αυτής βλ. J.M. Barbalet "Marx's Construction of Social Theory" p.p. 67-77 Routledge & Kegan Paul London 1983.

(27) Βλ. σχετικά D. Mc Lollan "Marx before Marxism" p.p. 102-128 Macmillan, London 1970 και R. N. Hunt "The Political Ideas of Marx and Engels" Vol I p.p. 60-84 Macmillan London 1974. Την άποψη ότι το μοντέλο της "πραγματικής δημοκρατίας" συνδέεται με το ιστορικό παράδειγμα της κλασσικής ελληνική αρχαιότητας, διατυπώνει ο H. Mewes, "On the concept of Politics in th early Work of Karl Marx", Social Research, 43(2), 1976.

(28) Βλ. Κ. Μαρξ "Το Εβραϊκό Ζήτημα" σ. 71-75 Εκδ. Οδυσσέας Αθήνα 1978.

(29) Βλ. Κ. Μαρξ "Συμβολή στη Κριτική της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας και Κράτους και του Δικαίου: Εισαγωγή" σ.29-30. Εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1978. Για τον ρόλο του προλεταριάτου σαν καθολικής τάξης. Βλ. H. Draper "Karl Marx's Theory of Revolution" p.p. 144-149 Monthly Review Press New York 1977. S. Aniveri "Marx's Socialism" p.p. 57-59 Lieber Atherton New York 1973.

(30) Για την ανάλυση των προϋποθέσεων που διαμορφώνουν την άποψη του Μαρξ για τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας τη περίοδο μέχρι το 1844 βλ. A. Rattnci "Marx and the Division of Labour" p.p. 60-66 Macmillan London 1982.

(31) Κ. Μαρξ, "Συμβολή στην Κριτική της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του δικαίου" op. cit. p.p. 64-68, 143-147.

(32) Στο "Εβραϊκό ζήτημα" op. cit. σ. 108 υπάρχει η διαπίστωση. "Το χρήμα είναι η αποξενωμένη από τον άνθρωπο ουσία της εργασίας του και της ύπαρξής του, κι αυτή η ξένη ουσία τον εξουσιάζει κι αυτός την προσκυνάει. Για τον λόγο αυτό η χειραφέτηση του ανθρώπου μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την υπέρβαση του χρήματος ή όπως διατυπώνεται στη σ. 105. "Η χειραφέτηση από το εμπόριο και από το χρήμα... θα ήταν η αυτοχειραφέτηση της εποχής μας".

(33) Από ορισμένους συγγραφείς θεωρείται ότι τα "Χειρόγραφα του 1844" σηματοδοτούν μια νέα αρχή στη σκέψη του Μαρξ για το ζήτημα αυτό βλ. L. Dupre "The Philosophical Foundations of Marxism" p. 129 Harcourt, Brace R. World, New York 1966. Στην πραγματικότητα δεν τίθεται εδώ το ζήτημα της συνέχειας ή ασυνέχειας για το ζήτημα της αλλοτρίωσης και τους παράγοντες που τη καθορίζουν, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια.

(34) Μια πρώτη αναφορά στο ρόλο των οικονομολόγων για την παρουσίαση της καπιταλιστικής πραγματικότητας γίνεται στο άρθρο του Ενγκελς. "Όσο πιο κοντά έρχονται οι οικονομολόγοι στη σημερινή εποχή, τόσο περισσότερο αποκλίνουν από την τιμιότητα. Με το προχώρημα του χρόνου, αυξάνεται αναγκαστικά η σοφιστεία, έτσι ώστε να εμποδίζει τους οικονομολόγους να καθυστερούν πίσω από τις εποχές. Αυτό αιτιολογεί το γιατί ο Ricardo, για παράδειγμα, είναι περισσότερο ένοχος από τον A. Smith και οι Mc Culloch και Mill είναι οι ένοχοι από τον Ricardo". C.W. 3.420. Ο Μαρξ τον αμέσως επόμενο καιρό αναφέρεται σε δύο,τουλάχιστον, περιπτώσεις στον κυνισμό του Ricardo. Στα "Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844" σ. 107,119. Εκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1974, και στο άρθρο του "Critical Marginal Notes on the Article "The King of Prussia and Social Reform By a Prussian". C.W.3.192.

(35) Βλ. Κ. Μαρξ "Συμβολή στη Κριτική της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου: Εισαγωγή "op. cit. σ. 21-22. Παρεμφερείς παρατηρήσεις για το ζήτημα αυτό βλ. στον Κ. Κορς "Καρλ Μαρξ",σ. 90-91, Εκδ. Οδυσσέας, Αθηνα 1975.

(36) Για μια παρουσίαση της διαμάχης για την ερμηνεία του έργου του Μαρξ βλ. A. Rattansi "Ideology, method and Marx" Routledge, London 1989.

(37) Πρόκειται για την επίσημη θέση των κομμουνιστικών κομμάτων στη δεκαετία του '30, στο βαθμό που μια σειρά έργα του Μαρξ χρησιμοποιήθηκαν από τη μη-κομμουνιστική αριστερά για να θεμελιώσουν κριτικές απόψεις για την ΕΣΣΔ.

(38) G. Della Volpe "Rousseau and Marx and others writtings" Lawrence and Wishart, London 1978 και του ιδίου "Για τη Διαλεκτική", Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1978.

(39) Από το μεγάλο και πολυδιάστατο έργο του Althusser εδώ αναφερόμαστε στο L. Althusser - E. Balibar. "Reading Capital" Verso, London 1979.

(40) J. Zelemy "The Logic of Marx", Rowman & Littlefield, New Jersey 1980.

(41) Περισσότερα για τη συγκρότηση του "οικονομικού" σε σχέση με τη θεωρία των κρίσεων βλ. Σ. Δρόσος, Β. Χωραφάς "Η έννοια της κρίσης πριν τη συγκρότηση της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας" Α' Μέρος 1843-1847. "Θέσεις" 17/1986 Β' Μέρος 1847-1849 "Θέσεις" 21/1987.

Η διαφοροποίησή μας αφορά τη διαδικασία συγκρότησης και το ρόλο της εργατικής τάξης σαν απαραίτητη διαμεσολαβητική διαδικασία για την υλοποίηση μιας πορείας προς τη σοσιαλιστική κοινωνία. Παράλληλα διαφορετική εκτίμηση υπάρχει και για το ρόλο της συγκρότησης του οικονομικού στοιχείου μέσα από τη διαμόρφωση των κρίσεων.

(42) Η πληρέστερη βιβλιογραφική αναφορά βρίσκεται στο A. Oackley "The Making of Marx's Critical Theory: A bibliographical Analysis" R.K.P. London 1953 pp. 26-27 Βλ. και τις υποσημειώσεις 13 και 14.

Πολύ σημαντικές είναι οι αναφορές στα έργα των συγγραφέων που περιλαμβάνει ο Μαρξ στα "Χειρόγραφα του 1844" ή μελετά τη περίοδο αυτή, όπως παρατίθενται από τον M. Evans "Karl Marx's first confrontation with political economy: the 1844 Manuscripts" στο A. Rattanci "Ideology Method,Marx" op. cit. p.p. 41-51.

(43) Βλ. Κ. Μαρξ "Χειρόγραφα 1884" σ. 185, Εκδόσεις Διεθνής Βιβλιοθήκη,Αθήνα 1774.

(44) ibid. 7

(45) ibid. 12

(46) ibid. 13

(47) ibid. 14

(48) ibid. 16-22

(49) ibid. 36

(50) ibid. 54 (υπογραμμίσεις δικές μας)

(51) ibid. 133

(52) Με την έννοια αυτή φαίνεται υπερβολικός ο ισχυρισμός του Mandel ότι η θεωρία των μισθών του Μαρξ ακολουθεί τον Σμιθ και τον Ρικάρντο και κυρίως τον τελευταίο όταν αναφέρεται στη σχέση ανάμεσα στα τρία στάδια εξέλιξης της κοινωνίας και στους μισθούς. Βλ. Ε. Μαντελ "Γένεση και εξέλιξη των οικονομικών θεωριών του Κ. Μαρξ (1843-1863)", σ. 32, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1975.

(53) ibid. 133

(54) ibid. 176 Για την Κοινωνιολογική κριτική του ατομικού φιλελευθερισμού βλ. P. Walton - A. Gamble "From Alienation to Surplus Value" p.p. 2-3 Sheed & Ward London 1972.

(55) ibid. 181

(56) ibid. 161

(57) ibid. 180

(58) ibid. 174

(59) ibid. 174-175 (υπογραμμίσεις του Μαρξ)

(60) Βλ. M. Godelier "Rationality and Irrationality in Economics" p.p. 123-126, Monthly Review Press, New York 1972. Ο H. Marcuse θεωρεί τη μέθοδο του Μαρξ σαν καθαρά χεγκελιανή. H.Marcuse " Reason and Revolution" p. 271. Routledge & Kegan Paul London 1973. Για την επίδραση του Fewerbach στον Μαρξ εκείνη την περιοδο βλ. R. Tucker "Philosophy and Myth in Karl Marx" p.p. 80,95 Cambridge University Press, London 1972. Μια διαφορετική άποψη εκφράζει ο Z.A. Jordan "The Evolution of Historical Materialism" p.p. 18-19 Macmillan, London 1972.

(61) Ο Μαρξ έχει εδώ πραγματοποιήσει την πολιτική του τομή προσανατολιζόμενος προς τον κομμουνισμό ήδη από το 1843 με το "Εβραϊκό ζήτημα" και την "Εισαγωγή στην Κριτική της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας του δικαίου" που έγραψε μετά την "Κριτική της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου" στο Παρίσι.

(62) Για την έννοια της αυτοσυνειδησίας και τη σημασία της για τη Χεγκελιανή αριστερά βλέπε Π. Κονδύλης "Εισαγωγή" στο Κ. Μαρξ. "Η διαφορά της Δημοκρατείας και Επικουρικής Φιλοσοφίας". Εκδ. Γνώση, Αθήνα 1983.

(63) Για τον λόγο αυτό η σχέση φιλοσοφίας και πολιτικής οικονομίας διαμορφώνεται με τους όρους που ήδη περιγράψαμε προηγουμένως στη βασική μεθοδολογική μας παρουσίαση, και αποτελεί μια από τις κυριώτερες αξίες που διαφοροποιούν τα έργα της προηγούμενης περιόδου με τέτοιο τρόπο ώστε να μην εντάσσονται σε ένα πλαίσιο ολοκληρωμένης πολιτικής θεωρίας με συνεκτικά και καθορισμένα χαρακτηριστικά.

(64) Ηδη από τα "Παρισινά Τετράδια" στα πλαίσια της κριτικής του Say και του Sismondi, θεωρείται ο ανθρωπισμός σαν έννοια εξωτερική προς την Πολιτική Οικονομία και ότι μόνο με την υπέρβαση των οριών της Πολιτικής Οικονομίας μπορεί να τεθεί το θέμα ανθρωπισμού. Για την προσπάθεια υπέρβασης της φιλοσοφίας με τρόπο φιλοσοφικό, βλ. H. Marcuse "Studies in critical Philosoply" p.p.3-10, Beacon Press, Boston 1973.

(65) M. Godelier op. cit. p. 122

(66) J. Ranciere "The concept of critique and the critique of Political Economy" p.p. 82-85 στο A. Rattansi "Ideology, Method,Marx" op. cit.

(67) Βλ. M. Vadee "Η κριτική της αφαιρέσης από τον Μαρξ" σ. 76-77 στο A. Doz κ.α. "Η Λογική του Μαρξ" Εκδ. Ιστορική Ερευνα, Αθήνα 1975. Ο Vadee διακρίνει τέσσερεις σταθμούς στη θεωρία του Μαρξ τους ίδιους στους οποίους έχουμε ήδη αναφερθεί. Οπως όμως θα φανεί στα επόμενα δεν συμφωνούμε στα ζητήματα μεθοδολογίας που χαρακτηρίζουν τη κάθε μια από τις φάσεις εξέλιξης της κριτικής θεωρίας. Για τον Vadee τα "Χειρόγραφα 1844" χαρακτηρίζονται από μια νατουραλιστική ανθρωπολογία, η "Γερμανική Ιδεολογία" από έναν εμπειρισμό ή κοινο υλισμό, τα "Grundrisse" από έναν ιστορικό ρελατιβισμό και το "Κεφάλαιο" ή το "Κομμουνιστικό Μανιφέστο" από μια ουμανιστική ηθική.

(68) Για το ζήτημα αυτό βλ. H.G. Backhans "On the Dialectics of the Value Form" Thesis Eleven 1/1980.

(69) Μπορεί να αντιπαραβάλει κανείς την κριτική αντιμετώπιση των εννοιών "εθνική οικονομία", "εθνικός πλούτος" κλπ. από τον Ενγκελς στο "Διάγραμμα για μια Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας" όπως παρουσιάστηκαν στη προηγούμενη ενότητα. Για την επιρροή του έργου του Ενγκελς, στα "Χειρόγραφα 1844" βλ. I. Maguiere "Marx's Paris writtings" p.p. 55-58 Gill & Macmillan, Dublin 1972.

(70) Οι πρώτες επισημάνσεις αυτής της προσέγγισης, τόσο για την παρομοίωση της παραγωγής όσο και του χρήματος με το Θεό υπάρχουν στο Κ. Μαρξ "Comments on J. Mill Elemens d' economie politique" C.W.3. 212-213 και 224-227. Αυτές οι διπλές παρομοιώσεις ονομάζονται από τον Ranciere "αμφιλογίες", βλέπε σχετικά J. Ranciere op. cit. p.p. 85-88.

(71) Κ. Μαρξ, "Χειρόγραφα 1844" op. cit. σ. 101-102.

(72) Βλ. A. J. Gregor "Marx, Fewerbach and the Reform of Hegelian Dialectic" pp 72-74, Science an Society 29(1)/1965 και D. Mc Kellan "The Young Hegelians and Karl Marx" pp. 107-110 Macmillan, London 1970. Η αντίθετη άποψη εκφράζεται από τον Colletti "Introduction" στο Κ. Μαρχ "Early Writtings" p.p. 48,56 Penguin, Harmondsworth 1977.

(73) Βλ. G. Della Volpe "Rousseau and Marx" op.cit. pp 169-171

(74) Σχετικά με το ζήτημα του πολιτικού ή και φιλοσοφικού επιρεασμού του Μαρξ από τον Feuerbach οι απόψεις διίστανται. Σύμφωνα με την άποψη που διατυπώνουμε εδώ ο επηρεασμός ήταν μόνο στο επίπεδο διαμόρφωσης της "υλιστικής φαινομενολογίας", χωρίς αυτό να σημαίνει, όπως θα δείξουμε ένα πολιτικό επηρεασμό στο βαθμό που η "υλιστική φαινομενολογία" επιφέρει προβλήματα στην υλοποίηση ενός πρακτικού προγράμματος σοσιαλιστικής φαινομενολογίας αφού αναδεικνύει τον εν μέρει ουτοπικό του χαρακτήρα. Σε σχέση με τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί οι Meszaros και Korsch, θεωρούν ότι η επιρροή του Feuerbach στον Μαρξ είναι μόνο πολιτική. Βλ. Ι. Μεσαβος "Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση" σ. 215-254 εκδ. Ράππας, Αθήνα 1981 και Κ. Καρς "Καρλ Μαρξ" op. cit. σ.169-179. Αντίθετα ο Althusser στο "Για τον Μαρξ" σ. 153-160 εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1978, θεωρεί ότι όλη η προηγούμενη θέση του Μαρξ είναι φοϋερμπακιακή και ότι το νέο ξεκίνημα του γίνεται από το "Γερμανική Ιδεολογία". Ο Mc Lellan θεωρεί ότι ο υλισμός του Μαρξ στηρίζεται στον υλισμό του Feuerbach στο "The Philosophy of Ludwig Feuerbach" p. 119, Routledge & Kegan Paul, London 1970.

(75) Βλ. Κ.Μαρξ "Χειρόγραφα 1844" op. cit. σ. 129

(76) Για την ανάλυση του κομμουνισμού στα "Χειρόγραφα 1844" βλ. R. N. Berki "Insight and Vision: The problem of Communism in Marx's Thought" pp 49-55 J.M. Deut, London 1983.

(77) Κ.Μαρξ-Φ.Ενγκελς "Η Γερμανική Ιδεολογία" σ. 88 εκδ. Γκουτενμπεργκ, Αθήνα 1979.

(78) ibid. 81

(79) ibid. 99

(80) ibid. 342

(81) ibid. τόμος 2,103

(82) ibid. 140

(83) Σε γράμμα του στον P. Annenkov στις 28 Δεκέμβρη 1846, ο Μαρξ προαναγγέλει την κριτική στον Proudhon και αναπτύσσει όλα, σχεδόν, τα επιχειρήματα που θα εκτεθούν στην "Αθλιότητα της Φιλοσοφίας". Αξίζει να σημειωθεί η αναφορά του, στις κρίσεις υπερπαραγωγής, με ιδιαίτερη έμφαση στην κρίση του 1825 και τη συνείδηση με την τότε κατάσταση. Βλ. C. W. 38,99.

(84) Κ. Μαρξ "Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας" σ. 37, εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα χ.χ.ε.

(85) ibid. 39-40

(86) ibid. 47

(87) ibid. 52

(88) ibid. 77

(89) ibid. 77

(90) ibid. 181

(91) Κ. Μαρξ "Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο" σ. 50 εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1966.

(92) ibid. 52

(93) Κ. Μαρξ - Φ. Ενγκελς "Η Γερμανική Ιδεολογία" op. cit. 136

(94) ibid. 191

(95) Κ. Μαρξ "Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας" op. cit. 84

(96) Marx to Engels 25/2/1869 C.W. 40,396. Για το όλο ζήτημα βλέπε ακόμα S. de Brunhoff "Les rapports d' argent" και κατά κύριο λόγο το πρώτο κείμενο "La pensee monetaire de K. Marx au xix^{e} et au xx^{e} siecles" P.U.G., Marpero 1979.

(97) Φ. Ενγκελς "Η κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία" Τομ. Ι σ. 142 Εκδ. Μπούρου, Αθήνα 1975.

(98) ibid. 145

(99) Κ. Μαρξ "Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας" op. cit. 62

(100) ibid. 62

(101) ibid. 48

(102) K. Marx "Wages" C.W. σ. 422-426

(103) ibid. 425

(104) ibid. 426

(105) Η αναφορά υπάρχει σε υποσημείωση του Ενγκελς στην έκδοση του 1885 της "Αθλιότητας της Φιλοσοφίας" C.W. 6,125

(106) Το επιχείρημα για τον καθορισμό του κατώτατου μισθού από τις συνθήκες εξέλιξης του πληθυσμού συναντάται στον A. Smith και αργότερα στον Malthus και στον Ricardo. Είδαμε ότι και στα "Χειρόγραφα 1844" και στην "Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία" διατυπώνονται παρόμοιες προτάσεις.

(107) K. Marx "Wages" ibid. 433

(108) ibid. 424-425

(109) ibid. 435

(110) ibid. 435

(111) ibid. 425

(112) Κ. Μαρξ "Μισθωτή εργασία και Κεφάλαιο" op.cit. 70

(113) Κ. Μαρξ "Χειρόγραφα 1844) op. cit. 12

(114) Κ. Μαρξ-Φ. Ενγκελς "Γερμανική Ιδεολογία" op. cit. 288-289

(115) ibid. 136

(116) ibid. 289

(117) ibid. 291

(118) Κ. Μαρξ "Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας" op. cit. 169

(119) ibid. 99

(120) Κ. Μαρξ "Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο" op. cit. 92

(121) ibid. 85

(122) Κ. Μαρξ-Φ. Ενγκελς "Η Γερμανική Ιδεολογία" op. cit. 100

(123) ibid. 85-86

(124) ibid. 95

(125) ibid. 79

(126) ibid. 118

(127) ibid. 79

(128) ibid. 113

(129) Κ. Μαρξ "Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας" op. cit. 173

(130) Κ. Μαρξ-Φ. Ενγκελς "Η Γερμανική Ιδεολογία" op. cit. 114

(131) ibid. 79

(132) Κ. Μαρξ "Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας" op. cit. 172

(133) Κ. Μαρξ-Φ. Ενγκελς "Η Γερμανική Ιδεολογία" op. cit. 95. Ο Μαρξ εξακολουθεί να έχει αμφιβολίες για τη δυνατότητα των εργατών να κατανοήσουν την κοινωνία, εκτός από τα φαινόμενα της επιφάνειας της και γι' αυτό να ταυτίζει συστηματικά τον κουμμουνισμό με την "προλεταριακή άποψη" CR. B. Parekh "Marx's Theory of Ideology" p. 174. Goom Helm London 1981. Παρ' όλα αυτά η μορφή μιας μελλοντικής κοινωνίας σαν έννοιας, σαν ιστορικής και προοπτικής και σαν προγράμματος εξακολουθεί να εμφανίζεται στα κείμενα αυτής της περιόδου. C. T. Burke, L. Crocker, L. Legters (ed) "Marxism and the Good Society" p. 4-5 Cambridge University Press, Cambridge 1981.

(134) ibid. 81-82. Παράβλεπε το κείμενο του Μαρξ στα "Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844" ibid. σ. 129-130, για τον ορισμό του κομμουνισμού και τις προφανείς διαφορές από τον ορισμό αυτό. Εκεί ορίζεται "... ο κομμουνισμός σαν θετικό ξεπέρασμα της ιδιωτικής ιδιοκτησίας" (της ανθρώπινης αυτο-αποξένωσης), άρα και σαν πραγματική ιδιοποίηση της ανθρώπινης ουσίας από και για τον άνθρωπο ο κομμουνισμός, φυσική επιστροφή του ανθρώπου στον εαυτό του σαν κοινωνικό (δηλ. ανθρώπινο) ον - επιστροφή συνειδητή και πραγματοποιημένη μέσα σ' ολόκληρο τον πλούτο της προηγούμενης ανάπτυξης. Αυτός ο κομμουνισμός, σαν απόλυτα αναπτυγμένος Νατουραλισμός=Ανθρωπισμός, είναι η γνήσια επίλυση της σύγκρουσης ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση και ανάμεσα στην ύπαρξη και την ουσία, στην αντικειμενικότητα και την αυτο-επιβεβαίωση, στην ελευθερία και την αναγκαιότητα, στο άτομο και το είδος". Στη "Γερμανική Ιδεολογία ο κομμουνισμός δεν εφμανίζεται σαν η πραγματοποίηση του "ανθρώπινου είδους", αλλά αντίθετα η αντίληψη αυτή κριτικάρεται σαν υποστηριζόμενη από τους "αληθινού σοσιαλιστές" C. J. Zeleny "The logic of Marx" p.p. cit. p. 131.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι σημαντικότερες αλλαγές στη δομή της θεωρίας του Μαρξ προκλήθηκαν από μια σειρά ιστορικές εμπειρίες που ανέτρεψαν βασικά σημεία της και κατέδειξαν ανεπάρκειες που έπρεπε να καλυφθούν. Ηδη στα 1850, και με δεδομένη την ήττα των επαναστάσεων, ο Μαρξ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι επαναστατικές εξάρσεις των πολιτικών αγώνων και οι αντεπαναστατικές αντίστροφες τάσεις αντιστοιχούσαν στους ρυθμούς εναλλαγής των οικονομικών κρίσεων και ανακάμψεων του συστήματος. Με τα δεδομένα αυτά και με την παράλληλη συνειδητοποίηση ότι οι οικονομικές κρίσεις δεν συνδέονται γραμμικά με αντίστοιχες πολιτικές και κοινωνικές, ο Μαρξ προσεγγίζει την αναγκαιότητα της μελέτης του περιοδικού χαρακτήρα της συνολικής αναπαραγωγής. Αυτή η νέα κατεύθυνση, βασισμένη στη μελέτη μιας περιόδου οικονομικής άνθησης στην Ευρώπη και στην ταυτόχρονη σύγκριση του επιπέδου διαβίωσης αλλά και συνειδητότητας της ευρωπαϊκής εργατικής τάξης, οδηγεί στην απόρριψη από τον Μαρξ της προηγούμενης θεωρίας του για τους μισθούς. Η απόρριψη της θεωρίας του για τους μισθούς, αποδιαρθρώνει τους δεσμούς των θεωρητικών και πρακτικών στοιχείων της συνολικής στρατηγικής του και οι ενοποιητικοί δεσμοί αναζητούνται στους νόμους που διέπουν τη διαδικασία της καπιταλιστικής αναπαραγωγής. Η περιοδικότητα των χαρακτηριστικών της τελευταίας συνδέεται άμεσα με την ανάδειξη της εργατικής τάξης σαν *"τάξης για τον εαυτό της"* μέσα από τη διαδικασία συγκρότησης της.

Η πρώτη προσέγγιση στα ζητήματα της καπιταλιστικής αναπαραγωγής γίνεται από τον Μαρξ μέσα από την προσπάθεια διατύπωσης μιας ξεχωριστής θεωρίας για τις οικονομικές κρίσεις, με την ίδια λογική που στην προηγούμενη περίοδο είχε διατυπώσει μια ξεχωριστή θεωρία για τους μισθούς. Η προσπάθεια του αυτή τον οδήγησε σε δύο βασικά συμπεράσματα. Πρώτο, ότι οι θεωρίες της πολιτικής οικονομίας που ήταν ήδη αποδεκτές από τον ίδιο ήταν ανεπαρκείς και έπρεπε να αντικατασταθούν από μια νέα κριτική οικονομική θεωρία. Δεύτερον ότι μια ξεχωριστή θεωρία για τις οικονομικές κρίσεις ήταν ανεπαρκείς μια και οι τελευταίες αποτελούν τη συμπύκνωση των εσωτερικών αντιφάσεων της καπιταλιστικής οικονομίας. Η νέα κριτική θεωρία θα έπρεπε να κινείται με βάση δύο άξονες: την παραγωγή υπεραξίας και την καπιταλιστική συσσώρευση και θα έπρεπε να στοχεύει στη διατήρηση της διάρκειας των ταξικών αγώνων της εργατικής τάξης, ακόμα και σε περιόδους ύφεσης και ήττας.

Τόσο στα *"Grundrisse"* όσο και στο *"Κεφάλαιο"* οι βασικές θεωρητικές συλλήψεις του Μαρξ για τις κρίσεις δεν διαφέρουν ουσιαστικά. Οι όποιες διαφοροποιήσεις παρατηρούνται, οφείλονται περισσότερο σε ζητήματα μεθοδολογίας, παρουσίασης και μεγαλύτερης επεξεργασίας, παρά σε αντιθετικές απόψεις για τα ζητήματα των κρίσεων. Για το λόγο αυτό, θεωρούμε ότι είναι δυνατόν να παρουσιάσουμε τη συνολική μεθοδολογία για το ζήτημα των κρίσεων χωρίς ιδιαίτερες αναφορές στα *"Grundrisse"* και στο *"Κεφάλαιο"* και να τονίσουμε τις σταδιακές διατυπώσεις στα δύο αυτά έργα, ζητημάτων που αφορούν τη συνολική αναπαραγωγή, τις δυνατότητες παρέμβασης της εργατικής τάξης και την αντίληψη για τη σοσιαλιστική κοινωνία. Η ταυτόχρονη ύπαρξη διατυπώσεων διαφορετικής βαρύτητας στο ζήτημα της αναπαραγωγής, και ομοιοτήτων στο ζήτημα της μεθοδολογίας για την ανάλυση των κρίσεων, δεν συνιστά αντίφαση, γιατί στα δύο υπό εξέταση έργα, διαφοροποιούνται οι οπτικές εξέτασης της αναπαραγωγής και όχι η ουσία των οικονομικών κατηγοριών που χρησιμοποιούνται, καθώς και οι μεταξύ τους σχέσεις. Η θεωρία, λοιπόν, του Μαρξ για τις κρίσεις όπως διατυπώνεται στα *"Grundrisse"* και στο *"Κεφάλαιο"* μπορεί να παρουσιαστεί οργανωμένη γύρω από μερικούς βασικούς άξονες.

(α) <u>Οι πιθανότητες της κρίσης:</u> Ο Μαρξ εξετάζει τη διαδικασία παραγωγής και κυκλοφορίας τόσο μεμονωμένα, όσο και στην ενότητα τους και αποκαλύπτει πού είναι πιθανόν να διακοπούν αυτές οι διαδικασίες. Αυτό ισχύει τόσο στην περίπτωση του ατομικού κεφαλαίου μέσα από την εξέταση των διαφόρων σταδίων του γενικού του τύπου, όσο και στην περίπτωση του κοινωνικού κεφαλαίου μέσα από την εξέταση των περιορισμών που θέτει στην κίνηση των ατομικών κεφαλαίων.

(β) <u>Οι προδιαθέσεις της κρίσης:</u> Η εμφάνιση των πιθανοτήτων της κρίσης δεν σημαίνει και αυτόματη υλοποίηση τους. Ο Μαρξ εξετάζει τους ταξικά προσδιορισμένους παράγοντες μέσα στη διαδικασία συσσώρευσης που μπορούν να ενεργοποιήσουν τις πιθανότητες της κρίσης, καθώς και τις δυνατότητες επαναληπτικής λειτουργίας τους.

(γ) <u>Οι αντιδρώσες τάσεις:</u> Πρόκειται επίσης, για ταξικά προσδιορισμένους παράγοντες μέσα στη διαδικασία συσσώρευσης, που μπορούν να αυτενεργήσουν στους παράγοντες που υλοποιούν τις πιθανότητες της κρίσης.

(δ) <u>Η κρίση σαν τελική λύση:</u> Σε αντίθεση με την πρώτη περίοδο, ο Μαρξ δεν συνδέει γραμμικά τις οικονομικές κρίσεις με τη διαμόρφωση κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών που οδηγούν άμεσα στην υπέρβαση της καπιταλιστικής κοινωνίας. Στη διαμόρφωση της θεωρίας του, η κρίση παρουσιάζεται σαν να εμπεριέχει δύο διακριτές στιγμές. Κατά την πρώτη, η κρίση κατανοείται σαν εκδήλωση των διακοπών και των αποδιαρθρώσεων της αναπαραγωγικής διαδικασίας, και είναι, προφανώς, κρίση του κεφαλαίου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι κατ' ανάγκη αποτελεί μια επιτυχία ή κατάκτηση της εργατικής τάξης. Κατά τη δεύτερη στιγμή, η κρίση αποτελεί μια διαδικασία κατά τη διάρκεια της οποίας, το κεφάλαιο

χρησιμοποιώντας τα κρισιακά φαινόμενα, κατορθώνει να επαναδιαρθρώσει τις συνθήκες αναπαραγωγής, ισορροπώντας σε ένα νέο επίπεδο, που μπορεί να παρουσιάζει διαφοροποιημένες προδιαθέσεις για κρίση. Εδώ πρόκειται για τη δυνατότητα του κεφαλαίου να μετακυλίει την κρίση στην εργατική τάξη, αποδιαρθρώνοντας τους συνεκτικούς αρμούς που προσδιορίζουν το εκάστοτε επίπεδο συγκρότησης της σαν τάξης για τον εαυτό της..

(ε) Η κρίση και η δημιουργία προϋποθέσεων υπέρβασης της καπιταλιστικής κοινωνίας: Πρόκειται για περιπτώσεις που το κεφάλαιο αδυνατεί να υλοποιήσει τη δεύτερη στιγμή -τη στιγμή μετακύλησης- που περιγράψαμε προηγουμένως, και που καθορίζονται από ιδιαίτερες ιστορικές και πολιτικές συνθήκες. Δεν πρόκειται για ένα φαινόμενο που διαμορφώνεται μια και μόνη φορά, αλλά για μια επαναλαμβανόμενη διαδικασία που δημιουργεί ευνοϊκούς όρους πολιτικής συγκρότησης και δράσης της εργατικής τάξης.

Μέσα στο γενικό αυτό πλαίσιο που παραθέσαμε, ο Μαρξ εξετάζει στα *"Grundrisse"* και στο *"Κεφάλαιο"* το ζήτημα της κρίσης, αναλύοντας όχι μόνο τις διάφορες μορφές της αλλά και τις σχέσεις μεταξύ τους. Με το δεδομένο αυτό, μπορούμε τώρα να εξετάσουμε τα ιδιαίτερα προβλήματα της αναπαραγωγής και του ιστορικού χαρακτήρα της καπιταλιστικής κοινωνίας, τις διαφοροποιήσεις στη παρουσίαση, της φιλοσοφικές κατηγορίες καθώς και τη διαμόρφωση των αντικειμενικών συνθηκών που επιτρέπουν τη μετάβαση από το βασίλειο της αναγκαιότητας στο βασίλειο της ελευθερίας.

Στο ζήτημα των κρίσεων θα επανέλθουμε κατά τη διάρκεια της ανάλυσης της κίνησης του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου στο *"Κεφάλαιο"*. Είναι απαραίτητο όμως να δούμε, κατ' αρχήν, πως διαμορφώνεται αυτή η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου στην εξέλιξη της σκέψης του Μαρξ από τα *"Grundrisse"* στο *"Κεφάλαιο"*.

2. "GRUNDRISSE": Η ΠΡΩΤΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΚΙΝΗΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΑΦΗΡΗΜΕΝΟ ΣΤΟ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΟ

Η νέα μορφή της κριτικής θεωρίας που ήδη περιγράψαμε, διατυπώνεται σε μια σειρά χειρογράφων που αρχίζουν από τα *"Grundrisse"* και καταλήγουν στο *"Κεφάλαιο"*. Οσον αφορά την οικονομική θεωρία, οι διαφορές ανάμεσα στα αρχικά και τελικά χειρόγραφα δεν είναι μεγάλες και σχετίζονται με μεγαλύτερες επεξεργασίες και προβλήματα παρουσίασης. Το ίδιο ισχύει και με το φιλοσοφικό πλαίσιο των *"Grundrisse"* και του *"Κεφαλαίου"*, που βασίζεται, κατά κύριο λόγο, στα στοιχεία της μορφής και του περιεχομένου, που υποβοηθούν τη νέα κριτική οικονομική θεωρία να θέτει ζητήματα που αφορούν τη γέννεση των κοινωνικο-οικονομικών καθορισμών της μορφής και να αποκαλύπτει το πραγματικό περιεχόμενο της. Οπωσδήποτε, σαν διαφοροποιημένοι παράμετροι μιας κριτικής θεωρίας της οικονομίας, τα *"Grundrisse"* και το *"Κεφάλαιο"* αντιπροσωπεύουν διαφορετικές οπτικές γωνίες και στο επίπεδο διαμόρφωσης και εξέλιξης των οικονομικών κατηγοριών, αλλά και στο επίπεδο αντίληψης της μελλοντικής σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Οι διαφοροποιήσεις αυτές είναι εμφανέστερες στις πρακτικές πλευρές της κριτικής οικονομίας και κυρίως όσον αφορά το ζήτημα της διευκρίνησης του τι σημαίνει ριζική υπέρβαση της αστικής κοινωνίας. Στα *"Grundrisse"* μια από τις βασικές αντιθέσεις του καπιταλισμού προκύπτει από το γεγονός ότι αυξάνει τις παραγωγικές δυνάμεις σε τέτοιο βαθμό, ώστε η διαδικασία παραγωγής παύει να αποτελεί μια άμεση διαδικασία εργασίας και μετασχηματίζεται σε μια *"επιστημονική διαδικασία"*. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα ότι το καπιταλιστικό σύστημα υποσκάπτει τα ίδια τα θεμέλια του, δηλαδή την εμπορευματική παραγωγή που βασίζεται στο νόμο της αξίας. Για τον λόγο αυτό η ζωντανή εργασία καθίσταται δευτερεύων παράγοντας στην παραγωγή και η ποσότητα της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας χάνει σταδιακά τη σημασία του ρυθμιστή της κατανομής των παραγόντων της παραγωγής.

"Στο μέτρο που το κεφάλαιο τοποθετεί το χρόνο εργασίας -την απλή ποσότητα εργασίας- σαν το μοναδικό καθοριστικό παράγοντα της αξίας, στο ίδιο μέτρο εξαφανίζεται η άμεση εργασία και η ποσότητα της σαν καθοριστικό στοιχείο της παραγωγής -της δημιουργίας αξιών χρήσης. Υποβαθμίζεται ποσοτικά σε μια ασήμαντη αναλογία και ποιοτικά σ' ένα απαραίτητο, αλλά υποδεέστερο συνθετικό στοιχείο σε σύγκριση με την γενική επιστημονική εργασία, την τεχνολογική εφαρμογή των φυσικών επιστημών και ταυτόχρονα σε σύγκριση με τη γενική παραγωγική δύναμη που προκύπτει από την κοινωνική διάρθρωση μέσα στη συνολική παραγωγή- μια παραγωγική δύναμη που εμφανίζεται σαν φυσικό χάρισμα της κοινωνικής εργασίας (αν και αποτελεί ένα ιστορικό προϊόν). Ετσι το κεφάλαιο προετοιμάζει τη διάλυση του σαν μορφής που κυριαρχεί στην

παραγωγή"[1].

"Η ανταλλαγή ζωντανής εργασίας με αντικειμενοποιημένη, δηλαδή η τοποθέτηση της κοινωνικής εργασίας στη μορφή της αντίθεσης μεταξύ κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας, είναι η τελευταία ανάπτυξη της αξιακής σχέσης και της παραγωγής που βασίζεται στην αξία. Η προϋπόθεση της είναι και παραμένει η μάζα του άμεσου χρόνου εργασίας, η ποσότητα χρησιμοποιημένης εργασίας, σαν αποφασιστικός παράγοντας στην παραγωγή του πλούτου. Ομως στο βαθμό που αναπτύσσεται η μεγάλη βιομηχανία, η δημιουργία του πραγματικού πλούτου εξαρτάται όλο και λιγότερο από το χρόνο εργασίας και την ποσότητα χρησιμοποιημένης εργασίας, όσο από την ισχύ των παραγόντων που τίθενται σε κίνηση κατά τη διάρκεια του χρόνου εργασίας. Και η ισχύ τους - η ισχυρή τους αποτελεσματικότητα- δεν βρίσκεται, με τη σειρά της, σε καμμία σχέση με τον άμεσο χρόνο εργασίας που κοστίζει η παραγωγή τους, αλλά αντίθετα εξαρτάται από το γενικό επίπεδο ανάπτυξης της επιστήμης και την πρόοδο της τεχνολογίας ή από την εφαρμογή των επιστημών στην παραγωγή[2]. ...Από τη στιγμή που η εργασία στην άμεση της μορφή παύει να αποτελεί τη μεγάλη μορφή του πλούτου, τότε ο χρόνος εργασίας παύει και πρέπει να παύει να αποτελεί το μέτρο του και επομένως η ανταλλακτική αξία [πρέπει να παύει να αποτελεί το μέτρο] της αξίας. Η υπερεργασία των μαζών παύει να αποτελεί όρο για την ανάπτυξη του γενικού πλούτου, όπως και η μη -εργασία των λίγων παύει να αποτελεί όρο για την ανάπτυξη των γενικών δυνάμεων του ανθρώπινου νου. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα, την κατάρρευση της παραγωγής που βασίζεται στην ανταλλακτική αξία, και η άμεση υλική παραγωγική διαδικάσια αποβάλλει η ίδια τη μορφή της ένδειας και του ανταγωνισμού"[3].

Είναι προφανές ότι αυτή η αντίθεση ανάμεσα στη θεμελίωση της καπιταλιστικής παραγωγής στην εμπορευματική μορφή, και στην ανάπτυξη της, αποτελεί την κυριότερη αιτία για τις εντονότερες και καταστροφικότερες κρίσεις του εξελλισσόμενου καπιταλισμού. Επομένως, ο σοσιαλισμός ταυτίζεται με την εγκατάλειψη του χρόνου εργασίας σαν ρυθμιστικού παράγοντα της αναπαραγωγής των υλικών δραστηριοτήτων και ο ελεύθερος χρόνος αρχίζει να αποτελεί το μέτρο του πλούτου αυτής της κοινωνίας. Η ίδια η παραγωγή παύει να αποτελεί μια διαδικασία στην οποία το άτομο υποβιβάζεται σε έναν απλό φυσικό παράγοντα που υπόκειται στον άμεσο έλεγχο των φυσικών νόμων. Η εξέλιξη του αυτοματισμού στη διαδικασία παραγωγής διαμορφώνει το υπόβαθρο για την εξέλιξη του ατόμου σε ρυθμιστή της επιστημονικοτεχνικής διαδικασίας στην οποία δεν συμμετέχει με άμεσο τρόπο. Η εργασία αυτή αποτελεί μόνο μια από τις μορφές της ανθρώπινης δραστηριότητας, γιατί ταυτόχρονα, μόνο η πολυσύνθετη καλλιέργειά του ατόμου μπορεί να δημιουργήσει την πραγματική βάση μιας τέτοιας παραγωγικής δραστηριότητας. Με την έννοια αυτή, ο ελεύθερος χρόνος χρησιμοποιούμενος για την ανάπτυξη δημιουργικών δυνατοτήτων

διαμορφώνεται σε άμεσο οικονομικό παράγοντα, γιατί η ίδια η δημιουργική δραστηριότητα του ατόμου αποτελεί τη βασική κοινωνική προϋπόθεση για τη διευρυμένη αναπαραγωγή της κοινωνίας.

Το κεφάλαιο ελαττώνοντας τον χρόνο εργασίας στο ελάχιστο επίπεδο, ενώ παράλληλα τον θέτει σαν αποκλειστικό μέτρο και πηγή του πλούτου, αποτελεί το ίδιο μια εξελλισσόμενη αντίθεση. *"Οσο αυτή η αντίθεση αναπτύσσεται, τόσο γίνεται προφανές ότι η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δεν μπορεί να εξαρτάται από την ιδιοποίηση ξένης υπερεργασίας, και ότι οι εργαζόμενες μάζες πρέπει οι ίδιες να ιδιοποιούνται την υπερεργασία τους. Οταν το επιτύχουν -και ο διαθέσιμος χρόνος παύσει να έχει μια αντιθετική ύπαρξη- τότε, από τη μια πλευρά, ο αναγκαίος χρόνος εργασίας θα μετράται από τις ανάγκες του κοινωνικού ατόμου, και από την άλλη, η παραγωγική δύναμη της κοινωνίας θα αναπτυχθεί τόσο γρήγορα, ώστε ενώ η παραγωγή θα υπολογίζεται να παράγει πλούτο για όλους, ο διαθέσιμος χρόνος όλων θα αυξάνεται. Γιατί ο πραγματικός πλούτος δεν θα μετράται πλέον από το χρόνο εργασίας αλλά από τον ελεύθερο χρόνο"*[4].

Σε συνάρτηση με αυτές τις αλλαγές των ιστορικών -πρακτικών εκφάνσεων της θεωρίας, εμφανίζονται μεταβολές στον τρόπο κατανόησης των υποκειμενικών τους προϋποθέσεων στα πλαίσια του καπιταλισμού. Η σύγκριση ομοειδών μερών των *"Grundrisse"* και του *"Κεφαλαίου"* αποδεικνύει ότι ο Μαρξ έχει συνειδητά αντικαταστήσει επιχειρήματα και τρόπους παρουσίασης που αναφέρονται στην επαναστατική δυνατότητα της εργατικής τάξης με αναφορές άλλου τύπου. Κοινός παρανομαστής και στις δύο περιπτώσεις, είναι η ανάπτυξη εκείνων των κοινωνικών προϋποθέσεων που επιτρέπουν στην εργατική τάξη να ομογενοποιείται και που η τακτική τους επανάληψη διαμορφώνει τους όρους μετασχηματισμού της σε τάξη για τον εαυτό της.

Στα *"Grundrisse"* το βάρος πέφτει στην κατάδειξη του όγκου και του χαρακτήρα των αναγκών της εργατικής τάξης, των οποίων το συγκεκριμένο περιεχόμενο υπερβαίνει τα πλαίσια των κοινωνικών σχέσεων του καπιταλιστικού συστήματος. Οι ανάγκες προκύπτουν από την ίδια την παραγωγική διαδικασία και τις δυνατότητες εξέλιξης της και συνδέονται με τη συλλογική οργάνωση της παραγωγής, το μετασχηματισμό της παραγωγής μέσα από τη χρησιμοποίηση των επιστημονικοτεχνολογικών επιτεύξεων και την συνακόλουθη αύξηση του κοινωνικού πλούτου, τη πολύπλευρη ανάπτυξη του ατόμου που εμποδίζεται από τη διαδικασία παραγωγής που στοχεύει στην εξαγωγή υπεραξίας κλπ. Παράλληλα, αναπτύσσονται ανάγκες που προέρχονται από το χαρακτήρα της καπιταλιστικής κοινωνίας, σε σύγκριση με τις αντίστοιχες προκαπιταλιστικές και αφορούν το ζήτημα της ελευθερίας. Το τελευταίο δεν κατανοείται από τον Μαρξ αφηρημένα, αλλά στα πλαίσια του τυπικά ελεύθερου χαρακτήρα της ανταλλαγής της εργατικής δύναμης με τον μισθό εργασίας, που διαμορφώνει τους όρους απελευθέρωσης της ατομικής κατανάλωσης από προκαπιτα-

λιστικούς καταναγκασμούς. Και η ελευθερία αυτή, διαμορφώνει ένα ποιοτικά διαφορετικό, αν και περιορισμένο και αναιρέσιμο, υπόβαθρο για τη δημιουργία μιας ταξικά συνειδητής και διαρκώς διευρυνόμενης συμμετοχής σε όλο το φάσμα των επιτεύξεων του ανθρώπινου πολιτισμού. Μόνο που η συμμετοχή αυτή, ακόμα και στην περίπτωση της έσχατης μεγένθυσης της θα προσκρούει στα όρια των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, και για το λόγο αυτό η υπέρβαση τους γίνεται επιβεβλημένη. Το πρόβλημα που πρέπει να εξετασθεί είναι αν αυτές οι πρακτικές διαφοροποιήσεις των προοπτικών που διαγράφονται στα *"Grundrisse"* και στο *"Κεφάλαιο"* συνδέονται με αντίστοιχες θεωρητικές διαφοροποιήσεις. Οι τελευταίες αποτελούν και τον κυριότερο παράγοντα διαμάχης στα πλαίσια της μαρξιστικής θεωρίας στις τρεις τελευταίες δεκαετίες. Η άποψη που σε γενικές γραμμές θα υποστηρίξουμε, είναι ότι εμφανίζονται θεωρητικές διαφοροποιήσεις που πριν αναλύσουμε ορισμένες από αυτές στα επόμενα κεφάλαια, θα κάνουμε μια προσπάθεια καταγραφής τους σε γενικές γραμμές.

Μια σημαντική διαφοροποίηση αναφέρεται στο πολυσυζητημένο ζήτημα της αλλαγής του πλάνου που σχετίζεται με τη δομή των οικονομικών έργων του Μαρξ. Οι αλλαγές στον τρόπο παρουσίασης δεν είναι ουδέτερες και πολλές φορές συσκοτίζονται από το γεγονός ότι η σειρά παρουσίασης δεν είναι ουδέτερες και πολλές φορές συσκοτίζονται από το γεγονός ότι η σειρά παρουσίασης και στα δύο έργα παραμένει η ίδια. Στην πραγματικότητα όμως οι αλλαγές αυτές σημαίνουν και διαφοροποιημένη ερμηνεία των ίδιων οικονομικών μηχανισμών και κατηγοριών, κάτω από διαφορετικές οπτικές λειτουργίας και σημασίας τους μέσα στα πλαίσια της οικονομικοκοινωνικής ολότητας. Στα *"Grundrisse"* η κίνηση της σκέψης οργανώνεται γύρω από το ζήτημα της μετάβασης από το *"αφηρημένο"* στο *"συγκεκριμένο"*, με αποτέλεσμα η ανάλυση να χαρακτηρίζεται από όρους που υποδηλώνουν ακραίες καταστάσεις όπως: *"μέσο ιδεώδες"* - *"το κεφάλαιο στην πραγματική του διάσταση"* ή *"η δυσδιάκριτη ουσία"* - *"μορφές στην επιφάνεια της εμφάνισης"* ή *"η ουσιαστική αλλά κρυμμένη πρωταρχική μορφή"* - *"οι πλήρεις μορφές στην επιφάνεια"* κ.λπ. Γενικά η συνολική παρουσίαση στα *"Grundrisse"* φαίνεται σαν μια εξέλιξη ενός μοναδικού ιστορικού δυναμισμού με συγκεκριμένο περιεχόμενο -γι' αυτό και η εξέταση των προκαπιταλιστικών και μετακαπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών. Αυτό συνδέεται με μικρότερης έκτασης αλλαγές στη σημασία των βασικότερων φιλοσοφικότερων κατηγοριών και κυρίως αυτών της μορφής και του περιεχομένου. Στα *"Grundrisse"* η διάκριση μεταξύ μορφής και περιεχομένου χρησιμοποιείται για να επισημανθεί η βασική διαφορά ανάμεσα στα υλικοτεχνικά στοιχεία της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής, και στις κοινωνικές λειτουργίες που αποκτούν τα στοιχεία αυτά σαν αποτέλεσμα του ειδικού χαρακτήρα που προσλαμβάνουν στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης ιστορικής ανάπτυξης των κοινωνικών σχέσεων. Το καλύτερο παράδειγμα τέτοιας διάκρισης είναι αυτό ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία, που

εμφανίζεται σαν εσωτερική αντίθεση και που κάθε φορά κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις μετασχηματίζεται σε άλλες αντιθέσεις που επιλύονται τυπικά ή ουσιαστικά μέσα από τις δυνατότητες που προσφέρει το καπιταλιστικό σύστημα. Ακόμα, σε ορισμένα σημεία των *"Grundrisse"* ο Μαρξ χρησιμοποιεί τη διάκριση αυτή και στο επίπεδο της μορφής όταν αναλύει την αντικειμενοποιημένη εργασία σαν το οικονομικό *"περιεχόμενο"* ή την *"ουσία"* της αξίας σαν μορφής, αλλά ταυτόχρονα γίνεται εμφανής η δυσκολία του να χρησιμοποιήσει διαφοροποιημένα τις δύο έννοιες, ακόμα και στο επίπεδο της ορολογίας.

Το τελευταίο γενικό ζήτημα που πρέπει να επισημάνουμε στα *"Grundrisse"* είναι αυτό του ιστορικού προσδιορισμού της καπιταλιστικής κοινωνίας, και των όρων για την πρακτική υπέρβαση της. Και εδώ, όπως και στο *"Κεφάλαιο"* εμφανίζεται η ιδέα της προϊστορίας και της ιστορίας. Αλλά στα *"Grundrisse"* η αστική κοινωνία κατανοείται και αναλύεται σαν ένας ριζικός ιστορικός μετασχηματισμός που εξαλείφεται μαζί με τη βασική αντίθεση της αναγκαιότητας και της ελευθερίας που χαρακτήριζε όλη την προγενέστερη κοινωνική εξέλιξη.

3. ΤΟ "ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΓΕΝΙΚΑ" ΚΑΙ ΤΑ "ΠΟΛΛΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ" ΣΤΑ "GRUNDRISSE"

Η βασική μεθοδολογική προσέγγιση που αντανακλά την ιδιαιτερότητα της δομής της καπιταλιστικής κοινωνίας στα *"Grundrisse"*, βασίζεται στη διάκριση ανάμεσα στο *"κεφάλαιο γενικά"* και στον συναγωνισμό μεταξύ των *"πολλών κεφαλαίων"*. Πρόκειται για μια ουσιαστική διαφοροποίηση των αντιλήψεων του Μαρξ από τις προηγούμενες, των οικονομικών κειμένων της δεκαετίας του 1840 που όπως ήδη δείξαμε, καθορίζονται στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, από τη λειτουργία των νόμων της αγοράς. Με βάση τη λειτουργία της αγοράς, ο Μαρξ θεωρούσε τον συναγωνισμό σαν τον κυριότερο μηχανισμό που επέτρεπε την ερμηνεία ενός ευρύτατου φάσματος φαινομένων, όπως η κίνηση των μισθών, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων κλπ. Στα *"Grundrisse"* γίνεται η πρώτη συστηματική προσπάθεια ξεπεράσματος των αγοραίων μορφών του συναγωνισμού και η κατανόηση των νόμων κίνησής του, σαν εκδήλωσης κάποιων εσωτερικών διαδικασιών. Το πρόβλημα του συναγωνισμού είναι βέβαια, άμεσα συνδεδεμένο με την έννοια του *"κεφαλαίου γενικά"* και ο Μαρξ το προσεγγίζει από πολλές απόψεις, είτε μεμονωμένα, είτε σε αλληλεξάρτηση. Γράφει σχετικά: *"Ο συναγωνισμός γενικά, αυτή η βασική προωθητική δύναμη της καπιταλιστικής οικονομίας, δεν διαμορφώνει τους νόμους της, αλλά ωείναι ο εκτελεστής τους. Επομένως, ο απεριόριστος συναγωνισμός δεν αποτελεί προϋπόθεση για την ισχύ των οικονομικών νόμων, αλλά τη συνέπεια τους -τη μορφή εμφάνισης μέσα στην οποία πραγματοποιείται η αναγκαιότητά τους. Το να προϋποθέτουν οι οικονομολόγοι -όπως κάνει ο Ρικάρντο- ότι υπάρχει απεριόριστος συναγωνισμός, είναι σαν να προϋποθέτουν τη συνολική πραγματικότητα και πραγματοποίηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής μέσα από την ειδοποιό διαφορά τους. Για τον λόγο αυτό,ο συναγωνισμός δεν ερμηνεύει αυτούς τους νόμους, ούτε και τους παράγει τους επιτρέπει να εκδηλωθούν"*[5]. Ο Μαρξ ασκεί κριτική στις απόψεις του Ρικάρντο που προϋποθέτει τον συναγωνισμό για να μπορέσει να μελετήσει τους νόμους του κεφαλαίου. Ο απεριόριστος συναγωνισμός και η αντίστοιχη απεριόριστη δυνατότητα της βιομηχανίας να παράγει, αποτελούν τις θεωρητικές υποθέσεις για να ερμηνευθεί το κεφάλαιο καθεαυτό. *"Η πρώτη προϋπόθεση του είναι ο "συναγωνισμός χωρίς περιορισμούς" και η απεριόριστη δυνατότητα αύξησης των προϊόντων μέσα από τη βιομηχανία... Με άλλα λόγια, αυτό δεν σημαίνει τίποτε άλλο, παρά ότι αυτοί οι νόμοι του κεφαλαίου πραγματοποιούνται ολοκληρωτικά και μόνο μέσα στον απεριόριστο συναγωνισμό και τη βιομηχανική παραγωγή. Το κεφάλαιο αναπτύσσεται επαρκώς μόνο πάνω στην τελευταία παραγωγική βάση και στην προηγούμενη σχέση παραγωγής. Σ' αυτή τη βάση και οι σχέσεις πραγματοποιούνται πλήρως οι εσωτερικοί νόμοι του κεφαλαίου. Εφ' όσον ισχύει αυτό, είναι αναγκαίο να αποδειχθεί πως ο απεριόριστος συναγωνισμός*

και η βιομηχανική παραγωγή αποτελούν συνθήκες πραγματοποίησης του κεφαλαίου, το οποίο πρέπει να παράγει σε μια συνεχώς διευρυνόμενη κλίμακα. (Αντίθετα, η υπόθεση εδώ φαίνεται σαν αυτή ενός καθαρού θεωρητικού, που θέτει τον ελεύθερο συναγωνισμό και τον παραγωγικό τρόπο ύπαρξης του κεφαλαίου εξωτερικά και αυθαίρετα μέσα στη σχέση του ίδιου του κεφαλαίου σαν κεφάλαιο, θέτοντας [τον συναγωνισμό και τη βιομηχανική παραγωγή] όχι σαν καθεαυτό αναπτύξεις του κεφαλαίου, αλλά σαν φανταστικές προϋποθέσεις του κεφαλαίου..."[6].

Ο Μαρξ προσπαθεί να θεμελιώσει την αντίθετη άποψη από την αστική πολιτική οικονομία, αναθεωρώντας τις βασικές προϋποθέσεις του συναγωνισμού, δηλαδή ότι η απρόσκοπτη πραγματοποίηση των ατομικών συμφερόντων θα διαμορφώσει, σε τελική ανάλυση, το γενικό συμφέρον. *"Οι οικονομολόγοι το εκφράζουν με τον εξής τρόπο: ο καθένας προωθεί το ατομικό του συμφέρον και μόνο αυτό, και επομένως ασυνείδητα και εν αγνοία του εξυπηρετεί τα ατομικά συμφέροντα όλων, το γενικό συμφέρον. Το πρόβλημα δεν είναι ότι προωθώντας το ατομικό του συμφέρον, ο καθένας εξυπηρετεί το σύνολο των ατομικών συμφερόντων και επομένως, επιτυγχάνεται το γενικό συμφέρον. Αυτή η αφηρημένη αναφορά οδηγεί, μάλλον στο συμπέρασμα ότι ο καθένας αμοιβαία, εμποδίζει την πραγματοποίηση των συμφερόντων του άλλου, και αντί για μια γενική συναίνεση, προκύπτει μια γενική άρνηση από αυτό τον πόλεμο όλων εναντίον όλων. Το βασικό σημείο είναι ότι το ατομικό συμφέρον είναι ήδη ένα κοινωνικά προσδιορισμένο συμφέρον και μπορεί να υλοποιηθεί μόνο μέσα στις συνθήκες που διαμορφώνονται από την κοινωνία και με τα μέσα που παρέχονται από την κοινωνία και για τον λόγο αυτό είναι συνδεδεμένο με την αναπαραγωγή αυτών των συνθηκών και μέσων. Είναι το συμφέρον των ξεχωριστών ατόμων, αλλά το περιεχόμενο του, όπως και η μορφή και τα μέσα πραγματοποίησης του, προσδιορίζονται από τις κοινωνικές συνθήκες που είναι ανεξάρτητες από όλα αυτά"*[7]. Οπως το καπιταλιστικά καθορισμένο γενικό συμφέρον εμπεριέχεται στα ατομικά συμφέροντα και δεν διαμορφώνεται από την προώθηση των τελευταίων, έτσι και ο συναγωνισμός αποτελεί μια εσωτερική τάση του κεφαλαίου που εμφανίζεται μόνο στις σχέσεις του με τα άλλα κεφάλαια. ..."*ο συναγωνισμός δεν είναι τίποτα άλλο από την εσωτερική φύση του κεφαλαίου, ο ουσιαστικός του χαρακτήρας, που εμφανίζεται και πραγματοποιείται σαν αμοιβαία δράση πολλών κεφαλαίων μεταξύ τους μια εσωτερική τάση που πραγματοποιείται σαν εξωτερική αναγκαιότητα. (Το κεφάλαιο υπάρχει και μπορεί να υπάρχει μόνο σαν πολλά κεφάλαια, επομένως, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του εμφανίζεται σαν αμοιβαία δράση μεταξύ τους.)"*[8]. Η προσπάθεια του Μαρξ, εκτός από τη διευκρίνηση της σχέσης ανάμεσα στο ατομικό και το γενικό συμφέρον και της αντίστοιχης ανάμεσα στα κεφάλαια, είναι να εξατάσει το συναγωνισμό πέρα από τις αγοραίες μορφές του που απασχολούν την πολιτική οικονομία. *"...Ο ελεύθερος*

συναγωνισμός δεν έχει ποτέ αναλυθεί συνολικά από τους οικονομολόγους, ανεξάρτητα από το πόσο φλυαρούν γι' αυτόν, αν και αποτελεί τη βάση της καπιταλιστικής παραγωγής που στηρίζεται στο κεφάλαιο. Έχει κατανοηθεί μόνο αρνητικά, δηλαδή σαν άρνηση των μονοπωλίων, των εταιρειών, των νομικών διευθετήσεων κλπ..."[9]. Για να προχωρήσει την ανάλυση αυτή, ο Μαρξ θεωρεί, ότι είναι επαρκής η βασική διάκριση που κάνει ανάμεσα στο *"κεφάλαιο γενικά"* και στα *"πολλά κεφάλαια"*, που συγκροτούν θεωρητικές κατηγορίες που του επιτρέπουν να *"αναπαραστήσει"* τις βασικές δομές της καπιταλιστικής κοινωνίας. Το *"κεφάλαιο γενικά"* προσδιορίζεται, σε αντίθεση με την αστική οικονομία, όχι με βάση τη φυσική του μορφή στη διαδικασία παραγωγής, ούτε σαν ένας διαφορετικός οικονομικός καθορισμός από την αξία, αλλά σαν: *"Το κεφάλαιο, όπως το έχουμε προσδιορίσει εδώ, σαν μια σχέση αξίας και χρήματος, που πρέπει να διευκρινισθεί, είναι "κεφάλαιο γενικά", δηλαδή η ουσία των χαρακτηριστικών που διαφοροποιούν την αξία σαν κεφάλαιο από την αξία σαν απλή αξία ή χρήμα. Η αξία, το χρήμα, η κυκλοφορία, οι τιμές κλπ. προϋποτίθονται, όπως και η εργασία κ.λπ. Αλλά δεν αναφερόμαστε ακόμα σε μια ιδιαίτερη μορφή του κεφαλαίου, ούτε σε ένα ατομικό κεφάλαιο ξεχωριστά από τα άλλα ατομικά κεφάλαια, κ.λπ. Βρισκόμαστε στη διαδικασία διαμόρφωσης του. Αυτή η διαλεκτική διαδικασία διαμόρφωσης αποτελεί μόνο την ιδεατή έκφραση της πραγματικής κίνησης μέσα από την οποία το κεφάλαιο αρχίζει να υπάρχει. Οι επόμενες σχέσεις πρέπει να θεωρηθούν σαν μια ανάπτυξη που προκύπτει από αυτό το σπέρμα. Γίνεται όμως αναγκαίο να καθορίσουμε τη συγκεκριμένη μορφή με την οποία υπάρχει το κεφάλαιο σε ένα συγκεκριμένο σημείο. Διαφορετικά, προκαλείται σύγχυση"*[10].

Εδώ ο Μαρξ αναφέρεται σε μια σειρά χαρακτηριστικών, κοινωνικά προσδιορισμένων, που πρέπει να προστεθούν στην αξία για να μεταβληθεί σε κεφάλαιο, στο βαθμό που η τελευταία διαφοροποιείται από την αξία καθεαυτήν. Είναι προφανές, ότι το *"κεφάλαιο γενικά"* δεν υφίσταται πραγματικά και δεν ταυτίζεται με το ατομικό κεφάλαιο. Με την έννοια αυτή δεν μπορεί να προσδιορισθεί και εμπειρικά. Σαν θεωρητική κατηγορία, αποτελεί μια αντανάκλαση στη σκέψη της εσωτερικής φύσης του κεφαλαίου. Με αυτό σαν δεδόμενο, η διαδικασία διαμόρφωσης του κεφαλαίου, που αναφέρεται από τον Μαρξ, δεν πρέπει στο σημείο αυτό, να κατανοηθεί στην ιστορική της διάσταση, αλλά αντίθετα στη πραγματική της διάσταση, όπως προκύπτει από την πρακτική λειτουργία του κεφαλαίου. Μπορούμε να δούμε με ποιό τρόπο προσδιορίζει το *"κεφάλαιο γενικά"* ο Μαρξ, μέσα από την πρακτική λειτουργία του, χωρίς ταυτόχρονα να το ταυτίζει με το ατομικό κεφάλαιο. *"Το σημαντικό σημείο εδώ, που αναφερόμαστε στη γενική έννοια του κεφαλαίου, είναι ότι το κεφάλαιο είναι αυτή η ενότητα παραγωγής και αξιοποίησης, όχι άμεσα, αλλά μόνο σαν μαι διαδικασία που συνδέεται με συγκεκριμένες συνθήκες..."*[11]. Εξετάζοντας τη διαδικασία παραγωγής, εξειδικεύεται ακόμα περισσότερο ο προσδιορισμός του *"κεφαλαίου γενικά"*.

"Επομένως, η μηχανή εμφανίζεται σαν η πιο κατάλληλη μορφή του παλιού κεφαλαίου και το πάγιο κεφάλαιο, στο βαθμό που το κεφάλαιο θεωρείται σε σχέση με τον εαυτό του, σαν η πιο κατάλληλη μορφή του "κεφαλαίου γενικά"[12].

Πριν όμως φθάσει στη διατύπωση αυτών των ειδικότερων προσδιορισμών ο Μαρξ ξεκινά από τη γενική διατύπωση του νόμου της αξίας και τη διατύπωση των συνθηκών γέννησης της υπεραξίας. Η μετατροπή της τελευταίας σε κέρδος και σε τόκο, της επιτρέπει να μετασχηματισθεί σε κατηγορίες παρατηρήσιμες στην επιφάνεια της αστικής κοινωνίας. Στο επίπεδο αυτό της επιφάνειας ο Μαρξ μπορεί να εξετάσει το ατομικό κεφάλαιο σε όλες τις πραγματικές μορφές του, όπως λειτουργεί στα πλαίσια του συναγωνισμού. Είναι λοιπόν, προφανές ότι το *"κεφάλαιο γενικά"* δεν συνάγεται από το ατομικό κεφάλαιο, αλλά ισχύει η αντίστροφη διαδικασία. Και στο βαθμό που οι μορφές του ατομικού κεφαλαίου κατανοούνται στα πλαίσια του συναγωνισμού, ο Μαρξ για να προσδιορίσει το *"κεφάλαιο γενικά"* πρέπει να κάνει αφαίρεση του συναγωνισμού. *"Στο βαθμό που αναφερόμαστε εδώ στο κεφάλαιο σαν τέτοιο, δηλαδή στο κεφάλαιο στη διαδικασία διαμόρφωσης του -η πολλαπλότητα των κεφαλαίων δεν υφίσταται ακόμα για μας- όλα τα οποία υπάρχουν έξω από το κεφάλαιο δεν είναι τίποτα άλλο παρά κεφάλαιο καθεαυτό και απλή κυκλοφορία"*[13]. Ο προσδιορισμός όμως του *"κεφαλαίου γενικά"* σε αφαίρεση από τον συναγωνισμό, πρέπει να εξετασθεί και κάτω από το πρίσμα του τι περιλαμβάνεται στην έννοια του συναγωνισμού, γιατί στο βαθμό που οι δύο έννοιες είναι αλληλοαποκλειόμενες η διεύρυνσή της μιας -και στην προκειμένη περίπτωση του συναγωνισμού- θα επιφέρει περιορισμό της άλλης.

"Ο βασικός νόμος που αναπτύσσεται κάτω από τον συναγωνισμό, διαφοροποιούμενος από τον αντίστοιχο που διαμορφώνεται σε σχέση με την αξία και την υπεραξία, είναι ότι η αξία καθορίζεται όχι από την εργασία που περιέχεται σ' αυτήν ή από τον χρόνο εργασίας στον οποίο παράγεται, αλλά από το χρόνο εργασίας στον οποίον μπορεί να παραχθεί ή από το χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την αναπαραγωγή. Μόνο με τον τρόπο αυτό το ατομικό κεφάλαιο στην πραγματικότητα περιλαμβάνεται κάτω από τις συνθήκες του "κεφαλαίου γενικά", ενώ ο αρχικός νόμος φαίνεται να έχει ανατραπεί. Αλλά μόνο έτσι ο αναγκαίος χρόνος εργασίας κατανοείται σαν καθοριζόμενος από τη κίνηση του ίδιου του κεφαλαίου. Αυτός είναι ο βασικός νόμος του συναγωνισμού. Η ζήτηση, η προσφορά, η τιμή (κόστος παραγωγής) είναι επιπλέον καθορισμός της μορφής η τιμή σαν τιμή αγοράς, η γενική τιμή. Μετά η θεώρηση του γενικού ποσοστού κέρδους. Στη βάση των αγοραίων τιμών, τα κεφάλαια κατανέμονται σε διαφορετικούς κλάδους. Μείωση του κόστους παραγωγής κλπ. Με λίγα λόγια, εδώ όλοι οι καθορισμοί εμφανίζονται σε αντίστροφη σειρά συγκρινόμενοι με την εμφάνιση τους στο "κεφάλαιο γενικά"[14]. Στο σημείο αυτό, προσδιορίζονται σε ένα βαθμό οι παράγοντες που περιλαμβάνονται στη γενικότερη έννοια του συναγωνισμού. Παράλληλα, στο βαθμό που η

κατηγορία του *"κεφαλαίου γενικά"* αντανακλά την εσωτερική φύση του κεφαλαίου θα πρέπει να περιλαμβάνει και όλα τα χαρακτηριστικά που εμφανίζονται στο συναγωνισμό, πιθανότατα σε διαφοροποιημένη μορφή. *"Από την άλλη πλευρά, ο ελεύθερος συναγωνισμός αποτελεί την αναγκαία μορφή της παραγωγικής διαδικασίας του κεφαλαίου. Οσο περισσότερο αναπτύσσεται ο ελεύθερος συναγωνισμός, τόσο καθαρότερες εμφανίζονται οι μορφές κίνησης του κεφαλαίου"*[15]. Η εσωτερική φύση του κεφαλαίου εκδηλώνεται στο επίπεδο της επιφάνειας και δεν αποτελεί μια αναγκαιότητα που επιβάλλεται από εξωτερικούς παράγοντες, αλλά από αυτή και μόνο την εσωτερική φύση των ατομικών κεφαλαίων, όπως λειτουργούν μέσα στον συναγωνισμό. *"Αυτό που υπάρχει εσωτερικά στη φύση του κεφαλαίου εξωτερικεύεται πραγματικά, σαν μια εξωτερική αναγκαιότητα, μόνο με τον συναγωνισμό, ο οποίος είναι απλά, ο τρόπος με τον οποίο τα πολλά κεφάλαια ενεργοποιούν τους εσωτερικούς μηχανισμούς του κεφαλαίου απέναντι σε κάποιο άλλο και απέναντι στον εαυτό τους"*[16].

Σε μια διαφορετική διατύπωση που περιλαμβάνει και την ιστορική διάσταση του συναγωνισμού ο Μαρξ αναφέρει: *"Ο ελεύθερος συναγωνισμός είναι η σχέση του κεφαλαίου με τον εαυτό του σαν άλλο κεφάλαιο, δηλαδή η πραγματική λειτουργία του κεφαλαίου σαν κεφάλαιο. Οι εσωτερικοί νόμοι του κεφαλαίου -που εμφανίζονται απλά σαν τάσεις στα προηγούμενα ιστορικά στάδια της ανάπτυξης του- τίθενται για πρώτη φορά σαν νόμοι..."*[17].

Εδώ φαίνεται πως βρισκόμαστε μπροστά σε μια προσπάθεια διπλού προσδιορισμού της έννοιας του *"κεφαλαίου γενικά"*. Από τη μια πλευρά επιχειρείται μια αφαίρεση από τον συναγωνισμό και μέσα από την εξέταση της πραγματικής κίνησης του ατομικού κεφαλαίου αλλά και μέσα από τη σχέση των πολλών κεφαλαίων. Από την άλλη πλευρά όμως, η συγκρότηση της έννοιας αυτής φαίνεται να περιλαμβάνει χαρακτηριστικά που εκδηλώνονται στα πλαίσια του συναγωνισμού. Θά πρέπει να δοθεί βάρος και σε δύο διαφορετικές διατυπώσεις του Μαρξ για το *"κεφάλαιο γενικά"* για να επισημανθούν σαφέστερα οι δυσκολίες που προκύπτουν για τον καθορισμό της έννοιας αυτής. Η πρώτη αφορά την κυκλοφορία: *"Δεν έχουμε ακόμα ασχοληθεί πραγματικά με την κυκλοφορία, γιατί εδώ αναφερόμαστε στο κεφάλαιο γενικά, και η κυκλοφορία μπορεί να μόνο να μεσολαβήσει ανάμεσα στη μορφή του κεφαλαίου σαν χρήμα και στη μορφή του σαν κεφάλαιο το κεφάλαιο σαν χρήμα μπορεί να πραγματοποιήσει το χρήμα σαν τέτοιο, δηλαδή το ανταλλάζει με εμπορεύματα τα οποία καταναλώνει σε μεγαλύτερη ποσότητα απ' ότι προηγουμένως στα χέρια των παραγωγών αυτών των εμπορευμάτων αυτό το χρήμα μετατρέπεται σε κεφάλαιο. Επομένως, γίνεται κεφάλαιο είτε άμεσα στα χέρια του πρώτου κεφαλαίου, ή επαναστρέφοντας στα χέρια ενός άλλου κεφαλαίου. Αλλά το άλλο κεφάλαιο είναι πάντα κεφάλαιο καθεαυτό και εδώ ασχολούμεθα με το κεφάλαιο καθεαυτό, για παράδειγμα με το κεφάλαιο όλης της κοινωνίας. Δεν έχουμε ακόμα ασχοληθεί με*

διαφορές κλπ. ανάμεσα σε κεφάλαια"[18]. Στο σημείο αυτό ο Μαρξ φαίνεται να διαφοροποιείται από την κατανόηση του *"κεφαλαίου γενικά"* σε ένα ορισμένο επίπεδο αφαίρεσης και να του δίνει μια πραγματική ύπαρξη ταυτίζοντας το με το συνολικό κεφάλαιο της κοινωνίας. Το ίδιο επαναλαμβάνει και σε άλλο σημείο. Το *"κεφάλαιο γενικά"* δεν είναι μια απλή αφαίρεση. Αν θεωρήσω το συνολικό κεφάλαιο μιας χώρας, δηλαδή σε διάκριση από το σύνολο της μισθωτής εργασίας (και της εγγείου ιδιοκτησίας) ή αν εννοήσω το κεφάλαιο σαν τη γενική οικονομική βάση μιας τάξης σε αντιδιαστολή με μια άλλη τάξη, τότε θεωρώ το *"κεφάλαιο γενικά"*[19].

Αν δοθεί βαρύτητα στα δύο προηγούμενα σημεία, φαίνεται ότι ο Μαρξ ταυτίζει το *"κεφάλαιο γενικά"* με την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου που θα αναπτύξει στο *"Κεφάλαιο"*. Αυτός ο προσδιορισμός, όμως έρχεται σε αντίφαση με αυτόν που έχουμε ήδη αναλύσει. Για να διαπιστωθεί, λοιπόν, αν η σχέση ανάμεσα στο *"κεφάλαιο γενικά"* -θεωρούμενο σαν το συνολικό κεφάλαιο μιας κοινωνίας -και στο *"πολλά κεφάλαια"* είναι αντίστοιχη της σχέσης ανάμεσα στο κοινωνικό κεφάλαιο και στο ατομικό κεφάλαιο όπως αυτή αναπτύσσεται στο *"Κεφάλαιο"*, πρέπει να εξετάσουμε τη διαδικασία αναπαραγωγής που παρατίθεται στα *"Grundrisse"*. Πριν όμως προχωρήσουμε στην εξέταση αυτή, μπορούμε να δούμε πως αντιμετωπίζει ο Μαρξ το πρόβλημα του προσδιορισμού του *"κεφαλαίου γενικά"* σαν αφαίρεσης, αλλά και σαν πραγματικής ύπαρξης. *"Πριν προχωρήσουμε περισσότερο, μια ακόμα παρατήρηση: το "κεφάλαιο γενικά" σε αντιδιαστολή από τα επιμέρους κεφάλαια πραγματικά εμφανίζεται (1) μόνο σαν αφαίρεση όχι σαν μια αυθαίρετη αφαίρεση, αλλά σαν αυτή που περιλαμβάνει την ειδοποιό διαφορά του που ξεχωρίζει το κεφάλαιο από όλες τις άλλες μορφές του πλούτου ή τους τρόπους με τους οποίους αναπτύσσεται η (κοινωνική) παραγωγή. Είναι καθορισμοί που είναι κοινοί σε κάθε κεφάλαιο καθεαυτό ή που διαμορφώνουν κάθε ιδιαίτερο σύνολο αξιών σε κεφάλαιο. Και οι διαφοροποιήσεις μέσα σ' αυτή την αφαίρεση είναι αφηρημένες ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν κάθε τύπο κεφαλαίου με αυτό που είναι η θέση ή η άρνηση τους (π.χ. πάγιο κεφάλαιο ή κυκλοφοριακό κεφάλαιο)"*.

Αλλά (2) το *"κεφάλαιο γενικά"* είναι καθεαυτό μια πραγματική ύπαρξη διαφοροποιημένο από τα επιμέρους πραγματικά κεφάλαια. Αυτό αναγνωρίζεται, ακόμα και αν δεν κατανοείται από τη συμβατική πολιτική οικονομία και συγκροτεί ένα πολύ σημαντικό στοιχείο του δόγματος της εξισορρόπησης (των κερδών) κ.λπ. Για παράδειγμα το κεφάλαιο στη γενική του μορφή αν και ανήκει στους ατομικούς κεφαλαιοκράτες, στη στοιχειώδη του μορφή σαν κεφάλαιο, συγκροτεί κεφάλαιο το οποίο συσωρεύεται σε τράπεζες ή διανέμεται από αυτούς και όπως το θέτει ο Ρικάρντο, διανέμεται κατά κύριο λόγο σε αναλογία με τις ανάγκες της παραγωγής. Με τον ιδιο τρόπο, μέσα από τα δάνεια κλπ διαμορφώνει ένα επίπεδο μεταξύ διαφορετικών χώρων. Επομένως, αν δηλαδή υπάρχει ένας νόμος του

"κεφαλαίου γενικά" ότι για να αυτοαξιοποιηθεί, πρέπει να θεωρήσει τον εαυτό του δίπλα και πρέπει να αξιοποιηθεί σ' αυτή τη δυαδική μορφή, τότε π.χ. το κεφάλαιο μιας χώρας που αντιπροσωπεύει κατ' εξοχήν κεφάλαιο σε αντίθεση με κάποιο άλλο, πρέπει να δανειστεί σε μια τρίτη χώρα για να μπορέσει να αξιοποιηθεί. Αυτό ο δυϊσμός, αυτή η σχέση του ίδιου με τον εαυτό του σαν κάτι ξένο, γίνεται πραγματικότητα σ' αυτή την περίπτωση. Ενώ από τη μια πλευρά το γενικό είναι μόνο ένα σύνολο από ειδοποιούς διαφορές στη σκέψη, είναι την ίδια στιγμή μια ιδιαίτερη πραγματική μορφή παράλληλα με τη μορφή του *"ιδιαίτερου* και του *ατομικού"*[20].

Εδώ έχουμε για μια ακόμα φορά την αντίληψη του *"κεφαλαίου γενικά"* σαν του συνολικού κεφαλαίου μιας κοινωνίας, αλλά και μια διαφαινόμενη αλληλοσύνδεση ανάμεσα στο *"ατομικό"*, το *"ιδιαίτερο"* και το *"γενικό"*. Το τελευταίο θεωρείται σαν μια υπαρκτή πραγματικότητα που δεν συγκροτείται σαν ένα μηχανικό άθροισμα μεμονωμένων κεφαλαίων γιατί οι μορφές του *"ιδιαίτερου"* και του *"ατομικού"* μπορούν να υπάρχουν μόνο μέσα από μια σχέση αλληλοσυσχέτισης και αντιθέσεων. Επομένως το *"κεφάλαιο γενικά"* διαμορφώνει το πλαίσιο συνύπαρξης των ατομικών κεφαλαίων μέσα από τις δυναμικές τους διασυνδέσεις και δεν αποτελεί μια απλή αφαίρεση που προκύπτει αθροιστικά από τα ομοιογενή χαρακτηριστικά των ατομικών κεφαλαίων.

Η αντίληψη, λοιπόν, του Μαρξ για την έννοια του *"κεφαλαίου γενικά"* φαίνεται να ακολουθεί δύο διαφορετικές κατευθύνσεις. Οσον αφορά την πιο αφηρημένη αντίληψη, το *"κεφάλαιο γενικά"* είναι η ουσία των κοινωνικών προσδιορισμών εκείνων που διαφοροποιούν την αξία σαν κεφάλαιο από την αξία στην απλή της διάσταση ή σαν χρήμα, και επομένως δεν μπορεί να υφίσταται πραγματικά, αλλά σαν θεωρητική κατηγορία να αποτελεί μια αντανάκλαση στη σκέψη της εσωτερικής φύσης του κεφαλαίου.

Οσον αφορά τη συγκεκριμένη αντίληψη το *"κεφάλαιο γενικά"* θεωρείται ότι έχει μια πραγματική διάσταση, που σε αντίθεση με τη πρώτη αντίληψη υπάρχει παράλληλα με τα επιμέρους ατομικά κεφάλαια. Είναι προφανές ότι ο Μαρξ αντιμετωπίζει μια δυσκολία στην παρουσίαση του *"κεφαλαίου γενικά"* στις δύο του διαστάσεις. Και αυτό γιατί στη δεύτερη περίπτωση θα έπρεπε να προϋποθέτει, πριν τη συγκρότηση της έννοιας *"κεφάλαιο γενικά"*, τη λειτουργία της διαδικασίας κυκλοφορίας από την οποία, όμως, ήδη κάνει αφαίρεση. Για την εξέταση της διαδικασίας κυκλοφορίας, ο Μαρξ αντιμετωπίζει το πρόβλημα της αναπαραγωγής τόσο των υλικών στοιχείων του κεφαλαίου, δηλαδή των μέσων παραγωγής στη φυσική και αξιακή τους μορφή, όσο και των μέσων συντήρησης του συλλογικού εργάτη και του συλλογικού κεφαλαιοκράτη. Η αναπαραγωγή όμως των μέσων παραγωγής και των ειδών συντήρησης για να πραγματοποιηθεί, κάνει αναγκαία την ανταλλαγή μεταξύ των ατομικών κεφαλαίων. Αυτό σημαίνει ότι η παρουσίαση της εσωτερικής υφής της διαδικασίας κυκλοφορίας κάνει αναγκαία την εξέταση και παρουσίαση των διαφορετικών ατομικών

κεφαλαίων. Αυτό βέβαια δεν είναι δυνατόν στο επίπεδο αφαίρεσης του συγκροτείται η έννοια *"κεφάλαιο γενικά"*, στη πρώτη περίπτωση που έχουμε αναφέρει, είναι όμως δυνατή στη δεύτερη περίπτωση που το *"κεφάλαιο γενικά"* θεωρείται σαν το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο. Μόνο που στη δεύτερη, περίπτωση θα πρέπει να έχουμε διαφοροποιήσεις στο συνολικό μεθοδολογικό πλαίσιο, εφ' όσον η διάκριση ανάμεσα στο *"κεφάλαιο γενικά"* και στα *"πολλά κεφάλαια"* δεν θα είχε ιδιαίτερο νόημα.

Επιπρόσθετες δυσκολίες αντιμετωπίζει ο Μαρξ και με τη διατύπωση του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Αν θεωρηθεί σαν γενικός νόμος τότε θα πρέπει να διατυπωθεί στα πλαίσια του *"κεφαλαίου γενικά"*, δηλαδή πριν τον συναγωνισμό των ατομικών κεφαλαίων. Ο Μαρξ, όμως στη γενίκευση του νόμου αναφέρεται στην πτωτική τάση του γενικού ποσοστού κέρδους. *"Επομένως, αν εκφραστούμε σε γενικούς όρους: Αν το ποσοστό κέρδους του μεγαλύτερου κεφαλαίου μειώνεται, αλλά όχι αναλογικά με το μεγεθός του, το συνολικό κέρδος αυξάνει ακόμα και αν το συνολικό κέρδος παραμένει το ίδιο με αυτό του μικρότερου κεφαλαίου : παραμένει αμετάβλητο. Αν η μείωση του ποσοστού κέρδους είναι αναλογικά μεγαλύτερη από την αύξηση του μεγέθους του κεφαλαίου, το συνολικό κέρδος του μεγαλύτερου κεφαλαίου, συγκρινόμενου με το μικρότερο, μειώνεται τόσο όσο το ποσοστό κέρδους.*

Από κάθε άποψη, αυτός είναι ο πιο σημαντικός νόμος της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας, και ο πιο ουσιαστικός για την κατανόηση των πιο σύνθετων σχέσεων. Είναι ο πιο σημαντικός νόμος από ιστορική άποψη"[21].

Αλλά, το γενικό ποσοστό κέρδους δεν έπρεπε να εξετασθεί παρά μόνο μετά την εξέταση του συναγωνισμού και μετά τη διατύπωση του νόμου της πτωτικής τάσης του. Η αναζήτηση όμως, από τον Μαρξ, των όρων διαμόρφωσης ενός γενικού ποσοστού κέρδους ανάμεσα στους διάφορους κλάδους της παραγωγής, μπορεί να του δημιούργησε προβλήματα για τη συγκεκριμενοποίηση της έννοιας του *"κεφαλαίου γενικά"*, του έδωσε όμως την ευκαιρία να διατυπώσει τις απαραίτητες προϋποθέσεις για το σχήμα αναπαραγωγής που παρουσίασε στα *"Grundrisse"* για πρώτη φορά.

4. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΤΑ "GRUNDRISSE"

Σε διάφορα σημεία των "*Grundrisse*" ο Μαρξ φαίνεται να υποστηρίζει ότι η εξέταση της κυκλοφορίας θα έπρεπε να περιλαμβάνει τις διάφορες αλληλοεξαρτήσεις των κλάδων της παραγωγής. Η κατ' αρχήν παρουσίαση της κυκλοφορίας που πραγματοποιεί, απομονώνει τεχνικά την παραγωγή από την κυκλοφορία μέσα στα πλαίσια της ανάλυσης του "*κεφαλαίου γενικά*".

Στα ίδια πλαίσια, όμως, η εξέταση των αλληλεξαρτήσεων διαφορετικών κεφαλαίων δίνει διαφοροποιημένα αποτελέσματα. "*Η κυκλοφορία, ακόμα, είναι σαν μια ομίχλη που καλύπτει έναν ολόκληρο κόσμο, το κόσμο των αλληλοσυνδέσεων του κεφαλαίου, η οποία δεσμεύει τα χαρακτηριστικά που προκύπτουν απότη κυκλοφορία, από την κοινωνική αλληλεξάρτηση, σ' αυτή την αλληλεξάρτηση, και τους αφαιρεί την ανεξαρτησία της αυθύπαρκτης ιδιότητας τους, σαν χαρακτηριστικού στοιχείου τους*"[22]. Ο Μαρξ γνωρίζει, πολύ καλά, ότι στο επίπεδο ανάλυσης του "*κεφαλαίου γενικά*" δεν μπορούσε να επιτευχθεί μια τέτοια εξέταση της κυκλοφορίας, γιατί αυτή ανήκει στο επίπεδο ανάλυσης των "*πολλών κεφαλαίων*". *Δύο διαστάσεις αυτού του κόσμου, που αν και ακόμα βρίσκεται σε απόσταση, έχουν ήδη ανοιχθεί για εμάς: στο σημείο που η κυκλοφορία του κεφαλαίου απορρίπτει από τον κύκλο του την αξία που κατέχει και κυκλοφορεί το κεφαλαίο με την μορφή του προϊόντος και κατά δεύτερον, στο σημείο που το κεφάλαιο απορροφά ένα άλλο προϊόν από την κυκλοφορία μέσα στη σφαίρα του , μετατρέποντας αυτό το ίδιο το προϊόν σε μια από τις στιγμές της ύπαρξής του. Στο δεύτερο σημείο, προϋποθέτει την παραγωγή, αν και όχι τη δική του άμεση παραγωγή. Στο πρώτο σημείο, μπορεί να προϋποθέτει είτε την παραγωγή, αν το προϊόν του αποτελεί βοηθητική ύλη για μια άλλη παραγωγή ή την κατανάλωση να το προϊόν της έχει αποκτήσει τη τελική μορφή που το καθιστά ικανό για κατανάλωση. Είναι φανερό, ότι η κατανάλωση δεν είναι αναγκαίο να εισέλθει άμεσα στο κύκλο του. Η χαρακτηριστική κυκλοφορία του κεφαλαίου, όπως θα δούμε αργότερα, εξακολουθεί να είναι κυκλοφορία μεταξύ πωλητών και πωλητών. Η κυκλοφορία μεταξύ πωλητών και καταναλωτών, που ταυτίζεται με το λιανικό εμπόριο, αποτελεί ένα δεύτερο κύκλο, που δεν εμπίπτει στην άμεση σφαίρα κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Είναι μια κατεύθυνση που διασχίζεται μετά και ταυτόχρονα με την πρώτη. Η ταυτόχρονη συνύπαρξη διαφορετικών κατευθύνσεων που ακολουθούνται από το κεφάλαιο, όπως και αυτή των διαφορετικών καθορισμών, γίνονται εμφανείς μόνο όταν προϋποτίθενται πολλά κεφάλαια*"[23].

Παράλληλα, η διερεύνηση του γενικού ποσοστού κέρδους, ώθησε τον Μαρξ να διαμορφώσει ένα μοντέλο παραγωγής που περιλάμβανε διαφορετικούς κλάδους, στους οποίους ο συναγωνισμός των κεφαλαίων εξασφάλιζε ένα ίδιο γενικό ποσοστό κέρδους. "*Το*

μεγαλύτερο κέρδος που εμφανίζεται από την πραγματική υπερεργασία μέσα σε ένα κλάδο, από την υπεραξία που πραγματικά δημιουργείται σ' αυτόν τον κλάδο, ελαττώνεται προσεγγίζοντας, το γενικό επίπεδο από τον συναγωνισμό, και η μείωση της υπεραξίας στον άλλο κλάδο αυξάνεται προσεγγίζοντας το γενικό επίπεδο μέσα από την απόσυρση του κεφαλαίου από αυτό τον κλάδο και την προκύπτουσα ευνοϊκή σχέση ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση. Ο συναγωνισμός δεν μπορεί να μειώσει αυτό το ίδιο το γενικό επίπεδο, αλλά τείνει να δημιουργήσει ένα τέτοιο επίπεδο. Η παραπέρα ανάλυση ανήκει στο κεφάλαιο του συναγωνισμού"[24].

Από την ανάλυση του Μαρξ, των πέντε κλάδων παραγωγής που παρουσιάζει στο συγκεκριμένο παράδειγμα[25], γίνεται εμφανές ότι μεταξύ των κλάδων υφίσταται μια αλληλοσύνδεση της οποίας τα χαρακτηριστικά χρήζουν μεγαλύτερης διερεύνησης. Αυτή επιτυγχάνεται μέσα από την παρουσίαση ενός σχήματος αναπαραγωγής που έχει τα εξής χαρακτηριστικά[26].

	Εργασία	Υλικά παραγωγής	Μηχανές	Υπερπροϊόν		
Α. Παραγωγός υλικών παραγωγής	20	40	20	20	= 100	2 1/2
Β. Παραγωγός υλικών παραγωγής	20	40	20	20	= 100	2 1/2
Γ. Παραγωγός μηχανών	20	40	20	20	= 100	2 1/2
Δ. Παραγωγή του υπερπροϊόντος	20	40	20	20	= 100	
Ε. Αναγκαία είδη των εργατών	20	40	20	20	= 100	2 1/2
	10	20	10	10	= 50	

Στο σχήμα αυτό φαίνεται η αλληλεξάρτηση των κλάδων, αφού οι εισροές κάθε κλάδου αποτελούνται από προϊόντα των άλλων κλάδων και αντίστροφα. Ο κλάδος Δ που παράγει υπερπροϊόν, θεωρείται ότι το διαθέτει στους κεφαλαιοκράτες όλων των κλάδων που το καταναλώνουν άμεσα. *"Ο [κεφαλαιοκράτης] Ε ανταλλάσσει το συνολικό του προϊόν των 100 με 20 για τους μισθούς των εργατών του, με 20 για τους εργάτες του παραγωγού υλικών παραγωγής Α, με 20 για τους εργάτες του παραγωγού υλικών παραγωγής Β, με 20 για τους εργάτες του παραγωγού μηχανών Γ, με 20 για τους εργάτες του παραγωγού υπερπροϊόντος Δ. Επομένως ανταλλάσσει 40 για υλικά παραγωγής, 20 για μηχανήματα,*

παίρνει πίσω 20 για τα αναγκαία είδη των [δικών του] εργάτων και 20 παραμένουν δικά του για την αγορά υπερπροϊόντος με το οποίο συντηρείται ο ίδιος. Το ίδιο ισχύει αναλογικά και με τους υπόλοιπους κεφαλαιοκράτες"[27].

Είναι προφανές, ότι κάτω από τις συνθήκες αυτές η παραγωγή μπορεί να συνεχισθεί στο ίδιο επίπεδο και τον επόμενο χρόνο, αλλά δεν μπορεί να επιτευχθεί ο στόχος της αξιοποίησης του κεφαλαίου. *"Αν κατανάλωναν όλο το υπερπροϊόν, δεν θα μπορούσαν να προχωρήσουν περισσότερο στο τέλος από ότι ήταν στην αρχή και η υπεραξία του κεφαλαίου τους δεν θα σημείωνε άνοδο"*[28]. Εδώ βρισκόμαστε σε μια περίπτωση ανάλογη της απλής αναπαραγωγής, χωρίς να εξετάζονται οι ικανές και αναγκαίες συνθήκες της αναπαραγωγής, αλλά τονίζεται μόνο η ανταλλαγή των διαφορετικών κλάδων για την καλύτερη αξιοποίηση του κεφαλαίου. Ταυτόχρονα ο Μαρξ εξετάζει και μια πρώτη μορφή διευρυμένης αναπαραγωγής όπου οι επιμέρους κεφαλαιοκράτες δεν καταναλώνουν όλη την υπεραξία τους. Στη περίπτωση αυτή αναφέρεται και η τελευταία γραμμή του σχήματος αναπαραγωγής που παρουσιάσαμε προηγουμένως, όπου για τον κεφαλαιοκράτη Δ ισχύει:

	Εργασία	Υλικά παραγωγής	Μηχανές	Υπερπροϊόν	
Δ. Παραγωγός υπερπροϊόντος	10	20	10	10	=50

Αν θεωρήσουμε ότι ο κεφαλαιοκράτης Δ παράγει μόνο 50 σε είδη κατανάλωσης των κεφαλαιοκρατών από την συνολική αξία 400 των υπολοίπων κλάδων παραγωγής μόνο 50 ανταλλάσσονται με είδη κατανάλωσης των κεφαλαιοκρατών. Ο καθένας από αυτούς διαθέτει ένα πλεόνασμα 10 που θα πρέπει να κατανεμηθεί με βάση τις ισχύουσες αναλογίες που διατηρούν την ισορροπία στο δεδομένο σχήμα αναπαραγωγής, δηλαδή στη προκειμένη περίπτωση σε 4 για υλικά παραγωγών, σε 2 για μηχανήματα και σε 2 για τα αναγκαία είδη κατανάλωσης των εργατών, από τους οποίους θα προκύψει ένα κέρδος ίσο με 2. Ο κεφαλαιοκράτης Δ θα μπορεί μέσα από το κέρδος του 10 να αυξήσει την παραγωγή του κατά 5, δηλαδή στην ίδια αναλογία που θα την αυξήσουν και οι κεφαλαιοκράτες των υπολοίπων κλάδων, και η αξιοποίηση του κεφαλαίου μπορεί να επιτευχθεί.

Ολα αυτά ισχύουν πάντα με την προϋπόθεση ότι εξετάζονται στο επίπεδο ανάλυσης του *"κεφαλαίου γενικά"* και όχι στο επίπεδο της ανάλυσης των *"πολλών κεφαλαίων"* που πραγματικά ανήκουν. *"Το παράδειγμα αυτό θα μπορούσε -ή και όχι- να αναπτυχθεί αργότερα. Στην πραγματικότητα δεν ανήκει εδώ. Αυτό που γίνεται περισσότερο εμφανές είναι ότι η αξιοποίηση πραγματοποιείται εδώ μέσα από την ανταλλαγή των κεφαλαιο-*

κρατών μεταξύ τους... Η αξιοποίηση συνίσταται στο ότι ο κάθε κεφαλαιοκράτης ανταλλάσσει το προϊόν του με ένα μέρος των προϊόντων των άλλων τεσσάρων, και αυτό γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε ένα μέρος μετατρέπεται σε πρόσθετο κεφάλαιο με το οποίο τίθεται σε κίνηση νέα εργασία. Η αξιοποίηση συνίσταται στη πραγματική πιθανότητα μιας μεγαλύτερης αξιοποίησης -την παραγωγή νέων και μεγαλύτερων αξιών"[29].

Από την εξέταση της αλληλοεξάρτησης των κλάδων παραγωγής ο Μαρξ βγάζει ιδιαίτερα χρήσιμα συμπεράσματα για τις δυνατότητες ισορροπίας του συστήματος. Ακόμα και σ' αυτό το επίπεδο ανάλυσης μπορεί να διαπιστωθεί ότι οι συνθήκες της αναπαραγωγής εξαρτώνται άμεσα από τη σύνθεση του κεφαλαίου που χρησιμοποιείται κατά περίοδο, γεγονός που κάνει τη διαδικασία αξιοποίησης ακόμα πολυπλοκότερη. *"Είναι εμφανές εδώ ότι αν οι Δ και Ε ... είχαν παράγει τόσο πολύ, δηλαδή τόσο πολύ σε σχέση με την αναλογία του μέρους του κεφαλαίου που προορίζεται για τους εργάτες ή τόσο που σε σχέση με το μέρος του κεφαλαίου που καταναλώνεται από τους κεφαλαιοκράτες -τόσο πολύ σε σχέση με το ποσοστό που πρέπει να αυξήσουν το κεφάλαιο...- τότε μπορεί να επέλθει γενική υπερπαραγωγή, όχι γιατί μια σχετικά τόσο μικρή ποσότητα εμπορευμάτων καταναλώθηκε από τους εργάτες ή μια σχετικά μικρή ποσότητα καταναλώθηκε από τους κεφαλαιοκράτες, αλλά γιατί παράχθηκαν τόσο πολύ και από τα δύο -τόσο πολύ όχι για κατανάλωση, αλλά τόσο πολύ για να επιτευχθεί η αναγκαία αναλογία ανάμεσα στην κατανάλωση και την αξιοποίηση : τόσο πολύ για την αξιοποίηση.*

Με άλλα λόγια: σε ένα δεδομένο στάδιο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων -γιατί αυτό καθορίζει την αναλογία ανάμεσα στην αναγκαία εργασία και την υπερεργασία -υπάρχει μια σταθερή σχέση στην οποία το προϊόν διαχωρίζεται σε διάφορα μέρη που αντιστοιχούν σε υλικά παραγωγής, μηχανές, αναγκαία εργασία και υπερεργασία: και τελικά η υπερεργασία διασπάται σε ένα μέρος που πηγαίνει στην κατανάλωση και σε ένα άλλο που γίνεται ξανά κεφάλαιο. Στην ανταλλαγή αυτή η εσωτερική διαίρεση του κεφαλαίου εκφράζεται σε ιδιαίτερες και καθορισμένες αναλογίες (αν και στην παραγωγική διαδικασία συνεχώς ποικίλουν) στις οποίες το κεφάλαιο ανταλλάσσεται με ένα άλλο"[30].

Το σχήμα της αναπαραγωγής που ανέπτυξε ο Μαρξ ήθελε να δείξει αυτές, ακριβώς τις ιδιαίτερες και καθορισμένες αναλογίες ανταλλαγής των κεφαλαίων, που εξυπηρετούν αποτελεσματικότερα την αξιοποίηση τους. Στα πλαίσια όμως της πραγματικής λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος, η ανάπτυξη που κάθε κεφάλαιου, μπορεί να επιτυγχάνεται μόνο σε κάποια σχέση εξάρτησης από τα άλλα κεφάλαια, με αποτέλεσμα η αυξανόμενη πολυπλοκότητα της αξιοποίησης να οδηγεί σε κρίσεις. *"Η ανταλλαγή καθεαυτή δίνει σ' αυτές τις διαφορετικά αντιλαμβανόμενες στιγμές μια ύπαρξη αδιάφορη της μιας για την*

άλλη. Υπάρχουν ανεξάρτητα μεταξύ τους: η εσωτερική τους αναγκαιότητα εμφανίζεται σε κρίσεις..."[31]. Η διαδικασία που περιγράφεται εδώ, είναι συνεχής, αφού η κρίση θα διαμορφώσει νέες ανεξάρτητες συμπεριφορές των επιμέρους κεφαλαίων και όλη η διαδικασία θα επαναληφθεί.

Η εξέταση της αναπαραγωγής και των συνεπειών που προκύπτουν για την αξιοποίηση του κεφαλαίου μέσα από την ανταλλαγή, στο επίπεδο του *"κεφαλαίου γενικά"* οδήγησε τον Μαρξ στο ακόλουθο συμπέρασμα. *"Η ανταλλαγή δεν αλλάζει τις εσωτερικές συνθήκες της αξιοποίησης, αλλά τις προβάλλει προς τα έξω, τους δίνει μια μορφή ανεξάρτητη μεταξύ τους, και έτσι επιτρέπει την εσωτερική τους ενότητα να υπάρχει μόνο σαν εσωτερική αναγκαιότητα, η οποία παίρνει μια βίαιη εξωτερική έκφραση με τη μορφή των κρίσεων. Και οι δύο,επομένως, εμφανίζονται στην ουσία του κεφαλαίου: η απαξίωση του στην παραγωγική διαδικασία, όπως και η υπέρβαση αυτής της απαξίωσης και η αποκατάσταση των συνθηκών αξιοποίησης του κεφαλαίου. Η κίνηση μέσα στην οποία πραγματοποιείται αυτό μπορεί να κατανοηθεί μόνο όταν θεωρήσουμε το πραγματικό κεφάλαιο, δηλαδή τον ανταγωνισμό κλπ: τις πραγματικές, υπάρχουσες συνθήκες. Δεν ανήκει εδώ. Από την άλλη πλευρά, χωρίς την ανταλλαγή, η παραγωγή του κεφαλαίου καθεαυτού δεν θα υπήρχε, εφ' όσον η αξιοποίηση σαν τέτοια, δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς την ανταλλαγή. Χωρίς την ανταλλαγή θα έπρεπε να ασχοληθούμε μόνο με τη μέτρηση κλπ της αξίας χρήσης που παράγεται με τίποτα άλλο εκτός από την αξία χρήσης"*[32]. Η ανταλλαγή, εδώ, παρουσιάζεται σαν μια αναγκαιότητα για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου, αλλά ταυτόχρονα, το οδηγεί σε κρίσεις και οι δύο αυτές διαστάσεις αποτελούν την ουσία του κεφαλαίου. *"Η ανταλλαγή και ένα σύστημα ανταλλαγών και ότι αυτό συνεπάγεται, δηλαδή την μετατροπή σε χρήμα σαν ανεξάρτητη αξία, εμφανίζονται ταυτόχρονα σαν συνθήκη και σαν εμπόδιο για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου"*[33]. Στο βαθμό, όμως, που η ανταλλαγή τίθεται σαν εμπόδιο για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου θα πρέπει κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις να ξεπερασθεί, αφού το κεφάλαιο *"...είναι η ατελείωτη και απεριόριστη δύναμη υπέρβασης των εμποδίων που το περιορίζουν. Κάθε σύνορο είναι και πρέπει να είναι ένα εμπόδιο για αυτό..."*[34]. Η υπέρβαση της ανταλλαγής θα οδηγούσε σε αυτό που έχει ήδη επισημανθεί από τον Μαρξ, στην *"εξέταση"* των αξιών χρήσης, μέσα στα πλαίσια ενός τρόπου παραγωγής που δεν θα παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά που ο Μαρξ αναλύει στα *"Grundrisse"* -αυτό γίνεται κάτω από ειδικούς όρους στο *"Κεφάλαιο"*.

Προς το παρόν πρέπει να επισημάνουμε ότι η παρουσίαση της αναπαραγωγής στα πλαίσια του *"κεφαλαίου γενικά"* παρουσιάζει περισσότερα προβλήματα από αυτά που έχουμε αναφέρει. Κατ' αρχήν ο Μαρξ αναλύει την αναπαραγωγή σαν *"... αναπαραγωγή, που είναι καθεαυτή διπλή, αναπαραγωγή σαν εμπόρευμα αναπαραγωγής σαν χρήμα και ενότητα αυτών των δύο αναπαραγωγικών διαδικασιών"*[35]. Παράλληλα, η αναπαραγωγή θεωρείται σαν

μια διαδικασία στην οποία μια *"... αλλαγή της μορφής και μια αλλαγή του περιεχομένου λαμβάνουν χώρα ταυτόχρονα... Πραγματοποιείται η αναπαραγωγή μιας ιδιαίτερης αξίας χρήσης καθώς επίσης και της αξίας καθεαυτής"*[36]. Η όλη, όμως, διαδικασία αναπαραγωγής σε ορισμένα σημεία, φαίνεται σαν αποτέλεσμα της δραστηριότητας του εργάτη και όχι σαν μια ιδιαίτερη διαδικασία που σχετίζεται με τη διαδικάσια παραγωγής. Γράφει σχετικά ο Μαρξ για την αναπαραγωγή του παλιού κεφαλαίου: *"Η συνολική αξία αναπαραγάγεται πλήρως, δηλαδή επιστρέφεται μέσω της κυκλοφορίας, μόνο όταν καταναλωθεί ολοκληρωτικά σαν αξία χρήσης στη διαδικασία παραγωγής. Μόλις αναλυθεί ολοκληρωτικά σε αξία και επομένως, εισέλθει στη διαδικασία κυκλοφορίας, εξαφανίζεται σαν αξία χρήσης και πρέπει να αντικατασταθεί σαν αναγκαία στιγμή της παραγωγής από μια νέα αξία χρήσης του ίδιου είδους, δηλαδή πρέπει να αναπαραχθεί. Η αναγκαιότητα της αναπαραγωγής του, δηλαδή ο χρόνος αναπαραγωγής του καθορίζεται από το χρόνο που χρησιμοποιείται, που καταναλώνεται, μέσα στην παραγωγική διαδικασία. Στη περίπτωση του κυκλοφοριακού κεφαλαίου, η αναπαραγωγή καθορίζεται από το χρόνο κατά τον οποίο χρησιμοποιείται σαν αξία χρήσης, στη φυσική του ύπαρξη μέσα στη διαδικασία παραγωγής, δηλαδή από τον χρόνο μέσα στον οποίο πρέπει να αναπαραχθεί"*[37].

Εδώ η αναπαραγωγή φαίνεται να ταυτίζεται όχι με επιπρόσθετο χρόνο, αλλά με τον ίδιο τον χρόνο της εργασίας, αφού η αναπαραγωγή των μέσων παραγωγής δεν διαχωρίζεται επαρκώς από τη διατήρηση της αξίας, όπως έχει ήδη αναλύσει ο Μαρξ. *"Επομένως [ο εργάτης] αντικαθιστά τον προηγούμενο χρόνο εργασίας με την ίδια τη πράξη της εργασίας και όχι με την προσθήκη ενός επιπρόσθετου χρόνου εργασίας για τον σκοπό αυτό"*[38].

Για τον λόγο αυτό και με το δεδομένο που έχουμε ήδη αναφέρει, ότι η εξέταση της αναπαραγωγής γίνεται μέσα στα πλαίσια της έννοιας του *"κεφαλαίου γενικά"* με την αφαίρεση ότι δεν εξετάζονται επιμέρους ατομικά κεφάλαια, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η παρουσίαση της διαδικασίας αναπαραγωγής στα *"Grundrisse"* υπολείπεται κατά πολύ της αντίστοιχης του *"Κεφαλαίου"*, αφού και οι έννοιες που χρησιμοποιούνται αλλά και η μέθοδος παρουσίασης δεν είναι ακόμα τελειοποιημένες.

5. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΤΙΣ "ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΕΡΑΞΙΑ"

Οι *"Θεωρίες για την Υπεραξία"* αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος του *"Χειρόγραφου 1861-63"* που απαρτίζεται από είκοσι τρία τετράδια χειρογράφων και οκτώ συμπληρωματικά τετράδια που περιέχουν αποσπάσματα και σημειώσεις από διάφορα έργα που μελέτησε ο Μαρξ[39]. Το *"Χειρόγραφο 1861-63"* αρχίζει με την ενότητα για το *"Κεφάλαιο γενικά"* που θα αποτελούσε τη συνέχεια της *"Συμβολής στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας"*, και θα δημοσιευόταν σε αυτοτελή μορφή. Η όλη διάρθρωση του *"Χειρόγραφου 1861-63"* δείχνει ότι μια σειρά αλλαγές έχουν ήδη επέλθει ή πρόκειται να συμβούν και προαναγγέλονται είτε γραπτά, είτε με αναδιάρθρωση της διάταξης της ύλης των χειρογράφων. Οι αλλαγές αυτές ταυτόχρονα δείχνουν ότι ενώ η όλη ανάλυση κινείται στο επίπεδο του *"κεφαλαίου γενικά"*, έχει διευρυνθεί και είναι περισσότερο προωθημένη σε σύγκριση με τα *"Grundrisse"*. Ο Μαρξ για πρώτη φόρα αναλύει συστηματικά την άνοδο των παραγωγικών δυνάμεων σαν μέθοδο παραγωγής σχετικής υπεραξίας[40]. Περιγράφει τη σχέση ανάμεσα στην άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας, τον αναγκαίο χρόνο εργασίας και τη παραγωγή υπεραξίας με τον ακόλουθο τρόπο. *"Αν θεωρήσουμε το συνολικό κεφάλαιο της κοινωνίας και επομένως όλη τη κεφαλαιοκρατική τάξη σε αντιπαράθεση με την εργατική τάξη, είναι φανερό ότι η κεφαλαιοκρατική τάξη μπορεί να αυξήσει την υπεραξία χωρίς να επεκτείνει τη συνολική εργάσιμη ημέρα και χωρίς να μειώσει τον κανονικό μισθό εφ' όσον μια μεγαλύτερη παραγωγικότητα της εργασίας μια υψηλότερη ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας, κάνει δυνατή τη διατήρηση της εργατικής τάξης σαν συνόλου με λιγότερη εργασία, την παραγωγή του συνόλου των ειδών συντήρησης της πιο φθηνά,και επομένως τη μείωση του συνολικού χρόνου εργασίας που χρειάζεται η εργατική τάξη για την αναπαραγωγή των μισθών της"*[41].

Στην ενότητα για τη παραγωγική διαδικασία του *"κεφαλαίου γενικά"* περιλαμβάνονται θέματα όπως η επέκταση του χρόνου εργασίας[42] και η εργασία των παιδιών και γυναικών[43], τα οποία στα *"Grundrisse"* είχαν σχεδιασθεί να περιληφθούν στο βιβλίο για την *"Μισθωτή Εργασία"*. Η ενσωμάτωση τους στην παραγωγική διαδικασία του κεφαλαίου δείχνει ότι ο Μαρξ αναγνωρίζει πως αποτελούν τάσεις που είναι εσωτερικές στο κεφάλαιο. Ταυτόχρονα, ο Μαρξ, σκοπεύει να συμπεριλάβει και τη συσσώρευση μέσα στη παρουσίαση της διαδικασίας παραγωγής, σε αντίθεση με τα *"Grundrisse"* στα οποία έγραφε, αναφερόμενος στη διαμόρφωση της έννοιας κεφαλαίου: *"Η τρίτη στιγμή που πρέπει να αναπτυχθεί στο σχηματισμό της έννοιας του κεφαλαίου είναι η πρωταρχική συσσώρευση εναντιωνόμενη στην εργασία... Η πρώτη στιγμή ξεκινά από την αξία εμφανιζόμενη από τη κυκλοφορία και προϋποθέτοντας την. Αυτή ήταν η απλή έννοια του κεφαλαίου: σαν χρήμα*

μέσα στην ευθεία μετατροπής του σε κεφάλαια. Η δεύτερη στιγμή προέρχεται από το κεφάλαιο σαν προϋπόθεση της παραγωγής και αποτέλεσμα της. Η τρίτη στιγμή διαμορφώνει το κεφάλαιο σαν ειδική ενότητα κυκλοφορίας και παραγωγής.

Αυτή πρέπει να διαχωρισθεί από τη συσσώρευση των κεφαλαίων: η τελευταία προϋπόθετει κεφάλαια, προϋποθέτει τη σχέση του κεφαλαίου σαν παρόντος και επομένως συνεπάγεται τις σχέσεις του με την εργασία, τις τιμές (κεφάλαιο πάγιο και κυκλοφοριακό), το επιτόκιο και το κέρδος"[44].

Ταυτόχρονα φαίνεται να εγκαταλείπεται η άποψη των *"Grundrisse"* για την συσσώρευση σαν διαδικασία μετασχηματισμού του κέρδους σε κεφάλαιο, δηλαδή σαν μια διαδικάσια που σχετίζεται με το ατομικό κεφάλαιο. Και αυτό γιατί στο *"Χειρόγραφο 1861-63"* αρχίζει να εμφανίζεται ο μετασχηματισμός της υπεραξίας σε κεφάλαιο σαν καθοριστικός παράγοντας για τη συσσώρευση[45].

Είναι προφανές ότι μεταβολές τέτοιας μορφής θα μπορούσαν να ενταχθούν μέσα στην έννοια του *"κεφαλαίου γενικά"*, αλλά δεν θα μπορούσε να συμβεί το ίδιο και με την κυκλοφορία και αναπαραγωγή του συνολικού κεφαλαίου όπως και με το μέσο ποσοστό κέρδους. Η παρουσίαση της αναπαραγωγής στα *"Grundrisse"* έχει σκοπό να καταδείξει ότι μέσα στα πλαίσια του *"κεφαλαίου γενικά"* οι ανταλλαγές μεταξύ των κλάδων παραγωγής εξυπηρετούν καλύτερα την διαδικασία αξιοποίησής τους. Ο Μαρξ αναγνωρίζει ότι στην πραγματικότητα, η παρουσίαση της αναπαραγωγής πρέπει να γίνει στο επίπεδο αφαίρεσης των *"πολλών κεφαλαίων"*, αλλά δεν επανέρχεται στο ζήτημα αυτό.

Στις *"Θεωρίες για την Υπεραξία"* η διαδικασία αναπαραγωγής εξετάζεται σε διάφορα σημεία, στο βαθμό που αντιμετωπίζονται διαφορετικής τάξης προβλήματα. Ο Μαρξ εξετάζει για πρώτη φορά το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο στα πλαίσια της κριτικής στον Α. Σμιθ. Αν και οι αντιλήψεις του τελευταίου έρχονται σε ρήξη με το φεουδαρχικής υφής μεθοδολογικό πλαίσιο ανάλυσης των Φυσιοκρατών, εντούτοις ένα από τα βασικά σημεία στα οποία η φυσιοκρατική παράδοση εξακολουθεί να επηρεάζει τον Α. Σμιθ είναι αυτό της βασικής διαίρεσης της οικονομίας[46].

Στο φυσιοκρατικό σύστημα, όπως είναι γνωστό, είναι απόλυτα λογικό να διαιρείται η οικονομία σε αγροτικό και βιομηχανικό τομέα, γιατί ο οικονομικός ρόλος του καθενός είναι τελείως διαφορετικός σύμφωνα με την άποψη των Φυσιοκρατών, αφού ο ένας θεωρείται παραγωγικός και ο άλλος μη παραγωγικός τομέας.

Στο βαθμό όμως που αναιρούνται όχι μόνο οι βασικές θεωρητικές αντιλήψεις των φυσιοκρατών, αλλά μετασχηματίζεται και η κοινωνική πραγματικότητα, η διάκριση αυτή δεν έχει καμμία ιδιαίτερη σημασία. Ο Α. Σμιθ, σε αντίθεση, με τους Φυσιοκράτες θεωρεί την εργασία όλων των τομέων της οικονομίας σαν παραγωγικών αλλά ταυτόχρονα ένα μέρος της εργασίας αυτής μπορεί να χρησιμεύσει στη συσσώρευση του κεφαλαίου. Οι αντιλήψεις αυτές

θα έπρεπε να οδηγήσουν φυσιολογικά στη διάκριση της οικονομίας σε τομέα παραγωγής ειδών κατανάλωσης και σε τομέα παραγωγής ειδών επένδυσης, που όμως, ο Α. Σμιθ δεν αποτολμά και εξακολουθεί να αποδέχεται τη βασική διάκριση των Φυσιοκρατών. Ο Μαρξ γνωρίζοντας αυτές τις θεωρητικές αδυναμίες διατυπώνει για πρώτη φορά τη διάκριση της παραγωγής σε τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής και σε τομέα παραγωγής ειδών κατανάλωσης, όπως είναι ήδη γνωστό από τα *"Grundrisse"*.

Το ιδιαίτερο όμως πρόβλημα που εξετάζει ο Μαρξ σχετίζεται με τη δημιουργία της ανταλλακτικής αξίας με τρόπο που να συμβαδίζει με την αντικατάσταση του σταθερού κεφαλαίου. Κατά τον Α. Σμιθ η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος διακρίνεται σε μισθούς και κέρδος (περιλαμβάνεται και η γαιοπρόσοδος), με τρόπο που να φαίνεται ότι και το σταθερό κεφάλαιο που εισήλθε στην αξία του εμπορεύματος μπορεί να αναλυθεί σε μισθούς και κέρδος. Με βάση την αντίληψη αυτή, ο Α. Σμιθ θεώρησε ότι και η συνολική (ετήσια) αξία των εμπορευμάτων μπορεί να διαιρεθεί σε μισθούς και κέρδη. Ο Μαρξ έθεσε το πρόβλημα με τον εξής τρόπο. *"Επομένως, πρέπει όλο το κεφάλαιο, άμεσα ή έμμεσα, να μπορεί να αναχθεί σε μισθό και κέρδος. Η μήπως πραγματοποιείται κάπου εργασία, που δεν ανάγεται ούτε σε μισθό, ούτε σε κέρδος και έχει απλώς το σκοπό, να αντικαταστήσει τις αξίες που έχουν καταναλωθεί στη παραγωγή, οι οποίες όμως αποτελούν όρους της αναπαραγωγής; Ποιός, όμως, κάνει αυτές τις δουλειές αφού όλη η εργασία του εργάτη χωρίζεται σε δύο ποσότητες, στη μια που αποκατασταίνει τη δική του ικανότητα παραγωγής και στην άλλη που αποτελεί το κέρδος του κεφαλαίου;"*[47].

Η λύση του προβλήματος συνοψίζεται από τον Μαρξ στη *"... διερεύνηση του γεγονότος, πως είναι δυνατό το κέρδος και ο μισθός ενός χρόνου να αγοράζει τα εμπορεύματα ενός χρόνου που εκτός από το κέρδος και το μισθό περιέχουν επιπλέον και σταθερό κεφάλαιο"*[48]. Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο Μαρξ, στο στάδιο αυτό, δεν μπόρεσε να δώσει μια ολοκληρωμένη απάντηση στο ερώτημα που έθεσε και ο ίδιος μετέφρασε στη δυνατότητα αντικατάστασης του σταθερού κεφαλαίου μέσα από τη κυκλοφορία. Ενα από τα βασικότερα ερωτήματα που έπρεπε να απαντηθεί ήταν το ότι το συνολικό καθαρό εισόδημα έπρεπε να ήταν επαρκές για την αγορά του κοινωνικού εμπορευματικού προιόντος για να μπορεί να λειτουργήσει η διαδικασία της αναπαραγωγής. Μετά την εξέταση μιας σειράς ανταλλαγών ανάμεσα σε σφαίρες παραγωγής ο Μαρξ έφθασε στο συμπέρασμα ότι: *"Είναι λοιπόν αδύνατον η αξία του εισοδήματος να καλύπτει την αξία όλου του προϊόντος. Μια λοιπόν, που εκτός από το εισόδημα δεν υπάρχει άλλο κονδύλι, με το οποίο μπορεί να πληρωθεί αυτό το προϊόν που πουλήθηκε από τον παραγωγό στον (ατομικό) καταναλωτή, είναι γενικά αδύνατο η αξία όλου του προϊόντος, μειωμένη κατά την αξία του εισοδήματος, να πουληθεί, να πληρωθεί ή να καταναλωθεί (ατομικά). Από την άλλη πλευρά, όμως, πρέπει να πουληθεί κάθε προϊόν και να πληρωθεί στην τιμή του παραγωγής και στην άλλη που αποτελεί το κέρδος του κεφαλαίου;"*[47].

Η λύση του προβλήματος συνοψίζεται από τον Μαρξ στη *"... διερεύνηση του γεγονότος, πως είναι δυνατό το κέρδος και ο μισθός ενός χρόνου να αγοράζει τα εμπορεύματα ενός χρόνου που εκτός από το κέρδος και το μισθό περιέχουν επιπλέον και σταθερό κεφάλαιο"*[48]. Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο Μαρξ, στο στάδιο αυτό, δεν μπόρεσε να δώσει μια ολοκληρωμένη απάντηση στο ερώτημα που έθεσε και ο ίδιος μετέφρασε στη δυνατότητα αντικατάστασης του σταθερού κεφαλαίου μέσα από τη κυκλοφορία. Ενα από τα βασικότερα ερωτήματα που έπρεπε να απαντηθεί ήταν το ότι το συνολικό καθαρό εισόδημα έπρεπε να ήταν επαρκές για την αγορά του κοινωνικού εμπορευματικού προιόντος για να μπορεί να λειτουργήσει η διαδικασία της αναπαραγωγής. Μετά την εξέταση μιας σειράς ανταλλαγών ανάμεσα σε σφαίρες παραγωγής ο Μαρξ έφθασε στο συμπέρασμα ότι: *"Είναι λοιπόν αδύνατον η αξία του εισοδήματος να καλύπτει την αξία όλου του προϊόντος. Μια λοιπόν, που εκτός από το εισόδημα δεν υπάρχει άλλο κονδύλι, με το οποίο μπορεί να πληρωθεί αυτό το προϊόν που πουλήθηκε από τον παραγωγό στον (ατομικό) καταναλωτή, είναι γενικά αδύνατο η αξία όλου του προϊόντος, μειωμένη κατά την αξία του εισοδήματος, να πουληθεί, να πληρωθεί ή να καταναλωθεί (ατομικά). Από την άλλη πλευρά, όμως, πρέπει να πουληθεί κάθε προϊόν και να πληρωθεί στην τιμή του*

(σύμφωνα με τη προϋπόθεσή μας εδώ η τιμή = = αξία)"[49].

Το ερώτημα, λοιπόν, μετασχηματίζεται στο πώς είναι δυνατόν να πραγματοποιείται η αξία του σταθερού κεφαλαίου σαν μέρους της αξίας του συνολικού κοινωνικού εμπορευματικού προϊόντος, όταν το συνολικό κοινωνικό εισόδημα αποτελείται μόνο, από μισθούς και υπεραξία. Ο Μαρξ έκανε μια προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος αναλύοντας τον κλάδο παραγωγής λινού υφάσματος. Θέτει σαν προϋπόθεση *"... ότι σε κάθε εμπόρευμα περιέχονται 2/3 σταθερό κεφάλαιο και 1/3 νεοπροστιθεμένη εργασία..."*[50] και για τον λόγο αυτό ο μισθός και το κέρδος θα μπορούσαν να απορροφήσουν μόνο το αντίστοιχο ποσοστό του προϊόντος δηλαδή το 1/3. *"Δεν χωράει, λοιπόν, καμμία αμφιβολία, ότι το μέρος του έτοιμου εμπορεύματος, το οποίο αγοράζεται από το συνολικό ποσό των μισθών και των κερδών, που και τα δύο, όμως μαζί παρμένα, δεν παρασταίνουν παρά μόνο τη συνολική ποσότητα νεοπροσθέμενης στο σταθερό κεφάλαιο εργασίας, αντικατασταίνεται σε όλα του τα στοιχεία. Αντικατασταίνεται η νεοπροστιθεμένη εργασία, που περιέχεται στο σταθερό κεφάλαιο. Δεν χωράει επίσης καμμία αμφιβολία, ότι η εργασία που περιέχεται σ' αυτό το μέρος, καθώς και η ποσότητα εργασίας που περιέχεται στο σταθερό κεφάλαιο πήρε εδώ το ισοδύναμο της από την ποσότητα της ζωντανής εργασίας που είχε νεοπροστεθεί σ' αυτήν"*[51].

Το πρόβλημα, που προσδιορίζει ο Μαρξ, είναι τι θα γίνει με το υπόλοιπο προϊόν, τα υπόλοιπα 2/3 στο βαθμό που πρέπει να πωληθούν για να αντικατασταθούν τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιήθηκαν στην παραγωγική διαδικασία. Και αυτό γιατί η παραγωγή προχωρά ταυτόχρονα με την παραγωγή υφάσματος, όπως εξετάζεται στο χρησιμοποιούμενο παράδειγμα. *"Η αντικατάσταση των προϊόντων είναι κάτι το ρεαλιστικό, γιατί την ίδια ώρα, που επεξεργάζονται το νήμα και το μετατρέπουν σε λινό ύφασμα, μετατρέπονται λινάρι σε νήμα και σπόροι λιναριού σε λινάρι, το ίδιο επίσης, την ώρα που οι αργαλιοί φθείρονται, κατασκευάζονται νέοι αργαλιοί και την ώρα που κατασκευάζονται οι αργαλιοί, παράγονται καινούργια ξυλεία και σίδερο. Τα στοιχεία παράγονται ταυτόχρονα σε μια σφαίρα παραγωγής, ενώ σε μια άλλη τα επεξεργάζονται. Ομως, σε όλα αυτά τα ταυτόχρονα προτσές παραγωγής, παρ' όλο που το καθένα από αυτά παρασταίνει μια ανώτερη φάση του προϊόντος, καταναλώνεται ταυτόχρονα, σταθερό κεφάλαιο σε διάφορες αναλογίες"*[53].

Η κατάδειξη της ταυτόχρονης λειτουργίας διαφόρων κλάδων παραγωγής και η αλληλοσυσχέτιση μεταξύ τους είναι σημαντική, αλλά το βασικό ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί είναι *"... ποιός αγοράζει το μέρος του συνολικού προϊόντος, με την αξία του οποίου ξαναγοράζονται τα αναπαραγμένα στο μεταξύ στοχεία του σταθερού κεφαλαίου;"*[53] Η με μια διαφορετική διατύπωση *"Επομένως, η αδιάκοπη πραγματική παραγωγή των στοιχείων του λινού υφάσματος, η συνεχής παραγωγή τους, παράλληλα με την παραγωγή*

του ίδιου του λινού υφάσματος, δεν μπορεί να μας εξηγήσει ακόμα την αναπαραγωγή του σταθερού κεφαλαίου, αν προηγουμένως δεν ξέρουμε από που προέρχεται το κονδύλι, για να αγορασθούν οι 8 πήχες λινό ύφασμα για να ξαναδώσουμε σ' αυτούς τη μορφή του χρήματος, της αυτοτελούς ανταλλακτικής αξίας"[54].

Στην προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος αυτού ο Μαρξ αυξάνει τον αριθμό των σφαιρών παραγωγής, σε μεγάλο ύψος, για να αποδείξει ότι αν τα προϊόντα ανάγονται μόνο σε μισθό και κέρδος τότε δεν μπορεί να απαντηθεί το πρόβλημα της αναπαραγωγής του σταθερού κεφαλαίου. *"Αυτή είναι η ωραία πρόοδος στο άπειρο (progressus ininfinitum) στην οποία οδηγούμαστε, αν παραδεχθούμε ότι όλα τα προϊόντα ανάγονται σε μισθό και κέρδος, σε νεοπροσθέμενη εργασία, και όχι μόνο η εργασία που έχει προστεθεί σε ένα εμπόρευμα, αλλά και το σταθερό του κεφάλαιο, που περιέχεται σ' αυτό το εμπόρευμα και που πρέπει να πληρωθεί από τη νεοπροσθεμένη σε άλλες σφαίρες παραγωγής εργασία"*[55]. Η ανάλυση αυτής της μορφής πρέπει να εγκαταλειφθεί και η έρευνα να στραφεί στην αντικατάσταση του σταθερού κεφαλαίου από το μέρος της αξίας που το ίδιο το σταθερό κεφάλαιο αντιπροσωπεύει στο συνολικό κοινωνικό προϊόν. Ο Μαρξ συνοψίζει την μέχρι στιγμής έρευνα του και υποδεικνύει τις νέες κατευθύνσεις με τον ακόλουθο τρόπο: *"Ας υποθέσουμε ότι το Α είναι το συνολικό προϊόν της κοινωνίας. Στην περίπτωση αυτή το 1/3 από αυτό το συνολικό προϊόν μπορεί να αγοραστεί από τους παραγωγούς για τη δική τους κατανάλωση και να πληρωθεί με το συνολικό ποσόν των μισθών και των κερδών τους = με το σύνολο της νεοπροσθεμένης εργασίας = με το συνολικό ποσό του εισοδήματος τους. Τους λείπει όμως το κονδύλι για να πληρώσουν, να αγοράσουν και να καταναλώσουν τα υπόλοιπα 2/3. Επομένως, όπως η νεοπροσθεμένη εργασία, που αποτελεί το 1/3 της συνολικής εργασίας που περιέχεται στο προϊόν και που αναλύεται σε κέρδος και μισθό, καλύπτει τον ίδιο τον ευατό της με το δικό της προϊόν ή που αποσύρει μόνο εκείνο το μέρος της αξίας του προϊόντος, στο οποίο περιέχεται το 1/3 της συνολικής εργασίας, η νεοπροσθεμένη εργασία ή το ισοδύναμο της, έτσι και τα 2/3 προϋπάρχουσας εργασίας πρέπει να καλυφθούν από το δικό τους προϊόν. Αυτό θα πεί ότι το σταθερό κεφάλαιο μένει ίσο με τον ίδιο τον εαυτό του και αντικατασταίνεται το ίδιο από το μέρος εκείνο της αξίας που αντιπροσωπεύει στο συνολικό προϊόν. Η ανταλλαγή ανάμεσα στα διάφορα εμπορεύματα, η σειρά των αγορών και των πωλήσεων ανάμεσα στις διάφορες σφαίρες παραγωγής, επιφέρει μόνο κατά τούτο μια διαφορά στη μορφή, κατά το ότι το σταθερό κεφάλαιο στις διάφορες σφαίρες παραγωγής καλύπτεται αμοιβαία στην ίδια αναλογία, με την οποία περιέχονται από την αρχή σ' αυτές τις σφαίρες της παραγωγής"*[56].

Ο Μαρξ στην ανάλυση της αναπαραγωγής του σταθερού κεφαλαίου που επακολουθεί, ουσιαστικά δεν ασχολείται τόσο με την αναπαραγωγή όσο με μια μορφή καθετοποίησης της παραγωγής λινού υφάσματος, δηλαδή στην πραγματικότητα, μιας σφαίρας παραγωγής. Για

το λόγο αυτό τα προβλήματα που είχε επισημάνει στο αμέσως προηγούμενο στάδιο της ανάλυσης του παρουσιάζονται ξανά, αλλά με διαφορετικό τρόπο. Ενώ στο προηγούμενο στάδιο η αύξηση του αριθμού των σφαιρών παραγωγής οδήγησε σε αδιέξοδο, το ίδιο συμβαίνει και στο στάδιο αυτό, στο βαθμό που η αύξηση του αριθμού των προϊόντων δεν μπορεί να δώσει λύση στο πρόβλημα. *"Τέλος, θα έπρεπε να σταματήσουμε μπρος σε ένα προϊόν x, στο οποίο η προσθεμένη εργασία είναι τόση, όσο είναι το σταθερό κεφάλαιο όλων των προηγούμενων προϊόντων. Ομως, θα έμενε απούλητο το δικό του σταθερό κεφάλαιο, που αποτελεί τα 2/3 του προϊόντος. Ετσι η λύση του προβλήματος δεν θα προχωρούσε ούτε κατά ένα βήμα. Στο προϊόν x, όπως και στο προϊόν I θα παρέμενε το ερώτημα: Σε ποιόν θα πουληθεί το μέρος του προϊόντος, που αντικατασταίνει το σταθερό κεφάλαιο; Η, μήπως η προσθεμένη εργασία, που αποτελεί το 1/3 του προϊόντος, μπορεί να αντικαταστήσει το 1/3 της νέας εργασίας, που περιέχεται στο προϊόν + τα 2/3 της προϋπάρχουσας εργασίας; Μπορεί το 1/3 να είναι ίσο με τα 3/3;*

Ετσι φάνηκε εδώ, ότι δεν ωφελεί σε τίποτα η μετάθεση της δυσκολίας από το προϊόν I στο προϊόν II κ.λπ., με δύο λόγια, η μεσολάβηση μιας απλής ανταλλαγής εμπορευμάτων"[57].

Η συνέχιση των προσπαθειών του οδήγησε τον Μαρξ σε τρείς λύσεις για το πρόβλημα του σταθερού κεφαλαίου.

(α) Οτι ένα μέρος του σταθερού κεφαλαίου δεν κυκλοφορεί καθόλου αλλά αντικαθιστάται το ίδιο μέσα από τη δική του παραγωγή. Στο σημείο αυτό ο Μαρξ αναφέρεται στη σφαίρα παραγωγής μέσων παραγωγής.

(β) Οτι αυτό που εμφανίζεται σε μια σφαίρα παραγωγής σαν σταθερό κεφάλαιο σε μια άλλη σφαίρα παραγωγής εμφανίζεται σαν νεοδημιουργημένη αξία με τη μορφή εισοδήματος των παραγωγών.

(γ) Οι παραγωγοί μέσων παραγωγής μπορούν να καταναλώσουν το εισόδημά τους με την αγορά καταναλωτικών προϊόντων που παράγονται σε άλλες σφαίρες παραγωγής[58].

Μέχρις εδώ ο Μαρξ έχει επιλύσει το μεγαλύτερο μέρος του προβλήματος της αναπαραγωγής κατανοώντας στα πλαίσια της πρώτης λύσης την αναπαραγωγή του κυκλοφορούντος κεφαλαίου και στις δύο άλλες λύσεις τις ανταλλαγές μεταξύ των σφαιρών παραγωγής μέσων παραγωγής και ειδών κατανάλωσης. Το ερώτημα, λοιπόν, που πρέπει να απαντηθεί είναι αν εκτός από το μέρος του σταθερού κεφαλαίου που επανακυκλοφορεί με τη μορφή του εμπορευματικού προϊόντος *"... υπάρχει ακόμα ένα μέρος του σταθερού κεφαλαίου, που δεν μπαίνει στο καταναλώσιμο προϊόν σαν συστατικό μέρος της αξίας, αλλά που στο πρότσες της παραγωγής αντικατασταίνεται μόνο του σε είδος;"*[59]

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δίνεται κατά τον Μαρξ, με την ανταλλαγή ανάμεσα στις σφαίρες παραγωγής, όπως είχε ήδη επισημάνει και στα *"Grundrisse"* και η ανταλλαγή

αυτή γίνεται με βάση τη φυσική μορφή των εμπορευμάτων. *"Ανάμεσα σε διάφορες σφαίρες παραγωγής, στις οποίες τα προϊόντα ορισμένων μπαίνουν αμοιβαία σαν μέσα παραγωγής στα προϊόντα των άλλων, γίνεται εξ' άλλου ανταλλαγή σε είδος (αν και η ανταλλαγή αυτή συγκαλύπτεται από μια σειρά χρηματικές συναλλαγές) ανάμεσα στα σταθερά κεφάλαιά τους. Εφ' όσον έτσι έχει το ζήτημα, ο καταναλωτής του τελικού προϊόντος, που μπαίνει στη κατανάλωση, δεν χρειάζεται να αντικαταστήσει αυτό το σταθερό κεφάλαιο γιατί έχει ήδη αντικατασταθεί"*[60].

Η αναπαραγωγή, σύμφωνα με τον Μαρξ, θα πρέπει να περιλαμβάνει δύο μορφές ανταλλαγής που διαμεσολαβούνται από το χρήμα. Στις σφαίρες παραγωγής ειδών κατανάλωσης θα εμφανίζονται ανταλλαγές εισοδημάτων και ανταλλαγές εισοδήματος με σταθερό κεφάλαιο. Στις δε σφαίρες παραγωγής μέσων παραγωγής θα γίνεται ανταλλαγή μορφών σταθερού κεφαλαίου. Η ανταλλαγή στις σφαίρες παραγωγής μέσων παραγωγής περιγράφεται με τον εξής τρόπο: *"Είναι ένα μέρος του ετήσιου προϊόντος της εργασίας, όχι όμως του προϊόντος της [νεοπροσθέμενης] στη διάρκεια του έτους εργασίας (αντίθετα είναι ένα μέρος του προϊόντος της εργασίας του δοσμένου έτους συν το προϊόν της προϋπάρχουσας εργασίας) το οποίο (με αμετάβλητους τους όρους παραγωγής) κάθε χρόνο αντικατασταίνεται μόνο του σαν μέσο παραγωγής, σαν σταθερό κεφάλαιο, χωρίς να μπαίνει σε άλλη κυκλοφορία, εκτός από την κυκλοφορία ανάμεσα σε επιχειρηματίες και επιχειρηματίες, και χωρίς να θίξει την αξία του μέρους εκείνου του προϊόντος που μπαίνει στην κυκλοφορία ανάμεσα σε επιχειρηματίες και καταναλωτές"*[61].

Στις σφαίρες παραγωγής ειδών κατανάλωσης οι ανταλλαγές γίνονται πάντα μεταξύ εισοδημάτων με τη μορφή μισθών και κερδών. *"Αν ένας κλάδος βιομηχανίας παράγει προϊόντα, που μπαίνουν μόνο στην ατομική κατανάλωση, που δεν μπαίνουν ούτε σαν μέσα παραγωγής σε μιαν άλλη βιομηχανία (εδώ, όταν γίνεται λόγος για μέσα παραγωγής, εννοείται πάντα σταθερό κεφάλαιο), ούτε στη δική του αναπαραγωγή (όπως λ.χ. στη γεωργία, στη κτηνοτροφία, στην ανθρακοβιομηχανία, στην οποία το ίδιο το κάρβουνο μπαίνει σαν βοηθητική ύλη), τότε το ετήσιο προϊόν αυτού του κλάδου πρέπει να πληρώνεται πάντα από εισόδημα, από μισθό ή κέρδος {ένα ενδεχόμενο περίσσευμα πέρα από το ετήσιο προϊόν δεν έχει καμμία σημασία για το πρόβλημα μας}"*[62].

Πριν προχωρήσουμε, όμως, στην εξέταση της αναπαραγωγής όπως συνεχίζεται σε διάφορα σημεία των *"Θεωριών για την Υπεραξία"*, είναι χρήσιμο να επανέλθουμε στο γενικό μεθοδολογικό πλαίσιο που διαμορφώνεται από το *"κεφάλαιο γενικά"* και τα *"πολλά κεφάλαια"*. Η αρχική διαίρεση του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου στις δύο βασικές υποδιαιρέσεις παραγωγής και η ανταλλαγή μεταξύ τους, συμβαδίζει με την πρόθεση του Μαρξ να παρουσιάσει το ζήτημα αυτό στην εξέταση της διαδικασίας κυκλοφορίας του κεφαλαίου, δηλαδή στην ενότητα του *"κεφαλαίου γενικά"*. *"Είναι φανερό, ότι το ζήτημα που*

αφορά την αναπαραγωγή του σταθερού κεφαλαίου ανήκει στο τμήμα του προτσές αναπαραγωγής ή του προτσές κυκλοφορίας του κεφαλαίου, πράγμα που ωστόσο δεν μας εμποδίζει να ξεδιαλύνουμε εδώ το κύριο πρόβλημα"[63].

Η εξέταση της αναπαραγωγής σηματοδοτεί μια μετατόπιση από το επίπεδο αφαίρεσης του *"κεφαλαίου γενικά"*. Η κατηγορία του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου δεν φαίνεται να ταυτίζεται με τη πραγματική διάσταση του *"κεφαλαίου γενικά"*, ενώ στο τελευταίο φαίνεται να αποδίδεται μόνο η αφηρημένη του διάσταση. Ακόμα, οι διάφορες υποδιαιρέσεις του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου εμφανίζονται μέσα από τη διαδικασία αναπαραγωγής σαν ιδιαίτερες μορφές κεφαλαίου, και για τον λόγο αυτό θα έπρεπε να αποκλεισθούν από την παρουσίαση του *"κεφαλαίου γενικά"*. Εκτός, όμως, από τη διαδικασία αναπαραγωγής υπάρχουν και άλλα θέματα στις *"Θεωρίες για την Υπεραξία"* που δείχνουν τη σταδιακή απαγκίστρωση του Μαρξ από το μεθοδολογικό πλαίσιο του *"κεφαλαίου γενικά"*. Το τελευταίο δεν φαίνεται να αποτελεί το κυριότερο πρόβλημα που απασχολεί τον Μαρξ, όσο η διατύπωση των συνθηκών λειτουργίας της διαδικασίας αναπαραγωγής, που στην πραγματικότητα είναι μια μορφή απλής αναπαραγωγής αφού δεν εμφανίζεται η μετατροπή μέρους της υπεραξίας (ή του κέρδους) σε κεφάλαιο. *"Πρέπει να ξεχωρίζουμε: 1. Το μέρος του εισοδήματος που μετατρέπεται σε νεό κεφάλαιο. Δηλαδή το μέρος του κέρδους που το ίδιο ξανακεφαλοποιείται. Το μέρος αυτό δεν το παίρνουμε εδώ καθόλου υπ' όψη. Ανήκει στο τμήμα για την συσσώρευση"*[64]. Εδώ εμφανίζεται ο μετασχηματισμός μέρους του εισοδήματος -της υπεραξίας- σε κεφάλαιο σαν καθοριστικός παράγοντας για τη συσσώρευση, όπως έχει ήδη επισημανθεί. Και επειδή εδώ το εισόδημα θεωρείται σε αξιακή μορφή το ίδιο ισχύει και για το τμήμα του -την υπεραξία- που μπορεί να κεφαλαιοποιηθεί. Η ανάλυση φαίνεται να κινείται όχι στο επίπεδο του ατομικού κεφαλαίου με τη μετατροπή του κέρδους σε κεφάλαιο όπως στα *"Grundrisse"*, αλλά στο επίπεδο μετατροπής της υπεραξίας σε κεφάλαιο. Το δίλλημα που προβάλλει φαίνεται να είναι: η μετατόπιση από το μεθοδολογικό πλαίσιο του *"κεφαλαίου γενικά"* ή στη προκειμένη περίπτωση -εξέταση της διευρυμένης αναπαραγωγής μόνο στο επίπεδο αφαίρεσης των *"πολλών κεφαλαίων"*. Τα προβλήματα αυτά, σε συνδυασμό και με αυτά που θα αναλύσουμε αργότερα, συνοψίζονται από τον Μαρξ στο τέλος του *"Χειρόγραφου 1861-63"*.

Προς το παρόν, η παρουσίαση της αναπαραγωγής μπαίνει σε μια νέα φάση, αφού απομακρυνόμαστε από την εξέταση πολλών σφαιρών παραγωγής και πολλών προϊόντων και οι ανταλλαγές ανάμεσα στις δύο βασικές υποδιαιρέσεις της παραγωγής εξετάζονται λεπτομερέστερα. Ο Μαρξ θέλει να εξετάσει όλες τις πιθανές περιπτώσεις ανταλλαγής: είτε μεταξύ εισοδημάτων, είτε μεταξύ εισοδήματος και κεφαλαίου, είτε μεταξύ κεφαλαίων. Σε κάθε μια από τις περιπτώσεις αυτές πρέπει να προϋποτίθενται ειδικοί παράγοντες για την πραγματοποίησή της. Στην περίπτωση ανταλλαγής εισοδημάτων είναι απαραίτητο η

παραγωγή των προϊόντων να ανταποκρίνεται στις ποιοτικές και ποσοτικές ανάγκες της συνολικής κοινωνικής ζήτησης. *"Αν τα καταναλώσιμα προϊόντα έχουν παραχθεί στις αναλογίες που ανταποκρίνονται στις ανάγκες της κοινωνίας, επομένως έχουν κατανεμηθεί ανάλογα με τις ανάγκες και οι αντίστοιχες μάζες της κοινωνικής εργασίας, που απαιτούνται για την παραγωγή τους {πράγμα που φυσικά ποτέ δεν μπορεί να γίνεται με ακρίβεια, αλλά γίνονται διαρκώς αποκλίσεις και δυσαναλογίες, που σαν τέτοιες εξισορροπούνται, έτσι όμως που η ίδια η μόνιμη κίνηση της εξισορρόπησης προϋποθέτει τη μόνιμη δυσαναλογία}, τότε το εισόδημα υπάρχει ... ακριβώς στην ποσότητα,στην οποία χρειάζεται σαν είδος κατανάλωσης, δηλαδή αντικαταστάινεται με είδη κατανάλωσης άλλων παραγώγων"*[65].

Εφ' όσον πληρούται η προϋπόθεση της ανταπόκρισης της παραγωγής στις ανάγκες της κοινωνικής ζήτησης, τότε η ανταλλαγή εισοδημάτων θα γίνεται στη προκύπτουσα αναλογία και θα πρόκειται μόνο για απλή ανταλλαγή εμπορευμάτων μεταξύ κλάδων παραγωγής που παράγουν είδη κατανάλωσης. Ο καθοριστικός παράγοντας της ανταλλαγής αυτής δεν είναι η ανταλλαγή εισοδήματος -δηλαδή η συγκεκριμένη τους μορφή σαν εισοδήματα- αλλά η ανταλλαγή ειδών κατανάλωσης μεταξύ των διαφόρων κλάδων που τα παράγουν. Ο Μαρξ περιγράφει την ανταλλαγή αυτή με τον ακόλουθο τρόπο. *"Για το μέρος του εισοδήματος σ' έναν κλάδο παραγωγής (που παράγει καταναλώσιμα εμπορεύματα), το οποίο καταναλώνεται με το εισόδημα ενός άλλου κλάδου παραγωγής, ισχύει ότι η ζήτηση είναι ίση με την δική του προσφορά (εφ' όσον η παραγωγή γίνεται με την απαιτούμενη αναλογικότητα). Είναι το ίδιο, σαν να καταναλώνει ο καθένας αυτό το μέρος του εισοδήματος του. Πρόκειται εδώ μόνο για τη γνωστή μεταμόρφωση του εμπορεύματος: Ε-Χ-Ε' Λινό ύφασμα-χρήμα-σιτάρι"*[66].

Παράλληλα εμφανίζονται ανταλλαγές μεταξύ εισοδημάτων και σταθερού κεφαλαίουμ και η αναπαραγωγή απαιτεί για την εύρυθμη λειτουργία της ότι τα εισοδήματα του τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής να ανταλλάσσονται με εισοδήματα και σταθερό κεφάλαιο του τομέα παραγωγής ειδών κατανάλωσης. Ο Μαρξ εξετάζει τους παραγωγούς του τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής, θεωρώντας ότι το μέρος εκείνο του εμπορευματικού προϊόντος τους που αντιπροσωπεύει εισόδημα μπορεί να καταναλωθεί σαν αξία και όχι με τη φυσική του μορφή σαν αξία χρήσης, γιατί η τελευταία αποκλείει την ατομική τους κατανάλωση. Για το λόγο αυτό οι παραγωγοί μέσων παραγωγής είναι υποχρεωμένοι να μετατρέψουν τα μέσα παραγωγής σε χρήμα, για να μπορέσουν να αποκτήσουν είδη κατανάλωσης. Η διαδικασία αυτή περιγράφεται από τον Μαρξ με τον ακόλουθο τρόπο. *"Έτσι οι παραγωγοί αυτών των μη καταναλωσίμων προϊόντων μπορούν να καταναλώσουν μονάχα την ανταλλακτική αξία τους, αυτό θα πει ότι οφείλουν προηγούμενα να τα μετατρέψουν σε χρήμα, για να ξαναμετατρέψουν αυτό το χρήμα σε καταναλώσιμα εμπορεύματα. Σε ποιόν*

όμως πρέπει να τα πουλήσουν; Σε παραγωγούς άλλων προϊόντων που δεν μπαίνουν στην ατομική κατανάλωση; Στην περίπτωση αυτή θα είχαν στη θέση ενός μη καταναλώσιμου προϊόντος ένα άλλο μη καταναλώσιμο προϊόν. Εχουμε όμως υποθέσει ότι αυτό το μέρος των προϊόντων αποτελεί το εισόδημα τους, ότι τα πουλάνε για να καταναλώσουν την αξία τους σε καταναλώσιμα προϊόντα. Επομένως μπορούν αυτά τα προϊόντα να τα πουλήσουν μονάχα στους παραγωγούς ατομικά καταναλώσιμων προϊόντων"[67].

Αυτή η διάσταση της εμπορευματικής ανταλλαγής αποτελεί ανταλλαγή κεφαλαίου με εισόδημα στο βαθμό που αφορά τους παραγωγούς μέσων παραγωγής. Ταυτόχρονα, λειτουργεί και με αντίστροφη φορά,όσον αφορά τους παραγωγούς ειδών κατανάλωσης. Για τους τελευταίους ένα μέρος του εμπορευματικού προϊόντος τους αποτελεί σταθερό κεφάλαιο που δεν μπορεί να καταναλωθεί ατομικά ούτε να ανταλλαγεί με άλλα είδη κατανάλωσης. Αυτό το μέρος του προϊόντος δεν μπορεί να καταναλωθεί με τη φυσική του μορφή σαν αξία χρήσης και για το λόγο αυτό, οι παραγωγοί ειδών κατανάλωσης είναι υποχρεωμένοι να το μετατρέψουν σε σταθερό κεφάλαιο στη φυσική του μορφή. *"Είναι υποχρεωμένος το μέρος αυτό του προϊόντος του να το καταναλώσει βιομηχανικά, δηλαδή να το καταναλώσει σαν μέσο παραγωγής. Σύμφωνα όμως με την αξία χρήσης του το προϊόν του είναι κατάλληλο να μπεί μόνο στην ατομική κατανάλωση. Δεν μπορεί επομένως να το ξαναμετατρέψει σε είδος στα δικά του στοιχεία παραγωγής. Η αξία της χρήσης αποκλείει τη βιομηχανική κατανάλωσή του. Γι' αυτό ο παραγωγός ενός τέτοιου προϊόντος μπορεί να καταναλώσει βιομηχανικά μόνο την αξία του, πουλώντας το προϊόν του στους παραγωγούς αυτών των στοιχείων παραγωγής του προϊόντος του"*[68].

Με βάση αυτές τις δύο μορφές ανταλλαγής είναι δυνατόν να συλλάβουμε τη συνολική διαδικασία ανταλλαγής και στις δύο της διαστάσεις: σαν ανταλλαγή αξιών χρήσης και ανταλλακτικών αξιών. Για τους παραγωγούς του τομέα παραγωγής ειδών κατανάλωσης έχουμε μετατροπή κεφαλαίου σε αξιακή μορφή,σε κεφάλαιο σε φυσική μορφή αξιών χρήσης. Το μέρος του συνολικού του προϊόντος που είναι ίσο με την αξία του περιεχόμενου σ' αυτό σταθερού κεφαλαίου, μετατρέπεται σε κεφάλαιο στη φυσική του μορφή που είναι η μόνη που του επιτρέπει να λειτουργήσει σαν σταθερό κεφάλαιο.

Για τους παραγωγούς του τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής, η ανταλλαγή αποτελεί μετατροπή του εισοδήματος από τη μια μορφή στην άλλη. Το μέρος του συνολικού προϊόντος που αποτελεί το εισόδημα τους με την αξιακή του μορφή, και που είναι ίσο με το μέρος εκείνο του προϊόντος που αντιπροσωπεύει τη νεοπροστιθέμενη αξία, πρέπει να μετατραπεί σε εισόδημα στη φυσική του μορφή των ειδών κατανάλωσης, για να μπορέσει να καταναλωθεί. Και πριν και μετά την ανταλλαγή αντιπροσωπεύει την σε αξία τη πρώτη φορά και σε αξία χρήσης την άλλη φορά, μόνο μορφή εισοδήματος.

Στη συνέχεια της παρουσίασης της διαδικασίας αναπαραγωγής, ο Μαρξ

συγκεκριμενοποιεί ακόμα περισσότερο τις ανταλλαγές ανάμεσα στους τομείς μέσων παραγωγής και ειδών κατανάλωσης. Ο τομέας παραγωγής ειδών κατανάλωσης παράγει προϊόντα η αξία των οποίων αποτελείται από 2/3 σταθερό κεφάλαιο και από 1/3 νεοπροστιθέμενη αξία σαν εισόδημα. Ο τομέας παραγωγής ειδών κατανάλωσης παράγει προϊόντα η αξία των οποίων αποτελείται από 2/3 σταθερό κεφάλαιο και από 1/3 νεοπροστιθέμενη αξία σαν εισόδημα. Με το δεδομένο αυτό, είναι ικανός να αγοράσει το 1/3 της δικής του παραγωγής. Για να επιτευχθεί, λοιπόν, η αναπαραγωγή πρέπει ο τομέας παραγωγής μέσων παραγωγής να μπορεί να απορροφήσει τα υπόλοιπα 2/3 με βάση τα εισοδήματα που ο ίδιος δημιουργεί και τα οποία δεν μπορούν να αγοράσουν τα δικά του προϊόντα αφού δεν καταναλώνονται ατομικά. Με τον τρόπο αυτό ο τομέας παραγωγής ειδών κατανάλωσης πραγματοποιεί την αξία του σταθερού του κεφαλαίου που χρησιμοποιήθηκε στη παραγωγή. Το σταθερό κεφάλαιο του τομέα παραγωγής ειδών κατανάλωσης πρέπει να αντικατασταθεί μέσα από την ανταλλαγή με τον τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής. Αυτή η ανταλλαγή πρέπει να ενέχει το στοιχείο της αναλογικότητας,στο βαθμό που η αξία των ειδών κατανάλωσης που θα ανταλλαγούν πρέπει να είναι ίση με την αξία της νεοδημιουργημένης αξίας στον τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής.

Εκτός από την αναλογικότητα της ανταλλαγής, που μόλις αναφέραμε, αναγκαίος όρος για τη λειτουργία της αναπαραγωγής, είναι ότι το συνολικό προϊόν του τομέα παραγωγής ειδών κατανάλωσης πρέπει να είναι ίσο με το συνολικό εισόδημα της κοινωνίας.

Το συνολικό εισόδημα της κοινωνίας,δεν είναι τίποτα άλλο, παρά ο συνολικός εργάσιμος χρόνος που στη διάρκεια ενός έτους προστίθεται στο συνολικό σταθερό κεφάλαιο της κοινωνίας. Ο Μαρξ το προσδιορίζει και από την πλευρά της ανταλλακτικής του αξίας και από την πλευρά της αξίας χρήσης του. *"Το προϊόν Α αντιπροσωπεύει, σύμφωνα με την αξία χρήσης του, το συνολικό μέρος του χρονιάτικου συνολικού προϊόντος, που στη διάρκεια του έτους μπαίνει στην ατομική κατανάλωση. Σύμφωνα με την ανταλλακτική του αξία αντιπροσωπεύει τη συνολική ποσότητα της εργασίας που έχει νεοπροστεθεί από τους παραγωγούς στη διάρκεια του έτους"*[69]. Η μοναδική μορφή ανταλλαγής που επέμενε να εξατασθεί από τον Μαρξ, ήταν η ανταλλαγή μεταξύ κεφαλαίων, δηλαδή μέσα στα πλαίσια του τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής. Στο βαθμό που το σταθερό κεφάλαιο αποτελεί μέρος του συνολικού εμπορευματικού προϊόντος, πρέπει να αντικατασταθεί όχι μόνο στην ίδια αναλογία που συμμετέχει στο συνολικό προϊόν, αλλά και στην ίδια μορφή για να μπορεί να λειτουργήσει σαν σταθερό κεφάλαιο. Αυτή η αντικατάσταση γίνεται μέσα στα πλαίσια του τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής είτε με άμεση αναπαραγωγή -σε ορισμένους κλάδους- είτε με ανταλλαγή με τη μορφή αξιών χρήσης μεταξύ των παραγωγών αυτού του τομέα. Κατά τον Μαρξ το σταθερό κεφάλαιο αντικαθίσταται με δύο τρόπους. *"Εν μέρει με δική του (φυτική ή ζωτική) αναπαραγωγή, όπως γίνεται αυτό σ' όλη τη γεωργία και κτηνοτροφία.*

Ενμέρει με ανταλλαγή σε είδος των μερών του ενός σταθερού κεφαλαίου με τα μέρη του άλλου σταθερού κεφαλαίου, μπαίνοντας το προϊόν της μιας σφαίρας σαν πρώτη ύλη ή σαν μέσο παραγωγής στην άλλη σφαίρα και αντίστροφα. Επομένως με το ότι τα προϊόντα των διαφόρων σφαιρών παραγωγής, τα διάφορα είδη σταθερού κεφαλαίου, μπαίνουν αμοιβαία in natura το ένα στο άλλο σαν όροι της παραγωγής"[70].

Εδώ περιγράφεται λοιπόν αντικατάσταση του σταθερού κεφαλαίου από σταθερό κεφάλαιο. Αν αυτή η αντικατάσταση γίνεται άμεσα χωρίς να διαμεσολαβείται από ανταλλαγή, τότε από τη πλευρά της αξίας χρήσης έχουμε ανταλλαγή προϊόντων στη φυσική τους μορφή που εισέρχονται αμοιβαία και λειτουργούν στις αντίστοιχες διαδικασίες παραγωγής, με τρόπο ώστε κάθε μία από αυτές τις αξίες χρήσης να καταναλώνεται βιομηχανικά από τον παραγωγό του άλλου προϊόντος.

Η εξέταση από τον Μαρξ των τριών μορφών της ανταλλαγής -μεταξύ εισοδημάτων μεταξύ εισοδήματος και κεφαλαίου και μεταξύ κεφαλαίων- ολοκληρώνει μόνο ένα μερος της παρουσιασης της διαδικασίας αναπαραγωγής. Πρέπει να διερευνηθούν και μια σειρά άλλα ζητήματα με σπουδαιότερα τα εξής:

(α) Στη μέχρι στιγμής παρουσίαση της αναπαραγωγής, ο όρος εισόδημα περιλάμβανε τόσο το μισθό εργασίας όσο και το κέρδος του κεφαλαιοκράτη χωρίς κανένα διαχωρισμό που όμως, είναι απαραίτητο να γίνει, γιατί μέχρι τώρα φαίνεται σα να συμμετέχει στο κυκλοφοριακό κεφάλαιο των κεφαλαιοκρατών.

(β) Η ανταλλαγή στις τρεις εκδοχές της, δηλαδή μεταξύ εισοδημάτων, μεταξύ εισοδήματος και κεφαλαίου και μεταξύ κεφαλαίων, θα παρουσιάζει μεταβολές όχι μόνο αν διαιρεθεί το εισόδημα σε μισθό και κέρδος, αλλά και αν ταυτόχρονα κεφαλαιοποιείται ένα μέρος του κέρδους: Οι μεταβολές και στις τρεις εκδοχές της ανταλλαγής συνδέονται με διαφοροποιήσεις στις ανταλλαγές των προϊόντων με τη μορφή της ανταλλακτικής αξίας, αλλά και με τη φυσική μορφή της αξίας χρήσης.

(γ) Είναι εξαιρετικά δύσκολο να ενταχθεί όλη η διαδικασία αναπαραγωγής του συνολικά κοινωνικού κεφαλαίου μέσα στο μεθοδολογικό πλαίσιο του *"κεφαλαίου γενικά"*. Και αυτό γιατί όσο πιο σύνθετη γίνεται η ανάλυση, τόσο περισσότερα στοιχεία προκύπτουν -στα οποία θα αναφερθούμε στην συνέχεια- που διαμορφώνουν όρους υπέρβασης αυτού του μεθοδολογικού πλαισίου.

(δ) Πρέπει να βρεθεί ένας σχηματοποιημένος τρόπος παρουσίασης της όλης διαδικασίας αναπαραγωγής που να μπορεί να περιλαμβάνει όχι μόνο τις ανταλλαγές, στην οποιαδήποτε μορφή τους, αλλά ταυτόχρονα, να ενσωματώνει και τις αναγκαίες συνθήκες ισορροπίας. Στις *"Θεωρίες για την Υπεραξία"* ο Μαρξ εξετάζει και τον τρόπο παρουσίασης της διαδικασίας αναπαραγωγής από τους Φυσιοκράτες, αναλύοντας το *"Tableau Economique του Κεναί"*, από την άποψη της δυνατότητας απόδοσης όλων των αλληλε-

ξαρτήσεων των οικονομικών κατηγοριών που περιέχει, χωρίς να φαίνεται ότι ο ίδιος σκόπευε να υιοθετήσει ένα παρόμοιο τρόπο παρουσίασης. Στην πρώτη αναφορά του στους Φυσιοκράτες ο Μαρξ διαπιστώνει ότι *"Εκτός από την ανάλυση αυτή των υλικών στοιχείων, από τα οποία αποτελείται το κεφάλαιο μέσα στο προτσές εργασίας, οι φυσιοκράτες βλέπουν τις μορφές που παίρνει το κεφάλαιο στην κυκλοφορία (capital fixe, capital circulant, αν και το κάνουν αυτό, χρησιμοποιώντας ακόμα άλλη ορολογία) και γενικά τη σχέση ανάμεσα στο προτσές κυκλοφορίας και στο προτσές αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Σ' αυτό πρέπει να επανέλθουμε στο κεφάλαιο για την κυκλοφορία"*[71].

Βλέπουμε όμως ότι ο Μαρξ δεν εξετάζει τις απόψεις τών Φυσιοκρατών στο κεφάλαιο για τη κυκλοφορία, αλλά σ' αυτό το σημείο των *"Θεωριών για την Υπεραξία"* γεγονός που αποδεικνύει αυτό που έχει ήδη επισημανθεί, δηλαδή μια απόκλιση από την κατ' αρχήν μεθοδολογία που δεν φαίνεται ικανή να ενσωματώσει την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου και τη συνυπάρχουσα έννοια των ατομικών κεφαλαίων όπως αυτά εμφανίζονται στους διάφορους τομείς της κοινωνικής παραγωγής.

Η προσπάθεια των Φυσιοκρατών -και ιδιαίτερα του Κεναί- για να παρουσιασθεί η συνολική διαδικασία παραγωγής του κεφαλαίου σαν διαδικασία αναπαραγωγής και η κυκλοφορία σαν η μορφή αυτής της διαδικασίας αναπαραγωγής χαρακτηρίστηκε από τον Μαρξ σαν *"...μια στον ανώτατο βαθμό μεγαλοφυής ιδέα, αναμφισβήτητα η πιο μεγαλοφυής, που οφείλουμε ως τώρα στην πολιτική οικονομία"*[72].

Μπορούμε να παρατηρήσουμε στο σημείο αυτό, σε συνάρτηση με όλες τις προηγούμενες αναφορές, ότι ο Μαρξ αρχίζει να αποκλείνει από την αντίληψη των *"Grundrisse"* για την παρουσίαση της αναπαραγωγής σαν διαδικασίας παραγωγής και της κυκλοφορίας σαν μορφής αυτής της διαδικασίας, στο βαθμό που στο προηγούμενο έργο του θεωρούσε ότι η παρουσίαση της κυκλοφορίας και της αναπαραγωγής της οποίας αποτελεί μορφή δεν θα μπορούσε να εξετασθεί στο επίπεδο αφαίρεσης του *"κεφαλαίου γενικά"*.

Το *"Tableau Economique"* θεωρήθηκε από τον Μαρξ ότι αναπαριστούσε με ακριβή τρόπο τις αλληλοσυσχετίσεις στην ποσοτική τους διάσταση, ανάμεσα σε διάφορους τομείς παραγωγής που θα έπρεπε να επιτευχθούν για να λειτουργήσει η διαδικασία αναπαραγωγής. Ο Μαρξ ασκεί κριτική στους Φυσιοκράτες για τη διαίρεση της συνολικής παραγωγής σε αγροτική και βιομηχανική, για τη βαρύτητα που δίνουν στο αγροτικό κεφάλαιο σε σχέση με το βιομηχανικό, στη διάκριση του κεφαλαίου με βάση τη διαδικασία κυκλοφορίας σε πάγιο και κυκλοφορούν, και στην ιδιαίτερη ταξική δομή που αναλύουν, η οποία δεν φαίνεται να αντιστοιχεί στην πραγματικότητα της καπιταλιστικής κοινωνίας. Παράλληλα εξετάζει με μεγάλη λεπτομέρεια όλες τις αλληλοσυσχετίσεις των τομέων παραγωγής[73] για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το *"Tableau Economique"* αναπαριστούσε μόνο τη κυκλοφορία μεταξύ των διαφόρων τομέων και όχι τις ενδοτομειακές ανταλλαγές, γεγονός που καταδείκνυε τον

περιορισμένο χαρακτήρα του σαν σχήματος αναπαραγωγής. Φθάνει λοιπόν στο σημείο να αντικαταστήσει το *"Tableau του Κεναί"* με ένα δικό του *"Tableau Economique"* όπως το ονομάζει[74], που αποτελείται από τον τομέα Ι που παράγει είδη κατανάλωσης και από τον τομέα ΙΙ που παράγει μέσα παραγωγής και έχει την εξής μορφή:

I.	Τρόφιμα	$400_{\sigma 1} + 100_{\mu 1} + 200_{u1}$	= 700
II.	Μηχανήματα και βοηθητικές ύλες	$533\ 1/3_{\sigma 2} + 133\ 1/3_{\mu 2} + 266\ 2/3_{u2}$	= 933 1/3
III.	Συνολικό Προϊόν	$933\ 1/3_{\sigma} + 233\ 1/3_{\mu} + 466_{u}$	= 1633 1/3

όπου σ=σταθερό καφάλαιο, μ=μεταβλητό κεφάλαιο, υ=υπεραξία

Το προϊόν των τομέων Ι και ΙΙ αποτελείται από είδη συντήρησης και μέσα παραγωγής στη φυσική τους μορφή και μόνο τα τελαυταία επανεισέρχονται στη διαδικασία αναπαραγωγής με τη δεδομένη φυσική τους μορφή.

Στον τομέα Ι η αξία του σταθερού κεφαλαίου $400_{\sigma 1}$ έχει ήδη ενσωματωθεί στο προϊόν και για το λόγο αυτό πρέπει να αντικατασταθεί. Το μεταβλητό κεφάλαιο είναι $100_{\mu 1}$ και η υπεραξία 200_{u1}, γιατί ο Μαρξ έχει κάνει την υπόθεση ότι ο εργάτης εργάζεται το 1/3 της εργάσιμης ημέρας για τον εαυτό του και τα 2/3 για τον κεφαλαιοκράτη. Ο Μαρξ παρατηρεί ότι το $100_{\mu 1}$ που αποτελεί την αξιακή μορφή του εισοδήματος για τους εργάτες επανεπιστρέφει στους κεφαλαιοκράτες του τομέα Ι. Τα 200_{u1} εξετάζονται από τον Μαρξ και στη γενική τους μορφή, δηλαδή σαν κέρδος το οποίο διαιρείται σε βιομηχανικό κέρδος (συμπεριλαμβανομένου και του εμπορικού) σε τόκο και σε γαιοπρόσοδο. Η ανάλυση του κέρδους από τον Μαρξ στις διαφορετικές συνιστώσες του, δεν είναι αναγκαία στο σημείο αυτό, αφού δεν αλλάζει σε τίποτα τη διαδικασία παραγωγής, μια και ολόκληρο το 200_{u1} χρησιμοποιείται για την αγορά ειδών κατανάλωσης και επομένως επιστρέφει πάλι στους κεφαλαιοκράτες του τομέα Ι.

Αυτό που είναι εμφανές στο σημείο αυτό, και που ο Μαρξ δεν το επαναλαμβάνει κατά την παρουσίαση της αναπαραγωγής στο *"Κεφάλαιο"* είναι ότι η διάσπαση του κέρδους στις διάφορες συνιστώσες του είχε σαν σκοπό να βοηθήσει στην αναπαράσταση μιας ταξικής δομής που να προσιδιάζει στην καπιταλιστική κοινωνία. Και αυτό γιατί το σχήμα αναπαραγωγής που δημιουργεί εδώ ο Μαρξ, έρχεται σε αντιπαράθεση με το *"Tableau Economique"* του Κεναί που αντιπροσωπεύει μια ταξική διαίρεση της καπιταλιστικής κοινωνίας. Οι Φυσιοκράτες προσδιορίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στην παραγωγική τάξη, στη

τάξη των γαιοκτημόνων και στη στείρα τάξη σαν αντιπροσωπευτικές του καπιταλισμού, ενώ ο Μαρξ δίνει βάρος στην ταξική διάκριση ανάμεσα στην εργατική τάξη και την τάξη των κεφαλαιοκρατών -με τις διάφορες ομάδες που την απαρτίζουν και οι οποίες, τελείως σχηματικά, αντιστοιχούν στις κατηγορίες που προκύπτουν από τη διάσπαση του κέρδους.

Συνοψίζοντας την ανάλυση του τομέα Ι παραγωγής ειδών κατανάλωσης παρατηρούμε ότι από το προϊόν 700 τα $100_{\mu 1}$ και τα $200_{\upsilon 1}$ έχουν επιστρέψει στα χέρια των κεφαλαιοκρατών αυτού του τομέα. Παραμένει, λοιπόν, ένα περίσσευμα 400 προϊόντων στη φυσική του μορφή -σαν αξιών χρήσης- που έχει παράγει ο τομέας και ένα έλλειμμα 400 σε σταθερό κεφάλαιο που έχει ήδη ενσωματωθεί στο προϊόν και που πρέπει να αντικατασταθεί για να λειτουργήσει η διαδικασία αναπαραγωγής. Στον τομέα ΙΙ παραγωγής μέσων παραγωγής οι εργάτες και οι κεφαλαιοκράτες του τομέα θα αγοράσουν με τα εισοδήματά τους 133 1/3 $_{\mu 2}$ και 266 2/3 $_{\upsilon 2}$ είδη κατανάλωσης από τον τομέα Ι. Ο Μαρξ και στο σημείο αυτό αναλύει την υπεραξία του τομέα ΙΙ με τον ίδιο τρόπο που χρησιμοποίησε για τον τομέα Ι. Επομένως γίνεται μια μεταφορά αξίας 400 από τον τομέα ΙΙ στον τομέα Ι, ο οποίος μεταφέρει το πλεόνασμα του προϊόντος του στον τομέα ΙΙ. Ταυτόχρονα με την αξία 400 οι κεφαλαιοκράτες του τομέα Ι αγοράζουν το σταθερό κεφάλαιο αξίας 400 από τον τομέα ΙΙ που τους είναι απαραίτητο για τη λειτουργία τους. Επομένως από το συνολικό προϊόν του τομέα ΙΙ που είναι 933 1/3 μετά την αγορά μέσων παραγωγής αξίας 400 από τον τομέα Ι μένει ένα υπόλοιπο 533 1/3 με το οποίο αντικαθίσταται το σταθερό κεφάλαιο του τομέα ΙΙ που έχει ήδη χρησιμοποιηθεί στην παραγωγή.

Σε σχέση με το συνολικό προϊόν το καθαρό προϊόν του τομέα ΙΙ εμφανίζεται σαν το συνολικό σταθερό κεφάλαιο της κοινωνίας και το καθαρό προϊόν του τομέα Ι εμφανίζεται σαν το προϊόν που αντικαθιστά το μεταβλητό κεφάλαιο της κοινωνίας και αποτελεί το εισόδημα του συνόλου των κεφαλαιοκρατών.

Αυτή είναι η πρώτη προσπάθεια σχηματοποίησης της αναπαραγωγής που προσεγγίζει σχεδόν με ακρίβεια την αντίστοιχη του *"Κεφαλαίου"* -αν και οι τομείς είναι αντεστραμμένοι σε σχέση με το *"Κεφάλαιο"*- αλλά δεν περιλαμβάνει παρα μόνο τις βασικές ανταλλαγές που είναι απαραίτητες για τη λειτουργία της αναπαραγωγής και όχι όλες τις σχέσεις που εμφανίζονται στο *"Κεφάλαιο"* καθώς και τις συνθήκες που πρέπει να εκπληρούνται για να υπάρχει ισορροπία. Οι τελευταίες αν και αναφέρονται, ωστόσο δεν τυποποιούνται ακόμα, με τη μορφή που έχουν στο *"Κεφάλαιο"*. Ο Μαρξ παρουσιάζει ξανά την απλή αναπαραγωγή στο τρίτο μέρος των *"Θεωριών για την Υπεραξία"* στο τετράδιο XIV που έχει γραφεί πριν από το γράμμα στον Ενγκελς που έχουμε ήδη αναφέρει[75].

Εδώ επαναλαμβάνονται όλες οι ανταλλαγές μεταξύ κεφαλαίου και εισοδήματος, μόνο που το εισόδημα διασπάται σε μεταβλητό κεφαλαίο και υπεραξία για να εξετασθούν λεπτομερέστερα οι ανταλλαγές σε σχέση με το μεταβλητό κεφάλαιο. Η αναφορά του Μαρξ

γίνεται τόσο στο επίπεδο της απλής αναπαραγωγής όσο και της διευρυμένης αναπαραγωγής ή όπως τις ονομάζει στη συγκεκριμένη περίπτωση *"αναπαραγωγή στη δοσμένη κλίμακα"* και *"αναπαραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα"* ή *"συσσώρευση"*[76]. Ισχύουν, λοιπόν, τα εξής:

Α) Για τους παραγωγούς των μέσων συντήρησης

- Το μεταβλητό κεφάλαιο αυτού του τομέα αποτελεί το εισόδημα του εργάτη στη φυσική του μορφή, δηλαδή σαν σύνολο αξιών χρήσης που μπορούν να καταναλωθούν ατομικά. Με το μέρος αυτό του συνολικού προϊόντος αγοράζεται ξανά η εργασία του εργάτη. Εδώ βρισκόμαστε μπροστά σε μια ανταλλαγή ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία ή όπως περιγράφεται από τον Μαρξ: *"Πρόκειται για ανταλλαγή ενός μέρους της νεοπροσθεμένης εργασίας με άλλη μέσα στα πλαίσια της ίδιας κατηγορίας (μέσα συντήρησης)"*[77].
- Η υπεραξία είναι το μέρος του πρόσθετου προϊόντος που καταναλώνεται από τους κεφαλαιοκράτες αυτού του τομέα είτε στη φυσική μορφή των αξιών χρήσης με την οποία υπάρχει είτε με ενδοτομεακή ανταλλαγή, δηλαδή με μια ανταλλαγή εισοδημάτων μεταξύ των κεφαλαιοκρατών αυτού του τομέα *"Πρόκειται για ανταλλαγή εισοδήματος με εισόδημα και ανάγονται και τα δύο σε νεοπροσθεμένη εργασία"*[78].
- Το σταθερό κεφάλαιο υπάρχει με τη φυσική μορφή ειδών κατανάλωσης και ανταλλάσσεται με ένα μέρος του προϊόντος των παραγωγών που παράγουν μέσα παραγωγής και συγκεκριμένα με το μέρος εκείνο του προϊόντος του τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής που αντιπροσωπεύει νεοδημιουργημένη αξία. Το μέρος αυτό αποτελείται από τα ισοδύναμα του μεταβλητού κεφαλαίου και της υπεραξίας του τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής. Εδώ έχουμε διπλή ανταλλαγή: νεοδημιουργημένης εργασίας με σταθερό κεφάλαιο, και εισοδήματος με κεφάλαιο[79].

Β) Για τους παραγωγούς μέσων παραγωγής

- Οσον αφορά την υπεραξία και το μεταβλητό κεφάλαιο αυτού του τομέα που βρίσκεται σε φυσική μορφή και μπορεί να καταναλωθεί μόνο παραγωγικά, ανταλλάσσεται με είδη κατανάλωσης με τον τρόπο που έχουμε ήδη περιγράψει.
- Το σταθερό κεφάλαιο του τομέα αυτού αντικαθίσταται είτε με άμεση παραγωγή είτε με ανταλλαγές σε φυσική μορφή των μέσων παραγωγής μέσα στα πλαίσια αυτού του τομέα.

Τα ερωτήματα που θέτει ο Μαρξ σχετίζονται με τον προσδιορισμό του μέρους του συνολικού προϊόντος που αντιπροσωπεύει νεοπροστιθέμενη εργασία. Ονομάζει Σ = σταθερό κεφάλαιο, Μ = μεταβλητό κεφάλαιο και Ε = πρόσθετο προϊόν ή εισόδημα και διακρίνει τους δύο βασικούς τομείς, με αντίστοιχα συνολικά προϊόντα Π^{α} και Π^{β}.

(Α) Καταναλώσιμα είδη για την ατομική κατανάλωση (80)

Μ + Ε = προσθεμένη κατά τη διάρκεια του έτους εργασία

Σ = διατηρημένη αξία

Π^{α} - Σ = νεοπροσθεμένη κατά τη διάρκεια του χρόνου εργασία

(Β) Είδη για παραγωγική κατανάλωση

Μ′′ + Ε′′ = νεοπροσθεμένη εργασία

Σ′′ = διατηρημένη αξία

Σύμφωνα με την ανταλλαγή των δύο τομέων Μ′′ + Ε′′ = Σ

Π^{β} - Σ′′ = νεοπροσθεμένη εργασία = Μ′′ + Ε′′ = Σ

Υστερα από όλες τις ανταλλαγές παρατηρούμε ότι:

Π^{α} = νεοπροσθεμένη εργασία

Π^{β} = διατηρημένη εργασία

Ή όπως το εκφράζει με μια άλλη διατύπωση ο Μαρξ: *"Ολόκληρο το μέρος του ετήσιου προϊόντος, που σαν μεταβλητό κεφάλαιο αποτελεί το εισόδημα του εργάτη και σαν πρόσθετο προϊόν το κονδύλι κατανάλωσης των καπιταλιστών, ανάγεται λοιπόν σε νεοπροσθεμένη εργασία, ενώ όλο το υπόλοιπο μέρος του προϊόντος, που αντιπροσωπεύει σταθερό κεφάλαιο, ανάγεται μόνο σε διατηρημένη παλιά εργασία και αντικατασταίνει μόνο σταθερό κεφάλαιο"*[81]. Η εξέταση της αναπαραγωγής σε διευρυμένη κλίμακα μπορεί, σύμφωνα με τον Μαρξ να καταδείξει ότι το εισόδημα, το σταθερό κεφάλαιο και το μεταβλητο κεφάλαιο αποτελούν ιδιοποιημένη ξένη εργασία που αποσπάται από τον κεφαλαιοκράτη χωρίς τη πληρωμή ενός ισοδύναμου[82].

Το αριθμητικό παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο Μαρξ σχηματοποιείται με τον εξής τρόπο:

ΧΡΟΝΟΣ	ΚΕΦΑΛΑΙΟ	ΚΕΡΔΟΣ	ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ	ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΗ
1ος	500	100	50	
2ος	550	110	55	
3ος	605	121	60	
4ος	665	133	66	
5ος	731	146	73	
6ος	804	160	80	
7ος	884	176	88	
8ος	972	194	97	
			569	ΣΥΝΟΛΟ

Θεωρώντας ότι το 1/2 του κέρδους συσσωρεύεται, ο Μαρξ θέλει να αποδείξει ότι μετά από οκτώ χρόνια το κεφάλαιο του κεφαλαιοκράτη σχεδόν διπλασιάζεται, ενώ ο ίδιος στο διάστημα αυτό καταναλώνει περισσότερο από το αρχικό κεφάλαιο που διέθετε. Επομένως, όλο το νέο κεφάλαιο αποτελείται μόνο από ιδιοποιημένη εργασία του εργάτη.

Στο τέλος της παρουσίασης της διευρυμένης αναπαραγωγής ο Μαρξ κάνει μια σημαντική παρατήρηση μεθοδολογικής σημασίας, που αφορά την αξία χρήσης, στη συγκεκριμένη λειτουργία της μέσα στη διαδικασία αναπαραγωγής. Εδώ αναφέρεται μόνο σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, που η αξία χρήσης αποκτά οικονομική σημασία, αλλά αποτελεί μια από τις σημαντικότερες μια και σχετίζεται με την συνολική αναπαραγωγή. *"Κατά την εξέταση της υπεραξίας σαν τέτοιας δεν έχει σημασία ποια είναι η φυσική μορφή του προϊόντος, δηλαδή του πρόσθετου προϊόντος. Κατά την εξέταση του πραγματικού προτσές αναπαραγωγής έχει σημασία η φυσική του μορφή, εν μέρει για να κατανοηθούν οι ίδιες οι μορφές του, εν μέρει για να κατανοηθεί η επίδραση που ασκεί στην αναπαραγωγή η παραγωγή ειδών πολυτελείας κλπ. Εδώ έχουμε πάλι ένα παράδειγμα, για το πως αποκτάει οικονομική σημασία η αξία χρήσης, σαν τέτοια"*[83].

Η παρουσίαση της οικονομικής σημασίας της αξίας χρήσης στη διαδικασία αναπαραγωγής γίνεται από τον Μαρξ στο *"Κεφάλαιο"*, όταν εξετάζεται η αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου και στο επίπεδο των ανταλλακτικών αξιών και στο επίπεδο των αξιών χρήσης.

Στις *"Θεωρίες για την Υπεραξία"* εμφανίζονται, επίσης, μια σειρά παρεμφερή θέματα, η εξέταση των οποίων συμβάλλει στην αλλαγή του μεθοδολογικού σχεδίου του Μαρξ από τα *"Grundrisse"* στο *"Κεφάλαιο"*. Εξετάζοντας το ζήτημα της γαιοπροσόδου σε σχέση με το ποσοστό κέρδους σημειώνει σχετικά *"... τα διάφορα μέρη του κεφαλαίου σχετίζονται μεταξύ τους έτσι, όπως σχετίζονται, αν φαντασθούμε το συνολικό άθροισμα των κεφαλαίων, το κεφάλαιο ολόκληρης της τάξης των κεφαλαιοκρατών, σαν ένα μέγεθος, πάνω στη βάση του οποίου υπολογίζεται η συνολική υπεραξία... Στην περίπτωση αυτή πράγματι το κάθε κομμάτι αυτού του συνολικού κεφαλαίου θα συμμετείχε ανάλογα με το μέγεθος του στη συνολική υπεραξία και θα έπαιρνε ένα αντίστοιχο μέρος της. Και επειδή το κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο θα έπρεπε να θεωρείται σαν μέτοχος αυτού του συνολικού κεφαλαίου, θα ήταν σωστό το γεγονός ότι πρώτον το ποσοστό του κέρδους γι' αυτό το ξεχωριστό κεφάλαιο, θα ήταν σωστό το γεγονός ότι πρώτον το ποσοστό του κέρδους γι' αυτό το ξεχωριστό κεφάλαιο θα είναι το ίδιο, όπως και για κάθε άλλο μέρος του κεφαλαίου, γιατί ίσα σε μέγεθος κεφάλαια αποφέρουν ίσα σε μέγεθος κέρδη, και δεύτερο, πράγμα που προκύπτει μόνο του από το πρώτο, ότι η μάζα του κέρδους εξαρτιέται από το μέγεθος του κεφαλαίου, από τον αριθμό των μεριδίων σ' αυτό το συνολικό κεφάλαιο, που ανήκουν στον κεφαλαιοκράτη. Ο συναγωνισμός των κεφαλαίων έχει την τάση να*

μεταχειρίζεται κάθε κεφάλαιο σαν ένα κομμάτι του συνολικού κεφαλαίου και επομένως να ρυθμίζει ανάλογα τη συμμετοχή του στην υπεραξία, επομένως και στο κέρδος. Αυτό το πετυχαίνει λίγο-πολύ ο συναγωνισμός με τις εξισώσεις του"[84].

Στην πραγματικότητα ο συναγωνισμός κινείται σε δύο επίπεδα. Μέσα στα πλαίσια μιας σφαίρας παραγωγής διαμορφώνει την αγοραία τιμή και μεταξύ διάφορων σφαιρών παραγωγής εξισώνει τις αξίες στις μέσες τιμές. *"Στο συναγωνισμό πρέπει να διακρίνουμε μια διπλή κίνηση εξίσωσης. Στα πλαίσια της ίδιας σφαίρας παραγωγής τα κεφάλαια εξισώνουν τις τιμές των εμπορευμάτων που παράγονται στα πλαίσια αυτής της σφαίρας στην ίδια αγοραία τιμή, αδιάφορο ποιά είναι η σχέση της αξίας αυτών των εμπορευμάτων προς την τιμή αυτή. Η μέση αγοραία τιμή θα έπρεπε να είναι ίση με την αξία του εμπορεύματος, αν δεν υπήρχε η εξίσωση ανάμεσα στις διάφορες σφαίρες παραγωγής. Ανάμεσα σ' αυτές τις διάφορες σφαίρες ο συναγωνισμός εξισώνει τις [αγοραίες] αξίες στις μέσες τιμές, εφ' όσον η επίδραση των κεφαλαίων μεταξύ τους δεν παρεμποδίζεται, δεν διαταράσσεται από ένα τρίτο στοιχείο -από τη γαιοκτησία κ.λπ."*[85].

Στη δεύτερη περίπτωση, δηλαδή στις διάφορες σφαίρες παραγωγής, ο συναγωνισμός συντελεί στη διαμόρφωση του γενικού ποσοστού κέρδους μέσα από την εξίσωση των αγοραίων αξιών σε αγοραίες τιμές. *"Αυτό που επιφέρει ο συναγωνισμός στην ίδια σφαίρα παραγωγής είναι ο καθορισμός της αξίας του εμπορεύματος στη σφαίρα αυτή από τον χρόνο εργασίας, που απαιτείται κατά μέσο όρο σ' αυτήν, δηλαδή η δημιουργία της αγοραίας αξίας. Αυτό που επιφέρει ο συναγωνισμός ανάμεσα στις διάφορες σφαίρες παραγωγής, είναι η δημιουργία του ίδιου γενικού ποσοστού του κέρδους στις διάφορες σφαίρες με την εξίσωση των διάφορων αγοραίων αξιών σε αγοραίες τιμές, οι οποίες παρασταίνουν τις τιμές κόστους, που είναι διαφορετικές από τις πραγματικές αγοραίες αξίες. Σ' αυτήν τη δεύτερη περίπτωση λοιπόν, ο συναγωνισμός δεν τείνει καθόλου στην προσαρμογή των τιμών των εμπορευμάτων στις αξίες τους, αλλά αντίθετα στην αναγωγή των αξιών τους σε τιμές κόστους διαφορετικές απ'αυτές, στην άρση των διαφορών των αξιών τους από τις τιμές κόστους"*[86].

Με βάση αυτές τις παραδοχές ο Μαρξ μπορεί να ερμηνεύσει το ζήτημα της γαιοπροσόδου με βάση το νόμο της αξίας. Αν η αξία των προϊόντων της γής είναι μεγαλύτερη από τη μέση τιμή και τα προϊόντα αυτά μπορούν να πουληθούν στην αξία τους, τότε πραγματοποιούν ένα επιπλέον κέρδος -σε σχέση με το μέσο κέρδος- που ο γαιοκτήμονας το ιδιοποιείται σαν γαιοπρόσοδο. *"Δεν μένει λοιπόν άλλο από το να παραδεχθούμε, ότι σ' αυτή την ιδιαίτερη σφαίρα παραγωγής υπάρχουν ιδιαίτερες συνθήκες, επιδράσεις, χάρη στις οποίες οι τιμές των εμπορευμάτων πραγματοποιούν στην τιμή τους όλη την ενυπάρχουσα σ' αυτά υπεραξία, αντί,... να πραγματοποιούν μόνο τόση από την υπεραξία τους, όση αποφέρει το γενικό ποσοστό του κέρδους, αντί να*

πέφτουν οι μέσες τιμές τους τόσο χαμηλά κάτω από την αξία τους, ώστε να αποφέρουν μόνο το γενικό ποσοστό του κέρδους ή η μέση τιμή τους να μην είναι μεγαλύτερη απ' ότι σε όλες τις άλλες σφαίρες παραγωγής του κεφαλαίου"[87].

Φαίνεται, ότι ο Μαρξ αποφάσισε να ενσωματώσει στην έννοια του *"κεφαλαίου γενικά"* τόσο τη διαδικασία εξίσωσης του μέσου ποσοστού κέρδους, όσο και της γαιοπροσόδου στο βαθμό που αντικατοπτρίζει την προηγούμενη διαδικασία[88]. Δεν φαίνεται να διατυπώνει καμμία αιτιολογία γι' αυτό, αν και υπάρχουν κάποιες ανάλογες αντιμετωπίσεις άλλων θεμάτων -συγκεκριμένα στο ζήτημα του επιτοκίου. *"Αν είναι δοσμένο το ποσοστό του κέρδους, τότε το σχετικό ύψος του ποσοστού τόκου εξαρτιέται από την αναλογία στην οποία χωρίζεται το κέρδος σε τόκο και σε βιομηχανικό κέρδος. Αν είναι δοσμένη η αναλογία αυτού του χωρισμού, τότε το απόλυτο ύψος του ποσοστού του τόκου (δηλαδή η σχέση του τόκου προς το κεφάλαιο) εξαρτιέται από το ποσοστό του κέρδους. Εδώ δεν θα εξετάσουμε πως καθορίζεται η σχέση αυτή του μοιράσματος. Αυτό ανήκει στην εξέταση της πραγματικής κίνησης του κεφαλαίου, δηλαδή των κεφαλαίων, ενώ εδώ έχουμε να κάνουμε με τις γενικές μορφές του κεφαλαίου"*[89].

Σύμφωνα με την άποψη αυτή ο τόκος προϋποθέτει όχι μόνο το κέρδος, αλλά και το μέσο ποσοστό κέρδους, που πρέπει να ενσωματωθεί στο *"κεφάλαιο γενικά"* αφού, σύμφωνα με τα *"Grundrisse"* θα έπρεπε να αποτελεί το συμπέρασμα της παρουσίασης του *"κεφαλαίου γενικά"*. *"Το κεφάλαιο που παράγει κέρδος είναι πραγματικό κεφάλαιο, μια αξία που υφίσταται ταυτόχρονα σαν αυτο-αναπαραγώμενη και αυτο-πολλαπλασιαζόμενη, και σαν προϋπόθεση παραμένει ίσο με τον εαυτό του, διακριτό από τον εαυτό του σαν υπεραξία που προκύπτει από το κεφάλαιο. Το κεφάλαιο που παράγει τόκο είναι με τη σειρά του μια καθαρή αφηρημένη μορφή κερδοφόρου κεφαλαίου. Οταν το κεφάλαιο θεωρείται σαν παραγόμενο κέρδος που αντιστοιχεί στην αξία του ... το εμπόρευμα ή το εμπόρευμα με τη μορφή του χρήματος... μπορεί να εισέλθει στην κυκλοφορία σαν κεφάλαιο, το κεφάλαιο μπορεί σαν κεφάλαιο να γίνει εμπόρευμα. Στη περίπτωση αυτή είναι το κεφάλαιο που δανείζεται σαν τόκος. Η μορφή της κυκλοφορίας του -ή της ανταλλαγής μέσα από την οποία διέρχεται- εμφανίζεται διαφορετική από αυτή που έχει παρουσιαστεί μέχρι τώρα... Ακόμα το κεφάλαιο σαν κεφάλαιο δεν έχει γίνει καθεαυτό μια στιγμή της κυκλοφορίας -το κεφάλαιο καθεαυτό σαν εμπόρευμα"*[90]. Το πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο Μαρξ μπορεί να συνοψισθεί στη σχέση μετασχηματισμού της υπεραξίας σε κέρδος σε δύο επίπεδα. Στο επίπεδο του ατομικού κεφαλαίου, το κέρδος, σαν μορφή μετασχηματισμού της υπεραξίας, και το ποσοστό κέρδους εκφράζουν την υπεραξία σε σχέση αναλογίας με το συγκεκριμένο κεφάλαιο.

Το μέσο ποσοστό κέρδους, που εκφράζει μιας ίδιας μορφής μετασχηματισμό, συνδέει σε σχέση αναλογίας τη συνολική υπεραξία με το συνολικό κεφάλαιο ολόκληρης της τάξης

των κεφαλαιοκρατών. Αυτός ο δεύτερος μετασχηματισμός φαίνεται να είναι απόρροια του πρώτου, στο βαθμό που το συνολικό κεφάλαιο θεωρείται σαν σύνολο ατομικών κεφαλαίων, κάθε ένα από τα οποία περιλαμβάνει το μέσο κέρδος, σαν βασικό στοιχείο της δομής του.

Κάτω από τις συνθήκες αυτές η έννοια του *"κεφαλαίου γενικά"* γίνεται προβληματική στο βαθμό που το μέσο κέρδος προϋποθέτει το συναγωνισμό. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την προβληματική των *"Grundrisse"* για τη φύση του *"κεφαλαίου γενικά"* και για τον επιπρόσθετο λόγο ότι αρχίζουν να αναιρούνται οι προϋποθέσεις διάκρισης ανάμεσα στο ατομικό και το συνολικό κεφάλαιο, όπως έχουν ήδη διατυπωθεί. Οι *"Θεωρίες για την Υπεραξία"* κινούνται μέσα στο μεθοδολογικό πλαίσιο του *"κεφαλαίου γενικά"* και των *"πολλών κεφαλαίων"*. Η διάκριση, όμως, αυτή έχει ιδιαίτερο περιεχόμενο και θα έπρεπε να περιλάβει όλα τα χαρακτηριστικά της πραγματικής κίνησης των κεφαλαίων, ενώ παράλληλα θα έπρεπε να κινείται σε ένα ορισμένο επίπεδο αφαίρεσης. Η παρουσίαση της διαδικασίας αναπαραγωγής του κεφαλαίου και του ποσοστού κέρδους, αναγκάζει τον Μαρξ να εγκαταλείψει το προηγούμενο επίπεδο αφαίρεσης, εφ' όσον ήταν υποχρεωμένος να εξετάσει ιδιαίτερα φαινόμενα του συναγωνισμού. Παράλληλα εξετάζοντας τις σχέσεις ατομικού και συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου είναι υποχρεωμένος να χρησιμοποιήσει κατηγορίες που υπερβαίνουν τη διάκριση ανάμεσα στο *"κεφάλαιο γενικά"* και στα *"πολλά κεφάλαια"*.

Η αλλαγή του μεθοδολογικού πλαισίου δεν γίνεται στις *"Θεωρίες για την Υπεραξία"* αλλά αργότερα στο *"Κεφάλαιο"*, όταν εγκαταλείπεται η διάκριση ανάμεσα στο *"κεφάλαιο γενικά"* και στα *"πολλά κεφάλαια"*, με παράλληλη εγκατάλειψη και των όρων, και αντικαθίσταται με τη διάκριση ανάμεσα στο *"ατομικό κεφάλαιο"* και στο *"κοινωνικό κεφάλαιο"*.

6. "ΚΕΦΑΛΑΙΟ": Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΟΥ

Στο επίπεδο των πρακτικών πλευρών της κριτικής οικονομίας και κυρίως στα ζητήματα κατανόησης του τα σημαίνει μια ριζική υπέρβαση της καπιταλιστικής κοινωνίας, παρουσιάζονται στο *"Κεφάλαιο"* ουσιαστικές διαφορές. Ο Μαρξ αναφέρεται στο μετασχηματισμό της παραγωγής σε μια διαδικασία εφαρμογής της επιστήμης, στην ανάπτυξη και τις επιπτώσεις του αυτοματισμού στη διαδικασία εργασίας κ.λπ. Η διαφορά από τα *"Grundrisse"* έγκειται στην οπτική εξέτασης αυτών των φαινομένων, που αναδεικνύει σαν κυρίαρχο στοιχείο την έμφυτη τάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης να υποβιβάζει την σύνθετη εργασία σε απλή εργασία, σε μια προσπάθεια *"ομογενοποίησης"* της παραγωγικής διαδικασίας, που με τη σειρά της θεωρείται σαν μια διαρκής τεχνική αναγκαιότητα και ταυτόχρονα η υλική βάση της μελλοντικής σοσιαλιστικής παραγωγής. Για την εξάλειψη του καπιταλιστικού καταμερισμού της εργασίας, γίνεται απαραίτητη η εγκατάλειψη της εξειδίκευσης που επιτυγχάνεται μόνο μέσα από τη διαδικασία απλοποίησης και αυτοματοποίησης όλων των λειτουργιών της εργασίας. Οι μεταβολές αυτές, παράλληλα με τη μείωση του εργάσιμου χρόνου διαμορφώνουν τους όρους άρσης της αποπροσωποποίησης της εργασίας στο σοσιαλισμό και καθιστούν το άτομο ικανό να γίνει το υποκείμενο μιας ελεύθερης δραστηριότητας έξω από τη διαδικασία παραγωγής. Στο *"Κεφάλαιο"* ο Μαρξ τοποθετεί σε διαφορετικές βάσεις τις διατυπώσεις των *"Grundrisse"* που αφορούν τον αναγκαίο χρόνο εργασίας και τον διαθέσιμο χρόνο. Ο σοσιαλισμός νοείται βασικά μέσα από την ορθολογική διάσταση του που του επιτρέπει μια εύρυθμη λειτουργία που με τη σειρά της διαμορφώνει την πραγματική βάση διάκρισης του αναγκαίου από το διάθεσιμο χρόνο. Και η λειτουργία αυτή επιτυγχάνεται με την αναγωγή της παραγωγής από διαδικασία παραγωγής υπεραξίας σε μια φυσικο-τεχνική αναγκαιότητα, που εξαφανίζει όλες τις μορφές επικυριαρχίας επάνω στο άτομο και εξασφαλίζει τη δυνατότητα της ελεύθερης πνευματικής δραστηριότητας για όλα τα μέλη της κοινωνίας. Η αντίληψη αυτή διαμορφώνεται, κατ' αρχήν, μέσα από την κατανόηση της διαδικασίας αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος. Η κατανόηση αυτή δεν συνδέεται μόνο με την ανάλυση των όρων λειτουργίας της αναπαραγωγής, αλλά και με τα δυνητικά όρια της που συνδέονται με τις πιθανές μεταβολές των μορφών εξέλιξης της καπιταλιστικής κοινωνίας. Και αυτές οι πιθανές μορφές είναι άμεσα εξαρτώμενες από την ένταση και την κατεύθυνση της ταξικής πάλης, που με τη σειρά της συνδέεται με την εξέλιξη της μορφής συγκρότησης της εργατικής τάξης και την αντίστοιχη προσαρμοστικότητα της αστικής τάξης που της επιτρέπει να απορροφά τους *"κραδασμούς"* και να συνεχίζει μέσα σε νέα πλαίσια τη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής.

Με τα δεδομένα αυτά η διαδικασία σοσιαλιστικής αναπαραγωγής επιβάλλεται να

εξετασθεί κάτω από μια διαφορετική οπτική, που αφορά κυρίως μεταλλαγές που αναφέρονται σε οικονομικές κατηγορίες. Στο *"Κεφάλαιο"* ο σοσιαλισμός κατανοείται σαν κοινωνικό σύστημα που οι φετιχοποιημένα διαμεσολαβημένες μορφές της αξίας, εμφανίζονται με το πραγματικό περιεχόμενο τους, αφού εξαλείφεται η εμπορευματική παραγωγή. Ο νόμος, όμως, της αξίας μέσα από την εμφάνιση του περιεχομένου του διατηρεί την ισχύ του σαν ρυθμιστικός παράγοντας του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας, και αυτή η ρυθμιστική λειτουργία θεωρείται από τον Μαρξ σαν μια ιστορικά σταθερή τεχνική αναγκαιότητα κάθε διαδικασίας αναπαραγωγής. Στα πλαίσια αυτά ο Μαρξ εξετάζει, με τρόπο όχι ολοκληρωμένο και συχνά αντιφατικό, και τις δυνητικές μελλοντικές μορφές της καπιταλιστικής διαδικασίας αναπαραγωγής για να διατυπώσει με ευκρινέστερο τρόπο τις διαφορές της από την σοσιαλιστική αναπαραγωγή. Με βάση αυτές τις συγκρίσεις, η σοσιαλιστική οικονομία χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια διαμόρφωσης του κοινωνικού κόστους εργασίας σαν του άμεσου και συνειδητού ρυθμιστή της διαδικασίας κοινωνικής αναπαραγωγής. Και αυτή η άμεση και συνειδητή ρύθμιση μεταφράζεται σε μια σχεδιοποιημένη προσπάθεια, με τη μορφή ενός καθαρά τεχνικού υπολογισμού που υλοποιεί τις δημοκρατικά παρμένες κοινωνικές αποφάσεις για τους στόχους της παραγωγής, και τις μετασχηματίζει σε οικονομικά ορθολογικούς σκοπούς.

Οπως και στα *"Grundrisse"* έτσι και στο *"Κεφάλαιο"* οι μεταβολές στα ιστορικά-πρακτικά στοιχεία της θεωρίας συμβαδίζουν με μεταβολές στον τρόπο κατανόησης των υποκειμενικών τους προϋποθέσεων στα πλαίσια του καπιταλισμού. Η επαναστατική δυνατότητα της εργατικής τάξης κατανοείται με διαφορετικό τρόπο που επηρεάζεται από τις οικονομικές κατηγορίες που διαμορφώνουν την καπιταλιστική αναπαραγωγή. Αυτό συγκεκριμενοποιείται μέσα από την εξέταση της κίνησης των μισθών και της απασχόλησης, που αποκτά σχεδόν *"νομοτελειακά"* χαρακτηριστικά, αφού επικαθορίζεται από τον κυκλικό χαρακτήρα της καπιταλιστικής αναπαραγωγής. Η αιχμή της ταξικής πάλης, τώρα, στρέφεται στην εξασφάλιση των προϋποθέσεων που αναιρούν την αβεβαιότητα και αστάθεια ικανοποίησης των βασικών της αναγκών, που δεν κατανοούνται πια στη φυσική τους διάσταση, αλλά στην αντίστοιχη ιστορική.

Ταυτόχρονα, θα πρέπει να αντιστοιχήσουμε τις πρακτικές διαφοροποιήσεις των προοπτικών των *"Grundrisse"* και του *"Κεφαλαίου"* με τις θεωρητικές διαφοροποιήσεις. Αναφέραμε ήδη ότι στα *"Grundrisse"* η κίνηση της σκέψης οργανώνεται από το *"αφηρημένο"* στο *"συγκεκριμένο"*, ενώ στο *"Κεφάλαιο"* παρατηρούμε παράλληλα και την κίνηση από την *"ουσία"* στο *"επιφαινόμενο"*. Τα δύο αυτά ζεύγη κατηγοριών δεν είναι μεταξύ τους ταυτόσημα στη σκέψη του Μαρξ κάτι το οποίο, συνήθως, παραβλέπεται στις διαμάχες για τα ζητήματα της μεθόδου. Η διάκριση αυτή μας επιτρέπει να εξετάσουμε με διαφορετικό τρόπο αυτό που στα *"Grundrisse"* φαίνεται σαν μια εξέλιξη ενός ιστορικού δυναμισμού με συγκεκριμένο

περιεχόμενο, και που τώρα, στο *"Κεφάλαιο"* εμφανίζεται σαν μια φετιχισμένη μορφή ενός περιεχομένου, που με την εξέταση των όρων της κοινωνικής αναπαραγωγής, μπορεί να εμφανίσει τα τυποποιημένα του χαρακτηριστικά, που αναπαράγονται κάτω από όλες τις ιστορικές μορφές της κοινωνικής αναπαραγωγής.

Οσον αφορά τις αλλαγές στη σημασία των φιλοσοφικών κατηγοριών της μορφής και του περιεχομένου, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις και στο *"Κεφάλαιο"*. Η διάκριση ανάμεσα στην αξία χρήσης, και την ανταλλακτική αξία, σαν εσωτερική αντίθεση, όχι μόνο αποκαλύπτεται ότι μπορεί να μετατραπεί σε μια αντίστοιχη εξωτερική αλλά και να μετασχηματισθεί μέχρι το επίπεδο του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Δηλαδή, η διάκριση αυτή, δεν μένει μόνο σε ένα πρώτο επίπεδο αλλά χαρακτηρίζει και τη σχέση ανάμεσα στη χρήσιμη μορφή ενός αντικειμένου και στη φυσική του υπόσταση, στο επίπεδο της αξίας χρήσης, και παράλληλα χαρακτηρίζει το περίπλοκο σύνολο σχέσεων ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία και την αξία και τη μορφή της αξίας και την ουσία της αξίας -όλα αυτά βέβαια στο επίπεδο της αξίας. Η εξέταση των αντιθέσεων και των μετασχηματισμών τους, δείχνει την προσπάθεια του Μαρξ να προσδιορίσει μέσα από τις κοινωνικές μορφές και σχέσεις, τεχνικά δομικά στοιχεία που παραμένουν ιστορικά αμετάβλητα, και συνδέεται με την αλλαγή της αντίληψής του για την ιστορική βαρύτητα του νόμου της αξίας. Ολα τα προηγούμενα έχουν σαν αποτέλεσμα να υπάρξουν μεταβολές και στον ιστορικό προσδιορισμό της καπιταλιστικής κοινωνίας. Η τελευταία κατανοείται σαν αυτό το στάδιο της ιστορικής εξέλιξης που προετοιμάζει όλες τις αντικειμενικές και υποκειμενικές συνθήκες που είναι απαραίτητες για την σταδιακή μείωση της αντίθεσης ανάμεσα στην αναγκαιότητα και την ελευθερία. Εδώ τίθενται οι βάσεις για τη δημιουργία προϋποθέσεων που θα οδηγήσουν σε έναν τελικό κοινωνικό διαχωρισμό των αντιθετικών στιγμών και την αναγωγή στην πραγματική τους βάση, δηδαδή στη σχέση του ανθρώπου με τη φύση σαν την σφαίρα της αναγκαιότητας, σε αντιδιαστολή με τις σχέσεις των ανθρώπων σαν τη σφαίρα της ελευθερίας. Με την έννοια αυτή, ο σοσιαλισμός εμφανίζεται σαν παγκόσμια και άμεση πραγματοποίηση αυτών των καθορισμών, που στις προηγούμενες ιστορικές βαθμίδες εμφανίζονταν με διαστρεβλωμένες μορφές. Με την ίδια λογική, η σοσιαλιστική οικονομία, εμφανίζεται και αυτή σαν άμεση πραγματοποίηση αυτών των καθορισμών και χαρακτηρίζεται από την υλική παραγωγή καθεαυτήν, χωρίς τη διαμεσολάβηση των φετιχοποιημένων μορφών της. Οι τάσεις επικυριαρχίας των ατόμων μπορεί να εξαλειφθούν όταν η εξάρτηση του ανθρώπου από τη φύση -που παύει αναγκαία πάντα μια μορφή ορθολογικής οργάνωσης της υλικής παραγωγικής ζωής- μπορεί να υλοποιηθεί μέσα από μια καθαρά τεχνική διαδικασία. Η τελευταία είναι δυνατόν να επιτευχθεί μέσα από το θεσμικό διαχωρισμό της αυτοδιαχείρισης των ανθρωπίνων σχέσεων από την αναγκαία διαχείρηση των πραγμάτων.

Με βάση αυτή την οπτική, στον 3ο τόμο του *"Κεφαλαίου"* ο σοσιαλισμός εμφανίζεται

σαν η κοινωνία που δημιουργεί τις προϋποθέσεις αναγωγής όλων των οικονομικών μορφών στην υλική βάση τους που είναι κοινή για όλους τους κοινωνικούς τρόπους παραγωγής. Στο *"Κεφάλαιο"* όλη η σοσιαλιστική προοπτική χαρακτηρίζεται από ένα μεγαλύτερο ρεαλισμό, που προκύπτει από την κατανόηση των δυνητικών εξελίξεων της διαδικασίας αναπαραγωγής. Και αυτή ακριβώς είναι η βάση πάνω στην οποία μπορεί να οικοδομηθεί η απάντηση στο ερώτημα, πως μπορεί η θεωρητική κατανόηση της ιστορικής εξέλιξης να συμβαδίζει με την πρακτική δράση και την απαίτηση υπέρβασης της παρούσας ιστορικής φάσης.

7. ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ "ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΓΕΝΙΚΑ" ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ "ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ"

Η συζήτηση για τη θεωρητική σχέση ανάμεσα στα *"Grundrisse"* και το *"Κεφάλαιο"* έχει επικεντρωθεί σε δύο προβλήματα. Το πρώτο σχετίζεται με μια συγκριτική βιβλιογραφική αντίληψη που εξετάζει τα δύο σχέδια του 1857-1858 και 1864-1865 που διαμόρφωσε ο Μαρξ για το περιεχόμενο της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας που θα παρουσίαζε. Το δεύτερο επικεντρώνεται σε ζητήματα μεθοδολογίας, και αναζητά διαφορές ή ομοιότητες ανάμεσα στα *"Grundrisse"* και το *"Κεφάλαιο"*. Οι απόψεις που έχουν διατυπωθεί για τα δύο προβλήματα διαφέρουν μεταξύ τους, είτε γιατί επικεντρώνονται αποκλειστικά στο ένα ή το άλλο, είτε γιατί χαρακτηρίζονται από αντιλήψεις συνέχειας ή ασυνέχειας ανάμεσα στα *"Grundrisse"* και το *"Κεφάλαιο"*.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, η κριτική της Πολιτικής Οικονομίας την οποία διαμόρφωνε έπρεπε να πάρει την ακόλουθη μορφή των εξι βιβλίων:[91].

(1) Το Κεφάλαιο
(2) Η Εγγειος Ιδιοκτησία·
(3) Η Μισθωτή Εργασία
(4) Το Κράτος
(5) Το Διεθνές Εμπόριο
(6) Η Παγκόσμια Αγορά

Το σχέδιο αυτό του 1858 συγκρίνεται με τους τρεις τόμους του *"Κεφαλαίου"* -πολλές φορές περιλαμβάνονται στη σύγκριση αυτή και οι *"Θεωρίες για την Υπεραξία"*- για να διαπιστωθεί η συνέχεια ή η ασυνέχεια της σκέψης του Μαρξ.

Η επικρατούσα άποψη είναι ότι το *"Κεφάλαιο"* αποτελεί μόνο το πρώτο από τα έξι βιβλία του σχεδίου της περιόδου 1857-1858, και τεκμηριώνεται με διαφορετικούς τρόπους. Στα πλαίσια αυτής της αντίληψης η σημαντικότερη συνεισφορά είναι αυτή του Rosdolsky, που επηρέασε καθοριστικά και τις υπόλοιπες αντιλήψεις. Κατά τον Rosdolsky η πρωταρχική αναλυτική κίνηση στο *"Κεφάλαιο"* καθορίζεται από τη μετάβαση από το *"κεφάλαιο γενικά"*, δηλαδή μετάβαση από τους Τόμους Ι και ΙΙ του *"κεφαλαίου γενικά"* στον Τόμο ΙΙΙ των *"πολλών κεφαλαίων"*.

Τα *"Grundrisse"* θεωρούνται ένα στάδιο στη διαδικασία αυτή και κινούνται μέσα στην έννοια του *"κεφαλαίου γενικά"*[92]. Ο Rosdolsky θεωρεί ότι οι Τόμοι Ι και ΙΙ του *"Κεφαλαίου"* περιορίζονται στην αφηρημένη μελέτη του φαινομένου του σχηματισμού του κεφαλαίου και στην ανάλυση της διαδικασίας κυκλοφορίας και αναπαραγωγής στη βασική της μορφή, δηλαδή στην πιο αφηρημένη έκφραση της- με την έννοια αυτή αντιστοιχούν στο *"κεφάλαιο γενικά"*. Η μεθοδολογική διαφοροποίηση γίνεται μόνο στον Τόμο ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"* στο βαθμό που ο

σχηματισμός του γενικού ποσοστού κέρδους, ο μετασχηματισμός των αξιών σε τιμές παραγωγής και η διάσπαση της υπεραξίας σε κέρδος, τόκο κ.λπ., υπερβαίνουν το περιεχόμενο του *"κεφαλαίου γενικά"* και προσεγγίζουν τις μορφές του κεφαλαίου που εμφανίζονται στην επιφάνεια της κοινωνίας, δηλαδή τα *"πολλά κεφάλαια"*.

Αν και το σχήμα του Rosdolsky επισημαίνει με ακρίβεια τις αλλαγές που υφίστανται ανάμεσα στα κεφάλαια και τις οικονομικές κατηγορίες που εμπεριέχουν, δεν μπορεί να δώσει ικανοποιητική απάντηση στο γιατί η αλλαγή της δομής του *"Κεφαλαίου"* σε σύγκριση με τα *"Grundrisse"* συνίσταται μόνο στην αναδιοργάνωση των επιμέρους κεφαλαίων. Και παράλληλα δεν υπάρχει καμμία επαρκής αιτιολόγηση στο γιατί μια τέτοια αναδιοργάνωση ήταν αναγκαία, εκτός από το ότι θεωρεί ότι η διάκριση ανάμεσα στο *"κεφάλαιο γενικά"* και στα *"πολλά κεφάλαια"*, δηλαδή στο συναγωνισμό, δεν ήταν παρά ένα αρχικό σχεδίασμα που αργότερα εγκαταλήφθηκε γιατί ήταν περιοριστικό[93].

Οι απόψεις του Rosdolsky επηρέασαν αποφασιστικά τη σκέψη των αριστερών οικονομολόγων, για τα ζητήματα μεθοδολογίας στο *"Κεφάλαιο"* και συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση μιας κυρίαρχης αντίληψης, ότι εξακολουθεί να έχει αξία η θεώρηση που συνδέει το *"κεφάλαιο γενικά"* με τους Τόμους Ι και ΙΙ του *"Κεφαλαίου"* και τα *"πολλά κεφάλαια"* με τον Τόμο ΙΙΙ.

Εχουμε ήδη επισημάνει ότι στα *"Grundrisse"* η έννοια του *"κεφαλαίου γενικά"* έχει δύο συνιστώσες. Η μια αφορά το *"κεφάλαιο γενικά"* σαν αφαίρεση που περιλαμβάνει την ειδοποιό διαφορά που ξεχωρίζει το κεφάλαιο από όλες τις προηγούμενες μορφές πλούτου. Αλλά ταυτόχρονα το *"κεφάλαιο γενικά"* θεωρείται σαν μια πραγματική ύπαρξη, διαφοροποιημένο, όμως, από τα επιμέρους πραγματικά κεφάλαια.

Αυτή η διάκριση ήταν αρκετή, στο βαθμό που υπερίσχυσε η αντίληψη του Rosdolsky για τη σχέση *"Grundrisse"* και *"Κεφαλαίου"* για να εξισώσει τη διάκριση *"κεφάλαιο γενικά"* - *"πολλά κεφάλαια"* με τη διάκριση ατομικό κεφάλαιο - κοινωνικό κεφάλαιο που εμφανίζεται στο *"Κεφάλαιο"*. Στην εξίσωση αυτή, συνήθως, παραβλέπεται η διάκριση του *"κεφαλαίου γενικά"* σαν αφαίρεσης και χρησιμοποιείται η πραγματική διάσταση του *"κεφαλαίου γενικά"* για να ταυτισθεί σαν έννοια με το κοινωνικό κεφάλαιο. Μια τέτοια χρησιμοποίηση του όρου αυτού είναι αυθαίρετη γιατί ενώ θα έπρεπε να εξηγήσει τις σχέσεις ανάμεσα στο *"κεφάλαιο γενικά"* σαν αφαίρεση και στο *"κεφάλαιο γενικά"* σαν υπαρκτή κατάσταση με το ατομικό κεφάλαιο και το κοινωνικό κεφάλαιο, στην πραγματικότητα δεν φαίνεται να κατανοεί τις σχέσεις ανάμεσα σε έννοιες διαφορετικού επιπέδου αφαίρεσης και στο πως συγκροτείται κάθε μια από αυτές.

Η αρχή γίνεται με τον ίδιο τον Rosdolsky, που ενώ παραθέτει αποσπάσματα από τα *"Grundrisse"* για το ζήτημα αυτό, χωρίς καμμία αιτιολογία συνδέει αυτόματα το *"κεφάλαιο γενικά"* σαν κεφάλαιο όλης της τάξης των κεφαλαιοκρατών με το συνολικό κοινωνικό

κεφάλαιο του Τόμου ΙΙ του *"Κεφαλαίου"*[94].

Η αντίληψη αυτή αναπαράγεται από μια σειρά μελετητές, με διαφορετικές παθανόν διατυπώσεις, αλλά με το ίδιο ουσιαστικά περιεχόμενο.

Ο Mandel αναπαράγει την αντίληψη αυτή θεωρώντας ότι οι Τόμοι Ι και ΙΙ του *"Κεφαλαίου"* αντιστοιχούν στο *"κεφάλαιο γενικά"*. Θεωρεί όμως ότι έχουν γίνει αλλαγές σε σχέση με το σχέδιο του 1857-1858 γιατί η μισθωτή εργασία περιλαμβάνεται πια στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"*. Ενώ η έγγειος ιδιοκτησία, το κέρδος, ο τόκος, ο συναγωνισμός και η μετοχική εταιρεία περιλαμβάνονται στον Τόμο ΙΙΙ[95]. Παράλληλα αποδέχεται τη διάκριση ανάμεσα στο *"κεφάλαιο γενικά"* και τον συναγωνισμό θεωρώντας ότι αυτό δεν μπορεί να υπάρχει παρά μόνο με τη μορφή πολλών αλληλοεπιδρώντων κεφαλαίων[96].

Ο Pilling κινούμενος με ακρίβεια στη λογική του Rosdolsky κατανοεί τις δύο διαστάσεις του *"κεφαλαίου γενικά"*, το οποίο θεωρεί σαν την ουσιαστική φύση του κεφαλαίου, σαν αυτο-επεκτεινόμενη αξία, και παράλληλα ταυτίζει την πραγματική διάσταση του *"κεφαλαίου γενικά"*, με το κοινωνικό κεφάλαιο. Αυτό που προσθέτει στην ήδη γνωστή προβληματική είναι ότι προσπαθεί να εξετάσει τη σχέση ατομικού και γενικού, μέσα από την έννοια αυτή, θεωρώντας ότι ισχύει, χωρίς να παραθέτει κανένα επιχείρημα γι' αυτό[97].

Ο Vygodski θεωρεί ότι υπάρχει συνέχεια ανάμεσα στη δομή του *"Κεφαλαίου"* και στο *"κεφάλαιο γενικά"* του αρχικού σχεδίου, παρ' όλο που αποδέχεται ότι υπάρχει επέκταση του πλαισίου του *"κεφαλαίου γενικά"*[98]. Το *"κεφάλαιο γενικά"* το προσδιορίζει σαν ένα *"ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, σαν η καθολική οικονομική βάση του καπιταλισμού"*[99].

Οι Fine και Harris δεχόμενοι τη λογική αυτή θεωρούν το ατομικό κεφάλαιο σαν ένα αντιπροσωπευτικό μέρος του κοινωνικού κεφαλαίου το οποίο ταυτίζουν με το *"κεφάλαιο γενικά"*. Είναι προφανές ότι η έννοια *"αντιπροσωπευτικό"* δεν αναλύει τίποτα και δεν χρησιμοποιείται από τον Μαρξ. Παράλληλα οι συγγραφείς δεν ερμηνεύουν το πως είναι δυνατόν να αναπτυχθεί η ανακύκλωση του ατομικού κεφαλαίου και κατ' επέκταση και η αναπαραγωγή του συνολικού κεφαλαίου κάνοντας αφαίρεση από τον συναγωνισμό, τον οποίον θεωρούν ότι ο Μαρξ τον εισάγει συνδέοντας τον με την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου[100].

Ο Weeks χωρίς να φαίνεται ότι αποδέχεται την ερμηνεία του Rosdolsky, χρησιμοποιεί μια διάκριση που δεν διαφέρει πολύ από αυτή. Αναφέρεται στο επίπεδο του *"κεφαλαίου σαν όλου"* και στο επίπεδο των *"πολλών κεφαλαίων"*. Το *"κεφάλαιο σαν όλο"* το θεωρεί ότι λειτουργεί στο επίπεδο της ιδέας, ενώ το *"κεφάλαιο γενικά"* αποτελεί μια πραγματική κοινωνική κατηγορία, και με την πρόοδο του καπιταλισμού μπορούμε να μετακινηθούμε από τη μια κατηγορία στην άλλη -από το *"κεφάλαιο σαν όλο"* στο *"κεφάλαιο γενικά"*[101].

Οι Reuten και Williams θεωρούν ότι το κοινωνικό κεφάλαιο είναι το *"κεφάλαιο*

γενικά", ενώ ταυτόχρονα είναι και "*πολλά κεφάλαια*" που υπάγονται κάτω από αυτό. Θεωρούν ότι ο Rosdolsky εισάγει μια "*αφηρημένη έννοια του συναγωνισμού*" που ταυτίζεται με την έννοια του συναγωνισμού σαν "*πολλά κεφάλαια*" και του ασκούν κριτική, θεωρώντας υπερβολική την άποψη του ότι η έννοια "*πολλά κεφάλαια*" δεν χρειάζεται πριν φθάσουμε στον Τόμο ΙΙΙ του "*Κεφαλαίου*"[102].

Ο Banaji θεωρεί την διάκριση αυτή σαν βασική μεθοδολογική προϋπόθεση για την κατανόηση και του "*Κεφαλαίου*", που μας οδηγεί στην εξέταση της καπιταλιστικής οικονομίας σε δύο επίπεδα. Στο επίπεδο του "*πραγματικού χαρακτήρα του κεφαλαίου*" που αντιτίθεται στο επίπεδο της "*συγκεκριμένης*" ή "*πραγματικής*" κίνησης του. Ταυτόχρονα θεωρεί ότι η ίδια αυτή εξέταση πρέπει να θεωρείται σαν μια κίνηση από το ένα επίπεδο στο άλλο. Από το "*κεφάλαιο γενικά*", δηλαδή την ουσία, στα "*πολλά κεφάλαια*", δηλαδή στο συγκεκριμένο[103].

Ο Alvater θεωρεί ότι για την εξέταση του "*κεφαλαίου γενικά*" προϋποτίθεται η πραγματική ύπαρξη του κεφαλαίου σαν συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο. Το τελευταίο θεωρείται σαν συνδυασμός ατομικών κεφαλαίων που έχουν μια "*πραγματική μέση ύπαρξη*", και η αλληλεπίδραση τους συντελεί στη διαμόρφωση "*μέσων συνθηκών*" ύπαρξης του κοινωνικού κεφαλαίου. Με το δεδομένο αυτό, οι νόμοι κίνησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αναφέρονται πάντα στο κοινωνικό κεφάλαιο, σαν "*κεφάλαιο γενικά*" στο επίπεδο του οποίου αναλύονται οι "*μέσες συνθήκες*" και οι "*συνήθεις κινήσεις*". Στο ίδιο αυτό επίπεδο εμφανίζεται η μοφή που παίρνουν οι γενικοί νόμοι του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής -και η μορφή αυτή είναι ο συναγωνισμός σαν εφαρμογή των εσωτερικών νόμων του κεφαλαίου[104].

Ο Reichelt κινούμενος στα πλαίσια της Γερμανικής Σχολής της συναγωγής του κράτους, παρουσιάζει το κεφάλαιο σαν ενότητα των μορφών της γενικότητας και της ειδικότητας οι οποίες μεταλλάσσονται, και συνδέει τις μορφές αυτές με αντίστοιχες μορφές συμφερόντων που αντιστοιχούν σε διαφορετικές πηγές εισοδήματος και ενοποιούνται μέσα από το κράτος[105].

Σε κριτική παρουσίαση του της Γερμανικής Σχολής ο Jessop αποδέχεται τη διάκριση ανάμεσα στο "*κεφάλαιο γενικά*" και τα "*πολλά κεφάλαια*", θεωρώντας το πρώτο σαν πραγματική δομή, που δεν έχει ωστόσο τη δυνατότητα υπολογισμού και ελέγχου της παραγωγής. Αυτό επιτυγχάνεται μόνο από τα επιμέρους κεφάλαια που λειτουργούν μέσα στο "*πλαίσιο που επιβάλλεται από την αξιακή μορφή*". Θεωρεί ότι η σχέση αλληλοεξάρτησής του "*κεφαλαίου γενικά*" και των "*πολλών κεφαλαίων*" είναι προβληματική στο βαθμό που υπάρχουν διαφορετικά συμφέροντα που αφορούν τις ιδιαίτερες απαιτήσεις της αναπαραγωγής τους, και τη σχέση τους με την εργατική δύναμη[106].

Την ίδια προβληματική ασπάζεται και ο Clarke, θεωρώντας όμως ότι το "*κεφάλαιο*

γενικά" που αντιπροσωπεύει το συνολικό κεφάλαιο, δεν μπορεί να υπάρχει παρά μόνο με τη μορφή ατομικών κεφαλαίων που οι σχέσεις μεταξύ τους είναι αλληλοσυγκρουόμενες. Η σύγκρουση αυτή διευθετείται με τη διαμεσολάβηση της αγοράς, και τη λειτουργία της την εγγυάται η παρέμβαση του κράτους[107].

Ο Oackley δίνει έμφαση στη συνολική -πραγματική διάσταση του "*κεφαλαίου γενικά*" που μπορεί να μετρηθεί με αξιακούς όρους. Ολες οι άλλες μορφές κεφαλαίου περιλαμβάνονται στο "*κεφάλαιο γενικά*" είναι λειτουργικές μορφές και καθορίζονται από την κυκλοφορία -πάγιο και κυκλοφορούν κεφάλαιο- και την παραγωγή -σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο. Εκτός απο τη μονοδιάστατη αυτή αντίληψη του για το "*κεφάλαιο γενικά*" ο Oackley -όπως θα δούμε στα επόμενα- δεν συμμερίζεται την αντίληψη για ταύτιση του όρου αυτού με το κοινωνικό κεφάλαιο[108].

Αντίθετα ο Lebowitz υπερτονίζει την πρώτη διάσταση του "*κεφαλαίου γενικά*", δηλαδή την αντίληψη του σαν αφαίρεσης, σε αντιδιαστολή με τη μορφή των "*πολλών κεφαλαίων*" όπως αυτή εκδηλώνεται μέσα από τον συναγωνισμό. Είναι προφανές ότι μόνο η δεύτερη μορφή έχει πραγματικό χαρακτήρα που μέσα από τον συναγωνισμό εκδηλώνεται και πραγματοποιεί τους εσωτερικούς νόμους του "*κεφαλαίου γενικά*"[109]. Το τελευταίο εμφανίζεται σαν ενότητα των διαδικασιών παραγωγής και κυκλοφορίας και από τη διαλεκτική αυτή ενότητα προκύπτει και η δομή του "*Κεφαλαίου*" όπως παρουσιάζεται στους τρείς τόμους[110].

Αυτό που πρέπει να επισημανθεί σε σχέση με τις αντιλήψεις που παρατέθηκαν, είναι η σχετική ποικιλομορφία τους, που όμως δεν προσθέτει τίποτα σημαντικό στη βασική ανάλυση που έχει διατυπώσει ο Rosdolsky. Παράλληλα με τις αντιλήψεις αυτές διατυπώθηκαν και αντιθετικές απόψεις που αφορούσαν το μετασχηματισμό ή την εξαφάνιση του όρου "*κεφάλαιο γενικά*" σε συνδυασμό με τη μεθοδολογία που το συνόδευε.

Η πιο συνεκτική από τις απόψεις αυτές διατυπώνεται από τον Heinrich, που θεωρεί ότι ο Μαρξ εγκαταλείπει την διάκριση "*κεφαλαίου γενικά*" και "*πολλά κεφάλαια*" γιατί το επίπεδο αφαίρεσης στο οποίο συγκροτούνται οι έννοιες αυτές, έκανε απαγορευτική τη δυνατότητα διεύρυνσης τους για να περιλάβουν μια σειρά φαινόμενα. Σ' αυτά περιλαμβάνονται η αναπαραγωγή, η διαδικασία σχηματισμού του γενικού ποσοστού κέρδους, η γαιοπρόσοδος κ.λπ. Ο Heinrich θεωρεί ότι και μέχρι τις "*Θεωρίες για την Υπεραξία*" ο όρος "*κεφάλαιο γενικά*" διατηρείται με παράλληλη διατήρηση του μεθοδολογικού πλαισίου που συνεπάγεται.

Ο όρος εγκαταλείπεται στο "*Κεφάλαιο*" και αντικαθίσταται από τη διάκριση ατομικού και κοινωνικού κεφαλαίου στο επίπεδο της παραγωγής στον Τόμο Ι, της κυκλοφορίας στον Τόμο ΙΙ και της συνολικής διαδικασίας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής στον Τόμο ΙΙΙ. Με τη διάκριση αυτή απορρίπτεται η αντίληψη του Rosdolsky για την αντιστοιχία των Τόμων του "*Κεφαλαίου*" με τα "*Grundrisse*", που θεωρείται ότι δεν μπορεί

να στοιχειοθετηθεί με μια απλή αναδιοργάνωση επιμέρους θεμάτων και κεφαλαίων[111].

Ο Oackley μέσα από μια βιβλιογραφική ανάλυση του θέματος, θεωρεί ότι κατά τη διάρκεια της μετάβασης από τα *"Grundrisse"* στο *"Κεφάλαιο"* αρχίζει να εμφανίζεται γύρω στο 1863 μια αναδιοργάνωση του έργου του Μαρξ για να αντιμετωπίσει ζητήματα που αφορούν το κεφάλαιο και το κέρδος. Θεωρεί ότι εμφανίζεται η ανάγκη στον Μαρξ είτε να διευρύνει την έννοια του *"κεφαλαίου γενικά"* είτε να την απορρίψει, και για τον λόγο αυτό η διάκριση *"κεφάλαιο γενικά"* και *"πολλά κεφάλαια"* δεν εμφανίζεται στο *"Κεφάλαιο"* και αντικαθίσταται από τη διάκριση ατομικού και κοινωνικού κεφαλαίου[112].

Ο Bidet θεωρεί ότι η διάκριση *"κεφάλαιο γενικά"* και *"πολλά κεφάλαια"* αφορά στα *"Grundrisse"* τη μέθοδο παρουσίασης που διαπνέεται από χεγκελιανισμό και εκφράζεται σαν μια άνοδος από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Το *"κεφάλαιο γενικά"* κινείται στην αφηρημένη σφαίρα προσδιοριζόμενο από τις κατηγορίες της αξίας και της υπεραξίας. Αντίθετα τα *"πολλά κεφάλαια"* κινούνται στη συγκεκριμένη σφαίρα που καθορίζεται από τον συναγωνισμό και συνδέεται με τη διαδικασία μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής. Η σχέση ανάμεσα στις δύο σφαίρες καθορίζεται από το σύστημα διανομής της υπεραξίας στους κεφαλαιοκράτες μέσα από τη διαδικασία σχηματισμού του γενικού ποσοστού κέρδους. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο Μαρξ στις αρχές της δεκαετίας του 1860 -όπως τα έχουμε ήδη αναφέρει- τον αναγκάζουν να αναζητήσει μια νέα έννοια, ευρύτερη του *"κεφαλαίου γενικά"*. Το δεύτερο όμως στοιχείο της διάκρισης, δηλαδή τα *"πολλά κεφάλαια"* χαρακτηρίζονται από στοιχεία συνέχειας στη σκέψη του Μαρξ. Η εγκατάλειψη του διπόλου *"κεφάλαιο γενικά"* και *"πολλά κεφάλαια"* που βασίζεται στο κεφάλαιο, έχει σαν αποτέλεσμα την υιοθέτηση ενός τριπολικού σχήματος βασισμένου σε μια γενικότερη οικονομική δομή, δηλαδή στην παραγωγή, την κυκλοφορία και την ενότητά τους. Αυτό το τριπολικό σχήμα συνδέεται με τις έννοιες του γενικού, του ενικού και του μερικού (ιδιαίτερου), που έχουν άλλη σημασία στα *"Grundrisse"* και που η ιεράρχηση τους παρουσιάζει προβλήματα στην παρουσίαση του ατομικού κεφαλαίου στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"*. Η έννοια του *"κεφαλαίου γενικά"* τελικά εγκαταλείπεται και ενσωματώνεται στην έννοια του *"κεφαλαίου καθεαυτού"*[113].

Ο Tribe θεωρεί τα *"Grundrisse"* σαν μεταβατικό έργο, υιοθετώντας την άποψη ότι δεν μπορούν να συγκριθούν με το *"Κεφάλαιο"* στο οποίο εμφανίζεται με επιστημονικό τρόπο συγκροτημένη η οικονομική θεωρία του Μαρξ. Θεωρεί ότι στα *"Grundrisse"* ο Μαρξ παγιδεύεται στο επίπεδο του Ricardo αρχίζοντας την παρουσίαση του από το χρήμα και τη γενική ανταλλαγή, ενώ ταυτόχρονα απουσιάζουν οι σχέσεις παραγωγής που διαμορφώνουν αυτή την ανταλλαγή. Σε σχέση με την έννοια του *"κεφαλαίου γενικά"* υποστηρίζει ότι η άποψη του Rosdolsky είναι καθαρά βιβλιογραφική και δεν τεκμηριώνεται. Ο ίδιος αποδέχεται ότι στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"* ο Μαρξ εξετάζει το *"κεφάλαιο γενικά"* με τέτοιο τρόπο

ώστε να μπορεί να εισάγει το χρήμα χωρίς την έννοια της τιμής, η οποία ανήκει στη σφαίρα του συναγωνισμού, σε αντίθεση με τα *"Grundrisse"* που το χρήμα δεν εισάγεται. Και ακριβώς επειδή τα *"Grundrisse"* είναι ένα έργο που χαρακτηρίζεται από συγχύσεις, αν ίσχυε η άποψη του Rosdolsky για το *"κεφάλαιο γενικά"* σαν βασικού χαρακτηριστικού του Τόμου Ι του *"Κεφαλαίου"*, οι συγχύσεις αυτές δεν θα εμφανίζονταν καθόλου[114].

Ο Mepham ασκεί κριτική στον Rosdolsky για τη διάκριση *"κεφαλαίου γενικά"* και *"πολλών κεφαλαίων"*, επειδή την αποδίδει σε διαφορές των επιπέδων αφαίρεσης, χωρίς να εξετάζει παράλληλα την εφαρμογή της διάκρισης αυτής μέσα στο κείμενο του *"Κεφαλαίου"*. Ακόμα θεωρεί ότι ο Rosdolsky δεν μπορεί να διακρίνει τη διαφορά *"κεφαλαίου γενικά"* και *"πολλών κεφαλαίων"* από το ατομικό και κοινωνικό κεφάλαιο, με αποτέλεσμα να τα ταυτίζει, δημιουργώντας συγχύσεις. Ενώ ο ίδιος αποδέχεται την αφηρημένη διάσταση του *"κεφαλαίου γενικά"*, δεν αποδέχεται τον όρο αυτό, χρησιμοποιώντας τον όρο το *"κεφάλαιο καθεαυτό"*, στο βαθμό που δεν μπορεί να παρακάμψει την αφηρημένη έννοια του κεφαλαίου σαν κοινωνικής σχέσης. Από την αφηρημένη αυτή έννοια προκύπτει και η έννοια του *"συναγωνισμού γενικά"* δηλαδή μιας μορφής αφηρημένου συναγωνισμού που είναι απαραίτητος για τη διατύπωση της θεωρίας της συσσώρευσης.

Παράλληλα πιστεύει ότι αν θεωρήσουμε όπως ο Rosdolsky, ότι το *"κεφάλαιο γενικά"* αποτελεί το αντικείμενο έρευνας του Τόμου Ι του *"Κεφαλαίου"*, δεν πρόκειται να προχωρήσουμε ιδιαίτερα, γιατί χρειαζόμαστε τις σχέσεις της έννοιας αυτής με άλλες έννοιες καθώς και με τους νόμους και τις τάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό δεν το έχει κάνει ο Rosdolsky, που στηρίζει την άποψη για τη σχέση *"Grundrisse"* και *"Κεφαλαίου"* με βάση το *"κεφάλαιο γενικά"* σε τρεις λανθασμένες προϋποθέσεις. Ότι η μέθοδος έρευνας και στα δύο έργα είναι ταυτόσημη, ότι το *"Κεφάλαιο"* είναι ένα πλήρες έργο, με αποτέλεσμα όταν συγκρίνεται με τα *"Grundrisse"* να μπορεί να αναδεικνύει τη χεγκελιανή μέθοδο, και ότι οι σχέσεις φιλοσοφίας και οικονομίας στα δύο έργα είναι ίδιες και διαφέρουν μόνο στον τρόπο παρουσίασης[115].

Με δεδομένες τις διαφορετικές απόψεις που παρουσιάσαμε για το ζήτημα του *"κεφαλαίου γενικά"*, που σηματοδοτούν και διαφορετικές εκτιμήσεις για τη σχέση των *"Grundrisse"* και του *"Κεφαλαίου"*, μπορούμε να επανέλθουμε στο ζήτημα των δύο σχεδίων, του 1857-58 και του 1864-65.

Η πρώτη άποψη που αναπτύσσεται χαρακτηρίζεται από μια μορφή *"γραμμικότητας"* αφού θεωρεί ότι οι διαφορές στα δύο σχέδια δεν είναι σημαντικές. Το *"Κεφάλαιο"* θεωρείται ότι κινείται μέσα στη λογική του πρώτου σχεδίου, απλά υπάρχει μια μεταβολή των διαστάσεων του. Με την έννοια αυτή το *"Κεφάλαιο"* αποτελεί το πρώτο ημιτελές έργο ενός ημιτελούς σχεδίου, όπως έμεινε τελικά αυτό της περιόδου 1857-58[116].

Η δεύτερη άποψη αν και εν μέρει συνδέεται με την πρώτη, θεωρεί ότι ο Μαρξ άλλαξε

το αρχικό σχέδιο ενσωματώνοντας στο *"Κεφάλαιο"* τα βιβλία για την έγγειο ιδιοκτησία και τη μισθωτή εργασία, γιατί θεωρούσε ότι οι έννοιες αυτές έπρεπε να αναπτυχθούν σε συνδυασμό με το κεφάλαιο και όχι ξεχωριστά. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή ο Μαρξ τελικά κατέληξε σε ένα τετράτομο έργο το *"Κεφάλαιο"* που αντιστοιχεί στο βιβλίο για το *"κεφάλαιο γενικά"* με τις προσθήκες και εξακολουθεί να παραμένει ένα ημιτελές μέρος, ενός ημιτελούς σχεδίου για τη διατύπωση μιας κριτικής οικονομικής θεωρίας[117].

Η τρίτη άποψη θεωρεί ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1860 η πρόθεση του Μαρξ ήταν να εγκαταλείψει το αρχικό σχέδιο και να εργασθεί μόνο για τα τέσσερα βιβλία του *"Κεφαλαίου"*. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή το *"Κεφάλαιο"* είναι ένα αυτοτελές έργο και πρέπει να κατανοηθεί σαν τέτοιο, παρ' όλο που παραμένει ημιτελές, γιατί η αυτοτέλεια του συνίσταται στη διαφοροποίηση του από το αρχικό σχέδιο της περιόδου 1857-58[118].

Σύμφωνα με όσα έχουμε εκθέσει ως το σημείο αυτό, και κυρίως, με βάση την εξέταση της διαδικασίας αναπαραγωγής στα *"Grundrisse"* και στη *"Θεωρία της Υπεραξίας"* καθώς και τις μεθοδολογικές διαφορές των *"Grundrisse"* και του *"Κεφαλαίου"* γίνεται σαφές ότι θεωρούμε σαν σημαντικές τις διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα προαναφερθέντα έργα. Έχουμε ήδη καταδείξει τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο Μαρξ με την έννοια του *"κεφαλαίου γενικά"* και θα δείξουμε στη συνέχεια με ποιο τρόπο εγκαταλείπεται η έννοια αυτή στο *"Κεφάλαιο"*. Παράλληλα οι διαφοροποιημένες μεθοδολογικές προσεγγίσεις που έχουμε διατυπώσει για τα *"Grundrisse"* και το *"Κεφάλαιο"*, συνδέονται με την αντίληψή μας ότι το *"Κεφάλαιο"* αποτελεί ένα αυτοτελές έργο που βρίσκεται σε ημιτελή κατάσταση και παρουσιάζει στοιχεία διαφοράς σε σύγκριση με το αρχικό σχέδιο που είχε επεξεργασθεί ο Μαρξ.

Πριν διατυπώσουμε την άποψη μας για το νέο μεθοδολογικό πλαίσιο του *"Κεφαλαίου"* που αναπτύσσει ο Μαρξ, κρίνουμε σκόπιμο να παραθέσουμε ορισμένες απόψεις για το ζήτημα αυτό.

Σε συντομία να αναφέρουμε ξανά την άποψη του Rosdolsky ότι οι Τόμοι Ι και ΙΙ *"Κεφαλαίου"* αντιστοιχούν στο *"κεφάλαιο γενικά"* και ο Τόμος ΙΙΙ στα *"πολλά κεφάλαια"*, άποψη την οποία συμμερίζονται όλοι όσοι θεωρούν ότι υπάρχει μεθοδολογική ή έστω βιβλιογραφική συνέχεια ανάμεσα στα *"Grundrisse"* και στο *"Κεφάλαιο"*. Υπάρχει μια καθαρά χεγκελιανή αντίληψη για την διάρθρωση του *"Κεφαλαίου"* που υποστηρίζεται από τη Σχολή Uno. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή υπάρχει μια παράλληλη ανάπτυξη ανάμεσα στη *"Λογική"* του Hegel και στη διαλεκτική του κεφαλαίου. Η θεώρηση του καπιταλισμού πρέπει να γίνει σε τρία διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης: τη θεωρία της καθαρά καπιταλιστικής κοινωνίας, τη θεωρία των σταδίων και την ανάλυση της ιστορίας. Στο επίπεδο της καθαρά καπιταλιστικής κοινωνίας μπορούμε να έχουμε μια σχετική αντιστοιχία της με την έννοια του *"κεφαλαίου γενικά"*. Η κριτική που προσάπτουν στο Rosdolsky είναι ότι συνδυάζει το *"κεφάλαιο γενικά"* με την λογική -ιστορική μέθοδο, με τρόπο ώστε η σχέση ανάμεσα στο νόμο της αξίας και την

ιστορία να παραμένει ασαφής, ενώ παράλληλα δεν είναι εμφανές το πως φθάνει κανείς στην έννοια του *"κεφαλαίου γενικά"*[119]. Σύμφωνα με τη Σχολή Uno υπάρχει ένας παραλληλισμός ανάμεσα στα: Είναι/Κυκλοφορία, Ουσία/Παραγωγή, Εννοια/Διανομή. Με το δεδομένο αυτό διατυπώνεται το Δόγμα της Κυκλοφορίας που αντιστοιχεί στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"*, στα μέρη Ι και ΙΙ. Το Δόγμα της Παραγωγής αντιστοιχεί στο υπόλοιπο μέρος του Τόμου Ι και στον Τόμο ΙΙ, ενώ το Δόγμα της Διανομής αντιστοιχεί στο Τόμο ΙΙΙ[120]. Η ίδια η διάρθρωση του *"Κεφαλαίου"* δείχνει ότι ο ουσιαστικός χαρακτήρας της καπιταλιστικής οικονομίας υποχρέωσε τον Μαρξ να επεκτείνει τις θεωρητικές του μελέτες πέρα από το αρχικό πλαίσιο του *"κεφαλαίου γενικά"*. Για τον λόγο αυτό και η Σχολή Uno περιλαμβάνει στη μελέτη της και τα τρία διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης, γιατί θεωρεί ότι δεν είναι αποδοτικό να ασχολείται κανείς με ερμηνείες για τη σχέση των δύο σχεδίων που προαναφέραμε[121].

Ορισμένες άλλες ερμηνείες συνδέουν τη διαμόρφωση της δομής του *"Κεφαλαίου"* με την ιεράρχηση των εννοιών του γενικού, του ενικού και του μερικού. Η ιεράρχηση αυτή γίνεται για να υποβοηθήσει τη μέθοδο παρουσίασης και εμφανίζεται σε όλα τα βιβλία του *"Κεφαλαίου"*[122]. Παράλληλα όμως αναπτύσσονται απόψεις που συνδέουν τα βιβλία του *"Κεφαλαίου"* με κάθε μια από τις έννοιες αυτές, όπως τον Τόμο Ι με το ιδιαίτερο κεφάλαιο ή τον Τόμο ΙΙ με το ατομικό (ενικό) κεφάλαιο[123].

Μια άλλη κατηγορία αντιλήψεων συσχετίζει τη δομή του *"Κεφαλαίου"* και τις σχέσεις των βιβλίων του με τις σχέσεις ανάμεσα στο συγκεκριμένο και αφηρημένο. Υπάρχει η αντίληψη που θεωρεί ότι από τον Τόμο Ι στον Τόμο ΙΙΙ γίνεται μια μετάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, από τη μικροοικονομία στη μακροοικονομία, από τα αφηρημένα μοντέλα στις σύνθετες πραγματικότητες. Η αντίληψη αυτή βασίζεται σε μια ορισμένου είδους σχέση ανάμεσα στο συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο και στα ατομικά κεφάλαια που δημιουργεί το υπόβαθρο για τη μακρο-ανάλυση του καπιταλισμού -που αναφέρεται στα συνολικά μεγέθη- σε σχέση με τη μικρο-ανάλυση[124].

Στα ίδια πλαίσια διατυπώνονται απόψεις που θεωρούν ότι το *"Κεφάλαιο"* δεν ξεφεύγει καθόλου από τη σφαίρα του αφηρημένου, αλλά μετακινείται από την εξέταση στοιχείων που αναπτύσσονται σε έναν κλάδο παραγωγής (π.χ. αξία, κεφάλαιο, κ.λπ.) σε συνθετότερες μορφές αλληλεπίδρασης κλάδων κλπ. Ο Τόμος ΙΙΙ είναι στο ίδιο επίπεδο αφαίρεσης με τον Τόμο Ι αφού κανείς δεν παρεκλίνει από το θεωρητικό αντικείμενο, που δεν είναι εμπειρικά δοσμένο αλλά διαμορφώνεται μέσα από ένα σύνολο εννοιών. Ο Τόμος Ι ασχολείται με τα γενικά αποτελέσματα της οικονομικής δομής, ενώ ο Τόμος ΙΙΙ με τα ειδικά αποτελέσματα, δηλαδή από το αφηρημένο στη σκέψη στο συγκεκριμένο στη σκέψη[125].

Διατυπώσαμε, προηγουμένως την άποψη ότι το *"Κεφάλαιο"* αποτελεί ένα αυτοτελές έργο, αν και σε ημιτελή κατάσταση, και δεν σχετίζεται με το *"Βιβλίο για το Κεφάλαιο"* του πρώτου σχεδίου της περιόδου 1857-58. Εμπεριέχεται σ' αυτό το σημαντικότερο μέρος της

ύλης των βιβλίων που είχαν προγραμματισθεί για την μισθωτή εργασία και την έγγειο ιδιοκτησία, που εξετάζονται σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης αλλά σε συνάρτηση με τους νόμους του κεφαλαίου. Παράλληλα με τη διαφοροποίηση στη διάταξη της ύλης, υπάρχει και μια μεταβολή του μεθοδολογικού πλαισίου της παρουσίασης. Η μέχρι τώρα γνωστή διάκριση ανάμεσα στο *"κεφάλαιο γενικά"* και στα *"πολλά κεφάλαια"* εγκαταλείπεται και ο όρος δεν χρησιμοποιείται πουθενά στο κείμενο του *"Κεφαλαίου"*[126].

Η έννοια του *"κεφαλαίου γενικά"* δεν εγκαταλήφθηκε επειδή δεν εξασφάλιζε μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο γενικό και το ειδικό, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, αλλά επειδή στο επίπεδο αφαίρεσης που διατυπώθηκε δεν μπορούσε να περιλαμβάνει όλους τους καθορισμούς της μορφής που κάνουν δυνατή τη μετάβαση από το γενικό στη πραγματική κίνηση σε αφαίρεση από τη κίνηση των πολλών κεφαλαίων δηλαδή τον συναγωνισμό. Οπως ήδη δείξαμε η διάκριση *"κεφάλαιο γενικά"* και *"πολλά κεφάλαια"* δεν μπορούσε να αποδώσει με ικανοποιητικό τρόπο τη σχέση ανάμεσα στο κοινωνικό κεφάλαιο και το ατομικό κεφάλαιο, τόσο στα πλαίσια της αναπαραγωγής, όσο και στη διαμόρφωση του γενικού ποσοστού κέρδους. Η σχέση ανάμεσα στο κοινωνικό και το ατομικό κεφάλαιο κινείται πάνω σε δύο βασικούς άξονες. Το ατομικό κεφάλαιο πρέπει κατ' αρχήν να εξετάζεται μεμονωμένα και να προηγείται του κοινωνικού κεφαλαίου. Το τελευταίο όμως, καθορίζει τα όρια κίνησης του ατομικού κεφαλαίου, επομένως η εξέταση του αποτελεί προϋπόθεση της παρουσίασης του ατομικού κεφαλαίου.

Στα πλαίσια του *"Κεφαλαίου"* ο Μαρξ εξετάζει τη σχέση κοινωνικού και ατομικού κεφαλαίου σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης μέσα στα πλαίσια της διαδικασίας παραγωγής,της διαδικασίας κυκλοφορίας και της ενότητας τους.

Στο Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"* ο Μαρξ επικεντρώνεται στα ζητήματα παραγωγής υπεραξίας και συσσώρευσης του κεφαλαίου. Στα κεφάλαια μέχρι το 20 αναφέρεται στο ατομικό κεφάλαιο στην άμεση διαδικασία παραγωγής, σε αφαίρεση από τη σχέση αλληλοσύνδεσης του με άλλα κεφάλαια, που διακρίνονται μεταξύ τους από την οργανική σύνθεση και το μέγεθός τους. Από το κεφάλαιο 21 αρχίζει η εξέταση του κοινωνικού κεφαλαίου, η σχέση του οποίου με τα ατομικά κεφάλαια καθορίζεται από τις διαφορές τους στην οργανική σύνθεση και το μέγεθος με αποτέλεσμα το κοινωνικό κεφάλαιο να εμφανίζεται σαν άθροισμα ατομικών κεφαλαίων.

Στο Τόμο ΙΙ του *"Κεφαλαίου"* μέχρι το κεφάλαιο 17 εξετάζεται κατ' αρχήν το ατομικό κεφάλαιο, όχι όμως με ένα τρόπο αθροιστικό αλλά σε σχέση αλληλοσύνδεσης με άλλα ατομικά κεφάλαια, και αυτό έχει σαν αποτέλεσμα το κοινωνικό κεφάλαιο να μην αντιμετωπίζεται αθροιστικά. *"Οι κυκλήσεις των ατομικών κεφαλαίων αλληλοσυμπλέκονται, αλληλοπροϋποτίθενται και αλληλοκαθορίζονται και ακριβώς σ' αυτήν τη σύμπλεξη αποτελούν τη κίνηση του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου"*[127]. Για τον λόγο αυτό πρέπει να

εξετασθεί "... *το προτσές κυκλοφορίας (που στο σύνολό του είναι μορφή του προτσές αναπαραγωγής) των ατομικών κεφαλαίων, σαν συστατικών μερών του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, δηλ. το προτσές κυκλοφορίας αυτού του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου*"[128]. Η αναπαραγωγή αυτή εξετάζεται τόσο στη φυσική όσο και στην αξιακή μορφή της, δηλαδή σαν αναπαραγωγή αξιών χρήσης και ανταλλακτικών αξιών, και ακριβώς αυτή η διπλή διάσταση καθορίζει και τα όρια κίνησης που θέτει το κοινωνικό κεφάλαιο στα ατομικά κεφάλαια.

Στον Τόμο ΙΙΙ του "*Κεφαλαίου*" εξετάζεται η συνολική διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, σαν ενότητας παραγωγής και κυκλοφορίας. Στα πλαίσια αυτά παρουσιάζεται κατ' αρχήν ο μετασχηματισμός της υπεραξίας σε κέρδος σαν μια διαδικασία που συνδέεται με το ατομικό κεφάλαιο. Στο επίπεδο αυτό, τα ατομικά κεφάλαια συγκροτούν το κοινωνικό κεφάλαιο διαμορφώνωντας ένα γενικό ποσοστό κέρδους. Εδώ, η σχέση των ατομικών κεφαλαίων δεν καθορίζεται από αλληλοσύνδεση αλλά από τον συναγωνισμό, ο οποίος σαν ειδική μορφή της κοινωνικής αναπαραγωγής μετατρέπει τα ατομικά κεφάλαια σε συνιστώσες του κοινωνικού κεφαλαίου. Αν και το γενικό ποσοστό κέρδους διαμορφώνεται μέσω του συναγωνισμού των ατομικών κεφαλαίων, εμφανίζεται σαν προϋπόθεση του κάθε ατομικού κεφαλαίου καθορίζοντας τα όρια κίνησης του. Με το δεδομένο αυτό ο Μαρξ αναγνώρισε ότι η πραγματική κίνηση του συναγωνισμού, ο οποίος πραγματοποιεί αλλά δεν διαμορφώνει τους νόμους του κεφαλαίου δεν ταυτίζεται με τη κίνηση των πολλών κεφαλαίων αλλά συγκροτεί μόνο ένα μέρος της, που δεν περιλαμβάνεται στην ύλη του "*Κεφαλαίου*". "*Κατά την περιγραφή της υλοποίησης των σχέσεων παραγωγής και της ανεξαρτοποίησης τους από τους παράγοντες της παραγωγής δεν θα επεκταθούμε στο τρόπο με τον οποίο οι συναρτήσεις αυτές μέσω της παγκόσμιας αγοράς, των συγκυριών της, της κίνησης των αγοραίων τιμών, των περιόδων της Πίστης, των κύκλων της βιομηχανίας και του εμπορίου, την εναλλαγή της άνθησης και της κρίσης, φαίνονται στους παράγοντες της παραγωγής σαν υπέρτεροι φυσικοί νόμοι που τους εξουσιάζουν σαν άβουλα όντα και που επιβάλλονται σ' αυτούς σαν τυφλή αναγκαιότητα. Και δεν θα επεκταθούμε, γιατί η πραγματική κίνηση του συναγωνισμού βρίσκεται έξω από το πλάνο μας, και γιατί ο σκοπός μας είναι να παρουσιάσουμε μόνο την εσωτερική οργάνωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, σαν να λέμε στον ιδεώδη μέσο όρο του*"[123]. Ο Τόμος ΙΙΙ του "*Κεφαλαίου*" παρέμεινε ημιτελής, και κατά συνέπεια δεν επιτεύχθηκε η παρουσίαση αυτού του "*ιδεώδους μέσου όρου*", κυρίως στα ζητήματα που αφορούν τη κρίση και την πίστη, ούτε έγινε δυνατό να προσδιορισθούν με σαφήνεια τα όρια παρουσίασης αυτών των ζητημάτων σε αυτό το επίπεδο αφαίρεσης. Παράλληλα δεν γίνεται σαφές το τι θα προϋπόθετε μια μελέτη της "*πραγματικής κίνησης του συναγωνισμού*" αφού θα έπρεπε να συνδεθεί με έρευνες ιστορικά καθορισμένων σχέσεων ανάμεσα στο οικονομικό και το πολιτικό στοιχείο.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

(1) "Grundrisse" C.W. 29, 85-86

(2) ibid 29,90

(3) ibid 29,91

(4) ibid 29,94

(5) ibid 28,475

(6) ibid 28,480

(7) ibid 28.94

(8) ibid 28,341

(9) ibid 28,341

(10) ibid 28,336

(11) ibid 28,334

(12) ibid 29,84

(13) ibid 29,114-115

(14) ibid 29,47

(15) ibid 29,39

(16) ibid 29,39

(17) ibid 29,38

(18) ibid 28,372

(19) ibid 29,228

(20) ibid 28,378

(21) ibid 29,132-133

(22) ibid 29,27

(23) ibid 29,27

(24) ibid 28,364

(25) ibid 28,363-364

(26) ibid 28,370

(27) ibid 28,370

(28) ibid 28,371

(29) ibid 28,371

(30) ibid 28,371-372

(31) ibid 28,373

(32) ibid 28,376

(33) ibid 29,127

(34) ibid 28,259

(35) ibid 29,34

(36) ibid 29,57

(37) ibid 29,71-72

(38) ibid 28,282

(39) Για το "Χειρόγραφο 1861-63" και τη σχέση του με τις "Θεωρίες για την Υπεραξία" βλ. τις βιβλιογραφικές αναφορές του A. Oakley "The Making of Marx's Critical Theory" op. cit. pp. 82-92

(40) K. Marx "Economic Manuscript 1861-61" C.W. 233-237

(41) ibid 30,237

(42) ibid 30,172-185

(43) ibid 30,46-47

(44) K. Marx "Grundrisse" op. cit. 28,245

(45) K. Marx "Economic Manuscript 1861-63" op. cit. 30,87-89

(46) Για τον επηρεασμό των Φυσιοκρατών στην αντίληψη του Α. Σμιθ για τη διαίρεση της οικονομίας βλ. M. Bleaney "Under consumption Theories" p.p. 94-95, International Publishers, New York 1976 και W. Eltis "The Classical Theory of Economic Grouth" p.p. 68-74 Mackmillan, London 1984

(47) Κ. Μαρξ "Θεωρίες για την Υπεραξία" Ι. 89-90 Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, Τόμος Ι 1981,Τόμος ΙΙ 1982, Τόμος ΙΙΙ 1985

(48) ibid I.90

(49) ibid I.110

(50) ibid I.95

(51) ibid I.96

(52) ibid I.98

(53) ibid I.98

(54) ibid I.100

(55) ibid I.104

(56) ibid I.112

(57) ibid I.123

(58) ibid I.131-132

(59) ibid I.136

(60) ibid I.141

(61) ibid I.191

(62) ibid I.197

(63) ibid I.93

(64) ibid I.237

(65) ibid I.239-240

(66) ibid I.242

(67) ibid I.246

(68) ibid I.246-247

(69) ibid I.255

(70) ibid I.259-260

(71) ibid I.14

(72) ibid I.380

(73) ibid I.334-380 και 422-424 Ct. την ανάλυση του I. Rubin "A History of Economic Thought" p.p. 133-139, Ink Links London 1979 καθώε και τις δύο λύσεις στην αρχική και τη τελική μορφή του Tableau Economique που παραθέτει ο W. Eltis στο "The Classical Theory of Economic Grouth" op. cit. p.p. 25-31

(74) Παρατίθεται σε γράμμα του Μαρξ στον Ενγκελς στις 6 Ιουλίου 1863 Βλ. C.W.41. 485-487

(75) Κ. Μαρξ "Θεωρίες" III 282-288

(76) ibid III.282

(77) ibid III.283

(78) ibid III.283

(79) ibid III.284

(80) ibid III.284-285. Στο συγκεκριμένο υπόδειγμα υπάρχει ένα πρόβλημα με τα σύμβολα που χρησιμοποιούνται και τους δείκτες τους. Στις K. Marx "Theories of Surplus Value" V.III,p.p. 248-249,Progress Publishers Moscow 1975, έχουν διορθωθεί οι παραλήψεις ενώ στην αντίστοιχη έκδοση των Collected Works, Vol.32,p.p.383-384,Progres Publishers Moscow 1989, η παρουσίαση είναι ίδια με αυτή της Ελληνικής Εκδοσης

(81) ibid III.285-286

(82) ibid III.287

(83) ibid III.288

(84) K. Μαρξ "Θεωρίες" II.28

(85) ibid II.145

(86) ibid II.242

(87) ibid II.237

(88) ibid II.305-307. Επίσης το γράμμα στον Ενγκελς στις 2 Αυγούστου 1862 στα C.W.41.394-397

(89) ibid III.536-537

(90) K. Μαρξ "Grundrisse" op.cit.29.294-250

(91) Γράμμα του Μαρξ στον Lassalle στις 22 Φεβρουαρίου 1858, C.W. 40.270

(92) R. Rosdolsky "The Making of Marx's "Capital"" p.p. 50-52 Pluto Press, London 1972

(93) Παρ' όλο που ο Rosdolsky θεωρεί ότι το μεθοδολογικό σχήμα "Κεφάλαιο γενικά" και συναγωνισμός ήταν ένα αρχικό σχεδίασμα ακόμα και σε μεταγενέστερα κείμενα του, επιμένει στη χρησιμότητα του σαν πλαίσιο ερμηνείας του "Κεφαλαίου".
Βλ. Ρ. Ροσντόλσκι "Η σημασία του "Κεφαλαίου" για την σύγχρονη μαρξιστική έρευνα" σ. 38-39. Επαναστατική Μαρξιστική Επιθέωρηση 32-33/1983

(94) R. Rosdolsky "The Making of Marx's Capital"" op.cit. 47-49

(95) E. Mandel "Introduction" στο K. Μαρξ "Capital" Vol I. 28-29 Penguin Books, Harmondsworth 1988

(96) Ε.Μαντέλ, "Γένεση και εξέλιξη των οικονομικών θεωριών του Κ. Μάρξ (1843-1863)" op.ci. p. 115 Η τροτσκιστική παράδοση στη προσπάθεια της να αποκρούσει τη θεωρία του "κρατικού καπιταλισμού" για τις χώρες του "Υπαρκτού Σοσιαλισμού" στήριξε ορισμένα από τα επιχειρήματα της σε συγκεκριμένα αποσπάσματα από τα " Grundrisse" που αναφέρονται στη φύση του κεφαλαίου. Πρόκειται για περιπτώσεις που το "κεφάλαιο γενικά" εξετάζεται στην διάσταση του σαν αφαίρεση και ο Μαρξ θεωρεί ότι μπορεί να έχει ύπαρξη μόνο στην πραγματική του διάσταση, δηλαδή σαν "πολλά κεφάλαια". Με την έννοια αυτή ο Μαρξ θεωρεί ότι στο επίπεδο αφαίρεσης που κινείται η έννοια "καθολικό κεφάλαιο" δεν θα έχει πραγματική υπόσταση. Τα αποτελέσματα από τα "Grundrisse" που παρατίθενται και από τον Rosdolsky είναι τα εξής:

"Κατά συνέπεια, ο συναγωνισμός δεν είναι τίποτα άλλο από την εσωτερική φύση του κεφαλαίου, τον ουσιαστικό του χαρακτήρα, που εκδηλώνεται και πραγματοποιείται σαν αμοιβαία δράση πολλών κεφαλαίων μεταξύ τους: μια εσωτερική τάση που πραγματοποιείται σαν εξωτερική αναγκαιότητα. (Το κεφάλαιο υπάρχει και μπορεί να υπάρχει μόνο σαν πολλά κεφάλαια: επομένως ο χαρακτήρας του εμφανίζεται σαν αμοιβαία δράση μεταξύ τους)" K. Marx "Grundrisse" op.cit. C.W. 28.341

"Ενα καθολικό κεφάλαιο που δεν αντιμετωπίζεται από άλλα κεφάλαια με τα οποία ανταλλάσσει - και κάτω από τη παρούσα οπτική τίποτε δεν του αντιτίθεται εκτός από τη μίσθωση εργασία ή τον εαυτό του, είναι επομένως απίθανο να υπάρξει. Η αμοιβαία απώθηση των κεφαλαίων είναι ήδη εσωτερικευμένη στο κεφάλαιο σαν πραγματοποιημένη ανταλλακτική αξία". K. Marx "Grundrisse" op.cit. C.W. 28.350

(97) G. Pilling "Marx's "Capital"" p.p. 92-105 Routhedge & Kegan Paul, London 1980

(98) V. Vygodski "The story of a Great Discovery: How Karl Marx Wrote "Capital"" p.p. 118-119,Abacus Press Turnbridge Wells 1974

(99) V. Vygodsky "The Economic Substantiation of the Theory of Socialism" p. 97 Progress Publishers, Moscow 1981

(100) Μπ. Φαΐν - Λ. Χάρρις "Ξαναδιαβαζόντας το Κεφάλαιο" σ.20-21 Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1986

(101) J. Weeks "Capital and Exploitation" p.p. 129-130 Princeton University Press, Princeton 1981

(102) G. Reuten-M. Williams "Value - Form and the State" p.p. 91-92 Routledge, London 1989

(103) J. Banaji "From the Commodity to Capital: Hegel's Dialectic in Marx's "Capital" p.p. 17-18 στο D. Elson "Value: The Representation of Labour in Capitalism" C.S.E. Books, London 1979

(104) E. Altvater "Some Problems of State Interventionism" p.p. 40-41 στο J. Holloway-S. Piccitto "State and Capital" Edward Arnold, London 1978

(105) H. Reichelt "Some Comments on Flatow and Huisken's Essay "On the Problem of the Derivation of the Bourgeois State" p.p. 49-51 στο J. Holloway-S. Picciotto op. cit.

(106) B. Jessop "State Theory" p.p. 83, 124,152-154 Polity Press, Oxford 1990

(107) S. Clarke "Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State" p.p. 122-125 Edward Elgaar Aldershot, 1988

(108) A. Oackley "Marx's Critique of Political Economy" p.p. 173-174, Vol. 1, Routledge & Kegan Paul, London 1984

(109) M. Lebowitz "The Political Economy of Wage Labor" p.p. 264-265, Science & Society, Vol. 51 3/1987

(110) M. Levowitz "Marx's Falling Rate of Profit: A Dialectical View" p.p. 74-77. Socialist Review 38/1978 και M. Levowitz "The one-sidedness of "Capital"" p.p. 40-42.- The Review of Radical Political Economics, Vol. 14 4/1982

(111) M. Heinrich "Capital in general and the structure of Marx's "Capital" Capital & Class 38/1989

(112) A. Oakley "The Making of Marx's Critical Theory" op. cit. p.p. 85, 90-92

(113) J. Bidet "Que faire du "Capital"" p.p. 156-168 Klincksieck, Paris 1985

(114) K. Tribe "Remarks on the theoretical significance of Marx's "Grudrisse"" p.p. 192-193, 199-200, 212-213, στο A. Rattansi "Ideology, Method and Marx" op.cit.

(115) J. Mepham "The "Grundrisse" : Method or metaphysics?" p.p. 228-232 στο A. Rattansi op.cit.

(116) M. Rubel "Rubel on Karl Marx : Five Essays" p.p. 154,164, 194, 206-208, 215. Cambridge University Press, Cambridge 1981, Παρόμοιες αντιλήψεις με μικρές διαφοροποιήσεις εμφανίστηκαν στις ορθόδοξες απόψεις στην ΕΣΣΔ και υποστηρίζουν μια άμεση συνέχεια ανάμεσα στα "Grundrisse" και στο "Κεφάλαιο". Βλ. π.χ. V.Vygodsky "The Economic Substantiation of the Theory of Socialism" op. cit. p.p. 98-100 και επίσης τον Πρόλογο της γερμανικής έκδοσης στις "Θεωρίες για την Υπεραξία" op. cit. σ. IX-X

(117) Η άποψη διατυπώνεται από τον Rosdolsky "The Making of Marx's Capital" op. cit. p.p. 10-23. Το ίδιο υποστηρίζει και ο R. Meek "Studies in the Labor theory of value" p.p. viii-x Monthly Review Press New York,1973. Ο M. Nicolaus θεωρεί ότι ανάμεσα στα "Grundrisse" και το "Κεφάλαιο" τη μέθοδο παρουσίασης, ενώ η εσωτερική τους δομή είναι ίδια. M. Nicolaus "Foreword" στο K. Marx "Grundrisse" p.p. 60-61 Penguin Books Harmondsworth 1973. Την ίδια άποψη διατυπώνει και στο M. Nicolaus "The Unknown Marx" p.p. 59-60 New Left Review 48/1968, όπου παράλληλα θεωρεί τα "Grundrisse" σαν τον "ελλειπόντα κρίκο" ανάμεσα στα "Χειρόγραφα 1844" και στο "Κεφάλαιο". Την ίδια άποψη διατυπώνει και ο D. Mc Lellan στο "Marx's "Grundrisse"" p.p. 19-21, Paladin London 1973. Παρόμοιες αντιλήψεις διατυπώνει και ο Elliott παράλληλα με την αντίληψη του ότι τα "Grundrisse" είναι ένα ολοκληρωμένο έργο, και τη διατύπωση της θεωρίας του για "δημιουργική καταστροφικότητα" J. Elliott "Marx's "Grundrisse" : Vision of capitalism creative destruction" p.p. 148-149 Journal at Post Keynesian Economics Vol.1 2/1978-1979 και στου ίδιου ""The Grundrisse" as Social Theory: Link Between Young Marx and Mature Marx" p.p. 239-256 Social Science Quarterly 58/1978

(118) Η άποψη αυτή συνδέεται με την παλαιότερη διαμάχη για το ζήτημα των δύο σχεδίων που έλαβε χώρα στην εποχή του μεσοπολέμου. Ο Grossmann ήταν ο πρώτος που διατύπωσε μια συνεκτική άποψη για τη θεωρητική ανάπτυξη του Μαρξ, όχι από τα "Grundrisse" στο "Κεφάλαιο" αλλά από τη "Συμβολή στη Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας" μέχρι το "Κεφάλαιο" μια και τα "Grundrisse" δεν είχαν ακόμα δημοσιευθεί. Ο Grossmann κριτικάρει την άποψη του Wilbrandt ότι το "Κεφάλαιο" αποτελεί τον "κορμό" ενός ημιτελούς έργου και σε σχέση με το σχέδιο της περιόδου 1857-58, αλλά και σε σχέση με το τι θα περιλάμβανε στο περιεχόμενο του. Ο Wilbrandt θεωρούσε ότι η παρουσίαση της μισθωτής εργασίας δεν είναι πλήρης στο "Κεφάλαιο" χωρίς να αντιλαμβάνεται τις αλλαγές μεταξύ των δύο σχεδίων. Αντίθετα ο Kautsky κατανοούσε τις αλλαγές των σχεδίων, αλλά δεν ασχολήθηκε με το ζήτημα αυτό. Ο Grossmann επικέντρωνε τη προσοχή του στην αλληλογραφία του Μαρξ στη δεκαετία του 1860, που αναδείκνυε την απαρχή μιας θεωρητικής προσπάθειας του Μαρξ για την αναδιοργάνωση του έργου του. Ο Grossmann συνέδεε την αναδιοργάνωση αυτή με τη διατύπωση της θεωρίας της αναπαραγωγής και των σχημάτων της -μια άποψη που θεωρούμε ότι εξακολουθεί να είναι σωστή. Για τη διαμάχη αυτή βλ. R.Rosdolsky "The Making of Marx's Capital" op. cit. p.p. 23-25. Ε. Μαντέλ "Γένεση και εξέλιξη των οικονομικών θεωριών του Κ. Μαρξ (1843-1863)" op. cit. p. 104-106 K. Tribe "Remarks on the theoretical significance of Marx's "Grundrisse"" op.cit. p.p. 213-216

Ο Mandel όπως και ο Tribe είναι υποστηρικτές της τρίτης άποψης. Στα ίδια πλαίσια κινούνται και οι απόψεις του. M. Itoh "The Basic Theory of Capitalism" p.p. 55-59 Macmillan, London 1988, R. Echeverria "Critique of Marx's 1857 Introduction" p.p. 273-276 στο A. Rattansi "Ideology, Method and Marx" op. cit., B. Brewster "Introduction to Marx's "Notes on Machines"",p.p. 235-242. Economy and Society VolI 3/1972. Να επισημάνουμε εδώ, ότι ενώ ο Grossmann εντόπισε τη θεωρία της αναπαραγωγής σαν ενδεικτική για την αλλαγή της θεωρητικής σκέψης του Μαρξ, η αντιμετώπιση της αναπαραγωγής από τον Rosdolsky βρίσκεται στο ακριβώς αντίθετο άκρο. Ο Rosdolsky θεωρεί ότι το σχήμα αναπαραγωγής των "Grundrisse" είναι το ίδιο με τα αντίστοιχα του "Κεφαλαίου" και το επιτυγχάνει με ένα απλό τρόπο. Προσθέτοντας τους πέντε τομείς του σχήματος των "Grundrisse" μας δίνει το ακόλουθο σχήμα.

	Μηχανές	Πρώτες Υλες	Εργασία	Υπερεργασία
I. Μέσα βιομηχανικής παραγωγής	60	120	60	60
II. Είδη κατανάλωσης	40	80	40	40

και το μετατρέπει στο σχήμα της μορφής

I. $180_{\sigma} + 60_{\mu} + 60_{u}$

II. $120_{\sigma} + 40_{\mu} + 40_{u}$

Με τον τρόπο αυτό θεωρεί ισοβαρή την ανάπτυξη της θεωρίας στα "Grundrisse" και στο "Κεφάλαιο" περιλαμβάνοντας ενδιάμεσα και τις διατυπώσεις των "Θεωριών για την Υπεραξία" Βλ. R. Rosdolsky "The Making of Marx's "Capital" op. cit. p.p. 329-331

(119) R. Albritton "A Japanese Reconstruction of Marxist Theory" p.p. 40,278. Macmillan, London 1986

(120) Αυτό αποτελεί τη βασική δομή της παρουσίασης της θεωρίας του Μαρξ από τη σχολή Uno Βλ. K. Uno "Principles of Political Economy" Harvester Press, Sussex 1977. T. Sekine "An Essay on Uno's Dialectic of Capital" p.p. 147-155, στο K. Uno op. cit. B. Mac Lean "Kozo Uno's Principles of Political Economy" p.p. 215-216 Science & Society 2/1981 M. Itoh "The Formation of Marx's Theory of Crisis" p.p. 144-145 Science & Society 2/1978

Περιληπτικά μπορούμε να δούμε τον παραλληλισμό ανάμεσα στη "Λογική" του Hegel και στο "Κεφάλαιο" του Μαρξ σύμφωνα με τη Σχολή Uno. Το Δόγμα της Κυκλοφορίας αντιστοιχεί στη διδασκαλία για το Είναι που συντίθεται από τη τριάδα της ποιότητας, της ποσότητας και του μέτρου. Η αρχή γίνεται από το καθαρό Είναι, προχωρά μέσα από μια λογική μετάβαση από τη μια μορφή στην άλλη και καταλήγει στην άπειρη πρόοδο του μέτρου. Η αντίστοιχη κίνηση γίνεται στο Δόγμα της Κυκλοφορίας ανάμεσα στο εμπόρευμα, το χρήμα και το κεφάλαιο ξεκινώντας από την αξία και τελειώνοντας στο βιομηχανικό κεφάλαιο. Η διδασκαλία για την Ουσία καθορίζεται από την τριάδα ύπαρξη, φαινόμενο και ουσιώδης πραγματικότητα, που αντιστοιχεί στις έννοιες παραγωγή, κυκλοφορία και αναπαραγωγή του κεφαλαίου, που με τη σειρά τους συγκροτούν το Δόγμα της Παραγωγής.

Η διδασκαλία της Εννοιας περιλαμβάνει την τριάδα της υποκειμενικής έννοιας, της αντικειμενικής έννοιας και της ιδέας. Εδώ αντιστοιχείται το Δόγμα της Διανομής που συντίθεται από τις θεωρίες του κέρδους, της γαιοπροσόδου και του τόκου.

Οι έννοιες που χρησιμοποιούνται εδώ είναι από το Γ. Χεγκελ "Η Επιστήμη της Λογικής" σ. 116,138,146,153,168,173,191, 213,225, Εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα χ.χ.ε.

(121) M. Itoh "The Basic Theory of Capitalism" op. cit. σ.55-59

(122) J. Bidet "Que faire du Capital?" op.cit. p.p.158-159

(123) J. Dallemagne "L' economie du Capital" p. 127 Maspero, Paris 1978

(124) M. Codelier "Rationality and Irrationality in Economics" op. cit. p.p. 170, 206-207 Βλ. τη κριτική που ασκεί ο Establet στο "Presentation du Plan du "Capital" p.p. 337-340 στο L. Althusser-E. Balibar-R.Establet "Lire le Capital", Vol.II, Mespero, Paris 1965.

(125) L. Althusser-E. Balibar "Reading Capital" p.p. 189-190 Verso London 1979

(126) Εκτός από τα σημεία στα οποία έχουμε παραπέμψει μέχρι τώρα στις "Θεωρίες για την Υπεραξία" αναφορές στο "κεφάλαιο γενικά" υπάρχουν ακόμα και στον Τόμο ΙΙ σ. 574,594-5,598, 600,616-617 και στον Τόμο ΙΙΙ σ. 57-58, 357,530

(127) Κ. Μαρξ "Κεφάλαιο" Τόμος ΙΙ σ. 352

(128) ibid. II.353

(129) ibid. III.1020

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΑΤΟΜΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Η ΚΙΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΑΦΗΡΗΜΕΝΟ ΣΤΟ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΟ ΣΤΟΝ ΤΟΜΟ Ι ΤΟΥ "ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ"

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε, συνοπτικά, την κίνηση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο μέσα στα πλαίσια διάθρωσης του *"Κεφαλαίου"* που έχουμε ήδη περιγράψει. Δηλαδή μέσα στα πλαίσια που αφορούν το ατομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο στους Τόμους Ι και ΙΙ του *"Κεφαλαίου"*.

Θα ξεκινήσουμε με την εσωτερική αντίθεση του εμπορεύματος ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία και στον διφυή χαρακτήρα της εργασίας που της αντιστοιχεί, δηλαδή στη συγκεκριμένη και στην αφηρημένη εργασία.

Ταυτόχρονα,πρέπει να επιχειρήσουμε τη σύνδεση της εσωτερικής αντίθεσης του εμπορεύματος με τις δύο πλευρές της βασικής ταξικής αντίθεσης ,της καπιταλιστικής κοινωνίας, αναδεικνύοντας τον παραλληλισμό της αντιθετικής ενότητας της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας με την αντίστοιχη της εργατικής και κεφαλαιοκρατικής τάξης. Αυτό μας οδηγεί στην αποκάλυψη των διαφοροποιημένων *"ταξικών προοπτικών"* που συνδέονται με τους δύο πόλους της εσωτερικής αντίθεσης του εμπορεύματος, καθώς και στην κατανόηση ότι αυτή η σύνδεση δεν μπορεί να είναι μονομερής και γραμμική. Η σύνδεση αυτή περνά και σε ένα δεύτερο επίπεδο,που περιλαμβάνει τις ποιοτικές και ποσοτικές διαστάσεις του εμπορεύματος και την εξέλιξη της μεταξύ τους σχέσης.

Εχοντας όλα αυτά σαν δεδομένα περνάμε στην επίλυση της εσωτερικής αντίθεσης του εμπορεύματος που γίνεται δυνατή μόνο αν πάρει ένα εξωτερικό χαρακτήρα και εκδηλωθεί σαν αντίθεση ανάμεσα στο εμπόρευμα και το χρήμα.

Στη συνέχεια παραθέτουμε τη μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο, με τη μεσολάβηση ενός ειδικού εμπορεύματος, της εργατικής δύναμης, που οριοθετεί και το μετασχηματισμό της εσωτερικής αντίθεσης του εμπορεύματος, τουλάχιστον σ' αυτό το πρώτο επίπεδο.

Για την εξέταση της αναπαραγωγής γίνεται αναγκαίο να περάσουμε στον Τόμο ΙΙ του *"Κεφαλαίου"* και να μην εξετάσουμε την δυνητική μετατροπή της εσωτερικής αντίθεσης του εμπορεύματος, στα πλαίσια του ατομικού και του κοινωνικού κεφαλαίου στον Τόμο Ι του

"Κεφαλαίου".

Στη διαδικασία κυκλοφορίας, εξετάζουμε τις μορφές του ατομικού κεφαλαίου, σαν παραγωγικό, εμπορευματικό και χρηματικό κεφάλαιο, καθώς και τις σχέσεις μεταξύ τους σαν σχέσεις μορφών και περιεχομένου, προσεγγίζοντας την έννοια του βιομηχανικού κεφαλαίου.

Παραθέτουμε την εξωτερική αντίθεση του χρηματικού κεφαλαίου και την εσωτερική αντίθεση του εμπορευματικού κεφαλαίου, αναλύοντας τους λόγους που αναδεικνύουν και συνδέουν αυτές τις αντιθέσεις με την αντίθεση ανάμεσα στο εμπόρευμα και τις μετατροπές της. Αυτό,κατά την απόψη μας, είναι και το σημείο που επιτρέπει τη διαλεκτική σύνδεση των Τόμων Ι και ΙΙ του *"Κεφαλαίου"* και μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε τη διαδικασία αναπαραγωγής.

Μετασχηματίζοντας την αντίθεση του εμπορευματικού κεφαλαίου, σε αντίθεση ανάμεσα στην ατομική μορφή του κεφαλαίου και στο περιεχόμενο της,που είναι το κοινωνικό κεφάλαιο,μπορούμε να εξετάσουμε την αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου με τη μορφή των ατομικών κεφαλαίων.

2. Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΝΤΙΘΕΣΗ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΣ

Ενα προϊόν γίνεται εμπόρευμα μόνο όταν παραχθεί με σκοπό την ανταλλαγή,και για τον παραγωγό του το εμπόρευμα αποτελεί,πάνω απ' όλα, μια ανταλλακτική αξία. Τι όμως αντιπροσωπεύει η ίδια η ανταλλακτική αξία;

"Η ανταλλακτική αξία εμφανίζεται πριν από όλα σαν η ποσοτική σχέση, σαν η αναλογία με την οποία οι αξίες χρήσης ενός είδους ανταλλάσσονται με τις αξίες χρήσης ενός άλλου είδους,μια σχέση που διαρκώς αλλάζει στο πέρασμα του χρόνου και από τόπο σε τόπο"[1]. Αλλά αν οι αξίες χρήσης είναι συγκρίσιμες πρέπει να υπάρχει σ' αυτές μια κοινή και ποιοτικά ομοιογενής κατηγορία, που να επιτρέπει την ποσοτική σύγκριση. Και αυτός ο κοινός παρανομαστής σε όλα τα προϊόντα της εργασίας, είναι η αφηρημένη εργασία που δημιουργεί αξία. *"Έτσι μια αξία χρήσης ή ένα αγαθό έχει αξία μόνο γιατί μέσα σ' αυτό έχει αντικειμενοποιηθεί ή υλοποιηθεί αφηρημένη ανθρώπινη εργασία"*[2].

Επομένως, για να μετρήσουμε το μέγεθος της αξίας είναι απαραίτητο να γνωρίζουμε τον χρόνο στον οποίο δαπανήθηκε αφηρημένη εργασία για την επίτευξη συγκεκριμένων χρήσιμων αποτελεσμάτων. Ο Μαρξ γράφει σχετικά: *"Αν η αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται από την ποσότητα της εργασίας που ξοδεύτηκε στη διάρκεια της παραγωγής του, θα μπορούσε να νομίσει κανείς ότι όσο πιο τεμπέλης ή όσο πιο αδέξιος είναι ένας άνθρωπος τόσο μεγαλύτερη αξία έχει το εμπόρευμα του, γιατί χρειάζεται περισσότερο χρόνο για να το κατασκευάσει. Η εργασία όμως που αποτελεί την ουσία των αξιών είναι όμοια ανθρώπινη εργασία, είναι ξόδεμα της ίδιας ανθρώπινης εργατικής δύναμης. Ολη η εργατική δύναμη της κοινωνίας, που εκφράζεται στις αξίες του κόσμου των εμπορευμάτων, ισχύει εδώ σαν μία και η ίδια ανθρώπινη εργατική δύναμη, παρά το γεγονός ότι αποτελείται από απειράριθμες ατομικές εργατικές δυνάμεις. Η κάθε μία από αυτές τις ατομικές εργατικές δυνάμεις είναι η ίδια ανθρώπινη εργατική δύναμη όπως και κάθε άλλη, εφ' όσον έχει τον χαρακτήρα μιας κοινωνικής μέσης εργατικής δύναμης και λειτουργεί σαν τέτοια κοινωνική μέση εργατική δύναμη, εφ' όσον δηλαδή για την παραγωγή ενός δοσμένου εμπορεύματος χρειάζεται μόνο τον μέσο αναγκαίο ή τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας. Κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας είναι ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για να παραχθεί οποιαδήποτε αξία χρήσης με τους υπάρχοντες κοινωνικά - κανονικούς όρους παραγωγής και με τον κοινωνικά μέσο βαθμό επιδεξιότητας και εντατικότητας της εργασίας. Ετσι λ.χ. στην Αγγλία, ύστερα απο τη χρησιμοποίηση του ατμοκίνητου αργαλιού, έφτανε ίσως η μισή εργασία από προηγούμενα για να μετατραπεί μια ορισμένη ποσότητα νήμα σε υφαντό. Φυσικά ο άγγλος υφαντουργός που δούλευε με χειροκίνητο αργαλιό εξακολουθούσε όπως και προηγούμενα να χρειάζεται στην πράξη για τη μετατροπή αυτή τον ίδιο χρόνο εργασίας, το προϊόν, όμως*

της ατομικής του ώρας εργασίας αντιπροσώπευε τώρα μονάχα μιαν κοινωνική ώρα εργασίας και γι' αυτό η αξία του έπεσε στο μισό της προηγούμενης αξίας του"[3].

Από τα προηγούμενα προκύπτει ότι κατά την ανταλλαγή διαφορετικών αξιών χρήσης, δεν είναι οι αξίες χρήσης, αλλά οι σε υλοποιημένη εργασία δαπάνες που καθορίζουν το κόστος παραγωγής αυτών των προϊόντων, και επομένως με την αλλαγή της παραγωγικότητας της εργασίας οι ίδιες αξίες χρήσης, σε διαφορετικό χρόνο ανταλλάσσονται σε διαφορετικές αναλογίες. Γράφει σχετικά ο Μαρξ: "*Το μέγεθος της αξίας ενός εμπορεύματος θα έμενε επομένως σταθερό αν ήταν σταθερός ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του. Ομως ο χρόνος εργασίας αλλάζει με κάθε αλλαγή στην παραγωγική δύναμη της εργασίας*"[4].

Η παραγωγική δύναμη της εργασίας προσδιορίζεται πάντα σε σχέση με το διφυή χαρακτήρα της. "*Η παραγωγική δύναμη είναι φυσικά πάντα παραγωγική δύναμη ωφέλιμης συγκεκριμένης εργασίας και καθορίζει πραγματικά μόνο το βαθμό της αποτελεσματικότητας της σκόπιμης παραγωγικής δραστηριότητας σ'ένα δοσμένο χρονικό διάστημα*"[5].

Και από αυτό προκύπτει ότι σε αντίθεση με τις μορφές της άμεσης κοινωνικής παραγωγής, στις οποίες είναι δυνατόν να μετρήσουμε άμεσα το μέγεθος της αξίας ενός προϊόντος, το μέγεθος της αξίας ενός εμπορεύματος μπορεί να μετρηθεί μόνο σχετικά με την αξία ενός άλλου εμπορεύματος.

Παράλληλα, η ανταλλαγή ενός εμπορεύματος μπορεί να επιτευχθεί μόνο αν η χρησιμότητα του ενδιαφέρει τον αγοραστή. "*Για να παράγει κανείς εμπόρευμα, δεν πρέπει να παράγει απλώς αξία χρήσης αλλα αξία χρήσης για άλλους, κοινωνική αξία χρήσης*"[6]. Στο βαθμό που ο τύπος της ανταλλαγής προϊόντων είναι Ε-Ε, τα εμπορεύματα πραγματοποιούνται σαν τέτοια μόνο αν οι ιδιοκτήτες τους ενδιαφέρονται για την απόκτηση της αξίας χρήσης του άλλου εμπορεύματος. Αν θεωρήσουμε άμεσα την ανταλλαγή εμπορευμάτων Ε-Ε, από την πλευρά των ιδιοκτητών των εμπορευμάτων που συμμετέχουν στη διαδικασία, τότε για τον καθένα απ' αυτούς η διαδικασία αναπαρίσταται ως εξής: Το εμπόρευμα Ε′ αποτελεί μια ανταλλακτική αξία για τον ιδιοκτήτη του, ενώ το εμπόρευμα Ε′′ αποτελεί μια αξία χρήσης για τον ιδιοκτήτη του εμπορεύματος Ε′. Το αντίστροφο ισχύει για τον ιδιοκτήτη του εμπορεύματος Ε′′. Επομένως αν συνδυάσουμε τις δύο αντιθετικές απόψεις των ιδιοκτητών των εμπορευμάτων, θα αποκτήσουμε την αντικειμενική εικόνα της ανταλλαγής Ε′ - Ε′′, δηλαδή, ότι κάθε προϊόν μπορεί να είναι εμπόρευμα μόνο όταν ταυτόχρονα λειτουργεί σαν αξία χρήσης και σαν ανταλλακτική αξία.

Αν θεωρήσουμε την ανταλλαγή από την πλευρά του αποτελέσματος, παρατηρούμε ότι και τα δύο προϊόντα αποβάλλουν την εμπορευματική μορφή - ή την ανταλλακτική αξία - στο βαθμό που κάθε ένα από αυτά φθάνει στο επίπεδο της άμεσης κατανάλωσης δηλαδή,

μετατρέπεται σε αξία χρήσης για τον νέο ιδιοκτήτη του. Μπορούμε λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι πριν από την ανταλλαγή η αξία χρήσης του εμπορεύματος αποτελεί το περιεχόμενο του εμπορεύματος ή της ανταλλακτικής του αξίας.

"Η ανάλυση μας απόδειξε ότι η μορφή της αξίας ή η έκφραση του εμπορεύματος σαν αξία ξεπηδάει από τη φύση της αξίας του εμπορεύματος και όχι αντίστροφα η αξία και το μέγεθος της αξίας από το τρόπο έκφρασης της σαν ανταλλακτική αξία"[7].

Από αυτό προκύπτει, ότι η ανταλλακτική αξία και η αξία χρήσης διαμορφώνουν την εσωτερική αντίθεση του εμπορεύματος, δηλαδή την αντίθεση ανάμεσα στη μορφή της ύπαρξης του σαν ανταλλακτικής αξίας και του περιεχομένου του, σαν αξίας χρήσης.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε τη σχέση ανάμεσα στο διχασμό του εμπορεύματος σε αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία, και στο διφυή χαρακτήρα της εργασίας. Η τελευταία εμφανίζεται σαν συγκεκριμένη εργασία που παράγει την αξία χρήσης του εμπορεύματος και σαν αφηρημένη εργασία που παράγει την αξία του. Ο Μαρξ γράφει σχετικά: *"Αρχικά το εμπόρευμα μας φάνηκε σαν κάτι το διφυές: σαν αξία χρήσης και αξία ανταλλακτική. Μετά είδαμε ότι και η εργασία, εφ' όσον εκφράζεται στην αξία, δεν έχει πια τα ίδια χαρακτηριστικά που έχει σαν παραγωγός αξιών χρήσης. Αυτή η διφυής φύση της εργασίας που περιέχεται στο εμπόρευμα την απόδειξα πρώτος εγώ κριτικά"*[8].

Με την έννοια αυτή, ο διφυής χαρακτήρας της εργασίας πρέπει να συμβαδίζει με τη διπλή φύση του εμπορεύματος και να μεταφέρεται σε όλα τα επίπεδα επίλυσης της αντίθεσης ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία. Και ταυτόχρονα η εσωτερική αντίθεση του εμπορεύματος δεν μπορεί παρά να αντανακλά τις δύο πλευρές της βασικής ταξικής αντίθεσης της καπιταλιστικής κοινωνίας. Η αξία χρήσης και η ανταλλακτική αξία βρίσκονται σε μια *"αντιθετική ενότητα"* με τον ίδιο τρόπο που η κεφαλαιοκρατική και η εργατική τάξη ενώνωνται και αντιτίθενται. Κάθε μια από αυτές είναι το αντίθετο της άλλης, αλλά, ταυτόχρονα, συνυπάρχουν σαν τέτοιες μόνο μέσα από αυτή τη σχέση τους. Οι δύο διαστάσεις της εσωτερικής αντίθεσης του εμπορεύματος συνδέονται με δύο διαφορετικές ταξικές προοπτικές. Οπωσδήποτε αυτή η σύνδεση δεν είναι γραμμική και τις περισσότερες φορές εμποδίζεται να εκδηλωθεί από τον φετιχισμό του εμπορεύματος. Η προοπτική της εργατικής τάξης συνδέεται με το εμπόρευμα σαν αξία χρήσης, σαν αντικείμενο ιδιοποίησης και κατανάλωσης. Αντίθετα η προοπτική της κεφαλαιοκρατικής τάξης συνδέεται με την ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος, σαν μέσου επιβολής κοινωνικού ελέγχου μέσω της πραγματοποίησης της υπεραξίας και του κέρδους.

Οταν αναφερθήκαμε προηγουμένως ότι η σχέση αυτή δεν είναι γραμμική υπονοούσαμε δύο πράγματα: (α) Οτι δεν ισχύει στην περίπτωση του εμπορεύματος εργατική δύναμη που η σχέση αντιστρέφεται. Η εργατική τάξη ενδιαφέρεται για την ανταλλακτική αξία αυτού του εμπορεύματος, ενώ η κεφαλαιοκρατική τάξη για την αξία χρήσης του. Αυτό βέβαια

ισχύει μόνο για ένα ορισμένο πλαίσιο ανάλυσης και μας οδηγεί στο: (β) Οτι για κάθε κοινωνική τάξη η ταύτιση των ταξικών προοπτικών της με τις συγκεκριμένες πλευρές ενός εμπορεύματος δεν μπορεί να είναι ποτέ μονοδιάστατη αλλά εξαρτάται από το επίπεδο που προσεγγίζει κάθε φορά η ανάλυση. Αν χρησιμοποιήσουμε το προηγούμενο παράδειγμα της εργατικής δύναμης, μπορούμε να δούμε ότι το ενδιαφέρον των κεφαλαιοκρατών δεν είναι μονοδιάστατο για την αξία χρήσης της -δηλαδή το ποσό της αξίας που μπορεί να παράγει- αλλά επεκτείνεται και στην ανταλλακτική αξία -το ποσό της αξίας που πρέπει να πληρωθεί. Ταυτόχρονα η εργατική τάξη ενδιαφέρεται για την αξία χρήσης της εργατικής δύναμης μέσα από τους αγώνες της για τις συνθήκες εργασίας. Με την έννοια αυτή,είναι αναγκαίο να αναδεικνύεται η διφυής ταξική διάσταση κάθε κατηγορίας που αναλύεται.

Η ίδια σχεδόν ανάλυση ισχύει όταν εξετάσουμε τις ποιοτικές και ποσοτικές διαστάσεις του εμπορεύματος. Ο ποιοτικός καθορισμός της αξίας χρήσης *"... καθορίζεται από τις ιδιότητες του σώματος του εμπορεύματος..."*[9], ενώ ο ποσοτικός καθορισμός αυτών των ιδιοτήτων εξαρτάται από το μέγεθος τους. Πίσω όμως από αυτές τις ιδιότητες κρύβεται η ωφέλιμη εργασία που τις παράγει. *"Την εργασία που η ωφελιμότητα της εμφανίζεται έτσι με την αξία χρήσης του προϊόντος της ή με το γεγονός ότι το προϊόν της είναι αξία χρήσης, την ονομάζουμε κοντολογής ωφέλιμη εργασία. Από την άποψη αυτή εξετάζεται πάντα σε σχέση με το ωφέλιμο αποτέλεσμα της"*[10]. Η ποσοτική πλευρά της ανταλλακτικής αξίας εμφανίζεται *"... σαν η αναλογία με την οποία οι αξίες χρήσης ενός είδους ανταλλάσσονται με τις αξίες χρήσης ενός άλλου είδους"*[11]. Η ποιοτική όμως πλευρά της για να αναλυθεί χρειάζεται ορισμένες προϋποθέσεις.

Κατ' αρχήν πρέπει να πούμε ότι οι ποιοτικοί και ποσοτικοί καθορισμοί δεν είναι μεταξύ τους ανεξάρτητοι και τυχαίοι. Οσον αφορά την αξία χρήσης η ποιοτική διάσταση υπερβαίνει την αντίστοιχη ποσοτική. Για την ανταλλακτική αξία παρατηρούμε ότι τόσο η ποιοτική όσο και η ποσοτική διάσταση της είναι αυτές της αξίας της οποίας η ανταλλακτική αξία αποτελεί μορφή εμφάνισής της. Η ποιοτική διάσταση της αξίας προσεγγίζεται μόνο αν *"... παραβλέψουμε τον καθορισμένο χαρακτήρα της παραγωγικής δραστηριότητας και επομένως τον ωφέλιμο χαρακτήρα της εργασίας [και] εκείνο που απομένει απ' αυτήν είναι ότι αποτελεί ξόδεμα ανθρώπινης εργατικής δύναμης... Η αξία του εμπορεύματος όμως εκφράζει απλώς ανθρώπινη εργασία, ξόδεμα ανθρώπινης εργασίας γενικά"*[12].

Η ουσία λοιπόν της ποιοτικής διάστασης της αξίας είναι η αφηρημένη εργασία. Παράλληλα η ποσοτική της διάσταση μετράται με τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας. Επομένως, φθάνουμε ξανά σ' αυτό που ονομάσαμε μη γραμμικές συσχετίσεις των οικονομικών κατηγοριών με τις ταξικές προοπτικές των δύο κυριοτέρων τάξεων της κοινωνίας. Στο βαθμό που η αξία χρήσης σχετίζεται με την ωφέλιμη εργασία, αποτελεί τη προοπτική της εργατικής τάξης και στο βαθμό που η αξία συνδέεται με την αφηρημένη

εργασία αποτελεί την προοπτική της τάξης των κεφαλαιοκρατών.

Αυτός ο διφυής χαρακτήρας της εργασίας προκύπτει από την ανάπτυξη των αντιθέσεων ανάμεσα στην ατομική μορφή της εργασίας του παραγωγού εμπορευμάτων και στο κοινωνικό περιεχόμενο της *"...η συγκεκριμένη, ιδιαίτερη εργασία του ατομικού παραγωγού πρέπει να παρασταίνεται σαν το αντίθετο της, σαν ίδια, αναγκαία, γενική και στη μορφή αυτή σαν κοινωνική εργασία"*[13]. Η αντίθεση ανάμεσα στην ατομική και την κοινωνική εργασία αποτελεί τη βασική αντίθεση της απλής εμπορευματικής παραγωγής. Μόνο μέσα στα πλαίσια της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής επέρχεται ο μετασχηματισμός της εργασίας των ατομικών παραγωγών σε κοινωνική εργασία, γιατί παίρνει τη μορφή της αφηρημένης εργασίας, που επιβάλλουν οι *"οι κοινωνικοί όροι εργασίας, ή όροι κοινωνικής εργασίας, όμως όχι απλά κοινωνικής εργασίας, μα με ιδιαίτερο τρόπο. Πρόκειται για ειδικό είδος κοινωνικότητας"*[14]. Αυτή η ειδική κοινωνικότητα είναι αυτή που αναλύσαμε σαν ταξική προοπτική των βασικών τάξεων της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Ο Μαρξ επεκτείνει την εξέταση της διάκρισης του εμπορεύματος σε αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία στην ανάλυση του δυϊσμού της ίδιας της αξίας χρήσης. Ξεκινώντας από την ανάλυση της χρηματικής μορφής της αξίας παρατηρεί ότι το χρηματικό εμπόρευμα έχει μια τυπική και μια ουσιαστική αξία χρήσης. *"Η αξία χρήσης του χρηματικού εμπορεύματος γίνεται διπλή. Παράλληλα με την ιδιαίτερη αξία του χρήσης σαν εμπόρευμα, όπως λ.χ. ο χρυσός που χρησιμεύει για το σφράγισμα κούφιων δοντιών, σαν πρώτη ύλη για είδη πολυτελείας κλπ. αποκτάει μια τυπική αξία χρήσης, που ξεπηδάει από τις ειδικές κοινωνικές λειτουργίες του"*[15].

Η ανάλυση αυτή ισχύει και για άλλα εμπορεύματα, όχι όμως στον ίδιο βαθμό και με τη ίδια σημασία που ισχύει για το χρηματικό εμπόρευμα. Πρόκειται για εμπορεύματα η αγορά των οποίων αποσκοπεί στην ιδιοποίηση της αξίας που εμπεριέχεται σ' αυτά (π.χ. πολύτιμα μέταλλα, έργα τέχνης κ.λπ.). Με την έννοια αυτή η αξία χρήσης που δημιουργείται από την συγκεκριμένη εργασία θεωρείται σαν πραγματική αξία χρήσης, σε αντίθεση με την αξία χρήσης που προκύπτει από τις ειδικές κοινωνικές λειτουργίες αυτού του εμπορεύματος, δηλαδή από την αφηρημένη εργασία και θεωρείται σαν τυπική αξία χρήσης.

Ιδιας μορφής ανάλυση γίνεται και για τον σχηματισμό και τη δομή της αξίας του εμπορεύματος. Ο Μαρξ θεωρεί ότι η αξία των μέσων παραγωγής που χρησιμοποιήθηκαν για τη κατασκευή ενός εμπορεύματος μεταβιβάζεται στο νέο προϊόν μέσα από την ωφέλιμη εργασία, ενώ ταυτόχρονα η αφηρημένη εργασία προσθέτει νέα αξία στο προϊόν. *"Ο εργάτης δεν εργάζεται δύο φορές στον ίδιο χρόνο, μια φορά για να προσθέσει με την εργασία του αξία στο μπαμπάκι, και μια φορά για να διατηρήσει την παλιά του αξία ή πράγμα που σημαίνει τον ίδιο, για να μεταβιβάσει στο προϊόν, στο νήμα την αξία του μπαμπακιού που επεξεργάζεται και του αδραχτιού με το οποίο εργάζεται. Αλλά προσθέτοντας απλώς νέα*

αξια διατηρεί τη παλιά αξια. Επειδή όμως η πρόσθεση νέας αξιας στο αντικείμενο εργασιας και η διατήρηση των πάγιων αξιών στο προϊόν είναι δύο τελείως διαφορετικά αποτελέσματα που ο εργάτης τα πετυχαίνει στον ίδιο χρόνο, μόλο που στον ίδιο χρόνο εργάζεται μόνο μια φορά, το διπλό αυτό αποτέλεσμα μπορεί ολοφανέρα να εξηγηθεί μονάχα από το διπλό χαρακτήρα της ίδιας της εργασίας του. Στον ίδιο χρόνο είναι υποχρεωμένη με μια ιδιότητα να δημιουργεί αξία και με μια άλλη ιδιότητα να διατηρεί ή να μεταβιβάζει αξία"[16].

Επομένως,η ίδια η δομή της αξίας του εμπορεύματος αποτελείται από μεταφερόμενη αξία δια της συγκεκριμένης εργασίας -που αντιστοιχεί στην αξία χρήσης- και από νεοδημιουργημένη αξία δια της αφηρημένης εργασίας- που αντιστοιχεί στην αξία -σύμφωνα με όσα έχουμε αναλύσει.

Ολες οι επιμέρους περιπτώσεις που αναφέρθηκαν μέχρις εδώ δεν αποτελούν τίποτα άλλο παρά εκδηλώσεις και μετασχηματισμούς της εσωτερικής αντίθεσης, του εμπορεύματος και του διφυούς χαρακτήρα της εργασίας που του αντιστοιχεί. Αυτή η βασική, όμως, αντίθεση δεν επιλύεται αν δεν αναχθεί σε άλλα επίπεδα ανάλυσης, δηλαδή αν δεν πάρει ένα εξωτερικό χαρακτήρα και δεν εκδηλωθεί σαν αντίθεση ανάμεσα στο εμπόρευμα και το χρήμα.

3. Η ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΑΝΤΙΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΣ

Αυτή η εσωτερική αντίθεση του εμπορεύματος ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία παίρνει μια εξωτερική έκφραση, κατ' αρχήν σαν σχέση δύο εμπορευμάτων. Ο Μαρξ αναλύοντας την απλή μορφή της αξίας γράφει: *"Η πιο εμπεριστατωμένη εξέταση της έκφρασης της αξίας του εμπορεύματος Α που περιέχεται στην αξιακή σχέση του με το εμπόρευμα Β, έδειξε ότι μέσα σ'αυτήν τη σχέση η φυσική μορφή του εμπορεύματος Β χρησιμεύει μόνο σαν μορφή της αξίας ή σαν εμφάνιση της αξίας. Έτσι η κρυμμένη μέσα στο εμπόρευμα εσωτερική αντίθεση ανάμεσα στην αξία χρήσης και στην αξία, παρασταίνεται με μια εξωτερική αντίθεση, δηλαδή με τη σχέση ανάμεσα σε δύο εμπορεύματα, μέσα στην οποία το ένα εμπόρευμα, που πρόκειται να εκφραστεί η αξία του παίζει άμεσα μόνο το ρόλο της αξίας χρήσης, ενώ αντίθετα το άλλο που μ' αυτό εκφράζεται η αξία παίζει άμεσα μόνο το ρόλο της ανταλλακτικής αξίας"*[17].

Με την εξέλιξη της διαδικασίας ανταλλαγής, αυτή η εσωτερική αντίθεση παίρνει την τελική εξωτερική μορφή έκφρασης της ανάμεσα στο εμπόρευμα και στο χρήμα. *"Το ιστορικό πλάταιμα και βάθαιμα της ανταλλαγής αναπτύσσει την αντίθεση ανάμεσα στην αξία χρήσης και στην αξία, αντίθεση που βρίσκεται σε λανθάνουσα κατάσταση μέσα στη φύση του εμπορεύματος. Η ανάγκη να εκφραστεί εξωτερικά για την κυκλοφορία αυτή η αντίθεση, οδηγεί στην εμφάνιση μιας αυτοτελούς μορφής της αξίας του εμπορεύματος και δεν ησυχάζει ούτε σταματάει ως που τελικά πετυχαίνεται με το διχασμό του εμπορεύματος σε εμπόρευμα και χρήμα. Γι' αυτό στον ίδιο βαθμό που τα προϊόντα της εργασίας μετατρέπονται σε εμπορεύματα συντελείται η μετατροπή του εμπορεύματος σε χρήμα"*[18].

Στην εξωτερική αυτή μορφή της αντίθεσης ανάμεσα στο εμπόρευμα και το χρήμα, είναι προφανές ότι το τελευταίο δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια ιδιαίτερη μορφή ύπαρξης της ανταλλακτικής αξίας. *"Τα εμπορεύματα πρώτα μπαίνουν στο προτσές της ανταλλαγής αχρύσωτα και αζαχάρωτα, έτσι όπως γεννήθηκαν. Το προτσές αυτό προκαλεί το διχασμό του εμπορεύματος σε εμπόρευμα και χρήμα, μια εξωτερική αντίθεση με την οποία εκφράζουν την ενυπάρχουσα σ' αυτά αντίθεση ανάμεσα στην αξία χρήσης και την αξία. Σ' αυτή την αντίθεση τα εμπορεύματα σαν αξίες χρήσης αντικρύζουν το χρήμα σαν ανταλλακτική αξία. Από την άλλη όμως και οι δύο πλευρές της αντίθεσης είναι εμπορεύματα, δηλ. ενότητες αξίας χρήσης και αξίας"*[19].

Η κυκλοφορία του εμπορεύματος Ε-Χ-Ε αποτελεί τον τύπο με βάση τον οποίο επιλύεται η εσωτερική αντίθεση του εμπορεύματος ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία και την αξία χρήσης. Πριν από την ανταλλαγή το εμπόρευμα εμφανίζεται για τον ιδιοκτήτη του σαν

ανταλλακτική αξία, την οποία ο ιδιοκτήτης ιδιοποιείται σε κοινωνική μορφή από την πώληση του εμπορεύματος -που αντανακλάται στη σχέση Ε-Χ[20],ενώ μετά την ανταλλαγή, έχοντας αποκτήσει χρήμα -τη μορφή της άμεσης κοινωνικής εργασίας- ο ιδιοκτήτης του εμπορεύματος μετατρέπει αυτό το χρήμα σε μια αξία χρήσης ίσης αξίες και αυτό αντανακλάται στην αντίθετη σχέση Χ-Ε. Σαν αποτέλεσμα αυτής της μεταμόρφωσης του εμπορεύματος, τα εμπορεύματα που συμμετέχουν στην ανταλλαγή αποβάλλουν την εμπορευματική μορφή[21]: *"Οι δύο αντίστροφες φάσεις κίνησης της μεταμόρφωσης του εμπορεύματος αποτελούν ένα κύκλο : μορφή εμπορεύματος, αποβολή της μορφής του εμπορεύματος, επιστροφή στη μορφή του εμπορεύματος. Πάντως το ίδιο το εμπόρευμα καθορίζεται εδώ με αντιφατικό τρόπο. Στην αφετηρία είναι μη -αξία χρήσης και στο τέρμα αξία χρήσης για τον κάτοχο του"*[22].

Τη σχέση ανάμεσα στο χρήμα, το διχασμό του εμπορεύματος και το διφυή χαρακτήρα της εργασίας, ο Μαρξ την προσδιορίζει με τον ακόλουθο τρόπο: *"Επειδή όμως δεν προχωρεί στην ανάπτυξή του ως το σημείο που να κάνει την εργασία, που περιέχεται στην ανταλλακτική αξία, γενική αφηρημένη εργασία, κοινωνική εργασία, που βγαίνει μέσα από την ολόπλευρη αλλοτρίωση των ατομικών εργασιών, γι' αυτό αναγκαστικά δεν μπορεί να αναγνωρίσει στο χρήμα τον άμεσο τρόπο ύπαρξης της αλλοτριωμένης αυτής εργασίας. Κατά συνέπεια, η εργασία που δημιουργεί χρήμα και η εργασία που δημιουργεί ανταλλακτική αξία δεν έχουν γι'αυτόν καμμία εσωτερική σχέση"*[23]. Με το δεδομένο αυτό, η εσωτερική σχέση ανάμεσα στην συγκεκριμένη εργασία που δημιουργεί αξίες χρήσης και στην αφηρημένη εργασία που δημιουργεί την αξία του εμπορεύματος καθορίζει και τη σχέση ανάμεσα στο χρήμα σαν τεχνικό όργανο ανταλλαγής και στο χρήμα σαν υλοποίηση της γενικής αφηρημένης εργασίας, δηλαδή σαν γενικό αξιακό ισοδύναμο.

Η αντίθεση της αξίας βρίσκει τη σχετική της επίλυση στο χρήμα. Αλλά το χρήμα δεν εξαλείφει αυτή την αντίθεση, αφού δημιουργεί μόνο μια μορφή μέσα στην οποία η αντίθεση αυτή πραγματοποιείται και εκφράζεται. Αυτός ο τρόπος θεωρητικής παρουσίασης μιας πραγματικής διαδικασίας είναι η μόνη επαρκής λογική μορφή με την οποία η διαλεκτική ανάπτυξη του αντικειμένου της μελέτης, δηλαδή του εμπορεύματος, μπορεί να εκφρασθεί στο επίπεδο της θεωρίας. Αυτή η μέθοδος περιγράφεται πολύ καλά με τον ακόλουθο τρόπο. *"Με την μέθοδο αυτή ξεκινούμε από τη πρώτη και πιο απλή σχέση που έχουμε ιστορικά, πραγματικά μπροστά μας. Κατά συνέπεια στη περίπτωση μας θα ξεκινήσουμε από τη πρώτη οικονομική σχέση που συναντάμε. Τη σχέση αυτή την ανατέμνουμε. Επειδή είναι σχέση εξυπακούεται πως έχει δύο πλευρές, που σχετίζονται μεταξύ τους. Κάθε μια από τις πλευρές αυτές την εξετάζουμε χωριστά και παρατηρούμε τον τρόπο της αμοιβαίας τους συμπεριφοράς και αλληλοεπίδρασης τους. Θα υπάρχουν βέβαια αντιφάσεις που απαιτούν μια λύση. Επειδή όμως δεν εξετάζουμε αφηρημένες νοητές διαδικασίες, που*

γίνονται μόνο στο μυαλό μας, μια πραγματικό περιστατικό, που έγινε κάποια χρονική στιγμή ή εξακολουθεί να γίνεται, οι αντιφάσεις αυτές αναπτύσσονται στην πράξη και είναι πιθανόν να βρούν τη λύση τους. Θα παρακολουθήσουμε τον τρόπο που λύθηκαν και θα δούμε πως η λύση δόθηκε με την εμφάνιση κάποιας καινούργιας σχέσης, που θα εξετάσουμε ξανά την κάθε πλευρά της κ.λπ."[24].

Είναι αντικειμενικά αδύνατο να επιλυθεί η αντίθεση ανάμεσα στο κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας και στην ιδιωτική μορφή ιδιοποίησης του προϊόντος της, μέσα από την άμεση ανταλλαγή του ενός εμπορεύματος με άλλο χωρίς τη διαμεσολάβηση του χρήματος. Αυτό εμφανίζεται θεωρητικά σαν μια αντίθεση της βασικής μορφής της αξίας και παράλληλα ωθεί στην αναζήτηση μέσων και μεθόδω για την υπέρβαση της, οδηγώντας στην εμφάνιση του χρήματος. Η ώθηση, λοιπόν, στην θεωρητική ανάπτυξη, δεν δίνεται από τίποτα άλλο παρά, από την εσωτερική αντίθεση της ίδιας της θεωρίας. Με την έννοια αυτή η κίνηση της θεωρητικής σκέψης στο *"Κεφάλαιο"* καθορίζεται από τα πλαίσια που ορίζουν η αξία χρήσης και η ανταλλακτική αξία σαν οι βασικοί πόλοι έκφρασης της αξίας.

Η πρώτη συγκεκριμένη κατηγορία που ακολουθεί την αξία, δηλαδή το χρήμα, εμφανίζεται σαν μια μέθοδος αμοιβαίου μετασχηματισμού της ανταλλακτικής αξίας και της αξίας χρήσης,σαν μια μεταμόρφωση μέσα από την οποία η αξία χρησης και η ανταλλακτική αξία ελκόμενες και ταυτόχρονα απωθούμενες, πρέπει να περάσουν μέσα από τη διαδικασία του αμοιβαίου μετασχηματισμού τους.

Ο Μαρξ περιλαμβάνει στον θεωρητικό καθορισμό του χρήματος μόνο εκείνα τα χαρακτηριστικά της κυκλοφορίας που προκύπτουν από την αντίθεση της αξίας και που εμφανίζονται μέσα από την κίνηση της εμπορευματικής ανταλλαγής. Δηλαδή, με μια διαφορετική διατύπωση εξετάζει τη διαδικασία κυκλοφορίας αφηρημένα. *"Αν εξετάσουμε το προτσές αφηρημένα, δηλ. αν παραβλέψουμε τα περιστατικά που δεν απορρέουν από τους εσωτερικούς νόμους της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας, θα δούμε ότι το μόνο που συντελείται σ' αυτήν,εκτός από την αντικατάσταση της μιας αξίας χρήσης από μιαν άλλη, είναι μια μεταμόρφωση, μια απλή αλλαγή μορφής του εμπορεύματος"*[25].

Η επίλυση της αντίθεσης αυτής δεν σημαίνει και επίλυση όλων των θεωρητικών προβλημάτων,γιατί η ανάλυση της κυκλοφορίας αποδεικνύει ότι στη σφαίρα αυτή δεν είναι δυνατόν να υπάρξουν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες η κυκλοφορία της αξίας μπορεί να δημιουργήσει νέα αξία.

"Οσο λοιπόν κι αν τα στριφογυρίσει κανείς το αποτέλεσμα παραμένει το ίδιο. Οταν ανταλλάσσονται ισοδύναμα δεν γεννιέται υπεραξία και όταν ανταλλάσσονται μη ισοδύναμα πάλι δεν γεννιέται υπεραξία. Η κυκλοφορία ή η ανταλλαγή εμπορευμάτων δεν δημιουργεί αξία"[26].

Η διαλεκτική ανάλυση του Μαρξ βασίζεται στο ότι το κεφάλαιο δεν μπορεί να

προέρχεται από την κυκλοφορία, αλλά δεν μπορεί και να μην προέρχεται απ' αυτήν. Η όπως το θέτει ο Μαρξ: *"Η μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο πρέπει να εξηγηθεί με βάση τους εσωτερικούς νόμους ανταλλαγής εμπορευμάτων, έτσι που σαν αφετηρία να χρησιμεύει η ανταλλαγή ισοδυνάμων. Ο κάτοχος μας χρήματος που υπάρχει ακόμα μόνο σαν καπιταλιστής - είναι υποχρεωμένος να αγοράζει τα εμπορεύματα στην αξία τους, να τα πουλάει στην αξία τους και όμως στο τέλος του προτσές να βγάζει περισσότερο χρήμα από το χρήμα που έριξε σ' αυτό. Η μεταμόρφωση του σε πεταλούδα πρέπει να συντελεστεί μέσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας και δεν πρέπει να συντελεστεί μέσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Αυτοί είναι οι όροι του προβλήματος Hic Rhodus, hic salta!"*[27].

Γίνεται, επομένως, αναγκαία η διατύπωση των οικονομικών συνθηκών κάτω από τις οποίες η απλή εμπορευματική κυκλοφορία μπορεί να μετατραπεί σε κεφαλαιοκρατική κυκλοφορία εμπορευμάτων. Εδώ η κίνηση της σκέψης του Μαρξ είναι από το γενικό (κυκλοφορία) στο ειδικό (κεφαλαιοκρατική κυκλοφορία), από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Η κίνηση αυτή φέρνει στο προσκήνιο την υπεραξία, η ύπαρξη της οποίας δεν πρέπει να αντίκειται στο νόμο της αξίας και η οποία μπορεί να υπάρξει μόνο όταν εμφανισθεί στην αγορά ένα ειδικό εμπόρευμα, η εργατική δύναμη. *"Για να μπορεί όμως ο κάτοχος μας χρήματος να βγάλει αξία από την κατανάλωση έπρεπε να είναι τόσο τυχερός ώστε ν'ανακαλύψει μέσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας, την αγορά,ένα εμπόρευμα που η ίδια η αξία του χρήσης νάχει την ιδιομόρφη ιδιότητα νάναι πηγή αξίας, που η ίδια η πραγματική του κατανάλωση νάναι λοιπόν αντικειμενοποίηση της εργασίας κι επομένως προτσές δημιουργίας αξίας. Και ο κάτοχος του χρήματος βρίσκει στην αγορά ένα τέτοιο ειδικό εμπόρευμα - την ικανότητα για εργασία, δηλ. την εργατική δύναμη"*[28].

Επιστρέφοντας στην απλή εμπορευματική κυκλοφορία, πρέπει να υπενθυμίσουμε οτι ο Μαρξ θεωρεί οτι η διαφορά της από την κεφαλαιοκρατική κυκλοφορία δεν είναι τυπική, δηλαδή δεν συνίσταται σε μια διαφορετική σειρά των πράξεων της αγοράς και της πώλησης. Στην απλή εμπορευματική κυκλοφορία της μορφής Ε-Χ-Ε *"και τα δύο άκρα έχουν την ίδια οικονομική μορφή. Είναι και τα δύο εμπορεύματα. Είναι επίσης εμπορεύματα με ίσο μέγεθος αξίας. Είναι όμως ποιοτικά διαφορετικές αξίες χρήσης"*[29].

Το αντίθετο συμβαίνει στην κεφαλαιοκρατική κυκλοφορία της μορφής Χ-Ε-Χ. *"Με την πρώτη ματιά φαίνεται σαν να μην έχει περιεχόμενο, γιατί αποτελεί μια ταυτολογία. Και τα δύο άκρα έχουν την ίδια οικονομική μορφή. Είναι και τα δύο χρήμα, δηλαδή δεν πρόκειται για ποιοτικά διαφορετικές αξίες χρήσης, γιατί το χρήμα είναι ακριβώς η αλλαγμένη μορφή των εμπορευμάτων, που έχουν σβύσει οι ιδιαίτερες αξίες χρήσης τους"*[30].

Αυτό που γίνεται εμφανές είναι ότι η διάκριση της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας και της κεφαλαιοκρατικής κυκλοφορίας προκύπτει από τη διάκριση ανάμεσα

στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος. Ενώ η απλή εμπορευματική παραγωγή έχει σαν στόχο τη κατανάλωση και για το λόγο αυτό αποτελεί ανταλλαγή αξιών χρήσης με τη μεσολάβηση του χρήματος, η κεφαλαιοκρατική κυκλοφορία έχει σαν στόχο της την αύξηση της αρχικά προκαταβεβλημένης κεφαλαιακής αξίας και αποτελεί μια κίνηση της αξίας με τη μεσολάβηση της αξίας χρήσης[31]. Με την έννοια αυτή το κεφάλαιο προσδιορίζεται σαν αξιοποιούμενη αξία. *"Η αξία γίνεται επομένως αυξανόμενη αξία, αυξανόμενο χρήμα και σαν τέτοιο γίνεται κεφάλαιο"*[32].

Ο στόχος επομένως, του κεφαλαιοκράτη δεν είναι η αξία χρήσης, αλλά η συνεχής ιδιοποίηση του πλούτου, γι' αυτό *"... μόνο εφ' όσον το μοναδικό κίνητρο των επιχειρήσεων του είναι η αυξανόμενη ιδιοποίηση του αφηρημένου πλούτου, λειτουργεί σαν κεφαλαιοκράτης ή σαν κεφάλαιο προσωποποιημένο, προικισμένο με θέληση και συνείδηση. Επομένως δεν πρέπει ποτέ να πραγματευόμαστε την αξία χρήσης σαν άμεσο σκοπό του κεφαλαιοκράτη. Ούτε επίσης το κέρδος για μια μόνο φορά, παρά μόνο την ακατάπαυστη κίνηση του κερδίζειν"*[33].

Ταυτόχρονα, πρέπει να εξετάσουμε την αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος εργατική δύναμη, στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί. Για το κεφάλαιο η αξία χρήσης της εργατικής δύναμης προσδιορίζεται σαν υπερεργασία που προσφέρεται πέρα από το επίπεδο της αναπαραγωγής της. *"Η αξία χρήσης της εργατικής δύναμης είναι για το κεφάλαιο ακριβώς το πλεόνασμα της ποσότητας εργασίας που προσφέρει πάνω από την ποσότητα εργασίας που είναι υλοποιημένη σ' αυτή την ίδια την εργατική δύναμη. Αυτή η τελευταία είναι που απαιτείται για την αναπαραγωγή της"*[33].

Η ειδική αξία χρήσης της εργατικής δύναμης, για το κεφάλαιο, δεν είναι ο συγκεκριμένος ωφέλιμος χαρακτήρας της -αυτός που θα παρήγαγε αξία χρήσης- αλλά ο αφηρημένος χαρακτήρας της -αυτός που μπορεί να παράγει ανταλλακτική αξία. *"Αυτό που αποτελεί την ειδική αξία χρήσης της για το κεφάλαιο δεν είναι ο συγκεκριμένος ωφέλιμος χαρακτήρας της, όπως δεν είναι και οι ιδιαίτερες ωφέλιμες ιδιότητες του προϊόντος, στο οποίο υλοποιείται. Αλλά είναι ο χαρακτήρας της σαν το δημιουργικό στοιχείο της ανταλλακτικής αξίας, σαν αφηρημένης εργασίας"*[34].

Παράλληλα,η αξία του εμπορεύματος εργατική δύναμη καθορίζεται από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας που χρειάζεται για την αναπαραγωγή αυτού του ειδικού εμπορεύματος, δηλαδή είναι μια λειτουργία της αφηρημένης εργασίας. *"Όπως η αξία κάθε άλλου εμπορεύματος και η αξία της εργατικής δύναμης καθορίζεται από το χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή, επομένως και για την αναπαραγωγή αυτού του ειδικού είδους... Έτσι ο χρόνος εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή της εργατικής δύναμης αναλύεται στο χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή αυτών των μέσων συντήρησης, ή η αξία της εργατικής δύναμης είναι η αξία*

των μέσων συντήρησης που είναι αναγκαία για τη συντήρηση του κατόχου της."[35].

Με την εμφάνιση της εργατικής δύναμης σαν του απαραίτητου παράγοντα μετατροπής του χρήματος σε κεφάλαιο κλείνει και η μετεξέλιξη της εσωτερικής αντίθεσης του εμπορεύματος ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία, σε ένα πρώτο στάδιο. Από το σημείο αυτό και μετά όλες οι αντιθέσεις προκύπτουν σαν παράγωγες ακολουθώντας μια λογική σειρά, μέσα στο μεθοδολογικό πλαίσιο του *"Κεφαλαίου"*.

Στην επόμενη ενότητα θα περάσουμε στον Τόμο ΙΙ του *"Κεφαλαίου"* και θα εξετάσουμε τις μορφές του ατομικού κεφαλαίου στη διαδικασία της κυκλοφορίας. Θα προσπαθήσουμε να δείξουμε τη σύνδεση του Τόμου Ι και του Τόμου ΙΙ του *"Κεφαλαίου"* στα πλαίσια του ατομικού κεφαλαίου και θα παρακολουθήσουμε την μετατροπή της εσωτερικής αντίθεσης του εμπορεύματος μέχρι το επίπεδο του κοινωνικού κεφαλαίου.

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΤΟΥ ΑΤΟΜΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1. ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥ ΑΤΟΜΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Τα κεφάλαια 1-17 του Τόμου ΙΙ του *"Κεφαλαίου"* αναφέρονται στις αλλαγές των μορφών του ατομικού κεφαλαίου μέσα στη διαδικασία κυκλοφορίας. Ο Μαρξ στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"* έχει εξετάσει τα τρία στάδια της διαδικασίας κύκλησης του κεφαλαίου με τη σειρά Χ-Ε, παραγωγή, Ε-Χ[36]. Η εξέταση, όμως του πρώτου και του τρίτου σταδίου γίνεται -στα πλαίσια του ατομικού κεφαλαίου- μόνο στο βαθμό που τίθενται σαν απαραίτητοι όροι κατανόησης της διαδικασίας παραγωγής του κεφαλαίου. *"Γι' αυτό δεν παίρνονται εκεί υπ' όψη οι διάφορες μορφές που περιβάλλεται το κεφάλαιο στα διάφορα στάδια του και που στην επαναλαμβανόμενη κύκληση, ποτέ τις περιβάλλεται, πότε τις αποβάλλει. Οι μορφές αυτές αποτελούν τώρα το άμεσο αντικείμενο της έρευνας μας"*[37].

Ο Μαρξ πριν φθάσει στην ανάλυση της κυκλοφορίας, έχει παραθέσει στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"* την ανάλυση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης μέσα στα πλαίσια εξέτασης του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου.

Η θεωρία της συσσώρευσης του Μαρξ είναι μια θεωρία της αναπαραγωγής της καπιταλιστικής κοινωνίας σε διευρυμένη κλίμακα, δηλαδή καθορίζει τους όρους με τους οποίους αναπαράγονται οι κοινωνικές τάξεις στην ανταγωνιστική τους σχέση. Η ουσία αυτής της ταξικής σχέσης, προσδιορίζεται από τον Μαρξ, στον τρόπο με τον οποίο η κεφαλαιοκρατική τάξη -μέσα από την κατοχή των μέσων παραγωγής- υποχρεώνει μια κατηγορία του πληθυσμού να πουλήσει την ικανότητα της για εργασία, με αντάλλαγμα την παροχή μέσου, που με τη σειρά του ανταλλάσσεται με καταναλωτικά αγαθά.

Αυτή η διαδικασία δεν αποκαλύπτει τίποτα περισσότερο από το ότι η ουσία της ταξικης σχέσης είναι η επιβολή της εργασίας και η μορφή αυτής της επιβολής είναι η ανταλλαγή. Ταυτόχρονα, όμως, προδιαγράφει και τα πλαίσια μέσα στα οποία συγκροτείται και εκδηλώνεται η αντίδραση της εργατικής τάξης ενάντια σ' αυτή την επιβολή, καθώς και τις πιθανές μορφές με τις οποίες αυτή εμφανίζεται σε ολόκληρη τη διαδικασία της καπιταλιστικής αναπαραγωγής. Οι τάσεις αυτές κάνουν σαφές το γεγονός, ότι η αναπαραγωγή δεν είναι μια ομαλοποιημένη διαδικασία, αλλά στα διάφορα στάδια της καθορίζεται, σε μικρό ή μεγάλο βαθμό, από την ένταση των ταξικών ανταγωνισμών, όπως διαμορφώνονται και από τις ιστορικές συνιστώσες τους, αλλά και από τους συγκυριακούς συσχετισμούς δυνάμεων.

Η εργατική δύναμη αντιμετωπίζεται σαν εμπόρευμα σε μια σχέση ανταλλαγής,και

έτσι πρέπει η μορφή της παραγωγής στον καπιταλισμό να παίρνει τη μορφή της παραγωγής εμπορευμάτων με σκοπό την ανταλλαγή τους με την εργατική δύναμη. Με την έννοια αυτή το κεφάλαιο θεωρείται σαν κοινωνικό σύστημα εμπορευματικής ανταλλαγής στο οποίο το βασικό εμπόρευμα είναι η εργατική δύναμη και όλη η παραγωγή παίρνει την εμπορευματική μορφή.

Ο Μαρξ σχηματοποίησε αυτές τις σχέσεις που προσπαθεί συνεχώς να αναπαράγει το κεφάλαιο, διατυπώνοντας το γενικό τύπο του κεφαλαίου ως εξής:

$$\text{Χ - -Ε} \quad \overset{\text{ΜΠ}}{\underset{\text{ΕΔ}}{\text{.....Π....Ε' - - Χ' - - Ε}}} \quad \overset{\text{ΜΠ}}{\underset{\text{ΕΔ}}{\text{....Π...Ε'' - - Χ'' -κλπ.}}}$$

όπου Χ = χρήμα, Ε = εμπόρευμα, Μ.Π. = μέσα παραγωγής, Ε.Δ. = εργατική δύναμη, Π = παραγωγή. Οι τόνοι στα συμβόλα αυτά δείχνουν την επαυξημένη μορφή τους μέσα στα πλαίσια που συνεχίζεται αυτή η αναπαραγωγική διαδικασία. Η μαρξική διατύπωση του γενικού τύπου του κεφαλαίου, έρχεται να υπογραμμίσει, όχι μόνο, τη συνεκτικότητα των επιμέρους στιγμών του, αλλά και τις δυνητικές μορφές εμφάνισης της ταξικής πάλης στην κάθε μια από αυτές. Έτσι κάθε στιγμή αυτής της αναπαραγωγικής διαδικασίας,είτε αναφέρεται στη σφαίρα της παραγωγής, είτε στη σφαίρα της κυκλοφορίας, δεν αντανακλά μόνο κάποιες κοινωνικές σχέσεις αλλά αποκαλύπτει και το θεμελιακό ανταγωνιστικό τους χαρακτήρα, περιλαμβάνοντας το χρήμα, το εμπόρευμα, τα μέσα παραγωγής, την εργατική δύναμη και την παραγωγή σαν ιδιαίτερες στιγμές της ίδιας της ύπαρξής της. Με την έννοια αυτή ο Μαρξ δεν θεωρεί την ταξική πάλη σαν εξωγενή παράγοντα της σχέσης ανταλλαγής κεφαλαίου -εργασίας και των σχέσεων εργασίας γεγονός που θα τον ανάγκαζε να την προσδιορίσει σαν ένα αίτιο ή μια συνέπεια των σχέσεων αυτών, αλλά μάλλον σαν την πραγματική υπόσταση αυτού του ίδιου του κεφαλαίου, και γράφει σχετικά για αυτό. *"Ωστόσο, οι περισσότερο ή λιγότερο ευνοϊκές συνθήκες... δεν αλλάζουν σε τίποτα το χαρακτήρα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Οπως η απλή αναπαραγωγή αναπαράγει διαρκώς αυτή την ίδια τη σχέση του κεφαλαίου, κεφαλαιοκράτες από τη μια μεριά και μισθωτούς εργάτες από την άλλη, έτσι και η αναπαραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα ή ή συσσώρευση, αναπαράγει σε διευρυμένη κλίμακα τη σχέση του κεφαλαίου: στον ένα πόλο περισσότερους κεφαλαιοκράτες ή μεγαλύτερους κεφαλαιοκράτες και στον άλλο περισσότερους μισθωτούς εργάτες"*[38]. Η συσσώρευση λοιπόν δεν είναι μια απλή αναπαραγωγή αλλά μια διευρυμένη αναπαραγωγή των ταξικών σχέσεων της κοινωνίας που την οριοθετούν σαν το ιδιαίτερα αναγκαίο στοιχείο του καπιταλισμού,και όχι μόνο σαν ποσοτική επέκταση.

Διαμορφώνονται ιδιαίτερες συνθήκες σε κάθε στιγμή της καπιταλιστικής αναπαραγωγής που μπορεί να χωρισθεί σε τρία στάδια:

$$(A)\ X - - E \quad \begin{matrix} \text{Μ.Π.} \\ \\ \text{Ε.Δ.} \end{matrix}$$

Στο στάδιο αυτό δεν αναφερόμαστε μόνο στο γενικό επίπεδο της οικονομίας, αλλά και σε κάθε μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη. Η οποιαδήποτε επένδυση ή επανεπένδυση του κεφαλαίου του τον υποχρεώνει να αναζητήσει τον απαραίτητο αριθμό εργατών με την κατάλληλη ικανότητα,που θα αποδεχθεί να εργασθεί με ένα συγκεκριμένο μισθό, ο οποίος σε συνδυασμό με το κόστος των μέσων παραγωγής και τα αναμενόμενα έσοδα θα διαμορφώσει ένα μέσο κέρδος. Το στάδιο αυτό σηματοδοτεί τη μετατροπή του χρηματικού κεφαλαίου που διαθέτει ο κεφαλαιοκράτης σε παραγωγικό κεφάλαιο με την αγορά μέσων παραγωγής και εργατικής δύναμης. *"Με την πράξη*

$$X - E \quad \begin{matrix} \text{ΜΠ} \\ \\ \text{ΕΔ} \end{matrix}$$

δηλαδή με τη μετατροπή χρηματικού κεφαλαίου σε παραγωγικό κεφάλαιο, ο κεφαλαιοκράτης πραγματοποιεί την ένωση των υλικών και προσωπικών συντελεστών της παραγωγής, εφ' όσον οι συντελεστές αυτοί αποτελούνται από εμπορεύματα"[39].

Αυτή η συνεχής μετατροπή κεφαλαίου δημιουργεί, σε κάθε περίοδο την ανάγκη για περισσότερη εργατική δύναμη με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Οι συνολικές ανάγκες του κεφαλαίου μπορούν να απαντηθούν αν γίνει δυνατόν: (α) Να αναγκασθεί η εργατική δύναμη να παρουσιαστεί για εργασία (β) Να μπορεί να εμφανιστεί στην αγορά όταν παρουσιαστεί η ανάγκη για εργασία.

Η σχέση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία εμφανίζεται με τον τύπο Χ-ΕΔ που *"θεωρείται το χαρακτηριστικό, το γνώρισμα της λεγόμενης χρηματικής οικονομίας, επειδή η εργασία εμφανίζεται εδώ σαν εμπόρευμα του κατόχου της, επομένως και το χρήμα σαν αγοραστής..."*[40]. Η αγοραπωλησία αυτή δεν παρουσιάζει καμία διαφορά από την αγοραπωλησία οποιουδήποτε άλλου εμπορεύματος, και αυτό γιατί το χαρακτηριστικό της δεν είναι ότι η εργατική δύναμη πωλείται ή αγοράζεται, αλλά ότι η εργατική δύναμη εμφανίζεται σαν εμπόρευμα. Ο Μαρξ προσδιορίζει τη σχέση αυτή ανάμεσα στον κεφαλαιοκράτη και στον εργάτη με τον ακόλουθο τρόπο: *"Γι' αυτό, παρά το γεγονός ότι στη πράξη Χ-ΕΔ ο κάτοχος του χρήματος και ο κάτοχος της εργατικής δύναμης σχετίζονται μεταξύ τους μόνο σαν αγοραστής και πωλητής, αντικρύζουν ο ένας τον άλλο σαν κάτοχος χρήματος και σαν κάτοχος εμπορεύματος, δηλαδή από την άποψη αυτή βρίσκονται*

μεταξύ τους σε απλή χρηματική σχέση -ωστόσο ο αγοραστής εμφανίζεται εξαρχής και σαν κάτοχος των μέσων παραγωγής, που αποτελούν τους υλικούς όρους για το παραγωγικό ξόδεμα της εργατικής δύναμης από τον κάτοχο της"[41].

Αν οι απαιτήσεις αυτές ικανοποιηθούν ο μεμονωμένος κεφαλαιοκράτης έχει -σχεδόν- όλες τις πιθανότητες να επιτύχει μια αύξηση της αξίας του προκαταβλημένου κεφαλαίου του, και όπως τονίζει ο Μαρξ: *"Συνεπώς η αξία που προκαταβάλλει ο αγοραστής με τη μορφή χρήματος βρίσκεται τώρα σε τέτοια φυσική μορφή με την οποία μπορεί να δράσει σαν αξία που γεννοβολάει υπεραξία (με τη μορφή εμπορευμάτων). Μ' άλλα λόγια βρίσκεται στην κατάσταση ή στη μορφή παραγωγικού κεφαλαίου που είναι σε θέση να λειτουργεί σαν κεφάλαιο που δημιουργεί αξία και υπεραξία. Το κεφάλαιο μ' αυτή τη μορφή το ονομάζουμε Π"*[42].

(Β) ...Π-Ε'

Στο στάδιο αυτό αναφερόμαστε στο ίδιο το επίπεδο της παραγωγικής διαδικασίας, στο οποίο η εργατική δύναμη εμφανίζεται με ένα συγκεκριμένο τρόπο. *"...ενώ η αξία του μεταβλητού κεφαλαίου δεν εμφανίζεται καθόλου σ' αυτό, αλλά αντικαθίσταται από την αξιοδημιουργό δραστηριότητα, δραστηριότητα που ανήκει στο ζωντανό συντελεστή κάτι που εμφανίζεται σαν προτσές αξιοποίησης"*[43].

Στο στάδιο αυτό ο κεφαλαιοκράτης αρχίζει να καταναλώνει παραγωγικά εμπορεύματα (μέσα παραγωγής, εργατική δύναμη) που έχει ήδη αγοράσει, διαμορφώνοντας το παραγωγικό κεφάλαιο. *"Τα ίδια τα μέσα παραγωγής γίνονται υλικές μορφές του παραγωγικού κεφαλαίου ή παραγωγικό κεφάλαιο μόνο από τη στιγμή που η εργατική δύναμη σαν προσωπική μορφή ύπαρξης του παραγωγικού κεφαλαίου, έχει γίνει κατάλληλη για να ενσωματωθεί σ' αυτά"*[44].

Το προκύπτον *"προϊόν δεν είναι απλώς ένα εμπόρευμα, αλλά ένα γονιμοποιημένο με υπεραξία"*[45]. Ομως,η φυσική μορφή του εμπορεύματος είναι τελείως διαφορετική από τη φυσική μορφή των στοιχείων της παραγωγής που το δημιουργήσαν και ανεξάρτητα από αυτό, η αρχική κεφαλαιακή αξία όχι μόνο έχει διατηρηθεί, αλλά έχει επαυξηθεί. Η διατήρηση της γίνεται μέσω της συγκεκριμένης εργασίας με τη μεταφορά της αξίας των μέσων παραγωγής στο δημιουργούμενο εμπόρευμα και η αύξηση της μέσω της αφηρημένης εργασίας που δημιουργεί τη νέα αξία στην οποία εμπεριέχεται η νεοδημιουργημένη αξία του μεταβλητού κεφαλαίου και η υπεραξία, όπως έχουμε ήδη αναλύσει.

(1)..Ε' - Χ' -...

Οι ιδιαίτερες συνθήκες στο στάδιο αυτό εκδηλώνονται κυρίως σαν ικανότητα της εργατικής τάξης να διαμορφώσει εκείνο το επίπεδο αμοιβής που θα της επιτρέπει τη μεγαλύτερη δυνατή πρόσβαση στα παραγόμενα εμπορεύματα, αλλά και την αντίθετη τάση του κεφαλαίου να αποφύγει προβλήματα πραγματοποίησης.

Αν θεωρήσουμε ότι οι προαναφερθείσες συνθήκες εκπληρώνονται μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής: Ο πωλητής του εμπορεύματος Ε′ επιθυμεί να ιδιοποιηθεί την ανταλλακτική του αξία με τη μορφή της άμεσης κοινωνικής εργασίας, δηλαδή Χ′, και την ίδια στιγμή ο κάτοχος του χρήματος σ' αυτήν την ανταλλαγή θέλει να ιδιοποιηθεί την αξία χρήσης του δοσμένου εμπορεύματος. Αλλά εφ' όσον το Ε′ είναι προϊόν του παραγωγικού κεφαλαίου και περιέχει στοιχεία της προέλευσής του, δηλαδή υπεραξία, για το λόγο αυτό το δοσμένο εμπόρευμα γίνεται εμπορευματικό κεφάλαιο. Δηλαδή, το εμπόρευμα εκπληρώνει την λειτουργία του κεφαλαίου στα πλαίσια της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας Ε′-Χ′ γιατί αυτό το στάδιο αποτελεί μια στιγμή στο γενικό κύκλωμα του κεφαλαίου. *"Η λειτουργία του Ε′ είναι τώρα ίδια με τη λειτουργία κάθε εμπορευματικού προϊόντος: να μετατραπεί σε χρήμα, να πουληθεί, να διαγράψει την κυκλοφοριακή φάση Ε-Χ. Οσον καιρό το αξιοποιημένο τώρα κεφάλαιο διατηρεί τη μορφή του εμπορευματικού κεφαλαίου και μένει απούλητο στην αγορά, σταματάει το προτσές της παραγωγής"*[46].

Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για το χρήμα Χ′, το οποίο σ' αυτή την πράξη εκπληρώνει μόνο τη λειτουργία του χρήματος. Η μεταμόρφωση του Ε′ σε Χ′ σημαίνει και ταυτόχρονη μεταμόρφωση και στην αξία, από την εμπορευματική μορφή στη χρηματική μορφή. Το μέγεθος της επαυξημένης αξίας που περιέχεται στη μορφή Ε′ δεν μεταβάλλεται ποσοτικά με την αλλαγή της αξιακής μορφής και ο κάτοχος του εμπορεύματος ιδιοποιείται μόνο τη δεδομένη αξία στη μορφή του γενικού ισοδυνάμου. Επομένως, στο στάδιο Ε′-Χ′ το χρήμα λειτουργεί απλά και μόνο σαν χρήμα.

Αν ειδωθεί από την οπτική γωνία του περιεχομένου του, δηλαδή των επιμέρους στοιχείων της αξίας στα οποία το χρήμα διασπάται στα χέρια των κεφαλαιοκρατών, δηλαδή στην αρχικά προκαταβεβλημένη κεφαλαιακή αξία και την υπεραξία, σ' αυτή τη διαδικασία το χρήμα εκπληρώνει τη λειτουργία του κεφαλαίου, είναι δηλαδή χρηματικό κεφάλαιο. Ο Μαρξ συνοψίζει την ανάλυση αυτή με την εξής αναφορά: *"Εδώ λοιπόν πρέπει να σημειώσουμε δύο πράγματα. Πρώτο: Η τελική μετατροπή της κεφαλαιοκρατικής αξίας στην αρχική χρηματική της μορφή είναι λειτουργία του εμπορευματικού κεφαλαίου. Δεύτερο: Η λειτουργία αυτή περικλείνει την πρώτη αλλαγή μορφής της υπεραξίας από την αρχική εμπορευματική μορφή σε χρηματική μορφή. Η χρηματική μορφή παίζει λοιπόν εδώ διπλό ρόλο είναι από τη μια μεριά, παλινδρομική μορφή μιας αξίας αρχικά προκαταβλημένης σε χρήμα, επομένως επιστροφή στην αξιακή εκείνη μορφή που εγκαινίασε το προτσές είναι από την άλλη, η πρώτη αλλαγμένη μορφή μιας αξίας που αρχικά μπαίνει στην κυκλοφορία*

με εμπορευματική μορφή"[47].

Εφ' όσον το εμπορευματικό κεφάλαιο Ε' και το χρηματικό κεφάλαιο Χ' είναι μόνο διαφορετικές μορφές ύπαρξης του πραγματοποιημένου κεφαλαίου, η διαφορά μεταξύ τους είναι στην ουσία η διαφορά ανάμεσα στο εμπόρευμα και το χρήμα.

"*Σαν εκφράσεις όμως του κεφαλαίου στη σχέση του με την υπεραξία, που έχει παραγάγει αυτό το ίδιο, και σε διάκριση απ' αυτήν, δηλαδή σαν εκφράσεις αξιοποιημένης αξίας, το Χ' και το Ε' είναι το ίδιο πράγμα και εκφράζουν το ίδιο πράγμα, μόνο που το εκφράζουν με διαφορετική μορφή δεν ξεχωρίζουν το ένα από το αλλο σαν χρηματικό κεφάλαιο και εμπορευματικό κεφάλαιο, αλλά σαν χρήμα και εμπόρευμα*"[48].

Στο βαθμό που το εμπορευματικό και το χρηματικό κεφάλαιο έχουν λειτουργήσει σαν τέτοια, εκφράζουν μόνο το αποτέλεσμα της λειτουργίας του παραγωγικού κεφαλαίου, δηλαδή της μοναδικής λειτουργίας που αυξάνει τη κεφαλαιοκρατική αξία, δια της υπεραξίας, και το κοινό σημείο σ'αυτά είναι ότι αποτελούν διαφορετικούς τρόπους ύπαρξης του κεφαλαίου.

Ετσι το κεφάλαιο το οποίο κατά τη διαδικασία της μεταμόρφωσης του παίρνει παραγωγική μορφή και κυκλοφοριακες μορφές, δηλαδή εμπορευματική και χρηματική μορφή, ονομάζεται βιομηχανικό κεφάλαιο και αποτελεί τη βάση ανάπτυξης όλων των άλλων μορφών του κεφαλαίου. "*Οι δύο μορφές που παίρνει η κεφαλαιακή αξία μέσα στα κυκλοφοριακά της στάδια είναι οι μορφές του χρηματικού κεφαλαίου και του εμπορευματικού κεφαλαίου η μορφή που έχει στο στάδιο παραγωγής είναι η μορφή του παραγωγικού κεφαλαίου. Το κεφάλαιο, που στη πορεία της συνολικής του κύκλησης περιβάλλεται και αποβάλλει πάλι αυτές τις μορφές, και που στη καθεμία απ' αυτές εκπληρώνει την αντίστοιχη σ' αυτήν λειτουργία, είναι βιομηχανικό κεφάλαιο*"[49].

Οι έννοιες χρηματικό, εμπορευματικό και παραγωγικό κεφάλαιο δεν αποτελούν αυτοτελή είδη κεφαλαίου, αλλά μόνο ειδικές μορφές λειτουργίας του βιομηχανικού κεφαλαίου, που παίρνει διαδοχικά και τις τρείς αυτές μορφές. Στην ιστορική του διάσταση το βιομηχανικό κεφάλαιο, είναι ο μοναδικός τρόπος ύπαρξης του κεφαλαίου, όταν σαν λειτουργία του κεφαλαίου δεν εννοείται μόνο η ιδιοποίηση υπεραξίας ή υπερπροϊόντος, αλλά και η διαμόρφωση των όρων δημιουργίας της. "*Γι' αυτό το λόγο το βιομηχανικό κεφάλαιο καθορίζει το κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα της παραγωγής η ύπαρξη του περιλαμβάνει την ύπαρξη της ταξικής αντίθεσης κεφαλαιοκρατών και μισθωτών εργατών*"[50].

Είναι προφανές ότι η παραγωγική μορφή του κεφαλαίου είναι η πιο σημαντική γιατί η υπεραξία δημιουργείται μόνο στη παραγωγή και αυτό έχει σαν αποτέλεσμα οι κυκλοφοριακές μορφές του κεφαλαίου να θεωρούνται σαν παράγωγες. Δηλαδή το παραγωγικό κεφάλαιο αποτελεί το περιεχόμενο τόσο του εμπορευματικού, όσο και του χρηματικού κεφαλαίου, που με την σειρά τους αποτελούν τις μορφές ύπαρξης του παραγωγικού κεφαλαίου. "*Το χρηματικό κεφάλαιο και το εμπορευματικό κεφάλαιο σαν διαφορετικές μορφές και σαν*

ιδιαίτεροι, διαφορετικοί τρόποι ύπαρξης του βιομηχανικού κεφαλαίου, που ανταποκρίνονται στις ιδιαίτερες λειτουργίες του, μπορούν το πρώτο να εκπληρώνει μόνο χρηματικές λειτουργίες και το δεύτερο μόνο εμπορευματικές λειτουργίες, και η διαφορά ανάμεσα τους είναι απλώς η διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στο χρήμα και το εμπόρευμα... όπως επομένως και το ίδιο το προτσές της παραγωγής παρουσιάζεται σαν παραγωγική λειτουργία του βιομηχανικού κεφαλαίου, έτσι το χρήμα και το εμπόρευμα εμφανίζονται σαν κυκλοφοριακές μορφές του ίδιου βιομηχανικού κεφαλαίου, επομένως και οι λειτουργίες τους σαν κυκλοφοριακές του λειτουργίες, που είτε προετοιμάζουν τις λειτουργίες του παραγωγικού κεφαλαίου, είτε πηγάζουν απ' αυτές"[51].

2. Η ΑΝΤΙΘΕΣΗ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Είναι γνωστό ότι η ανταλλακτική αξία του κεφαλαίου στην κυκλοφορία αποτελείται από την ανταλλακτική αξία του σταθερού κεφαλαίου (σ), από την ανταλλακτική αξία του μεταβλητού κεφαλαίου (μ) και από την υπεραξία (υ)[52].

Σε αντίθεση με το χρήμα σαν εμπόρευμα, το χρήμα σαν κεφάλαιο περικλείει τη τυπική αντίθεση που συνίσταται στο ότι το χρηματικό κεφάλαιο διασπάται σε σταθερό, μεταβλητό και υπεραξία και το κάθε μέρος της ανταλλακτικής αξίας σε χρηματική μορφή προσδιορίζεται μόνο σχετικά και όχι καθεαυτό σαν απόλυτη κατηγορία. Η σχετικότητα στην οποία αναφερθήκαμε πρέπει να διευκρινισθεί σε δύο επίπεδα: (α) Οι κατηγορίες αυτές προσδιορίζονται μόνο σε σχέση μεταξύ τους (β) Η ουσία των κατηγοριών αυτών προσδιορίζεται μόνο σε σχέση με κάποιο δεδομένο κεφαλαιοκράτη. Αυτό ισχύει στο βαθμό που ο κεφαλαιοκράτης προσωποποιεί, απλώς, το χρηματικό κεφάλαιο.Αν εξετάσουμε όμως τα πράγματα σε ένα αμέσως επόμενο στάδιο θα δούμε οτι αυτό που ισχύει για τον ατομικό κεφαλαιοκράτη ισχύει και για όλη την τάξη των κεφαλαιοκρατών. Ο προσδιορισμός,λοιπόν, των προαναφερθεισών κατηγοριών περνά από το ατομικό κεφάλαιο στο κοινωνικό κεφάλαιο, αλλά όπως τονίζει ο Μαρξ απαιτεί άλλο τρόπο εξέτασης. Προσδιορίζοντας το σταθερό κεφάλαιο, το μεταβλητό,κεφάλαιο και την υπεραξία παρατηρούμε τις ακόλουθες σχέσεις μεταξύ τους:

Η υπεραξία υφίσταται μόνο γιατί υπάρχει η αντίθετή της κατηγορία δηλαδή ο μισθός του εργάτη, ο οποίος για τον καπιταλιστή παίρνει τη μορφή του μεταβλητού κεφαλαίου και αντίστροφα, το μεταβλητό κεφάλαιο προσδιορίζεται μόνο σε σχέση με την υπεραξία. Αντίστοιχα, η εργατική δύναμη παίρνει τη μορφή του μεταβλητού κεφαλαίου, στα χέρια του κεφαλαιοκράτη επειδή τα μέσα παραγωγής αντιτίθενται σ' αυτήν σαν σταθερό κεφάλαιο. *"Το μέρος λοιπόν του κεφαλαίου που μετατρέπεται σε μέσα παραγωγής, δηλ. σε πρώτες ύλες, βοηθητικές ύλες και μέσα εργασίας δεν μεταβάλλει το μέγεθος της αξίας του στο προτσές παραγωγής. Γι' αυτό το ονομάζω σταθερό μέρος του κεφαλαίου ή πιο σύντομα : σταθερό κεφάλαιο. Αντίθετα το μέρος του κεφαλαίου που έχει μετατραπεί σε εργατική δύναμη, μεταβάλλει την αξία του στο προτσές παραγωγής. Παράγει το δικό του ισοδύναμο και ένα πλεόνασμα πέρα απ' αυτό, μια υπεραξία, που μπορεί με τη σειρά της ν' αλλάζει, να είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη. Από σταθερό μέγεθος το μέρος αυτό του κεφαλαίου μετατρέπεται διαρκώς σε μεταβλητό μέγεθος. Γι' αυτό το ονομάζω μεταβλητό μέρος του κεφαλαίου, ή πιο σύντομα: μεταβλητό κεφάλαιο. Τα ίδια συστατικά του κεφαλαίου που από την άποψη του προτσές εργασίας διακρίνονται σαν αντικειμενικοί και υποκειμενικοί παράγοντες, σαν μέσα παραγωγής και εργατική δύναμη, από την άποψη του προτσές αξιοποίησης διακρίνονται σαν σταθερό κεφάλαιο και μεταβλητό κεφάλαιο"*[53].

Επομένως, και οι δύο αυτές έννοιες υπάρχουν μέσα στα πλαίσια της αντίθεσης τους και η ύπαρξη της κάθε μιας ξεχωριστά, εξαρτάται από τις σχέσεις με την άλλη. Και εφ' όσον η υπεραξία προσδιορίζεται σε σχέση με το μεταβλητό κεφάλαιο, από το οποίο προσδιορίζεται με τη σειρά του και το σταθερό κεφάλαιο, είναι προφανές ότι οποιαδήποτε από τις κατηγορίες αυτές προσδιορίζεται πάντα σε σχέση με τις υπόλοιπες. Το ερώτημα που τίθεται είναι ότι αν το σταθερό κεφάλαιο, το μεταβλητό κεφάλαιο και η υπεραξία σε χρηματική μορφή αποτελούν τυπικές αντιθέσεις, πως μεταβάλλεται η μορφή εμφάνισης τους. Η απάντηση δίνεται από τον τύπο που αναπαριστά το βασικό κύκλωμα του κεφαλαίου, στο οποίο, η μεταμόρφωση των αντίθετων μορφών αποτελεί μια ατελείωτη διαδικασία στα πλαίσια της εμπορευματικής παραγωγής.

Ο γενικός τύπος του κεφαλαίου μας επιτρέπει να διατυπώσουμε αυτή τη τυπική αντίθεση με τον εξής τρόπο. Το χρήμα προσδιοριζόμενο σαν σταθερό κεφάλαιο για έναν κεφαλαιοκράτη, μπορεί να αποτελεί μεταβλητό κεφάλαιο ή υπεραξία για έναν άλλο και αντίστροφα, το χρήμα προσδιοριζόμενο σαν μεταβλητό κεφάλαιο για έναν κεφαλαιοκράτη μπορεί να αποτελεί σταθερό κεφάλαιο ή υπεραξία για έναν άλλο κ.ο.κ.[54]. Το ζήτημα λοιπόν του πως αναπληρώνονται μέσα στην κυκλοφορία τα διάφορα συστατικά του κοινωνικού κεφαλαίου,που τα ατομικά κεφάλαια αποτελούν μόνο αυτοτελοποιημένα μέρη του,δεν μπορεί να λυθεί με την εξέταση των αλληλοσυνδέσεων των μεταμορφώσεων της κυκλοφορίας.Πρέπει να εξετασθεί η κίνηση του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου και να προσδιορισθεί η διαλεκτική σχέση του με τα επιμέρους ατομικά κεφάλαια.

Προηγουμένως, αναφέραμε οτι το σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο αλλά και η υπεραξία λειτουργούν σαν αυτόνομες μορφές μόνο σε σχέση με έναν δεδομένο κεφαλαιοκράτη, αλλά επειδή ο τελευταίος αποτελεί την προσωποποίηση του κεφαλαίου ο προσδιορισμός των κατηγοριών αυτών γίνεται πάντα σε σχέση με ένα δεδομένο ατομικό κεφάλαιο[55]. Επομένως η αντίθεση που περιγράψαμε ήδη, εμφανίζεται μόνο σε σχέση με διαφορετικά ατομικά κεφάλαια. Για τον λόγο αυτό, το χρήμα προσδιορίζεται σαν σταθερό κεφάλαιο ή μεταβλητό κεφάλαιο ή υπεραξία σε συνάρτηση με τον λειτουργικό ρόλο που διαδραματίζει στην αναπαραγωγή του ατομικού κεφαλαίου. Αν προσδιορίσουμε το χρήμα με διαφορετικούς τρόπους στα πλαίσια της κίνησης του από τον ένα κεφαλαιοκράτη στον άλλον, αυτή η μεταβλητότητα των τρόπων σε σχέση με το ίδιο πάντα χρήμα καταδεικνύει ότι το τελευταίο εκπληρώνει διαφορετικές λειτουργίες στην παραγωγή των ατομικών κεφαλαίων. Επομένως, είναι πιθανόν, ότι στα πλαίσια της κίνησης του το χρήμα μπορεί πολλές φορές να πάρει την ίδια λειτουργική μορφή του κεφαλαίου, δηλαδή σταθερό κεφάλαιο, μεταβλητό κεφάλαιο και υπεραξία.

3. Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΝΤΙΘΕΣΗ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Εχουμε ήδη εξετάσει την εσωτερική αντίθεση του εμπορεύματος ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία, τη μετατροπή της σε εξωτερική αντίθεση ανάμεσα στο εμπόρευμα και το χρήμα και τη μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο με τη μεσολάβηση του εμπορεύματος εργατική δύναμη. Δείξαμε ακόμα, ότι η εσωτερική αντίθεση του εμπορεύματος σχετίζεται με τον διφυή χαρακτήρα της εργασίας και ταυτόχρονα αντανακλά τις ταξικές σχέσεις ανάμεσα στη τάξη των εργατών και των κεφαλαιοκρατών.

Από την άποψη της μεθόδου πρέπει να σημειώσουμε, ότι κάθε συγκεκριμένη κατηγορία του *"Κεφαλαίου"* εμφανίζεται σαν μια από τις μορφές του αμοιβαίου μετασχηματισμού της ανταλλακτικής αξίας και της αξίας χρήσης, αυτών των δύο πόλων της αντίθεσης που αναλύονται από τον Μαρξ στην αρχή της έρευνας του, στην ανάλυση της *"οικονομικής κυτταρικής μορφής"*. Δηλαδή των δύο πόλων των οποίων η ανταγωνιστική ενότητα συνιστά το περιεχόμενο της βασικής καθολικής κατηγορίας -δηλαδή του εμπορεύματος- που καθορίζει όλη την επακόλουθη συναγωγή κατηγοριών. Αυτή η τελευταία διαδικασία εμφανίζεται σαν μια διαδικασία αυξανόμενης πολυπλοκότητας μεταξύ των δύο πόλων της αρχικής κατηγορίας. Στην απλή ανταλλαγή εμπορευμάτων ο αμοιβαίος μετασχηματισμός της αξίας και της υπεραξίας εμφανίζεται με άμεση μορφή, ενώ κατά τη εμφάνιση του χρήματος ο κάθε πόλος πρέπει πρώτα να μετασηματισθεί σε χρήμα και μόνο μετά στο αντίθετο του. Στο μετασχηματισμό του χρήματος σε κεφάλαιο, η εργατική δύναμη εμφανίζεται σαν ο νέος διαμεσολαβητικός δεσμός του αμοιβαίου μετασχηματισμού των μορφών της αξίας. Οι δύο πόλοι της αξίας ελκόμενοι μεταξύ τους, εξακολουθούν να παραμένουν τα δύο οριακά σημεία καθορίζοντας το χώρο μέσα στον οποίο μπορούν να εμφανισθούν νέες οικονομικές μορφές. Κάθε μια από αυτές τις νέες οικονομικές μορφές αποκτά νόημα και σημασία μόνο στο βαθμό που εξυπηρετεί τον αμοιβαίο μετασχηματισμό της ανταλλακτικής αξίας και της αξίας χρήσης, μόνο στο βαθμό που αποτελεί μια μορφή πραγματοποίησης της αξίας σαν ανταγωνιστικής ενότητας των εσωτερικών της αντιθέσεων.

Ετσι, η αντίθεση που περιγράψαμε προηγουμένως, διατηρεί την ισχύ της σε σχέση με το εμπορευματικό κεφάλαιο και το χρηματικό κεφάλαιο, εφ' όσον και τα δύο λειτουργούν στην κυκλοφορία, απλά, σαν εμπόρευμα και χρήμα. Αν επανέλθουμε όμως σ' αυτά που είχαμε επισημάνει στις πρώτες ενότητες για την εμπορευματική κυκλοφορία, τότε δεν ασκούν μόνο τις λειτουργίες του εμπορεύματος και του χρήματος καθεαυτές, αλλά επίσης συγκεκριμένες λειτουργίες στο κύκλωμα του βιομηχανικού κεφαλαίου που τα διαμορφώνει σε εμπορευματικό και χρηματικό κεφάλαιο. Με το δεδομένο αυτό η εσωτερική αντίθεση του εμπορεύματος ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία και την αξία χρήσης πρέπει να πάρει μια διαφορετική μορφή έκφρασης.

Ας θεωρήσουμε την ανταλλακτική αξία του εμπορευματικού κεφαλαίου. Σε όλες τις περιπτώσεις διασπάται σε σταθερό κεφάλαιο (σ), σε μεταβλητό κεφάλαιο (μ) και σε υπεραξία (υ), ανεξάρτητα από το αν κεφαλαιοποιείται ή όχι ένα μέρος της υπεραξίας. *"Οπως η αξία ολόκληρου του χρονιάτικου εμπορευματικού προϊόντος (που γι' αυτόν = εμπορευματικό κεφάλαιο) έτσι και η αξία κάθε στοιχείου του μπορεί να αναλυθεί γι' αυτόν σε σταθερή κεφαλαιακή αξία, μεταβλητή κεφαλαιακή αξία και υπεραξία"*[56].

Ακόμα και η διευρυμένη αναπαραγωγή δεν επηρεάζει την ποιοτική διάσπαση της αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου, γιατί αναφέρεται μόνο στις ποσοτικές σχέσεις των συνιστωσών μερών της ανταλλακτική αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου. Σε σχέση με το ζήτημα αυτό μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

Το (σ) είναι η ανταλλακτική αξία του σταθερού κεφαλαίου, που μεταφέρθηκε μέσα από τη συγκεκριμένη εργασία του εργάτη, που συμμετέχει στη δεδομένη διαδικασία παραγωγής, στο νέο προϊόν που υπάρχει σε εμπορευματική μορφή. Πράλληλα, η αφηρημένη εργασία του ίδιου εργάτη έχει δημιουργήσει νέα αξία, που αποτελείται από την ανταλλακτική αξία της εργατικής δύναμης και την υπεραξία (μ+υ).

Για να μπορεί να συνεχίσει το παραγωγικό κεφάλαιο να λειτουργεί στις προηγούμενες διαστάσεις του είναι απαραίτητο να αναπαράγει το σταθερό κεφάλαιο (σ) τόσο σε αξιακή όσο και σε φυσική μορφή[57]. Ταυτόχρονα, ο εργάτης πρέπει να αναπαράγει τον εαυτό του σαν άτομο. Ολα αυτά προϋποθέτουν τον μετασχηματισμό της ανταλλακτικής αξίας (σ) σε εκείνη τη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής, η αναγκαιότητα των οποίων καθορίζεται από την ίδια τη παραγωγική διαδικασία καθώς και τη μετατροπή των ανταλλακτικών αξιων (μ) και (υ) σε συγκεκριμένα είδη κατανάλωσης του εργάτη και του κεφαλαιοκράτη. Ο μετασχηματισμός αυτών των συστατικών μερών της αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου στις φυσικές μορφές που τους αντιστοιχούν διαδραματίζεται στη διαδικασία κυκλοφορίας που περιγράφεται από τον τύπο Ε-Χ-Ε. Το Ε-Χ-Ε δεν περιλαμβάνει μόνο την αντικατάσταση ενός εμπορεύματος με ένα άλλο,αλλά προυποθέτει οτι η αντκατάσταση αυτή γίνεται κάτω από τις ίδιες αξιακές σχέσεις. Το Ε-Χ-Ε σαν μορφή κυκλοφορίας του κεφαλαίου περιλαμβάνει μια λειτουργικά καθορισμένη ανταλλαγή της ύλης. Εφ' όσον οι ανταλλακτικές αξίες, σ, μ, υ στο σύνολό τους διαμορφώνουν την ανταλλακτική αξία του εμπορευματικού κεφαλαίου, η μεταμόρφωση κάθε συνιστώσας από την εμπορευματική μορφή στη χρηματική μορφή δηλ. $Ε_σ$-$Χ_σ$, $Ε_μ$-$Χ_μ$, $Ε_υ$-$Χ_υ$ γίνεται ταυτόχρονα με την μετατροπή του εμπορευματικού κεφαλαίου σε χρηματικό κεφάλαιο, που με τη σειρά του αποτελεί ένα στάδιο στο συνολικό τύπο του χρηματικού κεφαλαίου.

$$(Χ - Ε \begin{matrix} ΜΠ \\ \\ ΕΔ \end{matrix} \ldots Π \ldots Ε' - Χ'$$

Ο περαιτέρω μετασχηματισμός του X_μ και του X_υ στις φυσικές μορφές που τους αντιστοιχούν δεν αντανακλάται στον τύπο του κεφαλαίου, αν και υποτίθεται ότι πραγματοποιείται στα πλαίσια αυτά. Το μόνο που εκφράζεται είναι ο μετασχηματισμός X_σ-E_σ που φαίνεται μέσα στον τύπο του κεφαλαίου σαν

$$X - E \quad \text{ΜΠ}$$

Από τα προηγούμενα συνεπάγεται ότι το ατομικό παραγωγικό κεφάλαιο δεν μπορεί να αναπαραχθεί σαν κεφάλαιο, εφ' όσον καθεαυτό είναι απαραίτητο να αναπαράγει το καταναλωθέν σταθερό κεφάλαιο σε συνδυασμό με εκείνη τη φυσική μορφή που καθορίζεται από τη δεδομένη διαδικασία παραγωγής και ταυτόχρονα πρέπει να αναπαράγει τα είδη κατανάλωσης του εργάτη και του κεφαλαιοκράτη πράγμα που είναι αδύνατον.

Κάτω από τις συνθήκες της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής, το ατομικό παραγωγικό κεφάλαιο παρακάμπτει αυτή τη δυσκολία μέσα από την αναπαραγωγή του σαν αξίας, δηλαδή το αποτέλεσμα της παραγωγικής του δραστηριότητας είναι το εμπορευματικό κεφάλαιο, του οποίου τα συνιστώντα μέρη της αξίας εμφανίζονται σαν λειτουργικές αξιακές μορφές του σταθερού κεφαλαίου, του μεταβλητού κεφαλαίου και της υπεραξίας (σ+μ+υ) και αναφέρονται στην ουσία της κατανάλωσης τους σαν ανταλλακτικών αξιών.

Για το λόγο αυτό, οι συνιστώσες αυτές της ανταλλακτικής αξίας αντιτίθενται στη φυσική μορφή του προϊόντος, μαζί με το οποίο εμφανίζονται από τη διαδικασία παραγωγής. Επομένως, αν η εσωτερική αντίθεση του εμπορεύματος είναι ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία, τότε αυτή η αντίθεση που ενυπάρχει στο εμπορευματικό κεφάλαιο τροποποιείται και γίνεται αντίθεση ανάμεσα στην αξία χρήσης και στις λειτουργικές αξιακές μορφές που αποτελούν τα συνιστώντα στοιχεία του εμπορευματικού κεφαλαίου.

Οπως αναφέραμε και προηγουμένως αυτή η αντίθεση λύνεται στην ανταλλαγή Ε-Χ-Ε, αλλά με τέτοιο τρόπο ώστε στην αρχή της νέας παραγωγικής διαδικασίας να αναπαράγεται στην αρχική της μορφή, εφ' όσον η εργασία που δημιουργεί είτε το εμπόρευμα, είτε το εμπορευματικό κεφάλαιο εμφανίζεται σαν ατομική εργασία που αντιτίθεται στη κοινωνική εργασία και, επομένως, το εμπόρευμα αποτελεί προϊόν των μεμονωμένων ατομικών εμπορευματικών παραγωγών, που παράγουν για την αγορά και όχι για ατομική κατανάλωση. Το σύνολο των εμπορευμάτων που παράγονται από την κεφαλαιοκρατική παραγωγή καθορίζεται από την κλίμακα αυτής της παραγωγής και από την ανάγκη επέκτασης της και όχι από ένα προκαθορισμένο επίπεδο προσφοράς και ζήτησης, δηλαδή όχι από ένα σύνολο αναγκών που πρέπει να ικανοποιηθούν. Και αυτό έχει σαν αποτέλεσμα,η ικανοποίηση των αναγκών να γίνεται μέσα από την ανταλλαγή. Για το χρηματικό κεφάλαιο έχουμε δείξει ότι οι αξιακές μορφές του κεφαλαίου, σ, μ, υ, είναι εξωτερικά αντιθετικές μεταξύ τους. Τώρα αυτή η

εξωτερική αντίθεση τείνει να γίνεται το αποτέλεσμα μιας εσωτερικής αντίθεσης σε κάθε μια από αυτές τις μορφές. Με το δεδομένο αυτό, μπορούμε να εξετάσουμε το εμπορευματικό κεφάλαιο στη φυσική μορφή τόσο των μέσων παραγωγής όσο και των ειδών κατανάλωσης.

Ας υποθέσουμε ότι έχουμε μέσα παραγωγής σε εμπορευματική μορφή, η αξία των οποίων διασπάται σε σ+μ+υ. Το μεταβλητό κεφάλαιο και η υπεραξία θεωρούνται από τη πλευρά του εργάτη και του κεφαλαιοκράτη, αποτελούν τις αντίστοιχες μορφές του εισοδήματος τους που πρέπει, οπωσδήποτε, να μετατραπούν σε άμεσο εισόδημα, δηλαδή σε είδη κατανάλωσης, εφ' όσον οι φυσικές μορφές μέσα από τις οποίες εκδηλώνωνται αυτές οι ανταλλακτικές αξίες είναι μέσα παραγωγής, το προϊόν των οποίων μπορεί μόνο παραγωγικά να καταναλωθεί. Καταναλωνώμενα όμως, παραγωγικά, τα μέσα παραγωγής στο καπιταλιστικό σύστημα λειτουργούν σαν σταθερό κεφάλαιο.

"...η κατανάλωση όλου του εμπορευματικού προϊόντος προϋποτίθεται σαν όρος της φυσιολογικής πορείας της κύκλησης του ίδιου του κεφαλαίου. Η ατομική κατανάλωση του εργάτη και η ατομική κατανάλωση του μη συσσωρευμένου μέρους του υπερπροϊόντος περιλαμβάνουν όλη την ατομική κατανάλωση. Έτσι η κατανάλωση στο σύνολό της -σαν ατομική και σαν παραγωγική κατανάλωση- μπαίνει σαν όρος στη κύκληση Ε'. Η παραγωγική κατανάλωση (στην οποία ουσιαστικά συμπεριλαμβάνεται και η ατομική κατανάλωση του εργάτη, επειδή μέσα σε ορισμένα όρια η εργατική δύναμη είναι το μόνιμο προϊόν της ατομικής κατανάλωσης του εργάτη) γίνεται απευθείας από κάθε ατομικό κεφάλαιο. Η ατομική κατανάλωση -εκτός από τη κατανάλωση που είναι απαραίτητη για την ύπαρξη του ατομικού κεφαλαιοκράτη - υποτίθεται εδώ μόνο σαν κοινωνική πράξη και σε καμμία περίπτωση σα πράξη του ατομικού κεφαλαιοκράτη"[58].

Επομένως οι ανταλλακτικές αξίες μ και υ από τη πλευρά του περιεχομένου τους εμφανίζονται σαν αξία ενός άλλου σταθερού κεφαλαίου που το συμβολίζουμε σαν σ_1. Το υπόλοιπο μέρος της ανταλλακτικής αξίας του ιδίου εμπορευματικού κεφαλαίου, δηλαδή η αξία του σταθερού κεφαλαίου σ, από την πλευρά του περιεχομένου της αναπαριστά την αξία χρήσης ενός άλλου σταθερού κεφαλαίου, που συμβολίζουμε σαν σ_2. Σε αντίθεση με τις αξιακές λειτουργικές μορφές μ, και υ, η μορφή της αξίας του σταθερού κεφαλαίου σ αντανακλάται σε μια όμοια δηλαδή τη σ_2. Συνολικά, το περιεχόμενο του εμπορευματικού κεφαλαίου είναι η άμεση αξία του σταθερού κεφαλαίου $\sigma_\varepsilon = \sigma_1 + \sigma_2$ εφ' όσον το ένα μέρος της ανταλλακτικής αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου (το μ και υ) αντανακλάται με διαφορετική μορφή στο σ_1 και το άλλο μέρος της αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου, το σ αντανακλάται σε μια ίδια μορφή στο σ_2 και επομένως ταυτίζεται με το περιεχόμενό του. Για το λόγο αυτό, το συνολικό αξιακό περιεχόμενο του εμπορευματικού κεφαλαίου είναι η αξία ενός άλλου σταθερού κεφαλαίου του $\sigma\varepsilon = \sigma_1 + \sigma_2$. Το σε αναπαριστά αξία και όχι ανταλλακτική αξία, εφ' όσον αναφερόμαστε στο περιεχομένο του εμπορευματικού κεφαλαίου.

Αλλά, εφ' όσον υπάρχει εμπορευματικό κεφάλαιο το περιεχόμενο του οποίου είναι ένα άλλο σταθερό κεφάλαιο, πρέπει να υπάρχει και εμπορευματικό κεφάλαιο το περιεχόμενο του οποίου να είναι αντίθετο από αυτό του πρώτου. Τέτοιο είναι το εμπορευματικό κεφάλαιο με τη μορφή των ειδών κατανάλωσης, η ανταλλακτική αξία των οποίων διασπάται, ανάλογα στα ίδια συστατικά μέρη σ + μ + υ. Ηδη προσδιορίζουμε σε ένα πρώτο επίπεδο τις σχέσεις που διαμορφώνουν τα εμπορευματικά κεφάλαια μεταξύ τους και που αποτελούν τη βάση συγκρότησης τους σε κοινωνικό κεφάλαιο. Η εξέταση της σχέσης αυτής,στο πλαίσιο των ατομικών κεφαλαίων, σηματοδοτεί την ανταλλαγή μεταξύ τους, που παρουσιάζεται τόσο στο επίπεδο του σταθερού κεφαλαίου, όσο και σε αυτό του μεταβλητού κεφαλαίου και της υπεραξίας.

Το σ εκφράζει την αξιακή μορφή αυτού του σταθερού κεφαλαίου, που έχοντας υπάρχει σαν στοιχείο του παραγωγικού κεφαλαίου, έχει μεταφέρει την αξία του στο νέο προϊόν. Αλλά η φυσική μορφή αυτού του προϊόντος είναι είδη κατανάλωσης. Επομένως είναι αδύνατον για το προϊόν αυτό να αντικαταστήσει την αξία χρήσης του σταθερού κεφαλαίου, γιατί το τελευταίο υπάρχει μόνο σαν μέσα παραγωγής, ενώ το προϊόν σαν είδη κατανάλωσης. Τα είδη κατανάλωσης στα οποία έχει ενσωματωθεί η ανταλλακτική αξία σ πρόκειται να χρησιμοποιηθούν για ατομική κατανάλωση και επομένως, η αξία τους θα χρησιμεύσει σε τελική ανάλυση σαν εισόδημα για τον εργάτη και τον κεφαλαιοκράτη. Μπορούμε να αναπαραστήσουμε το αξιακό τους περιεχόμενο σαν $\mu_1 + \upsilon_1$ αν και στην επιφάνεια το περιεχομένο αυτό διαμεσολαβείται από τη μορφή του σταθερού κεφαλαίου σ.

Παράλληλα, αν και οι υπόλοιπες συνιστώσες της ανταλλακτικής αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου, τα μ και υ, αποτελούν μορφές εισοδήματος για τον κεφαλαιοκράτη και τον εργάτη, αυτές οι ανταλλακτικές αξίες καθεαυτές αποτελούν άμεσο εισόδημα για άλλους, εφ' όσον η φυσική μορφή στην οποία υπάρχουν αυτά τα στοιχεία του εμπορευματικού κεφαλαίου, είναι είδη κατανάλωσης που μπορούν να ικανοποιήσουν μόνο ατομικές ανάγκες -συμβολίζουμε λοιπόν το περιεχόμενο τους με $\mu_2 + \upsilon_2$. Από τα προηγούμενα προκύπτει ότι το συνολικό εμπορευματικό κεφάλαιο με τη μορφή των ειδών κατανάλωσης αποτελεί δυνητικά άμεσο εισόδημα για άλλους, δηλαδή $\mu_1 + \upsilon_1 + \mu_2 + \upsilon_2 = \mu_\varepsilon + \upsilon_\varepsilon$. Με άλλα λόγια το αξιακό του περιεχόμενο διασπάται σε $\mu_\varepsilon + \upsilon_\varepsilon$ και διακρίνεται από την τυπική του ύπαρξη σαν εμπορευματικό κεφάλαιο η ανταλλακτική αξία του οποίου διασπάται σε σ + μ + υ. Αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα συστατικά στοιχεία της αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου, δηλαδή τα σ, μ, υ, διαμορφώνουν μια αντίθεση μεταξύ τους, γιατί είναι αντιθετικά με τον εαυτό τους. Και αυτή την εσωτερική τους αντίθεση την έχουμε διατυπώσει σαν αντίθεση ανάμεσα στις αξιακές λειτουργικές μορφές, δηλαδή τα σ, μ, υ, και τη φυσική μορφή της ύπαρξης τους.

Ο Μαρξ θεωρεί οτι ο τύπος Ε'...Ε' καλύπτει τις σχέσεις ανάμεσα στα

εμπορευματικά κεφάλαια, που μόλις προαναφέραμε, γιατί η μορφή αυτή είναι η μορφή κίνησης τόσο του παραγωγικού κεφαλαίου όσο και των άλλων μορφών του κεφαλαίου, δηλαδή ο τύπος Ε′...Ε′ προσιδιάζει στο κοινωνικό κεφάλαιο και στην κίνηση του. Αν και το κοινωνικό κεφάλαιο στην προκειμένη περίπτωση νοείται αθροιστικά, δηλαδή σαν άθροισμα ατομικών κεφαλαίων, αυτό δεν αποκλείει σε καμία περίπτωση η κίνηση του ατομικού κεφαλαίου να παρουσιάζει άλλα φαινόμενα από αυτά που παρουσιάζει η ίδια κίνηση αν θεωρηθεί σαν μέρος της συνολικής κίνησης του κοινωνικού κεφαλαίου. Προς το παρόν, δεν θα εξετάσουμε το ζήτημα αυτό, γιατί προέχει να προσδιορίσουμε την εσωτερική αντίθεση του εμπορευματικού κεφαλαίου, πριν προχωρήσουμε στις σχέσεις των ατομικών κεφαλαίων μεταξύ τους.

Αυτή η εσωτερική αντίθεση του εμπορευματικού κεφαλαίου δεν είναι ταυτόσημη με την εσωτερική αντίθεση του εμπορεύματος ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία και την αξία χρήσης, γιατί η ανταλλακτική αξία λαμβάνει τις μορφές των συνιστώντων στοιχείων της αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου, δηλαδή σ, μ, υ αν και αποτελεί τη βάση της πρώτης αντίθεσης.

Γενικεύοντας, αν θεωρήσουμε τα φαινόμενα στην πραγματική τους μορφή, τότε με τον μετασχηματισμό της εμπορευματικής παραγωγής σε καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή, το εμπόρευμα *"αντικαθίσταται"* από το εμπορευματικό κεφάλαιο. Δηλαδή η μετατροπή του εμπορεύματος σε εμπορευματικό κεφάλαιο σηματοδοτεί την άρνηση του εμπορεύματος σαν τέτοιου, και κατ' επέκταση, η εσωτερική αντίθεση του εμπορεύματος ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία, παίρνει τη μορφή της εσωτερικής αντίθεσης του εμπορευματικού κεφαλαίου ανάμεσα στις αξιακές μορφές σ,μ,υ, και σε αυτή την αξία χρήσης που εμφανίζεται σαν περιεχόμενο τους.

4. ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ

Ο όρος *"ατομικό κεφάλαιο"* συνήθως ερμηνεύεται με τρόπους που εμπεριέχουν δύο βασικά στοιχεία: (α) Το κεφάλαιο είναι μια αξιοποιούμενη (ή αυτο-αναπαραγόμενη) αξία. (β) Το κεφάλαιο είναι η κίνηση που εκφράζεται μέσα από την αλλαγή των μορφών του. *"Το κεφάλαιο σαν αξιοποιούμενη αξία δεν περικλείει μόνο ταξικές σχέσεις, έναν καθορισμένο κοινωνικό χαρακτήρα που στηρίζεται στην ύπαρξη της εργασίας σαν μισθωτής εργασίας. Το κεφάλαιο είναι μια κίνηση, ένα προτσές κύκλησης που περνάει από διάφορα στάδια, ένα προτσές που με τη σειρά του πάλι εμπεριεικλείει τρεις διαφορετικές μορφές του προτσές κύκλησης. Γι' αυτό το κεφάλαιο μπορεί να νοηθεί μόνο σαν κίνηση και όχι σαν ένα πράγμα που ηρεμεί"*[59].

Και τα δύο αυτά στοιχεία είναι σωστά, αλλά χρειάζονται περισσότερες διευκρινήσεις. Το γεγονός ότι το κεφάλαιο είναι μια αξιοποιούμενη αξία δίνει έμφαση στην τυπική διευκρίνηση του σαν χρηματικό κεφάλαιο, αλλά δεν αποκαλύπτει το λόγο αυτής της αξιοποιούμενης αξίας, που δεν ανιχνεύεται μέσα από την εξέταση του χρηματικού κεφαλαίου. Η θεώρηση ότι το κεφάλαιο είναι μια κίνηση, η διαδικασία της κυκλοφορίας του οποίου περιέχει τρία διαφορετικά στάδια (Χ-Ε...Π...Ε'-Χ') και επομένως μπορεί να κατανοηθεί μόνο σαν κίνηση και όχι σαν *"πράγμα"* που βρίσκεται σε κατάσταση στασιμότητας, αν και αποτελεί ένα στοιχείο πληρέστερο του προηγούμενου, εντούτοις δεν είναι απόλυτα ικανοποιητικό. Η ανεπάρκεια αυτής της θεώρησης, έγκειται στο ότι προσδιορίζοντας το κεφάλαιο σαν κίνηση, δεν δείχνει ότι απαραίτητη συνθήκη αυτής της κίνησης είναι η σύνδεση του με άλλα ατομικά κεφάλαια, στο βαθμό που κάθε ατομικό κεφάλαιο δεν μπορεί μόνο του να εκπληρώσει αυτή την κίνηση. Οπωσδήποτε, αυτή η συνθήκη εκπληρώνεται αλλά δεν μπορεί να αποκαλυφθεί μόνο μέσα από τη μελέτη της αναπαραγωγής του ατομικού κεφαλαίου. Με άλλα λόγια εκπληρούται η πραγματοποίηση των συνιστώντων στοιχείων του εμπορευματικού κεφαλαίου. Επομένως, ένας πλήρης ορισμός του κεφαλαίου απαιτεί τη θεώρηση του συνόλου των ατομικών κεφαλαίων με τέτοιο τρόπο που να γίνεται άμεσα κατανοητή η διαδικασία αναπαραγωγής τόσο της αξίας όσο και της αξίας χρήσης κάθε ατομικού κεφαλαίου.

Ο Μαρξ κατανοεί το ζήτημα αυτό γράφοντας: *"Από την άλλη, το συνολικό προτσές αποτελεί στην πραγματικότητα την ενότητα των τριών κυκλήσεων, που είναι οι διάφορες μορφές, με τις οποίες εκφράζεται η συνέχεια του προτσές. Για κάθε λειτουργική μορφή του κεφαλαίου η συνολική κύκληση παρουσιάζεται σαν η δική της ειδική κύκληση, και μάλιστα η καθεμία απ' αυτές τις κυκλήσεις συνεπάγεται τη συνέχεια του συνολικού προτσές η κυκλοπορεία της μιας λειτουργικής μορφής συνεπάγεται την κυκλοπορεία των άλλων. Αποτελεί απαραίτητο όρο για το συνολικό προτσές παραγωγής, ιδίως για το*

κοινωνικό κεφάλαιο, να είναι ταυτόχρονα και προτσές αναπαραγωγής, επομένως και κύκληση του καθενός από τα στοιχεία του. Διάφορα κλάσματα του κεφαλαίου διατρέχουν διαδοχικά τα διάφορα στάδια και τις διάφορες λειτουργικές μορφές. Ετσι,κάθε λειτουργική μορφή διανύει ταυτόχρονα με τις άλλες και τη δική της κύκληση, παρά το γεγονός ότι κάθε φορά παρασταίνεται με τη μορφή αυτή ένα άλλο μέρος του κεφαλαίου. Ενα μέρος του κεφαλαίου, ένα μέρος όμως που πάντα αλλάζει, που διαρκώς αναπαράγεται, υπάρχει με τη μορφή εμπορευματικού κεφαλαίου που μετατρέπεται σε χρήμα, ένα άλλο μέρος υπάρχει με τη μορφή χρηματικού κεφαλαίου, που μετατρέπεται σε παραγωγικό κεφάλαιο,ένα τρίτο μέρος υπάρχει με τη μορφή παραγωγικού κεφαλαίου που μετατρέπεται σε εμπορευματικό κεφάλαιο. Η διαρκής ύπαρξη και των τριών μορφών γίνεται δυνατή χάρη στην κύκληση του συνολικού κεφαλαίου που περνά απ' αυτές ακριβώς τις τρείς φάσεις"[60].

Από την αναπαραγωγή του συνόλου των ατομικών κεφαλαίων -όπως αναλύεται από τον Μαρξ στο Τόμο Π του *"Κεφαλαίου"* -προκύπτει ότι το ατομικό κεφάλαιο καθεαυτό δεν μπορεί να είναι μια αξιοποιούμενη αξία, ούτε να κινείται απεριόριστα, αν δεν συνδέεται με τα υπόλοιπα κεφάλαια, της κοινωνίας, τα οποία για τον λόγο αυτό,αντανακλούν μια εσωτερική ενότητα. Η ενότητα όμως αυτή, εμφανίζεται στην επιφάνεια των φαινομένων σαν η σχετική ανεξαρτησία του κάθε ατομικού κεφαλαίου σε σχέση με τα υπόλοιπα.

"Κάθε μεμονωμένο κεφάλαιο όμως αποτελεί μόνο ένα αυτοτελοποιημένο, σαν να λέμε προικισμένο με ατομική ζωή, κλάσμα του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, όπως κάθε μεμονωμένος κεφαλαιοκράτης αποτελεί μόνο ένα ατομικό στοιχείο της τάξης των κεφαλαιοκρατών. Η κίνηση του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελείται από το σύνολο των κινήσεων των αυτοτελοποιημένων κλασμάτων του, από το σύνολο των περιστροφών των ατομικών κεφαλαίων. Οπως η μεταμόρφωση του μεμονωμένου εμπορεύματος είναι ένας κρίκος στην αλυσίδα των μεταμορφώσεων του κόσμου των εμπορευμάτων -της εμπορευματικής κυκλοφορίας- έτσι και η μεταμόρφωση του ατομικού κεφαλαίου, η περιστροφή του, είναι ένας κρίκος στη κύκληση του κοινωνικού κεφαλαίου"[61].

Παρατηρούμε ότι ο προσδιορισμός του ατομικού κεφαλαίου μεταφέρεται στον προσδιορισμό όλων των κεφαλαίων της κοινωνίας, δηλαδή στο αντίθετό του γεγονός που μας αποκαλύπτει τα δύο άκρα μιας εξωτερικής αντίθεσης, που αποτελεί το αποτέλεσμα των εσωτερικών αντιθέσεων των δύο διαφορετικών στοιχείων. Οσον αφορά το ατομικό κεφάλαιο, έχουμε ήδη δείξει ότι η μορφή της κυκλοφορίας του, η εμπορευματική και η χρηματική μορφή, εμπεριέχουν την άρνηση τους, εφ' όσον σαν συνιστώντα στοιχεία του εμπορευματικού κεφαλαίου -δηλαδή σ+μ+υ -καθορίζονται από τις εσωτερικές τους αντιθέσεις. Και εφ' όσον το ατομικό παραγωγικό κεφάλαιο εμφανίζεται σαν περιεχόμενο σε σχέση με τις αξιακές του μορφές, τότε με την άρνηση των τελευταίων, δηλαδή με τον μετασχηματισμό του περιεχομένου σε μορφή, το παραγωγικό κεφάλαιο παίρνει την άμεση μορφή ύπαρξης του.

Αλλά, αυτή η άρνηση των μορφών του παραγωγικού κεφαλαίου γίνεται ταυτόχρονα με ένα μετασχηματισμό του ατομικού παραγωγικού κεφαλαίου στο αντίθετο του. Εδώ εκδηλώνεται με ένα ιδιάζοντα τρόπο η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο ατομικό και στο κοινωνικό κεφάλαιο. Και αυτός ο διαλεκτικός χαρακτήρας της σχέσης ανάμεσα στο ατομικό και στο κοινωνικό κεφάλαιο επιβάλλει την αναζήτηση όχι μόνο ποσοτικών αλλά και ποιοτικών χαρακτηριστικών της μετατροπής του ατομικού παραγωγικού κεφαλαίου στο αντίθετο του. Από μια τυπική άποψη, αυτό το αντίθετο του περιλαμβάνει το σύνολο των ατομικών κεφαλαίων μιας κοινωνίας, και εφ' όσον αυτό το σύνολο θεωρείται αθροιστικά, τότε το περιεχόμενο του είναι επίσης παραγωγικό κεφάλαιο, αλλά τέτοιας μορφής που σε αντίθεση με το ατομικό κεφάλαιο περιλαμβάνει το συνολικό παραγωγικό κεφάλαιο της κοινωνίας. Επομένως, η άρνηση της εμπορευματικής μορφής του ατομικού κεφαλαίου δεν συνίσταται μόνο στην ανάδειξη του ατομικού παραγωγικού κεφαλαίου στο επίπεδο της μορφής, αλλά αποτελεί μια ποιοτική και ποσοτική διαδικασία σύγκλισης των ατομικών παραγωγικών κεφαλαίων σε συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο. Το ποσοτικό στοιχείο αυτής της διαδικασίας, έγκειται στην ενοποίηση όλων των ατομικών κεφαλαίων σε ένα κοινωνικό παραγωγικό κεφάλαιο μέσα από τη διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης. Το ποιοτικό στοιχείο αυτής της διαδικασίας έγκειται στην αντικατάσταση των έμμεσων δεσμών με τη μορφή της ανταλλαγής - ανάμεσα στα ατομικά κεφάλαια από άμεσους δεσμούς - δηλαδή με τη διανομή. Η τελευταία αναπτύσσεται ταυτόχρονα με την εξέλιξη της κοινωνικοποίησης της καπιταλιστικής παραγωγής, η οποία μεταμορφώνεται στο αντίθετο της που είναι η κοινωνικοποιημένη παραγωγή σε καπιταλιστική μορφή, απαραίτητη προυπόθεση της οποίας είναι να φθάσει η διαδικασία συγκεντροποίησης στο απώτατο όριο της.

Από τα προηγούμενα έπεται ότι, η εσωτερική αντίθεση του εμπορευματικού κεφαλαίου ανάμεσα στις αξιακές του μορφές -σ,μ,υ- και τη φυσική τους μορφή δεν είναι τίποτα άλλο από την αντίθεση του ατομικού κεφαλαίου, ανάμεσα στις αξιακές μορφές ύπαρξης του και στο περιεχόμενο του, που είναι το παραγωγικό κεφάλαιο. Το τελευταίο λειτουργεί σαν μέρος του κοινωνικού παραγωγικού κεφαλαίου, που κάτω από τις συνθήκες της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής, εμφανίζεται με τη μορφή των ατομικών κεφαλαίων. Με τον τρόπο αυτό, η εσωτερική αντίθεση του εμπορευματικού κεφαλαίου, μετατρέπεται σε μια αντίθεση ανάμεσα στην ατομική μορφή του κεφαλαίου και στο περιεχόμενο του, δηλαδή το κοινωνικό κεφάλαιο. Αυτή η αντίθεση λειτουργεί στα πλαίσια της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής και έγκειται επίσης στο γεγονός ότι το συνολικό κοινωνικό προϊόν σε εμπορευματική μορφή, που αποτελεί το αποτέλεσμα της παραγωγικής δραστηριότητας του κοινωνικού κεφαλαίου, μπορεί να το ιδιοποιείται ατομικός κεφαλαιοκράτης, αν και σύμφωνα με τη μέθοδο παραγωγής του θα έπρεπε να ανήκει στον *"κοινωνικό κεφαλαιοκράτη"*.

Με τα δεδομένα αυτά θα εξετάσουμε την αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου με τη μορφή των ατομικων κεφαλαίων και στις δύο διαστάσεις της,δηλαδή σαν απλή και σαν διευρυμένη αναπαραγωγή. Πρόκειται για την πρώτη προσέγγιση του ζητήματος της αναπαραγωγής που πραγματοποιεί ο Μαρξ στο *"Κεφάλαιο"* και πρέπει σαφώς να διαχωρισθεί από την απλή και διευρυμένη αναπαραγωγή θεωρημένη από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου ή όπως λέει ο Μαρξ *"από τη πλευρά της κοινωνίας"*.

Για να προσεγγίσουμε όμως το ζήτημα της αναπαραγωγής με τρόπο διαλεκτικό, έπρεπε να ξεκινήσουμε από την εσωτερική αντίθεση του εμπορεύματος και να φθάσουμε μέσα από μια διαδικασία μετασχηματισμών της στην εσωτερική αντίθεση του εμπορευματικού κεφαλαίου. Η διαδικασία αυτή σηματοδοτεί το *"πέρασμα"* από τον Τόμο Ι στον Τόμο ΙΙ του *"Κεφαλαίου"* και μας επιτρέπει να φέρουμε στην επιφάνεια την αντίθεση του ατομικού κεφαλαίου ανάμεσα στις αξιακές μορφές ύπαρξης του και στο περιεχόμενο του που είναι το παραγωγικό κεφάλαιο.

Η αντίθεση αυτή μετατρέπεται, σύμφωνα με όσα δείξαμε, σε αντίθεση ανάμεσα στην ατομική μορφή του κεφαλαίου και στο περιεχόμενο του που είναι το κοινωνικό κεφάλαιο. Γι' αυτόν τον λόγο εξετάζουμε στη συνέχεια την αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου -δηλαδή του περιεχομένου- με τη μορφή των ατομικών κεφαλαίων. Για να εξετάσουμε την αναπαραγωγή από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου -δηλαδή θα πρέπει να παραθέσουμε και τη διαδικασία που αναδεικνύει το περιεχόμενο σε μορφή -πρέπει να επιστρέψουμε στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"* και να παρουσιάσουμε τη διαδικασία κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης -σαν διαδικασία που αφορά το κοινωνικό κεφάλαιο και κατόπιν να τη συνδέσουμε με την αναπαραγωγή.

ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

1. Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΔΥΟ ΥΠΟΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ Ι(μ+υ) με Πσ.

Ο Μαρξ εξετάζοντας την αναπαραγωγή του ατομικού κεφαλαίου θεωρούσε ότι : *"Εφ'όσον εξετάζουμε την αναπαραγωγή του κεφαλαίου, ήταν αρκετό να υποθέσουμε πως μέσα στα πλαίσια της σφαίρας της κυκλοφορίας το μέρος εκείνο του εμπορευματικού προϊόντος, που αντιπροσωπεύει κεφαλαιακή αξία, βρίσκει την ευκαιρία να ξαναμετατραπεί στα στοιχεία παραγωγής του, και επομένως να ξαναπάρει τη μορφη του παραγωγικού κεφαλαίου ακριβώς όπως ήταν αρκετό να υποθέσουμε πως ο εργάτης και ο κεφαλαιοκράτης βρίσκουν στην αγορά τα εμπορεύματα στα οποία ξοδεύουν το μισθό και την υπεραξία. Αυτός όμως ο τυπικός μόνο τρόπος της περιγραφής δεν αρκεί πια κατά την εξέταση του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου και της αξίας του προϊόντος του"*[62]. Η έρευνα επομένως πρέπει να στραφεί προς νέες κατευθύνσεις. *"Το ζήτημα, όπως μπαίνει άμεσα, είναι τούτο: Με ποιό τρόπο το καταναλωμένο στην παραγωγή κεφάλαιο αναπληρώνεται ως προς την αξία του (και ως προς τη φυσική του μορφή) από το χρονιάτικο προϊόν, και με ποιό τρόπο περιπλέκεται η κίνηση αυτής της αναπλήρωσης με την κατανάλωση της υπεραξίας, από τους κεφαλαιοκράτες, και του μισθού εργασίας από τους εργάτες;"*[63].

Αναλύοντας την αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου *"... δηλαδή του συνολικού κεφαλαίου που τα ατομικά κεφάλαια αποτελούν μονάχα κλάσματα του, η κίνηση των οποίων είναι τόσο η ατομική κίνηση τους, όσο ταυτόχρονα και αναπόσπαστος κρίκος της κίνησης του συνολικού κεφαλαίου"*[64],πρέπει από την άποψη των αποτελεσμάτων της να εξετάσουμε το ετήσιο εμπορευματικό προϊόν με τρόπο που να γίνεται επαρκής για τον σκοπό αυτό γιατί: *"Η ξαναμετατροπή ενός μέρους της αξίας του προϊόντος σε κεφάλαιο, το πέρασμα ενός άλλου μέρους στην ατομική κατανάλωση τόσο της τάξης των κεφαλαιοκρατών, όσο και της εργατικής τάξης, αποτελεί μια κίνηση μέσα στα πλαίσια της ίδιας της αξίας του προϊόντος, που εκφράζει το αποτέλεσμα του συνολικού κεφαλαίου και αυτή η κίνηση δεν είναι απλώς αναπλήρωση αξίας, αλλά και αναπλήρωση ύλης, και γι' αυτό το λόγο καθορίζεται τόσο από την αμοιβαία σχέση των αξιακών συστατικών του κοινωνικού προϊόντος, όσο και από την αξία χρήσης τους, από την υλική τους μορφή"*[65].

Η εξέταση του ζητήματος της κατανάλωσης μας δείχνει ότι η κοινωνία γνωρίζει μόνο δύο μορφές της, την παραγωγική και την ατομική και που καθορίζονται από τη φυσική μορφή του προϊόντος[66]. Αλλά τα μέσα παραγωγής μπορούν να καταναλωθούν μόνο παραγωγικά, ενώ τα μέσα κατανάλωσης μπορούν να καταναλωθούν μόνο ατομικά. Επομένως, *"Το χρονιάτικο*

προϊόν περιλαμβάνει, τόσο τα μέρη εκείνα του κοινωνικού προϊόντος, που αναπληρώνουν κεφάλαιο, δηλ. την κοινωνική (παραγωγή και αντίστοιχα) αναπαραγωγή, όσο και τα μέρη που περιέχονται στο απόθεμα κατανάλωσης και καταναλώνονται από τους εργάτες και τους κεφαλαιοκράτες"[67] και είναι λογικό ότι τα περιλαμβάνει στις φυσικές τους μορφές.

Από την πλευρά της αξίας το ετήσιο κοινωνικό προϊόν στη μορφή του εμπορευματικού κεφαλαίου περιλαμβάνει τις ίδιες αξιακές κατηγορίες του ατομικού εμπορευματικού κεφαλαίου, γιατί το πρώτο θεωρείται σαν το σύνολο (αθροιστικά νοούμενο) των ατομικών εμπορευματικών κεφαλαίων της κοινωνίας.

Ενα μέρος της αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου το σ, έχει μεταφερθεί από τη συγκεκριμένη εργασία του εργάτη, από τα μέσα παραγωγής στο προϊόν και επομένως αλλάζει τη φυσική μορφή ύπαρξης του. Η υπάρχουσα αξία των μέσων παραγωγής δεν έχει παραχθεί αυτή την περίοδο, εφ' όσον προϋπήρχε, και για τον λόγο αυτό γίνεται κατανοητό ότι κατά τη διάρκεια της δεδομένης παραγωγικής διαδικασίας έχει μεταβληθεί μόνο η εμφάνιση της. Από τη πλευρά του κεφαλαιοκράτη αυτό το μέρος της αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου αποτελεί την αξία του σταθερού κεφαλαίου. Ο Μαρξ γράφει διεξοδικά για το ζήτημα αυτό: *"Το μέρος της αξίας σ, που αντιπροσωπεύει το αναλωμένο στη παραγωγή σταθερό κεφάλαιο, δεν συμπίπτει με την αξία του σταθερού κεφαλαίου που έχει χρησιμοποιηθεί στην παραγωγή"*[68]. Ενώ προηγουμένως αυτή η αξία υπήρχε σε φυσική μορφή στα μέσα παραγωγής και αντανακλούσε άμεσα την αξία του σταθερού μέρους του παραγωγικού κεφαλαίου, με τη μετατροπή του εμπορευματικού κεφαλαίου σε χρήμα, αυτό το μέρος της ανταλλακτικής αξίας παίρνει τη χρηματική μορφή ύπαρξης της αξίας του ίδιου σταθερού κεφαλαίου.

Το δεύτερο μέρος της ανταλλακτικής αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου είναι το μεταβλητό κεφάλαιο μ, το οποίο *"... αν το εξετάσουμε ως προς την αξία του, είναι ίσο με την αξία της εργατικής δύναμης της κοινωνίας που χρησιμοποιείται σ' αυτό τον κλάδο παραγωγής, είναι δηλ. ίσο με το άθροισμα των μισθών που πληρώθηκαν γι' αυτή την εργατική δύναμη, αν το εξετάσουμε ως προς τη φυσική μορφή του, το κεφάλαιο αυτό αποτελείται από την ίδια δρώσα δύναμη δηλ. από τη ζωντανή εργασία που μπαίνει σε κίνηση απ' αυτή την κεφαλαιοκρατική αξία"*[69].

Το τρίτο μέρος της ανταλλακτικής αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου, η υπεραξία, υ, αντιπροσωπεύει τη νεοδημιουργημένη αξία από τον μισθωτό εργάτη. Το γεγονός αυτό *"... ότι η αξία αυτή είναι υπεραξία, δηλαδή, δεν στοιχίζει τίποτα στον κεφαλαιοκράτη..."*[70], μας οδηγεί στην άμεση κατανάλωση της, αφού πρώτα έχει μετατραπεί σε είδη κατανάλωσης.

Για την εξέταση όμως της διαδικασίας αναπαραγωγής τόσο από την άποψη της αναπλήρωσης της αξίας όσο και από την άποψη της αναπλήρωσης της φυσικής μορφής των

διάφορων συστατικών του εμπορευματικού προϊόντος, δηλαδή στην προκειμένη περίπτωση του εμπορευματικού κεφαλαίου πρέπει να πάρουμε υπ' όψιν και μια συγκεκριμένη προϋ-πόθεση του Μαρξ ότι: *"... όχι μόνο πως τα προϊόντα ανταλλάσσονται στην αξία τους, μα πως επίσης δεν συντελείται καμμία επανάσταση στις αξίες των συστατικών μερών του παραγωγικού κεφαλαίου"*[71].

Για την εξέταση της απλής αναπαραγωγής και με δεδομένη τη σχέση αξιοποίησης υ/μ = 100%,το συνολικό παραγωγικό κεφάλαιο της κοινωνίας, αναπαριστώμενο σαν άθροισμα των ατομικών κεφαλαίων στην αρχή μιας ετήσιας παραγωγικής διαδικασίας,μπορεί να δοθεί ως εξής:[72]

I. 4.000 σ + 1.000 μ = 5.000 Παραγωγή μέσων παραγωγής
II.2.000 σ + 500 μ = 2.500 Παραγωγή ειδών κατανάλωσης

Από την άποψη της φυσικής του μορφής αποτελείται από μέσα παραγωγής αξίας 6.000 σ και εργατική δύναμη που πρέπει να απασχοληθεί σε κάθε μια από τις υποδιαιρέσεις αξίας 1.500 μ.

Στο τέλος της ετήσιας περιόδου το εμπορευματικό προϊόν των δύο υποδιαιρέσεων ισούται με:

I. 4.000 σ + 1.000 μ + 1.000 υ = 6.000
II.2.000 σ + 500 μ + 500 υ = 3.000

Τα 4.000 σ υποδηλώνουν την αξία του σταθερού κεφαλαίου *"... δηλ. των μέσων παραγωγής που έχουν καταναλωθεί κατά τη παραγωγή της μάζας των εμπορευμάτων που συγκροτούν αυτό το εμπορευματικό προϊόν..."*[73]. Με άλλα λόγια, την αξία των μέσων παραγωγής που μεταφέρθηκε από τη συγκεκριμένη εργασία του εργάτη στον προϊόν.

Τα 1.000 μ είναι ο μισθός εργασίας των εργατών και τα 1.000 υ η υπεραξία των κεφαλαιοκρατών που *"... πρέπει επίσης να ξοδευτούν σε είδη κατανάλωσης, δηλ. σε προϊόν της υποδιαίρεσης Π"*[74].

Στην υποδιαίρεση Π τα 2.000 σ είναι η αξία του σταθερού κεφαλαίου και τα 500 μ και 500 υ είναι η αξία του μεταβλητού κεφαλαίου και της υπεραξίας. Παράλληλα,θα πρέπει να υποθέσουμε ότι το σταθερό κεφάλαιο και των δύο υποδιαιρέσεων καταναλώνεται εξ ολοκλήρου κατά τη διάρκεια της παραγωγικής περιόδου. Οπως αναφέρει ο Μαρξ: *"Οταν εξετάζαμε την αξία του προϊόντος του ατομικού κεφαλαίου, είδαμε πως η αξία που έχει αφαιρεθεί από το πάγιο κεφάλαιο με τη φθορά, μεταβιβάζεται στο παραγμένο κατά τη διάρκεια του χρόνου φθοράς εμπορευματικο προϊόν αδιάφορα αν στη διάρκεια του χρόνου*

αυτού μέρος του παγίου τούτου κεφαλαίου αναπληρώνεται ή όχι in natura [σε είδος] απ' αυτή τη μεταβιβασμένη αξία. Εδώ όμως, κατά την εξέταση του συνολικού κοινωνικού προϊόντος και της αξίας του, είμαστε αναγκασμένοι, τουλάχιστον προσώρας, να κάνουμε αφαίρεση του μέρους εκείνου της αξίας που στη διάρκεια του έτους μεταβιβάστηκε στο χρονιάτικο προϊόν με τη φθορά παγίου κεφαλαίου, εφ' όσον αυτό το πάγιο κεφάλαιο δεν έχει αναπληρωθεί πάλι in natura κατά τη διάρκεια του έτους"[75].

Το εμπορευματικό κεφάλαιο λειτουργεί εδώ σαν εμπόρευμα και, όπως έχουμε ήδη αναλύσει,εμπεριέχει την αντίθεση ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία και την αξία χρήσης του εμπορεύματος. Στην περίπτωση αυτή η αντίθεση μετασχηματιζόμενη παίρνει τη μορφή της εσωτερικής αντίθεσης του εμπορευματικού κεφαλαίου ανάμεσα στις αξιακές μορφές σ,μ,υ και στην αξία χρήσης που εμφανίζεται σαν περιεχόμενο τους. Στο βαθμό που το συνολικό εμπορευματικό κεφάλαιο εμφανίζεται σαν άθροισμα των αντίστοιχων ατομικών κεφαλαίων, η προηγούμενη αντίθεση ισχύει και για αυτό, και μπορεί να επιλυθεί μόνο μέσα από την ανταλλαγή ανάμεσα στις δύο υποδιαιρέσεις. Στην υποδιαίρεση Ι τα 1.000 μ και 1.000 υ αντιπροσωπεύουν αξία που υπάρχει μόνο σε φυσική μορφή των μέσων παραγωγής που παράγει αυτή η υποδιαίρεση. Αυτές οι αξίες όμως πρέπει να μετατραπούν σε είδη κατανάλωσης που να διαμορφώνουν το εισόδημα του κεφαλαιοκράτη και του εργάτη της υποδιαίρεσης Ι. Δηλαδή οι αξιακές μορφές 1.000 μ και 1.000 υ,που αντιπροσωπευούν όχι το εισόδημα καθεαυτό αλλά την αξιακή του μορφή, υποδηλώνουν μόνο τα όρια και την προέλευση της κατανάλωσης.

Η αντίθεση ανάμεσα στις αξιακές μορφές μ και υ και στην αξία χρήσης που εμφανίζεται σαν περιεχόμενο τους, δηλαδή των μέσων παραγωγής που παράχθηκαν για παραγωγική κατανάλωση και επομένως πρέπει να αποτελούν μέρος του σταθερού κεφαλαίου, εμφανίζεται στο σημείο αυτό πολύ συγκεκριμένη μια και οι αξίες αυτές πρέπει να μετατραπούν σε είδη κατανάλωσης ίσης αξίας μέσα από μια διαδικασία ανταλλαγής με την υποδιαίρεση ΙΙ.

Στην υποδιαίρεση ΙΙ το *"σταθερό κεφάλαιο μέρος αυτού του προϊόντος...είναι ίσο ποσοτικά με 2.000 σ"*[76]. Η αξία αυτή εμφανίζεται σαν αξιακή μορφή του σταθερού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης ΙΙ,ενώ στη φυσική της μορφή αντιπροσωπεύει είδη κατανάλωσης. Είναι επομένως, αναγκαίο για τον κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης ΙΙ να μετατρέψει την αξία της φυσικής μορφής των ειδών κατανάλωσης σε αντίστοιχη αξία σε φυσική μορφή των μέσων παραγωγής για να γίνει δυνατή η λειτουργία της διαδικασίας εργασίας. Αυτό γίνεται δυνατό μέσα από την ανταλλαγή ανάμεσα στα Ι (1.000 μ + 1.000 υ) με 2.000 σ. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στο επίπεδο αφαίρεσης που βρισκόμαστε ο Μαρξ δεν προϋποθέτει τη χρηματική κυκλοφορία,με αποτέλεσμα να πρέπει να εξηγήσουμε γιατί τα 1.000 μ. που εμφανίζονται στην υποδιαίρεση Ι αποτελούν μορφή εισοδήματος για τον εργάτη

της υποδιαίρεσης ΙΙ, εφ' όσον τα 1.000 μ αποτελούν μέρος του προϊόντος με τη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής που ανήκει στον κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης Ι. Ο Μαρξ εξετάζει το πρόβλημα και σε σχέση με τη χρηματική κυκλοφορία και χωρίς αυτήν. *"Αυτή όμως η αμοιβαία ανταλλαγή πραγματοποιείται χάρη σε μια χρηματική κυκλοφορία, που ενώ από τη μια μεριά κάνει δυνατή τη πραγματοποίηση της, από την άλλη δυσκολεύει την κατανόηση της, που έχει ωστόσο αποφασιστική σημασία, επειδή το μεταβλητό μέρος του κεφαλαίου πρέπει να ξαναεμφανίζεται διαρκώς με χρηματική μορφή, σαν χρηματικό κεφάλαιο, που μετατρέπεται από τη χρηματική μορφή σε εργατική δύναμη. Σ' όλους τους κλάδους παραγωγής που λειτουργούν ταυτόχρονα και παράλληλα σ' όλη την περιφέρεια της κοινωνίας, αδιάφορο αν ανήκουν στη κατηγορία Ι ή ΙΙ, το μεταβλητό κεφάλαιο πρέπει να προκαταβάλλεται με τη μορφή χρήματος. Ο κεφαλαιοκράτης αγοράζει την εργατική δύναμη προτού μπεί στο προτσές παραγωγής, την πληρώνει όμως μόνο σε συμφωνημένες προθεσμίες, αφού πρώτα ξοδεύει στην παραγωγή αξιών χρήσης. Οπως και το υπόλοιπο μέρος της αξίας του προϊόντος, στον κεφαλαιοκράτη ανήκει και το μέρος εκείνο που αποτελεί ένα ισοδύναμο του χρήματος που έχει ξοδευτεί για την πληρωμή της εργατικής δύναμης, το μέρος εκείνο της αξίας του προϊόντος που αντιπροσωπεύει την μεταβλητή κεφαλαιακή αξία. Με το μέρος αυτό της αξίας ο εργάτης του έχει δώσει κι' όλας το ισοδύναμο για το μισθό της εργασίας. Η ξαναμετατροπή όμως του εμπορεύματος σε χρήμα, η πώλησή του, επιστρέφει στον κεφαλαιοκράτη το μεταβλητό του κεφάλαιο σαν χρηματικό κεφάλαιο, που μπορεί να το ξαναπροκαταβάλει για την αγορά της εργατικής δύναμης"*[77]. Μετά την πραγματοποίηση της αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου, ο κεφαλαιοκράτης αποκτά τη χρηματική μορφή της αξίας του μεταβλητού κεφαλαίου που υπήρχε προηγουμένως σε εμπορευματική μορφή. Ο δε εργάτης ξοδεύει το μισθό του με τέτοιο τρόπο ώστε να αναπαραχθεί σαν εμπόρευμα η εργατική του δύναμη. *"Οπως η αξία κάθε άλλου εμπορεύματος, έτσι και η αξία της εργατικής δύναμης καθορίζεται από την ποσότητα εργασίας που είναι αναγκαία για την αναπαραγωγή της,το γεγονός ότι η ποσότητα αυτή της εργασίας καθορίζεται από την αξία των αναγκαίων μέσων συντήρησης του εργάτη, δηλ. είναι ίση με την εργασία την αναγκαία για την αναπαραγωγή των ίδιων των όρων της ζωής του..."*[78].

Στην περίπτωση που εξετάζουμε τα 1.000 μ. αποτελούν το δοσμένο ισοδύναμο με τον εξής τρόπο: *"Ετσι στην υποδιαίρεση Ι ο συνολικός κεφαλαιοκράτης πλήρωσε στους εργάτες... 1.000μ. για το μέρος εκείνο της αξίας, που υπάρχει κι' όλας σαν μ μέρος του προϊόντος Ι, δηλ. των μέσων παραγωγής που έχουν παραγάγει οι ίδιοι"*[79]. Το γεγονός αυτό δεν επηρεάζει την ανταλλαγή ανάμεσα στις δύο υποδιαιρέσεις, αλλά στην υποδιαίρεση Ι εμφανίζονται ταυτόχρονα δύο ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής: ο εργάτης σαν ιδιοκτήτης μέσων παραγωγής αξίας 1.000 μ και ο κεφαλαιοκράτης σαν ιδιοκτήτης μέσων παραγωγής

αξίας 4.000 σ και 1.000 υ. Επομένως, αν πριν την ανταλλαγή ο εργάτης και ο κεφαλαιοκράτης της υποδιαίρεσης I κατέχουν μόνο την αξιακή μορφή του εισοδήματος και ο κεφαλαιοκράτης της υποδιαίρεσης II κατέχει την αξιακή μορφή του σταθερού κεφαλαίου, μετά την ανταλλαγή ο καθένας αποκτά εισόδημα στην άμεση μορφή των ειδών κατανάλωσης και την άμεση αξία του σταθερού κεφαλαίου με τη μορφή των μέσων παραγωγής.

Η διαδικασία αυτή από την πλευρά του υλικού της περιεχομένου, περιγράφεται από το γενικό τύπο Ε-Ε.

2. Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΜΕΣΑ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΥΠΟΔΙΑΙΡΕΣΗΣ ΙΙ: ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΜΕΣΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΕΙΔΗ ΠΟΛΥΤΕΛΕΙΑΣ

"Η κατηγορία ΙΙ της χρονιάτικης εμπορευματικής παραγωγής αποτελείται από τους ποικίλους κλάδους της βιομηχανίας..."[80] των οποίων τα προϊόντα, σαν αποτελέσματα της παραγωγικής λειτουργίας ατομικών κεφαλαίων,εμφανίζονται σε εμπορευματική μορφή μόνο στις σχέσεις μεταξύ τους. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα, τα είδη κατανάλωσης να αποτελούν μέρος του εμπορευματικού προϊόντος σε σχέση όχι μόνο με τα προϊόντα της υποδιαίρεσης Ι αλλά και με τα προϊόντα της υποδιαίρεσης ΙΙ. Αυτό ισχύει και σε σχέση με το μέρος του προϊόντος ΙΙ του οποίου η ανταλλακτική αξία είναι 500 μ και 500 υ και του οποίου πρέπει να εξετάσουμε την πραγματοποίηση της αξίας του.

Οι εργάτες της υποδιαίρεσης ΙΙ *"... με το μισθό εργασίας που παίρνουν από τους κεφαλαιοκράτες ΙΙ ξαναγοράζουν ένα μέρος του δικού τους προϊόντος -ανάλογα με το μέγεθος της χρηματικής αξίας που παίρνουν σαν μισθό εργασίας"*[81]. Το άλλο μέρος της αξίας του προϊόντος πρέπει να δαπανηθεί από τους κεφαλαιοκράτες *"... σε είδη κατανάλωσης,και μια που το μέρος της αξίας των εμπορευμάτων που αποτελείται από υ ξοδεύεται στην παραγματικότητα σαν εισόδημα για είδη κατανάλωσης..."*[82]. Είναι προφανές ότι η πληρωμή των μισθών των εργατών της υποδιαίρεσης ΙΙ αποτελεί μια ανταλλαγή που σηματοδοτεί τη μετατροπή των 500 μ από αξιακή μορφή του εισοδήματος των εργατών σε άμεσο εισόδημα ίσης αξίας με τη φυσική μορφή των ειδών κατανάλωσης. Το γεγονός αυτό *"... είναι απαράλλακτα το ίδιο σαν νάχαν πληρώσει τους εργάτες με απλά σύμβολα αξίας. Στο βαθμό που οι εργάτες πραγματοποιούν αυτά τα σύμβολα αξίας, αγοράζοντας ένα μέρος του εμπορευματικού προϊόντος που το έχουν παραγάγει οι ίδιοι και που ανήκει στους κεφαλαιοκράτες, αυτά τα σύμβολα αξίας επιστρέφουν στα χέρια των κεφαλαιοκρατών, μόνο που εδώ το σύμβολο δεν παρασταίνει μόνο αξία, αλλά έχει και αξία στη χρυσή ή ασημένια σωματικότητα του"*[83].

Το ίδιο ισχύει αν εξετάσουμε τα 500 υ, αφού κάθε κεφαλαιοκράτης σε σχέση με κάθε άλλον είναι κάτοχος ενός εμπορεύματος, του οποίου τον ενδιαφέρει μόνο η ανταλλακτική του αξία που αποτελεί την αξιακή μορφή του εισοδήματος του, εφ' όσον εκφράζεται σε είδη κατανάλωσης. Πρέπει να ακολουθήσει μια διαδικασία ανταλλαγής ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης ΙΙ για να μετατραπεί η αξιακή μορφή του εισοδήματος σε άμεσο εισόδημα με τη φυσική μορφή ειδών κατανάλωσης. Αυτό ισχύει, υπό την προϋπόθεση ότι τα μέσα κατανάλωσης που παράγονται από κάθε κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης ΙΙ εμφανίζονται σ' αυτόν σαν ανταλλακτική αξία, και μόνο μετά την ανταλλαγή, που είναι του γενικού τύπου Ε-Ε, το σύνολο των ειδών κατανάλωσης αποβάλλει την εμπορευματική μορφή του φτάνοντας στο επίπεδο της κατανάλωσης και αποτελούν εισόδημα ίσης αξίας με 500 υ.

Το ίδιο θα ίσχυε αν όλα τα είδη κατανάλωσης μπορούσαν να καταναλωθούν από τους εργάτες. Στην πραγματικότητα, όμως, το ετήσιο εμπορευματικό προϊόν της υποδιαίρεσης ΙΙ μπορεί να χωριστεί *"... σε δύο μεγάλες υποκατηγορίες:*

α) Είδη κατανάλωσης που μπαίνουν στην κατανάλωση της εργατικής τάξης και που εφ' όσον είναι αναγκαία μέσα συντήρησης -αποτελούν επίσης μέρος της κατανάλωσης της τάξης των κεφαλαιοκρατών...

β) Είδη κατανάλωσης πολυτελείας που μπαίνουν μόνο στην κατανάλωση της τάξης των κεφαλαιοκρατών και επομένως μπορούν να ανταλλάσσονται μόνο με ξοδεμένη υπεραξία που δεν περιέχεται ποτέ στον εργάτη..."[84].

Ας υποθέσουμε τώρα ότι στην υποδιαίρεση ΙΙ το εμπορευματικό κεφάλαιο αναλύεται στις εξής αξιακές μορφές[85]:

II_{α} 1.600 σ + 400 μ + 400 υ = 2.400 Αναγκαία μέσα συντήρησης
II_{β} 400 σ + 100 μ + 100 υ = 600 Είδη πολυτελείας

Η αναλογία που χρησιμοποιείται μπορεί να είναι οποιαδήποτε, στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση ο Μαρξ υποθέτει ότι οι κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης ΙΙ *"... κατανέμουν στην ίδια αναλογία τη δαπάνη του εισοδήματος τους σε αναγκαία μέσα συντήρησης και είδη πολυτελείας -ας παραδεχθούμε πως και οι δύο ξοδεύουν τα 3/5 σε αναγκαία μέσα συντήρησης και τα 2/5 σε είδη πολυτελείας..."*[86]. Στην προκειμένη περίπτωση αντιμετωπίζουμε την πραγματοποίηση του προϊόντος που υπάρχει σαν 400 μ + 400 υ και σαν 100 μ + 100 υ,αλλά πρέπει πρώτα να παρατηρήσουμε τα εξής. Σε αντίθεση με την προηγούμενη περίπτωση, όπου τα 500 μ και 500 υ από αξιακές μορφές εισοδήματος μέσα από τις κατάλληλες ανταλλαγές έπαιρναν τη μορφή του άμεσου εισοδήματος στη φυσική μορφή ειδών κατανάλωσης, στην προκειμένη περίπτωση η εμφάνιση του εμπορευματικού προϊόντος με τη φυσική μορφή των ειδών πολυτελείας θα επιφέρει ορισμένες μεταβολές στην ανάλυση που προηγήθηκε.

Η ανταλλαγή στην υποδιαίρεση ΙΙ γίνεται με τον εξής τρόπο:

Τα II_{β} 100 μ πρέπει να ανταλλαγούν με II_{α} 100 υ
Τα II_{β} 60 υ πρέπει να ανταλλαγούν με II_{α} 60 υ
Τα II_{β} 40 υ πρέπει να ανταλλαγούν μεταξύ των κεφαλαιοκρατών της υποδιαίρεσης II_{β}

Από τα προηγούμενα προκύπτει ότι οι κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης II_{β} πραγματοποιούν το εμπορευματικό τους κεφάλαιο II_{β} (100 μ + 60 υ + 40 υ). Οι κεφαλαιο-

κράτες της υποδιαίρεσης $\Pi_α$ πρέπει να πραγματοποιήσουν το εμπορευματικό τους κεφάλαιο που είναι $\Pi_α$ 400 υ - 160 υ = 240 υ και 400 μ. Από την προηγούμενη ανάλυση γνωρίζουμε ότι τα $\Pi_α$ 400 μ θα δοθούν με τη μορφή χρηματικού εισοδήματος άμεσα μετατρεπόμενου σε εισόδημα σε φυσική μορφή ειδών κατανάλωσης στους εργάτες της υποδιαίρεσης $\Pi_α$, ενώ τα $\Pi_α$ 240 θα ανταλλαγούν μεταξύ των κεφαλαιοκρατών της υποδιαίρεσης αυτής αποτελώντας το αντίστοιχης αξίας εισόδημα τους[87].

Ας εξετάσουμε τώρα την ανταλλακτική αξία του εμπορευματικού προϊόντος $\Pi_β$ (100 μ + 100 υ). Οι εργάτες της υποδιαίρεσης $\Pi_β$ αναπαράγουν την ανταλλακτική αξία του μεταβλητού κεφαλαίου $\Pi_μ$ σε είδη πολυτελείας, που δεν μπορούν όμως να λειτουργήσουν σαν άμεσο εισόδημα τους, γιατί με βάση τη φυσική τους μορφή μπορούν να καταναλωθούν μόνο από τους κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης $\Pi_α$, δηλαδή το περιεχόμενο της ανταλλακτικής αξίας 100 μ αποτελεί άμεσο εισόδημα για τους κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης $\Pi_α$. Για αυτό τον λόγο μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η μορφή ύπαρξης των δεδομένων αξιών χρήσης 100 μ δεν αντιστοιχεί στο περιεχόμενο τους, δηλαδή στο ρόλο που διαδραματίζουν για την αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Εδώ βρισκόμαστε σε μια ανάλογη περίπτωση με αυτή που εξετάσαμε προηγουμένως, όταν η αξία I 1000 μ ενώ αποτελεί αξιακή μορφή εισοδήματος για τους εργάτες της υποδιαίρεσης αυτήν, στην πραγματικότητα το περιεχόμενο της με τη φυσική μορφή μέσων παραγωγής αποτελεί μέρος του σταθερού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης II, με το οποίο πρέπει να ανταλλαγεί. Στην προκειμένη περίπτωση,η ανταλλακτική αξία $\Pi_β$ 100 μ πρέπει να ανταλλαγεί με αντίστοιχης αξίας II 100 υ που υπάρχουν με τη φυσική μορφή ειδών κατανάλωσης μόνο στην υποδιαίρεση $\Pi_α$, δηλαδή πρέπει να ανταλλαγεί με $\Pi_α$ 100 υ, με αποτέλεσμα τόσο οι εργάτες της υποδιαίρεσης $\Pi_β$ όσο και οι κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης $\Pi_α$ να μετατρέπουν τις αξιακές μορφές εισοδημάτων τους σε εισόδημα στη φυσική μορφή ύπαρξης -άρα και κατανάλωσής του[88].

Παράλληλα, οι κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης $\Pi_β$ κατέχουν πριν την ανταλλαγή την υπεραξία $\Pi_β$ 100 υ που αποτελείται από είδη πολυτελείας στη φυσική τους μορφή. Με δεδομένη την αναλογία που έχουμε χρησιμοποιήσει, μόνο τα 2/5 θα παραμείνουν στη φυσική τους μορφή για κατανάλωση. Τα υπόλοιπα 3/5, δηλαδή $\Pi_β$ 60 υ, θα ανταλλαγούν με τον εξής τρόπο: Οι κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης $\Pi_α$ θα μετατρέψουν κατα 2/5 τα $\Pi_α$ 400 υ, δηλαδή τα $\Pi_α$ 160 υ, σε είδη πολυτελείας. Από αυτά, τα $\Pi_α$ 100 υ έχουν ήδη ανταλλαγεί, όπως δείξαμε προηγουμένως, και μένει να γίνει η ανταλλαγή $\Pi_α$ 60 υ με $\Pi_β$ 60 υ. Το υπόλοιπο μέρος των $\Pi_α$ 400 υ, δηλαδή τα $\Pi_α$ 240 υ, αποτελούν άμεση μορφή εισοδήματος για τους κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης $\Pi_α$ σε είδη κατανάλωσης στη φυσική τους μορφή. Το ίδιο ισχύει και για τα υπολειπόμενα $\Pi_β$ 40 υ που αποτελούν εισόδημα για τους κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης $\Pi_β$ σε είδη πολυτελείας στη φυσική τους μορφή. Για το μόνο μέγεθος που μέχρι τώρα δεν ασχοληθήκαμε, τα $\Pi_α$ 400 μ, ισχύει ότι ακριβώς και στην περίπτωση II 500 μ,

δηλαδή μετά την ανταλλαγή τους παίρνουν τη μορφή εισοδήματος των εργατών της υποδιαίρεσης $\Pi_α$ στη φυσική μορφή των ειδών κατανάλωσης.

Με τα δεδομένα αυτά *"αν εξετάσουμε το α και το β το καθένα ξεχωριστά, έχουμε την παρακάτω πραγματοποίηση:*

$$α) \frac{μ}{400\ μ\ (α)} + \frac{υ}{240υ\ (α)+100μ\ (β)+60υ\ (β)} = 800$$

$$β) \frac{μ}{100\ υ\ (α)} + \frac{υ}{60υ\ (α)+40υ\ (β)} = \frac{200}{1000^{89}}$$

Σε σχέση με την προηγούμενη περίπτωση που εξετάσαμε εμφανίζονται οι εξής διαφορές που είναι εμφανείς: Είδη κατανάλωσης αξίας Π 500 μ δεν αποτελούν άμεση μορφή εισοδήματος για τους εργάτες της υποδιαίρεσης Π, γιατί ένα μέρος τους αξίας $\Pi_β$ 100 μ εισέρχεται άμεσα στην κατανάλωση των κεφαλαιοκρατών της υποδιαίρεσης $\Pi_α$. Ταυτόχρονα, τα είδη κατανάλωσης αξίας Π 500 υ μπορούν να αποτελέσουν άμεση μορφή εισοδήματος για τους κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης Π στη φυσική μορφή των ειδών κατανάλωσης και πολυτελείας μόνο μετά την ανταλλαγή του $\Pi_α$ 100 υ, με τρόπο που να μετασχηματισθεί σε εισόδημα στη φυσική μορφή των ειδών κατανάλωσης για τους εργάτες της υποδιαίρεσης $\Pi_β$.

3. ΤΟ ΣΤΑΘΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΗΣ ΥΠΟΔΙΑΙΡΕΣΗΣ Ι

"Μένει ακόμα να εξετάσουμε το σταθερό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης I = 4.000 Ισ. Η αξία αυτή είναι ιση με την αξία των μέσων παραγωγής που ξαναεμφανίζονται στο εμπορευματικό προϊόν I, δηλ. της μάζας εκείνης των εμπορευμάτων που συγκροτούν αυτό το εμπορευματικό προϊόν"[90]. Με άλλα λόγια, η πρόταση αυτή του Μαρξ μπορεί να ερμηνευθεί ως εξής: Η αξία του σταθερού κεφαλαίου που συμμετείχε στην ετήσια παραγωγική διαδικασία, μέσα από τη συγκεκριμένη εργασία των εργατών μεταβιβάστηκε στο νέο εμπορευματικό προϊόν που είναι μέσα παραγωγής επίσης, δηλαδή μετέβαλε μόνο τη φυσική μορφή ύπαρξης της. Στην πορεία της εξέτασης του σταθερού κεφαλαίου ο Μαρξ αναφέρει ότι: *"Η κατηγορία των κεφαλαιοκρατών I περιλαβαίνει το σύνολο των κεφαλαιοκρατών που παράγουν μέσα παραγωγής. Εκτός απ' αυτό το εμπορευματικό προϊόν των 4.000 που έμεινε στα χέρια της αποτελεί μέρος του κοινωνικού προϊόντος, που δεν μπορεί να ανταλλαχθεί με κανένα άλλο, γιατί δεν υπάρχει πια κανένα άλλο τέτοιο μέρος του χρονιάτικου προϊόντος"*[91]. Και σε ένα άλλο σημείο εξειδικεύει την πρόταση αυτή. *"Το σταθερό κεφάλαιο I αποτελείται από μια μάζα διαφορετικών ομάδων κεφαλαίων, που είναι τοποθετημένες στους διάφορους κλάδους παραγωγής μέσων παραγωγής, τόσες σε υψικάμινες, τόσες σε ανθρακορυχεία κοκ. Η κάθε μια απ' αυτές τις ομάδες κεφαλαίου ή το καθένα απ' αυτά τα κοινωνικά κεφάλαια ομάδων αποτελείται με τη σειρά του από ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο πλήθος ατομικών κεφαλαίων που λειτουργούν σαν αυτοτελή κεφάλαια"*[92].

Το πρόβλημα εδώ είναι το ακόλουθο: Σε όλη την υποδιαίρεση Ι η αξία του σταθερού κεφαλαίου που υπήρχε στη διάρκεια της προηγούμενης ετήσιας διαδικασίας παραγωγής επανεμφανίζεται στο εμπορευματικό προϊόν της υποδιαίρεσης Ι σαν ανταλλακτική αξία του σταθερού κεφαλαίου Ι4.000 σ. Στην περίπτωση αυτή φαίνεται σαν να εξαφανίζεται οποιαδήποτε ανταλλαγή μεταξύ των μέσων παραγωγής σε εμπορευματική μορφή αξίας Ι4.000 σ και των ήδη καταναλωθέντων σε φυσική μορφή μέσων παραγωγής, ίσης αξίας. Ο Μαρξ θεωρεί ότι το πρόβλημα αυτό είναι αντίστοιχο με το πρόβλημα των ανταλλαγών μέσα στην υποδιαίρεση ΙΙ,όπου η πληρωμή των μισθών των εργατών αυτής της υποδιαίρεσης αποτελεί μια ανταλλαγή που συντελεί στη μετατροπή των ΙΙ 500 μ από αξιακή εισοδηματική μορφή σε άμεσο εισόδημα ίσης αξίας με τη φυσική μορφή των ειδών κατανάλωσης. Επομένως, παρουσιάζει τη λύση του προβλήματος αυτού με τον εξής τρόπο:

"Εδώ στην υποδιαίρεση I ολόκληρο το εμπορευματικό προϊόν αποτελείται από τα μέσα παραγωγής, χτίρια, μηχανές, δοχεία, πρώτες και βοηθητικές ύλες, κ.λπ. Γι' αυτό, ένα μέρος απ' αυτά το μέρος που αναπληρώνει το σταθερό κεφάλαιο που χρησιμοποιείται στη σφαίρα αυτή, μπορεί να ξαναλειτουργήσει αμέσως με τη φυσική του μορφή σαν

συστατικό του παραγωγικού κεφαλαίου. Εφ' όσον μπαίνει στην κυκλοφορία, κυκλοφορεί μέσα στα πλαίσια της υποδιαίρεσης Ι"[93]. Με δεδομένο όμως ότι το σταθερό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης Ι αποτελείται από μια μάζα διαφορετικών ομάδων κεφαλαίου,τα μέσα παραγωγής στη φυσική τους μορφή παραγώμενα σε μια σφαίρα παραγωγής της υποδιαίρεσης Ι μπαίνουν σε μια άλλη σφαίρα παραγωγής, ενώ αυτά τα αναπληρώνει στη φυσική τους μορφή το προϊόν άλλης σφαίρας παραγωγής της υποδιαίρεσης Ι κοκ. *"Εφ' όσον συντελείται εδώ ανταλλαγή ανάμεσα στους διάφορους κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης Ι, πρόκειται για ανταλλαγή μας φυσικής μορφής σταθερού κεφαλαίου με μαν αλλη φυσική μορφή σταθερού κεφαλαίου, ενός είδους μέσων παραγωγής με ένα άλλο είδος μέσων παραγωγής. Πρόκειται για ανταλλαγή ανάμεσα στα διάφορα ατομικά σταθερά κεφάλαια, μέρη της υποδιαίρεσης Ι. Εφ' όσον τα προϊόντα δεν χρησιμεύουν άμεσα σαν μέσα παραγωγής στους δικούς τους κλάδους παραγωγής, απομακρύνονται από το δικό τους τόπο παραγωγής και περνούν σε έναν άλλο και έτσι αλληλοαναπληρώνονται"*[94]. Προφανώς, μετά την ανταλλαγή αυτή τα μέσα παραγωγής αποβάλλουν την εμπορευματική τους μορφή, μια και φθάνουν στο επίπεδο της κατανάλωσης που στη συγκεκριμένη περίπτωση σημαίνει την άμεση αντικατάσταση του σταθερού μέρους του κάθε παραγωγικού κεφαλαίου.

Αν θεωρήσουμε ότι έχουν πραγματοποιηθεί όλες οι ανταλλαγές μεταξύ των υποδιαιρέσεων Ι και ΙΙ αλλά και μέσα στις ίδιες τις υποδιαιρέσεις, τότε στην αρχή της επόμενης ετήσιας διαδικασίας παραγωγής το κοινωνικό κεφάλαιο θα έχει την ακόλουθη μορφή:

Ι. 4.000 σ + 1.000 μ
ΙΙ. 2.000 σ + 500 μ

Στην περίπτωση αυτή κάθε μέρος του παραγωγικού κεφαλαίου αντιπροσωπεύεται στη φυσική μορφή που του αντιστοιχεί, δηλαδή 4.000 σ και 2.000 σ στη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής και 1.000 μ και 500 μ στη μορφή της δρώσας εργατικής δύναμης, της ζωντανής εργασίας που θα χρησιμοποιηθεί στη παραγωγή. Η διαδικασία θα επαναληφθεί με το τρόπο που περιγράψαμε, οι αντιθέσεις θα επιλυθούν και αυτό θα μπορεί να συνεχίζεται απεριόριστα,με την εξής πάντα προϋπόθεση: Οτι η τυπική λύση των αντιθέσεων θα επιτυγχάνεται πάντα με την ανταλλαγή μέσα στις ίδιες τις υποδιαιρέσεις, αλλά και μεταξύ τους, και θεωρώντας πάντα σαν δεδομένο ότι μέσα στα πλαίσια της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής η βασική αντίθεση του εμπορεύματος ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία, με όλες τις ταξικές υφής προϋποθέσεις της, άλλα και τη μεταβολή των μορφών της δεν μπορεί να επιλυθεί.

4. ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Στη μέχρι τώρα εξέταση της λειτουργίας του κοινωνικού κεφαλαίου νοούμενου σαν αθροίσματος των ατομικών κεφαλαίων γίνεται σαφής η κατάδειξη των ποσοτικών σχέσεων ανάμεσα στις λειτουργικές αξιακές μορφές του εμπορευματικού κεφαλαίου στις δύο υποδιαιρέσεις.

Στην υποδιαίρεση ΙΙ η ανταλλακτική *"... αξία του προϊόντος ΙΙ = 3.000 αποτελείται από τη νέα αξία που έχει παραχθεί από το νεοπροσθεμένο 1/3 της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας (500 μ + 500 υ = 1.000) και από μια σταθερή αξία, στην οποία είναι αντικειμενοποιημένα τα 2/3 μιας παρωχημένης κοινωνικής εργάσιμης ημέρας που έχει συντελεσθεί πριν από το εξεταζόμενο εδώ προτσές παραγωγής ΙΙ. Το μέρος αυτό της αξίας του προϊόντος ΙΙ παρασταίνεται με ένα μέρος του ίδιου του προϊόντος. Υπάρχει σε μια ποσότητα ειδών κατανάλωσης αξίας 2.000 = τα 2/3 μιας κοινωνικής εργάσιμης ημέρας. Αυτή είναι η νέα μορφή χρήσης με την οποία ξαναεμφανίζεται"*[95]. Από εδώ προκύπτει ότι η νέα παραχθείσα αξία ΙΙ 2.000 σ + 500 μ + 500 υ η οποία υπάρχει με τη φυσική μορφή των ειδών κατανάλωσης, διαμορφώνει το επίπεδο κατανάλωσης των κεφαλαιοκρατών και των εργατών των δύο υποδιαιρέσεων. Για τον λόγο αυτό η νεοπαραχθείσα αξία θα πρέπει να εξισούται με την ανταλλακτική αξία του μεταβλητού κεφαλαίου και την υπεραξία των δύο υποδιαιρέσεων,δηλαδή ΙΙ 2.000 σ + 500 μ + 500 υ = Ι (1.000 μ + 1.000 υ) + ΙΙ (500 μ + 500 υ), δηλαδή ΙΙ 2.000 σ = Ι 1.000 μ + 1.000 υ.

Είναι προφανές ότι η σχέση αυτή επιτυγχάνεται μέσα από την ανταλλαγή μεταξύ των δύο υποδιαιρέσεων Ι 1.000 μ + 1.000 υ που αποτελούν την αξιακή μορφή του εισοδήματος των εργατών και κεφαλαιοκρατών του τομέα Ι, και των ΙΙ 2.000 σ που αντιπροσωπεύουν για τους κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης ΙΙ την αξία του σταθερού τους κεφαλαίου που καταναλώθηκε τη προηγούμενη περίοδο.

Τα ίδια αναλογικά ισχύουν και για την ανταλλακτική αξία του εμπορευματικού προϊόντος της υποδιαίρεσης Ι 4.000 σ + 1.000 μ + 1.000 υ που εμφανίζεται με τη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής. Η ανταλλακτική αξία αυτού του εμπορευματικού προϊόντος πρέπει να ισούται με την ανταλλακτική αξία του σταθερού κεφαλαίου και των δύο υποδιαιρέσεων. Γνωρίζουμε όμως ότι ΙΙ 2.000 σ = Ι 1.000 μ + 1.000 υ και αφού πραγματοποιούμε αυτή την ανταλλαγή ισχύει Ι 4.000 σ + 1.000 μ + 1.000 σ = Ι 4.000 σ + ΙΙ 2.000 σ.

Αν η συνθήκη αυτή παραβιασθεί τότε θα υπάρξουν δύο περιπτώσεις : (α) Δεν θα υπάρξει πλήρης αναπαραγωγή του σταθερού μέρους του κεφαλαίου αν η ανταλλακτική αξία του μεταβλητού κεφαλαίου και της υπεραξίας της υποδιαίρεσης Ι υπερβεί την αξία του σταθερού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης ΙΙ. (β) Δεν θα επιτευχθεί πλήρης πραγματοποίηση της αξίας αν η ανισότητα που προαναφέραμε αντιστραφεί.

5. ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

Το σχήμα που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για τη διευρυμένη αναπαραγωγή είναι το ακόλουθο:[96]

I.	4.000 σ	+	1.000 μ	+	1.000 υ	= 6.000
II.	1.500 σ	+	750 μ	+	750 υ	= 3.000
					ΣΥΝΟΛΟ	9.000

Η αξία του ετήσιου κοινωνικού προϊόντος εμφανίζεται με τη μορφή του συνόλου των εμπορευματικών κεφαλαίων της κοινωνίας και συνίσταται σε μια αξία 6.000 που υπάρχει με τη φυσική μορφή μέσων παραγωγής, και σε μια αξία 3.000 που υπάρχει με τη φυσική μορφή ειδών κατανάλωσης.

Στο σχήμα συσσωρεύεται το μισό της υπεραξίας της υποδιαίρεσης Ι, δηλαδή συσσωρεύονται 500 υ σε αναλογία 400 υ που πρέπει να μετατραπούν σε σταθερό κεφάλαιο και 100 υ που πρέπει να μετατραπούν σε μεταβλητό κεφάλαιο.

Επομένως η αξία του προϊόντος της υποδιαίρεσης Ι κατά τη στιγμή της ανταλλαγής με την υποδιαίρεση ΙΙ παίρνει τη μορφή:

I. 4.000 σ + 1.100 μ + 500 υ

Ο συλλογικός εργάτης και κεφαλαιοκράτης της υποδιαίρεσης Ι καταναλώνουν αξία 1.100 μ + 500 υ, πράγμα που γίνεται δυνατόν μόνο με τη μετατροπή της αξίας αυτής σε είδη κατανάλωσης με τη φυσική τους μορφή, γιατί τα 1.100 μ + 500 υ υπάρχουν σε φυσική μορφή μέσων παραγωγής. Αυτό γίνεται δυνατό μέσα από την ανταλλαγή με την υποδιαίρεση ΙΙ με 1.500 σ που υπάρχουν με τη φυσική μορφή των ειδών κατανάλωσης. Η αξία όμως αυτή ΙΙ 1.500 σ είναι μικρότερη από την αξία Ι 1.100 μ + 500 υ. Επομένως θα πρέπει να αυξηθεί το σταθερό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης ΙΙ σε 1.600 σ.

Αλλά για να διατηρηθούν οι αναλογίες, το νέο ΙΙ 100 σ θα πρέπει να τεθεί σε λειτουργία από συμπληρωματικό μεταβλητό κεφάλαιο ΙΙ 50 μ, που όπως και το ΙΙ 100 σ θα πρέπει να αντληθεί από την υπεραξία της υποδιαίρεσης ΙΙ. Με τις αλλαγές αυτές το ετήσιο προϊόν της υποδιαίρεσης ΙΙ παίρνει τη μορφή ΙΙ 1.600 σ + 800 μ + 600 υ.

Η αλλαγή στη συνολική αξία του ετήσιου προϊόντος που έχει γίνει με σκοπό τη συσσώρευση μας δίνει το ακόλουθο σχήμα:[97]

I. 4.400 σ + 1.100 μ + 500 υ = 6.000
II. 1.600 σ + 800 μ + 600 υ = 3.000

ΣΥΝΟΛΟ 9.000

Από αυτά το κεφάλαιο είναι:

I. 4.400 σ + 1.100 μ = 5.500
II. 1.600 σ + 800 μ = 2.400

ΣΥΝΟΛΟ 7.900

Στην αρχή της περιόδου παραγωγής του κεφαλαίου ήταν:

I. 4.000 σ + 1.000 μ = 5.000
II. 1.600 σ + 750 μ = 2.250

ΣΥΝΟΛΟ 7.250

Αν η συσσώρευση συνεχισθεί με τις ίδιες αναλογίες, το συνολικό εμπορευματικό προϊόν στο τέλος της επόμενης χρονιάς θα είναι:

I. 4.400 σ + 1.100 μ + 1.100 υ = 6.600
II. 1.600 σ + 800 μ + 800 υ = 3.200

ΣΥΝΟΛΟ 9.800

Αν η αναπαραγωγή συνεχισθεί πάνω στην ίδια βάση και με αμετάβλητους όλους τους άλλους όρους, στο τέλος της επόμενης χρονιάς θα είναι:[98]

I. 4.840 σ + 1.210 μ + 1.210 υ = 7.260
II. 1.760 σ + 880 μ + 880 υ = 3.520

ΣΥΝΟΛΟ 10.780

Και στο τέλος της επόμενης χρονιάς θα είναι:[99]

I. 5.324 σ + 1.331 μ + 1.331 υ = 7.986

II. 1.936 σ + 968 μ + 968 υ = 3.872

ΣΥΝΟΛΟ 11.858

Η διευρυμένη αναπαραγωγή σ' αυτή τη μορφή μπορεί να συνεχισθεί για οποιοδήποτε χρονικό διάστημα μέσα στα πλαίσια της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής, και μας δίνει τους απαραίτητους όρους αναπαραγωγής των ατομικών κεφαλαίων,τόσο σε αξιακή όσο και σε φυσική μορφή.

Η απαραίτητη προϋπόθεση για τη συσσώρευση, σύμφωνα με τον Μαρξ είναι: *"Είναι αυτονόητο πως μια και προϋποθέτουμε συσσώρευση το I (μ+υ) είναι μεγαλύτερο από το II σ και όχι ίσο με το II σ όπως στην απλή αναπαραγωγή γιατί 1) η υποδιαίρεση I ένα μέρος του υπερπροϊόντος της το ενσωματώνει στο δικό της παραγωγικό κεφάλαιο... 2) Η υποδιαίρεση I πρέπει από το υπερπροϊόν της να προμηθεύσει το υλικό του σταθερού κεφαλαίου, το αναγκαίο για τη συσσώρευση στην υποδιαίρεση II"*[100].

Η συνθήκη ισορροπίας στη διευρυμένη αναπαραγωγή προσδιορίζεται ως εξής: *"Οταν πρόκειται για παραγωγή πάνω σε αυξανόμενη κεφαλαιακή βάση το I (μ+υ) πρέπει να είναι ίσο με το II σ συν το μέρος του υπερπροϊόντος, που ξαναενσωματώνεται σαν κεφάλαιο, συν το πρόσθετο μέρος του σταθερού κεφαλαίου, που χρειάζεται για τη διεύρυνση της παραγωγής στην υποδιαίρεση II"*[101].

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

(1) Κ. Μαρξ,"Κεφάλαιο" Ι σ. 50

(2) ibid I. 52-53

(3) ibid I. 53

(4) ibid I. 54

(5) ibid I. 60

(6) ibid I. 55

(7) ibid I. 74

(8) ibid I. 55

(9) ibid I. 50

(10) ibid I. 56

(11) ibid I. 50

(12) ibid I. 58

(13) Κ. Μαρξ,"Θεωρίες για την Υπεραξία" ΙΙΙ 150

(14) Κ. Μαρξ,"Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας" σ. 34

(15) Κ. Μαρξ,"Κεφάλαιο" Ι.103

(16) ibid I. 212

(17) ibid I. 75

(18) ibid I. 101

(19) ibid I. 117

(20) ibid I. 119

(21) ibid I. 122

(22) ibid I. 124

(23) Κ. Μαρξ,"Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας" σ. 64

(24) Φ. Ενγκελς,"Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας" ibid. 230-231

(25) Κ. Μαρξ,"Κεφάλαιο" I.170

(26) ibid I. 176

(27) ibid I. 178-179

(28) ibid I. 180

(29) ibid I. 162

(30) ibid I. 162

(31) ibid I. 160-161

(32) ibid I. 168

(33) ibid I.165-166

(34) Κ. Μαρξ, "Θεωρίες για την Υπεραξία" I.448

(35) Κ. Μαρξ,"Κεφάλαιο" I. 183

(36) ibid I. 159-189

(37) ibid II. 23-24

(38) ibid I. 635

(39) ibid II. 28

(40) ibid II. 28

(41) ibid II. 29

(42) ibid II. 26

(43) Κ. Μαρξ, "Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής" σ. 56,51,52,54 Εκδ. Α/συνέχεια, Αθήνα 1984

(44) Κ. Μαρξ,"Κεφάλαιο" Π.35

(45) ibid Π. 35

(46) ibid Π. 38

(47) ibid Π. 41

(48) ibid Π. 45

(49) ibid Π. 49

(50) ibid Π. 54

(51) ibid Π. 79

(52) ibid Π. 161-163

(53) ibid I. 221

(54) ibid Π. 111-113

(55) ibid Π. 115

(56) ibid Π. 420,87

(57) ibid Π. 168-170

(58) ibid Π. 91-92

(59) ibid Π. 59

(60) ibid Π. 60

(61) ibid Π. 61

(62) ibid Π. 394

(63) ibid Π. 393

(64) ibid Π. 392

(65) ibid II. 394

(66) ibid II. 351,92,96

(67) ibid II. 392

(68) ibid II. 396

(69) ibid II. 395-396

(70) ibid II. 418

(71) ibid II. 393

(72) ibid II. 397

(73) ibid II. 422

(74) ibid II. 397-398

(75) ibid II. 396-397

(76) ibid II. 398

(77) ibid II. 398-399

(78) ibid II. 381

(79) ibid II. 399

(80) ibid II. 403

(81) ibid II. 403

(82) ibid II. 402

(83) ibid II. 403

(84) ibid II. 403

(85) ibid II. 406

(86) ibid II. 404

(87) ibid II. 405-406

(88) ibid II. 412-413

(89) ibid II. 406

(90) ibid II. 422

(91) ibid II. 422-423

(92) ibid II. 424

(93) ibid II. 423

(94) ibid II. 425

(95) ibid II. 428

(96) ibid II. 511

(97) ibid II. 512

(98) ibid II. 513

(99) ibid II. 514

(100) ibid II. 515

(101) ibid II. 517-518

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΜΟΡΦΕΣ ΕΜΦΑΝΙΣΗΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΕΝΤΡΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Για να κατανοήσουμε τη διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου μέσα στο συνολικό πλαίσιο της θεωρίας του Μαρξ, πρέπει να εξετάσουμε τις σχέσεις ανάμεσα στο ατομικό και στο κοινωνικό κεφάλαιο, τόσο σαν αφαιρέσεις όσο και στη πραγματική τους ύπαρξη. Ή για να χρησιμοποιήσουμε τους όρους του Μαρξ στα *"Grundrisse"*, ανάμεσα στο *"κεφάλαια γενικά"* σαν αφαίρεση και σαν πραγματική οντότητα[1].

Αυτή η εσωτερική φύση του κεφαλαίου, συλλαμβάνεται σαν μια συνειδητή αφαίρεση από τα επιφαινόμενα, που είναι απαραίτητη για τη κατανόηση των εσωτερικών νόμων και τάσεων του κεφαλαίου. Ο Μαρξ ασκεί κριτική στην Πολιτική Οικονομία γιατί δεν μπορεί να κατανοήσει την εσωτερική συνάρτηση των οικονομικών φαινομένων και την αντεστραμένη τους μορφή που εμφανίζεται στο συναγωνισμό. *"Πρώτα αντιλαμβάνεται το ζήτημα σύμφωνα με την εσωτερική του συνάρτηση, μετά στην αντίστροφη μορφή, έτσι όπως εμφανίζεται στο συναγωνισμό. Αυτές οι δύο αντιλήψεις διασταυρώνονται στο Σμιθ με αφελή τρόπο, χωρίς αυτός να διακρίνει την αντίφαση ανάμεσα τους. Ο Ρικάρντο, αντίθετα,κάνει συνειδητά αφαίρεση από τη μορφή του συναγωνισμού, από την επίφαση του συναγωνισμού, για να αντιληφθεί τους νόμους σαν τέτοιους. Από τη μια μεριά, πρέπει να κατηγορηθεί, ότι στην αφαίρεση δεν προχώρησε αρκετά μακριά, δεν προχώρησε πέρα για πέρα σ' αυτήν, επομένως, ... επηρεάζεται από την αρχή κι' όλας από κάθε λογής συγκεκριμένες σχέσεις. Από την άλλη μεριά, ότι αντιλαμβάνεται τη μορφή εμφάνισης άμεσα, απευθείας σαν απόδειξη ή έκφραση των γενικών νόμων, χωρίς καθόλου να την αναπτύξει. Σχετικά με την πρώτη περίπτωση η αφαίρεση που κάνει είναι πολύ ατελής, σχετικά με τη δεύτερη περίπτωση πρόκειται για τυπική αφαίρεση, που αυτή καθεαυτή είναι λαθεμένη"*[2].

Μόνο κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις γίνεται δυνατή η προσέγγιση του κεφαλαίου, σαν ατομικού, στη λειτουργία του μέσα στα πλαίσια του συναγωνισμού και η κατανόηση των φαινομένων της πραγματικότητας. Ο Μαρξ, αναφερόμενος στο ατομικό κεφάλαιο στη διαδικασία παραγωγής σχετικής υπεραξίας, γράφει για τη μέθοδο του *"Δεν πρόκειται να εξετάσουμε εδώ το τρόπο που εμφανίζονται στην εξωτερική κίνηση των κεφαλαίων οι εσωτερικοί νόμοι της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, τον τρόπο που επιβάλλονται σαν*

αναγκαστικοί νόμοι του συναγωνισμού και που γι' αυτό τους συνειδητοποιεί σαν κίνητρα ο ατομικός κεφαλαιοκράτης. Ωστόσο μας είναι ξεκάθαρο εκ των προτέρων ότι η επιστημονική ανάλυση του συναγωνισμού είναι δυνατή μόνο όταν έχει κατανοηθεί η εσωτερική φύση του κεφαλαίου..."[3].

Το πρόβλημα όμως της κατανόησης της εσωτερικής φύσης του κεφαλαίου συνδέεται με τη σχέση ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο. Σαν αξιοποιούμενη αξία το κεφάλαιο στην αντίθεση του με την εργατική δύναμη, πρέπει να αναπτύσσει διαρκώς τις παραγωγικές δυνάμεις για να εξασφαλίζει την εξαγωγή της σχετικής υπεραξίας. Η διαδικασία αυτή θα σήμαινε στο επίπεδο της πραγματικότητας, μια συνειδητή προσπάθεια μείωσης της αναγκαίας εργασίας. Τα ατομικά κεφάλαια, όμως, λειτουργούν με στόχο τη μείωση της τιμής κόστους για να ιδιοποιηθούν *"... τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στα έξοδα παραγωγής τους και στην αγοραία τιμή των υπολοίπων εμπορευμάτων, που έχουν παραχθεί με υψηλότερο κόστος παραγωγής"*[4].

Επομένως αν στο επίπεδο του κοινωνικού κεφαλαίου ορίζεται η αντίθεση με τη μισθωτή εργασία, στη καθημερινή πραγματικότητα αυτή υποκαθίσταται από την αντιθέση των ατομικών κεφαλαίων. Μεσα από τη δράση των ατομικών κεφαλαίων, στα πλαίσια του συναγωνισμού *"εκτελούνται"* οι εσωτερικοί νόμοι του κεφαλαίου, δηλαδή εκδηλώνονται οι εσωτερικοί νόμοι της καπιταλιστικής παραγωγής στην εξωτερική κίνηση των ατομικών κεφαλαίων. *"Αυτό που είναι εσωτερικευμένο στη φύση του κεφαλαίου εξωτερικεύεται πραγματικά, σαν μια εξωτερική αναγκαιότητα, μόνο με τον συναγωνισμό, που είναι απλά η έκφραση από τα πολλά κεφάλαια των εσωτερικών καθορισμών του κεφαλαίου πάνω σε ένα άλλο κεφάλαιο και μεταξύ τους"*[5].

Δηλαδή, η πραγματική διάσταση του κεφαλαίου, δεν παρουσιάζει νεούς νόμους και τάσεις, αλλά πραγματοποιεί αυτούς που είναι εσωτερικοί στη φύση του κεφαλαίου, και με την έννοια αυτή η εξέταση της πραγματικής κίνησης του κεφαλαίου δεν μπορεί να θεμελιώσει το στοιχείο της αναγκαιότητας. *"Έτσι που ο συναγωνισμός σαν τέτοιος παίζει αποφασιστικό ρόλο, ο καθορισμός αυτός καθεαυτός είναι τυχαίος, καθαρά εμπειρικός και μόνο σχολαστικότητα ή φαντασιοπληξία μπορούν αυτό το τυχαίο γεγονός να θελήσουν να το παρουσιάσουν σαν κάτι το αναγκαίο"*[6].

Η εξέταση της εσωτερικής φύσης του κεφαλαίου, δεν αποτελούσε τον αποκλειστικό στόχο του Μαρξ. Υπήρχε η ίδια αναγκαιότητα για τη μελέτη της σχέσης ατομικού και κοινωνικού κεφαλαίου και στην επιφάνεια της κοινωνίας και γι' αυτό *"... χρειάζεται να βρεθούν και να περιγραφούν οι συγκεκριμένες μορφές που προκύπτουν από το προτσές κίνησης του κεφαλαίου, όταν το εξετάζουμε σαν σύνολο"*[7].

Για το λόγο αυτό στον Τόμο ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"* εξετάζονται το ποσοστό κέρδους, που η ουσία του είναι το ποσοστό υπεραξίας[8], και οι τιμές παραγωγής, που αποτελούν

εξωτερικευμένες μορφές της εμπορευματικής αξίας στον συναγωνισμό[9]. Παράλληλα εμφανίζονται διαφορές κεφαλαίου που προκύπτουν από τη γενική έννοια του κεφαλαίου καθώς και πηγές εισοδήματος, που πρέπει κανείς *"... να τις επαναγάγει με την ανάλυση στην εσωτερική τους ενότητα και να αποβάλλει απ' αυτές τη μορφή, με την οποία υπάρχει αδιάφορα η μία δίπλα στην άλλη"*[10].

Στα ίδια πλαίσια συνεκτικότητας των εξωτερικών μορφών με την εσωτερική φύση του κεφαλαίου κινείται και η προσπάθεια μετατροπής των αξιών σε τιμές παραγωγής, μέσα από την εξίσωση των ποσοστών κέρδους. Αυτή όμως η διαδικασία δεν είναι η μόνη που καθορίζει τις σχέσεις των ατομικών κεφαλαίων στο επίπεδο της επιφάνειας της κοινωνίας.

Οι σχέσεις αυτές, στο επίπεδο αυτό, δεν μπορούν να αναλυθούν αν δεν έχουν ληφθεί υπ' όψιν όλες οι πιθανές μορφές εμφάνισης των πολλών κεφαλαίων,δηλαδή των κεφαλαίων στον συναγωνισμό. Και οι μορφές αυτές εμφάνισης σχετίζονται με τον αριθμό των κεφαλαίων. Μια υπαρκτή ή μια ενδεχόμενη μορφή του κεφαλαίου δεν είναι επαρκής για να εκφράσει την αναγκαία συνοχή ανάμεσα στην εσωτερική φύση του κεφαλαίου και τις εξωτερικές μορφές εμφάνισης του. Για τον λόγο αυτό ο Μαρξ δεν απολυτοποιεί τη διαδικασία εξίσωσης των ποσοστών κέρδους, θεωρώντας ότι πρέπει να υπάρξουν ορισμένες προϋποθέσεις για τη πραγματοποιήση της με κυριότερη από αυτή τη δυνατότητα κίνησης του κεφαλαίου ανάμεσα στις διάφορες σφαίρες παραγωγής. *"Εδώ προϋποτίθεται ότι δεν εμποδίζει κανενός είδους φραγμός ή το πολύ ένας τυχαίος και προσωρινός φραγμός το συναγωνισμό των κεφαλαίων"*[11]. Οπου αυτό δεν συμβαίνει και υπάρχουν τέτοιοι φραγμοί, τότε ορισμένες ατομικές τιμές κεφαλαίων θα υπερβαίνουν την τιμή παραγωγής και επομένως θα απολαμβάνουν υψηλότερου ποσοστού κέρδους. Τότε το ατομικό κεφάλαιο μπορεί να παίρνει μονοπωλιακή μορφή χωρίς να παραβιάζεται η συνοχή με την εσωτερική φύση του κεφαλαίου όπως προσδιορίστηκε. Η ύπαρξη μονοπωλίου θα οδηγούσε είτε σε μια ανακατανομή της υπεραξίας είτε σε μείωση του μισθού κάτω από την αξία της εργατικής δύναμης, χωρίς να παραβιάζεται ο νόμος της αξίας. *"Η μονοπωλιακή τιμή ορισμένων εμπορευμάτων θα μετέφερε μόνο ένα μέρος του κέρδους των άλλων εμπορευματοπαραγωγών στα εμπορεύματα με τη μονοπωλιακή τιμή. Θα σημειώνονταν έμμεσα μια τοπική διαταραχή στην κατανομή της υπεραξίας ανάμεσα στις διάφορες σφαίρες παραγωγής, που θα άφηνε, όμως, αμετάβλητο το όριο αυτής της ίδιας της υπεραξίας... Θα μπορούσε να συμπιέσει τον μισθό εργασίας κάτω από την αξία της εργατικής δύναμης, αυτό, όμως, μόνο εφ' όσον βρισκόταν πάνω από το όριο του φυσικού ελάχιστου όριου του... Τα όρια, μέσα στα οποία η μονοπωλιακή τιμή θα έθιγε την κανονική ρύθμιση των τιμών των εμπορευμάτων, θα ήταν σταθερά καθορισμένα και θα μπορούσαν να υπολογιστούν με ακρίβεια"*[12].

Στο επίπεδο του ατομικού κεφαλαίου, τόσο το μονοπωλιακό κεφάλαιο όσο και το ανταγωνιστικό αποτελούν ενδεχόμενες μορφές ύπαρξής του, και η μορφική τους διαφορά δεν

επηρεάζει τη σχέση τους με το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο. Το πρόβλημα δεν είναι, όμως, να προσδιορισθούν, μόνο, οι διαφοροποιημένες μορφές ύπαρξης του κεφαλαίου, αλλά να ανιχνευθούν οι όροι που διαμορφώνουν την αναγκαιότητα εμφάνισης της μονοπωλιακής μορφής.

Μέχρι το σημείο αυτό παρουσιάσαμε τη δυνατότητα εμφάνισης διαφοροποιημένων μορφών του κεφαλαίου στην επιφάνεια της κοινωνίας. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τους όρους διαμόρφωσης του μονοπωλιακού κεφαλαίου και τη σχέση ατομικού και κοινωνικού κεφαλαίου στο επίπεδο της παραγωγής, της κυκλοφορίας και στο συνολικό προτσές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε τους λόγους που ωθούν προς τη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, στην αναπαραγωγή του συνόλου των ατομικών κεφαλαίων από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου, και στις μορφές που παίρνουν αυτές οι διαδικασίες μέσα από την πραγματική τους κίνηση.

2. ΤΟ ΑΤΟΜΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ Η ΤΑΣΗ ΓΙΑ ΣΥΓΚΕΝΤΡΟΠΟΙΗΣΗ

Θα εξετάσουμε μία σειρά από ζητήματα που σχετίζονται με το ατομικό κεφάλαιο στη διαδικασία παραγωγής, και θα επεκταθούμε αργότερα στο κοινωνικό κεφάλαιο. Μέσα στα πλαίσια της ανάλυσης του Μαρξ, η διάκριση των ζητημάτων που αφορούν την εσωτερική φύση του κεφαλαίου και τα φαινόμενα της επιφάνειας της κοινωνίας, είναι σαφής, όμως πολλά ζητήματα πρέπει να εξετασθούν ταυτόχρονα και στα δύο επίπεδα, όταν αναφερόμαστε στο ατομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο. Στην ενοτήτα αυτή θα ξεκινήσουμε από την ύπαρξη ξεχωριστών κεφαλαίων σε μια σφαίρα παραγωγής και στο βαθμό που αποτελεί εμπόδιο στο κεφάλαιο, θα αναφερθούμε στην τάση του για υπέρβαση αυτού του εμποδίου.

Το κεφάλαιο σαν αξιοποιούμενη αξία, έχει την τάση να μεγενθύνεται και ανταμετωπίζοντας τη μισθωτή εργασία, πρέπει να αναπτύσσει τις παραγωγικές δυνάμεις για να μπορεί να εξασφαλίζει τη σχετική υπεραξία. Η διαδικασία παραγωγής είναι η διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου: η διαδικασία μέσα από την οποία το κεφάλαιο επαυξάνει τον όγκο του[13]. Η διαδικασία αξιοποίησης πραγματοποιείται μόνο στη βάση μιας διαδικασίας εργασίας την οποία υπάγει υπό την κυριαρχία της. Αυτή η διαδικασία εργασίας προϋποθέτει ένα τρόπο εργασίας που προϋπάρχει της υπαγωγής του στη διαδικασία αξιοποίησης. Η διαδικασία εργασίας είναι η διαδικασία παραγωγής αξιών χρήσης και η διαδικασία αξιοποίησης, η διαδικασία παραγωγής αξίας και υπεραξίας[14]. Η υπαγωγή της πρώτης στη δεύτερη εκφράζει το γεγονός ότι υπό συνθήκες καπιταλισμού η παραγωγή κατευθύνεται από την ανταλλαγή, άρα από την παραγωγή ανταλλακτικών αξιών και όχι από την ικανοποίηση των αναγκών δηλ. από την παραγωγή αναγκαίων αξιών χρήσης. Οι δύο διαδικασίες δεν είναι παρά οι δύο όψεις μιας και της αυτής διαδικασίας: της διαδικασίας παραγωγής.

Ο διαχωρισμός των κεφαλαίων μέσα στις σφαίρες παραγωγής σημαίνει οτι το κάθε ένα από αυτά εμποδίζει την ανάπτυξη των άλλων κεφαλαίων. *"Το μέρος του κοινωνικού κεφαλαίου που είναι τοποθετημένο σε κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγής, μοιράζεται ανάμεσα σε πολλούς κεφαλαιοκράτες, που βρίσκονται αντιμέτωποι ο ένας στον άλλο σαν ανεξάρτητοι και συναγωνιζόμενοι μεταξύ τους εμπορευματοπαραγωγοί"*[15].

Αυτός ο κατακερματισμός του κεφαλαίου δεν συμβιβάζεται με την ανάπτυξη των ειδικά καπιταλιστικών συνθηκών που απαιτούν την απασχόληση μιας συνεχώς αυξανόμενης μάζας κεφαλαίων για τη λειτουργία της καπιταλιστικής παραγωγής. *"Είδαμε μόλις, ότι ένα καθορισμένο και μόνιμα αυξανόμενο μίνιμουμ κεφαλαίου στα χέρια των μεμονωμένων καπιταλιστών αποτελεί από τη μια πλευρά την αναγκαία προϋπόθεση και από την άλλη το σταθερό αποτέλεσμα του ειδικά καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο καπιταλιστής πρέπει να είναι ιδιοκτήτης ή κάτοχος μέσων παραγωγής σε μια κοινωνική κλίμακα, σε μια έκταση αξίας η οποία να έχει χάσει κάθε σχέση προς την πιθανή παραγωγή του*

μεμονωμένου ή της οικογένειας του. Το μίνιμουμ του κεφαλαίου σε έναν εργασιακό κλάδο είναι τόσο μεγάλο, όσο πιο καπιταλιστικά αυτός λειτουργεί, όσο πιο ψηλά αναπτυγμένη είναι η παραγωγικότητα της εργασίας μέσα σ' αυτόν. Στην ίδια έκταση, το κεφάλαιο πρέπει να προσλάβει σε μέγεθος αξίας και να πάρει κοινωνικές διαστάσεις, άρα να αφαιρέσει κάθε ατομικό χαρακτήρα"[16].

Ο Μαρξ θεωρεί ότι με μικρότερο το ποσοστό του κέρδους, η μάζα των κερδών αυξάνει αναλογικά με την αύξηση του επενδεδυμένου κεφαλαίου, που κάνει απαραίτητη τη συγκεντροποίηση του *"...επειδή τώρα οι όροι της παραγωγής επιβάλλουν τη χρησιμοποίηση μαζικού κεφαλαίου"*[17].

Ο συναγωνισμός διεξάγεται, κατά κύριο λόγο, με τη μείωση της τιμής των εμπορευμάτων, που εξαρτάται από την παραγωγικότητα της εργασίας και αυτή με τη σειρά της εξαρτάται από την κλίμακα της παραγωγής, όπως θα δείξουμε στα επόμενα. Για το λόγο αυτό *"με την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αυξάνει το ελάχιστο μέγεθος του ατομικού κεφαλαίου, που απαιτείται για να διεξαχθεί κάτω από κανονικούς όρους μια επιχείρηση"*[18]. Το αυξανόμενο κατώτατο όριο του κεφαλαίου, που με το ανέβασμα της παραγωγικότητας γίνεται αναγκαίο για τη λειτουργία μιας επιχείρησης εμφανίζεται στο συναγωνισμό με αποκλεισμό των μικρότερων κεφαλαίων από ένα κλάδο παραγωγής, στον οποίο έχει γενικευθεί η εφαρμογή νέων τεχνικών[19].

Είναι προφανές ότι αυτός ο διαχωρισμός των κεφαλαίων αποτελεί, μέχρις ενός σημείου, εμπόδιο για την ανάπτυξη του κεφαλαίου, στο βαθμό που ούτε η συσσώρευση θα μπορούσε να αυξήσει τα ατομικά κεφάλαια σε διαστάσεις που μπορούν να ανταποκριθούν σε ορισμένες παραγωγικές δραστηριότητες σε εύκολο χρονικό διάστημα[20]. Με την έννοια αυτή παρεμποδίζεται η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων που θα προέκυπτε από την ολοκλήρωση του κεφαλαίου και, η τάση του για μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας και την εξασφάλιση της σχετικής υπεραξίας.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να εξετάσουμε τις έννοιες της απόλυτης και σχετικής υπεραξίας και τη σχέση τους με την άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας που αντανακλά την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, και που με τη σειρά της αποτελεί την ιστορική αποστολή του κεφαλαίου, όχι στην ατομική του μορφή, αλλά στην κοινωνική.

Για το κεφάλαιο η αξιακή σχέση ανάμεσα στο σταθερό και το μεταβλητό μέρος του και η αξιακή σχέση μεταξύ αναγκαίου χρόνου και χρόνου υπερεργασίας ,εκφράζονται υλικά στη διαδικασία εργασίας[21] μέσα από την υποταγή του εργάτη στη μηχανή, μέσα από την αντίστασή του σ' αυτή την υποταγή και μέσα από τη σύγκρουσή του με τον ιδιοκτήτη της με αντικείμενο τη διάρκεια του χρόνου εργασίας.

Η αξία της εργασιακής δύναμης είναι ίση με την αξία των υλικών μέσων που καταναλώνει για την αναπαραγωγή της[22]. Ομως, δεν είναι αυτά τα εμπορεύματα που

εισέρχονται στη διαδικασία εργασίας αλλά ο ίδιος ο εργάτης. Ο Μαρξ είναι σαφής: *"Η μορφή της αξίας χρήσης την οποία έχει σαν εμπόρευμα πριν την είσοδό του στο προτσές παραγωγής -σαν μέσα συντήρησης- είναι άρα τελείως διαφορετική από τη μορφή, που παίρνει μέσα σ' αυτό το προτσές και που είναι εκείνη της ενεργετικά εκφρασμένης δύναμης εργασίας (Arbeitskraft) δηλ. της ίδιας της ζωντανής εργασίας"*[23]. Αυτό σημαίνει ότι η διαδικασία εργασίας δεν νοείται στον Μαρξ παρά σαν διαδικασία υποταγής της ζωντανής εργασίας στη νεκρή εργασία.

"Αλλά η διατήρηση της αξίας του σταθερού κεφαλαίου εξαρτάται παραπέρα από το εξής: από το αν καταναλώνεται κατά το περισσότερο δυνατό μόνο παραγωγικά, από το αν διασπαθίζεται, γιατί αλλιώς θα περιέρχονταν στο προϊόν ένα μεγαλύτερο μέρος αντικειμενοποιημένης αξίας από ότι είναι κοινωνικά αναγκαίο. Αυτό εξαρτάται μερικά από τους ίδιους τους εργάτες και εδώ αρχίζει η επίβλεψη του καπιταλιστή. "Παραπέρα, η εργασία πρέπει να εκτελείται με τάξη, με σκοπιμότητα, η μετατροπή των μέσων παραγωγής σε προϊόντα πρέπει να εξελίσσεται πρόσφορα και η αξία χρήσης που μελετιέται σαν σκοπός, να συνάγεται πραγματικά σαν αποτέλεσμα με επιτυχημένη μορφή. Εδώ παίζει το ρόλο της η επίβλεψη και η πειθαρχία του καπιταλιστή"[24].

Η διαδικασία εργασίας υποταγμένη στην απαίτηση αξιοποίησης γίνεται ένα πεδίο ταξικών συγκρούσεων. Η διάκριση του Μαρξ μεταξύ σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου παίρνει εδώ όλη τη σημασία της. Το μεταβλητό κεφάλαιο, ονομάζεται έτσι γιατί το πραγματικό του μέγεθος δεν είναι προκαθορισμένο αλλά μεταβάλλεται μέσα στη διαδικασία εργασίας ακόμα και αν προκαταβάλλεται ο μισθός,γιατί ο χρόνος της πραγματικής εργασίας μεταβάλλεται λόγω της ταξικής πάλης. Αναφερόμενος στο μεταβλητό κεφάλαιο ο Μαρξ γράφει: *"Μπορεί να παρασταθεί μόνο σαν μεταβλητό μέγεθος και γενικά σ'όλες τις καταστάσεις μόνο σαν ένα μέγεθος ρευστό σε γίγνεσθαι -και επόμενα within different limits (μέσα σε διαφορετικά όρια) περιεχόμενο- και σαν μέγεθος στο γίγνεσθαι και όχι σαν ένα μέγεθος που έχει γίνει, υπεισέρχεται σαν συντελεστής στο προτσές παραγωγής"*[25].

Η συγκρουσιακή συγκρότηση των σχέσεων μέσα στη διαδικασία εργασίας προκύπτει αφ' ενός από τον ίδιο το νόμο της αξίας από την επιτακτική αναγκαιότητα,δηλαδή τα προϊόντα να μην ενσωματώνουν περισσότερο χρόνο από τον κοινωνικά αναγκαίο, και αφ' ετέρου από το νόμο της υπεραξίας. Από εκεί απορρέει και η διαρκής προσπάθεια των ατομικών κεφαλαιοκρατών αφ' ενός να ελαχιστοποιήσουν το χρόνο παραγωγής μιας μονάδας προϊόντος, αφ' ετέρου να μεγιστοποιήσουν τον εργάσιμο χρόνο ώστε να παράγουν περισσότερα προϊόντα και επομένως περισσότερη υπεραξία.

Στο σημείο αυτό, να μεταφερθούμε στη βασική αντίθεση του εμπορεύματος ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία και στο διφυή χαρακτήρα της εργασίας που της

αντιστοιχεί. Στα πλαίσια της καπιταλιστικής παραγωγής στη διαδικασία εργασίας αντιστοιχεί η συγκεκριμένη εργασία που συνδέεται με μέσα και αντικείμενα εργασίας[26], ενώ στη διαδικασία αξιοποίησης αντιστοιχεί η αφηρημένη εργασία που συνδέεται με την αφηρημένη υπερεργασία[27]. Τα αποτελέσματα αυτής της παραγωγής είναι η αξία χρήσης του εμπορεύματος που συνδέεται με την συγκεκριμένη ωφέλιμη εργασία και η αξία που συνδέεται με την αφηρημένη εργασία, και που περιλαμβάνει μέσα της την υπεραξία[28].

Οταν η υπαγωγή της διαδικασίας εργασίας στη διαδικασία αξιοποιήσης δεν μεταβάλει τους όρους της πρώτης τότε πρόκειται για μια *"τυπική"* μόνο υπαγωγή[29].

Στα πλαίσια της τυπικής υπαγωγής η πάλη των τάξεων στη διαδικασία εργασίας αφορά το μήκος της εργάσιμης ημέρας,αφού ο κεφαλαιοκράτης δεν διαθέτει άλλο τρόπο για την αύξηση της υπεραξίας από την επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας και την εντατικοποίησή της μέσω αυστηρότερης επίβλεψης. Πρόκειται για τη διαδικασία εξαγωγής της απόλυτης υπεραξίας. *"...στη βάση ενός υπαρκτού τρόπου εργασίας, άρα μιας δεδομένης ανάπτυξης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας και ενός τρόπου εργασίας, που αντιστοιχεί σ' αυτή την παραγωγική δύναμη, υπεραξία μπορεί μόνο να παραχθεί μέσα από παράταση του χρόνου εργασίας, άρα με τον τρόπο της απόλυτης υπεραξίας. Αυτή σαν η μοναδική μορφή της παραγωγής υπεραξίας αντιστοιχεί στην τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο"*[30].

Η υπαγωγή αυτή δεν είναι αδιαφιλονίκητη, ούτε άπαξ δια παντός κατακτημένη για το κεφάλαιο. Η μεσολάβηση της από την ανταλλαγή εργασιακή δύναμη-μισθός, την κάνει να εμφανίζεται σαν μια απλή εμπορευματική σχέση. Στην πραγματικότητα όμως η ποιότητα αυτής της σχέσης υπερβαίνει την εμπορευματική μορφή εμφάνισής της. Σχετίζεται με τα όρια της εργάσιμης ημέρας και με την έννοια αυτή η εμπορευματική μορφή εμφάνισης της μετατρέπεται σε αντίστοιχη πολιτική. *"Γι' αυτό, στην ιστορία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής η ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας παρουσιάζεται σαν πάλη για τα όρια της εργάσιμης ημέρας -πάλη ανάμεσα στο συνολικό κεφαλαιοκράτη δηλ. την τάξη των κεφαλαιοκρατών και στο συνολικό εργάτη δηλ. την εργατική τάξη"*[31].

Η επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας προσκρούει έτσι σε κάποια όρια -*"έχει ένα ανώτατο όριο"*[32]- τα οποία δεν τα θέτει η εμπορευματική σχέση καθεαυτή αλλά η πάλη των εργατών μέσα στη διαδικασία εργασίας. Τα αποτελέσματα αυτής της πάλης εκφράζονται και σε αξιακούς όρους μέσα από την ανελαστικότητα του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Δηλαδή η αξία της εργατικής δύναμης,όπως τίθεται από την πάλη των φορέων της,είναι ένα μέγεθος ασυμπίεστο πέραν ενός σημείου. Το σημείο αυτό έχει σχέση με την ανάγκη του εργάτη να αναπαραχθεί αλλά δεν τίθεται παρά σαν απαίτηση του ίδιου. Μιλώντας για το μέγεθος αυτό ο Μαρξ γράφει: *"Ο βαθμός της πτώσης του (...) εξαρτάται από το σχετικό βάρος που θα ρίχνει στην πλάστιγγα, από τη μια μεριά,*

η πίεση του κεφαλαίου και από την άλλη, η αντίσταση των εργατών"[33]. Επειδή με την αναπαραγωγή και την ανάπτυξη του κεφαλαίου αναπαράγεται και αναπτύσσεται και ο κοινωνικός ανταγωνισμός που αυτό εκφράζει, και επειδή οι ανάγκες αναπαραγωγής των εργατών αναπτύσσονται και αυτές, τίθενται κάποια κοινωνικά όρια στους μηχανισμούς της απόλυτης υπεραξίας.

Ιστορικά η τυπική υπαγωγή και η απόλυτη υπεραξία,με τις μορφές πάλης που τους αντιστοιχούν,αναφέρονται στην πρωταρχική συσσώρευση και τα πρώτα στάδια της ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Τα κοινωνικά και ιστορικά όρια στην εξαγωγή απόλυτης υπεραξίας ανακτήθηκαν από το κεφάλαιο μέσα από την μεταμόρφωση της στρατηγικής που αφορά στην απόσπαση υπεραξίας. Πρόκειται για μια διαδικασία ανάπτυξης της μεγάλης βιομηχανίας και μια υπαγωγή,πραγματική αυτή τη φορά, της εργασίας μέσα από την ανάπτυξη της παραγωγικότητας της εργασίας με ειδικά καπιταλιστικές μεθόδους. Η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο πραγματοποιείται μόνο στη βάση της επέκτασης της κλίμακας παραγωγής. Μόνο με τη συγκέντρωση κάτω από την εξουσία του ίδιου εργοδότη ενός πλήθους εργατών και ενός όγκου προκαταβλημένων μέσων παραγωγής, που να του εξασφαλίζουν την εξαγωγή αρκετής υπεραξίας, τόσης όσης χρειάζεται για να απαλλαγεί ο ίδιος από την άμεση εργασία και να εμφανίζεται πλέον "*σαν αξιωματούχος επιβλέπων, να εκτελεί σα να λέμε τη με βούληση και συνείδηση προικισμένη λειτουργία του κεφαλαίου*"[34].

Υπό αυτές τις συνθήκες η παραγωγική δύναμη της εργασίας κοινωνικοποιείται μέσα από τη συνεργασία. Πρόκειται πλέον για κοινωνικοποιημένη συλλογική εργασία που δεν χειρίζεται απλώς τις μηχανές αλλά τίθεται σε κίνηση από αυτές σαν εξάρτημά τους. "*Η διεύρυνση της κλίμακας αποτελεί άρα τον όρο και τη βάση που πάνω της γεννιέται ο ειδικά καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής*"[35].

Αυτός ο ειδικά καπιταλιστικός τρόπος, πραγματοποιεί την πραγματική υπαγωγή της εργασίας γιατί σε αντίθεση με τη διαδικασία της απόλυτης υπεραξίας,δεν αφήνει άθικτο τον τρόπο εργασίας μέσα στην εργασιακή διαδικασία υπάγοντας τον απλώς στις απαιτήσεις της αξιοποίησης,αλλά τον επαναστατικοποιεί και αυτόν, μεταμορφώνοντας τους όρους της όλης διαδικασίας εργασίας. Με αυτό τον τρόπο η αύξηση της υπεραξίας παύει να εξαρτάται αποκλειστικά από το μήκος της εργάσιμης μέρας. Με την αύξηση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας μειώνεται ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος για την παραγωγή των εμπορευμάτων. Στο βαθμό που τα εμπορεύματα αυτά καταναλώνονται από την εργατική τάξη, μειώνεται η αξία της εργατικής δύναμης στην ίδια αναλογία που αυξάνει η παραγωγικότητα της εργασίας. Αντί να μειωθεί ο μισθός κάτω από την αξία της εργατικής δύναμης πέφτει η ίδια η αξία της εργατικής δύναμης. Και αυτή η πτώση δεν προκύπτει από την άμεση επιβολή της εξουσίας του κεφαλαιοκράτη, αλλά από την ανάπτυξη του συστήματος των μηχανών στη βάση της

αύξησης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας. Πρόκειται εδώ για έναν μηχανισμό απρόσωπο και ειδικά καπιταλιστικό. *"Οταν λέμε ανέβασμα της παραγωγικής δύναμης της εργασίας εννοούμε εδώ γενικά μια αλλαγή στο προτσές εργασίας, αλλαγή που συντομεύει τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας για την παραγωγή ενός εμπορεύματος έτσι που μια μικρότερη ποσότητα εργασίας αποχτάει τη δύναμη να παράγει μια μεγαλύτερη ποσότητα αξίας χρήσης. Ενώ λοιπόν κατά την παραγωγή της υπεραξίας στη μορφή που την εξετάσαμε ως τώρα υποθέταμε δοσμένο τον τρόπο της παραγωγής,για την παραγωγή υπεραξίας με την μετατροπή αναγκαίας εργασίας σε υπερεργασία δεν αρκεί καθόλου να γίνει το κεφάλαιο κύριος του προτσές εργασίας με την ιστορικά κληρονομημένη η υπάρχουσα μορφή του και να παρατείνει απλώς τη διάρκεια του. Πρέπει να ανατρέψει τους τεχνικούς και κοινωνικούς όρους του προτσές εργασίας δηλ. τον ίδιο τρόπο παραγωγής για να ανεβάσει την παραγωγική δύναμη της εργασίας, για να κατεβάσει την αξία της εργασιακής δύναμης με το ανέβασμα της παραγωγικής δύναμης της εργασίας και για να συντομεύσει έτσι το μέρος της εργάσιμης ημέρας που είναι αναγκαίο για την αναπαραγωγή αυτής της αξίας"*[36].

Αυτός ακριβώς ο μηχανισμός ονομάσθηκε από τον Μαρξ εξαγωγή σχετικής υπεραξίας.

Είδαμε προηγουμένως ότι στα πλαίσια της καπιταλιστικής παραγωγής η συγκεκριμένη εργασία συνδέεται με τη διαδικασία εργασίας και η αφηρημένη εργασία με τη διαδικασία αξιοποίησης. Στο βαθμό που εξετάζουμε την παραγωγικότητα της εργασίας μπορούμε να αντιστοιχήσουμε στη συγκεκριμένη εργασία την παραγωγική δύναμη της εργασίας, ενώ στην αφηρημένη εργασία την εντατικότητα της εργασίας δια της επιμήκυνσης της εργάσιμης ημέρας[37]. *"Η παραγωγική δύναμη είναι φυσικά πρώτα παραγωγική δύναμη ωφέλιμης συγκεκριμένης εργασίας και καθορίζει πραγματικά μόνο το βαθμό της αποτελεσματικότητας της σκόπιμης παραγωγικής δραστηριότητας σ' ένα δοσμένο χρονικό διάστημα"*[38]. Για τον λόγο αυτό η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας συνδέεται με αλλαγές στη διαδικασία εργασίας και όχι στη διαδικασία αξιοποίησης, γιατί οι αλλαγές αυτές μειώνουν τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας για τη παραγωγή εμπορευμάτων. Με βάση το διφυή χαρακτήρα της εργασίας είναι φυσικό ότι το αντίστροφο θα ισχύει για την αφηρημένη εργασία.

Με τα δεδομένα αυτά μπορούμε να συμπεράνουμε ότι εφ' όσον η συγκεκριμένη εργασία συνδέεται με τη διαδικασία εργασίας και την παραγωγικότητα της εργασίας, θα αντιστοιχεί σ' αυτή η μέθοδος εξαγωγής της σχετικής υπεραξίας και κατά συνέπεια, η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο.

Αντίστροφα, εφ' όσον η αφηρημένη εργασία συνδέεται με τη διαδικασία αξιοποίησης και την εντατικότητα της εργασίας, θα αντιστοιχεί σ' αυτή η μέθοδος εξαγωγής της απόλυτης

υπεραξίας και κατ' αναλογία η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Ο μηχανισμός εξαγωγής της σχετικής υπεραξίας προϋποθέτει την απόλυτη υπεραξία και συνυπάρχει και αναπτύσσεται μαζί της.

"Επομένως, η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας προϋποθέτει έναν ειδικά καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής που γεννιέται και διαμορφώνεται ο ίδιος αυθόρμητα με τις μεθόδους, τα μέσα και τους όρους του μόνο πάνω στη βάση της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο"[39].

Αυτό συμβαίνει γιατί η επαναστατικοποίηση των όρων της διαδικασίας εργασίας δεν συντηρεί τη συνεχή ανάγκη του κεφαλαίου να υποτάσσει τη ζωντανή εργασία,να της επιβάλει την τάξη και την πειθαρχία που απαιτεί η αξιοποίησή του. Σ' αυτό το στάδιο της ανάλυσης -δηλ. στο πέρασμα από την τυπική στην πραγματική υπαγωγή- η αντίθεση κεφαλαίου - εργασίας εμφανίζεται σαν ανταγωνισμός δύο κοινωνικών τάξεων.

Εξετάζοντας τη διαδικασία εργασίας, δηλαδή τη διαδικασία δημιουργίας της αξίας χρήσης του εμπορεύματος, παρατηρούμε οτι το κεφάλαιο λειτουργεί στη φυσική του μορφή σαν μέσα παραγωγής και εργατική δύναμη, δηλαδή σαν αντικειμενικός και υποκειμενικός παράγοντας της παραγωγής. *"Τα μέσα παραγωγής από τη μια πλευρά και η εργατική δύναμη από την άλλη, είναι μόνο οι διάφορες μορφές ύπαρξης που πήρε η αρχική αξία του κεφαλαίου όταν απόβαλε τη χρηματική του μορφή και μετατράπηκε στους παράγοντες του πρότσες εργασίας"*[40]. Από την πλευρά όμως της διαδικασίας αξιοποίησης, οι αντικειμενικοί και υποκειμενικοί παράγοντες της παραγωγής εμφανίζονται σαν σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο. Επομένως,η συγκεκριμένη εργασία συνδεόμενη με τη διαδικασία εργασίας χρησιμοποιεί το σταθερό κεφάλαιο σαν μέσα παραγωγής και το μεταβλητό κεφάλαιο για τη δημιουργία της αξίας χρήσης του εμπορεύματος.

Αντίστροφα, η αφηρημένη εργασία εφ' όσον σχετίζεται με τη διαδικασία αξιοποίησης συνδέεται με το σταθερό κεφάλαιο για τη μεταφορά της αξίας του στο νέο εμπόρευμα και το μεταβλητό κεφάλαιο για τη δημιουργία νέας αξίας, συμπεριλαμβανομένης και της υπεραξίας.

Με βάση τα προαναφερθέντα μπορούμε να κατανοήσουμε ότι η αύξηση της παραγωγικότητας -που συνδέεται με τη συγκεκριμένη εργασία- είναι συνυφασμένη με την αύξηση του σταθερού κεφαλαίου σε σχέση με το μεταβλητό κεφάλαιο.

Αυτή η αύξηση είναι έκφραση της αλλαγής που συντελείται στις τεχνικές συνθήκες της διαδικασίας παραγωγής. Οι νέες τεχνικές προϋποθέτουν νέες προοπτικές από πλευράς εργατών που σημαίνει διαφοροποίηση των όρων υποταγής τους κατά τη διαδικασία εργασίας. Ετσι πλάι στις παλιές μορφές πάλης (με κύριο αντικείμενο το μήκος της εργάσιμης ημέρας) ξεπηδούν και ανταπτύσσονται νέες μορφές με αντικείμενο την εντατικότητα της εργασίας και γενικά την πειθάρχηση και συμμόρφωση με τους νέους τεχνικούς όρους της παραγωγής.

Για τον Μαρξ, η ανάπτυξη της παραγωγικότητας της εργασίας συμβαδίζει και με τη

αὐξηση της εντατικότητας της: *"Η βίαιη συντόμευση της εργάσιμης ημέρας με την τεράστια ώθηση που δίνει στην ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης και με την οικονομία που κάνει στους όρους παραγωγής, εξαναγκάζει ταυτόχρονα τον εργάτη να ξοδεύει περισσότερη εργασία στο ίδιο χρονικό διάστημα, ν' αυξάνει την ένταση της εργασιακής δύναμης, να γεμίζει πιο πυκνά τους πόρους του χρόνου εργασίας, δηλ. να συμπυκνώνει την εργασία σε βαθμό που μπορεί να επιτευχθεί μέσα στα πλαίσια της συντομευμένης εργάσιμης ημέρας"*[41].

Και σε άλλο σημείο *"η αύξηση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας συνοδεύεται από μια αύξηση της εντατικότητας της"*[42].

Είναι σαφές ότι για τον Μαρξ, η ταξική πάλη στη διαδικασία παραγωγής αποτελεί την κινητήρια δύναμη της επέκτασης του κεφαλαίου.

Από την πλευρά του κεφαλαίου, η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας στο βαθμό που συμβαδίζει με την εξασφάλιση της σχετικής υπεραξίας και τη μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας, συνδέεται με τη τάση συγκεντροποίησης του. *"Η συγκεντροποίηση των κεφαλαίων, ή η διαδικασία έλξης τους, γίνεται πιο εντατική σε αναλογία που ο ειδικά καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αναπτύσσεται παράλληλα με τη συσσώρευση"*[43].

Ο ειδικά καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και η συσσώρευση αποτελούν τους παράγοντες που προκαλούν *"χάρη στη σύνθετη σχέση της αμοιβαίας ώθησης τους την αλλαγή εκείνη στη τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, με την οποία το μεταβλητό συστατικό γίνεται ολοένα και πιο μικρό σε σύγκριση με το σταθερό"*[44]. Ταυτόχρονα, και η συγκεντροποίηση λειτουργεί προς την ίδια κατεύθυνση, και μάλιστα με ρυθμούς ταχύτερους. *"Και ενώ η συγκεντροποίηση αυξάνει και επιταχύνει έτσι τα αποτελέσματα της συσσώρευσης, πλαταίνει και επιταχύνει ταυτόχρονα τις ανατροπές εκείνες στην τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, που αυξάνουν το σταθερό του μέρος σε βάρος του μεταβλητού του μέρους και μειώνουν έτσι τη σχετική ζήτηση εργασίας"*[45].

Εκτός όμως από τα ζητήματα που αφορούν την άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας και τη σχετική υπεραξία, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που λειτουργούν προς την κατεύθυνση της συγκεντροποίησης και συνδέονται με το ατομικό κεφάλαιο.

Αναφερόμαστε, εδώ, στην αγορά και πώληση εμπορευμάτων μεταξύ των ατομικών κεφαλαίων και ειδικότερα στην αγορά του ειδικού εμπορεύματος, εργατική δύναμη. Το ατομικό κεφάλαιο με την αγορά ενός εμπορεύματος, αγοράζει όλη την εργασία που εμπεριέχεται σ' αυτό, ενώ με την αγορά του εμπορεύματος εργατική δύναμη πληρώνει μόνο για την αναγκαία εργασία. *"Η διαφορά προέρχεται από το γεγονός ότι ο καπιταλιστής όταν εμφανίζεται σαν αγοραστής στην αγορά εμπορευμάτων, είναι ένας απλός κάτοχος εμπορευμάτων. Οφείλει να πληρώσει όλη την αξία του εμπορεύματος, όλο το περιεχό-*

μενο σ' αυτό χρόνο εργασίας, αδιάφορο σε ποιές αναλογίες έχουν συμμετάσχει η συμμετέχουν ο καπιταλιστής και ο εργάτης στους καρπούς αυτού του χρόνου εργασίας. Αντίθετα όταν εμφανίζεται σαν αγοραστής στην αγορά εργασίας, τότε αγοράζει πράγματι περισσότερη εργασία από εκείνη που πληρώνει"[46]. Με το δεδομένο αυτό, η εισαγωγή των μηχανών στη παραγωγή λειτουργεί διαφορετικά για το κοινωνικό κεφάλαιο -που όπως δείξαμε συνδέεται με την άνοδο της παραγωγικότητας και τη σχετική υπεραξία- και διαφορετικά για το ατομικό κεφάλαιο, που ενδιαφέρεται, κατά κύριο λόγο, για τη διαφορά ανάμεσα στην εργασία που εμπεριέχεται στη μηχανή και στο ποσοστό της άμεσης εργασίας την οποία πληρώνει στον εργάτη. *"Επειδή δεν πληρώνει την εργασία που χρησιμοποιεί, αλλά την αξία της χρησιμοποιούμενης εργατικής δύναμης, η χρησιμοποίηση μηχανών καθορίζεται γι' αυτό από τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στην αξία της μηχανής και στην αξία της εργατικής δύναμης που αντικαθιστά"*[47].

Το κίνητρο, λοιπόν, του ατομικού κεφαλαίου είναι η μείωση της τιμής κόστους του και όχι η ανάπτυξη της παραγωγικότητας της εργασίας. Εχοντας σαν δεδομένο ότι η συγκεκριμένη εργασία συνδέεται με την παραγωγικότητα της εργασίας και η αφηρημένη εργασία με την εντατικότητα της εργασίας, μπορούμε να δούμε ότι η άνοδος της παραγωγικότητας της κοινωνικής εργασίας συνδέεται όσον αφορά την συγκεκριμένη εργασία με μείωση της αξίας του μεμονωμένου εμπορεύματος ενώ το σύνολο της αξίας παραμένει σταθερό. Ταυτόχρονα η άνοδος της εντατικότητας της εργασίας που συμβαδίζει με αυτή της παραγωγικότητας, συνδέεται όσον αφορά τη συγκεκριμένη εργασία με αύξηση της ποσότητας των αξιών χρήσης που παράγει και όσον αφορά την αφηρημένη εργασία, με αύξηση του όγκου της νεοδημιουργούμενης αξίας, ενώ η αξία του μεμονωμένου εμπορεύματος παραμένει σταθερή. Το ατομικό κεφάλαιο,στο σημείο αυτό έρχεται σε αντίθεση με το κοινωνικό κεφάλαιο, με τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής που έχει μια συγκεκριμένη ιστορική αποστολή. *"Η ιστορική του αποστολή είναι η ανεπιφύλακτη με γεωμετρική πρόοδο ανάπτυξη της παραγωγικότητας της ανθρώπινης εργασίας. Δεν μένει όμως πιστός στην αποστολή αυτή, από τη στιγμή που όπως εδώ -στέκει εμπόδιο στην ανάπτυξη της παραγωγικότητας"*[48]. Δηλαδή το ενοποιημένο κεφάλαιο θα μπορεί να εισάγει μηχανές στην παραγωγή, σε μικρότερο χρόνο και σε μεγαλύτερη έκταση από τα ατομικά κεφάλαια που συνδέονται μεταξύ τους μέσω της εμπορευματικής ανταλλαγής. Και αν η εισαγωγή των μηχανών, κατά τον Μαρξ, θα είναι τελείως διαφορετική σε μια κομμουνιστική κοινωνία, το ίδιο ακριβώς θα συμβαίνει αν θεωρήσουμε την εισαγωγή μηχανών και την άνοδο της παραγωγικότητας από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου[49].

Εχουμε, επίσης, αναφερθεί και στη σχέση ανάμεσα στη συγκεκριμένη ωφέλιμη εργασία και στη διαδικασία εργασίας μέσα στα πλαίσια της καπιταλιστικής παραγωγής. Στο βαθμό που η ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής προχωρεί, θα παρουσιάζονται

εξελίξεις στις επιμέρους -ατομικές- διαδικασίες εργασίας που διαχωρίζονται μεταξύ τους από την ανταλλαγή εμπορευμάτων, και θα τείνουν να μετατρέπονται σε κοινωνικά συνδυασμένες και επιστημονικά διευθυνόμενες διαδικασίες παραγωγής. Οπως, ήδη αναφέραμε αυτό επιτυγχάνεται, κατ' αρχήν μέσα από την εξέλιξη της συνεργασίας. *"Γι' αυτό,αν ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής παρουσιάζεται από τη μια μεριά σαν ιστορική ανάγκη για τη μετατροπή του προτσές εργασίας σε κοινωνικό προτσές, από την άλλη, αυτή η κοινωνική μορφή του προτσές εργασίας εμφανίζεται σαν μια μέθοδος που τη χρησιμοποιεί το κεφάλαιο για να εκμεταλλευθεί πιο κερδοφόρα το προτσές εργασίας με το ανέβασμα της παραγωγικής του δύναμης"*[50]. Η μετατροπή των ατομικών διαδικασιών εργασίας σε συνδυασμένες διαδικασίες εργασίας υποκαθιστά την *"αυθαιρεσία"* της εμπορευματικής ανταλλαγής, στο βαθμό που η μετατροπή αυτή συνδέεται με τη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου. *"Ο κανόνας που κατά τον καταμερισμό εργασίας μέσα στο εργαστήρι εφαρμόζεται a priori [εκ των προτέρων] και σχεδιασμένα επενεργεί μόνο a posteriori [εκ των υστέρων] κατά τον καταμερισμό της εργασίας μέσα στην κοινωνία, σαν εσωτερική, τυφλή φυσική αναγκαιότητα που καταγράφεται από το βαρόμετρο των τιμών της αγοράς και που υποτάσσει την άταχτη αυθαιρεσία των εμπορευματοπαραγωγών"*[51].

Αν θεωρήσουμε, όπως στην αναπαραγωγή, τη συνολική παραγωγή μιας κοινωνίας σε δύο υποδιαιρέσεις, δηλαδή παραγωγή μέσων παραγωγής, και παραγωγή ειδών κατανάλωσης, η ενοποίηση των ατομικών διαδικασιών εργασίας, θα γίνεται με εντονότερο ρυθμό, στη σφαίρα παραγωγής μέσων παραγωγής, στο βαθμό που μπορεί να κατασκευάζει τα μέσα παραγωγής παρά να τα αγοράζει σαν εμπορεύματα. Με την έννοια αυτή θα παρουσιάζεται μια εξοικονόμηση χρημάτων για το ατομικό κεφάλαιο,αφού δεν θα είναι υποχρεωμένο να πληρώνει την υπεραξία ενός άλλου ατομικού κεφαλαίου. *"Αν λοιπόν αντί να αγοράσει την πρώτη ύλη και τις μηχανές του, τις παράγει επίσης ο ίδιος, τότε ιδιοποιείται ο ίδιος την πρόσθετη εργασία, την οποία διαφορετικά θα έπρεπε να πληρώσει στον πωλητή της πρώτης ύλης και των μηχανών"*[52].

Μέσα στα πλαίσια του συναγωνισμού, η τάση για *"απόσυρση"* των μέσων παραγωγής από τη διαδικασία ανταλλαγής, πραγματοποιείται μέσα από την τάση των ατομικών κεφαλαίων να επεκτείνονται -με τη συγκέντρωση και τη συγκεντροποίηση- σε βάρος άλλων ατομικών κεφαλαίων. Αυτή η διαδικασία *"απόσυρσης"* δεν είναι τίποτα περισσότερο από συνένωση ατομικών διαδικασιών εργασίας για την παραγωγή τελικών αξιών χρήσης που είναι έτοιμες να καταναλωθούν. Σε συνδυασμό με τη τάση του ατομικού κεφαλαίου να μειώσει τη τιμή του κόστους του, ωθεί σε μεγαλύτερη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου. Από δε την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου, εμφανίζεται ο συνδυασμός της ανόδου της παραγωγικής δύναμης της εργασίας, σε συνδυασμό με τη μετατροπή των ατομικών διαδικασιών εργασίας

σε κοινωνικά συνδυασμένες διαδικασίες παραγωγής.

Συνοψίζοντας την προηγούμενη ανάλυση, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η τάση του κεφαλαίου για αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, γίνεται κατ' αρχήν, με τη συγκέντρωση της παραγωγής μέσα στα πλαίσια μιας μονάδας παραγωγής. Η ανάπτυξη της συγκέντρωσης της παραγωγής στις επιμέρους παραγωγικές μονάδες σηματοδοτεί την ανάπτυξη της κοινωνικοποίησης της παραγωγής μέσα σε συγκεκριμένα όρια. Στο βαθμό όμως που εμφανίζεται η αναγκαιότητα δημιουργίας κοινωνικά συνδυασμένων διαδικασιών παραγωγής πρέπει και τα όρια να διευρύνονται και να περιλαμβάνουν το σύνολο των παραγωγικών μονάδων. Με το δεδομένο αυτό η έννοια της κοινωνικοποίησης της παραγωγής είναι ποσοτικά ευρύτερη από την έννοια της συγκέντρωσης της παραγωγής.

Αν η συγκέντρωση της παραγωγής κατανοηθεί με μια ευρύτερη έννοια, δηλαδή σαν συγκέντρωση ατομικών παραγωγικών κεφαλαίων, θα πρέπει να περιλαμβάνει, όπως δείξαμε, και μια σύνδεση -τεχνολογική και επιστημονική- των διαδικασιών εργασίας των επιμέρους κεφαλαίων. Αυτό αποτελεί και την απαραίτητη προϋπόθεση για να κατανοήσουμε ότι η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου δεν συνδέεται αυτόματα και με μια αύξηση της κοινωνικοποιημένης παραγωγής με τη μορφή του μονοπωλιακού παραγωγικού κεφαλαίου, εκτός και συμβαδίζει με ενοποίηση των επιμέρους διαδικασιών εργασίας. Εφ' όσον η κοινωνικοποιημένη παραγωγή αυξάνει τη παραγωγικότητα της εργασίας, είναι προφανές ότι αποτελεί τον απαραίτητο όρο για τη δημιουργία κοινωνικοποιημένου μονοπωλιακού παραγωγικού κεφαλαίου.

Η μορφή αυτή του μονοπωλιακού παραγωγικού κεφαλαίου είναι προτιμότερη και αποδοτικότερη από οποιαδήποτε άλλη μορφή μονοπωλιακού κεφαλαίου που στηρίζεται στη συγκέντρωση επιμέρους ατομικών κεφαλαίων που δεν συνδέονται με τεχνολογικά κοινές διαδικασίες εργασίας.

Στα προηγούμενα δείξαμε δύο επιπτώσεις που επιφέρει η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής: α) Δημιουργεί τους απαραίτητους όρους ελέγχου και σχεδιασμού της παραγωγής. β) Η μονοπωλιακή επιχείρηση με μια συγκεκριμένη παραγωγική δυνατότητα, είναι οικονομικότερη για την κοινωνία σε σχέση με τα μικρότερα ατομικά κεφάλαια που παράγουν προϊόν ίδιων διαστάσεων με την προηγούμενη.

3. ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ Η ΤΑΣΗ ΓΙΑ ΣΥΓΚΕΝΤΡΟΠΟΙΗΣΗ

Η εσωτερική τάση του κεφαλαίου, της οποίας οι διαδικασίες συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης αποτελούν εξωτερικές μορφές, είναι η τάση που αναπτύσσεται και λειτουργεί από τη μορφή των ατομικών κεφαλαίων προς τη μορφή που συμβαδίζει με την έννοια του, δηλαδή το κοινωνικό κεφάλαιο. Η τάση αυτή εμπεριέχεται στην ίδια την έννοια του κεφαλαίου και παρουσιάζει δύο πλευρές: (α) Τον αποχωρισμό των συνθηκών εργασίας από όλους όσους εργάζονται, και (β) τη συγκέντρωση των συνθηκών αυτών σε ένα υποκείμενο.

Αναφερόμαστε, εδώ στην εσωτερική τάση του κεφαλαίου, που υπάρχει από την εποχή της ιστορικής του γέννεσης, την τάση απαλλοτρίωσης και αποχωρισμού. Η απαλλοτρίωση αποτελεί την απαρχή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά και το τέλος του , αναφερόμενη κάθε φορά σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις. *"Η επιτυχία και η αποτυχία οδηγούν εδώ ταυτόχρονα στη συγκεντροποίηση των κεφαλαίων και επομένως στην απαλλοτρίωση στην πιο κολοσσιαία κλίμακα. Η απαλλοτρίωση επεκτείνεται εδώ από τους άμεσους παραγωγούς στους ίδιους τους μικρότερους και στους μεσαίους κεφαλαιοκράτες. Αυτή η απαλλοτρίωση είναι αφετηρία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η πραγματοποίηση της είναι ο σκοπός του, και μάλιστα σε τελευταία ανάλυση σκοπός του είναι η απαλλοτρίωση όλων των ατόμων από τα μέσα παραγωγής, που με την ανάπτυξη της κοινωνικής παραγωγής παύουν να είναι μέσα ατομικής παραγωγής και προϊόντα ατομικής παραγωγής και μπορούν να είναι μόνο μέσα παραγωγής στα χέρια συνεταιρισμένων παραγωγών και επομένως κοινωνική τους ιδιοκτησία, όπως είναι επίσης κοινωνικό τους προϊόν. Αυτή η απαλλοτρίωση, όμως, εκφράζεται μέσα στα πλαίσια του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού συστήματος με αντιφατική μορφή, σαν ιδιοποίηση από λίγους της κοινωνικής ιδιοκτησίας"*[53]. Εδώ φαίνεται καθαρά, ότι η ιστορική εξέλιξη του κεφαλαίου, σχετίζεται κάθε στιγμή με μια διαδικασία αποχωρισμού από τη μια πλευρά και συγκεντροποίησης από την άλλη. Κατά τη φάση της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου, ο αποχωρισμός και η συγκεντροποίηση συνδέονται με τους όρους εργασίας. *"Η πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου συμπεριλαμβάνει τη συγκέντρωση των όρων εργασίας. Είναι η αυτοτελοποίηση των όρων εργασίας απέναντι στον εργάτη και στην ίδια την εργασία. Η ιστορική της πράξη = η ιστορική πράξη γέννησης του κεφαλαίου. Είναι το ιστορικό προτσές χωρισμού, που μετατρέπει τους όρους της εργασίας σε κεφάλαιο και την εργασία σε μισθωτή εργασία"*[54].

Η διαδικασία αυτή αναπαράγεται στο βαθμό που αναπαράγεται και εξελίσσεται ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. *"Η σχέση του κεφαλαίου προϋποθέτει το χωρισμό των εργατών από την ιδιοκτησία των όρων πραγματοποίησης της εργασίας. Από τη στιγμή*

που η κεφαλαιοκρατική παραγωγή στέκει πια στα δικά της πόδια, δε διατηρεί μόνο αυτό το χωρισμό, μα τον αναπαράγει σε ολοένα αυξανόμενη κλίμακα"[55].

Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από την απλή αναπαραγωγή του κεφαλαίου: *"το κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγής, λοιπόν, με την ίδια του τη λειτουργία αναπαράγει το χωρισμό της εργατικής δύναμης από τους όρους της εργασίας"*[56]. Με την έννοια αυτή η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής, δεν είναι μόνο μια διαδικασία παραγωγής εμπορευμάτων και υπεραξίας, αλλά μια διαδικασία αναπαραγωγής του συλλογικού εργάτη και του συλλογικού κεφαλαιοκράτη[57]. Ταυτόχρονα η διευρυμένη αναπαραγωγή, δηλαδή η συσσώρευση του κεφαλαίου, συντελεί στον συνεχή αποχωρισμό των παραγώμενων εμπορευμάτων από την εργασία που τα παράγει. *"Συσσώρευση του κεφαλαίου πάνω στη βάση του ίδιου του κεφαλαίου, επομένως και της σχέσης κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας. Αναπαράγει σε διαρκώς διευρυνόμενη κλίμακα τον χωρισμό και την αυτοτελοποίηση του εμπράγματου πλούτου απέναντι στην εργασία"*[58].

Η διαδικασία όμως αυτή συνεχίζεται, όχι πια μόνο πάνω στη βάση του ίδιου του κεφαλαίου, αλλά στη βάση απαλλοτρίωσης των ατομικών κεφαλαίων από τους ιδιοκτήτες τους και στη συγκεντροποίηση τους σε μεγαλύτερους κεφαλαιοκράτες. Πρόκειται για τη μετατροπή της παραγωγής σε κοινωνική παραγωγή. *"Πρόκειται μόνο για την τελευταία βαθμίδα (Potenz) και μορφή του προτσές που μετατρέπει τους όρους δουλιάς σε κεφάλαιο, που μετά αναπαράγει σε διευρυμένη κλίμακα το κεφάλαιο και τα ξεχωριστά κεφάλαια και τέλος αποσπά από τους κατόχους του τα κεφάλαια που έχουν σχηματιστεί σε διάφορα σημεία της κοινωνίας και τα συγκεντροποιεί στα χέρια μεγάλων καπιταλιστών"*[59].

Αυτό που περιγράφεται από τον Μαρξ αφορά την ίδια τη φύση του κεφαλαίου και τη σταδιακή εξέλιξή του. *"Η σχέση της εργασίας με το κεφάλαιο ή με τις αντικειμενικές συνθήκες της εργασίας σαν κεφάλαιο προϋποθέτει μια ιστορική διαδικασία,που εξαφανίζει τις διαφορετικές μορφές μέσα στις οποίες ο εργαζόμενος είναι ιδιοκτήτης"*[60].

Επομένως οι διαδικασίες συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης της παραγωγής, εμφανίζονται σαν εξωτερικές μορφές αυτής της διαδικασίας αποχωρισμού, και απαλλοτρίωσης. Στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"* στην αναφορά του στο συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο,ο Μαρξ αναφέρεται στο νόμο της συγκεντροποίησης των κεφαλαίων, θεωρώντας ότι δεν πρέπει να αναπτύξει το νόμο στο σημείο αυτό[61]. Αναφέρεται ξανά στον νόμο αυτό στην εξέταση της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου. *"Η απαλλοτρίωση αυτή συντελείται με το παιγνίδι των εσωτερικών νόμων της ίδιας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής με τη συγκεντροποίηση των κεφαλαίων. Κάθε κεφαλαιοκράτης σκοτώνει πολλούς άλλους κεφαλαιοκράτες"*[62].

Για να αναπτυχθεί ο νόμος αυτός πρέπει πρώτα να εξετασθεί ο συναγωνισμός των

ατομικών κεφαλαίων, γι' αυτό ο Μαρξ κάνει μόνο μια μικρή αναφορά στον Τόμο Ι σχετικά με το ζήτημα αυτό. *"Η πάλη του συναγωνισμού διεξάγεται με το φτήνεμα των εμπορευμάτων. Η φτήνια των εμπορευμάτων εξαρτιέται caeteris paribus [όταν όλοι οι άλλοι όροι παραμένουν αμετάβλητοι] από την παραγωγικότητα της εργασίας και η παραγωγικότητα της εργασίας εξαρτιέται από την κλίμακα της παραγωγής. Γι' αυτό τα μεγάλα κεφάλαια νικούν τα μικρά"*[63]. Η διαδικασία συγκεντροποίησης λειτουργεί σαν μια διαδικασία ανακατανομής των κεφαλαίων μέσα σε μια σφαίρα παραγωγής κατ' αρχήν και μετά επεκτείνεται. Τα όρια της προσδιορίζονται από τον Μαρξ, στο επίπεδο της μοναδικής επιχείρησης, όχι μόνο στα πλαίσια ενός κλάδου της παραγωγής, αλλά στα πλαίσια όλης της κοινωνίας. *"Σε ένα δοσμένο κλάδο παραγωγής η συγκεντροποίηση θα 'φτανε τα έσχατα όρια της, αν όλα τα κεφάλαια που είναι τοποθετημένα σ' αυτόν συγχωνεύονται σε ένα μοναδικό κεφάλαιο. Σε μια δοσμένη κοινωνία το όριο αυτό θα πετυχαινόταν μόνο τη στιγμή που το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο θα συνενωνόταν στα χέρια είτε ενός μόνον κεφαλαιοκράτη, είτε μιας μόνης εταιρείας κεφαλαιοκρατών"*[64].

Αν εξετάσουμε την περίπτωση της μοναδικής επιχείρησης μιας κοινωνίας, όπως την αναφέρει ο Μαρξ,παρατηρούμε ότι το παραγωγικό κεφάλαιο όλης της κοινωνίας συγκεντρώνεται στην επιχείρηση αυτή και ο κάθε μεμονωμένος κεφαλαιοκράτης θα λειτουργεί σαν ένα είδος *"μετόχου"*, το μερίδιο του οποίου θα εξαρτάται από το ατομικό κεφάλαιο που έχει συμβάλει στη διαδικασία αυτή. Μια παραγωγή αυτής της μορφής δεν θα παρουσιάζει ποιοτικές διαφοροποιήσεις.

Για να είμαστε πιο σαφείς στο ζήτημα αυτό πρέπει να εξετάσουμε την αντίθεση ανάμεσα στο ατομικό κεφάλαιο και στο κοινωνικό χρηματικό κεφάλαιο, και αυτό μπορεί να γίνει μόνο στα πλαίσια του Τόμου ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"*. Στο βαθμό που παραμένει μαι τυπική μετατροπή του πρώτου στο δεύτερο, τα επιμέρους παραγωγικά κεφάλαια δεν θα κοινωνικοποιούνται, και επομένως το τελικό προϊόν κάθε τέτοιου κεφαλαίου θα παίρνει τις μορφές του εμπορευματικού και του χρηματικού κεφαλαίου. Δηλαδή αυτό το οποίο φαίνεται να υπάρχει θα είναι μια μορφή καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής, έστω και αν υπάρχει μια μόνη επιχείρηση στη κοινωνία. Μέσα στα πλαίσια αυτά η αντίθεση, που αναλύσαμε στο ατομικό κεφάλαιο ανάμεσα στις λειτουργικές αξιακές του μορφές -σταθερό κεφάλαιο, μεταβλητό κεφάλαιο, υπεραξία- και στη φυσική μορφή ύπαρξης της αξίας τους εξακολουθεί να υπάρχει και να αντανακλά την εσωτερική αντίθεση του εμπορεύματος και τις ταξικές συνιστώσες που την χαρακτηρίζουν.

Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ ΤΩΝ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΛΕΥΡΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1. ΑΠΛΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

Θα εξετάσουμε τώρα την αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου μέσα στα πλαίσια της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής, όχι από την πλευρά της μορφής της εμφάνισής του, αλλά από την πλευρά του τι εμφανίζεται σε αυτή τη μορφή. Με άλλα λόγια, το ερώτημα που τίθεται είναι το πως θα διαμορφώνεται η αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου που υπάρχει στη μορφή των ατομικών κεφαλαίων, από τη πλευρά του κοινωνικού κεφαλαιοκράτη, δηλαδή από την πλευρά αυτού του ίδιου του κοινωνικού κεφαλαίου.

Στην προηγούμενη ανάλυση μας είχαμε ασχοληθεί με την αλλαγή των λειτουργικών μορφών της ανταλλακτικής αξίας του ετήσιου εμπορευματικού προϊόντος, σαν συστατικών μερών των εμπορευματικών κεφαλαίων των υποδιαιρέσεων I και II, που περιγράφονται από το γενικό τύπο Ε-Χ-Ε. Στα πλαίσια της εσωτερικής αντίθεσης του εμπορεύματος που είχαμε εξετάσει,ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία και την αξία χρήσης καθώς και στις τροποποιημένες μορφές που παίρνει η αντίθεση αυτή, είχαμε επισημάνει το ρόλο της αξίας χρήσης καθώς και τον από ταξική πλευρά θεωρημένο προσδιορισμό της. Η εξέταση λοιπόν της αναπαραγωγής από τη πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου σημαίνει εξέταση της κίνησης αυτής της ίδιας της αξίας χρήσης που αποτελεί το περιεχόμενο των αξιακών λειτουργικών μορφών του σταθερού κεφαλαίου, του μεταβλητού κεφαλαίου και της υπεραξίας μιας κίνησης που τα όρια της καθορίζονται από τη διαδικασία παραγωγής της αξίας χρήσης μέχρι τη διαδικασία κατανάλωσης της.

Πριν από τις ανταλλαγές, όπως έχουμε ήδη δείξει, το ετήσιο κοινωνικό εμπορευματικό προϊόν έχει τη μορφή:

I. 4.000 σ + 1.000 μ + 1.000 υ
II. 2.000 σ + 500 μ + 500 υ

Είδαμε επίσης πως γίνεται η πραγματοποίηση αυτού του εμπορευματικού προϊόντος. Κατ' αρχήν η ανταλλαγή II 2.000 σ = I 1.000 μ + 1.000 υ αφορά προϊόντα στη φυσική τους μορφή και εξασφαλίζει στους κεφαλαιοκράτες και στους εργάτες της υποδιαίρεσης I το εισόδημα τους σε φυσική μορφή των ειδών κατανάλωσης. Παράλληλα οι κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης II παίρνουν ένα αντίστοιχης αξίας μεταβλητό κεφάλαιο στη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής που μπορούν να αντικαταστήσουν το σταθερό μέρος του παραγωγικού

κεφαλαίου της υποδιαίρεσης ΙΙ που καταναλώθηκε κατά τη δοσμένη περίοδο παραγωγής.

Επισημάναμε ακόμα, ότι με την επίλυση της αντίθεσης μέσα από τη διαδικασία ανταλλαγής τα μέρη του εμπορευματικού προϊόντος αποβάλλουν την εμπορευματική τους μορφή και ταυτόχρονα σαν μέρη των αξιών των εμπορευματικών κεφαλαίων και των δύο υποδιαιρέσεων αποβάλλουν τις λειτουργικές αξιακές τους μορφές, που δεν αντιστοιχούν στο περιεχόμενο τους και, κατ' επέκταση, αυτές οι αξίες χρήσης αρχίζουν να εκπληρώνουν τη λειτουργία της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου που καθορίζεται από τη φυσική τους μορφή.

Ο Μαρξ περιγράφει πολύ συνοπτικά τη διαδικασία αυτή με τον ακόλουθο τρόπο: *"Αν και το κοινωνικό κεφάλαιο είναι ίσο μόνο με το άθροισμα των εμπορευματικών προϊόντων αυτών των ατομικών κεφαλαίων επομένως,αν και η ανάλυση της εμπορευματικής αξίας στα συστατικά της μέρη, που ισχύει για κάθε ατομικό εμπορευματικό κεφάλαιο, πρέπει να ισχύει [και σε τελευταία ανάλυση πραγματικά ισχύει] και για το εμπορευματικό κεφάλαιο όλης της κοινωνίας, ωστόσο είναι διαφορετική η μορφή με την οποία εμφανίζονται τα συστατικά αυτά στο συνολικό κοινωνικό προτσές παραγωγής"*[65].

Το συνολικό κοινωνικό προϊόν και των δύο υποδιαιρέσεων παρουσιάζεται από τον Μαρξ με διαφορετικό τρόπο αφού, ληφθούν υπ' όψιν ορισμένες προϋποθέσεις. *"Αν το σύνολο του κοινωνικού προϊόντος Ι και ΙΙ, τα μέσα παραγωγής και τα είδη κατανάλωσης, τα εξετάζουμε από την άποψη της αξίας χρήσης, συγκεκριμένα, στη φυσική τους μορφή, είναι βέβαια το προϊόν της φετεινής εργασίας, όμως μόνο εφ' όσον αυτή την ίδια εργασία τη βλέπουμε σαν ωφέλιμη, συγκεκριμένη εργασία, και όχι σαν ξόδεμα εργατικής δύναμης, σαν αξιοδημιουργό εργασία"*[66].

Για τον λόγο αυτό το ετήσιο κοινωνικό προϊόν, σαν προϊόν του κοινωνικού κεφαλαίου, θα πρέπει να έχει μια μορφή σχετική με το σύνολο των αξιών χρήσης που έχουν παραχθεί. *"Διαφορετικά έχει το ζήτημα με το προϊόν του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Ολα τα πραγματικά στοιχεία της αναπαραγωγής πρέπει στη φυσική τους μορφή να αποτελούν μέρη αυτού του ίδιου του προϊόντος"*[67].

Το ετήσιο κοινωνικό προϊόν σαν προϊόν του κοινωνικού κεφαλαίου παρουσιάζεται από τον Μαρξ με τον τύπο:[68]

$$6.000\ \sigma + 1.500\ \mu + 1.500\ \upsilon = 9.000$$

Αν προς στιγμήν για λόγους που συνδέονται με τη κατανόηση της παρουσίασης του κοινωνικού εμπορευματικού προϊόντος, με τη μορφή ανταλλακτικών αξιών και αξιών χρήσης συμβολίσουμε τις πρώτες με τα σύμβολα σ, μ, υ και τις άλλες με τα σύμβολα σ′,μ′,υ′ παρατηρούμε τα εξής:

Η αξία του προϊόντος της υποδιαίρεσης Ι που παράγει μέσα παραγωγής αντιπροσωπεύει την αξία του σταθερού κεφαλαίου όλης της κοινωνίας -δηλαδή όλου του κοινωνικού κεφαλαίου. Η αξία αυτή αντικαθιστά άμεσα το σταθερό κεφάλαιο που καταναλώθηκε και στις δύο υποδιαιρέσεις κατά την ετήσια περίοδο παραγωγής και επομένως η αξία του προϊόντος της υποδιαίρεσης Ι είναι ίση με Ι 6.000 σ′.

Αν πριν από την ανταλλαγή το εμπορευματικό προϊόν της υποδιαίρεσης Ι έχει τη μορφή εμπορευματικού κεφαλαίου του οποίου η ανταλλακτική αξία συντίθεται από τις αξιακές λειτουργικές μορφές 4.000 σ + 1.000 μ + 1.000 υ, την ίδια στιγμή το ίδιο εμπορευματικό προϊόν από την άποψη του περιεχομένου του εμφανίζεται σαν αξία του σταθερού μέρους του κοινωνικού κεφαλαίου δηλαδή σαν Ι 6.000 σ′.

Εξετάζοντας τις αξιακές λειτουργικές μορφές της ανταλλακτικής αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης Ι παρατηρούμε τα εξής:

(α) Η μορφή της αξίας του σταθερού κεφαλαίου Ι 4.000 σ βρίσκεται σε αντιστοιχία με το περιεχόμενο της δηλαδή Ι 4.000 σ′, γιατί τα ίδια μέσα παραγωγής που παρήχθησαν θα αντικαταστήσουν στη φυσική τους μορφή τα μέσα παραγωγής που διαμορφώνουν το σταθερό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης Ι.

(β) Η μορφή της αξίας του μεταβλητού κεφαλαίου Ι 1.000 μ βρίσκεται σε αναντιστοιχία με το περιεχόμενο της, δηλαδή Ι 1.000 μ′ στο βαθμό που η αξία Ι 1.000 μ υπάρχει με τη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής, ενώ τα Ι 1.000 μ′ αντιπροσωπεύουν το σε φυσική μορφή εκφρασμένο εισόδημα του συλλογικού εργάτη της υποδιαίρεσης Ι, σε είδη κατανάλωσης.

(γ) Η μορφή της αξίας της υπεραξίας Ι 1.000 υ βρίσκεται σε αναντιστοιχία με το περιεχόμενο της δηλαδή Ι 1.000 υ′, στο βαθμό που η αξία Ι 1.000 υ υπάρχει με τη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής, ενώ τα Ι 1.000 υ′ αντιπροσωπεύουν το σε φυσική μορφή εκφρασμένο εισόδημα του συλλογικού κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης Ι, σε είδη κατανάλωσης.

Το αντίστοιχο ισχύει και για τις αξιακές λειτουργικές μορφές της ανταλλακτικής αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης ΙΙ.

(α) Η μορφή της αξίας τους σταθερού κεφαλαίου ΙΙ 2.000 σ βρίσκεται σε αναντιστοιχία με το περιεχόμενο της ΙΙ 2.000 σ′ γιατί τα ΙΙ 2.000 σ υπάρχουν με τη φυσική μορφή των ειδών κατανάλωσης που αποτελούν το εισόδημα του συλλογικού εργάτη και κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης Ι.

(β) Η μορφή της αξίας του μεταβλητού κεφαλαίου ΙΙ 500 μ βρίσκεται σε αντιστοιχία με το περιεχόμενο της ΙΙ 500 μ′ γιατί αποτελεί το άμεσο εισόδημα του συλλογικού εργάτη της υποδιαίρεσης ΙΙ με τη φυσική μορφή των ειδών κατανάλωσης.

(γ) Η μορφή της αξίας της υπεραξίας ΙΙ 500 υ βρίσκεται σε αντιστοιχία με το

περιεχόμενό της ΙΙ 500 υ' γιατί αποτελεί το άμεσο εισόδημα του συλλογικού κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης ΙΙ με τη φυσική μορφή των ειδών κατανάλωσης.

Μετά τις ανταλλαγές ανάμεσα στις δύο υποδιαιρέσεις θα έχουμε:

(α) Από την πλευρά του περιεχομένου της ανταλλακτικής αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης Ι θα είναι 4.000 σ' + 2.000 σ' = 6.000 σ' -το σταθερό κεφάλαιο όλης της κοινωνίας.

(β) Από την πλευρά του περιεχομένου της, η ανταλλακτική αξία του εμπορευματικού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης ΙΙ θα είναι 1000 μ' + 1.000 υ' + 500 μ' + 500 υ' = 1.500 μ' + 1.500 υ' το άμεσο εισόδημα του συλλογικού εργάτη και του συλλογικού κεφαλαιοκράτη. Ο Μαρξ εξετάζει τις δυσκολίες της εμφάνισης της μορφής και του περιεχομένου της αξίας του κοινωνικού εμπορευματικού προϊόντος. *"Η δυσκολία επομένως δεν συνίσταται στην ανάλυση της αξίας του ίδιου του κοινωνικού προϊόντος. Η δυσκολία πηγάζει κατά τη σύγκριση των αξιακών συστατικών του κοινωνικού προϊόντος με τα πραγματικά συστατικά του.*

Το σταθερό μέρος της αξίας, που, απλώς επανεμφανίζεται, είναι ίσο με την αξία του μέρους εκείνου αυτού του προϊόντος που αποτελείται από μέσα παραγωγής και είναι ενσωματωμένη σ' αυτό το μέρος.

Η νεοδημιουργημένη αξία της χρονιάς, = μ + υ, είναι ίση με την αξία εκείνου του μέρους αυτού του προϊόντος, που αποτελείται από είδη κατανάλωσης και είναι ενσωματωμένη σ' αυτό"[69].

Επομένως, η δυσκολία κατά την ανάλυση του κοινωνικού εμπορευματικού προϊόντος, προέρχεται από το γεγονός ότι το περιεχόμενο του σταθερού μέρους της αξίας παριστάνει μέσα παραγωγής, ενώ το περιεχόμενο του νεοδημιουργημένου μέρους της αξίας μ+υ παριστάνει είδη κατανάλωσης. Αρα,το συνολικό εμπορευματικό προϊόν της κοινωνίας από την πλευρά του περιεχομένου του θα έχει τη μορφή Ι 6.000 σ' + ΙΙ 1.500 μ' + 1.500 υ'.

Πριν την ανταλλαγή ανάμεσα στις δύο υποδιαιρέσεις, η ανταλλακτική μορφή της αξίας του εμπορευματικού προϊόντος εμφανίζεται ως εξής:

Ι 4.000 σ + 1.000 μ + 1.000 υ = 6.000 σε φυσική μορφή των μέσων παραγωγής

ΙΙ 2.000 σ + 500 μ + 500 υ = 3.000 σε φυσική μορφή των ειδών κατανάλωσης.

Μετά την ανταλλαγή το ετήσιο εμπορευματικό προϊόν εμφανίζεται με μορφή αξιών χρήσης ως εξής:

4.000 σ' (μέσα παραγωγής) + 1.000 μ' (είδη κατανάλωσης) + 1.000 υ' (είδη κατανάλωσης)

2.000 σ' (μέσα παραγωγής) + 500 μ' (είδη κατανάλωσης) + 500 υ' (είδη κατανάλωσης)

Και μετά τη πρόσθεση των ομοειδών αξιών χρήσης έχουμε:

Ι 6.000 σ' (μέσα παραγωγής) + ΙΙ 1500 μ' (είδη κατανάλωσης) + 1.500 υ' (είδη κατανάλωσης)

Και αυτό γιατί όλα τα μέσα παραγωγής αποτελούν το εμπορευματικό προϊόν της υποδιαίρεσης Ι, ενώ τα είδη κατανάλωσης το εμπορευματικό προϊόν της υποδιαίρεσης ΙΙ.

Εδώ παρατηρούμε μια αλλαγή στις μορφές παρουσίασης του κοινωνικού προϊόντος. Το κοινωνικό προϊόν με τη μορφή των εμπορευματικών κεφαλαίων παρουσιάζεται ως:

I σ + μ + υ
II σ + μ + υ

δηλαδή μια μορφή συναγώμενη από την καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή, ενώ η μορφή I σ + II (μ+υ) είναι έμφυτη στη καπιταλιστική παραγωγή και εμφανίζεται κάτω από τη μορφή του κοινωνικού κεφαλαίου. Η μορφή Ισ + ΙΙ (μ+υ) αποτελεί το περιεχόμενο της προηγούμενης μορφής και επομένως, κάτω από τις συνθήκες της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής εμπεριέχεται μέσα στο εμπορευματικό προϊόν, το οποίο εκφράζεται μόνο με τη μορφή των εμπορευματικών κεφαλαίων. Με το δεδομένο αυτό δεν μπορούμε να θεωρήσουμε τη μορφή Ισ + ΙΙ (μ+υ) σαν χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής, γιατί αυτό θα σήμαινε ότι παραβλέπουμε οποιαδήποτε διάκριση ανάμεσα στη μορφή και το περιεχόμενο των οικονομικών κατηγοριών. Η αντίθεση λοιπόν, σχηματίζεται ανάμεσα στις δύο διαφορετικες μορφές εμφάνισης του ίδιου προϊόντος, δηλαδή την ανταλλακτική μορφή και τη φυσική μορφή που στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι:

I σ+μ+υ σαν μορφή και Ισ + ΙΙ (μ+υ) σαν περιεχόμενο.
II σ+μ+υ

Προφανώς η λύση της αντίθεσης αυτής θα σήμαινε το μετασχηματισμό του προϊόντος Ισ+ΙΙ(μ+υ) που τώρα αποτελεί περιεχόμενο, σε μορφή, αλλά θα μας απασχολήσει στα επόμενα, γιατί προϋποθέτει την εξέταση και ορισμένων άλλων στοιχείων της θεωρίας του Μαρξ.

Προς το παρόν, είναι σημαντικό να προσδιορίσουμε το βάθος της ανάλυσης του Μαρξ στο συγκεκριμένο ζήτημα. Εχουμε ήδη επισημάνει τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο Μαρξ σχετικά με την παρουσίαση του ετήσιου εμπορευματικού προϊόντος με τη μορφή Ισ+ΙΙ (μ+υ) γιατί τα μέρη του προϊόντος αυτού αποτελούν εμπορεύματα, εξεταζόμενα από την πλευρά των αξιών χρήσης και επομένως, παρουσιαζόμενα με διαφορετική φυσική μορφή. Μπορούμε να εξετάσουμε, όμως την παρουσίαση από τον Μαρξ της αναπαραγωγής του συνόλου των ατομικών κεφαλαίων από τη σκοπιά όλης της κοινωνίας.

"Η συνολική λοιπόν αξία των ειδών κατανάλωσης, που παράγονται μέσα σε ένα χρόνο, είναι ίση με την αναπαραγμένη μέσα στον ίδιο χρόνο μεταβλητή κεφαλαιακή αξία ΙΙ, συν τη νεοπαραγμένη υπεραξία ΙΙ (δηλ. ίση με την αξία που παράγεται μέσα στο χρόνο

από τη υποδιαίρεση ΙΙ) συν την αναπαραγμένη μέσα στο χρόνο μεταβλητή κεφαλαιακή αξία Ι και τη νεοπαραγμένη υπεραξία Ι (δηλ. ίση με την αξία που παράγεται μέσα στο χρόνο από την υποδιαίρεση Ι)...

Ξέρουμε όμως πως, παρόλο που αυτά τα δύο αξιακά μεγέθη αλληλοκαλύπτονται, ωστόσο αυτό δεν σημαίνει καθόλου πως η συνολική αξία των εμπορευμάτων ΙΙ, των δύο ειδών κατανάλωσης, έχει παραχθεί σ' αυτή την υποδιαίρεση της κοινωνικής παραγωγής. Αλληλοκαλύπτονται, επειδή η σταθερή κεφαλαιακή αξία, που ξαναεμφανίζεται στην υποδιαίρεση ΙΙ, είναι ίση με την νεοπαραγμένη αξία της υποδιαίρεσης Ι (μεταβλητή κεφαλαιακή αξία συν υπεραξία) γι' αυτό το Ι (μ+υ) μπορεί ν' αγοράσει το μέρος εκείνο του προϊόντος ΙΙ, που αποτελεί για τους παραγωγούς του (στην υποδιαίρεση ΙΙ) σταθερή κεφαλαιακή αξία. Βλέπουμε συνεπώς, γιατί ενώ για τους κεφαλαιοκράτες ΙΙ η αξία του προϊόντος τους αναλύεται σε σ+μ+υ, από τη σκοπιά όλης της κοινωνίας η αξία αυτού του προϊόντος μπορεί να αναλυθεί σε μ+υ. Αυτό συμβαίνει μόνο γιατί το ΙΙσ είναι εδώ ίσο με το Ι(μ+υ) και γιατί τα δύο αυτά συστατικά του κοινωνικού προϊόντος όταν ανταλλάσσονται ανταλλάσσουν αμοιβαία τις φυσικές μορφές τους, και γι' αυτό, ύστερα απ' αυτή την ανταλλαγή, το ΙΙσ ξαναϋπάρχει με μορφή μέσων παραγωγής, ενώ το Ι (μ+υ) υπάρχει με μορφή ειδών κατανάλωσης"[70].

Η εξήγηση του Μαρξ για την υιοθέτηση μιας νέας κατηγοριακής διάκρισης του εμπορευματικού προϊόντος ΙΙ από την σκοπιά όλης της κοινωνίας είναι *"... μόνο με την έννοια ότι ΙΙ (σ+μ+υ) = ΙΙ (μ+υ) + Ι (μ+υ) ή επειδή ΙΙσ = Ι (μ+υ)"*[71].

Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι αυτή η εξίσωση είναι ποσοτικής υφής μεταξύ της αξίας των ειδών κατανάλωσης και όλης της νεοδημιουργημένης αξίας και των δύο υποδιαιρέσεων. Δεν λαμβάνει επομένως υπ' όψιν τη διαφορά ανάμεσα στην εμπορευματική μορφή του προϊόντος ΙΙ, και το περιεχόμενο της αξίας που κρύβεται πίσω από την μορφή αυτή. Με άλλα λόγια, δεν παίρνει υπ' όψιν την αξιακή μορφή του προϊόντος ΙΙ για τον κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης ΙΙ και το αξιακό περιεχόμενο που πρέπει να εξετασθεί όταν η αξία των ειδών κατανάλωσης θεωρηθεί από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου.

Μέσα από τις τυπικές συνθήκες αναπαραγωγής με τη μορφή του αθροίσματος των ατομικών κεφαλαίων, που εκφράζεται από τον τύπο ΙΙσ = Ι (μ+υ), γίνεται δυνατόν να ανακαλύψουμε το περιεχόμενο της αξίας των ειδών κατανάλωσης, αλλά είναι λανθασμένο να θεωρήσουμε αυτό το περιεχόμενο, δηλαδή την άμεση λειτουργία των ειδών κατανάλωσης για την αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου, σαν το κοινωνικό εισόδημα (μ+υ) λαμβάνοντας υπ' όψην μόνο τη μορφή της εμφάνισής τους. Στο σημείο αυτό ο Μαρξ φαίνεται να κάνει μια υπέρβαση, γιατί δεν εξετάζει με ποιό τρόπο και με ποιούς μετασχηματισμούς μπορούν τα είδη κατανάλωσης να αποτελούν το άμεσο εισόδημα του συλλογικού εργάτη και του συλλογικού κεφαλαιοκράτη με τη φυσική μορφή τους. Είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν ο

νέος αξιακός διαχωρισμός του εμπορευματικού προϊόντος της υποδιαίρεσης ΙΙ από *"τη σκοπιά όλης της κοινωνίας"* σε μ+υ μπορεί να στηρίζεται στις συνθήκες που ορίζουν την ανταλλαγή Πσ = Ι (μ+υ) και επομένως ΙΙ (σ+μ+υ) = ΙΙ (μ+υ) + Ι (μ+υ) = μ+υ, δηλαδή να στηρίζεται σε συνθήκες καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η αναφορά του Μαρξ του δημιουργεί προβλήματα παρουσίασης γιατί στα πλαίσια ενός συνολικού κοινωνικού προϊόντος του τύπου : Ισ+μ+υ,

ΙΙσ+μ+υ

ο νέος αξιακός διαχωρισμός του προϊόντος σε (μ+υ) της υποδιαίρεσης ΙΙ μπορεί να εμφανίζει το τελευταίο, μόνο σαν αξιακό εισόδημα του συλλογικού κεφαλαιοκράτη και του συλλογικού εργάτη.

Συνεχίζοντας την εξέταση της υποδιαίρεσης ΙΙ από *"τη σκοπιά όλης της κοινωνίας"*, ο Μαρξ αντιμετωπίζει το πρόβλημα της εξαφάνισης από την αξία του προϊόντος του σταθερού κεφαλαίου αξίας σ, το οποίο αντίθετα παρουσιάζεται στις μορφές σ+μ+υ της αξίας των ειδών κατανάλωσης αν θεωρηθούν από τη πλευρά των ατομικών κεφαλαίων. Η ερμήνεια του Μαρξ είναι ότι *"... η σταθερή κεφαλαιακή αξία, που ξαναεμφανίζεται στην υποδιαίρεση ΙΙ, είναι ίση με τη νεοπαραγμένη αξία της υποδιαίρεσης Ι (μεταβλητή κεφαλαιακή αξία συν υπεραξία) γι' αυτό το Ι (μ+υ) μπορεί να αγοράσει το μέρος του προϊόντος ΙΙ, που αποτελεί για τους παράγωγους του (στην υποδιαίρεση ΙΙ) σταθερή κεφαλαιακή αξία"*[72].

Αυτό που προσπαθεί ο Μαρξ -σχετικά ανεπιτυχώς- να εκφράσει στο σημείο αυτό είναι το εξής:

Οσον αφορά το εμπορευματικό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης ΙΙ, το σ δεν αποτελεί τη σταθερή κεφαλαιακή αξία της υποδιαίρεσης ΙΙ, αλλά τη μορφή της αξίας του σταθερού κεφαλαίου επομένως η ανάλυση του εμπορευματικού προϊόντος ΙΙ από τη *"σκοπιά όλης της κοινωνίας"* μας δείχνει ότι δεν είναι η αξία του σταθερού κεφαλαίου που μεταφέρεται από τη συγκεκριμένη εργασία του συλλογικού εργάτη ΙΙ στο προϊόν της υποδιαίρεσης ΙΙ και κατ' επέκταση εξαφανίζεται. Αντίθετα αυτό που εξαφανίζεται είναι η αξιακή μορφή ύπαρξης αυτής της διατηρημένης από παλιά αξίας, σαν μια μορφή της αξίας του σταθερού κεφαλαίου ΙΙ. Η παλιά αξία του σταθερού κεφαλαίου ενυπάρχει πάντα στο προϊόν ΙΙ ανεξάρτητα από το αν εξετάζουμε τα είδη κατανάλωσης στην αξιακή ή στη φυσική τους μορφή. Ο Μαρξ προσπαθώντας να εξετάσει την παλιά αξία εκφρασμένη στη φυσική της μορφή των ειδών κατανάλωσης σε σχέση με το νέο αξιακό διαχωρισμό σε (μ+υ) που εκφράζει εισόδημα, είναι προφανές ότι θέλει να αναφερθεί στο τελευταίο σαν άμεσο εισόδημα στη φυσική του μορφή, χωρίς να έχει διατυπώσει τις απαραίτητες συνθήκες κάτω από τις οποίες μπορεί να επιτευχθεί αυτό.

Το εμπορευματικό προϊόν της υποδιαίρεσης ΙΙ είναι 2.000 σ + 500 μ + 500 υ = 3.000 με τη μορφή της ανταλλακτικής αξίας. Τα 2.000 σ εκφράζουν *"... μια σταθερή αξία στην οποία είναι αντικειμενοποιημένα τα 2/3 μιας παρωχημένης κοινωνικής εργάσιμης ημέρας,που έχει συντελεστεί πριν από το εξεταζόμενο εδώ προτσές παραγωγής ΙΙ. Το μέρος αυτό της αξίας του προϊόντος ΙΙ παρασταίνεται με ένα μέρος του ίδιου του προϊόντος. Υπάρχει σε μια ποσότητα ειδών κατανάλωσης αξίας 2.000 = τα 2/3 μιας κοινωνικής εργάσιμης ημέρας. Αυτή είναι η νέα μορφή χρήσης με την οποία ξαναεμφανίζεται. Ετσι η ανταλλαγή ενός μέρους των ειδών κατανάλωσης = 2.000 ΙΙσ, με μέσα παραγωγής Ι = Ι(1.000μ + 1.000υ) είναι στη πραγματικότητα ανταλλαγή των 2/3 της συνολικής εργάσιμης ημέρας, που δεν αποτελούν μέρος της φετεινής εργασίας, αλλά που έχουν συντελεστεί πριν από το φετεινό χρόνο, με τα 2/3 της φετεινής, δηλ. νεοπροσθεμένης φέτος εργάσιμης ημέρας"*[73].

Στο σημείο αυτό, ο Μαρξ εξετάζει την αξία του σταθερού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης ΙΙ όχι από τη σκοπιά του αντίστοιχου κεφαλαιοκράτη, αλλά από κοινωνική σκοπιά, δηλαδή σε σχέση με το αξιακό περιεχόμενο της και επομένως ολόκληρο το προϊόν της υποδιαίρεσης ΙΙ μετά την ανταλλαγή γίνεται (1.000 μ + 1.000 υ) + 500 μ + 500 υ = 3.000 (μ+υ) αποτελώντας το σε φυσική μορφή εισόδημα του συλλογικού εργάτη των υποδιαιρέσεων Ι και ΙΙ και του συλλογικού κεφαλαιοκράτη των υποδιαιρέσεων Ι και ΙΙ.

Το ίδιο ισχύει και για την υποδιαίρεση Ι σύμφωνα με τον Μαρξ, γιατί *"... η συνολική αξία των μέσων παραγωγής (Ι) είναι ίση με το άθροισμα της σταθερής κεφαλαιακής αξίας, που επανεμφανίζεται με τη μορφή μέσων παραγωγής (Ι) και της σταθερής κεφαλαιακής αξίας, που επανεμφανίζεται με τη μορφή ειδών κατανάλωσης (ΙΙ), δηλ. είναι ίση με το σύνολο της σταθερής κεφαλαιακής αξίας, που επανεμφανίζεται στο συνολικό προϊόν της κοινωνίας. Αυτή η συνολική αξία είναι ίση με την έκφραση σε αξία 4/3 εργάσιμης ημέρας, που έχουν ξοδευτεί πριν από το προτσές παραγωγής της υποδιαίρεσης Ι και 2/3 εργάσιμης ημέρας, που έχουν ξοδευτεί πριν από το προτσές παραγωγής της υποδιαίρεσης ΙΙ, δηλ. συνολικά είναι ίση με δύο ολόκληρες εργάσιμες ημέρες"*[74].

Στο σημείο αυτό, αντιστρέφοντας την εξίσωση που χρησιμοποίησε ο Μαρξ Ισ+μ+υ = Ισ + ΙΙ σ = σ μπορούμε όπως και στην περίπτωση της υποδιαίρεσης ΙΙ να διατυπώσουμε μόνο τις τυπικές συνθήκες αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου, αλλά είναι ανεπαρκής η εξίσωση αυτή για να μας αποδείξει ότι από τη *"σκοπιά όλης της κοινωνίας"*, το επορευματικό προιόν της υποδιαίρεσης Ι μπορεί να εκφράζει την αξία του σταθερού κοινωνικού κεφαλαίου. Από τη *"σκοπιά όλης της κοινωνίας"* η αξία (σ) που προκύπτει από την εξίσωση αυτή αποτελεί το περιεχόμενο της ανταλλακτικής αξίας των μέσων παραγωγής σε εμπορευματική μορφή, δηλαδή του Ισ + μ + υ. Επομένως η ανταλλακτική αξία του

σταθερού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης Ι περιλαμβάνεται στο μέρος εκείνο του προϊόντος της υποδιαίρεσης ΙΙ που λόγω του περιεχομένου του (σαν μέσα παραγωγής) εμφανίζεται άμεσα σαν αξία του σταθερού κεφαλαίου Ι. Το υπόλοιπο μέρος του προϊόντος της υποδιαίρεσης Ι εμφανίζεται με τις αξιακές μορφές του (μ) και του (υ), αλλά αυτές οι ανταλλακτικές αξίες βρίσκονται στη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής και δεν μπορούν να αποτελέσουν εισόδημα για τον συλλογικό εργάτη και κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης Ι παρά μόνο μετά την ανταλλαγή με την υποδιαίρεση ΙΙ. Από αυτά προκύπτει το γιατί από τη σκοπιά του κοινωνικού κεφαλαίου η αξία των μέσων παραγωγής είναι ίση με (σ), δηλαδή με το σταθερό κεφάλαιο όλου του κοινωνικού κεφαλαίου. Και αυτό δεν βασίζεται στην εξίσωση ΙΙσ = Ι (μ+υ) αλλά επειδή λόγω του περιεχομένου του το Ισ + μ + υ ήδη εμφανίζεται σαν τέτοιο - δηλαδή σαν μέσα παραγωγής. Εξετάζοντας τα ζητήματα των αξιακών μορφών, θα πρέπει να πούμε, ότι η μετάθεση της ανάλυσης στο επίπεδο του περιεχομένου προϋποθέτει τη λύση της αντίθεσης ανάμεσα στο περιεχόμενο και τη μορφή με την οποία αυτό εκδηλώνεται. Επομένως, η προσπάθεια του Μαρξ να επιλύσει το ζήτημα της αντιστοιχίας ανάμεσα στη μορφή και το περιεχόμενο, δηλαδή να φέρει στην επιφάνεια το περιεχόμενο σαν μορφή, μέσα από τις εξισώσεις που διατύπωσε για την ανταλλαγή, είναι ανολοκλήρωτη, γιατί αντιμετωπίζει το ζήτημα αυτό μόνο από τη ποσοτική του διάσταση. Σύμφωνα, λοιπόν με την εξίσωση της ανταλλαγής θα έχουμε:

Ισ + μ + υ = Ισ + ΙΙ σ = σ

ΙΙσ + μ + υ = Ιμ+υ + ΙΙ μ + υ = μ + υ

Είναι προφανές ότι το αριστερό μέρος της εξίσωσης εκφράζει αξιακές λειτουργικές μορφές του εμπορευματικού κεφαλαίου, ενώ το δεξιό μέρος των εξισώσεων εκφράζει αξίες χρήσης, δηλαδή το περιεχόμενο των πρώτων. Επομένως,η αντιστοίχιση ανάμεσα σε:

Ισ + μ+υ με Ισ + ΙΙμ+υ ή καλύτερα με Ισ′ + ΙΙμ′+υ′

ΙΙσ + μ+υ

παρουσιάζει για τον Μαρξ μεγάλη δυσκολία που "*... προέρχεται από το γεγονός ότι το σταθερό μέρος της αξίας παρασταίνεται με μια εντελώς διαφορετική κατηγορία προϊόντων -μέσα παραγωγής- από τη νέα αξία μ+υ που έχει προστεθεί σ' αυτό το σταθερό μέρος της αξίας και που παρασταίνεται με είδη κατανάλωσης*"[75].

Στην πραγματικότητα φαίνεται ότι δεν έχουμε να αντιμετωπίσουμε μια αντιστοίχηση ανάμεσα στον τύπο Ισ+μ+υ που εκφράζει την σε

ΙΙσ+μ+υ

ανταλλακτική αξία μορφή του προϊόντος και στον τύπο Ισ′ +Πμ′ +υ′ που εκφράζει την σε αξία χρήση μορφή του προϊόντος και αποτελεί το περιεχόμενο του πρώτου. Εδώ βρισκόμαστε πάλι μπροστά στη βασική αντίθεση του εμπορεύματος ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία και την αξία χρήσης, από την οποία έχουμε ξεκινήσει. Θα πρέπει επομένως να διερευνήσουμε τους όρους επίλυσης αυτής της αντίθεσης, που αν υπάρχουν και πραγματοποιηθούν, τότε θα είναι δυνατόν όχι να υπάρχει αντιστοίχηση των δύο τύπων που περιγράψαμε, αλλά ο δεύτερος τύπος που εκφράζει το περιεχόμενο να εξελιχθεί στο επίπεδο της μορφής. Πριν φθάσουμε όμως στο σημείο αυτό, θα πρέπει να επεκτείνουμε αυτή την ανάλυση και στα υπόλοιπα ζητήματα της αναπαραγωγής, δηλαδή στην ανάλυση των ειδών κατανάλωσης και των ειδών πολυτελούς κατανάλωσης και στη διευρυμένη αναπαραγωγή, *"από τη σκοπιά όλης της κοινωνίας"*. Σε σχέση με τον όρο αυτό θα πρέπει να πούμε, ότι η χρησιμοποίηση του από τον Μαρξ ταυτίζεται με τη χρησιμοποίηση του όρου κοινωνικό κεφάλαιο, αν και προφανώς ο τελευταίος όρος είναι περισσότερο ακριβής. Παράλληλα θα πρέπει να εξετάσουμε και δύο άλλα ζητήματα. Το ζήτημα του προσδιορισμού της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας και το ζήτημα της ανταλλαγής κεφαλαίου με εισόδημα, που τη πρώτη προσέγγιση του Μαρξ - με βάση την κριτική του στο Σμιθ - έχουμε ήδη εξετάσει στις *"Θεωρίες για την Υπεραξία"*.

2. Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΜΕΣΑ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΥΠΟΔΙΑΙΡΕΣΗΣ ΙΙ ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΜΕΣΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΕΙΔΗ ΠΟΛΥΤΕΛΕΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΛΕΥΡΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Η ανάλυση του θέματος αυτού βασίζεται, σχεδόν αποκλειστικά, στις παραδοχές που έχουν γίνει στην προηγούμενη ενότητα. Με βάση το δεδομένο αυτό, θεωρούμε ότι το προϊόν της υποδιαίρεσης ΙΙ αποτελεί άμεση μορφή εισοδήματος για τον συλλογικό εργάτη και τον συλλογικό κεφαλαιοκράτη και των δύο υποδιαιρέσεων. Χρησιμοποιώντας τους συμβολισμούς της προηγούμενης ενότητας, μπορούμε να καθορίσουμε την αξία των ειδών κατανάλωσης αν ΙΙ σ (1.500μ′ + 1.500 υ′) και να υποθέσουμε ότι οι ανταλλαγές ανάμεσα στις υποδιαιρέσεις αλλά και μέσα στην υποδιαίρεση ΙΙ, μεταξύ του μ′ και του υ′ θα έχουν μόνο ποσοτικό χαρακτήρα. Γνωρίζουμε ήδη ότι στην υποδιαίρεση ΙΙ το εμπορευματικό κεφάλαιο αναλύεται στις εξής αξιακές μορφές:

IIα 1.600σ + 400μ + 400υ Αναγκαία μέσα συντήρησης
IIβ 400σ + 100μ + 100υ Είδη πολυτελείας

Η ανταλλαγή ανάμεσα στις υποδιαιρέσεις Ι και ΙΙ για το σταθερό κεφάλαιο ΙΙ 2.000σ μας δίνει το εξής αποτέλεσμα. Η ανταλλακτική αξία ΙΙ 2.000σ μετά την ανταλλαγή εμφανίζεται σαν αξίες χρήσης που αποτελούν το άμεσο εισόδημα του συλλογικού εργάτη και κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης Ι, δηλαδή 1.000μ′ + 1.000υ′. Η αξία του σταθερού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης ΙΙα, επομένως, μετατρέπεται μετά την ανταλλαγή σε Ι(1.000μ′ + 600υ′), εφ' όσον αυτά τα αναγκαία μέσα συντήρησης διαμορφώνουν το καταναλωτικό απόθεμα του συλλογικού εργάτη και κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης Ι.

Αντίστοιχα, η αξία του σταθερού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης ΙΙβ 400σ μετατρέπεται μετά την ανταλλαγή σε Ι400υ′ με τη μορφή των ειδών πολυτελείας που καταναλώνωνται από τον συλλογικό κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης Ι.

Οσον αφορά την ετήσια νεοδημιουργημένη αξία της υποδιαίρεσης ΙΙ μπορούμε να παρατηρήσουμε, οτι είναι ίση με:

IIα 400μ + 400υ
IIβ 100μ + 100υ

Η ανταλλακτική αξία ΙΙα 400υ βρίσκεται σε αντιστοίχηση με το περιεχόμενο της, γιατί μετά την ανταλλαγή μέσα στην υποδιαίρεση ΙΙα τα ΙΙα 400μ που αποτελούσαν την αξιακή μορφή του εισοδήματος του συλλογικού εργάτη ΙΙα, μετατρέπονται σε ΙΙα 400μ′

δηλαδή το άμεσο εισόδημα του με τη μορφή αξιών χρήσης.

Το ίδιο ακριβώς ισχύει και για το Πβ 100υ που μετά την ανταλλαγή μέσα στα πλαίσια της υποδιαίρεσης Πβ, η αξιακή μορφή μετατρέπεται σε Πβ 100υ′, δηλαδή σε άμεσο εισόδημα με τη μορφή αξιών χρήσης, ειδών πολυτελείας για τον συλλογικό κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης Π.

Το ίδιο ισχύει και για τα Πα 300υ που προκύπτουν από τα Πα 400υ αν αφαιρεθούν Πα100υ που πρέπει να ανταλλαγούν με Πβ100μ. Οπως και στην προηγούμενη περίπτωση μετατρέπονται σε Πα 300υ′ με τη φυσική μορφή ειδών κατανάλωσης (μέσων συντήρησης) που εισέρχονται στο καταναλωτικό απόθεμα του κεφαλαιοκράτη Π.

Αντίθετα, οι αξιακές μορφές Πβ 100μ και Πα 100υ βρίσκονται σε αναντιστοιχία με το περιεχόμενο τους. Τα Πβ 100μ ενώ αποτελούν αξιακή μορφή εισοδήματος του συλλογικού εργάτη Πβ, στη φυσική τους μορφή αποτελούν είδη κατανάλωσης για τον κεφαλαιοκράτη Πα, δηλαδή, πρέπει να ανταλλαγούν και να πάρουν τη μορφή Πα 100υ'. Ταυτόχρονα,τα Πα 100υ ενώ αποτελούν αξιακή μορφή εισοδήματος του συλλογικού κεφαλαιοκράτη Πα, στη φυσική τους μορφή αποτελούν είδη κατανάλωσης για τον εργάτη Πβ, δηλαδή πρέπει να ανταλλαγούν και να πάρουν τη μορφή Πβ100μ′.

Επομένως, από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου το εμπορευματικό προϊόν της υποδιαίρεσης Π θα πρέπει να έχει τη μορφή:

IIα 1.600σ + 400μ + 400υ = 2.400 (μ′+υ′)
IIβ 400σ + 100μ + 100υ = 600υ′

Να επαναλάβουμε ότι πριν την ανταλλαγή η ανταλλακτική αξία των εμπορευματικών κεφαλαίων σε όλες τις υποδιαίρεσεις είναι:

I 4.000σ + 1.000μ + 1.000υ = 6.000 μέσα παραγωγής
IIα 1.600σ + 400μ + 400υ = 2.400 μέσα παραγωγής
IIβ 400σ + 100μ + 100υ = 600 πολυτελή αγαθά

Μετά την ανταλλαγή, το κοινωνικό προϊόν με τη μορφή αξιών χρήσης από τη πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου εμφανίζεται με τον εξής τρόπο:

I 4.000σ′ (μέσα παραγωγής) + 1.000μ′ (μέσα συντήρησης) +
+ 600υ′ (μέσα συντήρησης) + 400υ′ (πολυτελή αγαθά)
IIα 1.600σ′ (μέσα παραγωγής) + 400μ′ (μέσα συντήρησης) + 240υ′
(μέσα συντήρησης) + 160υ′ (πολυτελή αγαθά)

ΙΙβ 400σ′ (μέσα παραγωγής) + 100μ′ (μέσα συντήρησης) + 60υ′ (μέσα συντήρησης) + 40υ′ (πολυτελή αγαθά)

Το προϊόν της υποδιαίρεσης Ι είναι 6.000σ′ μέσα παραγωγής

Το προϊόν της υποδιαίρεσες Πα είναι 1.500μ′ +900υ′ μέσα συντήρησης

Το προϊόν της υποδιαίρεσης Πβ είναι 600υ′ είδη πολυτελείας

Η μορφή του προϊόντος από τη πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου είναι ίδια με τη μορφή που προτείνει ο Μαρξ και που αναλύσαμε στην προηγούμενη ενότητα δηλαδή:

Ι 6.000σ′ + Π(1.500μ′ + 900υ′ + 600υ′) και αν δεν υπήρχε η διάκριση μέσων συντήρησης και ειδών πολυτελείας θα ήταν Ι 6.000σ′ + Π(1.500μ′ + 1.500υ′).

3. Ο ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΜΗΣ ΗΜΕΡΑΣ

Το πρόβλημα της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας ανάγεται στην επισήμανση των διαφορών που προκύπτουν από τη προσπάθεια του Μαρξ, να παρουσιάσει το συνολικό κοινωνικό προϊόν με μια νέα μορφή που να αντιστοιχεί στο τύπο Ισ+Π(μ+υ), δηλαδή από τη *"σκοπιά όλης της κοινωνίας"*.

Υπάρχει, κατ' αρχήν μια προσπάθεια ταύτισης της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας με την αντίστοιχη ατομική. *"Παρ' όλο που η κοινωνική εργάσιμη ημέρα (δηλ. η εργασία που ξοδεύτηκε κατά τη διάρκεια όλου του έτους απ' όλοκληρη την εργατική τάξη) χωρίζεται μόνο σε δύο μέρη, όπως και κάθε ατομική εργάσιμη ημέρα, δηλαδή σε αναγκαία εργασία και υπερεργασία, παρ' όλο που για το λόγο αυτό και η αξία που έχει παραχθεί απ' αυτή την εργάσιμη ημέρα χωρίζεται επίσης μόνο σε δύο μέρη :στη μεταβλητή κεφαλαιακή αξία δηλ. στο μέρος εκείνο της αξίας, με το οποίο ο εργάτης αγοράζει τα μέσα της δικής του αναπαραγωγής, και στην υπεραξία, που ο κεφαλαιοκράτης μπορεί να την ξοδεύει για τη δική του ατομική κατανάλωση -ωστόσο από την άποψη όλης της κοινωνίας, ένα μέρος της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας ξοδεύεται αποκλειστικά για τη παραγωγή νωπού σταθερού κεφαλαίου... Παρ' όλο που από την άποψη των ατομικών κεφαλαιοκρατών και των εργατών της υποδιαίρεσης I αυτά τα 2/3 της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας χρησιμευούν μόνο για τη παραγωγή μεταβλητού κεφαλαίου και υπεραξίας, ακριβώς όπως και το τελευταίο τρίτο της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας στην υποδιαίρεση II, ωστόσο αυτά τα 2/3 της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας από την άποψη όλης της κοινωνίας -επίσης και από την άποψη της αξίας χρήσης του προϊόντος- παράγουν απλώς αναπλήρωμα σταθερού κεφαλαίου που είτε βρίσκεται στο προτσές της παραγωγικής κατανάλωσης, είτε έχει καταναλωθεί πια σ' αυτό"*[76].

Είναι σαφές,ότι ο Μαρξ προσανατολίζεται στη θεώρηση του κοινωνικού προϊόντος από την πλευρά των αξιών χρήσης, δηλαδή του κοινωνικού κεφαλαίου με τον ίδιο τρόπο που αντιμετωπίζει και το ατομικό κεφάλαιο. Η αντίληψη του στο σημείο αυτό είναι καθαρά αθροιστική -ότι ισχύει για το μεμονωμένο ατομικό κεφάλαιο ισχύει και για το άθροισμα των ατομικών κεφαλαίων, το κοινωνικό κεφάλαιο. Στη θεώρηση του όμως αυτή αντανακλάται για άλλη μια φορά η προσπάθεια να αντιστοιχήσει ή να αντιδιαστείλει τον τύπο που εκφράζει την σε ανταλλακτική αξία μορφή του προϊόντος Ισ+μ+υ

IIσ+μ+υ

με τον τύπο που εκφράζει την σε αξία χρήσης μορφή του προϊόντος Ισ + Π(μ+υ).

Γι' αυτό διαφοροποιεί την άποψη του ατομικού κεφαλαιοκράτη -στην περίπτωση που αναφέραμε, της υποδιαίρεσης Ι- από την οπτική όλης της κοινωνίας. Οτι εμφανίζεται για τον ατομικό κεφαλαιοκράτη με τη μορφή μεταβλητού κεφαλαίου και υπεραξίας, από την πλευρά

της κοινωνίας εμφανίζεται με τη μορφή σταθερού κεφαλαίου. Το αντίστοιχο ισχύει και για το προϊόν της υποδιαίρεσης ΙΙ *"...αν το εξετάσουμε από τη πλευρά της αξίας του χρήσης συγκεκριμένα δηλ. στη φυσική του μορφή, είναι προϊόν του ενός τρίτου της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας που το έχει δώσει η υποδιαίρεση ΙΙ, είναι προϊόν των εργασιών στη συγκεκριμένη τους μορφή.."*[77].

Υπάρχει όμως, εκτός από το πρόβλημα της μορφής του κοινωνικού προϊόντος και το ζήτημα του τι παράγεται στο χρόνο της αναγκαίας εργασίας και της υπερεργασίας, τόσο της ατομικής όσο και της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας. Στη περίπτωση που εξετάσαμε ο Μαρξ δεν ανέλυσε το ζήτημα αυτό, αλλά απεκάλυψε ότι ενώ φαίνεται μόνο να παράγεται μεταβλητό κεφάλαιο και υπεραξία, από την κοινωνική σκοπιά ένα μέρος της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας χρησιμεύει στην παραγωγή σταθερού κεφαλαίου. Παρατηρείται μια δυσκολία στο Μαρξ να προσδιορίσει με ακρίβεια την ομοιότητα ή την διαφοροποίηση του τι παράγεται στο χρόνο αναγκαίας εργασίας και υπερεργασίας από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου, που αναπαράγεται και λίγες σελίδες μετά. *"Αν εξετάσουμε με το ζήτημα κοινωνικά, το μέρος της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας, που παράγει μέσα παραγωγής και που επομένως από τη μια μεριά προσθέτει σ' αυτά νέα αξία και από την άλλη μεταφέρει σ' αυτά την αξία των μέσων παραγωγής που καταναλώθηκαν στη παραγωγή τους, δεν παράγει παρά καινούργιο σταθερό κεφάλαιο, προορισμένο να αναπληρώσει το σταθερό κεφάλαιο που έχει αναλωθεί με την μορφή των παλιών μέσων παραγωγής δηλ. το σταθερό κεφάλαιο που έχει καταναλωθεί τόσο στην υποδιαίρεση Ι, όσο και στην υποδιαίρεση ΙΙ. Παράγει μόνο προϊόν, που προορίζεται να μπεί στην παραγωγική κατανάλωση. Επομένως ολόκληρη η αξία αυτού του προϊόντος αποτελεί αξία, που μπορεί να ξαναλειτουργήσει μόνο σαν σταθερό κεφάλαιο, αξία που μ' αυτήν μπορεί να ξαναγοραστεί μόνο σταθερό κεφάλαιο στη φυσική του μορφή και που γι' αυτό, από κοινωνική άποψη, δεν αναλύεται ούτε σε μεταβλητό κεφάλαιο ούτε σε υπεραξία. Από την άλλη μεριά το μέρος της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας, που παράγει είδη κατανάλωσης, δεν παράγει κανένα μέρος του κοινωνικού κεφαλαίου αναπλήρωσης. Παράγει μόνο προϊόντα, που από τη φυσική τους μορφή είναι προορισμένα να πραγματοποιήσουν την αξία του μεταβλητού κεφαλαίου και την υπεραξία τόσο της υποδιαίρεσης Ι όσο και της υποδιαίρεσης ΙΙ"*[78].

Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η ανάλυση του κοινωνικού προϊόντος από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου, σε Ισ +Π(μ+υ) με τη μορφή αξιών χρήσης, θα πρέπει να επιφέρει και μια κατανομή των μέσων παραγωγής και των ειδών κατανάλωσης στον αναγκαίο χρόνο εργασίας και στο χρόνο υπερεργασίας, με τρόπο που να διαφοροποιείται από την περίπτωση του ατομικού εμπορευματικού κεφαλαίου. Αυτό εμφανίζεται στον Τόμο ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"* με τον ακόλουθο τρόπο. *"Δείξαμε πιο πάνω ότι, όπως η δουλιά του κάθε ξεχωρισμού εργάτη χωρίζεται σε αναγκαία εργασία και σε υπερεργασία, μπορεί κανείς*

να χωρίσει και τη συνολική εργασία της εργατικής τάξης έτσι, που το μέρος που παράγει το σύνολο των μέσων συντήρησης της εργατικής τάξης (συμπεριλαμβανομένων και των απαιτούμενων για το σκοπό αυτό μέσων παραγωγής) εκπληρώνει την αναγκαία εργασία για όλη την κοινωνία. Όλη η άλλη εργασία, που γίνεται από το υπόλοιπο μέρος της εργατικής τάξης, μπορεί να θεωρείται υπερεργασία. Η αναγκαία εργασία όμως, δεν περικλείνει καθόλου μόνο γεωργική εργασία, αλλά επίσης και την εργασία που όλα τα άλλα προϊόντα που μπαίνουν υποχρεωτικά στα μέσα κατανάλωσης του εργάτη. Επίσης κάνουν οι μεν, για να εκφραστούμε κοινωνικά, μόνο αναγκαία εργασία, γιατί οι άλλοι κάνουν μόνο υπερεργασία, και αντίστροφα. Πρόκειται μόνο για τον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ τους. Το ίδιο γίνεται με τον καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα σε αγρεργάτες και εργάτες βιομηχανίας γενικά. Στον καθαρά βιομηχανικό χαρακτήρα της εργασίας, από τη μια μεριά, αντιστοιχεί, από την άλλη μεριά, ο καθαρά αγροτικός χαρακτήρας της. Αυτή η καθαρά αγροτική εργασία δεν απορρέει καθόλου από τη φύση του πράγματος, αλλά και η ίδια είναι προϊόν, και μάλιστα ένα πολύ σύγχρονο προϊόν, που δεν έχει καθόλου επιτευχθεί παντού, της κοινωνικής ανάπτυξης και ανταποκρίνεται σε μια εντελώς καθορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξης της παραγωγής. Ακριβώς, όπως ένα μέρος της αγροτικής εργασίας υλοποιείται σε προϊόντα, που είτε εξυπηρετούν μόνο την πολυτέλεια, είτε αποτελούν πρώτες ύλες για βιομηχανίες, σε καμμία όμως περίπτωση δεν μπαίνουν στην τροφή, και ακόμα λιγότερο στην τροφή των μαζών, έτσι, από την άλλη μεριά, ένα μέρος της βιομηχανικής εργασίας υλοποιείται σε προϊόντα, που ανήκουν στα αναγκαία μέσα κατανάλωσης, και των αγρεργατών, και των άλλων εργατών. Θα είναι σφάλμα, αν αυτήν τη βιομηχανική εργασία την αντιληφθούμε -από κοινωνική άποψη- σαν υπερεργασία. Είναι ενμέρει εξίσου αναγκαία εργασία, όπως και το αναγκαίο μέρος της αγροτικής εργασίας. Είναι ακόμα απλώς η ανεξαρτοποιημένη μορφή ενός μέρους της βιομηχανικής εργασίας, που συνδεόταν προηγούμενα φυσιολογικά με την αγροτική εργασία, η αναγκαία αμοιβαία συμπλήρωση της καθαρής αγροτικής εργασίας, που τώρα είναι χωρισμένη απ' αυτήν"[79].

Σύμφωνα λοιπόν με τον Μαρξ, από την πλευρά της κοινωνίας, η αναγκαία εργασία και η υπερεργασία διαφοροποιούνται. Η αναγκαία εργασία παράγει τα είδη κατανάλωσης της εργατικής τάξης περιλαμβανομένων και των απαραίτητων μέσων παραγωγής, και η υπερεργασία περιλαμβάνει όλη την υπόλοιπη εργασία. Η διάκριση αυτή είναι σαφώς διαφοροποιημένη από την ανάλυση της αναγκαίας εργασίας και υπερεργασίας του μεμονωμένου εργάτη. *"Είδαμε ότι ο εργάτης στη διάρκεια ενός μέρους του προτσές εργασίας παράγει μόνο την αξία της εργατικής του δύναμης, δηλ. την αξία των μέσων συντήρησης που του είναι αναγκαία... Το μέρος λοιπόν της εργάσιμης ημέρας που στη διάρκεια του συντελείται αυτή η αναπαραγωγή, το ονομάζω αναγκαίο χρόνο εργασίας και την εργασία που ξοδεύτηκε στο διάστημα της αναγκαία εργασία... Η δεύτερη περίοδος*

του προτσές εργασίας που ο εργάτης μοχθεί πέρα από τα όρια της αναγκαίας εργασίας, του στοιχίζει βέβαια εργασία, ξόδεμα εργατικής δύναμης, δε δημιουργεί όμως αξία γι' αυτόν. Δημιουργεί υπεραξία που χαμογελάει του κεφαλαιοκράτη με όλες τις χάρες μιας δημιουργίας εκ του μηδενός. Το μέρος αυτό της εργάσιμης ημέρας το ονομάζω χρόνο υπερεργασίας και την εργασία που ξοδεύεται στη διάρκεια του: υπερεργασία"[80].

Υπάρχει όμως και το πρόβλημα των μέσων παραγωγής που πρέπει να ενταχθούν στο χρόνο αναγκαίας εργασίας ή υπερεργασίας. Η μόνη σαφής αναφορά του Μαρξ, είναι για τα μέσα παραγωγής ειδών κατανάλωσης των εργατών που εντάσσονται στον αναγκαίο χρόνο εργασίας, επομένως φαίνεται λογικό ότι το υπόλοιπο μέρος των μέσων παραγωγής θα πρέπει να εντάσσεται στο χρόνο υπερεργασίας. Στη πραγματικότητα, όμως, δεν φαίνεται να ισχύει αυτό το συμπέρασμα, αν και ο Μαρξ δεν διευκρινίζει περισσότερο το σημείο αυτό. Παρατηρώντας όμως τη μέθοδο του Μαρξ, πρέπει να επισημάνουμε ότι ο διαχωρισμός της κοινωνικής εργασίας σε αναγκαία εργασία και υπερεργασία γίνεται, στη συγκεκριμένη περίπτωση, όχι από την πλευρά της μορφής της αξίας, αλλά του περιεχομένου της, δηλαδή της αξίας χρήσης, και επομένως αναφέρεται στη συγκεκριμένη εργασία του συλλογικού εργάτη και όχι στην αφηρημένη.

Και στο πρόβλημα, λοιπόν, της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας, η ανάλυση του Μαρξ διαφοροποιείται από την αντίστοιχη της ατομικής εργάσιμης ημέρας, αλλά παραμένει ανολοκλήρωτη στο βαθμό που δεν αναλύει ορισμένες προϋποθέσεις -όπως έχουμε ήδη επισημάνει- που θα του επιτρέψουν να διαμορφώσει μια συνεκτικότερη αντίληψη για το ρόλο και τις δυνατότητες μετασχηματισμού του κοινωνικού κεφαλαίου.

4. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΕΙΣΟΔΗΜΑ: ΟΙ ΟΡΟΙ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ

Κάτω από τις συνθήκες της απλής αναπαραγωγής όλη η υπεραξία σε χρηματική μορφή μετατρέπεται από τον κεφαλαιοκράτη σε εισόδημα και αντίστοιχα το χρήμα που λαμβάνει ο εργάτης για την πώληση της εργατικής του δύναμης μετατρέπεται σε εισόδημα γι' αυτόν. Με το δεδομένο αυτό, μπορούμε να υποθέσουμε, ότι η τυπική αντίθεση του χρηματικού κεφαλαίου που αναπτύξαμε σε προηγούμενη ενότητα δεν υφίσταται καμμία μεταβολή αν χρησιμοποιήσουμε τον όρο *"εισόδημα"* αντί του όρου *"υπεραξία"*, εφ' όσον στα πλαίσια της απλής αναπαραγωγής ο κεφαλαιοκράτης καταναλώνει την υπεραξία σε χρηματική μορφή για την αγορά ειδών κατανάλωσης. Οπως γράφει ο Μαρξ, *"...η υπεραξία επειδή δεν έχει να αναπληρώσει καμμία προκαταβολή κεφαλαίου του κεφαλαιοκράτη, μπορεί να ξοδευτεί απ' αυτόν σε είδη κατανάλωσης (αναγκαία και πολυτελείας), να καταναλωθεί απ' αυτόν σαν εισόδημα..."*[81].

Αλλά το ίδιο ισχύει και με το χρήμα που λειτουργεί στα χέρια του κεφαλαιοκράτη σαν μεταβλητό κεφάλαιο,αλλά στα χέρια του εργάτη λειτουργεί σαν χρηματικό εισόδημα. *"Το εμπόρευμα του μισθωτού εργάτη -η ίδια η εργατική του δύναμη- λειτουργεί σαν εμπόρευμα μόνο εφ' όσον ενσωματώνεται στο κεφάλαιο του κεφαλαιοκράτη, δηλ. λειτουργεί σαν κεφάλαιο. Από την άλλη το κεφάλαιο του κεφαλαιοκράτη, που ξοδεύτηκε σαν χρηματικό κεφάλαιο για την αγορά εργατικής δύναμης, λειτουργεί σαν εισόδημα στα χέρια του πωλητή της εργατικής δύναμης, του μισθωτού εργάτη"*[82].

Στην πρώτη περίπτωση η τυπική αντίθεση εμφανίζεται ανάμεσα στα μέρη του πραγματοποιημένου χρηματικού κεφαλαίου και στη δεύτερη περίπτωση ανάμεσα στον μισθό του εργάτη, δηλαδή στα χρηματικά του εισοδήματα και στο μεταβλητό κεφάλαιο σε χρήμα του κεφαλαιοκράτη. Στην πρώτη περίπτωση αναφερόμαστε σε μια τυπική αντίθεση μέσα στα πλαίσια του χρηματικού κεφαλαίου ή όπως ήδη αναφέραμε, σε σχέση με διαφορετικούς κεφαλαιοκράτες -διαφορετικά ατομικά κεφάλαια. Στη δεύτερη περίπτωση, εφ' όσον αναφερόμαστε τόσο στο εισόδημα του κεφαλαιοκράτη όσο και του εργάτη, προσδιορίζουμε τη τυπική αντίθεση σε σχέση και με τους δύο και είναι προφανές ότι εφ' όσον ορίσουμε τον μισθό του εργάτη σαν τα χρηματικά του εισοδήματα και την υπεραξία σαν το χρηματικό εισόδημα του κεφαλαιοκράτη, η υπαρκτή τυπική αντίθεση που έχουμε ήδη προσδιορίσει δεν μεταβάλλεται. Επομένως μπορούμε να έχουμε μια συνάγωγη μορφή της αντίθεσης αυτής και να την διατυπώσουμε ως εξής: αυτό που αποτελεί κεφάλαιο σε χρηματική μορφή για κάποιον, αποτελεί εισόδημα σε χρηματική μορφή για κάποιον αλλον και αντίστροφα. Οπωσδήποτε το περιεχόμενο αυτής της αντίθεσης ανάγεται στην προηγούμενη, δηλαδή, η συναγώμενη αντίθεση εκφράζει την προηγούμενη, που εμπεριέχεται σ' αυτήν.

Σε σχέση με το πρόβλημα αυτό ο Μαρξ αναφέρει τα εξής: *"Είναι ολότελα λαθεμένο*

αυτό που λέει ο Α. Σμιθ (σελ. 223) "Το μέρος του κεφαλαίου που έχει δαπανηθεί για τη συντήρηση παραγωγικής εργασίας... αφού έχει εκπληρώσει γι' αυτόν (για τον κεφαλαιοκράτη) τη λειτουργία του κεφαλαίου ... αποτελεί εισόδημα γι' αυτούς" (για τους εργάτες). Το χρήμα με το οποίο ο κεφαλαιοκράτης πληρώνει την εργατική δύναμη που αγοράζει "εκπληρώνει γι' αυτόν τη λειτουργία κεφαλαίου", εφ' όσον μ' αυτό τον τρόπο ενώνει την εργατική δύναμη με τα πραγματικά συστατικά μέρη του κεφαλαίου του, και εφ' όσον μόνο έτσι δίνει γενικά τη δυνατότητα στο κεφάλαιο του να λειτουργήσει σαν παραγωγικό κεφάλαιο. Ας κάνουμε τον διαχωρισμό. Η εργατική δύναμη στα χέρια του εργάτη είναι εμπόρευμα, όχι κεφάλαιο, και αποτελεί γι' αυτόν εισόδημα, εφ' όσον μπορεί να επαναλαβαίνει διαρκώς την πώλησή της. Υστερα από την πώληση της λειτουργεί σαν κεφάλαιο στα χέρια του κεφαλαιοκράτη, κατά τη διάρκεια του ίδιου προτσές παραγωγής. Εδώ η εργατική δύναμη χρησιμεύει κατά δύο τρόπους: στα χέρια του εργάτη -σαν εμπόρευμα που πουλιέται στην αξία του,στα χέρια του κεφαλαιοκράτη που την αγόρασε- σαν δύναμη που παράγει αξία και αξία χρήσης.

Το χρήμα όμως που παίρνει ο εργάτης από τον κεφαλαιοκράτη, το παίρνει μόνο εφ' όσον του έχει παραχωρήσει πρώτα τη χρήση της εργατικής του δύναμης, αφού η εργατική δύναμη έχει πραγματοποιηθεί πια σαν αξία του προϊόντος εργασίας. Ο κεφαλαιοκράτης κρατάει στο χέρι αυτή την αξία, προτού την πληρώσει. Επομένως, αυτό που λειτουργεί δύο φορές δεν είναι το χρήμα: πρώτα σαν χρηματική μορφή του μεταβλητού κεφαλαίου και έπειτα σαν μισθός εργασίας. Αλλά αυτό που λειτουργεί δύο φορές είναι η εργατική δύναμη: πρώτο, σαν εμπόρευμα κατά τη πώληση της εργατικής δύναμης (κατά το καθορισμό του μισθού που πρέπει να πληρωθεί το χρήμα δρά απλώς σαν ιδεατό μέσο αξίας, οπότε δε χρειάζεται καθόλου να υπάρχει στα χέρια του κεφαλαιοκράτη) δεύτερο στο προτσές της παραγωγής, όπου λειτουργεί στα χέρια του κεφαλαιοκράτη σαν κεφάλαιο, δηλ. σαν στοιχείο που δημιουργεί αξία χρήσης και αξία"[83].

Παρατηρούμε ότι ο Μαρξ προσπαθεί να διατυπώσει την άποψη ότι ο κεφαλαιοκράτης μπορεί ή δε μπορεί να κατέχει μεταβλητό κεφάλαιο σε χρηματική μορφή μόνο μετά την πραγματοποίηση του εμπορευματικού κεφαλαίου, το οποίο εμπεριέχει την αναπαραγμένη αξία της εργατικής δύναμης και επομένως ο ίδιος ο εργάτης δημιουργεί ένα χρηματικό απόθεμα με το οποίο ο κεφαλαιοκράτης τον πληρώνει. Για τον λόγο αυτό,το χρήμα δεν μπορεί να λειτουργήσει δύο φορές σαν μεταβλητό κεφάλαιο για τον κεφαλαιοκράτη και σαν μισθός για τον εργάτη.

Είναι, βέβαια, γνωστό ότι κανένας κεφαλαιοκράτης δεν πληρώνει τον εργάτη πριν την έναρξη της παραγωγής. Στη πραγματικότητα, σε ορισμένες περιπτώσεις, ο κεφαλαιοκράτης έχει ένα απόθεμα για τη πληρωμή μισθών μόνο μετά την πραγματοποίηση του εμπορεύματος στο βαθμό που ο χρόνος παραγωγής και πώλησης του εμπορεύματος συμπίπτει με το χρόνο

πληρωμής των εργατών. Μέχρις ότου το χρήμα που κερδήθηκε από τον κεφαλαιοκράτη τεθεί στη διάθεσή του, θεωρεί αυτό το χρήμα σαν τη μορφή ύπαρξης των στοιχείων του παραγωγικού κεφαλαίου και της υπεραξίας. Επομένως, αν το μέρος του χρήματος που αντιστοιχεί στην αξία του μεταβλητού κεφαλαίου για τον κεφαλαιοκράτη, πληρωθεί στον εργάτη, τότε το ίδιο χρήμα παίρνει τη μορφή του εισοδήματος (του μισθού) για τον εργάτη. Ο ίδιος ο Μαρξ αναφέρει: *"Το μεταβλητό κεφάλαιο προκαταβαλλέται με διάφορους τρόπους: είτε ο κεφαλαιοκράτης πληρώνει σε χρήμα στον εργάτη το μερτικό του από ένα προϊόν, που δεν είναι ακόμα έτοιμο για πώληση ή που ενώ είναι έτοιμο για πώληση, δεν έχει όμως ακόμα πουληθεί από τον κεφαλαιοκράτη, είτε ο κεφαλαιοκράτης πληρώνει τον εργάτη με το χρήμα που εισέπραξε κι' όλας από την πώληση του εμπορεύματος που έχει παραγάγει ο εργάτης, είτε ακόμα ο κεφαλαιοκράτης πληρώνει τον εργάτη με χρήμα που το πήρε προκαταβολικά με πίστωση -σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις ο κεφαλαιοκράτης ξοδεύει μεταβλητό κεφάλαιο, που κυλάει στα χέρια των εργατών με μορφή χρήματος"*[84]. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ο Μαρξ αναφέρεται στην καταβολή ενός μέρους του χρήματος του κεφαλαιοκράτη σαν μεταβλητού κεφαλαίου που ταυτόχρονα αποτελεί εισόδημα για τον ίδιο τον εργάτη. Σε άλλο σημείο του Δεύτερου Τόμου του *"Κεφαλαίου"* η αναφορά του Μαρξ στο ζήτημα αυτό είναι σαφής, αν και φαινομενικά αντιφατική σε σχέση με τη πρώτη: *"1) Το μεταβλητό κεφάλαιο λειτουργεί σαν κεφάλαιο στα χέρια του κεφαλαιοκράτη και σαν εισόδημα στα χέρια του μισθωτού εργάτη. Το μεταβλητό κεφάλαιο υπάρχει πρώτα στα χέρια του κεφαλαιοκράτη σαν χρηματικό κεφάλαιο, λειτουργεί σαν χρηματικό κεφάλαιο επειδή ο κεφαλαιοκράτης αγοράζει μ' αυτό εργατική δύναμη. Εφ' όσον παραμένει στα χέρια του με χρηματική μορφή, δεν είναι παρά μια δοσμένη αξία που υπάρχει με χρηματική μορφή δηλαδή ένα σταθερό και όχι μεταβλητό μέγεθος. Είναι μόνο δυνάμει μεταβλητό κεφάλαιο -ακριβώς χάρη στην ικανότητα του να μετατρέπεται σε εργατική δύναμη. Πραγματικό μεταβλητό κεφάλαιο γίνεται μόνο αφού αποβάλλει τη χρηματική του μορφή, αφού μετατραπεί σε εργατική δύναμη, και η εργατική αυτή δύναμη λειτουργεί στο κεφαλαιοκρατικό προτσές σαν συστατικό μέρος του παραγωγικού κεφαλαίου.*

Το χρήμα, που λειτουργούσε πρώτα για τον κεφαλαιοκράτη σαν χρηματική μορφή του μεταβλητού κεφαλαίου, λειτουργεί τώρα στα χέρια του εργάτη σαν χρηματική μορφή του μισθού του εργασίας, που ο εργάτης τον μετατρέπει σε μέσα συντήρησης, δηλ. σαν χρηματική μορφή του εισοδήματος, που το παίρνει από τη διαρκώς επαναλαμβανόμενη πώληση της εργατικής δύναμης"[85].

Από τα προηγούμενα γίνεται σαφής η ύπαρξη της τυπικής αντίθεσης ανάμεσα στα συστατικά μέρη του χρηματικού κεφαλαίου -σταθερό κεφάλαιο, μεταβλητό κεφάλαιο και υπεραξία- και η άποψη του Μαρξ- που διατυπώνεται με ένα φαινομενικά αντιφατικό τρόπο-

έγκειται στην ανάδειξη της μερικότητας της άποψης του Ανταμ Σμιθ, που μπορεί να διορθωθεί μόνο όταν ληφθούν υπ' όψιν *"...πραγματικές σχέσεις που πάνω τους στηρίζεται η μερική ορθότητα αυτής της ιδέας, οπότε θα αποκαλυφθεί η λαθεμένη αντίληψη αυτώ των σχέσεων"*[86].

Η αξία της διατύπωσης αυτής της τυπικής αντίθεσης από τον Μαρξ έγκειται στο γεγονός ότι αυτές οι κατηγορίες, δηλαδή οι μορφές του κεφαλαίου και του εισοδήματος, εμπεριέχουν μια εσωτερική αντίθεση που πρέπει να προσδιορισθεί. Υπάρχουν ακόμα και μια σειρά από κριτικές παρατηρήσεις του Μαρξ στον Ανταμ Σμιθ που δεν καταδεικνύουν μόνο τις αδυναμίες της θεωρίας του, αλλά και τα σημεία που ο ίδιος ο Μαρξ συμφωνεί ή που επισημαίνει ότι πρέπει να αναλυθούν με τρόπο διαφορετικό. Θεωρώντας σωστές τις τυπικές μεταλλαγές του ενός στοιχείου σε άλλο, όπως στη προκειμένη περίπτωση, του μεταβλητού κεφαλαίου σε εισόδημα του εργάτη, ο Ανταμ Σμιθ προσπαθεί να εφαρμόσει το ίδιο και στη περίπτωση των φυσικών μορφών του εμπορευματικού κεφαλαίου. *"Απ' αυτή την άποψη το κυκλοφοριακό κεφάλαιο μιας κοινωνίας διαφέρει από το κυκλοφοριακό κεφάλαιο ενός μεμονωμένου ατόμου. Το κυκλοφοριακό κεφάλαιο ενός μεμονωμένου ατόμου αποκλείεται τελείως από το καθαρό εισόδημα του και δεν μπορεί ποτέ να αποτελέσει μέρος του. Το καθαρό εισόδημα του μπορεί να αποτελείται αποκλειστικά και μόνο από το κέρδος του. Παρόλο όμως που το κυκλοφοριακό κάθε μεμονωμένου προσώπου αποτελεί μέρος του κυκλοφοριακού κεφαλαίου, της κοινωνίας στην οποία ανήκει, δεν έπεται ωστόσο πως το κεφάλαιο τούτο αποκλείεται οπωσδήποτε από το καθαρό εισόδημα της κοινωνίας και πως δεν μπορεί να αποτελέσει μέρος του. Αν και όλα τα εμπορεύματα που βρίσκονται στο μαγαζί ενός μικρέμπορου δεν επιτρέπεται σε καμία περίπτωση να μπουν στο απόθεμα που προορίζεται για τη δική του άμεση κατανάλωση, μπορούν ωστόσο ν' ανήκουν στο καταναλωτικό απόθεμα άλλων ανθρώπων, που χάρη σε ένα εισόδημα αποχτημένο από άλλες πηγές, που αναπληρώνουν ταχτικά την αξία αυτών των εμπορευμάτων μαζί με το κέρδος του, χωρίς απ' αυτό να προκύπτει μια μείωση ούτε του δικού του ούτε του δικού τους κεφαλαίου"*[87].

Ο Μαρξ σχολιάζοντας το σημείο αυτό επισημαίνει τα εξής:

(α) Οτι αυτό που ο Ανταμ Σμιθ ονομάζει κυκλοφοριακό κεφάλαιο, αποτελείται από το εμπορευματικό κεφάλαιο *"... που παράγεται κάθε χρόνο και που οι κεφαλαιοκράτες παραγωγοί ειδών κατανάλωσης το ρίχνουν κάθε χρόνο στη κυκλοφορία"*[88].

(β) Ο Α. Σμιθ θεωρεί ότι το ατομικό κυκλοφοριακό κεφάλαιο που αντιστοιχεί σε είδη κατανάλωσης μπορεί να αποτελεί μέρος του καθαρού εισόδηματος της κοινωνίας, δηλαδή εμφανίζεται ένας μετασχηματισμός του κυκλοφοριακού κεφαλαίου σε άμεσο εισόδημα σε φυσική μορφή, που φέρνει στην επιφάνεια μια αντίθεση μεταξύ μορφής και περιεχομένου. Ο Μαρξ δεν ασκεί κριτική στο ζήτημα αυτό και το αποδέχεται, επεκτείνοντας

την ανάλυση αυτή με τον εξής τρόπο: *"Αν και το κοινωνικό κεφάλαιο είναι ίσο μόνο με το άθροισμα των ατομικών κεφαλαίων, και γι' αυτό, επίσης το χρονιάτικο εμπορευματικό προϊόν (ή εμπορευματικό κεφάλαιο) της κοινωνίας είναι ίσο με το άθροισμα των εμπορευματικών προϊόντων αυτών των ατομικών κεφαλαίων, επομένως, αν και η ανάλυση της εμπορευματικής αξίας στα συστατικά της μέρη, που ισχύει για κάθε ατομικό εμπορευματικό κεφάλαιο, πρέπει να ισχύει (και σε τελευταία ανάλυση πραγματικά ισχύει) και για το εμπορευματικό κεφάλαιο όλης της κοινωνίας, ωστόσο είναι διαφορετική η μορφή με την οποία εμφανίζονται τα συστατικά αυτά στο συνολικό κοινωνικό προτσές παραγωγής"*[89]. Η αναφορά αυτή του Μαρξ για το συνολικό κοινωνικό προϊόν πρέπει να συνδυαστεί με την προσπάθεια που κάνει για να ερμηνεύσει την αντίθεση ανάμεσα στο εισόδημα καιτο κεφάλαιο, στο επίπεδο της κοινωνίας σαν μια αντίθεση μορφών που μετασχηματίζονται η μια στην άλλη. Αναλύοντας το πάγιο κεφάλαιο γράφει σχετικά: *"τα άλλα όμως μέρη αξίας του χρονιάτινου προϊόντος της κοινωνίας που αποτελείται από μέσα παραγωγής -μέρη αξίας που συνεπώς υπάρχουν και σαν πολλοστημόρια αυτής της συνολικής μάζας μέσων παραγωγής -αποτελούν βέβαια ταυτόχρονα εισοδήματα για όλους τους παράγοντες που συμμετέχουν σ' αυτή τη παραγωγή, δηλ. μισθούς για τους εργάτες, κέρδη και προσόδους για τους κεφαλαιοκράτες. Για την κοινωνία όμως δεν αποτελεούν εισόδημα, αλλά κεφάλαιο, παρόλο που το χρονιάτικο προϊόν της κοινωνίας αποτελείται μόνο από το άθροισμα των προϊόντων των ατομικών κεφαλαίων που ανήκουν σ' αυτήν"*[90]. .

Στο σημείο αυτό ο Μαρξ φθάνει πολύ κοντά στη λύση του προβλήματος *"αυτό που για τον ένα είναι εισόδημα, είναι για τον άλλο κεφάλαιο"*, Θεωρώντας ότι αυτό που αποτελεί αξιακή μορφή εισοδήματος για τον συλλογικό κεφαλαιοκράτη και εργάτη της υποδιαίρεσης I αποτελεί άμεσο σταθερό κεφάλαιο στη φυσική μορφή του των μέσων παραγωγής για το σύνολο της κοινωνίας. Οπωσδήποτε όμως δεν αρκεί αυτή η αναφορά του Μαρξ για την επίλυση του προβλήματος αυτού, γιατί σε διάφορα σημεία του έργου του υπάρχουν αμφίβολες ή και αντιφατικές διατυπώσεις για το ζήτημα του εισοδήματος και του κεφαλαίου. Για το λόγο αυτό είναι αναγκαίο να αναλύσουμε με περισσότερη λεπτομέρεια ορισμένα στοιχεία της κριτικής που ασκεί στον Α. Σμιθ.

"Το ακαθάριστο εισόδημα όλων των κατοίκων μιας μεγάλης χώρας περιλαμβάνει το συνολικό χρονιάτικο προϊόν της γης τους και της εργασίας τους,το καθαρό εισόδημα περιλαμβάνει το μέρος που μένει στη διάθεσή τους, αφού αφαιρεθούν τα έξοδα συντήρησης, πρώτο, του παγίου και δεύτερο, του ρευστού κεφαλαίου τους: ή το μέρος που μπορούν να το συμπεριλάβουν στο απόθεμα κατανάλωσης τους ή να το ξοδέψουν για τη συντήρηση, την άνεση και τη διασκέδαση τους χωρίς να θίξουν το κεφάλαιό τους. Ο πραγματικός τους πλούτος είναι επίσης ανάλογος όχι προς το ακαθάριστο αλλα προς το καθαρό εισόδημα τους"[91].

Η κριτική του Μαρξ στο σημείο αυτό, αναφέρεται στην αδυναμία του Α. Σμιθ να κατανοήσει τη διάκριση ανάμεσα στο εισόδημα και στην αξιακή του μορφή, αλλά δεν φαίνεται να διαφωνεί για το προσδιορισμό του άμεσου εισοδήματος της κοινωνίας σε μέσα παραγωγής σαν κεφάλαιο και σε είδη κατανάλωσης που στη φυσική τους μορφή εισέρχονται στα καταναλωτικά αποθέματα. Σε σχέση με τις ειδικότερες μορφές του εισοδήματος των υποδιαιρέσεων Πα και Πβ ο Μαρξ παρατηρεί: *"Αν τώρα μας λέγανε όπως ο Σμιθ, πως το I(μ+υ) αναλύεται σε Πσ και το Πσ σε I(μ+υ) ή όπως συνηθίζει ο Σμιθ να λέει πιο συχνά και ακόμα πιο ανούσια, πως το I(μ+υ) αποτελεί συστατικό μέρος της τιμής (ή αντίστοιχα της αξίας, λεέι value in exchange [ανταλλακτική αξία] του Πσ και το Πσ αποτελεί όλο το συστατικό της αξίας I(μ+υ) τότε θα μπορούσε και θάπρεπε επίσης να πουν πως το (Πβ) μ αναλύεται σε (Πα)υ ή η (Πα)μ σε (Πβ) μ ή πως το (Πβ)μ αποτελεί συστατικό της υπεραξίας Πα και vice versa [αντίστροφα]: πως η υπεραξία θα αναλυόταν έτσι σε μισθό εργασίας ή μεταβλητό κεφάλαιο, και το μεταβλητό κεφάλαιο θα αποτελούσε "συστατικό μέρος της υπεραξίας"*[92]. Η κριτική του Μαρξ στο σημείο αυτό είναι σωστή στο βαθμό που αναφέρεται σε κατηγορίες της αξιακής μορφής του εμπορευματικού κεφαλαίου και των δύο υποδιαιρέσεων. Εχουμε, όμως, ήδη δείξει ότι όσον αφορά τις αξίες χρήσης, δηλαδή την εξέταση από τη πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου, ορισμένες τέτοιες αντιστοιχίσεις είναι δυνατές. Στην ενότητα για τα αναγκαία μέσα συντήρησης και τα είδη πολυτελείας από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου έχουμε δείξει τα εξής:

Η ανταλλακτική αξία Πσ μετά την ανταλλαγή εμφανίζεται σαν ένα σύνολο αξιών χρήσης που αποτελούν το άμεσο εισόδημα του συλλογικού εργάτη και κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης I, δηλαδή με $I(\mu' + \upsilon')$, επομένως βρισκόμαστε μπροστά σε μια αναντιστοιχία μεταξύ της μορφής της αξίας (μέσα παραγωγής) και του περιεχομένου της (είδη κατανάλωσης). Προφανώς αυτό που αναφέρει ο Α. Σμιθ για τις ανταλλακτικές αξίες είναι λανθασμένο και ορθή είναι, επομένως η κριτική του Μαρξ. Το ίδιο ισχύει και για τις κατηγορίες (Πβ)μ και (Πα)υ, όπου είναι εμφανές ότι το (Πβ)μ δεν μπορεί να αποτελεί συστατικό της υπεραξίας (Πα)υ, στο επίπεδο της ανάλυσης των ανταλλακτικών αξιών. Στο επίπεδο όμως της ανάλυσης των αξιών χρήσης, εμφανίζεται και εδώ η αναντιστοιχία ανάμεσα στη μορφή και το περιεχόμενο των κατηγοριών (Πβ)μ και (Πα)υ. Τα (Πβ)μ ενώ απολελούν αξιακή μορφή εισοδήματος του συλλογικού εργάτη Πβ, στη φυσική τους μορφή αποτελούν είδη κατανάλωσης του συλλογικού κεφαλαιοκράτη Πα, δηλαδή πρέπει μετά την ανταλλαγή να πάρουν τη μορφή $(\Pi\alpha)\upsilon'$. Ταυτόχρονα τα (Πα)υ αποτελούν αξιακή μορφή εισοδήματος του συλλογικού κεφαλαιοκράτη Πα στη φυσική τους μορφή αποτελούν είδη κατανάλωσης για τον συλλογικό εργάτη Πβ, δηλαδή πρέπει μετά την ανταλλαγή να πάρουν τη μορφή $(\Pi\beta)\mu'$.

Επιστρέφοντας, τώρα, στη γενικότερη ανάλυση της άποψης ότι *"αυτό που είναι κεφάλαιο για κάποιον αποτελεί εισόδημα για κάποιον άλλο"* μπορούμε να δούμε τη γενική

άποψη του Μαρξ: *"Η συνηθισμένη αντίληψη σύμφωνα με την οποία μια μερίδα των οικονομολόγων προσπαθεί να απαλλαγεί από τη θεωρητική δυσκολία, δηλ. από την κατανόηση της πραγματικής σχέσης - η αντίληψη πως αυτό που για τον ένα είναι κεφάλαιο για τον άλλον είναι εισόδημα και αντίστροφα - είναι εν μέρει σωστή, και γίνεται εντελώς λαθεμένη (δηλ. περιέχει μια πλέρια παρανόηση του όλου προτσές ανταλλαγής, που συντελείται με τη χρονιάτικη αναπαραγωγή, επομένως παρανόηση και της πραγματικής βάσης της μερικής αλήθειας που περιέχει) από τη στιγμή που τίθεται γενικά"*[93]. Στην ανάλυση που ακολουθεί τν περικοπή αυτή, όπως έχουμε ήδη αναφέρει στην ενότητα αυτή, ο Μαρξ θεωρεί ότι το ίδιο χρήμα μπορεί για τον κεφαλαιοκράτη να αποτελεί μεταβλητό κεφάλαιο και για τον εργάτη εισόδημα. Σε άλλο σημείο όμως του Δεύτερου Τόμου του *"Κεφαλαίου"* που έχουμε επίσης αναφέρει, θεωρεί ότι δεν λειτουργεί δύο φορές το ίδιο χρήμα αλλά η εργατική δύναμη και εξηγήσαμε ότι υπάρχει μια φαινομενική αντίθεση. Στην πραγματικότητα όμως δεν ισχύει κάτι τέτοιο. Σωστά αναφέρει ο Μαρξ ότι αυτό που λειτουργεί δύο φορές είναι η εργατική δύναμη, πρώτα σαν εμπόρευμα και μετά σαν κεφάλαια, και όχι το χρήμα. Το χρήμα απλά αλλάζει κατόχους και δεν έχει μια αυτόνομη λειτουργία με διαφορετικές μορφές, πρώτα κατά τη διαδικασία ανταλλαγής και μετά κατά τη διαδικασία παραγωγής. Το ότι για τον κεφαλαιοκράτη χρησιμεύει σαν μεταβλητό κεφάλαιο και για τον εργάτη σαν εισόδημα εξηγείται από το *"...ότι όμως το ίδιο χρήμα στα χέρια του πωλητή χρησιμεύει διαφορετικά, απ' ότι στα χέρια του αγοραστή, αποτελεί ένα φαινόμενο, που χαρακτηρίζει κάθε αγορά και πώληση εμπορευμάτων"*[94]. Ο Μαρξ σε διάφορα άλλα σημεία αναλύει τη σχέση κεφαλαίου και εισοδήματος, προσπαθώντας να αποφύγει τη γενικότητα της ισχύος της πρότασης ότι *"αυτό που για τον ένα είναι κεφάλαιο για τον άλλο είναι εισόδημα"*, όπως στην ανάλυση του ετήσιου κοινωνικού προϊόντος για το οποίο γράφει: *"Στην ανταλλαγή λοιπόν των 1000Iμ + 1000Iυ με τις 2000Πσ αυτό που για τους μεν είναι σταθερό κεφάλαιο (2000Πσ), γίνεται μεταβλητό κεφάλαιο και υπεραξία, δηλ. γενικά εισόδημα για τους άλλους και αυτό που είναι μεταβλητό κεφάλαιο και υπεραξία 2000I(μ+υ), δηλ. γενικά εισόδημα για τους μεν, γίνεται σταθερό κεφάλαιο για τους άλλους"*[95]. Στην ανάλυση που ακολουθεί για το μεταβλητό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης Ι, ο Μαρξ επισημαίνει τρεις μεταμορφώσεις που υφίσταται αυτό, κατά τη διάρκεια της ανταλλαγής που είτε δεν εμφανίζονται καθόλου είτε υπονοούνται: *"Κατά τη διάρκεια όλων αυτών των μεταμορφώσεων ο κεφαλαιοκράτης Ι κρατάει διαρκώς στα χέρια του το μεταβλητό κεφάλαιο: 1) στην αρχή σαν χρηματικό κεφάλαιο 2) έπειτα σαν στοιχείο του παραγωγικού του κεφαλαίου 3) ακόμα πιο ύστερα σαν μέρος της αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου, δηλ. σε εμπορευματική αξία 4) τέλος πάλι σε χρήμα, που απέναντι του στέκει πάλι η εργατική δύναμη, στην οποία μπορεί να μετατραπεί. Κατά τη διάρκεια του προτσές εργασίας ο κεφαλαιοκράτης κρατάει στα χέρια του το μεταβλητό*

κεφάλαιο σαν δρώσα, αξιοδημιουργό εργατική δύναμη, όχι όμως σαν αξία δοσμένου μεγέθους μα επειδή τον εργάτη τον πληρώνει πάντα μόνον αφού η εργατική του δύναμη έχει πια δράσει επι ορισμένο, μικρότερο ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, κρατάει κι όλας στα χέρια του πρώτου ακόμα τον πληρώσει και τη δημιουργημένη από την εργατική δύναμη και για την ίδια την εργατική δύναμη αναπληρωματική αξία συν την υπεραξία.

Επειδή το μεταβλητό κεφάλαιο μένει πάντα με κάποια μορφή στα χέρια του κεφαλαιοκράτη δεν μπορεί με κανένα τρόπο να ειπωθεί πως μετατρέπεται σε εισόδημα για κάποιον"[96].

Η εργατική δύναμη λοιπόν, σε άμεση φυσική μορφή σύμφωνα με τη περίπτωση (2) που μόλις αναφέρθηκε υπάρχει σαν άμεσο μεταβλητό κεφάλαιο που ενώνεται με το σταθερό μέρος του παραγωγικού κεφαλαίου στη διαδικασία παραγωγής. Οι μορφές ύπαρξης όμως αυτού του άμεσου μεταβλητού κεφαλαίου, είναι το εμπορευματικό μεταβλητό κεφάλαιο της περίπτωσης (3) και το χρηματικό μεταβλητό κεφάλαιο των περιπτώσεων (1 και 2).

Επομένως, έχουμε μια συνεχή μεταλλαγή των μορφών ύπαρξης του μεταβλητού κεφαλαίου που πρέπει να εξετάσουμε λεπτομερέστερα. Ας θεωρήσουμε την κατηγορία Ι1000 μ. και ας εξετάσουμε πως εμφανίζεται κάτω από διαφορετικές οπτικές.

(α) Για τον κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης Ι το Ι1000μ είναι η αξία του μεταβλητού χρηματικού του κεφαλαίου.

(β) Για τον εργάτη της υποδιαίρεσης Ι το Ι1000μ είναι η αξιακή μορφή του εισοδήματός του.

(γ) Από την πλευρά της μορφής το Ι1000μ είναι ανταλλακτική αξία σε εμπορευματική μορφή.

(δ) Από τη πλευρά του περιεχομένου το Ι1000μ είναι μέσα παραγωγής που αποτελούν μέρος του σταθερού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης ΙΙ.

Αν θεωρήσουμε τώρα την ανταλλαγή από τη πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου δηλαδή την ανταλλαγή αξιών χρήσης θα έχουμε ότι : Ι1000μ στη φυσική μορφή μέσων παραγωγής, ανταλλάσσεται με ΙΙ1000σ στη φυσική μορφή ειδών κατανάλωσης. Για τον κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης Ι το Ι1000μ εξακολουθεί πριν την ανταλλαγή να είναι η ανταλλακτική αξία του μεταβλητού του κεφαλαίου, ενώ για τον κεφαλαιοκράτη ΙΙ μετά την ανταλλαγή μέρος του σταθερού του κεφαλαίου. Το ίδιο ισχύει και για την κατηγορία Ι1000μ από την πλευρά του εργάτη. Πριν την ανταλλαγή αποτελεί την αξιακή μορφή του εισοδήματος του, ενώ για τον κεφαλαιοκράτη ΙΙ μετά την ανταλλαγή αποτελεί μέρος του σταθερού κεφαλαίου.

Τα ανάλογα ισχύουν και για την υπεραξία Ι1000υ σε σχέση με το ΙΙ1000σ αν θεωρηθεί ότι η ανταλλαγή τους γίνεται στο επίπεδο των αξιών χρήσης. Το Ι1000υ υπάρχει με τη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής και το ΙΙ1000σ με τη φυσική μορφή των ειδών κατανάλωσης. Για τον κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης Ι αποτελεί πριν από την ανταλλαγή την αξιακή μορφή

του εισοδήματος του, ενώ για τον κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης ΙΙ αποτελεί μετά την ανταλλαγή μέρος του σταθερού του κεφαλαίου.

Αν ενοποιήσουμε αυτές τις δύο ανταλλαγές μπορούμε να δούμε ότι είδη κατανάλωσης αξίας 2.000 στη μεν υποδιαίρεση ΙΙ παίζουν το ρόλο της μορφής του σταθερού κεφαλαίου, στη δε υποδιαίρεση Ι του άμεσου εισοδήματος του συλλογικού εργάτη και κεφαλαιοκράτη. Δηλαδή η ίδια αξία χρήσης στις δύο υποδιαιρέσεις εμφανίζεται στη μια με μορφή (μορφή του σταθερού κεφαλαίου) και στην άλλη με το περιεχόμενο της (είδη κατανάλωσης που συγκροτούν το άμεσο εισόδημα). Επομένως καταλήγουμε ότι αυτό που για κάποιον αποτελεί μορφή του σταθερού του κεφαλαίου για κάποιον άλλον αποτελεί άμεσο εισόδημα. Είναι ένα ίδιας τάξης συμπέρασμα, σαν αυτό που καταλήγει και ο Μαρξ, όπως ήδη έχουμε επισημάνει, ότι αυτό που αποτελεί αξιακή μορφή εισοδήματος για τον συλλογικό κεφαλαιοκράτη και εργάτη της υποδιαίρεσης Ι αποτελεί άμεσο σταθερό κεφάλαιο στη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής για την κοινωνία (για το κοινωνικό κεφάλαιο).

Μπορούμε επομένως να ολοκληρώσουμε αυτή την πρόταση του Μαρξ εξετάζοντας το συνολικό προϊόν και τη πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου, με τη μορφή Ισ + ΙΙ (μ+υ). Από τον τύπο αυτό ο Μαρξ σύμφωνα με τη προηγούμενη διατύπωση του έχει εξετάσει μόνο το Ισ (συνολικό σταθερό κεφάλαιο της κοινωνίας) σε σχέση με τα ατομικά αξιακά εισοδήματα του συλλογικού εργάτη και κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης Ι. Εννοείται, βέβαια, ότι στα Ισ περιλαμβάνεται και το σταθερό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης Ι σε φυσική μορφή που αναπληρώνει μέσα παραγωγής σ' αυτή την υποδιαίρεση. Τώρα σε σχέση με το ΙΙ(μ+υ) ο Μαρξ γράφει: *"ενώ ένα μέρος της αξίας της άλλης κατηγορίας (είδη κατανάλωσης) αποτελεί μεν κεφάλαιο για τους ατομικούς ιδιοκτήτες του, για τους κεφαλαιοκράτες που ασχολούνται σ' αυτή τη σφαίρα τοποθέτησης, παρ' όλα αυτά όμως δεν αποτελεί παρά μέρος μόνο του κοινωνικού εισοδήματος"*[97]. Αν διατυπώσουμε αυτή την άποψη ακριβέστερα με βάση τα προηγούμενα συμπεράσματα που καταλήξαμε, θα έχουμε: ότι αποτελεί αξιακή μορφή του σταθερού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης ΙΙ αποτελεί άμεσο εισόδημα για την κοινωνία, με την προϋπόθεση βέβαια ότι η υποδιαίρεση ΙΙ σε φυσική μορφή ειδών κατανάλωσης έχει διαμορφώσει το άμεσο εισόδημα του συλλογικού εργάτη και κεφαλαιοκράτη της. Αν προσθέσουμε τις δύο διατυπώσεις για τις δύο υποδιαιρέσεις θα έχουμε το εξής συμπέρασμα. Οτι από τη πλευρά του ατομικού κεφαλαίου αντιπροσωπεύει αξιακή μορφή σταθερού κεφαλαίου Πσ και αξιακή μορφή εισοδήματος Ι(μ+υ) από τη πλευρά της κοινωνίας, δηλαδή του κοινωνικού κεφαλαίου, αντιπροσωπεύει άμεση μορφή εισοδήματος και κεφαλαίου.

Είναι περίεργο, γιατί ο Μαρξ δεν προχώρησε την ανάλυσή του, με την ενοποίηση των συμπερασμάτων του για τις δύο υποδιαιρέσεις, ενώ ουσιαστικά είχε θέσει τις βάσεις για την επίλυση του προβλήματος *"αυτό που αποτελεί για έναν εισόδημα, αποτελεί κεφάλαιο για κάποιον άλλο"*. Και ενώ, παράλληλα, η κριτική του είναι σωστή σε ότι αφορά τις προϋπο-

θέσεις και τις αναγκαίες συνθήκες που τίθεται το πρόβλημα αυτό, που δεν πρέπει να παίρνει ένα γενικό χαρακτήρα. Στην πραγματικότητα, δεν φαίνεται να αντιλαμβάνεται ότι βρίσκεται στο τελευταίο στάδιο επίλυσης του προβλήματος, αφού στον τρίτο τόμο του *"Κεφαλαίου"* γράφει σχετικά: *"Εννοείται, όταν πρόκειται για τον κάθε ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη, ότι ένα μέρος του προϊόντος του πρέπει να ξαναμετατραπεί σε κεφάλαιο... και μάλιστα όχι μόνο σε μεταβλητό κεφάλαιο, που με τη σειρά του το ίδιο προορίζεται να μετατραπεί σε εισόδημα για τους εργάτες, δηλαδή σε μια μορφή εισοδήματος, αλλά και σε σταθερό κεφάλαιο που δεν μπορεί ποτέ να μετατραπεί σε εισόδημα. Και η πιο απλή κατανόηση του προτσές παραγωγής το δείχνει αυτό κατάδηλα. Η δυσκολία αρχίζει μόνο από τη στιγμή που το προτσές παραγωγής εξετάζεται στο σύνολό του. Το γεγονός ότι η αξία ολόκληρου του μέρους του προϊόντος, που καταναλώνεται σαν εισόδημα με τη μορφή μισθού εργασίας, κέρδους και προσόδου... στην ανάλυση ανάγεται πράγματι ολοκληρωτικά στο ποσό της αξίας που αποτελείται από μισθό εργασίας συν κέρδος συν πρόσοδο, δηλαδή στη συνολική αξία των τριών εισοδημάτων, παρ' όλο που η αξία αυτού του μέρους του προϊόντος καθώς και εκείνου, που δεν μπαίνει στο εισόδημα, περιέχει ένα μέρος της αξίας = K, ίσο με τη αξία του σταθερού κεφαλαίου που περιέχεται σ' αυτά, δηλαδή prima facie είναι αδύνατο να περιορίζεται από την αξία του εισοδήματος: από τη μια μεριά έχουμε το πρακτικά αναμφισβήτητο γεγονός, από την άλλη μεριά έχουμε, την εξίσου αναμφισβήτητη θεωρητική αντίφαση - η δυσκολία αυτή μπορεί ευκολότερα απ' όλα να παρακαμφθεί με τον ισχυρισμό ότι η αξία του εμπορεύματος μόνο φαινομενικά, από τη σκοπιά του ξεχωριστού κεφαλαιοκράτη, περιέχει ένα παραπέρα μέρος αξίας που διαφέρει από το μέρος εκείνο που υπάρχει με τη μορφή εισοδήματος. Η φράση: στον ένα εμφανίζεται σαν εισόδημα, αυτό που για τον άλλο αποτελεί κεφάλαιο, κάνει περιττή κάθε παραπέρα σκέψη..."*[98].

Είναι προφανές ότι ο Μαρξ στο σημείο αυτό εξακολουθεί να προβληματίζεται για το ζήτημα του κεφαλαίου και του εισοδήματος, ενώ έχει διατυπώσει στο Δεύτερο Τόμο του *"Κεφαλαίου"* όλες τις απαραίτητες συνθήκες για την επίλυση του προβλήματος. Και επανέρχεται στο ζήτημα αυτό με τον εξής τρόπο. *"Συγκεκριμένα, η δυσκολία, ότι οι πάγιοι προορισμοί του εισοδήματος και του κεφαλαίου ανταλλάσσονται και αλλάζουν τη θέση τους έτσι, που φαίνεται να αποτελούν μόνο σχετικούς προορισμούς από τη πλευρά του ξεχωριστού κεφαλαιοκράτη, που όμως φαίνονται σαν να εξαφανίζονται κατά τη θεώρηση του συνολικού προτσές παραγωγής. Λόγου χάρη, το εισόδημα των εργατών και κεφαλαιοκρατών της υποδιαίρεσης I, που παράγει σταθερό κεφάλαιο, αναπληρώνει σαν αξία και από υλική άποψη το σταθερό κεφάλαιο των κεφαλαιοκρατών της υποδιαίρεσης II, που παράγει μέσα κατανάλωσης. Έτσι μπορεί κανείς να παρακάμψει τη δυσκολία με την αντίληψη, ότι, αυτό που είναι για τον ένα εισόδημα, είναι για τον άλλο κεφάλαιο και*

ότι γι' αυτό οι προορισμοί αυτοί δεν έχυν καμμία δουλειά με τον πραγματικό διαχωρισμό των συσταικών της αξίας του εμπορεύματος"[99].

Και από τις δύο τελευταίες διατυπώσεις του Μαρξ, που παραπέμπουμε γίνεται φανερό στο πόσο κοντά βρίσκεται στην επίλυση του προβλήματός και μάλιστα από δύο διαφορετικές οπτικές γωνίες, χωρίς όμως τελικά να προχωρήσει την ανάλυχη αυτή μέχρι το τέλος. Επομένως, με βάση όσα προαναφέραμε το πρόβλημα *"αυτό που αποτελεί κεφάλαιο για τον ένα, είναι εισόδημα για τον άλλον"*, επιλύεται με την ανάλυση που καταλήγει στο *"αυτό που αποτελεί αξιακή μορφή σταθερού κεφαλαίου για κάποιον, αποτελεί άμεσο εισόδημα για κάποιον άλλον και αντίστροφα αυτό που αποτελεί άμεσο σταθερό κεφάλαιο για κάποιον αποτελεί αξιακή μορφή εισοδήματος για κάποιον άλλον"* ή με τη γενικότερη ανάλυση που καταλήγει *"ότι από τη πλευρά του ατομικού κεφαλαίου αποτελεί αξιακή μορφη του Πσ και του Ι(μ+υ) από την πλευρά της κοινωνίας αντιπροσωπεύει άμεση μορφή εισοδήματος και κεφαλαίου"*.

5. ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

Στην προηγούμενη ανάλυση για τη διευρυμένη αναπαραγωγή είχαμε αρχίσει από το σχήμα:

$$\begin{aligned} \text{I}\ 4000\sigma + 1000\mu + 1000u &= 6000 \\ \text{II}\ 1500\sigma + 750\mu + 750u &= 3000 \\ \text{ΣΥΝΟΛΟ} \qquad\qquad\quad &= 9000 \end{aligned}$$

Το συνολικό εμπορευματικό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης Ι, που υπάρχει με τη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής είναι ίσο με Ι4000σ + 1000μ + 1000υ. Από αυτό το 4000σ είναι η αξία του σταθερού κεφαλαίου που έχει χρησιμοποιηθεί και επαναεμφανίζεται με τη φυσική του μορφή, δηλαδή, σαν μέσα παραγωγής, αποτελώντας ξανά το σταθερό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης Ι.

Στο βαθμό που θεωρούμε οτι συσσωρεύεται το μισό της υπεραξίας της υποδιαίρεσης Ι, δηλαδή 500υ σε αναλογία 4:1, αυτό σημαίνει μια πρόσθετη αξία σταθερού κεφαλαίου που αντιστοιχεί σε 400υ σε σχέση με 100υ που θα μετατραπούν σε μεταβλητό κεφάλαιο. Τα 400υ που θα μετατραπούν σε 400σ δεν αλλάζουν το περιεχόμενο αυτής της μορφής της αξίας γιατί η ανταλλακτική αξία των 400υ υπάρχει ήδη στη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής. Επομένως υπάρχει μια ποσοτική διεύρυνση της αξίας που λειτουργεί σαν σταθερό κεφάλαιο στην υποδιαίρεση Ι και είναι ίσο με 4400σ, και το όλο εμπορευματικό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης Ι γίνεται

$$\text{I}\ 4400\sigma + 1100\mu + 500u$$

Τα 1100μ + 500υ υπάρχουν με τη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής και αποτελούν το σε αξιακή μορφή εισόδημα του συλλογικού εργάτη και κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης Ι. Για να αποτελέση το εισόδημα τους στη φυσική μορφή των ειδών κατανάλωσης, πρέπει να ανταλλαγούν με μέρος του προϊόντος της υποδιαίρεσης ΙΙ που υπάρχει με την αξιακή μορφή του σταθερού κεφαλαίου. Στο βαθμο που ο κεφαλαιοκράτης της υποδιαίρεσης ΙΙ είχε σταθερό κεφάλαιο αξίας 1500σ θα πρέπει να προσθέσει σ' αυτό, ένα μέρος της υπεραξίας του, ίσο με 100υ για να γίνει η ανταλλαγή με το Ι 1100μ + 600υ ή το Ι 1100μ + 500υ, αν ληφθεί υπ' όψη και η αναλογική αύξηση του μεταβλητού κεφαλαίου, παραμένει πάντα στη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής. Και στις δύο περιπτώσεις, οποιαδήποτε αλλαγή γίνει στην ανταλλακτική αξία αυτού του σε αξία εκφρασμένου εισοδήματος δεν αλλάζει το περιεχόμενο

του σαν μέσων παραγωγής σε φυσική μορφή που αποτελούν το σταθερό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης ΙΙ. Κατ' επέκταση μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οποιεσδήποτε ποσοτικές μεταβολές επισυμβούν στις λειτουργικές αξιακές μορφές της υποδιαίρεσης Ι για να λειτουργήσει η συσσώρευση και η διευρυμένη αναπαραγωγή, δεν αλλάζουν το περιεχόμενο του εμπορευματικού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης Ι που εμφανίζεται σαν σταθερό κεφάλαιο και στις δύο υποδιαιρέσεις. Αυτό σημαίνει ότι από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου η αξία αυτή θα είναι Ι 6000 α', δηλαδή το σε αξίες χρήσης σταθερό κοινωνικό κεφάλαιο.

Ακολουθώντας την ίδια ανάλυση και για την υποδιαίρεση ΙΙ μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

Το συνολικό εμπορευματικό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης ΙΙ που υπάρχει με τη φυσική μορφή ειδών κατανάλωσης είναι ίσο με ΙΙ 1500σ+750μ+750υ. Σύμφωνα με τους προηγούμενους υπολογισμούς, ένα μέρος της υπεραξίας, ίσο με 100υ θα πρέπει να μετατραπεί σε 100σ για να γίνει η αξία του σταθερού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης ΙΙ ίση με 1600σ. Ταυτόχρονα και για να διατηρηθεί η αναλογία 2:1 ένα μέρος της υπεραξίας ίσο με 50υ θα πρέπει να μετατραπεί σε 50μ με αποτέλεσμα το μεταβλητό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης ΙΙ να έχει αξία ίση με 800μ. Επομένως,η αξία του συνολικού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης ΙΙ γίνεται ίση με ΙΙ 1600σ + 800μ + 600υ.

Οπως και στην περίπτωση της υποδιαίρεσης Ι, έτσι και εδώ παρατηρούμε ότι έχουν αλλάξει ποσοτικά μόνο, οι σχέσεις ανάμεσα στις λειτουργικές αξιακές μορφές σ,μ,υ.

Αν παρατηρήσουμε το σχήμα:

I 4.000σ + 1.000μ + 1.000υ = 6.000
II 1.500σ + 750μ + 750υ = 3.000

και το σχήμα

I 4.400σ + 1.100μ + 500υ = 6.000
II 1.600σ + 800μ + 600υ = 3.000

βλέπουμε ότι και στις δύο περιπτώσεις τα προϊόντα Ι και ΙΙ αποτελούν εμπορευματικά κεφάλαια που εξακολουθούν να έχουν ίδιες ανταλλακτικές αξίες, άσχετα αν έχουν γίνει ποσοτικές αλλαγές στα συνιστώντα στοιχεία τους. Από τη πλευρά του περιεχομένου τους το προϊόν της υποδιαίρεσης Ι εμφανίζεται και στις δύο περιπτώσεις με τη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής και της υποδιαίρεσης ΙΙ με τη φυσική μορφή των ειδών κατανάλωσης και εξακολουθούν να αποτελούν το μεν προϊόν της υποδιαίρεσης Ι το σταθερό κεφάλαιο όλης της κοινωνίας, το δε προϊόν της υποδιαίρεσης ΙΙ το εισόδημα του συλλογικού εργάτη και

κεφαλαιοκράτη, στη φυσική του μορφή.

Σύμφωνα με την ανταλλαγή ανάμεσα στις δύο υποδιαιρέσεις, τα ΙΙ 1600σ θα ανταλλαγούν με Ι 1100μ+500υ. Από την πλευρά του κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης ΙΙ η μορφή του σταθερού του κεφαλαίου ΙΙ 1600σ υπάρχει σε είδη κατανάλωσης, που από την πλευρά του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου θα εμφανίζεται σαν μέρος του κοινωνικού του εισοδήματος 1100μ′+500υ′. Το υπόλοιπο μέρος του εμπορευματικού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης ΙΙ, ίσο με 800μ + 600υ αποτελεί το σε φυσική μορφή εισόδημα του συλλογικού εργάτη και κεφαλαιοκράτη της υποδιαίρεσης ΙΙ. Ασχετα αν οι τελευταίοι πρέπει να πραγματοποιήσουν την αξία του χρήματος τους αγοράζοντας αυτά τα είδη κατανάλωσης, από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελούν το σε αξίες χρήσης υπόλοιπο μέρος του κοινωνικού εισοδήματος, που είναι ίσο με 800μ′ + 600υ′. Με την έννοια αυτή το περιεχόμενο της αξίας του εμπορευματικού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης ΙΙ είναι ίσο με 1100μ′ + 500υ′ + 800μ′ + 600υ′ = = 1.900 μ′ + 1.000 υ′.

Επομένως, το συνολικό προϊόν της κοινωνίας από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου στη διευρυμένη αναπαραγωγή θα είναι:

Ι 6.000 σ′
ΙΙ 1.900 μ′ + 1.100 υ′

με τη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής είναι στην υποδιαίρεση Ι και τη φυσική μορφή ειδών κατανάλωσης στην υποδιαίρεση ΙΙ.

Το να αναλύσει κανείς το συνολικό κοινωνικό προϊόν με τη μορφή των εμπορευματικών κεφαλαίων στις δύο υποδιαίρεσεις της παραγωγής σαν αποτέλεσμα της ανταλλαγής μεταξύ τους, λειτουργεί παράλληλα με την ανάλυση του ίδιου προϊόντος σαν του σε αξίες χρήσης εκφρασμένου αποτελέσματος της παραγωγικής δραστηριότητας του κοινωνικού κεφαλαίου. Εδώ, λοιπόν, φαίνεται να υπάρχει μια αντιστοιχία ανάμεσα στη φυσική του προϊόντος και στις αξιακές λειτουργικές μορφές με τις οποίες εμφανίζεται.

Η μορφή του κοινωνικού προϊόντος Ι 6.000σ′ + ΙΙ 1.900μ′ + 1.100υ′ αποτελεί το περιεχόμενο σε σχέση με το σύνολο των εμπορευματικών κεφαλαίων των υποδιαιρέσεων Ι και ΙΙ, και αν οι συνθήκες αναπαραγωγής των τελευταίων είναι τυπικές, οι συνθήκες αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου θα είναι πραγματικές. Η ουσία αυτών των σχέσεων συνίσταται σ' αυτό που έχουμε ήδη εξετάσει, ότι, δηλαδή, όλα τα υλικά στοιχεία της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου πρέπει, στη φυσική τους μορφή να αποτελούν μέρος του συνολικού προϊόντος. *"Διαφορετικά έχει το ζήτημα με το προϊόν του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Ολα τα πραγμάτινα στοιχεία της αναπαραγωγής πρέπει στη φυσική τους μορφή να αποτελούν μέρη αυτού του ίδιου του προϊόντος"*[100]. Αν αυτό το

συνδέσουμε με την απλή αναπαραγωγή θα δούμε ότι αντιστοιχεί απόλυτα στη μορφή I 6.000σ′ + II 1.500μ′ + 1.500υ′.

Στην πραγματικότητα, η απλή αναπαραγωγή διαμεσολαβείται από την κυκλοφορία, στα πλαίσια της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής και επομένως το συνολικό προϊόν εμφανίζεται με τη μορφή ανταλλακτικών αξιών και όχι αξιών χρήσης, δηλαδή σαν εμπορευματικό κεφάλαιο των δύο υποδιαιρέσεων, στο οποίο το κοινωνικό στοιχείο εμφανίζεται μόνο στην κυκλοφορία.

Επομένως, η μορφή του κοινωνικού προϊόντος I σ+μ+υ

II σ+μ+υ

εμφανίζεται μόνο στο καπιταλιστικό σύστημα και αποτελεί μορφή σε σχέση με το περιεχόμενο της που είναι I σ′ + II μ′ + υ′. Και αυτό ισχύει γιατί από τη μια πλευρά η ανταλλακτική αξία των μέσων παραγωγής είναι ίση με την ανταλλακττική αξία του σταθερού κοινωνικού κεφαλαίου, ενώ από την άλλη πλευρά η ανταλλακτική αξία όλων των ειδών κατανάλωσης είναι ίση με την ανταλλακτική αξία του κοινωνικού εισοδήματος.Δηλαδή Iσ+μ+υ = = Iσ + IIσ και IIσ+μ+υ = IIμ+υ + Iμ+υ. Τόσο το σταθερό κοινωνικό κεφάλαιο όσο και το κοινωνικό εισόδημα υπάρχουν με τη μορφή χρήσης και είναι Iσ′ + IIμ′ + υ′.

Για το κάθε ατομικό κεφάλαιο η παραγωγή υπεραξίας περιορίζεται τυπικά από τις συνθήκες πραγματοποίησης των εμπορευματικών κεφαλαίων και των δύο υποδιαιρέσεων, αλλά ταυτόχρονα, περιορίζεται πραγματικά από την αναπαραγωγή των σε φυσική μορφή στοιχείων του κοινωνικού κεφαλαίου. Στα παραδείγματα που εξετάσαμε η κεφαλαιοποίηση υπεραξίας στην υποδιαίρεση I, που υπάρχει με τη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής, περιορίζεται από τη συνολική αξία των μέσων παραγωγής πάντα σε συσχετισμό με το μεταβλητό κεφάλαιο. Επομένως η οποιαδήποτε υπέρβαση της αξίας των μέσων παραγωγής θα σηματοδοτήσει μια ανισοκατανομή της εργασίας στις δύο υποδιαιρέσεις και η ισορροπία θα διαταραχθεί μη μπορώντας να πραγματοποιήσει αυτή τη πρόσθετη αξία.

Για το λόγο αυτό, τα συμφέροντα του ατομικού κεφαλαίου αντιτίθενται στα συμφέροντα του κοινωνικού κεφαλαίου, του τελευταίου θεωρούμενου όχι αθροιστικά, στο βαθμό που η αναπαραγωγή του θέτει όρια στη κίνηση των επιμέρους ατομικών κεφαλαίων. Και τα όρια αυτά μεταφράζονται σε κρίσεις.

Ο Μαρξ επαναφέρει το ζήτημα της έκφρασης του κοινωνικού σταθερού κεφαλαίου και του κοινωνικού εισοδήματος Iσ′ + IIμ′ +υ′, στον Τόμο III του *"Κεφαλαίου"*, όταν εξετάζει το εθνικό εισόδημα, και ταυτίζει αυτή τη μορφή με το ακαθάριστο προϊόν, δηλαδή ολόκληρο το προϊόν της αναπαραγωγής εκφρασμένο σε αξίες χρήσης. *"Η αν πάρουμε όχι το προϊόν του ενός ξεχωριστού κεφαλαίου, αλλα του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, το ακαθάριστο έσοδο είναι ίσο με τα υλικά στοιχεία, που αποτελούν το σταθερό και το μεταβλητό κεφάλαιο, συν τα υλικά στοιχεία του υπερπροϊόντος που παρασταίνουν το*

κέρδος και τη πρόσοδο"[101]. Εδώ η σε φυσική μορφή υπάρχουσα υπεραξία -το υπερπροϊόν- θεωρείται ότι διασπάται σε κέρδος και εισόδημα, στο βαθμό που λαμβάνονται υπ' όψιν οι διαφοροποιήσεις των τάξεων στην κοινωνία, αλλά το κοινωνικό προϊόν είναι της μορφής Ισ′ +Πμ′ +υ′. Από τη μορφή αυτή προέρχονται οι αξιακές μορφές του ακαθάριστου και καθαρού εθνικού εισοδήματος, είτε αναφέρονται στο επίπεδο του ατομικού κεφαλαίου είτε στο επίπεδο της κοινωνίας, δηλαδή του κοινωνικού κεφαλαίου[102].

Ταυτόχρονα, από άποψη μεθοδολογική, ο Μαρξ με τη μορφή Ισ′ +Πμ′ +υ′ επαναφέρει την οικονομική σημασία της αξίας χρήσης, μέσα από την εξέταση της αναπαραγωγής. "*Κατά την εξέταση του πραγματικού προτσές αναπαραγωγής έχει σημασία η φυσική του μορφή, εν μέρει για να κατανοηθούν οι ίδιες οι μορφές του, εν μέρει για να κατανοηθεί η επίδραση που ασκεί στην αναπαραγωγή η παραγωγή ειδών πολυτελείας κλπ. Εδώ έχουμε πάλι ένα παράδειγμα για το πως αποκτάει οικονομική σημασία η αξία χρήσης σαν τέτοια*"[103]. Πρόκειται για μια συκεκριμενοποίηση της σχέσης ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία, δηλαδή για έκφραση μιας συγκεκριμένης κοινωνικής παραγωγικής σχέσης, που δίνει στην αξία χρήσης ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο. Στο σημείο αυτό, η αξία χρήσης εκπληρεί τις προϋποθέσεις που έθεσε ο Μαρξ, για να περιλαμβάνεται μέσα στα όρια της πολιτικής οικονομίας. "*Για το εμπόρευμα είναι απαραίτητη προϋπόθεση να είναι αξία χρήσης, ενώ για την αξία χρήσης δέν έχει καμμία σημασία αν είναι εμπόρευμα ή όχι. Για την αξία χρήσης είναι αδιάφορος ο οικονομικός ορισμός, δηλαδή η αξία χρήσης σαν αξία χρήσης βρίσκεται έξω από την περιοχή που εξετάζει η Πολιτική Οικονομία. Στην περιοχή της Πολιτικής Οικονομίας μπαίνει μόνο εκεί όπου η ίδια (η αξία χρήσης) κάνει χρήση του ειδικού όρου. Αμεσα η αξία χρήσης είναι η υλική βάση, που πάνω σ' αυτή εκδηλώνεται μια ορισμένη σχέση, η ανταλλακτική αξία*"[104].

Με την προηγούμενη ανάλυσή μας, διευρύναμε τη χρησιμοποίηση αυτής της παρατήρησης του Μαρξ για το συνολικό προϊόν της αναπαραγωγής, δείχνοντας ότι η σε αξίες χρήσης εκφρασμένη μορφή του κοινωνικού προϊόντος Ισ′ + Πμ′ +υ′ αποτελεί το περιεχόμενο, την υλική βάση, εκδήλωσης της μορφής $\begin{matrix} \text{Ισ+μ+υ} \\ \text{IIσ+μ+υ} \end{matrix}$

Μόνο που δεν μπορεί να υπάρχει μια γραμμική συναγωγή της μορφής από την άλλη, αλλά μια διαλεκτική προσέγγιση που ξεκινά από την εσωτερική αντίθεση του εμπορεύματος ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία. Αυτή η μετατροπή του περιεχομένου Ισ′ +Πμ′ +υ′, σε μορφή, σχετίζεται με την σταδιακή εξασφάλιση των μορφών του ιδιωτικού κεφαλαίου, αλλά και του σχήματος αναπαραγωγής τους $\begin{matrix} \text{Ισ+μ+υ} \\ \text{IIσ+μ+υ} \end{matrix}$ και αναδεικνύει το παραγωγικό κεφάλαιο σαν άμεσο κοινωνικό κεφάλαιο.

ΤΟ ΑΤΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤΗ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Για την εξέταση της σχέσης του ατομικού με το κοινωνικό κεφάλαιο στο Τόμο ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"* και για να προσδιορίσουμε ορισμένα ζητήματα που αφορούν το συναγωνισμό και τη διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, πρέπει να επισημάνουμε τα εξής:

(α) Την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας σε συνδυασμό με την οικονομία στη παραγωγή και τη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου. Πρόκειται για σχέσεις που οδηγούν στη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου με την ανάπτυξη των ειδικά καπιταλιστικών μεθόδων.

(β) Στη σχέση της ανόδου της παραγωγικότητας της εργασίας και της αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.

(γ) Στη δυνατότητα μετακίνησης του κεφαλαίου ανάμεσα στις σφαίρες παραγωγής.

(δ) Την ύπαρξη του κεφαλαίου στη γενική του μορφή σαν χρηματικό κεφάλαιο για να μπορεί να λειτουργεί η προηγούμενη διαδικασία.

(ε) Στην εμφάνιση της μετοχικής εταιρείας, σαν μορφής που συμβαδίζει με την εξέλιξη του κεφαλαίου και ανταποκρίνεται στην εσωτερική φύση του.

Εξετάζοντας το ατομικό κεφάλαιο στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"*, δώσαμε ιδιαίτερη έμφαση στις εξελίξεις των διαδικασιών εργασίας των ατομικών κεφαλαίων, διαχωριζομένων μεταξύ τους από την ανταλλαγή, και στην τάση μετατροπής τους σε κοινωνικά συνδυασμένες διαδικασίες εργασίας, που βασίζονται στην ανάπτυξη της συνεργασίας. Σ'αυτή την ανάπτυξη της συνεργασίας στηρίζεται και η οικονομία στη χρήση σταθερού κεφαλαίου. *"Όλη αυτή η οικονομία, που προκύπτει από τη συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και από τη μαζική τους χρησιμοποίηση, προϋποθέτει όμως σαν ουσιαστικό όρο τη συγκέντρωση και τη συνεργασία των εργατών, δηλαδή τον κοινωνικό συνδυασμό της εργασίας. Επομένως προκύπτει από τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας"*[105]. Στο βαθμό που παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα όπως επισημάναμε στην εξέταση του ατομικού κεφαλαίου στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"* αποτελεί προϋπόθεση για την εξαγωγή σχετικής υπεραξίας, στον Τόμο ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"* αποτελεί προϋπόθεση για την οικονομία στη χρήση σταθερού κεφαλαίου.

Θα πρέπει όμως να κάνουμε διάκριση μεταξύ δύο διαφορετικών εννοιών που χρησιμοποιεί ο Μαρξ: οικονομία στην παραγωγή σταθερού κεφαλαίου και οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου. Και οι δύο έννοιες είναι συνυφασμένες με την παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα και με την ανάπτυξη των ειδικά καπιταλιστικών μεθόδων.

Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας υπό αυτές τις συνθήκες επιτρέπει τη

μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας για την παραγωγή μέσων παραγωγής.

Η ανάπτυξη της παραγωγικότητας στον κλάδο παραγωγής των μέσων παραγωγής *"εμφανίζεται σαν όρος μείωσης της αξίας και επομένως του κόστους των μέσων παραγωγής σε άλλους κλάδους"*[106]. Αυτό ανεβάζει το ποσοστό κέρδους των τελευταίων.

Πρόκειται για όφελος όλων των σφαιρών της παραγωγής, που αποτελεί αποτέλεσμα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Στο βαθμό που η ωφέλεια αυτή διαχέεται σε όλες τις σφαίρες της παραγωγής σαν αποτέλεσμα της ανόδου της παραγωγικότητας στις σφαίρες παραγωγής ειδών παραγωγής, τότε αναφερόμαστε σε οικονομία στη παραγωγή σταθερού κεφαλαίου.

Διαφορετική έννοια είναι η οικονομία στη χρησιμοποίησή του σταθερού κεφαλαίου. Με τη συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και τη συγκέντρωση και συνεργασία των εργατών σε μεγάλη κλίμακα οι εγκαταστάσεις, τα κτίρια, οι μηχανές, τα στοιχεία δηλ. που αποτελούν το σταθερό κεφάλαιο, κοστίζουν στον κεφαλαιοκράτη σχετικά φτηνότερα απ' ότι αν τα χρησιμοποιούσε σε μικρή κλίμακα. Πρόκειται για μια οικονομία που προκύπτει από τη χρήση σε μεγάλη κλίμακα καθεαυτή, δηλαδή για μια οικονομία στη χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου. Ενώ στην προηγούμενη περίπτωση η οικονομία προκύπτει από την ανάπτυξη της παραγωγικότητας, σε άλλους κλάδους, στη περίπτωση αυτή η οικονομία προκύπτει από τη *"συνεργασία και από την κοινωνική μορφή της εργασίας μέσα στα πλαίσια του ίδιου καθορισμένου κλάδου παραγωγής"*[107]. Και οι δύο τύποι οικονομίας είναι προϊόντα της ανάπτυξης της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας. Ομως, με μια βασική διαφορά: Η οικονομία στην παραγωγή σταθερού κεφαλαίου εκφράζει αυτή την ανάπτυξη σε σχέση με το σταθερό κεφάλαιο εκφράζει αυτή την ανάπτυξη σε σχέση με το σταθερό κεφάλαιο σε μέγεθος αξιακό: Η ανάπτυξη της παραγωγικότητας μειώνει τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο για την παραγωγή του σταθερού κεφαλαίου δηλαδή την αξία του. Η οικονομία στη χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου εκφράζει αυτή την ανάπτυξη σε σχέση με το σταθερό κεφάλαιο σαν υλικό μέγεθος αξιών χρήσης.

Οι δύο αυτοί τύποι οικονομίας σχετίζονται με την έκφραση του κεφαλαίου σε αξιακούς όρους και σε όρους αξιών χρήσης, δηλαδή, με την αξιακή και τη τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου. Η διαδικασία της κοινής χρησιμοποίησης των μέσων παραγωγής στη φυσική τους μορφή από τον συλλογικό εργάτη κάνει φθηνότερο το σταθερό κεφάλαιο για τον κεφαλαιοκράτη.

Πρόκειται για τάση συνυφασμένη με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και την αύξουσα αποξένωση του συλλογικού εργάτη από τη γνώση και τον έλεγχο πάνω σ' αυτές. Η ανάπτυξη αυτή φέρνει και τη μεγαλύτερη ακόμα συγκέντρωση κεφαλαίου και εργασιακής δύναμης υπό τον έλεγχο του ίδιου κεφαλαιοκράτη.

Το κεφάλαιο έχει την τάση να κάνει οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφα-

λαίου όπως ακριβώς κάνει οικονομία και στη χρησιμοποίηση ζωντανής εργασίας. *"Οπως το κεφάλαιο έχει την τάση όταν χρησιμοποιεί άμεσα τη ζωντανή εργασία να την περιορίζει στην αναγκαία εργασία και, εκμεταλλευόμενο τις κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας, να συντομεύει πάντα την αναγκαία για την παραγωγή ενός προϊόντος εργασία, να κάνει οικονομία, επομένως, όσο είναι δυνατόν στην άμεση χρησιμοποιούμενη ζωντανή εργασία, έτσι έχει και την τάση να χρησιμοποιεί αυτή την εργασία, που έχει αναχθεί ως το αναγκαίο της μέρος, κάτω από τους πιο οικονομικούς όρους, δηλαδή να περιορίζει στο δυνατό ελάχιστο όριο την αξία του χρησιμοποιούμενου σταθερού κεφαλαίου"*[108].

Αυτή η τάση του κεφαλαίου για οικονομία στη χρήση όχι μόνο ζωντανής εργασίας, αλλά και σταθερού κεφαλαίου μετριάζει την αυξητική τάση της τεχνικής σύνθεσής του, όπως μετριάζει και την αυξητική τάση της αξιακής του σύνθεσης.

Ενώ επομένως η οικονομία στην παραγωγή σταθερού κεφαλαίου, επιδρά πτωτικά στην αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου, η οικονομία στη χρησιμοποίηση επιδρά πτωτικά στην αξιακή και στην τεχνική του σύνθεση.

Το φτήναμα αυτό προϋποθέτει τη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου. Συμβαδίζει με την αύξηση των μέσων παραγωγής στη φυσική τους μορφή σε σχέση με τη ζωντανή εργασία που απασχολούν, όμως το γεγονός ότι από τη συγκέντρωση των μέσων παραγωγής σε φυσική μορφή προκύπτει οικονομία στη χρήση τους, συνεπάγεται ότι η αναγκαία αύξηση των σε φυσική μορφή μέσων παραγωγής που προκαλεί η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας αντισταθμίζεται από την ίδια την διαδικασία συγκέντρωσης, και με τον τρόπο αυτό επηρεάζεται και η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου. Η σχέση ανάμεσα στην τεχνική και την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου δίνεται από τον Μαρξ ως εξής: *"Πρέπει να δούμε την σύνθεση του κεφαλαίου από δύο πλευρές. Από την πλευρά της αξίας καθορίζεται από την αναλογία που το κεφάλαιο χωρίζεται σε σταθερό κεφάλαιο, ή αξία των μέσων παραγωγής και σε μεταβλητό κεφάλαιο,ή αξία της εργατικής δύναμης, συνολικό άθροισμα των μισθών της εργασίας. Από την υλική του πλευρά, έτσι όπως λειτουργεί στο προτσές της παραγωγής, κάθε κεφάλαιο χωρίζεται σε μέσα παραγωγής και σε ζωντανή εργατική δύναμη η σύνθεση αυτού του κεφαλαίου καθορίζεται από τη σχέση ανάμεσα στη μάζα των χρησιμοποιουμένων μέσων παραγωγής, από τη μια μεριά, και στην απαιτούμενη για τη χρησιμοποίησή τους ποιότητα της εργασίας από την άλλη. Την πρώτη την ονομάζω αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου και τη δεύτερη τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου. Ανάμεσα στις δύο υπάρχει στενή αλληλοσχέση. Για να εκφράσω αυτή την αλληλοσχέση, ονομάζω την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου, στο βαθμό που καθορίζεται από την τεχνική του σύνθεση και αντανακλάει τις αλλαγές της: οργανική σύνθεση του κεφαλαίου"*[109].

Η αξιακή σύνθεση είναι λοιπόν, η σε αξίες εκφρασμένη διάκριση του σταθερού και

μεταβλητού κεφαλαίου, ενώ η τεχνική σύνθεση είναι τα σε αξίες χρήσης εκφρασμένα μέσα παραγωγής και η ζωντανή εργατική δύναμη, ή αλλιώς, η ποσότητα της υλοποιημένης στα μέσα παραγωγής εργασίας και μια καθορισμένη ποσότητα ζωντανής εργασίας. Η σχέση ανάμεσα στην αξιακή και τη τεχνική σχέση του κεφαλαίου, είναι αντίστοιχη της σχέσης ανάμεσα στην αξία χρήσης και την αξία. *"Η σχέση αυτή συγκροτεί τη τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου και αποτελεί την καθεαυτό βάση της εργατικής τους σύνθεσης"*[110].

Σύμφωνα με τον Μαρξ η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας έχει σαν αποτέλεσμα την αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου και μάλιστα σε μεγαλύτερη αναλογία σε σχέση με την παραγωγικότητα. Στις *"Θεωρίες για την Υπεραξία"* ο Μαρξ δίνει μια πρώτη σχέση ανάμεσα στην παραγωγικότητα και την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου. *"Με την οργανική σύνθεση του παραγωγικού κεφαλαίου. Μ' αυτήν εννοούμε την τεχνολογική σύνθεση. Για μια δοσμένη παραγωγική δύναμη εργασίας -που μπορεί να θεωρείται σταθερή, όσο καιρό δεν σημειώνεται μια αλλαγή- σε κάθε σφαίρα της παραγωγής είναι καθορισμένη, ως προς τα υλικά στοιχεία της, η ποσότητα της πρώτης ύλης και των μέσων δουλιάς, δηλαδή η ποσότητα του σταθερού κεφαλαίου που αντιστοιχεί σε μια ορισμένη ποσότητα ζωντανής εργασίας (πληρωμένης και μη πληρωμένης), δηλαδή σε μια ορισμένη ποσότητα των υλικών στοιχείων του μεταβλητού κεφαλαίου"*[111]. Εδώ, θεωρείται ότι οποιαδήποτε αλλαγή της παραγωγικότητας της εργασίας θα αλλάξει και την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου. Το ότι η σχετική μεταβολή της τεχνικής σύνθεσης είναι μεγαλύτερη από τη σχετική μεταβολή της παραγωγικότητας ο Μαρξ το αποδίδει με τον εξής τρόπο. *"...Δείξαμε πως με την πρόοδο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, η μάζα της αξίας, που πρέπει απλώς να αναπαραχθεί, να διατηρηθεί, με την άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας πληθαίνει και αυξάνει, ακόμα και όταν μένει αμετάβλητη η χρησιμοποιούμενη εργασία. Με την ανάπτυξη, όμως της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας αυξάνει ακόμα πιο πολύ η μάζα των παραγομένων αξιών χρήσης, ένα μέρος των οποίων αποτελούν τα μέσα παραγωγής. Και η πρόθετη εργασία που με την ιδιοποίησή της μπορεί να μετατραπεί ξανά σε κεφάλαιο, αυτό ο πρόθετος πλούτος, δεν εξαρτιέται από την αξία, αλλά από τη μάζα αυτών των μέσων παραγωγής..."*[112]. Ακόμα στο 14ο κεφάλαιο του Τόμου ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"* ο Μαρξ σημειώνει *"...οι διαδικασίες για την παραγωγή σχετικής υπεραξίας οδηγούν γενικά στο εξής: Από τη μια μεριά, στο να μετατρέπεται σε υπεραξία ένα όσο το δυνατό μεγαλύτερο μέρος μιας δοσμένης μάζας εργασίας, και, από την άλλη, στο να χρησιμοποιείται γενικά όσο το δυνατό λιγότερη εργασία σε σχέση με το προκαταβλημένο κεφάλαιο, έτσι που οι ίδιοι λόγοι, που επιτρέπουν το ανέβασμα του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας, απαγορεύουν την εκμετάλλευση της ίδιας με προηγούμενη ποσότητα εργασίας από το ίδιο συνολικό κεφάλαιο"*[113].

Από την μέχρι τώρα ανάλυση μας, έχουμε αντιστοιχήσει στην εσωτερική αντίθεση του

εμπορεύματος και τον διφυή χαρακτήρα της εργασίας, την αναπαραγωγή του κεφαλαίου σε φυσική μορφή και σε αξιακή μορφή. Δηλαδή στη συγκεκριμένη εργασία αντιστοιχεί η φυσική μορφή των μέσων παραγωγής και ειδών κατανάλωσης και στην αφηρημένη εργασία η αξιακή λειτουργική μορφή τους, δηλαδή σαν σύνολο (σ+μ+υ). Οσον αφορά τη συσσώρευση η πρώτη αντιστοιχεί επίσης στη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής και στη γωνιακή εργασία και η δεύτερη στην αξιακή τους μορφή. Από εδώ μπορούμε να δούμε τη σχέση ανάμεσα στους προηγούμενους παράγοντες και στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, στο βαθμό που στην πρώτη αντιστοιχεί η τεχνική σύνθεση και στη δεύτερη η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου. Με τα δεδομένα αυτά η σχέση ανάμεσα στη τεχνική σύνθεση, την αξιακή σύνθεση και την παραγωγικότητα της εργασίας διατυπώνεται ως εξής: "*...Το ίδιο λοιπόν σε αξία μεταβλητό κεφάλαιο βάζει σε κίνηση περισσότερη εργατική δύναμη, επομένως και περισσότερη εργασία. Το ίδιο σε αξία σταθερό κεφάλαιο παρασταίνεται με περισσότερα μέσα παραγωγής, δηλ. με περισσότερα μέσα εργασίας, υλικά εργασίας και βοηθητικές ύλες, παρέχει επομένως περισσότερα στοιχεία και για την παραγωγή προϊόντων και για την παραγωγή αξίας, δηλ. περισσότερα στοιχεία που απορροφούν εργασία. Γι' αυτό το λόγο όταν μένει ίδια ή ακόμα και όταν ελαττώνεται η αξία του πρόσθετου κεφαλαίου συντελείται επιταχυμένη συσσώρευση*"[114]. Προσθέτει ακόμα ότι: "*Η εργασία μεταβιβάζει στο προϊόν την αξία των μέσων παραγωγής, που καταναλώνει. Από την άλλη μεριά η αξία και η μάζα των μέσων παραγωγής που τα βάζει σε κίνηση μια δοσμένη ποσότητα εργασίας, αυξάνουν στην ίδια αναλογία που η εργασία γίνεται παραγωγικότερη. Επομένως, αν και η ίδια ποσότητα εργασίας προσθέτει πάντα στα προϊόντα της μόνο το ίδιο ποσό νέας αξίας, με την αναπτυσσόμενη παραγωγική δύναμη της εργασίας αυξάνει και η παλιά κεφαλαιακή αξία που μεταβιβάζεται ταυτόχρονα σ' αυτά*"[115]. Η με μια άλλη διατύπωση "*... όταν αυξάνει η παραγωγικότητα της εργασίας δεν αυξάνει μόνο ο όγκος των μέσων παραγωγής που καταναλώνει, μα πέφτει και η αξία τους σε σύγκριση με τον όγκο τους. Η αξία τους αυξάνει λοιπόν απόλυτα, όχι όμως στην ίδια αναλογία που αυξάνει ο όγκος τους. Γι' αυτό η αύξηση της διαφοράς ανάμεσα στο σταθερό και το μεταβλητό κεφάλαιο είναι πολύ μικρότερη από την αύξηση της διαφοράς ανάμεσα στη μάζα των μέσων παραγωγής, στα οποία μετατρέπεται στο σταθερό κεφάλαιο και στη μάζα της εργατικής δύναμης, στην οποία μετατρέπεται το μεταβλητό κεφάλαιο. Η πρώτη διαφορά αυξάνει όταν αυξάνει η δεύτερη, αλλά σε μικρότερο βαθμό*"[116]. Μπορούμε να συνοψίσουμε όλα τα προηγούμενα ως εξής: Η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας αυξάνει περισσότερο την τεχνική σύνθεση σε σχέση με την αξιακή σύνθεση[117].

Με τα δεδομένα αυτά διαδικασίες συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, μαζί με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, θα επιφέρουν αύξηση της τεχνικής και αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου. Και εφ' όσον η αύξηση της παραγωγικότητας

της εργασίας συνιστά την ιστορική αποστολή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η σε αξίες χρήσης εκφρασμένη σύνθεση του κεφαλαίου θα αυξάνεται και αυτή και θα επιφέρει προβλήματα στο ποσοστό κέρδους. Εφ' όσον αναφερόμαστε στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής στην εμπορευματική του μορφή, απαραίτητη προϋπόθεση για την εξίσωση των ποσοστών κέρδους των ατομικών κεφαλαίων, είναι η δυνατότητα ελεύθερης μετακίνησης ανάμεσα στις διάφορες σφαίρες παραγωγής.

Οι διάφορες σφαίρες παραγωγής είναι απόλυτα διακριτές μεταξύ τους, δηλαδή *"οι διάφορες σφαίρες παραγωγής σχετίζονται μεταξύ τους μέσα σε ορισμένα όρια, όπως σχετίζονται μεταξύ τους ξένες χώρες ή κομμουνιστικές κοινότητες"*[118]. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα, ότι όλη η υπεραξία που παράγεται μέσα σε μια σφαίρα πρέπει να συσσωρεύεται ή να καταναλώνεται σ' αυτήν, γεγονός που θέτει όρια στην επέκταση του κεφαλαίου.

Αυτό όμως έρχεται σε αντίθεση με την ίδια την έννοια του κεφαλαίου που έχει μια *"ατελείωτη και απεριόριστη τάση να ξεπερνά τα όρια του. Κάθε φραγμός είναι και πρέπει να είναι εμπόδιο γι' αυτό"*[119]. Το κεφάλαιο από την φύση του, είναι υποχρεωμένο να ξεπερνά όλα αυτά τα εμπόδια. *"Κάθε όριο εμφανίζεται σαν ένα εμπόδιο που πρέπει να υπερπηδηθεί"*[120]. Με την έννοια αυτή, το κεφάλαιο μετακινείται από τη μια σφαίρα παραγωγής στην άλλη επιδιώκοντας το υψηλότερο ποσοστό κέρδους, γεγονός που συμβιβάζεται με την εσωτερική φύση του κεφαλαίου. *"Ο μεμονωμένος καπιταλιστής ακολουθεί έτσι μόνο τον ενυπάρχοντα κανόνα και επόμενα την ηθική του κεφαλαίου να παράγει όσο το δυνατόν περισσότερη υπεραξία"*[121].

Επομένως, η εξίσωση του ποσοστού κέρδους ενυπάρχει στην έννοια του κεφαλαίου σαν αξιοποιούμενης αξίας και διαμορφώνεται μέσα από τον συναγωνισμό των κεφαλαίων. *"Η εξίσωση γίνεται μόνο από κεφάλαιο σε κεφάλαιο, γιατί μόνο το κεφάλαιο έχει τη δύναμη να επιβάλλει σ' ένα άλλο κεφάλαιο τους εσωτερικούς νόμους του κεφαλαίου"*[122]. Ο συναγωνισμός είναι η διαδικασία που συμβάλλει στην κατανομή της υπεραξίας που έχει παραχθεί από το κοινωνικό κεφάλαιο, στα ατομικά κεφάλαια, ξεπερνώντας όλα τα εμπόδια που αντιτίθενται σ' αυτή τη διαδικασία. *"Μόνιμη τάση των κεφαλαίων είναι να πραγματοποιούν με το συναγωνισμό αυτή την εξίσωση στη διανομή της υπεραξίας που έχει παραχθεί από το συνολικό κεφάλαιο και να υπερνικάνε όλα τα εμπόδια που μπαίνουν στην εξίσωση αυτή"*[123].

Η εξίσωση του ποσοστού κέρδους συνδέεται και με το βαθμό εξέλιξης της καπιταλιστικής κοινωνίας. Οσο πιο αναπτυγμένη είναι αυτή, τόσο η διαδικασία εξίσωσης προχωρά πιο ομαλά. *"Το κεφάλαιο πετυχαίνει τόσο περισσότερο αυτή την εξίσωση, όσο ανώτερη είναι η κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη σε μια δοσμένη εθνική κοινωνία, δηλαδή όσο περισσότερο οι συνθήκες της δοσμένης χώρας είναι προσαρμοσμένες στο κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Με την πρόοδο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής αναπτύσ-*

σονται και οι όροι της"[124].

Στο βαθμό που λειτουργεί αυτή η διαδικασία, απαραίτητος όρος είναι η ελεύθερη κίνηση του κεφαλαίου από τη μια σφαίρα στην άλλη, που προϋποθέτει την ύπαρξη του κεφαλαίου στη γενική του μορφή, δηλαδή σαν χρηματικό κεφάλαιο. "*Εξ' άλλου το χρηματικό κεφάλαιο (το κεφάλαιο στη χρηματαγορά) κατέχει πράγματι τη μορφή, με την οποία σαν κοινό για όλους στοιχείο, αδιάφορο για την ιδιαίτερη χρησιμοποίηση του, κατανέμεται ανάμεσα στις διάφορες σφαίρες, ανάμεσα στην τάξη των καπιταλιστών, ανάλογα με τις ανάγκες της παραγωγής της κάθε ξεχωριστής σφαίρας*"[125]. Εδώ, εξαφανίζονται όλες οι ιδιαίτερες μορφές που παίρνει το κεφάλαιο στις σφαίρες της παραγωγής ή της κυκλοφορίας και εμφανίζεται με τη μορφή με την οποία είναι αδιάφορο σχετικά με τον τρόπο της χρησιμοποίησής του.

Στη χρηματαγορά, το κεφάλαιο εμφανίζεται στην ολότητα του αντιτιθέμενο στα επιμέρους ατομικά κεφάλαια και εκδηλώνει την πραγματική του παρουσία σαν καθοριστικός παράγοντας της παραγωγής. "*Στη χρηματαγορά το κεφάλαιο εμφανίζεται στην ολότητα του, καθορίζει τις τιμές, την εργασία, ρυθμίζει την παραγωγή, με μια λέξη, αποτελεί την πηγή της παραγωγής*"[126].

Εδώ εμφανίζεται η ενοποίηση του κεφαλαίου, στη μορφή του χρηματικού κεφαλαίου, σαν απαραίτητη προϋπόθεση για την εξίσωση των ποσοστών κέρδους, μιας διαδικασίας που σχετίζεται με την ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος. "*Προϋποθέτει ακόμα την ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος, που συγκεντρώνει τη σκόρπια μάζα του διαθέσιμου κοινωνικού κεφαλαίου και το αντιπαραθέτει στους ξεχωριστούς κεφαλαιοκράτες*"[127]. Η ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος, διαμορφώνει μια νέα τάξη που διαμεσολαβεί τις συναλλαγές ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες. "*Αυτό όμως παίρνει τώρα τη μορφή, ότι ο τραπεζίτης, στον οποίο δανείζει χρήματα ένα μέρος των κεφαλαιοκρατών που αναπαράγουν, τα χρήματα αυτά με τη σειρά του τα δανείζει στο άλλο μέρος των κεφαλαιοκρατών που αναπαράγουν, οπότε ο τραπεζίτης εμφανίζεται σαν ευεργέτης και ταυτόχρονα ότι η διάθεση αυτού του κεφαλαίου περιέρχεται εντελώς στα χέρια των τραπεζιτών σαν πρόσωπα μεσάζοντα*"[128].

Με την άνοδο της κοινωνικοποίησης της παραγωγής, που απαιτεί χρησιμοποίηση κεφαλαίου σε μεγάλη κλίμακα, τα ατομικά χρηματικά κεφάλαια βρίσκονται σε δύσκολη θέση, αν δεν αποτελούν μέρος ενός ευρύτερου κεφαλαίου, γι' αυτό και η διαδικασία συγκεντροποίησης τους αποτελεί μια διέξοδο. Η διαδικασία σχηματισμού μονοπωλίων έχει ένα ακόμα, αποτέλεσμα. Αν το παραγωγικό κεφάλαιο μιας κοινωνίας αποτελείται από το σύνολο των ατομικών παραγωγικών κεφαλαίων, και επομένως το κοινωνικό χρηματικό κεφάλαιο ήταν ίσο με την αξία τους, με την διαδικασία συγκεντροποίησης, ένα μέρος του κοινωνικού κεφαλαίου γίνεται μονοπωλιακό παραγωγικό κεφάλαιο και η χρηματική μορφή

της ὑπαρξης του δεν εἰναι ἑνα ατομικὸ χρηματικὸ κεφάλαιο, αλλὰ ἑνα μετοχικὸ κεφάλαιο, ἑνα συλλογικὸ κεφάλαιο. Οι ποσοτικὲς διαφορὲς ἀναμεσα στις μορφὲς των ατομικῶν κεφαλαίων κάνει οποιαδήποτε μορφὴ συλλογικοὺ κεφαλαίου πιο αντιπροσωπευτικὴ του κοινωνικοὺ κεφαλαίου, σε σύγκριση με το ατομικὸ κεφάλαιο, και επομένως η οποιαδήποτε αντίθεση μεταξὺ τους αντανακλὰ την αντίθεση ανάμεσα στο ατομικὸ και κοινωνικὸ κεφάλαιο. Εχοντας εξετάσει τη δυνατότητα τεχνολογικῆς ενοποίησης των διαδικασιῶν εργασίας των ατομικῶν κεφαλαίων μετὰ απὸ την διαδικασία συγκεντροποίησης, παρατηροὺμε ὁτι η κοινωνικοποίηση των παραγωγικῶν κεφαλαίων μέσα στα πλαίσια ενὸς μονοπωλίου, είναι πιο αργὴ σε σχέση με τη συγκεντροποίηση του μονοπωλιακοὺ χρηματικοὺ κεφαλαίου. *"Εκτὸς απ' αυτὸ μαζὶ με την κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγὴ σχηματίζεται μια τελείως καινούργια δύναμη το πιστωτικὸ σύστημα, που στις αρχὲς του εισχωρεί λαθραία σαν μετριόφρων βοηθὸς της συσσώρευσης, προσελκύει με αόρατα νήματα στα χέρια ατομικῶν ἡ συνεταιρισμένων κεφαλαιοκρατῶν τα μεγαλύτερα ἡ μικρότερα χρηματικὰ ποσὰ που είναι σκόρπια πάνω στην επιφάνεια της κοινωνίας, γίνεται ὁμως σε λίγο ένα καινούργιο και τρομερὸ ὁπλο στη πάλη του συναγωνισμοὺ και τελικὰ μετατρέπεται σε ένα τεράστιο μηχανισμὸ για τη συγκεντροποίηση των κεφαλαίων"*[129]. Δηλαδὴ η διαδικασία τυπικῆς επίλυσης της αντίθεσης ανάμεσα στο ατομικὸ χρηματικὸ κεφάλαιο και το κοινωνικὸ χρηματικὸ κεφάλαιο ἡ με ἀλλα λόγια η διαδικασία μετατροπῆς του πρώτου στο δεύτερο γίνεται με γρηγορότερους ρυθμοὺς απὸ τον μετασχηματισμὸ του ατομικοὺ παραγωγικοὺ κεφαλαίου σε κοινωνικὸ παραγωγικὸ κεφάλαιο.

Γι' αυτὸ στη διαδικασία της παραγωγῆς, το κεφάλαιο φαίνεται να λειτουργεί σαν σύνολο ατομικῶν κεφαλαίων, σε αντίθεση με τη χρηματαγορὰ που ο τραπεζίτης εμφανίζεται σαν εκπρόσωπος του κοινωνικοὺ κεφαλαίου. *"Εδὼ προστίθεται το γεγονὸς, ὁτι με την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας το χρηματικὸ κεφάλαιο ολοένα και περισσότερο, εφ' ὁσον εμφανίζεται στην αγορά, εκπροσωπείται ὁχι απὸ τον ξεχωριστὸ κεφαλαιοκράτη, τον ιδιοκτήτη τούτου ἡ εκείνου του κλάσματος του κεφαλαίου που βρίσκεται στην αγορά, αλλὰ εμφανίζεται σαν συγκεντρωμένη, οργανωμένη μάζα που, εντελὼς διαφορετικὰ απὸ ὁτι γίνεται με την πραγματικὴ παραγωγὴ, βρίσκεται κάτω απὸ τον έλεγχο του τραπεζίτη που εκπροσωπεί το κοινωνικὸ κεφάλαιο"*[130]. Και η εκπροσώπηση αυτὴ του κοινωνικοὺ κεφαλαίου, λειτουργεί κάθε φορὰ που οι τραπεζίτες αντιμετωπίζουν τα ατομικὰ κεφάλαια που κινούνται στη σφαίρα της παραγωγῆς ἡ της κυκλοφορίας. *"Για να εκφραστούμε γενικά, η δουλιὰ του τραπεζίτη συνίσταται, προς την πλευρὰ αυτὴ, στη συγκέντρωση στο χέρι του κατὰ μεγάλες μάζες του διαθέσιμου για δανεισμὸ χρηματικοὺ κεφαλαίου, έτσι που στη θέση του ξεχωριστοὺ δανειστῆ χρήματος αντιμετωπίζουν οι τραπεζίτες τους βιομήχανους και έμπορους κεφαλαιοκράτες σαν εκπρόσωπο ὁλων των δανειστῶν χρήματος. Γίνονται οι γενικοὶ διαχειριστὲς του χρηματικοὺ κεφαλαίου"*[131].

Στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η μορφή του χρηματικού κεφαλαίου δεν είναι η τελική μορφή που μπορεί να πάρει το κεφάλαιο. Η ίδια η εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δημιουργεί την ανάγκη για μεγάλες μάζες κεφαλαίων, που προκύπτουν μέσα από τη διαδικάσια συγκεντροποίησης. *"Οι μάζες των κεφαλαίων, που συγκολήθηκαν με τη συγκεντροποίηση εν μια νυκτί, αναπαράγονται και πληθαίνουν όπως και τα άλλα κεφάλαια, μόνο που αναπαράγονται και πληθαίνουν πιο γρήγορα και μετατρέπονται έτσι σε νέους ισχυρούς μοχλούς της κοινωνικής συσσώρευσης"*[132]. Αυτή η απαλλοτρίωση των ατομικών κεφαλαίων μέσα από τη διαδικασία συγκεντροποίησης, έχει σαν αποτέλεσμα την εμφάνιση μιας νέας μορφής ύπαρξης του κεφαλαίου, το μετοχικό κεφάλαιο. *"Αυτή η απαλλοτρίωση γίνεται σε ένα όλο και μεγαλύτερο βαθμό στην πίστη. Και η ακραία μορφή στην οποία προχωρά αυτή η απαλλοτρίωση, αλλά η οποία, την ίδια στιγμή αποτελεί την τελική εμφάνιση του κεφαλαίου στην αντιστοιχούσα μορφή του, είναι το μετοχικό κεφάλαιο"*[133].

Ο μετασχηματισμός του ατομικού κεφαλαίου σε μετοχικό κεφάλαιο αντιπροσωπεύει μια καθαρά ποσοτική διαδικασία, δηλαδή μια αύξηση της κλίμακας παραγωγής που ελέγχεται από το ατομικό κεφάλαιο. Η ανάπτυξη της μορφής του μετοχικού κεφαλαίου δεν επιφέρει ποιοτικές αλλαγές στον χαρακτήρα της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής, γιατί είτε αναφερόμαστε σε ατομικό κεφάλαιο, είτε σε μετοχικό (σε μονοπωλιακή ή όχι μορφή) και στις δύο περιπτώσεις τα παραγωγικά κεφάλαια εξακολουθούν να έχουν αξιακές μορφές ύπαρξης, δηλαδή εμπορευματικές και χρηματικές μορφές, και η σχέση μεταξύ τους πραγματοποιείται με τη μορφή της ανταλλαγής. Για τον λόγο αυτό, ακόμα και η αντίθεση της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής ανάμεσα στη δυνατότητα σχεδιασμού μέσα στα πλαίσια του ατομικού κεφαλαίου και στην αναρχία της καπιταλιστικής παραγωγής δεν μεταβάλλεται ποιοτικά. Στην πραγματικότητα μετατρέπεται σε μια αντίθεση ανάμεσα στο σχεδιασμό μέσα στα πλαίσια ενός μονοπωλιακού κεφαλαίου, και στην απουσία συνειδητού ελέγχου μέσα στα πλαίσια του κοινωνικού κεφαλαίου. Και εδώ φαίνεται, ξανά, η αντίθεση ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο, γιατί το κεφάλαιο, είτε υπο ατομική, είτε υπό συλλογική ιδιοκτησία αποτελεί ένα προϊόν του κοινωνικού κεφαλαίου.

Σύμφωνα με τη λογική του Μαρξ, η μετοχική εταιρεία συμβαδίζει με την εξέλιξη του κεφαλαίου και ανταποκρίνεται στην εσωτερική φύση του. Για πρώτη φορά, στα πλαίσια της παρατηρείται ο διαχωρισμός της λειτουργίας από την ιδιοκτησία του κεφαλαίου γεγονός που δημιουργεί νέες ταξικές ισορροπίες μέσα στα πλαίσια της τάξης των κεφαλαιοκρατών. *"Στις μετοχικές εταιρείες η λειτουργία είναι χωρισμένη από την ιδιοκτησία του κεφαλαίου, επομένως και η εργασία είναι εντελώς χωρισμένη από την ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και στην υπερεργασία. Αυτό είναι αποτέλεσμα της ανώτατης ανάπτυξης της κεφα-*

λαιοκρατικής παραγωγής"[134]. Η ταύτιση της ιδιοκτησίας και της λειτουργίας του κεφαλαίου σε ένα πρόσωπο αρχίζει να ξεπερνιέται και η λειτουργία του κεφαλαίου, περνά σε διαφορετικά πρόσωπα: "*...ένα μεγάλο μέρος του κοινωνικού κεφαλαίου χρησιμοποιείται από τους ιδιοκτήτες του, που γι' αυτό ρίχνονται στην επιχείρηση εντελώς διαφορετικά από τον ιδιοκτήτη που, όσο καιρό δρα ο ίδιος, υπολογίζει με φόρο τα όρια του ατομικού του κεφαλαίου*"[135]. Ο στόχος είναι η αξιοποίηση του κεφαλαίου, που με βάση τον αντιφατικό χαρακτήρα της καπιταλιστικής παραγωγής, επιτρέπει μόνο ως ένα σημείο τη συνύπαρξη σε ένα πρόσωπο των λειτουργιών της ιδιοκτησίας και της διαχείρησης του κεφαλαίου. Ενώ μέχρι τώρα απέναντι στον απλό, ιδιοκτήτη του κεφαλαίου, δηλαδή του κεφαλαιοκράτη του χρήματος, υπήρχε ο ενεργός κεφαλαιοκράτης της διαδικασίας παραγωγής ή κυκλοφορίας, με την ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος αυτό το χρηματικό κεφάλαιο παίρνει κοινωνικό χαρακτήρα και δεν το διαχειρίζονται οι άμεσοι ιδιοκτήτες τους. Παράλληλα και ο ενεργός κεφαλαιοκράτης υποκαθίσταται από τους διευθυντές, που δεν κατέχουν κεφάλαιο, αλλά εκτληρούν όλες τις λειτουργίες που ασκούσε προηγούμενα ο ίδιος. "*...από την άλλη μεριά, ο απλός διευθυντής που δεν κατέχει υπο κανένα τίτλο το κεφάλαιο, ούτε δανεικό ούτε με άλλο τρόπο, εκπληρώνει όλες τις πραγματικές λειτουργίες που υπάγονται στον ενεργό κεφαλαιοκράτη σαν τέτοιο -έτσι παραμένει μόνο ο λειτουργός και εξαφανίζεται ο κεφαλαιοκράτης από το προτσές της παραγωγής σαν περιττό πρόσωπο*"[136].

Η εποπτεία και η διεύθυνση αποτελούν μορφές εργασίας που υπάρχουν σε όλους τους τρόπους παραγωγής, επομένως και στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, είναι απαραίτητες για την επιβίωση του στο βαθμό που συνδέονται με τη διαδικασία παραγωγής. "*Η δουλιά της εποπτείας και της διεύθυνσης εφ' όσον προκύπτει απ' τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα της κοινωνίας, από την κυριαρχία του κεφαλαίου πάνω στην εργασία και που γι' αυτό είναι κοινή με το κεφαλαιοκρατικό τρόπο παράλληλα σε όλους τους άλλους τρόπους παραγωγής, οι οποίοι βασίζονται στην ταξική αντίθεση, η δουλιά αυτή είναι και στο καπιταλιστικό σύστημα άμεσα και αδιαχώριστα δεμένη με τις παραγωγικές λειτουργίες, που κάθε συνδυασμένη κοινωνική εργασία επιβάλλει στα ξεχωριστά άτομα σαν ιδιαίτερη εργασία*"[137]. Η ίδια η καπιταλιστική παραγωγή οδήγησε στο διαχωρισμό της εργασίας της εποπτείας από την ιδιοκτησία του κεφαλαίου, και γι' αυτό είναι άσκοπο την εργασία της εποπτείας να την κάνει ο ίδιος ο κεφαλαιοκράτης, που σαν λειτουργός της παραγωγής γίνεται περιττός.

Το κεφάλαιο κάτω από αυτές τις συνθήκες, λαμβάνει την ιδανικότερη μορφή του, στο βαθμό που έχει επιτευχθεί συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και της εργατικής δύναμης, μέσα από τις διαδικασίες που προαναφέραμε. Το κεφάλαιο "*...παίρνει εδώ άμεσα τη μορφή κοινωνικού κεφαλαίου (κεφαλαίου άμεσα συνεταιρισμένων ατόμων) σε αντίθεση προς το ατομικό κεφάλαιο και οι επιχειρήσεις του εμφανίζονται σαν εταιρικές επιχειρήσεις σε*

αντίθεση προς τις ατομικές επιχειρήσεις. Πρόκειται για τη κατάργηση του κεφαλαίου σαν ατομικής ιδιοκτησίας μέσα στα πλαίσια του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής"[138].

Αυτή η αναφορά του Μαρξ για κατάργηση του κεφαλαίου σαν ατομικής ιδιοκτησίας μέσα στα πλαίσια του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δεν διευκρινίζει επακριβώς και τα όρια αυτής της διαδικασίας. Αν δηλαδή πολλές, τέτοιας μορφής επιχειρήσεις, συμβιβάζονται με αυτή καθεαυτή την έννοια του κεφαλαίου. Στο βαθμό που διατηρείται, η έννοια της ξεχωριστής ιδιοκτησίας, έστω και στη νέα της μορφή, θα εξακολουθεί να αποτελεί εμπόδιο για την ελεύθερη μετακίνηση του κεφαλαίου στις διάφορες σφαίρες παραγωγής και επομένως για την εξίσωση των ποσοστών κέρδους. Γιατί μόνο στη βάση της διαδικασίας εξίσωσης των ποσοστών κέρδους το κάθε ατομικό κεφάλαιο *"...πρέπει να θεωρείται σαν ένα απλό κομμάτι του συνολικού κεφαλαίου και ο κάθε κεφαλαιοκράτης πράγματι σαν μέτοχος της συνολικής επιχείρησης,ο οποίος ανάλογα με το μέγεθος του μεριδίου του στο συνολικό κεφάλαιο, συμμετέχει στο συνολικό κέρδος"*[139]. Οι κεφαλαιοκράτες των διαφόρων σφαιρών παραγωγής δεν εισπράττουν την υπεραξία, άρα και το κέρδος, που έχει παραχθεί στη δικιά τους σφαίρα παραγωγής, αλλά το κέρδος που αναλογεί στο αντίστοιχο υποπολλαπλάσιο του συνολικού κεφαλαίου κατά την εξίσου κατανομή της συνολικής υπεραξίας που έχει παραχθεί. *"Οι διάφοροι κεφαλαιοκράτες φέρονται εδώ, οσον αφορά το κέρδος, σαν απλοί μέτοχοι μιας μετοχικής εταιρείας...και γι' αυτό τα μερίδια αυτά διαφέρουν μεταξύ τους, σύμφωνα με το μέγεθος του κεφαλαίου που έβαλε ο καθένας στη συνολική επιχείρηση, δηλαδή, σύμφωνα με τη συμμετοχή του στη συνολική επιχείρηση σύμφωνα με τον αριθμό των μετοχών που έχει"*[140].

Η διαδικασία αυτή είναι, μόνο ως προς τη μια διάσταση της οικονομική. Ως προς την άλλη διάσταση της είναι κοινωνική, γιατί μόνο μέσα από αυτή ο μεμονωμένος κεφαλαιοκράτης κατανοεί την κοινωνική του ισχύ. *"Με τη μορφή αυτή το κεφάλαιο αποκτά συνείδηση ότι είναι μια κοινωνική δύναμη, στην οποία ο κάθε κεφαλαιοκράτης συμμετέχει ανάλογα με το μερίδιο του στο συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο"*[141]. Στην περίπτωση αυτή, μπορούμε να διακρίνουμε και τα όρια αυτής της διαδικασίας. Αν το κεφάλαιο οδηγηθεί στην ενοποίηση με τη μορφή της μετοχικής εταιρείας, και αν υποθέσουμε ότι αυτή η διαδικασία προσεγγίζει το υψηλότερο σημείο της, τότε όλο το παραγωγικό κεφάλαιο της κοινωνίας θα λειτουργεί σαν μια μετοχική εταιρεία, της οποίας οι μεμονωμένοι κεφαλαιοκράτες θα δικαιούνται ένα μέρος του εισοδήματος ανάλογο με τη συνεισφορά τους στο συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο. Το κεφάλαιο αυτό θα λειτουργεί στα πλαίσια της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής, γιατί ακόμα και αν έχει επιλύθει η αντίθεση ανάμεσα στο ατομικό χρηματικό κεφάλαιο και στο κοινωνικό χρηματικό κεφάλαιο, θα εξακολουθεί το παραγωγικό κεφάλαιο να παραμένει μη κοινωνικοποιημένο.

Από την προηγούμενη ανάλυση, μπορούμε να σημειώσουμε δύο σημαντικά ζητήματα. Μέσα στα πλαίσια του συναγωνισμού, η τάση για ενοποίηση του κεφαλαίου συνδέεται με δύο διαδικασίες:

α) Τη δημιουργία της μετοχικής εταιρείας, που αντανακλά κατ' αρχήν την ανάγκη των ατομικών κεφαλαίων για εξεύρεση πόρων που είναι απαραίτητοι για την επέκταση τους.

β) Τη κίνηση του κεφαλαίου στις διάφορες σφαίρες παραγωγής, για την εξασφάλιση μεγαλύτερου ποσοστού κέρδους.

Επομένως, το κεφάλαιο, που πάντα είναι ενιαίο στην ουσία, σταδιακά μεταβάλλεται σε τέτοιο και στη μορφή, μέσα από τη διαδικασία συναγωνισμού των ατομικών κεφαλαίων. *"Κυρίως το μετοχικό κεφάλαιο, η μορφή μέσα από την οποία το κεφάλαιο έχει λειτουργήσει προς τη τελική του μορφή, στην οποία είναι κεφάλαιο όχι μόνο καθεαυτό, στην ουσία του, αλλά στην οποία εμφανίζεται με τη μορφή του σαν κοινωνική δύναμη και προϊόν"*[142].

Εξετάσαμε, προηγουμένως, τη σχέση ανάμεσα στην άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας, την αξιακή σύνθεση και τη τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, σε συνδυασμό με τη διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης. Ολα τα παραπάνω συντελούν στο να μην κινούνται με τον ίδιο ρυθμό η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και η αύξηση και συγκεντροποίηση του συνολικού κεφαλαίου της κοινωνίας. *"Η αύξηση του κεφαλαίου, δηλαδή η συσσώρευση του κεφαλαίου συμπεριλαβαίνει τη μείωση του ποσοστού του κέρδους μόνον, εφ' όσον με την αύξηση αυτή παρουσιάζονται οι αλλαγές στη σχέση ανάμεσα στα οργανικά συστατικά μέρη του κεφαλαίου που εξετάσαμε πιο πάνω. Ωστόσο, παρά τις διαρκείς καθημερινές ανατροπές στις μεθόδους παραγωγής, εξακολουθεί πότε τούτο και πότε το άλλο μεγαλύτερο ή μικρότερο μέρος του συνολικού κεφαλαίου για ορισμένα χρονικά διαστήματα να συσσωρεύει πάνω στη βάση μια δοσμένης μέσης σχέσης ανάμεσα στα συστατικά αυτά μέρη, έτσι που μαζί με την αύξηση αυτού του μέρους να μη προκύπτει μια οργανική αλλαγή, επομένως να μη προκύπτουν ούτε οι αιτίες της πτώσης του ποσοστού του κέρδους. Αυτή η συνεχής μεγένθυση του κεφαλαίου, επομένως και διεύρυνση της παραγωγής πάνω στη βάση της παλιάς μεθόδου της παραγωγής, που προχωρεί ήσυχα, ενώ παράλληλα εισάγονται ήδη οι νέες μέθοδοι, αποτελεί πάλι μια αιτία, γιατί το ποσοστο κέρδους δεν πέφτει στον ίδιο βαθμό που αυξάνει το συνολικό κεφάλαιο της κοινωνίας"*[143]. Στο βαθμό που θα συνεχίσει να αυξάνει το κοινωνικό κεφάλαιο, σε συνδυασμό με τη διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης θα εξελίσσεται και η μορφή της μετοχικής εταιρείας. Αναφερθήκαμε στη μετατροπή που μπορεί να προκαλέσει η εμφάνιση της μετοχικής εταιρείας, του ατομικού χρηματικού κεφαλαίου σε κοινωνικό χρηματικό κεφάλαιο, την οποία την χαρακτηρίσαμε ποσοτική. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε ότι αυτή η ποσοτική αλλαγή προετοιμάζει το έδαφος και της αντίστοιχης

ποιοτικής. Γιατί μέσα στα πλαίσια αυτού του τρόπου παραγωγής που χαρακτηρίζεται από την υστέρηση της κοινωνικοποίησης των ατομικών παραγωγικών κεφαλαίων σε σύκριση με τα αντίστοιχα χρηματικά, είναι προφανές ότι ο συνασπισμένος κεφαλαιοκράτης θα αναζήτησει μια αναδιοργάνωση της παραγωγής, που θα μειώσει το κόστος του κεφαλαίου σε συλλογικό επίπεδο -ή ακόμα και σε κοινωνικό, αν μιλάμε για τα όρια της συγκεντροποίησης- και θα αυξήσει την αξία της κάθε συμμετοχής. Αυτή θα είναι η απαρχή της διαδικασίας κοινωνικοποίησης του παραγωγικού κεφαλαίου, που θα μετατρέψει και το κοινωνικό κεφάλαιο σε άμεσο κοινωνικό κεφάλαιο, με άμεση τεχνολογική ενοποίηση των ατομικών διαδικασιών εργασίας, δηλαδή σε κεφάλαιο του οποίου η παραγωγή θα είναι άμεσα κοινωνική.

Στα πλαίσια αυτού του μετασχηματισμού των ατομικών παραγωγικών κεφαλαίων σε κοινωνικό παραγωγικό κεφάλαιο, θα εξαλειφθεί και η ανταλλαγή ανάμεσα στα ατομικά εμπορευματικά κεφάλαια και θα αντικατασταθεί από την διανομή των προϊόντων σε φυσική μορφή, δηλαδή αξιών χρήσης σε καπιταλιστική μορφή. Και αυτό αποτελεί τη πραγματική επίλυση της αντίθεσης ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο.

Παράλληλα θα πρέπει να εξετάσουμε και τις μεταβολές στις μορφές της ατομικής καπιταλιστικής ιδιοκτησίας. Στο βαθμό που λειτουργεί το κοινωνικό κεφάλαιο στην άμεση του μορφή και απορροφά όλα τα ατομικά παραγωγικά κεφάλαια έχει τη δυνατότητα να μετατρέψει την αναρχία της καπιταλιστικής παραγωγής στο αντίθετο της, αφού το βασικό αίτιο των κρίσεων βρίσκεται στην αντίθεση ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο[144]. Πρέπει ακόμα να επισημάνουμε τη διαφορά ανάμεσα στην κοινωνική παραγωγή που διαμεσολαβείται από την ανταλλαγή, στην οποία στηρίζεται το ατομικό κεφάλαιο και στην άμεση κοινωνική παραγωγή στην οποία στηρίζεται το κοινωνικό κεφάλαιο. Ο Μαρξ μιλώντας για *"την κατάργηση του κεφαλαίου σαν ατομικής, ιδιοκτησίας στα πλαίσια του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής"*, θεωρεί ότι το κεφάλαιο αυτό, καθεαυτό *"βασίζεται σε κοινωνικό τρόπο παραγωγής"*[145], μια έννοια που πρέπει να προσεγγισθεί προσεκτικότερα, ιδιαίτερα αν λάβει κανείς υπ' όψιν ότι ο Μαρξ πίστευε ότι οι αλλαγές αυτές θα συνοδεύονται και από αλλαγές στη μορφή. *"Είναι η κατάργηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής μέσα στα πλαίσια του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, και γι' αυτό είναι μια αυτοαναιρούμενη αντίφαση, που πριν απ' όλα παρουσιάζεται σαν απλό μεταβατικό σημείο προς μια νέα μορφή παραγωγής. Σαν τέτοια αντίφαση παρουσιάζεται επίσης στην εμφάνιση"*[146].

Κατ' αρχήν να διευκρινήσουμε ότι με δεδομένη τη σχέση ατομικού και κοινωνικού κεφαλαίου όπως την παρουσιάζει ο Μαρξ στους τρείς τόμους του *"Κεφαλαίου"* ή την σχέση του *"κεφαλαίου γενικά"* και των *"πολλών κεφαλαίων"* που χρησιμοποιούσε στα *"Grundrisse"*, είναι φανερό ότι και το ατομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο βασίζονται σε κοινωνικό τρόπο

παραγωγής, το μεν πρώτο διαμεσολαβημένο, το δε δεύτερο άμεσο (μεσολαβημένη κοινωνική παραγωγή -άμεση κοινωνική παραγωγή, με τη δεύτερη να αποτελεί το περιεχόμενο της πρώτης). Ενα άλλο σημείο που πρέπει να διευκρινήσουμε είναι η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας και η μετατροπή της σε κοινωνική, που είναι τυπικά σωστή αν αντιτάξουμε στο ατομικό το κοινωνικό. Στο βαθμό, όμως, που εξετάζουμε τη μορφή της μετοχικής εταιρείας, τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά, γιατί το ερώτημα που ανακύπτει είναι το πως ο Μαρξ μετασχηματίζει το παραγωγικό κεφάλαιο της μετοχικής εταιρείας σε κοινωνικό παραγωγικό κεφάλαιο. Αυτό που διαφαίνεται εδώ είναι ότι η ατομική ιδιοκτησία δεν μετατρέπεται σε κοινωνική ιδιοκτησία, αλλά σε ιδιοκτησία *"άμεσα συνεταιρισμένων ατόμων"*. Μόνο στο βαθμό που η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου προσεγγίσει το έσχατο όριο της, δηλαδή τη μοναδική επιχείρηση, όπως γνωρίζουμε από τον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"*, η συλλογική ιδιοκτησία μπορεί να μετατραπεί σε κοινωνική ιδιοκτησία. Δηλαδή μόνο όταν τα μέσα παραγωγής εμφανισθούν σαν ατομική ιδιοκτησία με τη μορφή του κοινωνικού κεφαλαίου στην περίπτωση του μετοχικού κεφαλαίου τότε θα εμφανίσουν σαν περιεχόμενο τους την κοινωνική ιδιοκτήσια. Αυτό που διαφαίνεται στον Μαρξ είναι ότι το ατομικό κεφάλαιο σαν μορφή ύπαρξης του κοινωνικού κεφαλαίου, αντικαθίσταται από το μετοχικό κεφάλαιο, το παραγωγικό κεφάλαιο του οποίου στο βαθμό που αντιπροσωπεύει κοινωνικοποιημένη παραγωγή προσεγγίζει το άμεσο κοινωνικό κεφάλαιο που αποτελεί το περιεχόμενο του μετοχικού κεφαλαίου. Αν το περιεχόμενο του μετοχικού κεφαλαίου πάρει τη θέση της μορφής, τότε αυτό εξαφανίζεται και αναδεικνύεται η κοινωνική επιχείρηση και το άμεσο κοινωνικό κεφάλαιο. Αυτές είναι οι αλλαγές στην εμφάνιση που επισημαίνει ο Μαρξ στην νέα μορφή παραγωγής, πάντα μέσα στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

(1) K. Marx "Grundrisse" op.cit. 28,378

(2) Κ. Μαρξ "Θεωρίες για την Υπεραξία" op. cit. II 121

(3) Κ. Μαρξ "Κεφάλαιο" op.cit. I 331

(4) "Κεφάλαιο" III 334

(5) "Grundrisse" 29.39, 28.475, 28.480, 28.341, 29.38

(6) "Κεφάλαιο" III 458

(7) ibid III.39

(8) ibid III.62

(9) ibid III.251

(10) "Θεωρίες για την Υπεραξία" III 568

(11) "Κεφάλαιο" III 936,248

(12) ibid III.1057-1058

(13) ibid I.209

(14) ibid I.197

(15) ibid I. 648

(16) Κ. Μαρξ "Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής" op.cit. 123-124

(17) "Θεωρίες για την Υπεραξία" III 357

(18) "Κεφάλαιο" I 649

(19) "Κεφάλαιο" III 332

(20) ibid I.221

(21) ibid I.651

(22) ibid I.183-184

(23) "Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής", 52

(24) ibid 54

(25) ibid 51

(26) "Κεφάλαιο" I 193-197

(27) ibid I.208

(28) ibid I.208

(29) "Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής", 100-101

(30) ibid 104

(31) "Κεφάλαιο" I 246

(32) ibid I.241

(33) ibid I.538

(34) "Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής", 105

(35) ibid 105

(36) ibid I.329-330

(37) ibid I.60,356,54

(38) ibid I.60

(39) ibid I.526

(40) ibid I.221

(41) ibid I.425

(42) ibid I.577

(43) Η παραπομπή αυτή είναι από μια παράγραφο που υπήρχε στις τρείς πρώτες γερμανικές εκδόσεις του *"Κεφαλαίου"* αλλά δεν περιλαμβάνεται στη τέταρτη έκδοση, και κατά συνέπεια στην ελληνική μετάφραση που γίνεται με βάση αυτή. K. Marx "Capital" Vol I p.778 Penguin, Harmondsworth 1976.

(44) "Κεφάλαιο" I 648

(45) ibid I.625

(46) "Θεωρίες για την Υπεραξία" III 247

(47) "Κεφάλαιο" I 408

(48) ibid III.332,328,315-316

(49) ibid I.408

(50) ibid I.350,360-363

(51) ibid I.372

(52) "Θεωρίες για την Υπεραξία" III 247

(53) "Κεφάλαιο" III 554-555

(54) "Θεωρίες για την Υπεραξία" III 360-361

(55) "Κεφάλαιο" I 739, "Αποτέλεσμα της άμεση διαδικασίας παραγωγής" 227-228

(56) ibid I.598

(57) ibid I.599

(58) "Θεωρίες για την Υπεραξία" III 361

(59) ibid III.361

(60) "Grundrisse" 28.421,"Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής" 221,222

(61) "Κεφάλαιο" I 649

(62) ibid I.787

(63) ibid I.649

(64) ibid I.650

(65) ibid II.368

(66) ibid II.428-429

(67) ibid II.432-433

(68) ibid II.430,449

(69) ibid II.430

(70) ibid II.425-426

(71) ibid II.426

(72) ibid II.426

(73) ibid II.428

(74) ibid II.431

(75) ibid II.431

(76) ibid II.426-427

(77) ibid II.427

(78) ibid II.433

(79) ibid III.787-788

(80) ibid I.228-229

(81) ibid II.382

(82) ibid II.378

(83) ibid II.379-380

(84) ibid II.377

(85) ibid II.439

(86) ibid II.439

(87) ibid II.366

(88) ibid II.366

(89) ibid II.368

(90) ibid II.367

(91) ibid II.362

(92) ibid II.408

(93) ibid II.439

(94) ibid II.440

(95) ibid II.440-441

(96) ibid II.447

(97) ibid II.368

(98) ibid III.1033-1034

(99) ibid III.1037-1038

(100) ibid II.432

(101) ibid III.1032, "Αποτελέσματα της άμεσης δράσης παραγωγής" 146

(102) ibid III.1033, "Θεωρίες για την Υπεραξία" I 227-229, I 231-236, II 637-641

(103) "Θεωρίες για την Υπεραξία" III 288, II 569

(104) "Συμβολή στη Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας" op.cit.30

(105) "Κεφάλαιο" III 107

(106) ibid III.109, "Θεωρίες για την Υπεραξία" III 249-255

(107) ibid III.111

(108) ibid III.116

(109) ibid I.633, III.183-184

(110) ibid I.183

(111) "Θεωρίες για την Υπεραξία" ΙΙΙ.435-436

(112) "Κεφάλαιο" ΙΙΙ.275-276

(113) ibid ΙΙΙ.294

(114) ibid I.626

(115) ibid I.627

(116) ibid I.646

(117) ibid ΙΙΙ.274, "Θεωρίες για την Υπεραξία" ΙΙΙ 435-439

(118) ibid ΙΙΙ 224

(119) "Grundrisse" 28.259

(120) ibid 28.335

(121) "Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής" 146

(122) "Θεωρίες για την Υπεραξία" ΙΙ.106

(123) "Κεφάλαιο" ΙΙΙ 936

(124) ibid ΙΙΙ.248

(125) "Θεωρίες για την Υπεραξία" ΙΙΙ 530

(126) "Grundrisse" 28.206

(127) "Κεφάλαιο" ΙΙΙ 248

(128) ibid ΙΙΙ.636

(129) ibid I.649

(130) ibid IV.465

(131) ibid ΙΙΙ.507

(132) ibid I.651

(133) "Grundrisse" 29.48

(134) "Κεφάλαιο" ΙΙΙ.551

(135) ibid ΙΙΙ.556

(136) ibid ΙΙΙ.490

(137) ibid ΙΙΙ.487-488

(138) ibid ΙΙΙ.550

(139) ibid ΙΙΙ.264

(140) ibid ΙΙΙ.200

(141) ibid ΙΙΙ.247

(142) "Grundrisse" 28.454

(143) "Κεφάλαιο" ΙV 332-333

(144) ibid ΙΙΙ 279-284, 326-328

(145) ibid ΙΙΙ 550

(146) ibid ΙΙΙ 553

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

ΟΙ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΜΑΡΞ ΑΠΟΨΕΙΣ ΠΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΤΗ ΣΥΓΚΕΝΤΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΠΑ ΤΗΝ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα σχήματα αναπαραγωγής του Μαρξ έχουν χρησιμοποιηθεί, κατά καιρούς, με διαφορετικούς τρόπους. Αρκετοί τα έχουν χρησιμοποιήσει στη διαμόρφωση μιας θεωρίας για την κρίση, ή για τη δημιουργία ενός πλαισίου ερμηνείας του ιμπεριαλισμού, ή ακόμα και στη δημιουργία μοντέλων ισορροπίας του καπιταλισμού.

Στην πραγματικότητα, τα σχήματα αναπαραγωγής μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τέτοιου είδους έρευνες, μόνο κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις, που συνδυάζουν και άλλες πτυχές της θεωρίας του Μάρξ και που βέβαια δεν βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο αφαίρεσης. Στο επίπεδο αφαίρεσης που κινούνται τα σχήματα αναπαραγωγής, δεν δείχνουν τίποτα περισσότερο από τις δυνατότητες λειτουργίας του καπιταλισμού και τα όρια αυτά της λειτουργίας σε συνδυασμό με τις δυνητικές μορφές εξέλιξής του.

Η διαλεκτική εξέταση των σχημάτων αναπαραγωγής μας δείχνει ότι ενώ η εμπορευματική παραγωγή έχει ένα άναρχο χαρακτήρα, το καπιταλιστικό σύστημα μπορεί να αναπαράγεται και να διευρύνεται μέσα από μια απαραίτητη διαίρεση του προϊόντος ανάμεσα σε μέσα παραγωγής και είδη συντήρησης. Η αναπαραγωγή αυτή δεν μπορεί να είναι ομαλή, αλλά διακόπτεται σε διαφορετικά σημεία και για διαφορετικούς λόγους, είτε περιοδικά, είτε έκτακτα. Για τον λόγο αυτό τα σχήματα αναπαραγωγής, μας δίνουν και τις απαραίτητες προϋποθέσεις υπέρβασης αυτών των εκτάκτων ή περιοδικών διακοπών, αποκαλύπτοντας τους όρους και τις δυνατότητες μεγαλύτερου σχεδιασμού του συστήματος.

Η ανάπτυξη των σχημάτων αναπαραγωγής με την μορφή που ανταποκρίνεται στα πλαίσια του εμπορευματικού καπιταλισμού, υποδηλώνει ότι οι σχέσεις ανταλλαγής ανάμεσα στις υποδιαιρέσεις I και II, δεν εξασφαλίζουν μια σχέση ισορροπίας, αλλά ενδοτομεακούς περιορισμούς που είναι απαραίτητοι για την ίδια την αναπαραγωγή. Επομένως, τα σχήματα αναπαραγωγής δεν αναπαριστούν ένα μοντέλο ισορροπίας, αφού αυτή η ισορροπία δεν εξασφαλίζεται με βάση τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά δείχνουν τις δυνατότητες βιωσιμότητας της καπιταλιστικής οικονομίας, στο βαθμό που μπορεί να εξασφαλίζει την ισορροπία της. Αυτή η εξασφάλιση της ισορροπίας δεν είναι δεδομένη και καθορίζεται κάθε φορά από τη σχέση ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο, η

οποία στο επίπεδο αφαίρεσης που βρισκόμαστε, δεν έχει ένα συγκεκριμένο θεσμικό χαρακτήρα. Παράλληλα ο Μάρξ εξετάζοντας τις τάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου στους Τόμους Ι και ΙΙ του *"Κεφαλαίου"*, παραθέτει τις δυνατότητες επίτευξης καλύτερων συνθηκών ισορροπίας της οικονομίας, αναιρώντας όμως τις ισχύουσες μορφές λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος.

Στα σχήματα αναπαραγωγής, όλες οι οικονομικές κατηγορίες είναι εκφρασμένες σε αξίες στο βαθμό που η μεθοδολογική συγκρότηση του *"Κεφαλαίου"* δεν περιλαμβάνει ακόμα την εξέταση της αγοράς. Οι αξιακές κατηγορίες δεν σχετίζονται με διαφοροποιήσεις στη τεχνική και για τον λόγο αυτόν, η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου θεωρείται σταθερή στα σχήματα αναπαραγωγής. Ταυτόχρονα, η εξέταση της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας γίνεται υπό την προϋπόθεση ότι η εργασία αυτή ανταστοιχεί στην κάλυψη της συνολικής κοινωνικής ζήτησης και επομένως, η εργασία που δεν πραγματοποιείται ξοδεύεται με άλλους τρόπους δεν αποτελεί μέρος της διαμορφώνουσας την αξία εργασίας. Οι αξιακές κατηγορίες συνεπάγονται μια ισορροπία και δεν μπορεί να εμφανισθεί μη πραγματοποιημένη αξία μέσα στα σχήματα αναπαραγωγής, δηλαδή δεν μπορεί να εξεταστεί το ζήτημα της πραγματοποίησης με αξιακές κατηγορίες. Εφ' όσον, λοιπόν, τα σχήματα αναπαραγωγής συγκροτούνται με αξιακές κατηγορίες, συνεπάγονται και ισορροπία και γι' αυτό δεν μπορούν να αποδώσουν περιπτώσεις ανισορροπίας, δυσαναλογίας και υποκατανάλωσης. Οποιαδήποτε μεταβολή των όρων συγκρότησης των σχημάτων αναπαραγωγής, θα επιφέρει, οπωσδήποτε και ανισορροπία που θα οφείλεται στο εκάστοτε μεταβαλλόμενο μέγεθος, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι τα σχήματα αναπαραγωγής μπορούν να ερμηνεύσουν τα αίτια των μεταβολών αυτών, ούτε να συμπεριλάβουν όλους τους αντισταθμιστικούς παράγοντες που θα συντελέσουν στην επαναφορά της ισορροπίας.

Εξετάζοντας τη διαδικασία αναπαραγωγής στις προηγούμενες ενότητες, αναφερθήκαμε στο ότι, κατ' αρχήν, αναπαράγει τις σχέσεις κεφαλαίου και εργασίας ταυτόχρονα με την αναπαραγωγή της τάξης των εργατών και της τάξης των κεφαλαιοκρατών. Τα σχήματα αναπαραγωγής, όμως, δεν μπορούν να αποδώσουν με πληρότητα την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, στο βαθμό που προϋποθέτουν ότι για τη λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας υπάρχει πάντα επαρκής εργατική δύναμη στην εμπορευματική της μορφή και επομένως αντιμετωπίζουν την αναπαραγωγή της μόνο μέσα από την αναπαραγωγή ειδών κατανάλωσης. Το ίδιο ισχύει και για την αναπαραγωγή του παγίου κεφαλαίου, και για τον λόγο αυτό, τα σχήματα αναπαραγωγής δεν αποτελούν μια επαρκή βάση για τη θεμελίωση μιας θεωρίας για τη κρίση.

Τα σχήματα αναπαραγωγής, απλά, δείχνουν ότι ο καπιταλισμός μπορεί να εκπληρώσει τους βασικούς τεχνικούς περιορισμούς που είναι κοινοί σε όλους τους τρόπους παραγωγής, δηλαδή ότι τα μέσα παραγωγής και τα είδη κατανάλωσης πρέπει να παράγονται

σε καθορισμένες αναλογίες για να αναπαράγεται η κοινωνία. Η εξέταση των σχημάτων αναπαραγωγής στο τέλος του Τόμου ΙΙ του *"Κεφαλαίου"*, χωρίς δηλαδή να περιλαμβάνονται στην ανάλυση τους η αντικατάσταση του παγίου κεφαλαίου, ο νόμος του υπερπληθυσμού, η αγοραία τιμή, η γαιοπρόσοδος και ο τόκος, δείχνουν την πρόθεση του Μάρξ να μην αποδώσει στα σχήματα αυτά ιδιότητες που δεν έχουν, δηλαδή ότι μπορούν να περιλάβουν τη συνολική λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Θα παραθέσουμε στις επόμενες ενότητες μια σειρά απόψεων για την διαδικασία και τα σχήματα της αναπαραγωγής που αναπτύχθηκαν στο μαρξιστικό ρεύμα σκέψης. Η παράθεση αυτή αφορά, κατά κύριο λόγο τη μεθοδολογία που σχετίζεται με τα σχήματα της αναπαραγωγής και όχι τόσο, τη λεπτομερή ανάλυση των μοντέλων συσσώρευσης που προτείνονται. Θα προηγηθεί η ιστορική διαμάχη για την αναπαραγωγή που εμφανίσθηκε πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ακολουθούν οι διάφορες μαρξιστικές απόψεις που θίγουν επιμέρους ζητήματα της αναπαραγωγής, οι απόψεις που σχετίζονται με τη μεθοδολογία της αναπαραγωγής, οι απόψεις που αντιμετωπίζουν την αναπαραγωγή σε σχέση με την κευνσιανή προβληματική και τα διάφορα μοντέλα που προτείνονται και έχουν βάση τους τα σχήματα της αναπαραγωγής.

2. Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΓΙΑ ΤΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Ο Λένιν στα πρώτα κείμενά του χρησιμοποιεί τα σχήματα της αναπαραγωγής για να τεκμηριώσει τη θέση του για τη δυνατότητα εφαρμογής της θεωρίας του Μάρξ στη Ρωσία. Υποστήριξε, ότι ο καπιταλισμός δημιουργεί ένα κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, που ο ίδιος διαμορφώνει μια επαρκή αγορά. Ο Λένιν στρέφει τη προσοχή του στο ότι τα σχήματα της αναπαραγωγής δεν περιλαμβάνουν το νόμο της αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Αν η παράμετρος αυτή εισαχθεί στα σχήματα της αναπαραγωγής, τότε τα προβλήματα της υποκατανάλωσης, της έλλειψης αγορών κ.λπ., φαίνεται να επιλύονται. Αυτό βέβαια, δεν σημαίνει ότι το σύστημα απαλλάσεται από κρίσεις, αλλά ότι περιορίζονται οι πιθανότητες εμφάνισης κρίσεων αυτού του τύπου.[1]

Ο Λένιν έχει κάνει και ορισμένες προσπάθειες ερμηνείας του εθνικού εισοδήματος, ασκώντας κριτική στις απόψεις του Sismondi και του Α. Σμίθ, για το ότι *"αυτό που είναι κεφάλαιο για τον έναν γίνεται εισόδημα για τον άλλον"*. Ο Λένιν κατανοεί ότι η φράση αυτή διατυπώνει, μόνο, τη δυσκολία, αλλά δεν την επιλύει. *"Η λύση βρίσκεται στο ότι, κατά την εξέταση αυτού του ζητήματος από κοινωνική άποψη, δεν μπορούμε πια να μιλάμε για προϊόντα γενικά, χωρίς να παίρνουμε υπόψη την υλική τους μορφή.. Από κοινωνική άποψη όμως η ανταλλαγή αυτή δεν μπορεί πια να υπονοείται: δεν μπορούμε να πούμε ότι όλη η τάξη των κεφαλαιοκρατών, που παράγουν μηχανές, σίδερο κ.λπ. τα πουλάει και έτσι τα πραγματοποιεί. Το ζήτημα εδώ είναι πώς ακριβώς γίνεται η πραγματοποίηση, δηλαδή η αναπλήρωση όλων των μερών του κοινωνικού προϊόντος. Για το λόγο αυτό, στο συλλογισμό για το κοινωνικό κεφάλαιο και το κοινωνικό εισόδημα - ή πράγμα που είναι το ίδιο, για την πραγματοποίηση του προϊόντος στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία - αφετηρία πρέπει να είναι ο χωρισμός του κοινωνικού προϊόντος σε δύο τελείως διαφορετικά είδη: στα μέσα παραγωγής και στα είδη κατανάλωσης. Τα πρώτα μπορούν να καταναλωθούν μόνο παραγωγικά, το δεύτερο μόνο ατομικά".*[2]

Παρόλο που ο Λένιν κατανοεί την αναγκαιότητα της διάκρισης ανάμεσα στην αξιακή και τη φυσική μορφή του κοινωνικού προϊόντος, αυτό δεν αποτελεί και λύση για το πρόβλημα του εισοδήματος και του κεφαλαίου. Οπως έχουμε ήδη καταδείξει, η λύση του προβλήματος υπάρχει στον Τόμο ΙΙ του *"Κεφαλαίου"* και δεν βασίζεται μόνο στη διαίρεση του κοινωνικού προϊόντος σε δύο διαφορετικές κατηγορίες, αλλά και στη διατύπωση των σχέσεων ανάμεσα στη φυσική και την αξιακή μορφή αυτών των κατηγοριών.

Συνοψίζοντας τις προηγούμενες αναλύσεις του ο Λένιν καταλήγει σε μια σειρά συμπεράσματα που αφορούν την αναπαραγωγή και τις κρίσεις: α) Απορρίπτει την θεωρία ότι ο καπιταλισμός χρειάζεται μια εξωτερική αγορά για να αναπτυχθεί.[3] β) Απορρίπτει τη

θεωρία ότι ο καπιταλισμός είναι τελείως ανεξάρτητος από την κατανάλωση.[4] Εφ' όσον η υποδιαίρεση παραγωγής μέσων παραγωγής, μπορεί και πρέπει να αναπτύσσεται γρηγορότερα από την υποδιαίρεση ειδών κατανάλωσης, αυτό δεν σημαίνει ότι η παραγωγή μέσων παραγωγής μπορεί να αναπτύσσεται τελείως ανεξάρτητα από την παραγωγή ειδών κατανάλωσης και χωρίς καμιά σύνδεση με αυτήν.[5] γ) Οι κρίσεις βασίζονται στην αναρχία της παραγωγής, δηλαδή η τελευταία αποτελεί τη βάση του ανταγωνισμού ανάμεσα στην παραγωγή και την ατομική κατανάλωση. Η θέση αυτή δεν σημαίνει αποδοχή μιας αντίληψης της κρίσης σαν υποκαταναλωτικής[6] αλλά αναδεικνύει τη βασική αντίφαση ανάμεσα στην άναρχη ατομική ιδιοποίηση κάτω από συνθήκες κοινωνικής παραγωγής[7].

Θα πρέπει να παρατηρήσουμε, σχετικά με τις απόψεις του Λένιν, ότι είναι ο πρώτος που εισάγει παραμέτρους στα σχήματα της αναπαραγωγής - στην προκείμενη περίπτωσή της, άνοδο της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου - που ο ίδιος ο Μάρξ είχε αποφύγει να επιχειρήσει. Και αυτό γιατί ο Μάρξ διαμόρφωσε τη θεωρία της αναπαραγωγής, μέσα σε ένα καθορισμένο μεθοδολογικό πλαίσιο, ενώ ο Λένιν χρησιμοποίησε τα τροποποιημένα σχήματα της αναπαραγωγής, για να αποδείξει τις θέσεις του. Αυτός ο τρόπος χρησιμοποίησης των σχημάτων της αναπαραγωγής, συνεχίσθηκε σε ολόκληρη την περίοδο μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, από όλους σχεδόν τους μαρξιστές συγγραφείς με ταυτόχρονη παράβλεψη των μεθολογικών προϋποθέσεων που είχε θέσει ο Μάρξ.

Ο ίδιος τρόπος χρησιμοποίησης των σχημάτων της αναπαραγωγής εμφανίζεται και στη Ρ. Λούξεμπουργκ στην προσπάθειά της να απορρίψει τη δυνατότητα του καπιταλισμού να συσσωρεύει χωρίς μια εξωτερική αγορά. Εδώ όμως, έχουμε μια διαφορετική χρησιμοποίηση των σχημάτων της αναπαραγωγής στο βαθμό που η Ρ. Λούξεμπουργκ θεωρούσε ότι η χρησιμοποίησή τους στη Ρωσική διαμάχη είχε ενισχύσει μια θεωρία της δυσαναλογικής παραγωγής. Ακριβέστερα, η Ρ. Λούξεμπουργκ δεν χρησιμοποιεί τα σχήματα της αναπαραγωγής αλλά επιτίθεται στο αφηρημένο χαρακτήρα τους.

Η Ρ. Λούξεμπουργκ θέτει δύο μεθοδολογικά ερωτήματα που αποτελούν τη βάση της κριτικής της. (α) Η συνολική διαδικασία της οικονομίας θα πρέπει να εξετασθεί από την πλευρά του ατομικού ή από τη πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου; (β) Αν υιοθετηθεί η δεύτερη εκδοχή η μέθοδος αυτή συμβιβάζεται με την αφαίρεση μιας κοινωνίας που αποτελείται αποκλειστικά από κεφαλαιοκράτες και εργάτες;

Η Ρ. Λούξεμπουργκ απαντά στο πρώτο ερώτημα απορρίπτοντας το ατομικό κεφάλαιο σαν βάση εξέτασης της συνολικής διαδικασίας κίνησης της οικονομίας. Θεωρεί ότι το ατομικό κεφάλαιο αποτελεί μόνο μια εξωτερική μορφή που κινείται στην επιφάνεια της οικονομίας, κάτω από την οποία βρίσκεται το σύνολο των ατομικών κεφαλαίων, δηλαδή το κοινωνικό κεφάλαιο.

Το ατομικό κεφάλαιο δεν μπορεί να αποτελεί αφετηρία ανάλυσης, παρά μόνο για την

χυδαία οικονομία που αναζητεί την ουσία των καταστάσεων μόνο στα επιφαινόμενα.[8] Η οπτική του Μάρξ είναι αυτή του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως αναπτύσσεται στο Τόμο ΙΙ του *"Κεφαλαίου"*. Η Ρ. Λούξεμπουργκ θεωρεί ότι για τον Μάρξ το κοινωνικό κεφάλαιο είναι ένα πραγματικό οικονομικό μέγεθος που εκφράζεται μέσα από το συνολικό καπιταλιστικό κέρδος και τη δύναμή του, η δε κίνησή του καθορίζει τις ορατές κινήσεις των ατομικών κεφαλαίων.[9] Το πρόβλημα για τη Ρ. Λούξεμπουργκ, συνίσταται στο ότι ο Μάρξ κινείται μέσα στα πλαίσια μιας θεωρητικής αφαίρεσης της καπιταλιστικής κοινωνίας σε όλους τους Τόμους του Κεφαλαίου, γεγονός που καθιστά δύσκολη την προσέγγιση της αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Σύμφωνα με την άποψή της, για τη διατύπωση μιας θεωρίας για τη συσσώρευση. Θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψη η συγκεκριμένη πραγματικότητα της καπιταλιστικής κοινωνίας, και η ιστορική της διάσταση και όχι η αντιμετώπισή της με την αφηρημένη μεθοδολογία του ατομικού κεφαλαίου που εφαρμόζει ο Μάρξ στο Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"*.[10] Ασκώντας κριτική στη Ρ. Λούξεμπουργκ, για τα ζητήματα μεθοδολογίας, ο Rosdolsky θεωρεί ότι η βασική αδυναμία της άποψής της, είναι αυτή της κατανόησης της διάκρισης ανάμεσα στο *"κεφάλαιο γενικά"* και τα *"πολλά κεφάλαια"*, που αντιστοιχεί στους Τόμους Ι και ΙΙ και στον Τόμο ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"*. Ο ίδιος θεωρεί ότι κάτω από την έννοια του *"κεφαλαίου γενικά"* περιλαμβάνεται και το ατομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο και μάλιστα σε πολλά σημεία του Τόμου Ι αντιπαρατίθεται η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου σ' αυτή του ατομικού Κεφαλαίου.[11] Κατά τον Rosdolsky, ο Μάρξ δεν σκόπευε μέσα από τα σχήματα αναπαραγωγής να αναπαραστήσει την πραγματική ιστορική ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας και για τον λόγο αυτό έκανε αφαίρεση όλων των παραγόντων που επηρεάζουν αυτή την εξέλιξη. Και ακριβώς στη μη κατανόηση αυτής της μεθοδολογίας, βασίζεται το λάθος της Ρ. Λούξεμπουργκ να βρίσκει αντιφάσεις ανάμεσα στους Τόμους ΙΙ και ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"*.[12] Για τον Rosdolsky η διαδικασία αναπαραγωγής του κοινωνικού Κεφαλαίου προϋποθέτει για την παρουσίασή της μόνο την ύπαρξη σχέσεων ανταλλαγής ανάμεσα στις δύο υποδιαιρέσεις της κοινωνικής παραγωγής και όχι τον συναγωνισμό στην πραγματική του έννοια.[13]

Κατ' αρχήν, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η Ρ. Λούξεμπουργκ θέτει σωστά το ερώτημα της σχέσης του ατομικού ή του κοινωνικού κεφαλαίου με την παρουσίαση της διαδικασίας αναπαραγωγής. Απορρίπτει τη δυνατότητα παρουσίασης της αναπαραγωγής με βάση το ατομικό κεφάλαιο και αναζητεί τη σχέση του τελευταίου με το κοινωνικό κεφάλαιο, γεγονός που δεν ισχύει για τον Rosdolsky ο οποίος δεν μπορεί να προσδιορίσει τη σχέση του ατομικού και του κοινωνικού κεφαλαίου - παρά μόνο παραθετικά - μέσα από την έννοια του *"κεφαλαίου γενικά"*.[14] Αν και η ίδια θεωρεί ότι η αναπαραγωγή πρέπει να εξετάζεται από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου, η ανάλυσή της στο ζήτημα αυτό παραμένει ανεπαρκής. Το πρόβλημα της θεώρησης της καπιταλιστικής κοινωνίας σαν απαρτιζομένης αποκλειστικά από

κεφαλαιοκράτες και εργάτες συνδέεται με ζητήματα μεθοδολογίας στο *"Κεφάλαιο"*. Είναι προφανές, ότι στο επίπεδο αφαίρεσης που έχουν συγκροτηθεί οι Τόμοι Ι και ΙΙ του *"Κεφαλαίου"* προϋποτίθεται αυτός ο ταξικός διπολισμός, γεγονός που δεν ισχύει για τον Τόμο ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"*. Επομένως η Ρ. Λούξεμπουργκ, παραβλέποντας αυτές τις μεθοδο-λογικές προϋποθέσεις, διατυπώνει ένα ερώτημα το οποίο έχει ήδη απαντηθεί από τον Μάρξ μέσα από τον τρόπο συγκρότησης της σχέσης ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο, και στους τρεις Τόμους του *"Κεφαλαίου"*. Αυτό που παραμένει από το ερώτημα που θέτει η Ρ. Λούξεμπουργκ είναι, ή ότι τα σχήματα αναπαραγωγής όπως συγκροτούνται και στο σημείο του *"Κεφαλαίου"* που παρουσιάζονται έχουν μόνο μια περιορισμένη δυνατότητα αναπαράστασης της καπιταλιστικής κοινωνίας, ή ότι μια εξέταση της τελευταίας στις πραγματικές της διαστάσεις θα μας παρέπεμπε στον Τόμο ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"* οι θεωρητικές παραδοχές του οποίου, θα μας επέβαλαν μια αναπροσαρμογή των σχημάτων αναπαραγωγής.

Η κριτική που ασκεί ο Rosdolsky στη Ρ. Λούξεμπουργκ, δηλαδή ότι δεν καταλαβαίνει τη βασική μεθοδολογική διάκριση ανάμεσα στο *"κεφάλαιο γενικά"* και στα *"πολλά κεφάλαια"*, ενώ σε ορισμένα στοιχεία της είναι σωστή, εντούτοις δεν απαντά με πληρότητα σε όλα τα ερωτήματα που έχουν τεθεί και κυρίως στο ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στο ατομικό και στο κοινωνικό κεφάλαιο.

Εξετάζοντας το κοινωνικό κεφάλαιο η Ρ. Λούξεμπουργκ αντιλαμβάνεται ότι αλλάζει ολόκληρη η οπτική της αναπαραγωγής αφού βρισκόμαστε πια μπροστά σε μια νέα κατάσταση. *"Εδώ αναφερόμαστε σε υλικές καταστάσεις παρά σε καθαρές αξιακές σχέσεις. Τώρα μας ενδιαφέρει η μορφή - χρήσης του συνολικού κοινωνικού προϊόντος."*[15] Ενώ ο ατομικός κεφαλαιοκράτης δεν ενδιαφέρεται για το είδος του εμπορεύματος που παράγει στο βαθμό που εξασφαλίζει αγοραστές για αυτό, ο *"συλλογικός κεφαλαιοκράτης"* ενδιαφέρεται για τη σύνθεση του συνολικού προϊόντος του που πρέπει να εμπεριέχει μέσα παραγωγής, είδη κατανάλωσης για τους εργάτες, και είδη πολυτελείας για τον ίδιο. Η Ρ. Λούξεμπουργκ παρουσιάζει με σαφήνεια την ασυμφωνία που υπάρχει ανάμεσα στις αξιακές μορφές και στις αξίες χρήσης στην αναπαραγωγή του ατομικού κεφαλαίου και τις μεταβολές που υπάρχουν όταν εξετάζεται το κοινωνικό κεφάλαιο. *"Στο σημείο αυτό βρισκόμαστε πάλι μπροστά σε διακριτές διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στον ατομικό και στον συλλογικό κεφαλαιοκράτη.*

Ο τρόπος με τον οποίο ο πρώτος αναπαράγει πάντα το σταθερό και μεταβλητό του κεφάλαιο όπως και την υπεραξία είναι τέτοιος, που όλα τα τρία μέρη περιλαμβάνονται στην ίδια υλική μορφή μέσα στο ομογενές του προϊόν και αυτή η υλική μορφή ακόμα περισσότερο, είναι απολύτως αντίστοιχη, που όλα τα τρία μέρη περιλαμβάνονται στην ίδια υλική μορφή μέσα στο ομογενές του προϊόν, και μπορεί να

έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά στη περίπτωση του κάθε ατομικού κεφαλαιοκράτη. Ο συλλογικός κεφαλαιοκράτης, από τη πλευρά του, αναπαράγει κάθε αξιακό στοιχείο του ετήσιου προϊόντος που σε μια διαφορετική υλική μορφή, το σ σαν μέσο παραγωγής, το μ σαν είδη κατανάλωσης για τους εργάτες και το ν σαν είδη κατανάλωσης για τους κεφαλαιοκράτες."[16]

Η ανάλυση, όμως, σταματά σ' αυτό το σημείο γιατί η Ρ. Λούξεμπουργκ δεν κατανοεί τη σχέση μορφής και περιεχομένου, που υπάρχει στη διαδικασία αναπαραγωγής ούτε και τις σχέσεις ανάμεσα στο παραγωγικό κεφάλαιο και τις λειτουργικές αξιακές μορφές του χρηματικού και του εμπορευματικού κεφαλαίου. Αυτό γίνεται σαφέστερο στην εξέταση της αντικειμενικής κοινωνικής ισχύος των σχημάτων αναπαραγωγής, για τις διάφορες μορφές των κοινωνιών, αναφερόμενη σε μια κεφαλαιοκρατική και σε μια σχεδιασμένη οικονομία, αφού δεν μπορεί να παρουσιάσει τις μορφές που θα έχει η αναπαραγωγή στα πλαίσια της τελευταίας. Με άλλα λόγια δεν μπορεί να διακρίνει στο έργο του Μάρξ τον τύπο Ισ + Π(μ + υ) και να προσδιορίσει τη διαλεκτική σχέση του με τη μορφή λειτουργίας της αναπαραγωγής.[17]

Ο Ο. Bauer στη κριτική του στη Ρ. Λούξεμπουργκ διαμόρφωσε τα σχήματα της αναπαραγωγής με προϋποθέσεις που οδηγούν στην ανισορροπία. Στα σχήματά του περιλαμβάνει άνοδο της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, μεταβαλλόμενο ρυθμό συσσώρευσης, πτωτική τάση του γενικού ποσοστού κέρδους.[18] Στην ανάλυσή του για τη υποσυσσώρευση και την υπερσυσσώρευση ο Bauer ενσωματώνει και στοιχεία θεωρίας της ανάπτυξης, θεωρία του εμπορικού κύκλου καθώς και το πρόβλημα του ιμπεριαλισμού. Είναι προφανές, ότι οι προϋποθέσεις που θέτει ο Bauer ανατρέπουν τις αντίστοιχες του Μάρξ και επομένως το μοντέλο που διαμορφώνεται δεν μπορεί να βρίσκεται ποτέ σε ισορροπία. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι η περιοδική εναλλαγή της άνθησης, της κρίσης και της ύφεσης, αποτελεί την εμπειρική έκφραση του γεγονότος ότι ο μηχανισμός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής γεννά αυτόματα υπερσυσσώρευση ή υποσυσσώρευση, με τη συσσώρευση του κεφαλαίου να προσαρμόζεται διαρκώς στην αύξηση του πληθυσμού.[19]

Η αναφορά του R. Hilferding στα σχήματα και στη διαδικασία της αναπαραγωγής είναι περιορισμένη, όπως και η αντίστοιχη αναφορά του στις κρίσεις. Ο Hilferding υποστηρίζει ότι τα σχήματα της αναπαραγωγής μπορούν να λειτουργούν αδιάλειπτα στο βαθμό που διατηρούνται οι απαραίτητες αναλογίες, και δεν μπορούν να δείξουν υποκατανάλωση ή υπερπαραγωγή. Οι κρίσεις μπορούν να εμφανισθούν σαν κρίσεις δυσαναλογιών που στα σχήματα της απλής αναπαραγωγής εκδηλώνονται με μεταβολές των αναλογιών των στοιχείων που τα συγκροτούν.[20]

Ο N. Bukharin εντάσσει τη θεωρία της αναπαραγωγής σ' ένα γενικότερο πλαίσιο που αφορά τις μορφές της ισορροπίας, ξεκινώντας κατ' αρχήν από την ισορροπία ανάμεσα στη φύση και στη κοινωνία. Υπάρχουν τρεις μορφές ισορροπίας: η ευσταθής ισορροπία που

αντιστοιχεί στην απλή αναπαραγωγή, η ασταθής ισορροπία με θετική απόκλιση που αντιστοιχεί στη διευρυμένη αναπαραγωγή και η ασταθής ισορροπία με αρνητική απόκλιση που αντιστοιχεί στην φθίνουσα ή αρνητική αναπαραγωγή.[21] Στο βαθμό που ο Bukharin αντιμετώπιζε το θέμα της ισορροπίας από μια διαλεκτική σκοπιά, δηλαδή σαν συνεχή κίνηση, η άποψή του ήταν ότι η ισορροπία βρίσκεται πάντα σε ένα καθεστώς αστάθειας είτε κινούμενη προς τα εμπρός ή προς τα πίσω. Αυτή η άποψη για την ισορροπία σαν εσωτερικά ασταθή, δεν είναι ακριβώς ίδια με την θεωρία της δυναμικής ισορροπίας στο βαθμό που δεν προϋποθέτει απαραίτητα την πρόοδο, αλλά τη πιθανότητα της. Η απλή αναπαραγωγή είναι μια περίπτωση σταθερής ισορροπίας που περιλαμβάνει συνεχείς διαταραχές αλλά και αποκαταστάσεις της ισορροπίας στην ίδια βάση. Αντίθετα η διερευνημένη αναπαραγωγή περιλαμβάνει την ίδια διαδικασία των διαταραχών και αποκαταστάσεων της ισορροπίας σε μία νέα βάση που είναι διευρυμένη όταν έχουμε θετική απόκλιση και φθίνουσα όταν έχουμε αρνητική απόκλιση. Για τον Bukharin τα σχήματα της αναπαραγωγής βασίζονται σε μια ισορροπία των στοιχείων της κοινωνικής παραγωγής και προϋποθέτουν την ύπαρξη ισορροπίας μεταξύ της κοινωνικής παραγωγής και της φύσης. Από τη θεωρία της ισορροπίας, προκύπτει και η άποψη του Bukharin για τις κρίσεις του καπιταλισμού, δηλαδή, ότι βασίζονται στη δυσαναλογία που οφείλεται σε μια σειρά αντιφάσεις.[22] Με την έννοια αυτή, η καπιταλιστική ισορροπία συναρθρώνεται από μια σειρά στιγμών ανισορροπίας. Εφ'όσον αυτό ισχύει, η κρίση της καπιταλιστικής οικονομίας δεν είναι μια κρίση της κοινωνίας με όρους καταστροφικούς, αλλά μια φυσιολογική κατάσταση της μακροχρόνιας ισορροπίας της.[23]

Για τον H. Grossmann το πρόβλημα του είδους, της ποιότητας και του επιπέδου της αφαίρεσης που χρησιμοποίησε ο Μάρξ για τη συγκρότηση των σχημάτων της αναπαραγωγής, είναι καθοριστικό. Μια προσέγγιση που ενσωματώνει τη μέθοδο του Μάρξ θα διαμορφώνει τους όρους επίλυσης πολλών αντιφάσεων που φαίνεται να υπάρχουν στους Τόμους του *"Κεφαλαίου"* και που εκδηλώνονται κυρίως σαν αντίθεση ανάμεσα στη τιμή και την αξία. Κατά τον Grossmann, ο Μάρξ χρησιμοποίησε μια μεθοδολογία προσεγγιστικών επιπέδων αφαίρεσης, δηλαδή, κάθε στάδιο της ανάλυσης επιζητεί να προσεγγίσει ένα άλλο στάδιο συγκεκριμενοποίησης. Αυτά τα επίπεδα της ανάλυσης δεν αντιτίθενται μεταξύ τους, όπως πιθανόν να φαίνεται αν γίνει μεταξύ τους μια απλή σύγκριση. Υπάρχουν, μάλλον, σαν συνέχεια η οποία κινείται από το πιο αφηρημένο και γενικό προς το πιο συγκεκριμένο και ειδικό. Αυτή η μεθοδολογία του Μάρξ, είναι η ίδια μια διαδικασία προσέγγισης του συγκεκριμένου, μια διαδικασία διαδοχικών προσεγγίσεων. Η προσέγγιση αυτή του Grossmann εφαρμοζόμενη στα σχήματα της αναπαραγωγής στηρίζεται σε ισορροπία, λόγω του επιπέδου αφαίρεσης στο οποίο συγκροτούνται, και αν περάσουμε σε άλλα επίπεδα αφαίρεσης, δηλαδή αν κινηθούμε προς το συγκεκριμένο, τότε πρέπει να διερευνηθεί η ανισορροπία.[24]

Ο Μάρξ απέκλεισε τις εξωτερικές αγορές και τα *"τρίτα πρόσωπα"* από τα σχήματα της αναπαραγωγής, στο βαθμό που δεν περιλαμβάνονται στις απολύτως αναγκαίες συνθήκες της συσσώρευσης. Κατά τον Grossmann, ο Μάρξ εισάγει τους παράγοντες αυτούς σε άλλα σημεία του έργου του που χαρακτηρίζονται από διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης. Η ανάλυση του Grossmann μπορεί να στηρίζεται στα σχήματα της αναπαραγωγής, αλλά όχι και στο επίπεδο αφαίρεσης που συγκροτούνται στο βαθμό που επιθυμεί τη προσέγγιση με πιο συγκεκριμένες μορφές της καπιταλιστικής πραγματικότητας. Για το λόγο αυτό, ενσωματώνει στο μοντέλο του παράγοντες που οδηγούν σε ανισορροπία τα σχήματα της αναπαραγωγής, εφόσον θεωρεί ότι η κατάσταση αυτή απεικονίζει καλύτερα το επίπεδο του συγκεκριμένου.[25]

Ο E. Preobrazhensky, αποδεχόμενος ορισμένες πλευρές της θεωρίας της P. Λούξεμπουργκ διαμορφώνει για πρώτη φορά, σχήματα αναπαραγωγής που αναπαριστούν μια μικτή βιομηχανική-προκαπιταλιστική οικονομία. Η σημασία του προκαπιταλιστικού τομέα δεν έγκειται στη δυνατότητα πραγματοποίησης μέρους του καπιταλιστικού προϊόντος αλλά στη δυνατότητα να παρέχει στον καπιταλισμό την απαραίτητη ελαστικότητα τόσο για την εξεύρεση αγορών όσο και για την ιδιοποίηση της σε φυσική μορφή απαραιτήτων στοιχείων για την παραγωγή. Χωρίς αυτή την ελαστικότητα οι δυσαναλογίες που προκύπτουν, φυσιολογικά, από τη διαδικασία της αναπαραγωγής θα οδηγούσαν σε βαθύτερες και συχνότερες κρίσεις, από αυτές που παρατηρούνται στην πραγματικότητα. Για την τεκμηρίωση της θεωρίας που ο συγγραφέας δημιουργεί σχήματα αναπαραγωγής, τα οποία εκτός από τις δύο γνωστές υποδιαιρέσεις εμπεριέχουν και άλλες δύο υποδιαιρέσεις του προκαπιταλιστικού τομέα που παράγουν μέσα παραγωγής και είδη κατανάλωσης. Με δεδομένη τη τάση της καπιταλιστικής οικονομίας να υποφέρει από περιοδική υποπαραγωγή των μέσων παραγωγής, η προκαπιταλιστική παραγωγή πρέπει να συγχρονίζεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να επέρχεται μια αλλαγή του καταμερισμού εργασίας που να οδηγεί στη παραγωγή περισσότερων μέσων παραγωγής και λιγότερων ειδών κατανάλωσης. Η διαδικασία αυτή δεν θα μπορούσε να εξαλείψει τις κρίσεις του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά ο Preobrazhensky δεν αναφερόταν σ' αυτά. Η μελέτη του αφορά τις δυνατότητες επίτευξης ισορροπίας στη Σοβιετική οικονομία και στην αναζήτηση τρόπων συνειδητής παρέμβασης για τη σταθεροποίησή της.[26]

3. ΟΙ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Στην ενότητα αυτή περιλαμβάνουμε ορισμένες μαρξιστικές ερμηνείες για την αναπαραγωγή του Κεφαλαίου, που έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα. Οι απόψεις αυτές έχουν επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τη μαρξιστική οικονομική σκέψη γύρω από τα ζητήματα που εξετάζουμε. Και στην ενότητα αυτή, οι αναφορές που γίνονται σχετίζονται περισσότερο με τις μεθοδολογικές προϋποθέσεις και τους όρους συγκρότησης και λειτουργίας των σχημάτων της αναπαραγωγής, παρά με τη λεπτομερή εξέταση της θεωρίας των συσσωρεύσεων και των κρίσεων.

Ο P. Sweezy θεωρεί ότι τα σχήματα αναπαραγωγής αναπαριστούν μία κατάσταση ισορροπίας που είναι εμφανώς μέσο από την αλληλοσυσχέτιση των συστατικών μερών των συνολικών μεγεθών που χρησιμοποιούνται. Το υπόδειγμα της αναπαραγωγής μέσα από την ισορροπία που αντανακλά και κυρίως μέσα από την ισορροπία της προσφοράς και της ζήτησης, θέτει τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη μελέτη των ασυμφωνιών ανάμεσα στην συνολική προσφορά και τη συνολική ζήτηση που εκδηλώνονται σε γενικές διαταραχές της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτές οι ασυμφωνίες αποτελούν και τον βασικό στόχο της ανάλυσης που επιχειρεί ο P. Sweezy, αφού θεωρεί ότι όλα τα συνιστώντα μέρη των σχημάτων αναπαραγωγής εκφράζουν ταυτόχρονα στοιχεία της προσφοράς και στοιχεία της ζήτησης. Ακριβώς αυτή η μέθοδος έχει το πλεονέκτημα να αποκαλύπτει την εσωτερική λογική των σχημάτων αναπαραγωγής, που είναι η διάρθρωση της προσφοράς και της ζήτησης στον καπιταλισμό, ανάλογα με τα είδη των παραγόμενων εμπορευμάτων και της λειτουργίες των κατόχων των εισοδημάτων.[27]

Η εξέταση της διευρυμένης αναπαραγωγής δίνει τη δυνατότητα στον P. Sweezy να ανατρέψει τις θεωρίες περί δυσαναλογίας της παραγωγής, σαν βασικού αιτίου πρόκλησης των κρίσεων, εξετάζοντας αυτή τη θεωρία ετών ακραία της λογικής που αρνείται την αλληλεξάρτηση παραγωγής και κατανάλωσης.[28] Αντίθετα, ο ίδιος προσπαθεί με βάση τα πορίσματα που προκύπτουν από την αναπαραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα, να επανακαθαρίσει τη σχέση ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση και να προάγει μία υποκαταναλωτική θεωρία για τις οικονομικές κρίσεις.

Ο Σ. Μπετελέμ θεωρεί ότι τα σχήματα αναπαραγωγής αντανακλούν τη περίπλοκη δομή των παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων και από αυτά εκδηλώνονται οι απαιτήσεις της αναπαραγωγής των κοινοτήτων και των υλικών όρων της παραγωγής.[30] Αν τα σχήματα αναπαραγωγής μετατοπισθούν από το θεωρητικό πεδίο στήριξής τους, μετατρέπονται σε μοντέλα, παύοντας να αποτελούν όργανο θεωρητικής γνώσης. Τα μοντέλα που προκύπτουν από τα σχήματα αναπαραγωγής είναι κατά τον Μπετελέμ δύο ειδών. Αυτά που

χρησιμεύουν σαν όργανα μιας ουσιαστικής οικονομικής πρακτικής και η συγκρότησής τους κυριαρχείται από μια ιδεολογία εμπειρικής μορφής, και από αυτά που εκπληρώνουν άμεσα ιδεολογικές και πολιτικές λειτουργίες όπως π.χ. τα ολικά πρότυπα ισορροπίας.[31] Για τον λόγο αυτό, στα σχήματα αναπαραγωγής δεν πρέπει να γίνονται τροποποιήσεις παρά μόνο όταν αιτιολογούνται θεωρητικά, δηλαδή σύμφωνα με τους νόμους της δομής στην οποία εισάγονται τα σχήματα αυτά. Ο Μπετελέμ θεωρεί, ότι κάθε αυξομείωση των μεγεθών που οδηγεί σε τροποποίησή τους, δεν μπορεί να γίνεται κάτω από την οπτική της χρησιμοποίησης ή ανάδειξης των *"ανεξάρτητων μεταβλητών"*, γιατί δεν μπορεί να περιλάβει τους νόμους ρύθμισης αυτών των αλλαγών μέσα στη δομή. Η χρησιμοποίηση των *"ανεξάρτητων μεταβλητών"* σχετίζεται με *"υποθέσεις"* και όχι γνώσεις που αποτελούν το χαρακτηριστικό μίας επιστημονικά συγκροτημένης θεωρητικής δομής.[32] Αντίθετα, τα μοντέλα διαμορφώνουν ένα μονοδιάστατο σύστημα μεταβλητών που υπόκειται σε μαθηματικούς χειραγώγησης χωρίς να εκπληρώνει τις απαραίτητες θεωρητικές προϋποθέσεις.

Ο ίδιος ο Σ. Μπετελέμ χρησιμοποιεί τα σχήματα αναπαραγωγής στη θεωρία του σχεδιασμού, προσπαθώντας να διατυπώσει τους όρους μιας σχεδιασμένης ισορροπίας της παραγωγής και της κατανάλωσης σε μία σοσιαλιστική οικονομία.[33] Η διαφορά έγκειται στο ότι αποδέχεται την έννοια της ισορροπίας στον σοσιαλισμό αλλά όχι στον καπιταλισμό, και αυτό είναι απόλυτα συνεπές με την όλη μεθοδολογία και ιδεολογία του.

Ο E. Mandel σωστά επισημαίνει ότι είναι λανθασμένο να προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου ή την ιστορία του καπιταλισμού ξεκινώντας από τα σχήματα αναπαραγωγής. Ο ίδιος θεωρεί ότι τα σχήματα αναπαραγωγής συγκροτήθηκαν για να αποδείξουν τη δυνατότητα για την ύπαρξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής[34] και το συμπέρασμα που προκύπτει από τη λειτουργία τους είναι ότι η κοινωνική παραγωγή τελεί σε μία ισορροπία κάτω από ορισμένες συνθήκες που προκύπτουν από τη σχέση I(μ+υ) = Πσ. Κατά την άποψή του αν περιληφθούν στην ανάλυση όλα τα χαρακτηριστικά του καπιταλισμού σαν οικονομικού συστήματος θα διαμορφωθούν οι απαραίτητοι όροι κατανόησης της τάσης προς ανισορροπία που από αυτή προκύπτουν όλοι οι νόμοι κίνησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.[35] Για τον Mandel τα σχήματα αναπαραγωγής που παραθέτει ο Μαρξ αποτελούν μία ειδική περίπτωση σχημάτων αναπαραγωγής που πρέπει να κατασκευασθούν και που πρέπει εξαρχής να λαμβάνουν υπ' όψιν την ανισομερή ανάπτυξη των δύο υποδιαιρέσεων που με τη σειρά της θα μας οδηγήσει οπωσδήποτε, περιοδικά στη διατάραξη της εμφανιζόμενης ισορροπίας.[36] Ο Mandel ασκεί κριτική στη P. Λούξεμπουργκ στον Μπουχάριν, στον Grossmann, στον Bauer και στον Hilferding επειδή δεν κατανόησαν ότι τα σχήματα αναπαραγωγής του Μαρξ αποτελούν αναλυτικό μηχανισμό διερεύνησης της ισορροπίας του καπιταλιστικού συστήματος, και προσπάθησαν με αυτά να εξετάσουν τους νόμους κίνησης του καπιταλισμού που οδηγούν στην ανισορροπία.[37] Μία επιπρόσθετη κριτική

ασκείται στη Ρ. Λούξεμπουργκ για την υπεριστορική βαρύτητα που δίνει στα σχήματα της αναπαραγωγής και την οποία, προφανώς, δεν μπορούν να κατέχουν.[38] Ακόμα, παρατηρεί ότι τα σχήματα της αναπαραγωγής έχουν χρησιμοποιηθεί σαν όργανα σοσιαλιστικού σχεδιασμού και δεν αρνείται τη χρησιμότητα που μπορεί να έχουν τα σχήματα, αναλογικά για τη μελέτη προβλημάτων που αναφέρονται στην διατομεακή δομή και δυναμική σε όλες τις μορφές των κοινωνιών. Σπεύδει όμως, να διευκρινήσει ότι τα σχήματα αναφέρονται σε εμπορευματική παραγωγή και ροές εμπορευμάτων και χρηματικών εισοδημάτων. Με την έννοια αυτή σε κοινωνίες που έχουν υπερβεί την εμπορευματική παραγωγή και που τα μέσα παραγωγής είναι αξίες χρήσης που διανέμονται από το κράτος, παρά εμπορεύματα που πωλούνται στην αξία τους, η χρησιμοποίησή τους μπορεί να είναι προβληματική.[39] Οσον αφορά την πραγματική ιστορία του καπιταλισμού, η αναπαραγωγή αυτής της κοινωνίας εξαρτάται από την ενοποίηση των μακροπρόθεσμων τάσεων και των βραχυπρόθεσμων διακυμάνσεών της. Η διαδικασία αυτή επιτρέπει τη σύνδεση ανάμεσα στο *"κεφάλαιο γενικά"* και στα *"πολλά κεφάλαια"* που με τη σειρά της καθορίζει και τον τρόπο αναπαραγωγής του συστήματος.[40]

Ο Κ. Uno στην παρουσίαση της διαδικασίας αναπαραγωγής, ταυτίζει την απλή αναπαραγωγή με την αναπαραγωγή του κεφαλαίου και της εργασίας, καθώς και των μεταξύ τους σχέσεων. Αντίθετα, η διερυμένη αναπαραγωγή ταυτίζεται με την πραγματική διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και στην παρουσίαση της περιλαμβάνεται όλο το σχετικό κεφάλαιο που παραθέτει ο Μαρξ στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"*. Παράλληλα, ο Κ. Uno θεωρεί ότι η αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, αποτελεί την απόλυτη θεμελίωση του νόμου της αξίας.[41] Τα σχήματα της αναπαραγωγής στοχεύουν στο να δείξουν ότι η καπιταλιστική κοινωνία ικανοποιεί τις βασικές συνθήκες της απλής και της διευρυμένης αναπαραγωγής που πρέπει να ικανοποιούν όλες οι κοινωνίες. Τα σχήματα, όμως, δεν μπορούν να περιλάβουν ταυτόχρονα όλους τους παράγοντες που διαμορφώνουν τη περιπλοκότητα της καπιταλιστικής παραγωγής, ανεξάρτητα από το πως μπορεί κανείς να τα χρησιμοποιήσει. Στο βαθμό, που ο νόμος της αξίας πρέπει να εφαρμόζεται για όλη την κοινωνία ενισχύοντας το γενικό οικονομικό πρότυπο της αναπαραγωγής, οι σχέσεις των δύο υποδιαιρέσεων της αναπαραγωγής εκφράζουν όχι μία γενική ισορροπία, αλλά μία *"ισορροπία"* του νόμου της αξίας.[42] Και αυτό κάτω από την προϋπόθεση, ότι η καπιταλιστική κοινωνία διαμορφώνει τις οικονομικές της σχέσεις όχι με όρους αξιών, αλλά με όρους τιμών. Η ισορροπία της αναπαραγωγής δεν υποδεικνύει ότι ένας γενικός οικονομικός κανόνας που βρίσκεται έξω από την καπιταλιστική οικονομία, πρέπει να εκπληρωθεί, ούτε το ότι η καπιταλιστική οικονομία λόγω του αναρχικού χαρακτήρα της παραγωγής της μπορεί σε ορισμένες περιόδους να αποκλίνει από αυτόν τον γενικό κανόνα. Το κάθε ατομικό κεφάλαιο πρέπει να υπακούει στις ρυθμίσεις του νόμου της αξίας, το συνολικό αποτέλεσμα των οποίων είναι η πραγματοποίηση της αναπαραγωγής που είναι κοινή για όλες τις κοινωνίες. Δηλαδή,

ο νόμος που διέπει μία εμπορευματική οικονομία δεν είναι ανεξάρτητος από έναν γενικό οικονομικό κανόνα, αλλά αντίθετα περιλαμβάνει τον τελευταίο μέσα στην ιδιαίτερη μορφή των τιμών της, και επομένως ο νόμος της αξίας γίνεται ένας οικονομικός νόμος γιατί έχει την ισχύ να πραγματοποιεί στο συνολικό επίπεδο της κοινωνίας, άρα και στην αναπαραγωγή της, έναν γενικό οικονομικό κανόνα.[43] Επομένως, κατά τον K. Uno είναι λανθασμένο να θεωρεί κανείς ότι η αναπαραγωγή της κοινωνίας θα ακολουθήσει ακριβώς τις αριθμητικές σχέσεις των σχημάτων αναπαραγωγής, ή ότι τα σχήματα αναπαραγωγής αντιπροσωπεύουν μία μη ισόρροπη ανάπτυξη των σχέσεων αναπαραγωγής, γιατί αυτά θα συνεπάγονταν άρνηση της λειτουργίας μιας αυτόματης διαδικασίας ρύθμισης που εμπεριέχεται σε μία καπιταλιστική οικονομία. Τα όρια της λειτουργίας του νόμου της αξίας στην αναπαραγωγή τίθενται από την αξία χρήσης των παραγόμενων εμπορευμάτων.[44]

Ο K. Uno απορρίπτει και την αντιμετώπιση των μισθών σαν εισοδήματος της εργασίας, γιατί την θεωρεί αφηρημένη και περιγραφική, που δεν αποκαλύπτει την ιδιαίτερη εμπορευματική οικονομική μορφή τους. Με το δεδομένο αυτό απορρίπτει την πρακτική αντιμετώπιση των μισθών στο Δόγμα της Διανομής, μαζί με άλλες εισοδηματικές κατηγορίες όπως το κέρδος, τη γαιοπρόσοδο και το επιτόκιο. Το Δόγμα της Διανομής πρέπει να αναφέρεται μόνο στη διανομή της υπεραξίας, ενώ οι μισθοί αντανακλώντας τη σχέση κεφαλαίου - εργασίας, πρέπει να αντιμετωπίζονται στο Δόγμα της Παραγωγής.

Ο M. Itoh στα πλαίσια της ίδιας σχολής αναπτύσσει με λεπτομέρειες την άποψη ότι τα σχήματα της αναπαραγωγής δεν μπορούν να αποδώσουν τον ειδικό χαρακτήρα της αναπαραγωγικής διαδικασίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, γιατί δεν περιλαμβάνουν την αναπαραγωγή του εμπορεύματος εργατική δύναμη. Η τελευταία, αποδίδεται καλύτερα μέσα από την εξέταση της συσσώρευσης του κεφαλαίου στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"* παρά από τη θεωρία της αναπαραγωγής.[45] Οι συνθήκες ισορροπίας των σχημάτων αναπαραγωγής μπορεί να ανατραπούν από την αναρχική κίνηση των κεφαλαίων, αλλά η προκύπτουσα ανισορροπία θα τείνει να αποκαθίσταται μέσα από τη λειτουργία του νόμου της αξίας, στο βαθμό που το εμπόρευμα εργατική δύναμη είναι δυνατόν να ανταλλάσσεται με τα αναγκαία είδη συντηρήσεως. Για το λόγο αυτό, τα σχήματα αναπαραγωγής μπορούν μόνο να δείξουν ότι η οικονομική κρίση είναι πιθανή σε μία καπιταλιστική κοινωνία.

Ο M. Itoh θεωρεί ότι τα σχήματα αναπαραγωγής δείχνουν πως η καπιταλιστική παραγωγή μπορεί να υπάρχει συνεχώς, εφόσον ικανοποιεί τις βασικές υλικές συνθήκες της αναπαραγωγής που είναι κοινές σε όλες τις κοινωνίες, και δεν αποκαλύπτουν τις εσωτερικές αντιφάσεις του καπιταλισμού. Η ιδιαίτερη λειτουργία των σχημάτων αποκαλύπτει ότι ο εργάσιμος χρόνος που χρησιμοποιείται σαν μέτρο διανομής των ετήσια παραγόμενων προϊόντων και της εργατικής δύναμης στη σοσιαλιστική κοινωνία - και μάλιστα με τρόπο

συνειδητό μέσα από τον σχεδιασμό - εμφανίζεται σαν το περιεχόμενο της αξίας των εμπορευμάτων στον καπιταλισμό παράλληλα με την κοινωνική αναγκαιότητα της υλικής αναπαραγωγής. Με το δεδομένο αυτό ο νόμος της αξίας θεμελιώνεται στα γενικά οικονομικά πρότυπα της υλικής αναπαραγωγής τα οποία διαμορφώνονται από την κοινωνική διάθεση του παρόντος και του παρελθόντος εργάσιμου χρόνου. Οι τιμές, σαν μορφή της αξίας εμφανίζονται στην καπιταλιστική αγορά, μέσα από την κοινωνική θεμελίωση του νόμου της αξίας.[46] Ο νόμος της αξίας έχει τρεις πλευρές δηλαδή τον καθορισμό του περιεχομένου της αξίας από τον εργάσιμο χρόνο που είναι αναγκαίος για την παραγωγή των εμπορευμάτων, τη ρύθμιση της ανταλλαγής των εμπορευμάτων από τις αξίες τους, και τη διευθέτηση της κατανομής της εργασίας. Ο M. Itoh υποστηρίζει ότι αυτές οι τρεις πλευρές γίνονται εμφανείς σε μοντέλα που είτε δεν περιλαμβάνουν υπερεργασία, είτε εμφανίζουν ίσες οργανικές συνθέσεις του κεφαλαίου και χρόνους ανακύκλωσης ανάμεσα στα επιμέρους κεφάλαια.[47] Τα μοντέλα αυτά θεωρούνται σαν ειδική εφαρμογή των οικονομικών προτύπων που ισχύουν για όλες τις κοινωνίες, και παίρνουν αυτή την ιδιαίτερη μορφή κάτω από τον καπιταλισμό. Με την έννοια αυτή μπορούν να χρησιμοποιηθούν και για τη σοσιαλιστική κοινωνία εφ' όσον οι βασικές συνθήκες της υλικής αναπαραγωγής $\mu_1 + \upsilon = \sigma_2$ - για την απλή αναπαραγωγή - πρέπει να ισχύουν με όρους της εμπεριεχομένης εργασίας στα προϊόντα των δύο υποδιαιρέσεων, ακόμα και κάτω από συνθήκες σοσιαλισμού.[48]

Ο P. Erdos παρουσιάζει την μαρξιακή θεωρία της αναπαραγωγής σαν θεωρία της ισορροπίας, που προκύπτει από τα σχήματα της αναπαραγωγής στα οποία όλα τα εμπορεύματα παράγονται στις κατάλληλες αναλογίες και ανταλλάσσονται στις αξίες τους. Αυτή η αντίληψη της αναπαραγωγής δεν αντιστοιχεί στην πραγματική λειτουργία του καπιταλισμού και γι' αυτό πρέπει να μεταβληθούν οι όροι της και να προσαρμοσθούν στην ισχύουσα πραγματικότητα. Απαραίτητος όρος γι' αυτό, είναι να εξαλειφθούν ορισμένες αφαιρέσεις από τα σχήματα αναπαραγωγής για να γίνει δυνατόν να χρησιμοποιηθούν στατιστικά δεδομένα.[49] Στο βαθμό που πρέπει να εξακολουθεί να υπάρχει ισορροπία στην αναπαραγωγή, το πρόβλημα έγκειται στο να βρεθούν οι σωστές αναλογίες των παραγομένων ποσοτήτων που είναι αναγκαίες για την ανάπτυξη τιμών που είναι συμβατές με την ισορροπία. Οι ίδιες οι αναγκαίες, αναλογίες εξαρτώνται από το είδος των τιμών που είναι συμβατές με την ισορροπία.[50] Το πρόβλημα της ισορροπίας δεν πρέπει, κατά τον συγγραφέα, να εξετάζεται επιφανειακά. Η τάση πρέπει να είναι η αναζήτηση των όρων επίτευξης μια διαρκούς ισορροπίας[51] και αυτό σημαίνει από την πλευρά των οικονομικών, ότι η πραγματικά εφαρμόζουσα ισορροπία πρέπει να θεωρείται εκείνη η κατάσταση της κοινωνικής ισορροπίας προς την οποία το σύστημα, δηλαδή η αναπαραγωγική διαδικασία, τείνει να επαναπροσεγγίσει μετά την οποιαδήποτε διαταραχή του. Αυτό σημαίνει ότι δεν πρέπει να επανεπιτευχθεί μια στατιστικά καθορισμένη προηγούμενη θέση, αλλά ο προηγούμενος

ρυθμός ανάπτυξης. Το ερώτημα είναι κατά πόσον αυτή η ισορροπία της καπιταλιστικής αναπαραγωγής είναι ευσταθής ή ασταθής. Η απάντηση μπορεί να δοθεί μέσα από την εξέταση του μηχανισμού των κρίσεων, η λειτουργία του οποίου αποδεικνύει ότι μια προηγούμενη ευσταθής ισορροπία μεταβάλλεται σε ασταθή και πρέπει να ακολουθήσει η μετάβαση σε μια νέα κατάσταση που θα είναι ξανά ευσταθής για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα.[52]

Ο συγγραφέας εξετάζει μια σειρά από παράγοντες που δημιουργούν ανισορροπίες στο σύστημα όπως οι αλλαγές στο χρηματικό επίπεδο των μισθών, οι μεταβολές στην κατανάλωση των κεφαλαιοκρατών, το ύψος της υπεραξίας που πραγματοποιείται, οι μεταβολές στην παραγωγικότητα της εργασίας κ.λπ.

Η συγκεκριμενοποίηση της εξέτασης της αναπαραγωγής στην πραγματική της διάσταση οδηγεί τον συγγραφέα στο να συνδέσει την αναπαραγωγή με το εμπορικό κεφάλαιο, με τα μη αναπαραγωγικά κόστοι της περιστροφής του κεφαλαίου και τους φόρους σαν εκδήλωση ανάπτυξης του δημοσίου τομέα. Η εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος είναι συνυφασμένη με την ανάπτυξη αυτών διαστάσεών του, αλλά η ανάπτυξη αυτή επιφέρει αρνητικά αποτελέσματα. Η αύξηση του εμπορικού κεφαλαίου, των μη αναπαραγωγικών κόστων της περιστροφής του κεφαλαίου και του δημοσίου τομέα - στο βαθμό που ο όγκος της παραγωγής και το συνολικό πραγματικό κόστος της αναπαραγωγής παραμένουν αμετάβλητα - μειώνει την ανταλλακτική αξία, την αγοραστική δύναμη του χρήματος, ενώ ταυτόχρονα, τόσο οι τιμές των προϊόντων, όσο και το χρηματικό κόστος των καπιταλιστών αυξάνονται, με αποτέλεσμα την εμφάνιση του πληθωρισμού.[53] Κατά τον συγγραφέα, η αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος μας οδηγεί σε μια κατάσταση στάσιμου πληθωρισμού, στο βαθμό που τα χαρακτηριστικά που προαναφέρθηκαν αποτελούν πραγματικές τάσεις του συστήματος και όχι μόνο υποθέσεις που μπορούν να εξετασθούν μέσα από τα σχήματα της αναπαραγωγής.

Η S. de Brunhoff εξετάζει το χρήμα στη διαδικασία της αναπαραγωγής. Θεωρεί ότι τα σχήματα της αναπαραγωγής εκφράζουν μια ισορροπία η εξέταση της οποίας, από τη χρηματική πλευρά της, κινείται σε ένα πρωτογενές επίπεδο. Η χρηματική κυκλοφορία εκπληρώνεται με όρους της μεταλλικής μορφής του χρήματος, χωρίς την παρέμβαση πιστωτικών λειτουργιών. Ο Μαρξ εξετάζοντας την αναπαραγωγή του κοινωνικού προϊόντος, που απαιτεί ένα ορισμένο επίπεδο ανάλυσης, μπορεί να χρησιμοποιήσει τα αποτελέσματα που εξήγε από την ανάλυση της απλής κυκλοφορίας γενικά, και της κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Το χρήμα δεν είναι ουδέτερο, ακόμα και σε κατάσταση ισορροπίας, γιατί ο ρόλος που εμπεριέχεται στο σύστημα της καπιταλιστικής αναπαραγωγής, στο οποίο ο συνδυασμός των αποφάσεων είναι το αποτέλεσμα των σχέσεων αλληλεξάρτησης που εκφράζει η αναπαραγωγή. Η χρηματική ισορροπία των αλληλοσυσχετίσεων των βιομηχανικών κεφαλαιοκρατών απαιτεί μόνο, ότι ο συνδυασμός των χρηματικών κοινωνικών σχέσεων και των κεφαλαιο-

κρατικών κοινωνικών σχέσεων, υπόκεινται σε δεδομένες αναλογίες.[54]

Για τους P. Bell και H. Cleaver η διαδικασία αναπαραγωγής είναι κατ' αρχήν αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων και των σχέσεων μεταξύ τους. Η αναπαραγωγή της κοινωνίας σαν συνόλου ταξικών σχέσεων, σημαίνει και ταυτόχρονη αναπαραγωγή όλων των ανταγωνιστικών στοιχείων αυτών των σχέσεων. Η κατάλληλη αναλογικότητα των στοιχείων των σχημάτων της αναπαραγωγής εξασφαλίζει όχι μόνο την αναπαραγωγή του συστήματος αλλά και των ταξικών σχέσεων που εμπεριέχει. Η εργατική τάξη στρέφει το ενδιαφέρον της στα προϊόντα της υποδιαίρεσης ΙΙ ενώ οι κεφαλαιοκράτες σ' αυτά της υποδιαίρεσης Ι επειδή αποτελούν τον απαραίτητο όρο επιβολής ελέγχου στους εργάτες. Αυτή η διαφοροποίηση των συμφερόντων αποτελεί το υπόβαθρο των ανταγωνισμών για την κατανομή των πόρων ανάμεσα στις δύο υποδιαιρέσεις της κοινωνικής παραγωγής. Η εργατική τάξη θέλει την παραγωγή της υποδιαίρεσης Ι να ενισχύει και να επιταχύνει την παραγωγή της υποδιαίρεσης ΙΙ, ενώ το κεφάλαιο προσπαθεί να περιορίσει την πρόσβαση των εργατών στο προϊόν της υποδιαίρεσης ΙΙ στο βαθμό που πρέπει να επιβάλλει τον έλεγχό του. Οι συγγραφείς ενσωματώνουν την αναπαραγωγή μέσα στη γενική θεωρία της συσσώρευσης με έναν ιδιάζοντα τρόπο. Κατ' αρχήν προσδιορίζονται τα ιδαίτερα χαρακτηριστικά και οι διαδικασίες της συσσώρευσης. Η αναπαραγωγή προσδιορίζεται σε σχέση με αυτά τα χαρακτηριστικά και κατόπιν εξετάζονται οι όροι κατάρρευσης της αναπαραγωγής που αποτελούν και τη θεωρία των κρίσεων. Η μέθοδος αυτή βασίζεται αποκλειστικά στην εξέταση των όρων συγκρότησης, αναπαραγωγής και κατάρρευσης των ταξικών σχέσεων στη διαδικασία παραγωγής και κυκλοφορίας του κεφαλαίου.[55] Ιδιαίτερη σημασία έχει και μία παρεμφερής προσπάθεια, ανάλυσης της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και ενσωμάτωσής της στα σχήματα της αναπαραγωγής.[56] Η ενσωμάτωση αυτή αφορά και την αναπαραγωγή της μη μισθωτής εργασίας που χρειάζεται για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, δηλαδή, κατά κύριο λόγο, της οικιακής εργασίας. Για να επιτευχθεί αυτό, ο συγγραφέας είναι υποχρεωμένος να διευρύνει την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, που νοείται σαν το σύνολο των ατομικών βιομηχανικών κεφαλαίων και των *"νοικοκυριών"* που αναπαράγουν την εργατική δύναμη.

Σε πολλές μελέτες τα σχήματα αναπαραγωγής είναι ενταγμένα μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο παρουσίασης της μαρξιστικής θεωρίας και συνήθως αναπαράγονται με τον ίδιο τρόπο που τα χρησιμοποίησε ο Μαρξ, χωρίς να προστίθεται καμμία νέα άποψη για την λειτουργία τους. Σ' αυτή τη κατηγορία διατύπωσεων εντάσσονται και αυτές που προσπαθούν να αποδώσουν την ιστορική διαμάχη για την αναπαραγωγή όπως διατυπώθηκε κυρίως τη περίοδο του μεσοπολέμου, που παρουσιάσαμε στη προηγούμενη ενότητα.[57]

4. Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ Η ΚΕΥΝΣΙΑΝΗ ΘΕΩΡΙΑ

Μία κατηγορία αντιλήψεων, προσπαθεί να συσχετίσει τα σχήματα της αναπαραγωγής με τα συνολικά μεγέθη της Κεϋνσιανής θεωρίας. Η προσπάθεια αυτή έχει δύο βασικές συνιστώσες: (α) Να αποδειχθεί η φερεγγυότητα της μαρξιστικής θεωρίας μέσα από τη συσχέτισή της με την αντίστοιχη Κεϋνσιανή που κυριαρχεί και να καταδειχθούν τα όρια της σύμπτωσης ή των διαφορών μεταξύ τους, ανάλογα με τις ιδεολογικές επιλογές των συγγραφέων. (β) Να αποδειχθεί ότι η Κεϋνσιανή θεωρία εμπεριέχεται στην αντίστοιχη μαρξιστική, σαν μία ιδιαίτερη έκφανσή της που λειτουργεί κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις.

Ο S. Tsuru εξετάζοντας τα σχήματα αναπαραγωγής θεωρεί ότι οι εξισώσεις της διευρυμένης αναπαραγωγής αποτελούν ένα σύνθετο προϊόν δύο λογικά διακεκριμένων φάσεων της κοινωνικής κυκλοφορίας, που η παράθεσή τους αποκαλύπτει την προσπάθεια συσχέτισής τους με τις αντίστοιχες κεϋνσιανές, την ορθότητα των οποίων ο συγγραφέας έχει ήδη αποδεχθεί. Κάθε εξίσωση της αναπαραγωγής θεωρείται ότι εκφράζει τη διάρθρωση του κόστους και ταυτόχρονα τη διάρθρωση της ζήτησης, η δε γέφυρα ανάμεσα στις δύο φάσεις δεν χαρακτηρίζεται από ομοειδείς μεταμορφώσεις για όλα τα συνολικά μεγέθη.[58]

Η ανάλυση αυτή επιτρέπει στον S. Tsuru να επιχειρήσει μία αντιστοίχηση των μαρξιστικών κατηγοριών με αντίστοιχες κεϋνσιανές, που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τις διαφορές ανάμεσα στα δύο συστήματα με ομοειδείς όρους και για τα δύο.[59] Σε μία βελτιωμένη εκδοχή αυτής της ανάλυσης, ο S. Tsuru αντιδιαστέλει τα σχήματα αναπαραγωγής του Μαρξ με το μοντέλο του Harrod και ταυτόχρονα ασκεί κριτική στους Grossmann και Bauer. Η σύγκριση των μοντέλων κατά τον Tsuru αποδεικνύει ότι η προσπάθεια του Μαρξ ήταν η αναπαράσταση των σχέσεων των συνολικών μεγεθών που είναι χαρακτηριστικά του καπιταλισμού, σε αντίθεση με τις Κεϋνσιανές κατηγορίες που δεν ανταποκρίνονται κατ' ανάγκην στην ιδιαιτερότητα του καπιταλισμού. Αντίθετα, οι Κεϋνσιανές κατηγορίες διαμορφώθηκαν κυρίως για να υποβοηθήσουν σε υπολογισμούς στο επίπεδο της πλήρους απασχόλησης κάτω από την προϋπόθεση ότι αυτό βρίσκεται σε αναλογία με το καθαρό εθνικό προϊόν. Η ανιστορικότητα των Κεϋνσιανών κατηγοριών τις κάνει λειτουργικές σε οποιαδήποτε μορφή κοινωνίας και ο Tsuru τις παραλληλίζει μ' αυτό που ο Μαρξ ονόμαζε *"η μεταμόρφωση στη σφαίρα της εμπορευματικής κυκλοφορίας"*. Η θεωρητική βάση των Κεϋνσιανών κατηγοριών ανάγεται στις σχέσεις ανάμεσα στη σπανιότητα των μέσων και στις δυνατότητες εναλλακτικών χρήσεων που διαμορφώνουν τα θεμέλια των σύγχρονων θεωρητικών οικονομικών και αντιπαρέρχονται οποιαδήποτε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Αντίθετα, τα σχήματα αναπαραγωγής, στη μορφή που παρουσιάζονται δεν επιτρέπουν

την εμπειρική επαλήθευση των σχέσεων των εμπεριεχομένων κατηγοριών, στο βαθμό που αποτελούν καθαρά θεωρητικές έννοιες. Αυτό βέβαια, δεν συνεπάγεται ότι είναι δυνατόν να μετασχηματισθούν τα στοιχεία των σχημάτων για να αποδειχθούν θεωρητικές προτάσεις που δεν περιέχονται ήδη στα σχήματα.[60] Στα ίδια πλαίσια κινείται και η ανάλυση του Fan-Hung που αποδεικνύει μία σειρά ομοιότητες ανάμεσα στο Μαρξ και τον Keyner για να καταλήξει ότι αυτές οδηγούν στην δυνατότητα ερμηνείας της ελλειμματικότητας της ενεργούς ζήτησης σαν αποτέλεσμα της αδυναμίας σχεδιασμού στη σφαίρα της κυκλοφορίας, με οποιοδήποτε από τα δύο μοντέλα, με την ίδια επιτυχία. Αναπτύσσοντας τη θέση της υποκατανάλωσης, ο συγγραφέας συσχετίζει τη θεωρία του Λένιν για τον παγκόσμιο καπιταλισμό, με τις επισημάνσεις του Keynes για το ισοζύγιο εξωτερικών συναλλαγών προσπαθώντας να δώσει έμφαση στα σύγχρονα προβλήματα επέκτασης του καπιταλιστικού συστήματος.[61]

Ο M. Bronfenbrenner προσπαθεί να κατασκευάσει ένα μοντέλο γενικής ισορροπίας ανάλογα με τον Walras ξεκινώντας από τα σχήματα της αναπαραγωγής. Στις προκύπτουσες σχέσεις μεταξύ των μεγεθών που ενυπάρχουν στα σχήματα, προστίθενται και αυτές που αφορούν τις σχέσεις προσφοράς και ζήτησης, αυτές που αφορούν την τεχνική πρόοδο και αντανακλώνται στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και τις απαραίτητες συνθήκες ανάπτυξης και ανεργίας. Κατά τον συγγραφέα, αυτές συνιστούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις λειτουργίας του συστήματος, στην δυναμική του εκδοχή και οι καταστάσεις ανισορροπίας που προκύπτουν είτε με την πτωτική τάση του γενικού ποσοστού του κέρδους, είτε με την υπερπαραγωγή ή την υποκατανάλωση, μπορούν να συντεθούν με βάση αυτό το μοντέλο.[62] Το έργο του M. Kalecki θεωρείται ότι συνδέεται στενά με τα σχήματα αναπαραγωγής του Μαρξ. Ο Kalecki αποδεικνύει ότι οι περισσότερες από τις σύγχρονες θεωρίες της ανάπτυξης - και ιδιαίτερα το μοντέλο Harrod-Domar - αποτελούν απλές παραλλαγές της διευρυμένης αναπαραγωγής του Μαρξ. Η σχέση ανάμεσα στη διευρυμένη και την απλή αναπαραγωγή δίνεται από τον Kalecki με το εξής ερώτημα. Αν το καπιταλιστικό σύστημα αποκλίνει από τη διευρυμένη αναπαραγωγή τότε μπορεί να βρεθεί σε μία θέση μακροχρόνιας απλής αναπαραγωγής; Αυτό το ερώτημα σχετίζεται με την σύνδεση της απλής αναπαραγωγής με τον *"καθαρό οικονομικό κύκλο"* ενώ η διευρυμένη αναπαραγωγή συνδέεται με περιπλοκότερες οικονομικές συνθήκες. Ο Kalecki υποστηρίζει ότι ο Μαρξ δεν επεξεργάστηκε τη διαδικασία που περιγράφεται από τα σχήματα αναπαραγωγής από την οπτική των αντιθέσεων που ενυπάρχουν στον καπιταλισμό σαν αποτέλεσμα του προβλήματος της ενεργού ζήτησης. Ο Kalecki εντασσόμενος μέσα στο ρεύμα της υποκατανάλωσης. Θεωρεί θετική τη συμβολή της P. Λούξεμπουργκ στην ανάδειξη της προβληματικότητας της δυνατότητας ύπαρξης μακροχρόνιας διευρυμένης αναπαραγωγής χωρίς την ύπαρξη *"εξωτερικών αγορών"*. Ο ίδιος θεωρεί ότι στο σύγχρονο καπιταλισμό οι *"εξωτερικές αγορές"* έχουν υποκατασταθεί από τις κρατικές δαπάνες και κυρίως αυτές που απευθύνονται

στους εξοπλισμούς - και αυτή η ιδιαίτερη μορφή των *"εξωτερικών αγορών"* έχει ακόμα μεγαλύτερη σημασία για τη διευρυμένη αναπαραγωγή από την εποχή που η Ρ. Λούξεμπουργκ διατύπωνε τη θεωρία της.[63]

Μία άλλη χρησιμοποίηση των σχημάτων αναπαραγωγής από τον Kalecki οδήγησε στη διατύπωση μίας θεωρίας των κερδών, με τον προσδιορισμό των παραγόντων κατανομής, δηλαδή των παραγόντων που προσδιορίζουν τη διανομή του εισοδήματος. Εφ' όσον τα κέρδη προσδιορίζονται από την κατανάλωση και την επένδυση των καπιταλιστών, αυτό που προσδιορίζεται από τους παράγοντες κατανομής είναι το εισόδημα των εργατών, δηλαδή αυτό που στα σχήματα αναπαραγωγής προσδιορίζεται σαν κατανάλωση των εργατών. Η γενίκευση του μοντέλου που προκύπτει από τα σχήματα αναπαραγωγής οδηγεί στην διατύπωση ενός συστήματος Εθνικών Λογαριασμών, που ενσωματώνουν σχέσεις που προκύπτουν από την διαδικασία αναπαραγωγής όπως την περιέγραψε ο Μαρξ.[64]

Σε μία διαφορετική κατεύθυνση κινείται ο G. Dumenil. Εξετάζει κατ' αρχήν την αναπαραγωγή στην κυκλική της μορφή[65] και κατόπιν με τη μορφή ροών και αποθεμάτων.[66] Κατόπιν, η προβληματική μεταφέρεται στον Τόμο ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"* και η αναπαραγωγή εξετάζεται σε σχέση με την Πίστη, δηλαδή όχι σε επίπεδο αξιών αλλά σε επίπεδο τιμών. Η συσχέτιση των μαρξιστικών κατηγοριών με τις αντίστοιχες κεϋνσιανές γίνεται για να αποδειχθεί η ανεπάρκεια των τελευταίων και κυρίως για να ασκηθεί κριτική στην αντίληψη που ανάγει την ανεπάρκεια της ενεργού ζήτησης σε καθοριστικό παράγοντα της οικονομικής ισορροπίας.[67] Ο συγγραφέας υποστηρίζει, αντίθετα με την κεϋνσιανή λογική, ότι οι κρίσεις είναι αποτέλεσμα της υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου[68] και σχετίζει την αντίληψη του αυτή και με μία προσπάθεια διατύπωσης μίας άποψης για τον πληθωρισμό και την εξέλιξή του σε σχέση με τις συνολικές απαιτήσεις της αναπαραγωγής.[69]

Ο G. Kay θεωρεί ότι τα σχήματα αναπαραγωγής περιγράφουν τη δομή μίας πραγματικής οικονομίας, και τη δομή των αξιών χρήσης με όρους αξίας. Ταυτόχρονα, διαμορφώνουν τη δομή των τιμών που πρέπει να ισχύουν για να βρίσκεται η οικονομία σε κατάσταση ισορροπίας. Οι προϋποθέσεις για τη λειτουργία των τιμών στα σχήματα αναπαραγωγής μπορεί να ισχύουν για τα εμπορεύματα που παράγουν οι δύο υποδιαιρέσεις, δεν ισχύουν όμως για το εμπόρευμα εργατική δύναμη καθώς και για τη γαιοπρόσοδο και τον τόκο στο βαθμό που η αξία τους καθορίζεται από τον συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων. Με το δεδομένο αυτό, η τυπική δυνατότητα της δυσαναλογίας ανάμεσα στις αξίες και στις τιμές αποκτά πραγματικό περιεχόμενο μέσα από την ιδιαιτερότητα του εμπορεύματος εργατική δύναμη. Ο συγγραφέας εξετάζει τη περίπτωση ανόδου των μισθών πάνω από την αξία της εργατικής δύναμης και τις επιπτώσεις που αυτή επιφέρει στην ισορροπία του συστήματος. Αυτό, προφανώς, αποτελεί την αρχή μίας πληθωριστικής διαδικασίας που απαντάται από τους κεφαλαιοκράτες με μεταβολή των τιμών των εμπορευμάτων και

διαμορφώνει ένα νέο επίπεδο ισορροπίας για την οικονομία, ακόμα και αν οι κεφαλαιοκράτες δεν λειτουργούν συλλογικά. Πρόκειται για μία περίπτωση ερμηνείας του απλού Κεϋνσιανού μοντέλου ισορροπίας, που πιθανόν να διαμορφώνει το κατάλληλο πλαίσιο σύνθεσης της Κεϋνσιανής και της Μαρξιστικής θέσης. Ο συγγραφέας αποκλείει τη περίπτωση αυτή, γιατί θεωρεί ότι οι δύο οπτικές κινούνται σε διαφορετικές κατευθύνσεις. Ο Keynes δίνει έμφαση στην πιθανή αναντιστοιχία ανάμεσα στην αποταμίευση και την επένδυση, σαν αποφασιστικό παράγοντα της οικονομικής ανισορροπίας. Θέτοντας αυτή τη προτεραιότητα τείνει να αποκλείει τη ταξική διάσταση από τη θεωρία του, σε αντίθεση με τον Μαρξ που πιστεύει ότι η ανισσοροπία οφείλεται σε αντικειμενικές συνθήκες όπως η φύση του χρήματος και οι ιδιαιτερότητες της εργατικής δύναμης. Το πρόβλημα για τον Keynes δεν είναι αυτό των αντικειμενικών συνθηκών, αλλά των υποκειμενικών και σχετίζεται με τον τρόπο που τα άτομα αποφασίζουν να χρησιμοποιήσουν το κεφάλαιο τους - δηλαδή με τρόπο μη συντονισμένο. Και οι δύο αναγνωρίζουν τον μόνιμο χαρακτήρα των κρίσεων αλλά ενώ ο Μαρξ θεωρεί ότι αποτελούν αντανακλάσεις της μόνιμης δομής της καπιταλιστικής παραγωγής, ο Keynes τις αντιμετωπίζει με τους όρους μιας ψυχολογίας που μπορεί να επηρεασθεί από την εφαρμογή μιας οικονομικής πολιτικής.[70]

Στα πλαίσια της κριτικής της Κεϋνσιανής θεωρίας κινείται και η προσπάθεια του A. Matyas να ερμηνεύσει τις πολλαπλασιαστικές διαδικασίες που εμπεριέχει η θεωρία του Keynes, με όρους των σχημάτων αναπαραγωγής του Μαρξ. Για τον λόγο αυτό, εξετάζει την ισορροπία της προσφοράς και της ζήτησης των καταναλωτικών αγαθών και πως αυτό μεταφράζεται σε ισορροπία των δύο υποδιαιρέσεων της παραγωγής. Με βάση τους όρους συγκρότησης των σχημάτων της αναπαραγωγής η αναπαράσταση της πολλαπλασιαστικής διαδικασίας μέσα στα σχήματα προκύπτει, από το ότι η υποδιαίρεση παραγωγής ειδών κατανάλωσης πρέπει να αυξάνει το προϊόν της με τρόπο που να προλαβαίνει την μεγέθυνση της υποδιαίρεσης των μέσων παραγωγής. Για τον λόγο αυτό η πολλαπλασιαστική διαδικασία λειτουργεί προς την κατεύθυνση της αποκατάστασης της ισορροπίας της αναπαραγωγής, η οποία όμως, δεν είναι μία ευσταθής ισορροπία. Η δυσανάλογα μεγάλη βαρύτητα της υποδιαίρεσης I στο συνολικό προϊόν, κάνει τη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά να υπερβαίνει τη προσφορά τους. Στην υποδιαίρεση II το πραγματοποιημένο κέρδος αυξάνεται. Η σχετική αύξηση του προϊόντος της υποδιαίρεσης II, η προσέγγισή της προς την ισορροπία, μειώνει το ποσοστό του πραγματοποιημένου κέρδους, υπονομεύει την άνθηση της οικονομίας και την ωθεί σε κρίση. Στην πραγματικότητα, η ισορροπία των δύο υποδιαιρέσεων διαμορφώνεται μέσα από μία γενική κρίση υπερπαραγωγής. Και αυτή ακριβώς η κρίση, καταδεικνύει και τον περιορισμένο χαρακτήρα των πολλαπλασιαστικών διαδικασιών στη θεωρία του Keynes.[71]

Ο B. Rowthorn εξετάζει τις Κεϋνσιανές ερμηνείες που έχουν αναπτυχθεί για τη θεωρία της P. Λούξεμπουργκ για τη διευρυμένη αναπαραγωγή. Σύμφωνα με τις ερμηνείες

αυτές η Ρ. Λούξεμπουργκ προσπάθησε να δείξει ότι οι στρατιωτικές δαπάνες αυξάνουν τη ζήτηση και την απασχόληση και βοηθούν στο ξεπέρασμα των κρίσεων πραγματοποίησης από τις οποίες απειλείται συνεχώς το καπιταλιστικό σύστημα. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι αυτές οι ερμηνείες έχουν μία ορισμένη βάση. Στην πραγματικότητα όμως, η Ρ. Λούξεμπουργκ είχε μία ευρύτερη αντίληψη για τον ρόλο των στρατιωτικών δαπανών στη συσσώρευση του κεφαλαίου, σαν υποβοηθητικού παράγοντα της ανάπτυξης δυναμικών, και τεχνικά εξελιγμένων κλάδων της παραγωγής, αλλά ταυτόχρονα και σαν παράγοντα ξεπεράσματος των εσωτερικών εμποδίων της καπιταλιστικής επέκτασης. Μία τέτοια αντίληψη είναι πολύ διαφορετική από μία Κεϋνσιανή προσέγγιση που δίνει έμφαση στα βραχύπρόθεσμα δομικά προβλήματα της ενεργού ζήτησης και αγνοεί τα πιο βασικά προβλήματα της μακροχρόνιας ανάπτυξης.[72]

5. ΤΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΟΝΤΕΛΑ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ

Ο Ο. Lauge ξεκινά την ανάλυσή του για την αναπαραγωγή από τους βασικούς τεχνικούς νόμους της παραγωγής και παραβλέποντας, κατ'αρχήν, τις ειδικότερες αλληλοσυσχετίσεις που προκύπτουν από τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις. Με το δεδομένο αυτό τα σχήματα της αναπαραγωγής μπορούν να χρησιμεύσουν σαν βάση διαμόρφωσης αντίστοιχων πολυκλαδικών σχημάτων, που με τη σειρά τους χρησιμεύουν στη διαμόρφωση πινάκων εισροών-εκροών και στη θεμελίωση του σχεδιασμού σε σοσιαλιστικές οικονομίες. Ιδιαίτερα σημαντική είναι και η δυνατότητα διαμόρφωσης μοντέλων μακρών κύκλων που συνδέονται με τις επενδύσεις σε πάγιο κεφάλαιο, σεαντίθεση με τους βραχυχρόνιους κύκλους που οι επενδύσεις συνδέονται με αλλαγές στα αποθέματα. Από τη μελέτη των κύκλων προκύπτει ότι ένα μοντέλο ανάπτυξης της καπιταλιστικής οικονομίας μπορεί να θεωρηθεί ρεαλιστικό, μόνο όταν η διάρκεια του κύκλου, που προκύπτει από αυτό, αντιστοιχεί στην πραγματική διάρκεια του κύκλου, δηλαδή 7-9 χρόνια. Η διαμόρφωση όμως, πολυκλαδικών μοντέλων μπορεί να μας αποκαλύψει την ύπαρξη και πρόσθετων κύκλων μικρότερης διάρκειας που αντιστοιχούν σε ειδικότερους κλάδους της καπιταλιστικής οικονομίας.[73]

Εξετάζοντας την ιστορική διάσταση της αναπαραγωγής ο S. Coontz βασιζόμενος στην ανάλυση του Μάρξ για τη συσσώρευση στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"*, αποδεικνύει ότι στο πρώτο στάδιο της εκβιομηχάνισης η υποδιαίρεση παραγωγής ειδών κατανάλωσης ήταν η πιο σημαντική. Στην περίοδο αυτή η κυρίαρχη τάση οδηγούσε σε μια αύξηση του λόγου κεφαλαίου-εργασίας στην υποδιαίρεση ΙΙ για δύο λόγους. Πρώτα, γιατί ο εκμηχανισμός προχώρησε πρώτα στην υποδιαίρεση ΙΙ και συνοδεύτηκε από αντικατάσταση της ανειδίκευτης από εξειδικευμένη εργασία, και δεύτερον γιατί πριν την εκμηχάνιση της υποδιαίρεσης παραγωγής μέσων παραγωγής αυτή χρησιμοποιούσε εργασία υψηλότερου κόστους. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι μια επιτυχημένη έρευνα για την εξέλιξη του καπιταλισμού, θα έπρεπε να προσδιορίσει τις περιόδους ή τα στάδια του καπιταλισμού συγκρίνοντας τα ποσοστά ανάπτυξης του σταθερού κεφαλαίου στις δύο υποδιαιρέσεις της αναπαραγωγής. Ενα τέτοιο κριτήριο ενέχει την υπόθεση ότι η πρώτη περίοδος της καπιταλιστικής εκβιομηχάνισης χαρακτηρίζεται από μια γρηγορότερη αύξηση του σταθερού κεφαλαίου στην υποδιαίρεση ΙΙ διαμορφώνοντας τη τάση για βραχυχρόνιους και επαναλαμβανόμενους κύκλους υπερπαραγωγής καταναλωτικών αγαθών. Αυτή η τάση αντισταθμίζεται από τον οικονομικό κύκλο.[74] Στο δεύτερο στάδιο της εκβιομηχάνισης ο λόγος του σταθερού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης Ι προς το σταθερό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης ΙΙ αρχίζει να αυξάνει, με τέτοιο τρόπο που να επιφέρει μια πρόσκαιρη σταθερότητα στο σύστημα. Η τάση

αυτή μακροχρόνια τείνει να δημιουργήσει αντιφάσεις που εκδηλώνονται είτε με την πτωτική τάση του γενικού ποσοστού κέρδους, είτε με τη μείωση του μεριδίου της εργασίας στο εθνικό εισόδημα.[75] Η προσπάθεια του συγγραφέα έγκειται στο να ενσωματώσει αυτές τις δύο τάσεις σε ένα μοντέλο κυκλικής κρίσης και να ερμηνεύσει με βάση αυτό την ιστορική εξέλιξη του καπιταλισμού.

Ο D. Harris αναπτύσσει ένα μοντέλο ανάπτυξης της καπιταλιστικής οικονομίας συνθέτοντας διάφορα στοιχεία της θεωρίας του Μάρξ και βασιζόμενος στο σχήμα της διευρυμένης αναπαραγωγής. Ο στόχος μιας τέτοιας ανάλυσης είναι να παράσχει ιστορικά διαμορφωμένες ερμηνείες του γιατί οι συνθήκες της κρίσης επικυριαρχούν στη διαδικασία επέκτασης του κεφαλαίου, να αναδείξει τους μηχανισμούς υπέρβασης της κρίσης και να εξηγήσει τις συναφείς δομικές αλλαγές που προκύπτουν στο σύστημα καθώς κινείται από τη μια μορφή της κρίσης στην επομένη.

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο Μάρξ προσπαθεί να καταδείξει ότι κάτω από τις συνθήκες του καπιταλισμού, η διαδικασία αναπαραγωγής είναι αντιφατική, με την έννοια ότι, αντανακλά την αντίφαση ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και στον ατομικό χαρακτήρα της ιδιοποίησης.[76]

Ο A. Brody, προσπαθεί να ενοποιήσει τα οικονομικά του Μάρξ και τις πρόσφατες επιτεύξεις των μαθηματικών οικονομικών, διαμορφώνοντας μαρξιανές θεωρίες της αξίας και της αναπαραγωγής με τρόπο που να αποκαλύπτονται βασικές ομοιότητες στην ουσιαστική λογική και των δύο προσεγγίσεων. Από τη σύνθεση αυτή, ο συγγραφέας διαμορφώνει ένα μοντέλο που είναι μαθηματικά επιλύσιμο και στατιστικά εφαρμόσιμο και το οποίο θεωρεί ισοδύναμο με τα σύγχρονα γραμμικά μοντέλα της οικονομίας. Τα γνωστά μοντέλα του von Neumann, η θεωρία των παίγνιων, το μοντέλο Leontiel και το μοντέλο του γραμμικού προγραμματισμού μαζί με το μοντέλο που προτείνει ο συγγραφέας μπορούν να μετασχηματισθούν σε μια κοινή μαθηματική μορφή.[77]

Ο D. Foley εξετάζει την αναπαραγωγή με όρους αποθεμάτων και ροών και διαμορφώνει ένα δικό του μοντέλο που την αναπαριστά. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι τα σχήματα της αναπαραγωγής διαμορφώνουν ένα τυπικό μοντέλο του καπιταλιστικού συστήματος στο οποίο ενσωματώνονται όλοι οι παράμετροί του. Το μοντέλο αυτό είναι κατά βάση, ένα μοντέλο ανάπτυξης του συστήματος που δείχνει ορισμένες από τις πιθανές προϋποθέσεις διατάραξης της ομαλής αναπαραγωγής του.[78]

Ο S. Koshimura αφού παραθέτει τα σχήματα αναπαραγωγής του Μάρξ, προσπαθεί να εξετάσει τον νόμο της αξίας και τη σχέση του με την αναπαραγωγή κατατάσσοντας τους βιομηχανικούς κλάδους σε επιμέρους υποδιαίρεσης της αναπαραγωγής. Ο συγγραφέας δεν διαμορφώνει ένα ιδιαίτερο μοντέλο, αλλά εξετάζει τις σχέσεις που παρέχουν τα σχήματα της αναπαραγωγής σαν σχέσεις αξιών, τιμών παραγωγής, αγοραίων τιμών και μονοπωλιακών

τιμών. Θεωρεί ότι τα μοντέλα που βασίζονται στα σχήματα της αναπαραγωγής και προσπαθούν να ερμηνεύσουν τις κρίσεις κινούνται σε ένα πολύ υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, γιατί ενώ υποβοηθούν στη κατάδειξη της πιθανότητας των κρίσεων, δεν μπορούν να προβλέψουν τη μορφή των πραγματικών κρίσεων. Για να εκπληρώσουν τέτοιες λειτουργίες, τα σχήματα αναπαραγωγής θα πρέπει να ενσωματώσουν την υπόθεση της μεταβολής της παραγωγικότητας της εργασίας, την αλλαγή της αξίας των υπαρχόντων κεφαλαιακών αποθεμάτων, την άνοδο της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και τις μεταβολές του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού σε συνδυασμό με την καταναλωτική δυνατότητα της εργατικής τάξης. Αυτό όμως θα οδηγούσε σε μοντέλα συνολικής λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος που δεν θα είχαν καμμιά σχέση με τα σχήματα αναπαραγωγής του Μάρξ.[79] Ο S. Koshimura θεωρεί ότι η ισορροπία του συστήματος αποτελεί μόνο ένα προσωρινό χαρακτηριστικό, γιατί όλες οι συνθήκες της κεφαλαιακής αναπαραγωγής και συσσώρευσης μεταβάλλονται με την πάροδο του χρόνου. Οι ανισορροπίες που προκαλούνται οδηγούν σε κρίσεις κατ' αρχήν στο επίπεδο των επιμέρους κλάδων, και αργότερα μεταφέρονται στους υπολοίπους κλάδους με αποτέλεσμα να προκύπτει μια γενικότερη κρίση.[80]

Ο M. Desai θεωρεί ότι το σχήμα της απλής αναπαραγωγής αποδεικνύει τη πιθανότητα της ισορροπίας, αλλά δεν δείχνει πόσο ευσταθής μπορεί να είναι μια τέτοια ισορροπία, στο βαθμό που η απλή αναπαραγωγή αποτελεί μια μη ρεαλιστική υπόθεση.[81] Το σχήμα της διευρυμένης αναπαραγωγής παρουσιάζει μια αντίθεση ανάμεσα στα αριθμητικά παραδείγματα και στις θεωρητικές αιτιολογήσεις που τα συνοδεύουν, γιατί ενώ το αριθμητικό παράδειγμα κατασκευάστηκε με τέτοιο τρόπο που να δείχνει μια ισόρροπη και συνεχή ανάπτυξη των δύο υποδιαιρέσεων, η περιλαμβανόμενη σ'αυτό λογική παρουσιάζεται αντιφατική.[82] Ο συγγραφέας θεωρεί ότι ο Μάρξ απέτυχε να θέσει το πρόβλημα της διευρυμένης αναπαραγωγής με όρους τιμών, καθώς και στο να εισάγει στο σχήμα τη χρηματική κυκλοφορία. Το ερώτημα που τίθεται συνδέεται με τον τρόπο ερμηνείας του σχήματος της διευρυμένης αναπαραγωγής, αλλά και με τον τρόπο ενσωμάτωσης της διευρυμένης αναπαραγωγής σε ένα μοντέλο δυναμικής ανισορροπίας μιας χρηματικής καπιταλιστικής οικονομίας.[83] Για τον λόγο αυτό αν κατανοηθεί σωστά η δομή του σχήματος της διευρυμένης αναπαραγωγής είναι δυνατόν, αυτό το μοντέλο ισορροπίας να γενικευθεί με τη χρήση άλλων κατηγοριών από το έργο του Μάρξ. Ο M. Desai κατασκευάζει ένα μοντέλο, που αποδεικνύει ότι το σχήμα αναπαραγωγής του Μάρξ δεν αποτελεί ένα απλό σχήμα ισορροπίας, αλλά ένα μοντέλο ισόρροπης ανάπτυξης προς το οποίο κάθε οικονομία συγκλίνει είτε άμεσα, είτε σε μεγάλο ποσοστό στη διάρκεια μιας περιόδου.[84] Εξετάζοντας την οικονομική συμπεριφορά των κεφαλαιοκρατών και των δύο υποδιαιρέσεων ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι η επενδυτική λογική τους μπορεί να ερμηνευθεί όχι τόσο με

όρους μιας καπταλιστικής οικονομίας με αποκεντρωμένες επενδυτικές αποφάσεις, αλλά μάλλον με όρους μιας σχεδιασμένης οικονομίας. Για το λόγο αυτό, επεκτείνει το μοντέλο του σε μοντέλο σχεδιασμού, θεωρώντας ότι το σχήμα της διευρυμένης αναπαραγωγής ενώ είναι ανεπαρκές για την ερμηνεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, είναι πιο αποδοτικό σαν μοντέλο μιας σχεδιασμένης οικονομίας.[85]

Για τον M. Morishima, το σχήμα της απλής αναπαραγωγής αντιστοιχεί στο σύστημα παραγωγής στατικής γενικής ισορροπίας του Walras και το σχήμα της διευρυμένης αναπαραγωγής είναι σχεδόν πανομοιότυπο με το σύστημα δυναμικών γενικής ισορροπίας. Και η προσπάθεια του συγγραφέα έγκειται στο να συγκεράσει τα δύο μοντέλα που παρουσιάζουν περισσότερες και ουσιαστικότερες ομοιότητες, παρά διαφορές. Η εξέταση των σχημάτων αναπαραγωγής γίνεται με την μεθοδολογία που αρμόζει στα σύγχρονα συστήματα γενικής ισορροπίας. Το σύστημα του Μάρξ μπορεί να αναχθεί σε ένα στατικό μοντέλο γενικής ισορροπίας του οποίου τα υποσυστήματα εξετάζουν τη διαδικασία της αναπαραγωγής από τη πλευρά της ροής των εμπορευμάτων, από την πλευρά της ροής του εμπορεύματος, από την πλευρά της κυκλοφορίας του χρήματος και από την πλευρά της αντικατάστασης της αξίας. Το σχήμα της απλής αναπαραγωγής κατασκευάσθηκε από τον Μάρξ για να χρησιμεύσει μόνο σαν εισαγωγή στο δυναμικό μοντέλο της αναπαραγωγής σε διευρυμένη κλίμακα, του οποίου αποτελεί μια ειδική περίπτωση.[86]

Ο R. Eagly κατασκευάζει ένα μακροοικονομικό μοντέλο του Μάρξ που ενσωματώνει τα σχήματα της αναπαραγωγής και που επιτρέπει την ανάλυση, τόσο των συνθηκών στατικής ισορροπίας, όσο και τη διαμόρφωση ενός δυναμικού κυκλικού προτύπου του συστήματος. Στη στατική του εκδοχή, το μοντέλο παρουσιάζει μια ισορροπία που καθορίζει το επίπεδο απασχόλησης, το ποσοστό εκμετάλλευσης και το ποσοστό κέρδους. Στη δυναμική του εκδοχή, παρουσιάζει ένα αυτοδημιουργούμενο ενδογενή κύκλο στον οποίο το ποσοστό της ανεργίας ανέρχεται σταδιακά. Κατά τον συγγραφέα, τα αίτια των διακυμάνσεων της καπιταλιστικής οικονομίας παρουσιάζονται από τον Μάρξ, αλλά όχι με την μορφή ενός συστηματικού και ολοκληρωμένου μοντέλου. Για να κατασκευαστεί το τελευταίο, γίνεται η υπόθεση ότι η κατανομή του κεφαλαίου ανάμεσα στις δύο υποδιαιρέσεις των σχημάτων της αναπαραγωγής είναι άριστη με την έννοια ότι διαμορφώνεται ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους για όλο το σύστημα, και ακόμα ότι το προϊόν των δύο υποδιαιρέσεων είναι αναλογικό προς την αμοιβαία τους ζήτηση. Οι προσαρμογές αυτές γίνονται γιατί μόνο ο παράγοντας κέρδος μπορεί να διαμορφώσει έναν ενδογενή κύκλο στο μαρξιστικό σύστημα, ενώ άλλοι παράγοντες όπως η δυσαναλογία δεν δημιουργούν κύκλους αυτοδημιουργημένους και επαναλαμβανόμενους.[87]

Ο V. Dadayan, παραθέτει τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη μετατροπή των σχημάτων αναπαραγωγής του Μάρξ σε μακροοικονομικά μοντέλα. Κάθε μοντέλο ενός

μακροοικονομικού αντικειμένου, που συνιστά μια επιστημονική αφαίρεση αυτού του αντικειμένου, πρέπει να έχει μια τέτοια δομή που να παράγει ένα επίπεδο αφαίρεσης που προσιδιάζει στους στόχους που προσπαθεί να επιτύχει το μοντέλο. Αυτό προφανώς, αποτελεί το στοιχείο της αντιστοιχίας του επιπέδου αφαίρεσης και των στόχων του μοντέλου. Με την έννοια αυτή τα σχήματα αναπαραγωγής του Μάρξ χρησιμεύουν για τη μελέτη των συνθηκών ισόρροπης ανάπτυξης ενός οικονομικού συστήματος αναλυομένου με όρους των δύο υποδιαιρέσεων της σφαίρας της υλικής παραγωγής. Ο σκοπός που ο Λένιν χρησιμοποίησε τα σχήματα αναπαραγωγής ήταν διαφορετικός, αφού ήθελε να επισημάνει το γεγονός ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη ενός οικονομικού συστήματος παράγει μια αυτοεπεκτεινόμενη εσωτερική αγορά μέσα από την αύξηση των αναγκών του συστήματος για μέσα παραγωγής.

Ο συγγραφέας παραθέτει την ιστορία και τη μεθοδολογία κατασκευής μοντέλων εισροών-εκροών, οικονομαθηματικών και κυβερνητικών μοντέλων που αναπαριστούν τη λειτουργία μιας καπιταλιστικής ή μιας σοσιαλιστικής οικονομίας και που βασίζονται στα σχήματα της διευρυμένης αναπαραγωγής.[88]

Ο H. Sherman χρησιμοποιεί τα σχήματα της αναπαραγωγής σαν βάση για τη δημιουργία μοντέλων κυκλικής ανάπτυξης. Ο Μάρξ ενώ έχει παραθέσει μια σειρά στοιχεία για το εθνικό εισόδημα, τη συσσώρευση, την κυκλική ανάπτυξη κλ.π., δεν τα συνθέτει με ένα συστηματικό τρόπο, ούτε πολύ περισσότερο σε φορμαλιστικά μοντέλα. Η προσπάθεια του συγγραφέα έγκειται στη δημιουργία μοντέλων που μπορούν να ενσωματώσουν και τις τρεις εξηγήσεις για τις οικονομικές κρίσεις που αναφέρονται από τον Μάρξ: την άνοδο της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, την υποκατανάλωση και τη συμπίεση των κερδών. Το μοντέλο πρέπει να εξετάζει τόσο την μακροχρόνια ανάπτυξη όσο και τους βραχυχρόνιους κύκλους ταυτόχρονα, γιατί αυτό προκύπτει από την ανάγνωση των σχημάτων της αναπαραγωγής.[89]

6. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Ο Μ. Ρόζενταλ, εξετάζει τη διαδικασία αναπαραγωγής του κεφαλαίου, θέλοντας να θεμελιώσει την κίνηση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στον Τόμο ΙΙ του *"Κεφαλαίου"*.

Η απλή αναπαραγωγή σαν μια διαδικασία που επαναλαμβάνεται και ανανεώνεται διαρκώς, αποδίδει στην παραγωγή ορισμένα νέα χαρακτηριστικά που η γνώση τους επιτρέπει να κατανοήσουμε πιο συγκεκριμένα την ουσία του Κεφαλαίου. Ο Μαρξ ήταν υποχρεωμένος να αναλύσει την απλή αναπαραγωγή, που από την άποψη των καπιταλιστικών σχέσεων δεν αποτελεί παρά μόνο μια αφαίρεση, για να αποδείξει ευκολώτερα τον μηχανισμό της εκμετάλλευσης στην παραγωγή. Το στάδιο, αυτό της έρευνας, ακολουθεί η εξέταση της διευρυμένης αναπαραγωγής που προσιδιάζει στο καπιταλιστικό σύστημα.[90]

Ο συγγραφέας θεωρεί ότι κάθε ένα από τα τρία μέρη του Τόμου ΙΙ του *"Κεφαλαίου"* προσθέτει ένα βαθμό συγκεκριμένης περιπλοκής στη διαδικασία κυκλοφορίας του κεφαλαίου με αποκορύφωμα το τρίτο μέρος, που αναδεικνύονται οι σχέσεις του ατομικού και του κοινωνικού κεφαλαίου στη διαδικασία της κυκλοφορίας.[91]

Η μέθοδος έρευνας του Μάρξ περιλαμβάνει και την ανάλυση και την σύνθεση, που χρησιμοποιούνται σε κάθε στάδιο ταυτόχρονα. Αυτό ισχύει τόσο για τους Τόμους Ι και ΙΙ του *"Κεφαλαίου"* που μελετώνται οι ιδιαίτερες όψεις της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, όσο και για τον Τόμο ΙΙΙ όπου το κεφάλαιο εμφανίζεται σαν ένα ομογενές σύνολο. Υπάρχει μια σχετική επικράτηση της ανάλυσης στους Τόμους Ι και ΙΙ και της σύνθεσης στον Τόμο ΙΙΙ, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν εφαρμόζεται ένα διαρκές πέρασμα από την ανάλυση στη σύνθεση και αντίστροφα. Στον Τόμο ΙΙ του *"Κεφαλαίου"* ο Μάρξ διαχωρίζει τη περιστροφή του συνόλου του κεφαλαίου στα στοιχεία του, εξηγώντας σε τι συνίσταται η ουσία της κυκλοφορίας κάθε μορφής κεφαλαίου, δηλαδή του χρηματικού, του παραγωγικού και του εμπορευματικού. Συνθέτοντας κατόπιν, τις διάφορες αυτές περιστροφές, επιτυγχάνει τον τύπο της συνολικής περιστροφής του κεφαλαίου. Επεται η ανάλυση της κίνησης των ατομικών κεφαλαίων και η σύνθεση της αναπαραγωγής του συνόλου του κοινωνικού κεφαλαίου.[92] Και όλα αυτά σε συνδυασμό με τη κίνηση από το αφηρημένο προς το συγκεκριμένο που περιλαμβάνει την απλή και τη διευρυμένη αναπαραγωγή.

Οι V. Afanasyev, A. Galchiusky και V. Lantsov συνάγουν την αναπαραγωγή από τον διφυή χαρακτήρα της εργασίας. Η συγκεκριμένη εργασία συνδέεται με την αναπαραγωγή του κοινωνικού προϊόντος μέσα από την αναπαραγωγή των μέσων παραγωγής και των ειδών κατανάλωσης στη φυσική τους μορφή. Αντίθετα η αφηρημένη εργασία συνδέεται με την αναπαραγωγή του κοινωνικού προϊόντος στη αξιακή του μορφή. Ο διφυής χαρακτήρας της εργασίας εκφράζεται στον διφυή χαρακτήρα της αναπαραγωγής και αυτός με τη σειρά του

εκφράζεται στο διφυή χαρακτήρα της συσσώρευσης του κεφαλαίου με τη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής και της εργατικής δύναμης που αντιστοιχεί στη συγκεκριμένη εργασία και με την αξιακή μορφή των μέσων παραγωγής και της εργατικής δύναμης που αντιστοιχεί στην αφηρημένη εργασία. Οι συγγραφείς προσπαθούν να διασυνδέσουν τα φαινόμενα της αναπαραγωγής που εξετάζει ο Μάρξ στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"* με τον διφυή χαρακτήρα της εργασίας και το διχασμό του εμπορεύματος σε αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία. Έτσι ο διφυής χαρακτήρας της συσσώρευσης επεκτείνεται στους παράγοντες που καθορίζουν την ίδια την διαδικασία της συσσώρευσης που στη φυσική τους μορφή εμφανίζονται σαν αυξανόμενη παραγωγικότητα της εργασίας, και στην αξιακή τους μορφή σαν ποσοστό της υπεραξίας. Παράλληλα η αναπαραγωγή του κεφαλαίου και οι παράγοντες που την επηρεάζουν διαμορφώνουν τις μορφές επιδείνωσης των όρων ύπαρξης της εργατικής τάξης. Σαν απόλυτη επιδείνωση με τη μείωση της ποσότητας και της ποιότητας των ειδών κατανάλωσης των εργατών και σαν σχετική επιδείνωση, με την μείωση του μεριδίου της εργατικής τάξης στο εθνικό εισόδημα.[33]

Η προσπάθεια των συγγραφέων είναι να συνάγουν όλες τις κατηγορίες που εξετάζει ο Μαρξ στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"* από τον διφυή χαρακτήρα της εργασίας και είναι χαρακτηριστική ενός τρόπου σκέψης που κυριάρχησε στη σοβιετική βιβλιογραφία στη δεκαετία του 1980. Η προσπάθεια όμως αυτή, που είχε σαν σκοπό να αποδείξει τη λογική συνοχή που διέπει το έργο του Μάρξ, είναι μάλλον περιορισμένης σημασίας. Και αυτό γιατί ανάγει όλες τις οικονομικές κατηγορίες στον διφυή χαρακτήρα της εργασίας κατά τρόπο γραμμικό. Οι συγγραφείς παραβλέπουν τη διάκριση ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο που κάνει ο Μάρξ, τόσο στη διαδικασία παραγωγής στο Τόμο Ι, όσο και στη διαδικασία κυκλοφορίας στον Τόμο ΙΙ του *"Κεφαλαίου"*. Για το λόγο αυτό, δεν μπορούν να επεκτείνουν την ανάλυσή τους και στη διαδικασία κυκλοφορίας παρά μόνο για να καταδείξουν τη διάκριση ανάμεσα στο πάγιο και στο κυκλοφοριακό κεφάλαιο, ενώ δεν μπορούν να διασυνδέσουν τη θεωρία του ατομικού κεφαλαίου στον Τόμο Ι με την αντίστοιχη του Τόμου ΙΙ. Η αδυναμία κατάδειξης των σχέσεων ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο, εξαναγκάζει τους συγγραφείς να αναφέρονται για κάθε οικονομική κατηγορία που εξετάζουν, στον διφυή χαρακτήρα της εργασίας με τρόπο επιλεκτικό, παραβλέποντας όλα τα ενδιάμεσα στάδια και τις διασυνδέσεις που αναδεικνύει ο Μαρξ.

Για τους L. Althusser και E. Balibar η έννοια της αναπαραγωγής αποτελεί την ίδια την έννοια της ιστορικής συνέχειας. Η θεωρία της αναπαραγωγής εξασφαλίζει μια τριπλή ιστορική συνέχεια, δηλαδή τη σχέση ατομικού και κοινωνικού κεφαλαίου, τη σχέση των διαφόρων επιπέδων της κοινωνικής δομής και τη συνέχεια της ίδιας της παραγωγής. Η διάκριση της απλής από τη διευρυμένη αναπαραγωγή έχει μια ιδιαίτερη μεθοδολογική σημασία θεωρώντας την απλή αναπαραγωγή σαν αφαίρεση, η ανάλυσή της μας δίνει τις

γενικές τυπικές συνθήκες όλης της αναπαραγωγής. Η απλή αναπαραγωγή αποτελεί μία *"μορφή"* της αναπαραγωγής διαδικασίας με την έννοια που οι συγγραφείς αναλύουν την *"καπιταλιστική μορφή"* του τρόπου παραγωγής.[94] Με την έννοια αυτή η απλή αναπαραγωγή αποτελεί το ξεσκέπασμα της ουσίας μετά την αφαίρεση των *"ψευδών"* μορφών και η ουσία αυτή είναι η παραγωγή που αναπαράγεται με περιοδικότητα. Στο ερώτημα που έθεσε η Ρ. Λούξεμπουργκ για τις νέες συνθήκες που διαμορφώνει η αναπαραγωγή σε σχέση με την παραγωγή, οι συγγραφείς απαντούν ότι οι συνθήκες εξακολουθούν να παραμένουν οι ίδιες αλλά πρέπει να αποφετιχοποιηθούν. Στα πλαίσια αυτής της διαδικασίας είναι σημαντικό να καταδειχθεί η σχέση του ατομικού με το κοινωνικό κεφάλαιο, που δεν πρέπει να θεωρείται σαν ένα απλό άθροισμα ατομικών κεφαλαίων. Επομένως η αναπαραγωγή, δεν αποτελεί μια απλή επανάληψη αλλά ταυτόχρονα και μια μετάβαση στο κεφάλαιο σαν ολότητα.[95] Η αναπαραγωγή εκφράζει τη σχέση ανάμεσα στην ολότητα της κοινωνικής παραγωγής και στους ιδιαίτερους κλάδους της, σαν αντανάκλαση της σχέσης ατομικού και κοινωνικού κεφαλαίου με δεδομένη μια συγχρονικότητα. Η μετάβαση από μια μεμονωμένη διαδικασία παραγωγής, σε μια επανάληψη, η μετάβαση στο σύνολο του κοινωνικού κεφαλαίου, κάνει αναγκαία την ύπαρξη μιας συγχρονικότητας όλων των κινήσεων. Αυτή τη μετάβαση ο Μάρξ τη περιγράφει σαν απλή αναπαραγωγή.[96]

Η λειτουργία της αναπαραγωγής αποδεικνύει ότι η κυκλοφορία και η διανομή δεν έχουν καμιά σχετική αυτονομία, ούτε δίνουν τους νόμους, αλλά καθορίζονται από αυτούς της παραγωγής. Η γενίκευση αυτού του συμπεράσματος οδηγεί στην πρόταση ότι ο κάθε τρόπος παραγωγής καθορίζει τους τρόπους κυκλοφορίας, διανομής και κατανάλωσης σαν διακριτών στιγμών της ενότητάς του. Ταυτόχρονα στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων, η λειτουργία της αναπαραγωγής καταστρέφει την ψευδαίσθηση της ύπαρξης ενός ελεύθερου συμβολαίου ανάμεσα στον κεφαλαιοκράτη και στον εργάτη, εφόσον η καπιταλιστική παραγωγή δεν εφαρμόζει τους νόμους της εμπορευματικής παραγωγής, δηλαδή την ανταλλαγή ισοδύναμων στην περίπτωση της αγοράς της εργατικής δύναμης.[97]

Η αναπαραγωγή συντελεί στην μετάβαση από την έννοια της παραγωγής σαν δραστηριότητα υποκειμένων, στην παραγωγή σαν δραστηριότητα χωρίς υποκείμενα αλλά με τάξεις. Επομένως, η αναπαραγωγή διατηρεί τις κοινωνικές σχέσεις, αλλά παράλληλα μεταμορφώνει τα αντικείμενα μέσα από τη παραγωγική διαδικασία σε νέες αξίες χρήσης.[98]

Η ανάλυση των σχέσεων που προσιδιάζουν σε έναν συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής και συγκροτούν τη δομή του, πρέπει να θεωρηθεί σαν συγκρότηση μιας θεωρητικής συγχρονικότητας, και αυτό αντανακλάται στην έννοια της αναπαραγωγής. Η ανάλυση όλων των ιδιαίτερων αποτελεσμάτων της δομής ενός τρόπου παραγωγής, αποτελεί αναγκαστικά μέρος αυτής της συγχρονικότητας. Σε αντίθεση με την έννοια αυτή, η έννοια της διαχρονικότητας πρέπει να αναφέρεται στην εποχή της μετάβασης από τον έναν τρόπο παραγωγής στον άλλο,

δηλαδή στο χρόνο αντικατάστασης και μετασχηματισμού των σχέσεων παραγωγής.[99]

Οι Cutler et al. θεωρούν ότι το πρόβλημα της αναπαραγωγής σχετίζεται με τη διαδικασία κυκλοφορίας και των καπιταλιστικών σχέσεων που τη διαμορφώνουν.Με την έννοια αυτή η μορφή αυτής της διαδικασίας ισχύει μόνο για τον καπιταλισμό και δεν αποτελεί μια αναγκαιότητα όλων των οικονομιών. Η αναπαραγωγή εμφανίζεται σαν ένα πρόβλημα καθαρά καπιταλιστικό, γιατί οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής περιλαμβάνουν δύο στοιχεία: τον αποχωρισμό των εργατών από τα μέσα παραγωγής και τη διάκριση των επιχειρήσεων μεταξύ τους, που έχει σαν αποτέλεσμα να συνδέονται μεταξύ τους μέσα από σχέσεις ανταλλαγής. Η αναπαραγωγή αναφέρεται στην συνάρθρωση της γενικευμένης εμπορευματικής παραγωγής και της γενικευμένης εμπορευματικής ανταλλαγής που καθορίζουν την δομή του καπιταλισμού. Τα σχήματα αναπαραγωγής αποτελούν το μέσο με το οποίο ο Μάρξ αναπαριστά τις καπιταλιστικές σχέσεις της κυκλοφορίας. Η λειτουργία της τελευταίας προκαλεί κρίσεις, που δεν οδηγούν όμως στην κατάρευση και για τον λόγο αυτό είναι λανθασμένο να θεωρούμε ότι η αναπαραγωγή απεικονίζει μια κατάσταση ισορροπίας. Οι συγγραφείς θεωρούν ότι ο Μάρξ προβάλλει τον διπλό χαρακτήρα της αναπαραγωγής σαν αναπαραγωγή αξιών χρήσης και ανταλλακτικών αξιών. Αυτό τον οδηγεί στην διατύπωση μιας σχέσης αναλογίας ανάμεσα στις δύο αυτές διαστάσεις, που με τη σειρά της καταλήγει σε μια αντίληψη ισορροπίας της οικονομίας. Παρ'όλα αυτά η ανάλυση της αναπαραγωγής με αξιακούς όρους δεν υποβοηθά το πρόβλημα που θέτει ο Μάρξ. δηλαδή τις μορφές της συνάρθρωσης της παραγωγής και της κυκλοφορίας. Οι αξιακοί όροι συγκαλύπτουν το πρόβλημα στο βαθμό που αναφέρονται σε ισοδύναμα ανεξάρτητα από τη μορφή. Ενώ το πρόβλημα της αναπαραγωγής αναφέρεται σε διαφοροποιήσεις των προϊόντων και κάνει, επομένως, αναγκαία την έκφρασή του με τη μορφή του χρήματος.[100]

Ο J. Becker εξετάζει κατ'αρχήν την αναπαραγωγή στο επίπεδο του κοινωνικού σχηματισμού και εξειδικεύει τα χαρακτηριστικά της στο επίπεδο του τρόπου παραγωγής. Στο πρώτο επίπεδο καταδεικνύει την άμεση σχέση, ανάμεσα στους κοινωνικούς αγώνες και στην αναπαραγωγή θεωρώντας ότι σε ένα τέτοιο επίπεδο η αναπαραγωγή σχετίζεται με την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, των μέσων παραγωγής και των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στις τάξεις της κοινωνίας. Στο επίπεδο του τρόπου παραγωγής η κοινωνική αναπαραγωγή στην ολότητά της, συνδέεται με τις λειτουργίες της μη παραγωγικής εργασίας καθώς και με την αναπαραγωγή του βασικού υποσυστήματος της παραγωγικής εργασίας. Αυτό κατά τον συγγραφέα, σημαίνει ότι η κοινωνική δραστηριότητα πρέπει να αναπαριστάται και με τις δύο οικονομικές της όψεις.[101]

Τα σχήματα της αναπαραγωγής συνιστούν ένα σύστημα που αποτελείται από συγκεκριμένες οικονομικές σχέσεις μεταξύ εισροών που προορίζονται για παραγωγική χρήση, και εκροών, μέρος των οποίων προορίζεται για μη παραγωγική χρήση. Η λειτουργία

της απλής αναπαραγωγής υποδηλώνει ότι είναι πιθανόν για ένα κοινωνικό σύστημα, δηλαδή ένα σύστημα που εμπεριέχει παραγωγικές και μη παραγωγικές δραστηριότητες, να λειτουργεί απρόσκοπτα - με ορισμένες προϋποθέσεις - για μια απεριόριστη περίοδο του ιστορικού χρόνου. Η εισαγωγή της έννοιας της αξίας στην αναπαραγωγή βοηθά στην αποσαφήνηση της έννοιας του καπιταλιστικού αναπαραγωγικού συστήματος, που πρέπει να κατανοείται με όρους ανταλλακτικής αξίας.

Ο J. Bidet εξετάζει την αναπαραγωγή μέσα από το πλέγμα των τριών γενικεύσεων που προϋποτίθενται για την κατανόηση του *"Κεφαλαίου"*. Οι γενικεύσεις αυτές περιλαμβάνονται στην Εισαγωγή του *"Grundrisse"* και είναι γενικοί και αφηρημένοι καθορισμοί που ισχύουν για όλες τις μορφές των κοινωνιών. Υπάρχουν τρεις διαφορετικές κατηγορίες: οι γενικές κατηγορίες της οικονομίας, οι κατηγορίες της διαδικασίας της *"εργασίας γενικά"* και οι κατηγορίες του τρόπου παραγωγής, στις οποίες περιλαμβάνεται και η αναπαραγωγή. Υπάρχουν δύο λόγοι που η ανάπτυξη των κατηγοριών της αναπαραγωγής υπερβαίνει το κατηγοριακό πεδίο που αντιστοιχεί στο κεφάλαιο. Ο πρώτος αφορά τη σχέση των γενικών κατηγοριών, όπως η αξία χρήσης, με τις γενικότερες λειτουργίες της παραγωγής, της κατανάλωσης, της ανταλλαγής και της διανομής. Ο δεύτερος αφορά τη φύση της κατηγορίας της αξίας, μέσα στο πλαίσιο που καθορίζεται από τα σχήματα της αναπαραγωγής. Στην περίπτωση αυτή, ο Μάρξ, δεν ενδιαφέρεται να τροποποιήσει αυτή τη κατηγορία, αλλά να την εισάγει μέσα σε ένα νέο σύνολο. Για τον λόγο αυτό, εξακολουθεί η αξία να εμφανίζεται σαν μια κατηγορία της αντίθεσης, αλλά ταυτόχρονα και σαν μια κατηγορία της καθαρής λειτουργικότητας. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι η αξία σαν κατηγορία της αντίθεσης, εμφανίζεται και στην αναπαραγωγή με τον τρόπο που υπάρχει και στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"*, δηλαδή σχετιζόμενη με τη δομή του εμπορεύματος. Ταυτόχρονα όμως με την εξέλιξη της αντίθεσης και με την εμφάνιση της υπεραξίας, παρουσιάζεται και η αντίθεση των τάξεων, που εξακολουθεί να αποτυπώνεται και στην αναπαραγωγή. Παράλληλα η αξία εμφανίζεται και σαν κατηγορία της μη-αντιθέσης που εμφανίζεται μέσα από τις συνθήκες ισορροπίας της δομής, δηλαδή μέσα από μια λειτουργία και ανάπτυξη της παραγωγής που είναι μη-αντιθετική.Στο επίπεδο αυτό, η κοινωνική αντίθεση δεν τίθεται με τρόπο που να υπερκαθορίζει αυτή τη διαδικασία, αλλά, αυτό γίνεται μόνο για λόγους παρουσίασης και σε ένα ορισμένο επίπεδο αφαίρεσης.[102]

Ο D. Harvey εξετάζει τη μέθοδο του Μαρξ για την ανάλυση των εσωτερικών νόμων κίνησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Θεωρεί ότι ο Μαρξ θέτει ερωτήματα μέσα από μια σειρά *"αφηρημένων αναπαραστάσεων"* των διαδικασιών παραγωγής και κυκλοφορίας του κεφαλαίου, και κατόπιν χρησιμοποιεί αυτές τις αναπαραστάσεις σαν *"θεωρητικά αντικείμενα"* των οποίων διερευνά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και διαμορφώνει διάφορα μοντέλα που αντιπροσωπεύουν τη δυναμική της συσσώρευσης. Κατά τον συγγραφέα

υπάρχουν τρία βασικά μοντέλα στο *"Κεφάλαιο"*, κάθε ένα από τα οποία, αντανακλά το τρόπο συγκρότησής του *"θεωρητικού αντικειμένου"* σε κάθε ένα από τους τρεις Τόμους του *"Κεφαλαίου"*. Στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"* το πρώτο μοντέλο συσσώρευσης εξετάζει τις κοινωνικές και τεχνολογικές συνθήκες που διαμορφώνουν το ποσοστό εκμετάλευσης. Αν και το μοντέλο αυτό θεμελιώνεται μέσα στο θεωρητικό πεδίο της παραγωγής, αναφέρεται ταυτόχρονα και στη διανομή των αξιών ανάμεσα στις βασικές τάξεις της καπιταλιστικής κοινωνίας. Στον Τόμο ΙΙ του *"Κεφαλαίου"*, ο Μαρξ διαμορφώνει ένα διαφορετικό μοντέλο συσσώρευσης μέσα από τη διευρυμένη αναπαραγωγή της κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Το μοντέλο θεμελιώνεται μέσα στο θεωρητικό πεδίο της κυκλοφορίας του κεφαλαίου και της ανταλλαγής και σχετίζεται με τις συνθήκες πραγματοποίησης του κεφαλαίου μέσω της κατανάλωσης. Στον Τόμο ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"* εμφανίζεται ένα συνθετικό μοντέλο που περιλαμβάνει τα δύο προηγούμενα και θεμελιώνεται στην πτωτική τάση του γενικού ποσοστού κέρδους και στα αντιδρώντα αίτια. Στο ειδικότερο ζήτημα της αναπαραγωγής, ο συγγραφέας θεωρεί ότι το μοντέλο της διευρυμένης αναπαραγωγής εμπεριέχει προϋποθέσεις και περιορισμούς που αναγκαστικά περιορίζουν τη δυνατότητά του να αναπαριστά τις πραγματικές συνθήκες λειτουργίας του καπταλιστικού συστήματος. Ακόμα, οι σημειώσεις του Μαρξ για την απλή αναπαραγωγή περιέχουν μια σειρά παρατηρήσεις και συμπεράσματα που είναι δύσκολο να ενσωματωθούν σε ένα απλοποιημένο μοντέλο διευρυμένης αναπαραγωγής. Για τους λόγους αυτούς τα σχήματα αναπαραγωγής έχουν ένα καθαρά ιστορικό ενδιαφέρον, στο βαθμό που ήταν πρωτοποριακά για την εποχή τους, αλλά δεν μπορούν να συγκριθούν με τα σύγχρονα μοντέλα. Εξετάζοντας όμως τα μοντέλα συσσώρευσης των Τόμων Ι και ΙΙ του *"Κεφαλαίου"* ταυτόχρονα, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι συνθήκες που διαμορφώνουν την ισορροπία στο πεδίο της ανταλλαγής. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα, ότι ο καπιταλισμός δεν μπορεί να βρίσκεται σε μια τέτοια κατάσταση που να ικανοποιεί ταυτόχρονα αυτές τις αντιθετικές απαντήσεις. Για τον λόγο αυτό πρέπει να διαμορφωθεί ένα τρίτο μοντέλο - στο Τόμο ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"* - που να παρουσιάζει τις εσωτερικές αντιφάσεις του καπιταλισμού και να αποδεικνύει πως αυτές οι αντιφάσεις αποτελούν το θεμέλιο όλων των μορφών των καπιταλιστικών κρίσεων.[103]

Ο I. Stavinsky παρουσιάζει την αναπαραγωγή στις δύο μορφές της που προκύπτουν από τη διάσταση του εμπορεύματος δηλαδή με όρους αξιών χρήσης και ανταλλακτικών αξιών. Παραθέτει την αναπαραγωγή στην απλή και διευρυμένη της εκδοχή, από τη πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου μέσα στα πλαίσια του εμπορευματικού καπιταλισμού.[104] Το συμπέρασμα που προκύπτει από την ανάλυση της διευρυμένης αναπαραγωγής, είναι ότι τα συμφέροντα του ατομικού κεφαλαίου αντιτίθενται προς αυτά του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου. Οταν το ατομικό κεφάλαιο εκδηλώσει την επιθυμία για απόλυτη ελευθερία, γεγονός που παραβιάζει τις συνθήκες αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου, τότε αυτό

υπενθυμίζει άμεσα στο ατομικό κεφάλαιο την σχετική του ελευθερία μέσα από την κρίση.[105]

Ο συγγραφέας προσδιορίζει σωστά τη διαλεκτική κίνηση από το εμπόρευμα στο κεφάλαιο όπως παρουσιάζεται στο Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"*[106] και την αντίστοιχη κίνηση και αλληλοσυσχέτιση των μορφών του ατομικού κεφαλαίου και των σχέσεων τους με το κοινωνικό κεφάλαιο.[107] Δεν χρησιμοποιεί όμως τη μεθοδολογία του Μαρξ για τις σχέσεις ατομικού και κοινωνικού κεφαλαίου στους τρεις Τόμους του *"Κεφαλαίου"* και η παράλειψή του αυτή κάνει τη παρουσίασή του αποσπασματική. Το κυριώτερο σφάλμα του, είναι ότι θεωρεί τη διαδικασία της αναπαραγωγής σαν τον χώρο συγκρότησης των σχέσεων του ατομικού και του κοινωνικού κεφαλαίου και αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να μην κατανοεί την αντίστοιχη διαδικασία που περιγράφεται στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"* από τη θεωρία της συσσώρευσης, ούτε αυτή του Τόμου ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"* που αφορά το σχηματισμό του γενικού ποσοστού κέρδους.[108] Η εκλεκτική σχέση του συγγραφέα με τη μεθοδολογία του Μαρξ, τον ωθεί να θεωρήσει ότι ο τελευταίος δεν έχει επιλύσει κανένα από τα προβλήματα που συνδέονται με την αναπαραγωγή. Έτσι θεωρεί σωστή κατ'αρχήν, τη θέση του Α. Σμιθ για το κεφάλαιο και το εισόδημα[109], αναπτύσσει την άποψη ότι ο Μαρξ δεν μπόρεσε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της εργάσιμης ημέρας από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου[110], ούτε και να κατανοήσει τις νέες μορφές της αναπαραγωγής που αφορούν τη λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου.[111]

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΥΝΑΓΩΝΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗ ΣΥΓΚΕΝΤΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1. ΓΕΝΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

Στις προηγούμενες ενότητες, αναλύσαμε την προσπάθεια κατανόησης της εσωτερικής φύσης του κεφαλαίου, που έγινε από τον Μάρξ, καθώς και της μεθόδου που χρησιμοποιήθηκε. Η διαδικασία αυτή είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με τη σχέση ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο, καθώς και με τις μορφές των αντιθέσεων που αντιστοιχούν στον καθένα. Στο επίπεδο του κοινωνικού κεφαλαίου ορίζεται η αντίθεση με τη μισθωτή εργασία, η οποία στο επίπεδο του επιφαινόμενου υποκαθιστάται από την αντίθεση των ατομικών κεφαλαίων. Μέσα από την αλληλεπίδραση των ατομικών κεφαλαίων, στα πλαίσια του συναγωνισμού, εκτελούνται οι νόμοι που προσδιορίζουν την εσωτερική φύση του κεφαλαίου, δηλαδή εκτελούνται οι νόμοι της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να προσδιορισθούν οι εξωτερικές μορφές, παράλληλα με την εσωτερική φύση του κεφαλαίου και να αναδειχθούν οι όροι συνεκτικότητας μεταξύ τους. Οι εξωτερικές, όμως, μορφές εμφάνισης σχετίζονται και με τον αριθμό των κεφαλαίων, που λογικά μπορεί να κινηθεί από οποιονδήποτε μεγάλο αριθμό κεφαλαίων, δηλαδή από την περίπτωση του τέλειου ανταγωνισμού, στην ειδική περίπτωση των δύο κεφαλαίων σε μια κοινωνία. Μέσα στα πλαίσια αυτά, τόσο το ανταγωνιστικό όσο και το μονοπωλιακό κεφάλαιο αποτελούν εξωτερικές μορφές ύπαρξης του ατομικού κεφαλαίου και η σχέση τους με το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο παραμένει ίδια. Έχουμε ήδη, παρουσιάσει τη δυνατότητα εμφάνισης διαφοροποιημένων μορφών του κεφαλαίου στην επιφάνεια της κοινωνίας.[112] Επίσης, προσπαθήσαμε να περιγράψουμε την αναγκαιότητα της τάσης του κεφαλαίου να ενοποιηθεί υποστηρίζοντας ότι ο διαχωρισμός και η πολυδιάσπαση των κεφαλαίων βρίσκονται αντιμέτωποι με την ίδια την έννοια του κεφαλαίου, όπως και ότι υπάρχει ένας περιορισμός στην αύξηση του κεφαλαίου και στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων που εμπεριέχεται στον διαχωρισμό των κεφαλαίων.

Μπορούμε να κατατάξουμε τις μορφές του συναγωνισμού, που ήδη αναπτύξαμε, μέσα στα πλαίσια της διάκρισης ατομικού και κοινωνικού κεφαλαίου, σε ένα διαφορετικό πλαίσιο που χρησιμοποιείται στη σύγχρονη συζήτηση και αναπτύχθηκε από τον Bukbarin.[113]

(α) Οριζόντιος συναγωνισμός, που αφορά τα ατομικά κεφάλαια που λειτουργούν σε μια σφαίρα παραγωγής. Εδώ, ο κατακερματισμός του κεφαλαίου δεν συμβιβάζεται με την ανάπτυξη των ειδικά καπιταλιστικών μεθόδων αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, δηλαδή παρεμποδίζεται η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, μέσα από τις δυσκολίες λειτουργίας του μηχανισμού εξαγωγής σχετικής υπεραξίας.[114] Από τις διαδικασίες αυτές

προκύπτουν και οι όροι της οριζόντιας ολοκλήρωσης των κεφαλαίων μέσα σε μια σφαίρα παραγωγής.

(β) Ο κάθετος συναγωνισμός που αφορά ατομικά κεφάλαια που λειτουργούν σε διαφορετικές σφαίρες παραγωγής που συνδέονται οργανικά μεταξύ τους στην παραγωγή αξιών χρήσης, και η διαμεσολάβηση των σχέσεών τους από την εμπορευματική ανταλλαγή αποτελεί εμπόδιο για την επέκταση του κεφαλαίου. Στα πλαίσια αυτής της διαδικασίας αναλύσαμε δύο μορφές συναλλαγών ανάμεσα στα ατομικά κεφάλαια. Την αγορά εμπορευμάτων μεταξύ των κεφαλαίων και την αγορά του ειδικού εμπορεύματος, εργατική δύναμη. Δείξαμε επίσης, ότι η διαδικασία κάθετης ολοκλήρωσης, σχετίζεται με τη τάση του κεφαλαίου να μετατρέπει τις ατομικές διαδικασίες εργασίας σε κοινωνικά συνδυασμένες διαδικασίες παραγωγής.[115] Τόσο η διαδικασία του κάθετου, όσο και η διαδικασία του οριζόντιου συναγωνισμού και των αντίστοιχων ολοκληρώσεων αναλύθηκαν στα πλαίσια της λειτουργίας του ατομικού κεφαλαίου, με βάση τη μεθοδολογία που έχει υιοθετηθεί.

(γ). Ο σύνθετος συναγωνισμός που αφορά κεφάλαια σε διαφορετικές σφαίρες της παραγωγής που δεν έχουν καμμία οργανική σχέση μεταξύ τους, και εξαρτάται από τους ακόλουθους βασικούς παράγοντες. Την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας σε συνδυασμό με την οικονομία στην παραγωγή και χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου. Στη σχέση της ανόδου της παραγωγικότητας της εργασίας και της αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Τη δυνατότητα μετακίνησης του κεφαλαίου ανάμεσα στις διάφορες σφαίρες της παραγωγής, στη προσπάθεια επίτευξης του υψηλότερου ποσοστού κέρδους. Την ύπαρξη του κεφαλαίου στη γενική του μορφή, δηλαδή σαν χρηματικό κεφάλαιο για να γίνει δυνατή η πραγματοποίηση της προηγούμενης διαδικασίας. Την εμφάνιση της μετοχικής εταιρείας, σαν οργανωτικής μορφής που συμβαδίζει με την εξέλιξη του κεφαλαίου και αντιστοιχεί στην εσωτερική φύση του.[116]

Από την ανάλυσή μας, εκτός από τη τυποποίηση αυτή των μορφών του συναγωνισμού προκύπτουν και ορισμένα βασικά στοιχεία που είναι χαρακτηριστικά της μαρξιστικής προβληματικής για τον συναγωνισμό. Ορισμένα από αυτά είναι προφανή για το μαρξιστικό υπόδειγμα, αλλά τα περιλαμβάνουμε στη παρουσίαση αυτή για να υπάρχει μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα.[117]

(α) Στο μαρξιστικό υπόδειγμα η ταξική δομή εμπεριέχεται στις οικονομικές σχέσεις. Αυτό ισχύει και για τον συναγωνισμό στο βαθμό που σχετίζεται με την εσωτερική φύση του κεφαλαίου που με τη σειρά του προσδιορίζεται σαν ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων. (β) Στο μαρξιστικό υπόδειγμα όλες οι μορφές του κέρδους βασίζονται στην εκμετάλλευση, περιλαμβανομένου και του μονοπωλιακού κέρδους που δεν αποτελεί μία κατ' εξαίρεσιν περίπτωση, όπως τείνει να το αντιλαμβάνεται η νεοκλασσική θεωρία. (γ) Στο μαρξιστικό υπόδειγμα, η συμπεριφορά του κεφαλαίου που κινείται προς τη μεγιστοποίηση του κέρδους,

δεν ερμηνεύεται έξω από το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος, σε μία δεδομένη χρονική περίοδο.

(δ) Δεν δίνεται πρωταρχική έμφαση στο ρόλο της αγοράς, παρά μόνο αφού, ληφθούν υπόψιν η θεσμική εξουσία και οι ταξικοί συσχετισμοί που καθορίζουν τη λειτουργία της αγοράς, και κάνουν ορατή τη προέλευση των κοινωνικών ανισοτήτων. Στα πλαίσια αυτά η καπιταλιστική ανταλλαγή αποτελεί ένα μέσον για τη ταυτόχρονη επίτευξη της κοινωνικής αναπαραγωγής και της εκμετάλλευσης, με τρόπο ώστε η αγορά να αποτελεί τον χώρο άσκησης της οικονομικής εξουσίας ανάμεσα στις τάξεις.

(ε) Η προηγούμενη παρατήρηση είναι άμεσα συνδεδεμένη με το γεγονός ότι η μαρξιστική προσέγγιση στο πρόβλημα του συναγωνισμού και του μονοπωλίου ξεκινά πάντα από την παραγωγική διαδικασία. Αυτό γίνεται άμεσα εμφανές, αν εξετασθεί ο οριζόντιος και ο κάθετος συναγωνισμός, που μεθοδολογικά, ξεκινούν από την εξέταση της λειτουργίας του ατομικού κεφαλαίου στη διαδικασία παραγωγής.

(στ) Το μαρξιστικό υπόδειγμα, εμπεριέχει στοιχεία δυναμικής και ιστορικής προσέγγισης που είναι ιδιαίτερα εμφανή στην περίπτωση του συναγωνισμού και του σχηματισμού του μονοπωλίου, εφόσον παρέχουν την απαραίτητη σύνδεση ανάμεσα στη συμπεριφορά του μονοπωλίου και στα αίτια που του επιτρέπουν να μεγενθύνεται.[118]

(ζ) Τα προηγούμενα στοιχεία, βοηθούν στη κατανόηση του συναγωνισμού σαν διαδικασίας και όχι σαν στατιστικής κατάστασης. Η αντίληψη του συναγωνισμού σαν διαδικασίας, συνδέεται και με ερωτήματα που θέλουν να προσδιορίσουν τον κινητήριο μοχλό αυτής της διαδικασίας, αλλά και τα όριά της. Είναι προφανές, ότι μία τέτοια διαδικασία πρέπει να λαμβάνει και διαφοροποιημένες μορφές που προσδιορίζονται από τη κίνηση του κεφαλαίου, που ακόμα, καθορίζει και τα όρια αυτής της διαδικασίας.[119]

(η) Η ανάλυσή μας, για τις εξωτερικές μορφές ύπαρξης του ατομικού κεφαλαίου, δηλαδή, την ανταγωνιστική και τη μονοπωλιακή και τη σχέση τους με το κοινωνικό κεφάλαιο, θέλει να υποστηρίξει την άποψη ότι η εργασιακή θεωρία της αξίας δεν καθίσταται ανενεργή μέσα από την αλλαγή της φύσης του συναγωνισμού. Αυτό σημαίνει ότι με την ανάπτυξη του μονοπωλιακού σταδίου του καπιταλισμού, η λειτουργία του συναγωνισμού εξακολουθεί να επιβεβαιώνει την ισχύ του νόμου της αξίας, αφού θ-συναγωνισμός δεν θεωρείται σαν μία δύναμη εξωτερική του συστήματος, αλλά αντίθετα, εμπεριεχόμενη σ' αυτό.

(θ) Στο βαθμό που ισχύει η προηγούμενη παρατήρηση, έπεται ότι υπάρχει μία μορφή συνέχειας και όχι τομής, ανάμεσα στο ανταγωνιστικό και στο μονοπωλιακό στάδιο του καπιταλισμού. Αυτή η συνέχεια αφορά τόσο την ισχύ του νόμου της αξίας, όσο και του συναγωνισμού σαν χαρακτηριστικού του μονοπωλιακού σταδίου σε παραλλαγμένη μορφή.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η διαδικασία συγκεντροποίησης του κεφαλαίου δεν είναι μονοδιάστατη αλλά λειτουργεί μέσα από αντίροπες τάσεις. Ο Μαρξ γράφει σχετικά

με το θέμα αυτό. *"Ακριβώς, αυτός ο χωρισμός των όρων εργασίας, από τη μία, και των παραγωγών, από την άλλη, είναι που συγκροτεί την έννοια του κεφαλαίου που αρχίζει με την πρωταρχική συσσώρευση, και που εμφανίζεται μετά σαν μόνιμο προτσές στη συσσώρευση και στη συγκέντρωση του κεφαλαίου, και που εδώ τέλος εκφράζεται σαν συγκεντροποίηση σε λίγα χέρια υπαρχόντων ήδη κεφαλαίων και σαν αποκεφαλαιοκρατοποίηση πολλών (αυτή είναι τώρα η νέα μορφή της απαλλοτρίωσης). Αυτό το προτσές θα οδηγούσε σύντομα τη κεφαλαιοκρατική παραγωγή στην κατάρρευση, αν δεν δρούσαν ξανά διαρκώς αποκεντρωτικά αντιτιθέμενες τάσεις δίπλα στη κεντρομόλο δύναμή".*[120] Αυτό που φαίνεται να προωθεί ο Μαρξ είναι η ύπαρξη μίας ορισμένης *"ισόρροπης"* οργάνωσης της παραγωγής - με όρους μεγέθους του κεφαλαίου, βαθμού κάθετης ολοκλήρωσης, επιπέδου της χρηματικής συγκεντροποίησης κ.λπ. - που να είναι συνεκτική με την συσσώρευση του κεφαλαίου και τη λειτουργία του νόμου της αξίας. Οπωσδήποτε, αυτό το σημείο ισορροπίας θα μετακινείται κάτω από τη λειτουργία των αντιθετικών τάσεων της συγκεντροποίησης και της αποσυγκεντροποίησης.

Ο ίδιος ο Μαρξ δεν ήταν ακριβής για τη μορφή της συγκεντροποίησης στην οποία αναφέρονταν, δηλαδή χρηματική ή παραγωγική συγκεντροποίηση, και μόνο μέσα από τη χρησιμοποίηση της μεθόδου του μπορούμε να έχουμε απάντηση στο ζήτημα αυτό. Το ίδιο πρόβλημα υπάρχει και για τους παράγοντες που καθορίζουν τις τάσεις αποσυγκεντροποίησης του κεφαλαίου. Σε σχέση με τα ζητήματα αυτά μπορούμε κατ' αρχήν να εξετάσουμε δύο ζητήματα. Η αυξανόμενη κάθετη ολοκλήρωση του κεφαλαίου μειώνει την αξιακή του σύνθεση αλλά αυξάνει τον χρόνο περιστροφής του, επομένως ο βαθμός κάθετης ολοκλήρωσης θα καθορίζεται από αυτές τις αντιτιθέμενες τάσεις.

Επίσης, πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν οι γενικές προϋποθέσεις καθορισμού των ορίων ανάμεσα στη σφαίρα του καπιταλιστικού ελέγχου της παραγωγής και της ανταλλαγής στην αγορά.

Πρέπει, επίσης, να ληφθεί υπ' όψιν ότι ο νόμος της αξίας, στηριζόμενος στον συναγωνισμό και στον εξαναγκασμό που προκύπτει από τη πίεση των αμοιβαίων συμφερόντων, λειτουργεί, εν μέρει, μέσα από τον συντονισμό της αγοράς, που καθορίζει πόσο διαθέσιμο χρόνο εργασία μπορεί να δαπανήσει η κοινωνία για κάθε ιδιαίτερη ομάδα εμπορευμάτων. Οι σφαίρες της παραγωγής και της ανταλλαγής αλληλοεξαρτώνται. Η διαδικασία συγκεντροποίησης επεκτείνει τη σφαίρα της ελεγχόμενης παραγωγής σε βάρος της ανταλλαγής. Αν η λειτουργία της ανταλλαγής, περιοριζόμενη, προσεγγίσει το σημείο στο οποίο οι συνιστώσες της αγοράς απειλούνται, τότε η διαδικασία που επιτρέπει τον καθορισμό των αξιών γίνεται λιγότερο αποτελεσματική και ο νόμος της αξίας τροποποιείται. Αυτό ερμηνεύει το γιατί η συγκεντροποίηση που λειτουργεί απρόσκοπτα θα επιφέρει κατάρρευση αυτής της μορφής της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. *"Και αν ο σχηματισμός*

κεφαλαίων περιερχόταν αποκλειστικά στα χέρια λίγων, έτοιμων μεγάλων κεφαλαίων, για τα οποία η μάζα του κέρδους ισοσταθμίζει το ποσοστό του κέρδους, θα έσβηνε γενικά το ζωογόνο πυρ της παραγωγής θα αποκοιμόνταν".[121]

Οι σφαίρες της παραγωγής και της ανταλλαγής είναι διακριτές μέσα σε μία ενότητα, με τα όρια μεταξύ τους ασαφή, αλλά δεν μπορούν να υπερβούν κάποιο σημείο ισορροπίας χωρίς να θέτουν σε κίνδυνο μία ορισμένη μορφή της αναπαραγωγής του καπιταλισμού.

Ο Μαρξ θεωρούσε ότι ο νόμος της αξίας λειτουργεί σαν *"φυσικός νόμος"* στον καπιταλισμό. Ο νόμος της αξίας είναι ένα κοινωνικό προϊόν, αλλά οι κοινωνικές σχέσεις του καπιταλισμού εξασφαλίζουν ότι η καπιταλιστική κοινωνία δεν είναι μόνο εξαρτημένη από τις συνέπειες του νόμου, αλλά πρέπει πάντα να τελειοποιεί τη λειτουργία αυτού του νόμου, ανάλογα με το στάδιο εξέλιξής της. Αυτό σημαίνει ότι οι οργανωτικές αλλαγές, πρέπει να ερμηνεύονται με όρους αυτής της διαδικασίας. Μ' αυτή τη λογική, ο Ενγκελς υποστήριζε ότι οι παρατηρούμενες οργανωτικές αλλαγές του 19ου αιώνα, προωθήθηκαν από την επιθυμία αύξησης της παραγωγής υπεραξίας.

Με δεδομένα όλα τα προηγούμενα χαρακτηριστικά της μαρξιστικής προσέγγισης στο ζήτημα του συναγωνισμού, μπορούμε να διατυπώσουμε μία διαφορετική τυποποίηση των μορφών του που στηρίζεται στις δύο δυνητικές μορφές του ατομικού κεφαλαίου, την ανταγωνιστική και τη μονοπωλιακή. Αυτή η τυποποίηση δεν αντιστρατεύεται τη κατάταξη του συναγωνισμού σε οριζόντιο, κάθετο και σύνθετο, αλλά δίνει τις δυνατότητες εξέλιξης του συναγωνισμού μέσα στα πλαίσια αυτά.[122] Παρατηρούμε τρία είδη συναγωνισμού.

(α) Ο ελεύθερος συναγωνισμός ατομικών κεφαλαίων σε μη-μονοπωλιακή μορφή. Πρόκειται για συναγωνισμό ατομικών κεφαλαίων που δεν έχουν εμπόδια μεταξύ τους, και που μπορεί να επιφέρει μόνο προσωρινά υπερβάλλοντα κέρδη.

(β) Συναγωνισμός μεταξύ μονοπωλιακού και μη μονοπωλιακού κεφαλαίου. Πρόκειται για μία διαδικασία επικυριαρχίας του μονοπωλιακού κεφαλαίου, που οφείλεται στα σχετικά μειονεκτήματα του μη-μονοπωλιακού κεφαλαίου. Αυτή η ανισότητα εκφράζεται από τη μη-αντιστρεψιμότητα της ανταγωνιστικής διαδικασίας, δηλαδή ενώ το μονοπωλιακό κεφάλαιο μπορεί να ωθήσει το μη-μονοπωλιακό στη κατεύθυνση που επιθυμεί, το τελευταίο είναι υποχρεωμένο να συνεχίσει να μεγενθύνεται έτσι ώστε να καταλήξει και αυτό σε μία μονοπωλιακή μορφή.

(γ) Συναγωνισμός μεταξύ διαφορετικών μονοπωλιακών κεφαλαίων σε μία σφαίρα παραγωγής, ή σε διαφορετικές σφαίρες παραγωγής. Εδώ η ανταγωνιστική διαδικασία είναι αντιστρέψιμη, με την έννοια ότι μπορεί να λειτουργήσει και προς τις δύο κατευθύνσεις. Γι' αυτό και ο συναγωνισμός μεταξύ μονοπωλίων ενσωματώνει όλα τα χαρακτηριστικά που ήδη κατέχει ένα μονοπώλιο.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να επιχειρήσουμε τη σύνθεση των μορφών του

συναγωνισμού.[123]

(α) Ο οριζόντιος συναγωνισμός μέσα στα πλαίσια μίας σφαίρας παραγωγής μπορεί να πάρει τρεις μορφές. (i) Τη μορφή του ελεύθερου συναγωνισμού μεταξύ μη-μονοπωλιακών ατομικών κεφαλαίων. Στην περίπτωση αυτή η τάση διαμορφώσεως ενός μέσου ποσοστού κέρδους περιλαμβάνει τόσο τη διαδικασία δημιουργίας φυσιολογικών υπερκερδών, όσο και την αντίστροφη διαδικασία υπέρβασής της, γι' αυτό και τα υπερκέρδη είναι προσωρινά. Γνωρίζουμε επίσης, ότι οι διαδικασίες συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης της παραγωγής, συμβάλλουν στη διαμόρφωση μονοπωλίων γι' αυτό και έχουμε δύο, ακόμα, τύπους οριζόντιου συναγωνισμού. (ii) Ο συναγωνισμός μεταξύ μονοπωλιακού και μη-μονοπωλιακού κεφαλαίου, που κάνει δυνατή την εμφάνιση και διατήρηση των υπερκερδών κυρίως, λόγω της δημιουργίας εμποδίων εισόδου σ' αυτή τη σφαίρα της παραγωγής. Στο βαθμό βέβαια, που το κεφάλαιο τείνει να υπερκεράσει όλα τα εμπόδια στη διαδικασία αυτοαξιοποίησής του, είναι πιθανό να το επιτύχει μέσα από τη συνεχόμενη συσσώρευσή του, (iii) Ο συναγωνισμός μεταξύ μονοπωλιακών κεφαλαίων σημαίνει ότι η τάση διαμόρφωσης ενός μέσου ποσοστού κέρδους παίρνει τη μορφή εγκαθίδρυσης και υπέρβασης εμποδίων, που μπορεί εν μέρει, να περιλαμβάνουν και κάθετη ολοκλήρωση μέσα σε μία σφαίρα παραγωγής. Η ύπαρξη μονοπωλίων μπορεί να εγγυάται την μεταφορά των υπερκερδών από τη μία σφαίρα παραγωγής στην άλλη, αλλά αυτό θα τείνει να ξεπερασθεί από τον κάθετο συναγωνισμό μεταξύ των μονοπωλιακών κεφαλαίων.

(β) Ο κάθετος συναγωνισμός των κεφαλαίων, ανάμεσα στις διαφορετικές σφαίρες της παραγωγής μπορεί να πάρει δύο μορφές. (i) Ο ελεύθερος συναγωνισμός μεταξύ μη-μονοπωλιακών κεφαλαίων, η κινητικότητα των οποίων εξασφαλίζεται από τη λειτουργία του τραπεζικού κεφαλαίου. (ii) Ο συναγωνισμός μεταξύ μονοπωλιακών κεφαλαίων. Και στην περίπτωση αυτή, ισχύει ότι και στον οριζόντιο συναγωνισμό.

(γ) Ο σύνθετος συναγωνισμός, που αναφέρεται κατά κύριο λόγο στο χρηματιστικό κεφάλαιο. Αυτό αποτελεί μορφή κεφαλαίου που προκύπτει από τη διαδικασία συγκεντροποίησης, σαν συνάρθρωση του τραπεζικού και του βιομηχανικού κεφαλαίου. Ενώ στο ανταγωνιστικό στάδιο του καπιταλισμού το τραπεζικό κεφάλαιο λειτουργεί προς τη κατεύθυνση της διαμόρφωσης ενός μέσου ποσοστού κέρδους διευκολύνοντας την κεφαλαιακή κινητικότητα μεταξύ των σφαιρών της παραγωγής στο μονοπωλιακό στάδιο οι σχέσεις ανάμεσα στο μονοπωλιακό και βιομηχανικό κεφάλαιο θεσμοποιούνται μέσα από το χρηματιστικό κεφάλαιο. Αυτό που χαρακτηρίζει αυτή τη μορφή συναγωνισμού ανάμεσα σε χρηματιστικά κεφάλαια, είναι η εγκαθίδρυση άμεσων δεσμών ανάμεσα στις σφαίρες της παραγωγής και της ανταλλαγής.[124]

Ολες οι προηγούμενες μορφές συναγωνισμού ισχύουν στο μονοπωλιακό στάδιο του καπιταλισμού. Στο βαθμό όμως που ο συναγωνισμός αποτελεί διαδικασία τίθεται, λογικά, το

ερώτημα, ποιο είναι το τέλος αυτής της διαδικασίας. Σε σχέση με το ζήτημα κάναμε στην προηγούμενη ανάλυσή μας ορισμένες παρατηρήσεις που τις επαναλαμβάνουμε, ενσωματώνοντας τις τυποποιήσεις των μορφών του συναγωνισμού που παραθέσαμε.[125]

(α) Η κοινωνικοποίηση των παραγωγικών κεφαλαίων μέσα στα πλαίσια ενός μονοπωλίου κινείται με χαμηλότερους ρυθμούς, σε σχέση με τη συγκεντροποίηση του μονοπωλιακού χρηματικού κεφαλαίου.

(β) Στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος, η μορφή του χρηματικού κεφαλαίου δεν είναι η τελική μορφή που μπορεί να πάρει το κεφάλαιο. Η ίδια η διαδικασία συγκεντροποίησης επισπεύδει, κατ' αρχήν, την εμφάνιση μιας νέας μορφής ύπαρξης του κεφαλαίου που είναι το μετοχικό κεφάλαιο, που με τη σειρά του εκφράζεται μέσα από τη μετοχική εταιρεία που αντιστοιχεί στην εσωτερική φύση του κεφαλαίου.

(γ) Το κεφάλαιο κάτω από αυτές τις συνθήκες, λαμβάνει την ιδανικότερη μορφή του, εφ' όσον μπορεί να επιτευχθεί συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και της εργατικής δύναμης, μέσα από τις διαδικασίες που έχουμε αναφέρει. Αν το κεφάλαιο οδηγηθεί στη μορφή της μετοχικής εταιρείας και η διαδικασία αυτή προσεγγίσει το υψηλότερο σημείο της, τότε ολόκληρο το παραγωγικό κεφάλαιο της κοινωνίας θα λειτουργεί σαν μία μετοχική εταιρεία στα πλαίσια της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής, στο βαθμό που αυτό το παραγωγικό κεφάλαιο θα εξακολουθεί να παραμένει μη κοινωνικοποιημένο.

(δ) Αν θα συνεχίσει να αυξάνει το Κοινωνικό Κεφάλαιο, σε συνδυασμό με τη διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης θα εξελίσσεται και η μορφή της μετοχικής εταιρείας. Επειδή ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται από την υστέρηση της κοινωνικοποίησης των ατομικών παραγωγικών κεφαλαίων σε σύγκριση με τα αντίστοιχα χρηματικά, είναι προφανές ότι κάποια στιγμή θα εμφανιστούν αναγκαιότητες αναδιοργάνωσης της παραγωγής που θα μειώσει το κόστος του Κεφαλαίου σε συλλογικό επίπεδο και θα αυξήσει την αξία της συμμετοχής του κάθε επιμέρους κεφαλαιοκράτη. Αυτό αποτελεί την αρχή της διαδικασίας κοινωνικοποίησης του παραγωγικού κεφαλαίου, μέσα από την άμεση τεχνολογική ενοποίηση των ατομικών διαδικασιών εργασίας, και τη σταδιακή μετατροπή του σε άμεσο κοινωνικό κεφάλαιο, δηλαδή σε κεφάλαιο, η παραγωγή του οποίου είναι άμεσα κοινωνική.

(ε) Η ολοκλήρωση αυτής της διαδικασίας μετασχηματισμού των ατομικών παραγωγικών κεφαλαίων σε κοινωνικό παραγωγικό κεφάλαιο, εξαλείφει και την ανταλλαγή ανάμεσα στα ατομικά εμπορευματικά κεφάλαια και επιφέρει διανομή των προϊόντων σε φυσική μορφή καθώς και το τέλος του συναγωνισμού σαν διαδικασίας εσωτερικής της φύσης του κεφαλαίου. Αυτό αποτελεί και την πραγματική επίλυση της αντίθεσης ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο.

2. ΤΟ ΝΕΟΚΛΑΣΣΙΚΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ ΤΟΥ ΜΟΝΟΠΩΛΙΟΥ

Στην ενότητα αυτή θα εκθέσουμε τα βασικότερα σημεία του νεοκλασσικού υποδείγματος για τις μορφές της αγοράς, για να γίνει σαφέστερη η διάκριση ανάμεσα στο υπόδειγμα αυτό και το αντίστοιχο μαρξιστικό, για τα ζητήματα του συναγωνισμού και του μονοπωλίου. Παράλληλα, μπορούν να επισημανθούν και ορισμένα στοιχεία νεοκλασσικής προέλευσης που χρησιμοποιούνται στις μαρξιστικές ερμηνείες του συναγωνισμού.

Η νεοκλασσική θεωρία υποστηρίζει, σε γενικές γραμμές, ότι κάτω από τις συνθήκες του τέλειου ανταγωνισμού, η καθορίζουσα τις τιμές αγορά θα διαμορφώσει μακροχρόνια ένα σύνολο τιμών των εμπορευμάτων, που θα ισορροπεί κατά κάποιο τρόπο τη προσφορά και τη ζήτηση για κάθε εμπόρευμα στη παραγωγή και στην κατανάλωση. Με δεδομένες τις διαφοροποιημένες προτιμήσεις των καταναλωτών, με δεδομένο το επίπεδο της τεχνικής και τη κινητικότητα των συντελεστών της παραγωγής, η προσφορά και η ζήτηση σαν δυνάμεις της αγοράς, θα μπορούν μακροχρόνια να κατανέμουν τους διαθέσιμους κοινωνικούς πόρους με τέτοιο τρόπο ώστε να ανταναικλούν τόσο τη ζήτηση των καταναλωτών για τελικά προϊόντα, όσο και το σχετικό κόστος της παραγωγής τους. Αυτή η εξισορρόπηση της ωφελιμότητας απέναντι στο κόστος διαμορφώνεται στην αγορά μέσα από τη δημιουργία ενός συστήματος ανταγωνιστικών τιμών που θα μεγιστοποιεί την ωφελιμότητα ή θα ελαχιστοποιεί το κόστος. Επομένως, η μακροχρόνια ισορροπία συνεπάγεται μία άριστη κατανομή των πόρων ή θα επιτύχει αυτό το αποτέλεσμα αν οι δυνάμεις του ανταγωνισμού έχουν επαρκή χρόνο για να λειτουργήσουν.

Οι συνθήκες του πλήρους ανταγωνισμού είναι ουσιαστικά δύο: (α) Ο μεγάλος αριθμός των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών που εγγυάται την αδυναμία ελέγχου της ποσότητας και επομένως της τιμής ενός αγαθού ή ενός πόρου (β) Η ομοιογένεια ανάμεσα στις ομάδες ή τις κατηγορίες έτσι ώστε κανένας αγοραστής ή πωλητής να μην έχει τον έλεγχο των τιμών.

Για να χαρακτηρίζεται ο πλήρης ανταγωνισμός από συνθήκες τέλειας λειτουργίας της αγοράς, απαιτούνται δύο πρόσθετα χαρακτηριστικά. (i) Πλήρης γνώση των συνθηκών της αγοράς (ii) Κινητικότητα και ελευθερία στη κίνηση των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων για την αγορά, παραγωγή, ή πώληση ενός αγαθού ή πόρου σε ένα άλλο.[126] Από τα προηγούμενα γίνεται εμφανές, ότι η θεωρία της γενικής ισορροπίας και η αντίληψη ότι όλοι οι συντελεστές της παραγωγής λαμβάνουν ένα εισόδημα ίσο με το οριακό προϊόν τους, εξαρτώνται απόλυτα από τον τέλειο ανταγωνισμό σαν μία a priori υπόθεση.[127] Η όλη ιδέα της παραγωγικότητας του κεφαλαίου εξαρτάται από το αξίωμα του αυξανόμενου οριακού κόστους, αλλά στο βαθμό που θα αμφισβητηθεί η υπόθεση του τέλειου ανταγωνισμού το αξίωμα αυτό γίνεται προβληματικό.[128] Η λύση μπορεί να κινείται ανάμεσα στην ανταμετώπιση

του μονοπωλίου σαν συστατικού στοιχείου της οικονομικής πραγματικότητας που όμως υπονομεύει τα θεμέλια της νεοκλασσικής θεωρίας, και στην άρνηση της μονοπωλιακής πραγματικότητας για να διατηρηθεί η θεωρία.[129] Η προτίμηση της δεύτερης επιλογής, οδηγεί σε μία σειρά προβλήματα που σχετίζονται με την ερμηνευτική δυνατότητα της καπιταλιστικής πραγματικότητας. Οι νεοκλασσικοί οικονομολόγοι βλέπουν στα μονοπώλια μόνο ένα ορισμένο είδος αγοράς που μπορεί να εμφανισθεί σε κάθε περίοδο της ιστορίας της εμπορευματικής παραγωγής. Στη μη-μαρξιστική οικονομική σκέψη, ένας διαδεδομένος τρόπος αντιμετώπισης του μονοπωλίου στηρίζεται στην άποψη ότι η ελαστικότητα της καμπύλης ζήτησης του προϊόντος του μονοπωλίου είναι πεπερασμένη, και επομένως, μπορεί να προωθήσει μία ανεξάρτητη πολιτική τιμών, διατηρώντας τη τιμή πάνω από το οριακό κόστος. Αυτή είναι μία τυπική ερμηνεία, απαλλαγμένη από όλα τα ιστορικά στοιχεία. Η ερμηνεία αυτή, κάνει την έννοια του μονοπωλίου τόσο πλατιά, που μπορεί να εφαρμοσθεί όχι μόνο στο μονοπώλιο όπως το αντιλαμβάνεται ο Μαρξ, αλλά και για κάθε επιχείρηση που, λόγω της διαφοροποίησης των προϊόντων, έχει μία πλεονεκτική θέση, για τα προκαπιταλιστικά μονοπώλια κ.λπ.[130] Πολλοί μη-μαρξιστές οικονομολόγοι θεωρούν ότι κάτω από συνθήκες μονοπωλιακού ανταγωνισμού δεν υπάρχουν σύνορα που να οριοθετούν συγκεκριμένες σφαίρες παραγωγής στην οικονομία. Επομένως, αντιμετωπίζουμε μόνο πωλητές που παράγουν διαφορετικά προϊόντα μεταξύ τους. Ή με άλλα λόγια, η εξάλειψη του συναγωνισμού μεταξύ των σφαιρών παραγωγής, συνδέει τις ατομικές επιχειρήσεις άμεσα με τον γενικό συναγωνισμό της κοινότητας των πωλητών. Με βάση τη διαπίστωση αυτή μπορούν να προσδιορισθούν οι εξής μορφές συναγωνισμού.

(α) Οταν όλες οι επιχειρήσεις παράγουν ομοιογενή προϊόντα έχουμε ομοιογενή ανταγωνισμό.

(β) Οταν οι πωλήσεις μιας επιχείρησης είναι ανεξάρτητες από την πολιτική τιμών κάθε άλλης επιχείρησης, τότε αντιμετωπίζουμε την περίπτωση του καθαρού μονοπώλιου.

(γ) Οταν οι επιχειρήσεις παράγουν ετερογενή προϊόντα για την αγορά τότε έχουμε ετερογενή ανταγωνισμό.

Τόσο ο ομοιογενής, όσο και ο ετερογενής ανταγωνισμός, έχουν δύο υποδιαιρέσεις: τον ολιγοπωλιακό και τον μη-ολιγοπωλιακό ανταγωνισμό.[131]

Η νεοκλασσική αντίληψη για τον συναγωνισμό μας οδηγεί στις ακόλουθες κριτικές παρατηρήσεις.[132]

(α) Υπάρχει μία βασική προϋπόθεση ισότητας ανάμεσα στους παράγοντες της παραγωγής, και γι' αυτό το νεοκλασσικό υπόδειγμα τείνει να αγνοεί τις σχέσεις εξουσίας. Το μονοπώλιο αποτελεί μίαν εξαίρεση, στο βαθμό, που μόνο τα μονοπωλιακά κέρδη βασίζονται σε εκμετάλλευση.

(β) Στο νεοκλασσικό σχήμα, το μονοπωλιακό κέρδος είναι μία κατηγορία που εισάγεται

εκ των υστέρων, η αναγκαιότητα της οποία προκύπτει από την έλλειψη αντιστοιχίας ανάμεσα στο αφηρημένο μοντέλο του τέλειου ανταγωνισμού και τη πραγματικότητα της καπιταλιστικής οικονομίας.

(γ) Το υπαρκτό θεσμικό πλαίσιο, δεν εισέρχεται καθόλου στη νεοκλασσική προσέγγιση. Η θεωρία της γενικής ισορροπίας έχει ένα απλουστευμένο σύστημα κατάταξης που απαρτίζεται από ατομικές μονάδες από τη μία πλευρά, και την οικονομία από την άλλη. Οι οικονομικοί παράγοντες θεωρούνται σαν ομοιογενείς μονάδες, που υποτίθεται ότι επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση της ωφελιμότητάς τους, στην περίπτωση των νοικοκυριών, και των κερδών στην περίπτωση των επιχειρήσεων.

(δ) Αυτή, ακριβώς, η αντίληψη περί ομογενοποίησης των οικονομικών παραγόντων αποτελεί το υπόβαθρο για την ανάδειξη του ρόλου της αγοράς και των αγοραίων τιμών. Η νεοκλασσική σκέψη έχει συγκεντρωθεί στα φαινόμενα της αγοράς, ιδιαίτερα των τιμών και των εισοδημάτων, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι το σύστημα τιμών αποτελείμόνο ένα μέρος του συνολικού οικονομικού συστήματος. Αυτή η προτίμηση είναι κατανοητή αν ληφθούν υπ' όψιν οι δυνατότητες κατασκευής οικονομικών μοντέλων που προκύπτουν από τη θεωρία των τιμών. Με κυρίαρχη λογική αυτή της λειτουργίας της αγοράς και της διαμόρφωσης των τιμών, το νεοκλασσικό υπόδειγμα στρέφει την προσοχή του στη ζήτηση και στον καταναλωτή, παρά στην προσφορά ή στην παραγωγή. Αυτό προκύπτει από την αντίληψη για τη σημασία του συστήματος της ανταλλαγής σαν μηχανισμού κατανομής των πόρων. Αυτή η έμφαση στη ζήτηση σημαίνει ότι ο συναγωνισμός, το μονοπώλιο και το ολιγοπώλιο θεωρούνται σαν αντιθετικές μορφές.

(ε) Στη νεοκλασσική θεωρία τα προβλήματα του μονοπωλίου και του ολιγοπωλίου αντιμετωπίζονται στο μεγαλύτερο μέρος τους, μέσα στον κλάδο που είναι πιο γνωστός σαν θεωρία της επιχείρησης. Η μεθοδολογία που βασίζεται στη μικρο-στατική θεωρία της ισορροπίας και μόνο περιορισμένες προσπάθειες έχουν γίνει να να ενσωματωθεί αυτή, η ουσιαστικά μικροοικονομική παράδοση σε ένα μακροοικονομικό πλαίσιο.

(στ) Στη νεοκλασσική θεωρία ο συναγωνισμός θεωρείται σαν μία κατάσταση και όχι σαν μία διαδικασία, γεγονός που είναι ιδιαίτερα εμφανές στην περίπτωση του τέλειου ανταγωνισμού. Ο τέλειος ανταγωνισμός δεν είναι μόνο ένα σύνολο αφηρημένων υποθέσεων, αλλά είναι πολιτικά επιθυμητός γιατί δεν αποτελεί μόνο μία επιστημονική ερμηνεία, αλλά εξασφαλίζει επίσης, τη μεγαλύτερη δυνατή ικανοποίηση της ανάγκης μιας κοινωνίας, επιτυγχάνοντας την άριστη κατανομή των κοινωνικών πόρων. Επομένως, ο τέλειος ανταγωνισμός χρησιμεύει στην επίτευξη ενός συμβιβασμού ανάμεσα στα συμφέροντα του ατόμου με αυτά της κοινωνίας, και το *"αόρατο χέρι"* είναι βέβαια, η ανταγωνιστική αγορά. Ο τέλειος ανταγωνισμός εξασφαλίζει την αρμονία στα συμφέροντα της κοινωνίας και παρέχει μία ιδανική λύση στα προβλήματα του κοινωνικού ελέγχου στην οικονομική σφαίρα. Η

εμφάνιση των μονοπωλιακών δομών αποτελεί, για όλους τους παραπάνω λόγους, μία ανεπιθύμητη κατάσταση για τη νεοκλασσική θεωρία.

Παράλληλα, πρέπει να παραθέσουμε και μία σειρά νεορικαρντιανών απόψεων, που βασίζονται στις ίδιες προϋποθέσεις με τις αντίστοιχες νεοκλασσικές, όπως υποστηρίζουν οι ίδιοι οι νεοκλασσικοί οικονομολόγοι. Αν και η νεοκλασσική σκέψη υποστηρίζει ότι οι θεωρητικές απαρχές της βρίσκονται στον A. Smith, η κλασσική πολιτική οικονομία - δηλαδή οι Smith και Ricardo - επεξεργάστηκε μία άποψη για τον συναγωνισμό και τη μακροχρόνια ισορροπία που είναι διαφορετική από τη νεοκλασσική αντίληψη του τέλειου ανταγωνισμού. Τα κύρια χαρακτηριστικά της κλασσικής πολιτικής οικονομίας είναι η έννοια της αναπαραγωγής και του κοινωνικού υπερπροϊόντος, η έννοια του *"κέντρου βαρύτητας"* για τις αγοραίες τιμές και μία ιδιαίτερη αντίληψη για την ισορροπία. Αυτά τα χαρακτηριστικά, σχετίζονται άμεσα με μία ιδιαίτερη θεώρηση του συναγωνισμού. Σε σχέση με το ζήτημα αυτό, μπορούμε να επισημάνουμε μερικά σημεία.

(α) Οι νεορικαρντιανοί οικονομολόγοι προσπαθούν να διαχωρίσουν τα χαρακτηριστικά που συνδέονται με τον συναγωνισμό στη κλασσική και στη νεοκλασσική θεωρία. Αυτό τους οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η έννοια του συναγωνισμού στους κλασσικούς είναι στενότερη από αυτή στους νεοκλασσικούς. Υποστηρίχθηκε ότι η κλασσική θεωρία του συναγωνισμού περιλαμβάνει υποθέσεις υψηλής κινητικότητας του κεφαλαίου και εύκολης πρόσβασης στις πληροφορίες, αλλά δεν περιλαμβάνει την άποψη ότι ο συναγωνισμός θα είναι πιο έντονος όταν οι επιχειρήσεις θα είναι μικρές και πολυάριθμες.[133]

(β) Αντιμετωπίζοντας την άποψη του Μαρξ, την εντάσσουν μέσα στη γενικότερη προβληματική του Ρικάρντο, χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψιν την ανάλυση για τη συγκέντρωση και τη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου. Θεωρούν ότι και για τον Μαρξ, το μέγεθος και ο αριθμός των επιχειρήσεων δεν σχετίζονται με τον συναγωνισμό. Επίσης, η συγκέντρωση και η συγκεντροποίηση δεν συνδέονται με τον συναγωνισμό μέσα σε δεδομένες σφαίρες παραγωγής (το πρόβλημα της συγκέντρωσης της αγοράς), αλλά αναφέρονται στη συνολική συγκέντρωση.[134]

(γ) Σχετικά με το μέγεθος και τον αριθμό των επιχειρήσεων προβάλλεται η αντίληψη, ότι υπάρχει μία αναντιστοιχία στις απόψεις του Μαρξ. Στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"* ο Μαρξ δίνει έμφαση στον αριθμό και το μέγεθος των επιχειρήσεων σαν ένα όριο στη διαδικασία του συναγωνισμού στην καθαρή της μορφή (σε σχέση με τη συγκέντρωση του κεφαλαίου). Αλλά στον Τόμο ΙΙΙ ανακαλύπτουν ότι για χάρη της θεωρητικής απλοποίησης, οι νόμοι της καπιταλιστικής παραγωγής λειτουργούν στη καθαρή τους μορφή, ενώ στην πραγματικότητα υπάρχουν μόνο προσεγγίσεις των νόμων. Οσο προχωρά ο καπιταλισμός τόσο ο συναγωνισμός θα εκδηλώνεται στη καθαρή μορφή του. Αυτό σημαίνει ότι η δεύτερη άποψη αποκτά μία προτεραιότητα, στο βαθμό που θεωρείται ότι ο Τόμος ΙΙΙ αντιπροσωπεύει μία περισσότερο

αναπτυγμένη θεωρητική άποψη από τον Τόμο Ι. Εδώ βρισκόμαστε σε μία πλήρη παρανόηση της μεθόδου συγκρότησης του *"Κεφαλαίου"*. Οπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο Τόμος Ι επικεντρώνεται στα ζητήματα παραγωγής υπεραξίας και συσσώρευσης του κεφαλαίου. Κατ' αρχήν, η αναφορά γίνεται στο ατομικό κεφάλαιο στην άμεση διαδικασία παραγωγής, σε αφαίρεση από τη σχέση αλληλοσύνδεσής του με άλλα κεφάλαια, που διακρίνονται μεταξύ τους από την οργανική σύνθεση και το μέγεθός τους. Τα κεφάλαια στα οποία εξετάζεται η συγκέντρωση και η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, αφορούν το κοινωνικό κεφάλαιο, η σχέση του οποίου με τα ατομικά κεφάλαια καθορίζεται από την οργανική σύνθεση και το μέγεθός τους, με αποτέλεσμα το κοινωνικό κεφάλαιο να εμφανίζεται σαν άθροισμα ατομικών κεφαλαίων. Στον τόμο ΙΙΙ εξετάζεται η συνολική διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, σαν ενότητας παραγωγής και κυκλοφορίας. Εδώ παρουσιάζεται κατ' αρχήν, η μετατροπή της υπεραξίας σε κέρδος σαν μία διαδικασία που αφορά το ατομικό κεφάλαιο. Στο επίπεδο αυτό, το κοινωνικό κεφάλαιο συγκροτείται από τα ατομικά κεφάλαια μέσα από τη διαμόρφωση ενός γενικού ποσοστού κέρδους. Η σχέση των ατομικών κεφαλαίων καθορίζεται από τον συναγωνισμό, ο οποίος σαν ειδική μορφή της κοινωνικής αναπαραγωγής, μετατρέπει τα ατομικά κεφάλαια σε συνιστώντα μέρη του κοινωνικού κεφαλαίου. Αν και το γενικό ποσοστό κέρδους, διαμορφώνεται μέσω του συναγωνισμού, εμφανίζεται σαν προϋπόθεση του κάθε ατομικού κεφαλαίου καθορίζοντας τα όρια κίνησής του.[135] Ο Μαρξ αναγνώρισε ότι η πραγματική κίνηση του συναγωνισμού, ο οποίος πραγματοποιεί, αλλά δεν διαμορφώνει τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου δεν ταυτίζεται με τη κίνηση των πολλών ατομικών κεφαλαίων, αλλά συγκροτεί μόνο ένα μέρος της. Αυτή η παρανόηση της μεθόδου που χρησιμοποιείται τον Τόμο ΙΙΙ έχει σαν αποτέλεσμα να θεωρείται η διαδικασία σσυγκεντροποίησης σαν απόλυτα συμβατή με την έννοια του απεριόριστου συναγωνισμού, ή σε μία ακραία περίπτωση ότι η θεωρία της συγκεντροποίησης δεν συνδέεται άμεσα με την κατανόηση και ερμηνεία του συναγωνισμού.

3. Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΓΙΑ ΤΟ ΜΟΝΟΠΩΛΙΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΣΥΝΑΓΩΝΙΣΜΟ

Στο μαρξιστικό υπόδειγμα μετά το Μαρξ διατυπώθηκε η θεωρία για τα δύο στάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης: το στάδιο του ελεύθερου συναγωνισμού και το στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Οι τρεις βασικοί λόγοι που οδηγούν στη γέννηση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, συνδέονται με τις διαδικασίες συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και είναι: συγκέντρωση του κεφαλαίου μέσα στις σφαίρες παραγωγής, σε συνδυασμό με συγκεντροποίηση του κεφαλαίου ανάμεσα στους διάφορους κλάδους, αύξηση των παραγόντων που εμποδίζουν τη κινητικότητα του κεφαλαίου, και την αποτρεπτική συμπεριφορά των επιχειρήσεων και των τραστ μέσα ή ανάμεσα στις σφαίρες παραγωγής.

Ο Ενγκελς είχε ήδη περιγράψει την εμφάνιση των μεγάλων επιχειρήσεων στα τέλη του 19ου αιώνα. Τα τραστ είχαν σκοπό τη ρύθμιση της παραγωγής σε γενική κλίμακα, δηλαδή το συνολικό ύψος της παραγωγής και την τιμή πώλησης των προϊόντων. Παράλληλα, προχωρά και η διαδικασία απαλλοτρίωσης των κεφαλαιοκρατών, και η αντικατάσταση των κοινωνικών λειτουργιών τους από εξειδικευμένους μισθωτούς υπαλλήλους.[136] Η διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης οδηγεί *"...σε μία ακόμα πιο συγκεκριμένη κοινωνικοποίηση που στηρίζεται σε πλατύτερη βάση: ολόκληρος τώρα ο βιομηχανικός κλάδος μετατρέπεται σε μία και μόνη μεγάλη μετοχική εταιρία, ώστε ο ανταγωνισμός στο εσωτερικό της χώρας, παραχωρεί τη θέση του στη μονοπώληση της εσωτερικής αγοράς από αυτή την εταιρία... Οπου κυριαρχούν τα τραστ, ο ελεύθερος συναγωνισμός παραχωρεί τη θέση του στα μονοπώλια και έτσι η χωρίς κανένα σχέδιο παραγωγής της καπιταλιστικής κοινωνίας, κάνει τη πρώτη υποχώρηση μπρος στη σχεδιοποιημένη παραγωγή..."*.[137]

Για τον Λένιν, η αρχή του 20ου αιώνα σηματοδοτούσε τη μετάβαση από τον καπιταλισμό σε ένα ανώτερο κοινωνικό και οικονομικό σύστημα. Στην περίοδο αυτή εκδηλώνονταν όλες οι εγγενείς αντιφάσεις του συστήματος. Το καπιταλιστικό σύστημα δεν ήταν πια προοδευτικό, αλλά σε πτώση, παρόλο που ήταν ακόμη ικανό για ταχύρυθμη οικονομική ανάπτυξη. Το χαρακτηριστικό της περιόδου ήταν η επικράτηση του παγκόσμιου χρηματιστικού κεφαλαίου[138] που καθορίζει τη διαμόρφωση αυτού του σταδίου της καπιταλιστικής ανάπτυξης, σαν μονοπωλιακού καπιταλιμού. Στο στάδιο αυτό τα βασικά χαρακτηριστικά της προηγούμενης περιόδους μεταμορφώνονται στο αντίθετό τους. *"Το βασικό σ' αυτό το προτσές από οικονομική άποψη είναι η αντικατάσταση του καπιταλιστικού ελεύθερου συναγωνισμού από τα καπιταλιστικά μονοπώλια. Ο ελεύθερος συναγωνισμός είναι η βασική ιδιότητα του καπιταλισμού και της εμπορευματικής*

παραγωγής γενικά. Το μονοπώλιο είναι η άμεση αντίθεση του ελεύθερου συναγωνισμού. Ο τελευταίος αυτός όμως άρχισε μπροστά στα μάτια μας να μετατρέπεται σε μονοπώλιο, δημιουργώντας τη μεγάλη παραγωγή, εκτοπίζοντας τη μικρή, αντικαθιστώντας τη μεγάλη με την πολύ μεγάλη, οδηγώντας τη συγκέντρωση της παραγωγής και του κεφαλαίου ως το σημείο που απ' αυτή αναπτυσσόταν και αναπτύσσεται το μονοπώλιο: τα καρτέλ, τα συνδικάτα, τα τραστ και το συγχωνευόμενο μ' αυτά κεφάλαιο καμιάς δεκάδας τραπεζών που διαχειρίζονται δισεκατομμύρια. Ταυτόχρονα τα μονοπώλια, ξεπηδώντας από τον ελεύθερο συναγωνισμό, δεν τον καταργούν, μα υπάρχουν πάνω σ' αυτόν και δίπλα σ' αυτόν, γεννώντας έτσι μια σειρά εξαιρετικά οξείες και βίαιες αντιθέσεις, προστριβές, συγκρούσεις. Το μονοπώλιο είναι πέρασμα από τον καπιταλισμό σ' ένα ανώτερο σύστημα!"[139]

Ο Λένιν θεωρεί ότι η συγκέντρωση και η συγκεντροποίηση δεν αποτελούν μία παρέκκλιση στα πλαίσια του καπιταλισμού, αλλά το αποτέλεσμα των εσωτερικών του νόμων, όπως τους είχε προσδιορίσει ο Μαρξ.Στο βαθμό που η άνοδος των μονοπωλίων σημαίνει και μεγαλύτερη ένταση του μονοπωλιακού συναγωνισμού, το καπιταλιστικό σύστημα δεν τείνει προς τη σταθερότητα, αλλά προς την αστάθεια.

Ο R. Hilferding, ήταν ο πρώτος μαρξιστής που ανάλυσε συστηματικά τον μεταβαλλόμενο χαρακτήρα του καπιταλισμού. Υποστήριξε, ότι η άνοδος της συγκεντροποίησης της παραγωγής και της κυκλοφορίας, μαζί με τον σχηματισμό των τραστ και των καρτέλ, διαμορφώνουν ένα νέο στάδιο για τον καπιταλισμό.[140] Εξέτασε με λεπτομέρεια, τους παράγοντες που εμποδίζουν τη κεφαλαιακή κινητικότητα ανάμεσα στους κλάδους της παραγωγής υποστηρίζοντας ότι η άνοδος της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και η συσσώρευση του παγίου κεφαλαίου ήταν οι πιο σημαντικοί.[141] Ο συναγωνισμός μειώνονταν γιατί η λειτουργία του οδηγούσε τα μεγάλα κεφάλαια σε συνεργασία και στο σχηματισμό καρτέλ, μέσω των οποίων η παραγωγή και η διανομή του εισοδήματος έπερνε οργανωμένο χαρακτήρα.[142] Τα εθνικά καρτέλ ήταν ασταθή, γι' αυτό έπρεπε να αντικατασταθούν από τραστ και καρτέλ που μπορούν να λειτουργούν σε παγκόσμια κλίμακα. Με τον τρόπο αυτό, οι νόμοι κίνησης του καπιταλισμού αντικαθίστανται από τη ρύθμιση, και η ισχύς μετατρέπεται σε καθοριστικό οικονομικό παράγοντα. Θα πρέπει να παρατηρήσουμε όμως, ότι ο Hilferding δεν ανέπτυξε μία θεωρία του μονοπωλιακού καπιταλισμού, αλλά μία θεωρία του χρηματικού κεφαλαίου στην οποία η ισχύς κατανέμεται ανάμεσα στις υψηλά συγκεντροποιημένες χρηματιστικές μονάδες του κεφαλαίου.

Ο Bukharin, διαμορφώνει ένα πλαίσιο ανάλυσης της φύσης του συναγωνισμού, διακρίνοντας τρεις μορφές του. Το πρώτο επίπεδο του συναγωνισμού είναι ο οριζόντιος συναγωνισμός μεταξύ επιχειρήσεων που παράγουν ίδια προϊόντα, και όπου ο συναγωνισμός δεν βασίζεται στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Υπάρχει ο κάθετος συναγωνισμός μεταξύ ετερογενών επιχειρήσεων που εκφράζουν τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας.

Και τέλος υπάρχει ο σύνθετος συναγωνισμός ανάμεσα σε καπιταλιστικές επιχειρήσεις που κινούνται σε διαφορετικούς κλάδους της παραγωγής, και οποίος μεταμορφώνει τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας σε τεχνολογικό καταμερισμό.[143] Για τον Bukharin, ο συναγωνισμός καταλήγει να υφίσταται μόνο μεταξύ κεφαλαίων διαφορετικών κρατών, δηλαδή, κεφαλαίων στην παγκόσμια αγορά.[144] Από την άποψη αυτή, η θεωρία του είναι πιο περιορισμένη από αυτή του Λένιν, στο βαθμό που περιορίζεται στα εθνικά κεφάλαια στην παγκόσμια αγορά.

Η κλασσική συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό, διαμόρφωσε αντιθετικές απόψεις στη σύγχρονη μαρξιστική σκέψη.[145] Εχουν διαμορφωθεί δύο ρεύματα για την ερμηνεία του μονοπωλιακού σταδίου του καπιταλισμού. Το ένα ρεύμα θεωρεί ότι στο στάδιο αυτό τροποποιείται ή εξασφαλίζεται ο συναγωνισμός, μειώνεται ο αριθμός των εταιριών ενώ το μέγεθός τους αυξάνεται, και η οικονομική ισχύς που εκφράζεται μέσα από τη διαμόρφωση των μισθών και των κερδών, επιφέρει μία μόνιμη ιεράρχηση των ποσοστών κέρδους. Η αντίθετη άποψη θεωρεί ότι ο συναγωνισμός παραμένει και εκτείνεται, ο αριθμός και το μέγεθος των επιχειρήσεων τροποποιείται μέσα στα πλαίσια αυτού του συναγωνισμού χωρίς να έχει ιδιαίτερη σημασία, και το μονοπωλιακό κέρδος αποτελεί μία ειδική περίπτωση, που μακροχρόνια τείνει να απειληθεί από τον συναγωνισμό των άλλων εταιρειών. Είναι λογικό, ότι η πρώτη εκδοχή μέσα από την διαμόρφωση μιας μόνιμης ιεράρχησης κερδών, μας οδηγεί στην υποβάθμιση του ρόλου του νόμου της αξίας.Η δεύτερη εκδοχή, μας οδηγεί στην αντίληψη του συναγωνισμού σαν μιας διαδικασίας χωρίς τέλος.

Και οι δύο απόψεις έχουν ένα κοινό μειονέκτημα. Δεν κατανοούν τον συναγωνισμό σαν εσωτερικό νόμο του κεφαλαίου, δηλαδή σαν αντανάκλαση των κοινωνικών συγκρούσεων. Αν ο συναγωνισμός αποσυνδεθεί από την ταξική πάλη, τότε καθίσταται απλή οικονομική κατηγορία. Αυτή η αποσύνδεση, δεν μπορεί να δώσει την απαραίτητη ερμηνεία στο γιατί το κεφάλαιο ωθείται στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων μέσα από την διαδικασία αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Επειδή και οι δύο απόψεις χρησιμοποιούν οξείς τόνους στη κριτική τους, ο μόνος τρόπος για να κατανοηθεί αυτή η διαμάχη, αλλά και το πρόβλημα του μονοπωλιακού σταδίου του καπιταλισμού είναι η προσφυγή σε ορισμένες σταθερές της θεωρίας του Μαρξ. Τα ερωτήματα που προκύπτουν πρέπει να απαντηθούν: (α) Σε σχέση με τη διαδικασία συγκεντροποίησης και το όριό της, δηλαδή τη μία καπιταλιστική επιχείρηση. (β) Τη σχέση ατομικού και κοινωνικού κεφαλαίου, και τον τρόπο με τον οποίο μεταβάλλεται. (γ) Τη διαδικασία αναίρεσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μέσα στα πλαίσια αυτού του τρόπου παραγωγής.

Η διαμάχη αυτή, δεν απαντά σε κανένα από τα ερωτήματα αυτά. Αντίθετα, επικεντρώνει την έντασή της σε ορισμένα θέματα που παραθέτουμε συνοπτικά.

(α) Υπάρχει η αντίληψη ότι ο Μαρξ ανέλυσε μόνο το ανταγωνιστικό στάδιο του

καπιταλισμού, εφόσον στην εποχή του δεν είχαν εμφανισθεί μονοπώλια. Η εμφάνιση των τελευταίων μας επιβάλλει να τροποποιήσουμε ορισμένες από τις απόψεις του, μεταξύ των οποίων και αυτή για τον συναγωνισμό, ο οποίος δεν θα μπορεί όσο εξελλίσσεται το καπιταλιστικό σύστημα, να εμφανίζεται με τη καθαρότερη μορφή του. Η αντιμετώπιση του μονοπωλίου από τον Μαρξ, κάτω από αυτά τα δεδομένα, ήταν ανεπαρκής και όχι συστηματική.[147]

(β) Σε συνάρτηση με το προηγούμενο ζήτημα, εξετάζεται και το πρόβλημα του αριθμού και του μεγέθους των επιχειρήσεων. Στο ανταγωνιστικό στάδιο του καπιταλισμού υπήρχε μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων ορισμένου μεγέθους, ενώ το μονοπωλιακό στάδιο χαρακτηρίζεται από την μείωση του αριθμού των επιχειρήσεων και τη διόγκωση του μεγέθους των. Αυτή την παραδοχή του νεο-μαρξιστικού ρεύματος, δεν την αποδέχεται η άλλη αντίληψη.[147]

(γ) Η νεο-μαρξιστική προσέγγιση θεωρεί το μονοπώλιο σαν παράγοντα που τροποποιεί το νόμο της αξίας, σε ένα δευτερεύον θεωρητικό επίπεδο, χωρίς να εγκαταλείπει τις βασικές υποθέσεις του. Δηλαδή, το στοιχείο του μονοπωλίου αφήνει ανεπηρέαστο σε μεγάλο ποσοστό το ποιοτικό πρόβλημα της αξίας - εκτός αν τα μονοπώλια μπορούν να παρέχουν τυπικές αξίες χρήσης - και, κατά κύριο λόγο, σχετίζεται με τη διαδικασία πραγματοποίησης.[148]

(δ) Ο Μαρξ προσπάθησε να λύσει το γενικό πρόβλημα της μονοπωλιακής τιμής και της σχέσης της με την αξία και τη τιμή παραγωγής. Στο βαθμό που η εισαγωγή της μονοπωλιακής τιμής έπρεπε να αφήνει αμετάβλητα τα όρια που τίθενται από την αξία των εμπορευμάτων και την υπεραξία, είναι εμφανές ότι το αποτέλεσμά της αφορά κυρίως τη σφαίρα της διανομής. Τα πρόσθετα μονοπωλιακά κέρδη αντιπροσωπεύουν είτε μία μεταφορά υπεραξίας από ατομικά κεφάλαια στο μονοπωλιακό κεφάλαιο, είτε από τη μισθωτή εργασία στο μονοπωλιακό κεφάλαιο, μέσα από τη μείωση του επιπέδου των πραγματικών μισθών. Η διαδικασία αυτή του καθορισμού της μονοπωλιακής τιμής, αποτελεί και τη βάση για την εμφάνιση της ιεράρχησης των ποσοστών κέρδους. Τα σημεία αυτά αποτελούν ένα από τα στηρίγματα της θεωρίας του νεομαρξισμού που προκαλεί και τη μεγαλύτερη αντίδραση.[149]

(ε) Κάτω από τον μονοπωλιακό καπιταλισμό η τάση εξίσωσης των ποσοστών κέρδους που ίσχυε στον ανταγωνιστικό καπιταλισμό αντιστρέφεται και μεταβάλλεται σε ιεράρχηση των κερδών, σύμφωνα με την νεομαρξιστική άποψη. Στους κλάδους υψηλής συγκέντρωσης με υψηλά κέρδη και εμπόδια εισόδου νέων επιχειρήσεων, οι επενδυτικές αποφάσεις για τα μονοπώλια καθορίζονται από το οριακό ποσοστό κέρδους του κλάδου τους, και το κεφάλαιο τείνει να μετακινείται από τους κλάδους υψηλού κέρδους στους κλάδους χαμηλού κέρδους. Αλλά καθώς το κεφάλαιο μετακινείται στους ανταγωνιστικούς κλάδους αυξάνοντας τον συναγωνισμό, το μέσο ποσοστό κέρδους που καθορίζει τις επενδύσεις στους κλάδους

αυτούς, πέφτει. Αυτό δημιουργεί υφέσεις ανεξάρτητες και από την πτώση του γενικού ποσοστού κέρδους και από την υποκατανάλωση.[150] Παράλληλα, δόθηκε έμφαση σε ζητήματα που αφορούσαν το ρόλο του επιστημονικού μάνατζμεντ, στη διαμόρφωση του κόστους της σύγχρονης βιομηχανίας. Αυτός ήταν ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες της υψηλής κερδοφορίας του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Εδώ προσδιορίζεται ένα από τα σημεία που οι νεομαρξιστές θεωρούν ότι στοιχειοθετούν τις δευτερεύουσες αλλαγές, που έγιναν στο μονοπωλιακό στάδιο. Ο γενικός νόμος της συσσώρευσης του Μαρξ διατηρεί την ισχύ του σε σχέση με την διαδικασία εργασίας καθεαυτή, και οι ποιοτικές αλλαγές που πραγματοποιούνται αφορούν την πραγματοποίηση του δυνητικού πλεονάσματος.[151]

(στ) Μία σειρά ιδιαίτερων σημείων της κριτικής του νεομαρξιστικού ρεύματος είναι: (i) Η αντίληψη των μονοπωλίων σαν μονάδων που ελέγχουν τις τιμές, την παραγωγή, την επένδυση και τις τεχνολογικές καινοτομίες, είναι καθαρά ιδεαλιστική.[152] (ii) Υπάρχουν αμφιβολίες για το αλάνθαστο της περιγραφής των χαρακτηριστικών των δύο σταδίων του καπιταλισμού και της αντίληψης περί συναγωνισμού στη θεωρία του μονοπωλιακού καπιταλισμού.[153] (iii) Το νεομαρξιστικό ρεύμα αναπτύσσει μία θεωρία περί συναγωνισμού που προέρχεται από τη νεολασσική σκέψη, στο βαθμό που επικεντρώνεται στα ζητήματα συγκέντρωσης της αγοράς.[154] (iv) Υπενθυμίζεται η ασυμβατότητα ανάμεσα στη θεωρία του μονοπωλιακού καπιταλισμού και στην εργασιακή θεωρία της αξίας.[155] Οι κριτικές αυτές προέρχονται από το άλλο ρεύμα σκέψης που ονομάζεται fundamentalist στο βαθμό που επιμένει στον αναλλοίωτο χαρακτήρα της εργασιακής θεωρίας της αξίας, αλλά αντανακλούν και κριτικές που είχαν ασκηθεί μεμονωμένα σε προγενέστερες χρονικές περιόδους.[156]

(ζ) Οι νεο-μαρξιστές υποστηρίζουν ότι το μονοπωλιακό στάδιο δεν είναι μη-ανταγωνιστικό, αλλά ότι έχει αλλάξει η φύση του συναγωνισμού, με τον συναγωνισμό των τιμών να παίζει έναν όλο και μικρότερο ρόλο. Αυτό δεν σημαίνει και υπέρβαση του νόμου της αξίας, αλλά μόνο της μαρξιστικής θεωρίας των σχετικών τιμών, δηλαδή ενός μοντέλου τιμών μακροχρόνιας ισορροπίας στο επίπεδο της ανταλλαγής. Ενώ οι μονοπωλιακές τιμές αντιπροσωπεύουν ανοδικές αποκλίσεις από τις αξίες για τις οποίες δεν υπάρχει κανένας γενικός κανόνας, και ενώ το γενικό ποσοστό κέρδους χάνει μεγάλο μέρος της λειτουργικής του σημασίας κάτω από καθεστώς μονοπωλιακού κεφαλαίου, το ποσοστό υπεραξίας, που αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της μαρξιστικής οικονομίας, δεν χάνει τίποτα από τη σημασία του.[157]

(η) Για τους νεο-μαρξιστές, ο ιστορικός υλισμός έχει πάντα προτεραιότητα πάνω από τον νόμο της αξίας.[158] Εφ' όσον ο καπιταλισμός γίνεται σταδιακά ανορθολογικός, ακόμα και από την πλευρά της ίδιας της λογικής του, είναι αναγκαίο να αναγνωρισθεί ότι η θεωρία μιας καθαρά καπιταλιστικής οικονομίας, όπου ο νόμος της αξίας λειτουργεί ανεμπόδιστα, δεν μπορεί να αποτελεί πια έναν επαρκή οδηγό για το παρόν σαν ιστορία. Για τον λόγο αυτόν,

πρέπει να βρεθούν τρόποι προσαρμογής της θεωρίας ώστε να λάβει υπ' όψιν τις μεταβολές στους νόμους κίνησης του συστήματος. Σ' αυτό το σημείο η μαρξιστική θεωρία της αξίας, με δεδομένους τους δεσμούς που υπάρχουν ανάμεσα στις ποιοτικές και ποσοτικές πλευρές των αξιακών σχέσεων, αποδεικνύει την ανωτερότητά της απέναντι σε όλα τα άλλα οικονομικά υποδείγματα, αφού μπορεί να ενσωματώνει τον παράγοντα μονοπώλιο μέσα στην ανάλυσή της.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν και οι απόψεις του ρεύματος του κρατικού μονοπωλιακού καπιταλισμού, που μετά τα γεγονότα στις Ανατολικές Χώρες, έχουν τεθεί υπό αμφισβήτηση στο σύνολό τους, και επανεξετάζονται. Πρόκειται για απόψεις, που εν μέρει, προσεγγίζουν την ανάλυση του νεομαρξιστικού ρεύματος, αν και από άλλη μεθοδολογική σκοπιά και υποστηρίζουν την ύπαρξη ιεράρχησης των ποσοστών κέρδους σε μόνιμη βάση, και τροποποίηση του νόμου της αξίας. Θεωρούν ότι ο ελεύθερος συναγωνισμός κάτω από το καθεστώς του φιλελεύθερου καπιταλισμού, οδηγεί νομοτελειακά στην συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, στη δημιουργία του χρηματιστικού κεφαλαίου και στην επικυριαρχία των μονοπωλίων.[159] Κατά κανόνα, οι αλλαγές αυτές συνδέονται και με κοινωνικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων και με μεταβολές στις διαδικασίες εργασία των ατομικών κεφαλαίων. Τα μονοπώλια αποτελούν την άρνηση του συναγωνισμού και εκμεταλλεύονται τη κυρίαρχη θέση τους στη παραγωγή και στην αγορά για να εξασφαλίσουν μακροχρόνια, ποσοστά κέρδους που είναι ανώτερα από το γενικό ποσοστό κέρδους. Εδώ βρισκόμαστε μπροστά σε μία περίπτωση δημιουργίας μόνιμης ιεράρχησης των ποσοστών κέρδους, αφού επιπρόσθετα οι απόψεις αυτές υποστηρίζουν, ότι αν και οι μονοπωλιακές τιμές υπόκεινται πάντα στο νόμο της αξίας, η ύπαρξη αυτών των υπερκερδών σταθεροποιεί την επικυριαρχία των μονοπωλίων.[160] Η διαδικασία αυτή μας οδηγεί, λογικά, στο συμπέρασμα ότι η επικυριαρχία των μονοπωλίων, που εν πολλοίς είναι και πολιτική, είναι ισχυρότερος διαμορφωτικός παράγοντας της κατανομής του κέρδους στα ατομικά κεφάλαια, σε σύγκριση με τους καθαρά οικονομικούς παράγοντες. Στην περίπτωση αυτή γίνεται εμφανής η προτεραιότητα που έχουν οι πολιτικοί παράγοντες σε σχέση με το νόμο της αξίας μέσα στη συνολική δυναμική του μονοπωλιακού καπιταλισμού.[161] Ενώ στις πρώτες φάσεις του μονοπωλιακού καπιταλισμού το κράτος παρεμβαίνει μέσα από εξω-οικονομικές διαδικασίες και δεν συνδέεται με την οικονομική του βάση, στη φάση του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού το κράτος αποτελεί μία οικονομική εξουσία άμεσα ολοκληρωμένη στην οικονομική βάση. Αυτό, οπωσδήποτε σημαίνει μετασχηματισμό των νόμων κίνησης του καπιταλισμού μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και ο νόμος που διέπει τον συναγωνισμό.[162]

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

(1) Β.Η. Λένιν "Απ' αφορμή το λεγόμενο πρόβλημα των Αγορών" σ. 74-84. Απαντα. Τόμος 1ος. Εκδ. Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα 1986.

(2) Β.Η. Λένιν "Χαρακτηρισμός του Οικονομικού Ρωμαντισμού" σ. 150-151. Απαντα. Τόμος 2ος. Εκδ. Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα 1985.

(3) Β.Η. Λένιν "Το οικονομικό περιεχόμενο του Ναροντνικισμού" σ. 518-525 op.cit. Απαντα. Τόμος 1ος. Για το ίδιο ζήτημα και στο Β.Ι. Λένιν "Και πάλι για το ζήτημα της θεωρίας της Πραγματοποίησης" σ. 85-86. Απαντα. Τόμος 4ος. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα 1986.

(4) Β.Η. Λένιν "Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία" σελ. 41-42. Απαντα Τόμος 3ος. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα 1984.

(5) Β.Η.Λένιν "Σημείωμα σχετικά με το ζήτημα της θεωρίας των Αγορών" σ. 50 op.cit. Απαντα. Τόμος 4ος.

(6) Β.Η. Λένιν "Χαρακτηρισμός του Οικονομικού Ρωμαντισμού" op.cit. σ. 167-174.

(7) Β.Η.Λένιν "Τα διδάγματα της κρίσης" σ. 82-83 Απαντα. Τόμος 5ος. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα 1986. Για το ίδιο ζήτημα και στο Β.Ι. Λένιν "Παρατηρήσεις στο πρώτο σχέδιο προγράμματος του Πλεκάνωφ" σ. 202. Απαντα Τόμος 6ος. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα 1986.

(8) R. Luxemburg "The Accumulation of Capital: An Anti-Critique" p. 51. Edited by K. Tarbuck. Monthly Review Press New York 1972.

(9) ibid 73

(10) Ibid. 61-62. Επισης, R. Luxemburg "The Accumulation of Capital" p.p. 330-332, 342-343. Routledge and Kegan Paul. London 1971.

(11) R. Rosdolski "The Making of Marx's Capital" op.cit. pp. 65-66.

(12) R. Luxemburg "The Accumulation of Capital" op.cit. p. 345. (13) R. Rosdolski "The Making of Marx's Capital" op.cit. p. 69. (14) Βλ. το 1ο Μέρος της Διατριβής. σ. 113-123.

(15) R. Luxemburg "The Accumulation of Capital" op.cit. p. 81. (16) Ibid. p. 82.

(17) ibid p.p. 130-131

(18) O. Bauer "The Accumulation of Capital" p.p. 88-90. History of Political Economy Vol. 18, 1986.

(19) Ibid p. 107. Για το μοντέλο του O. Bauer βλ. Z.B. Orzech S. Grall "Otto Bauer's Scheme of Expanded Reproduction: An Early Harrodian Growth Model" p.p. 529-548 History of Political Economy Vol. 15. 1983. Επισης M. Bronfenbrenner M. Wolfson "Marxian Macrodynamics and the Harrod Growth Model" p.p. 175-186 History of Political Economy Vol. 16. 1984 και L. Samuelson- M. Wolfson "Expository Marxism and Comporative Economic Dynamics" p.p. 65-85. History of Political Economy Vol. 18. 1986.

(20) R. Hilferding "Finance Capital" p.p. 239-256. Routledge and Kegan Paul London 1985.

(21) Ν. Μπουχάριν "Θεωρία του Ιστορικού Υλισμού" σ. 143-145. Εκδόσεις Αναγνωστίδη. Αθήνα, χ.χ.ε. Στην ελληνική βιβλιογραφία η αναφορά στην φθίνουσα ή αρνητική αναπαραγωγή είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Από τις ελάχιστες εξαιρέσεις βλ. Γ. Σταμάτης. "Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία" Μέρος 1, σ. 81-82. Εκδόσεις Α. Σάκκουλα. Αθήνα 1985.

(22) N. Bukharin "Imperiliasm and the Accumulation of Capital" pp. 154-172, 203-237. Edited by K.Tarbuck Monthly Review Press New York 1972. Επισης, N. Bukharin "The Politics and Economics of the Transition Period" pp. 73-92. Routledge & Kegan Paul London 1979.

(23) K. Tarbuck "Bukharin's Theory of Equilibrium" p.p. 53-125 Pluto Press. London 1989.

(24) H. Grossmann "Marx, l'Economie Politique Classique et le probleme de la Dynamique" p.p. 139-170 Champ Libre Paris 1975. Για τις απόψεις του Grossmann: M.C. Howard - J.E. King "Henry K. Grossmann and the Breakdown of Capitalism" p.p. 290-309 Science and Society Vol. 52 No 3 Fall 1988. M.C. Howard- J.E.King "A History of Marxian Economics" Vol. I. p.p. 316-336. Macmillan London 1989. G. Hardacle - D.Karras - B. Fine "A Short History of Socialist Economic Thought" p.p. 56-60, E. Arnold London 1978. R. Jacoby "The Politics of the Crisis Theory: Towards the Critique of Automatic Marxism II" p.p. 29-38, Telos 23, 1975. G. Marramao "Political Economy and Critical Theory" p.p. 56-80 Telos 24, 1975. G. Marramao "Theory of the Crisis and the Problem of Constitution" p.p. 143-164 Telos 26, 1975-1976.

(25) Στην ανάλυση για τον Grossmann δεν κάνουμε καμμία αναφορά στην άποψή του για κατάρρευση του καπιταλισμού μέσα από την κρίση υπερπαραγωγής του κεφαλαίου γιατί η προσέγγισή μας αφορά μόνο τη μεθοδολογία συγκρότησης των σχημάτων της αναπαραγωγής. Για το συγκεκριμένο ζήτημα εκτός από την προηγούμενη βιλβιογραφία, υπάρχει εκτεταμένη αναφορά στο F.R. Hansen. "The Breakdown of Capitalism" p.p. 63-67, Routledge & Kegan Paul, London 1985.

(26) Η συμβολή του Preobrazhensky δεν εντάσσεται στην κλασσική διαμάχη για την αναπαραγωγή και τη κρίση του καπιταλισμού. Την περιλάβαμε στην ενότητα αυτή γιατί πολλές από τις ιδέες του έχουν διαμορφωθεί από επηρεασμούς που προέρχονται από αυτή τη διαμάχη. Η θεωρία του για την αναπαραγωγή καθώς και τα σχήματα που συγκροτεί περιέχονται σε τρία άρθρα "The Problem of Economic Equilibrium Under Concrete Capitalism and in the Soviet System" (1926) "Economic Equilibrium Under Concrete Capitalism and in the System of the USSR" (1926). "Economic Equilibrium in the System of the USSR" (1927). Τα άρθρα αυτά εμπεριέχονται στο E.A. Preobrazhensky "The Grisis of Soviet Industrialization" Macmillan London 1980.

(27) Π. Σουήζυ "Η θεωρία της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης" σ. 97-101 Εκδ. Gutenberg, Αθήνα, χ.χ.ε.

(28) ibid. 187-193

(29) ibid. 194-210

(30) Σ. Μπεττελέμ "Θεωρητικές παρατηρήσεις" σ. 388 στο Α. Εμμανουήλ "Η άνιση ανταλλαγή" Εκδ. Παπαζήση. Αθήνα 1980.

(31) ibid. 389

(32) ibid. 390

(33) C. Bettelheim "Studies in the Theory of Planning" p.p. 191-194, J.K. Publishers, London 1979.

(34) Ε. Μαντέλ "Ο Υστερος Καπιταλισμός" σ. 21. Εκδ. Gutenberg. Αθήνα 1976.

(35) ibid. 22

(36) ibid. 22-23

(37) ibid. 23

(38) E. Mandel "Introduction" p. 35 στο K. Marx "Capital" Vol. II, Penguin, Harmondsworth 1978.

(39) ibid. 33

(40) Ε. Μαντέλ "Ο Υστερος Καπιταλισμός" op.cit. σ. 37.

(41) K. Uno "Principles of Political Economy" p.p. 54-58. Harvester Press Sussex 1980.

(42) ibid. 58-59

(43) ibid. 68

(44) ibid. 69

(45) M.Itoh "The Basic Theory of Capitalism" p. 182. Macmillan London 1988.

(46) ibid. 185-190

(47) ibid. 191-193

(48) ibid. 194

(49) P. Erdos "Countribution to the Theory of Capitalist Money. Business Fluctuations and Crises" p. 188, Akademiai Kiado Budapest 1971.

(50) ibid. 197

(51) ibid. 184, 198

(52) ibid. 201

(53) P. Erdos "Wages, Profit, Taxation" p.p. 360-402, 423-441. Akademiai Kiado Budapest 1982.

(54) S. de Brunhoff "Marx ou Money" p.p. 58-72. Urizen Books, New York 1976.

(55) P. Bell - H. Cleaver "Marx's Crisis Theory as a Theory of Class Struggle" Part III. Research in Political Economy Vol. V, 1982.

(56) H. Cleaver "Malaria. The Politics of Public Health and the International Crisis" p.p. 96-100, Review of Radical Political Economics 9 No. 1, Spring 1977. Επισης H. Cleaver "Reading Capital Politically" p.p. 120-123. Harvester Press Sussex 1979.

(57) Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένα έργα: A. Emmanuel "Le Profit et les Crisis" p.p. 43-55, 143-201, Maspero Paris 1974, J. Gouverneur "Contemporary Capitalism and Marxist Economics" p.p. 102-108, M. Robertson Oxford 1983, A Brewer "A Guide to Marx's Capital" p.p. 110-124 Cambridge University Press, Cambridge 1984, P.N. Junankar "Marx's Economics" p.p. 118-131 P. Allan. Oxford 1982,T. Kemp "Karl Marx's Capital Today" p.p. 142-181. New Park Publications London 1982, M.C. Howard - J.E. King. "The Political Economy of Marx" p.p. 182-190 Longman Harlow 1985, E.O. Wright "Alternative Perspectives in Marxist Theory of Accumulation and Crisis" p.p. 196-203 στο J. Schwartzl (ed) "The Subtle Anatomy of Capitalism" Goodyear. Santa Monica 1977. E.O. Wright "Class, Crisis and the State" p.p. 113-124 Verso London 1978, S. Latouche "Le Projet Marxiste" p.p. 153-178 P.U.F. Paris 1975. A. Buzuev "Economic Inequality of Nations" p.p. 176-192. Progress Publishers Moscow 1990. Πανεπιστήμιο Λομονόσωφ "Πολιτική Οικονομμία" Τόμος 2ος, σ. 434-467, Gutenberg Αθήνα 1982. V.Shemyatenkov "The Enigma of Capital: A Marxist View point" p.p. 255-268. Progress Publishers Moscow 1981, Θ. Λιανός "Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία" σ. 170-180 Εκδ. Οδυσσέας. Αθήνα 1985.

(58) Σ. Τσούρου "Για τα Υποδείγματα Αναπαραγωγής" σ. 393-394 στο Π.Σουήζυ "Η θεωρία της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης op.cit.

(59) ibid 395-397

(60) S. Tsuru "Keynes v. Marx: The Methodology of Aggregates" p.p. 193-198 στο D. Horowitz (ed.) "Marx and Modern Economics" Monthly Review Press, New York 1968. Βασισμένος στο μοντέλο Sweezy-Tsuru για τη διευρυμένη αναπαραγωγή ο Georgescu Roegeu ανάπτυξε το δικό του μοντέλο αναπαραγωγής στο οποίο απορρίπτεται η έννοια του μεταβλητού κεφαλαίου N. Georgercu - Roegen "Mathematical Proofs of the Breakdown of Capitalism" Analytical Economics, Cambridge Mass, 1966.

(61) Fan Hung "Keynes and Marx on the Theory of Capital Accumulation. Money and Interest" p.p. 117-127 στο D. Horowitz (ed.) "Marx and Modern Economics" op.cit.

(62) M. Bronfenbrenner "Das Kapital για τον σύγχρονο άνθρωπο" σ. 61-92. στο A. Frois (ed.) "Μαρξισμός και Κλασικοί" Εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη χ.χ.ε. M. Bronfenbrenner "The Marxian Macro-economic Model: Extension from Two Departments" p.p. 201-218. Kyklos 19 May 1966. M. Bronfenbrenner "Marcoeconomic Alternatives" p.p. 77-82 A.H.M. Publishing Corporation, Illinois 1979.

(63) M. Kalecki "The Problem of Effective Demand with Tugan-Baranovski and Rosa Luxemburg" p.p. 151-158 και του ιδιου "The Marxian Equations of Repreduction and Modern Economics" p.p. 159-166 στο J. Bellamy Foster - H. Szlajfer "The Faltering Economy" Monthly Review Press. New York 1984.

(64) Μ. Καλέτσκι "Θεωρία της Οικονομικής Δυναμικής" σ. 61-69. Εκδ. Gutenberg. Αθήνα χ.χ.ε.

(65) G. Dumenil "Marx et Keynes Face a la Crise" p.p. 24-34. Economica Paris 1981.

(66) ibid 35-47

(67) Για το ζήτημα αυτό βλ. και P. Kenway "Marx, Keynes and the possibility of crisis" p.p. 33-36. Cambridge Journal of Economics. No 4. 1980.

(68) G. Dumenil. op.cit. 233-240

(69) ibid. 267-279

(70) G. Kay "Economic Forms and the Possibility of Crisis" p.p. 80-95 στο M. Williams (ed.) "Value, Social Form and the State", Macmillan London 1988.

(71) A. Matyas "History of Modern Non-Marxian Economics" p.p. 377-383 Macmillan London 1985. Επισης, I.Osadchaya "Keynesianism Today" p.p. 84-99. Progress Publishers Moscow 1983.

(72) B. Rowthorn "Capitalism, Conflict & Inflation" p.p. 250-269 Lawrence & Wishart London 1980. Για το ιδιο ζήτημα βλ. G. Lee "Rosa Luxemburg and the Impact of Imperialism" p.p. 847-862 Economic Journal 81, 1971, K. J. Tarbuck "Rosa Luxemburg and the Economics of Militarism" p.p. 150-167 στο J. Schwartz "The Subtle Anatong of Capitalism" op.cit. W.A. Darity Jr., "Kalecki, Luxemburg and Imperialism" p.p. 223-230. Journal of Post-Keynesian Economics No. 2. 1979-1980.

(73) O. Lauge "Οικονομετρία" σ. 186-194. Εκδ. Νεφέλη Αθήνα 1979 και του ιδίου "Theory of Reproduction and Accumulation" p.p. 22-43, 95-97 Pergamon Press Oxford 1969. Μίας παρόμοιας λογικής αντιμετώπισης της αναπαραγωγής βλ. Β.Α. Δουκάκης "Συσσώρευση Κεφαλαίου και Οικονομικός Λογισμός" σ. 23-101. Εκδ. Gutenberg. Αθήνα 1984.

(74) S. Coontz "Productive Labour and Effective Demand" p.p. 85-89 Routledge & Kegan Paul London 1965.

(75) ibid 92-93

(76) D.J. Harris "On Marx's Scheme of Reproduction and Accumulation" p.p. 502-522 Journal of Political Economy 80 May- June 1972 και του ιδίου "Capital Accumulation and Income Distribution" p.p. 249-284 Routledge & Kegan Paul, London 1978.

(77) A. Brody "Proportions, Prices and Planning" p.p. 13-49 North Holland. Publishing Company London 1974.

(78) D. Foley "Understanding Capital: Marx's Economic Theory" p.p. 62-90 Harvard University Press, Cambridge Mass 1986.

(79) S. Koshimura "Theory of Capital Reproduction and Accumulatioon" p.p. 14-21, 34-470, 64-94, 128-157. DRG Publishing, Kitchener Ontario, 1975.

(80) S. Koshimura "Equations of Chain Bankruptcy: From Sectoral to General Crisis" p.p. 255-282. στο J. Schwartz "The Subtle Anatomy of Capitalism" op. cit.

(81) M. Desai "Marxian Economics" p.p. 44-45 Basil blackwell, Oxford 1979.

(82) ibid 147

(83) ibid 152

(84) ibid 161 - 171

(85) ibid 172-178

(86) M. Morishima "Marx's Economics: A Dual Theory of Value and Growth" p.p. 105-128 Cambridge University Press, Cambridge 1973.

(87) R.V. Eagly "A Macro Model of the Endogenous Business Cycle in Marxist Analysis" p.p. 523-539. Journal of Political Economy No. 80. 1972.

(88) V.S. Dadayan "Macro-Economic Models" p.p. 15-68 Progress Publishers Moscow 1981.

(89) H. Sherman "Marxist Models of Cyclical Growht" p.p. 28-55 History of Political Economy Vol. 3 Spring 1971 και του ιδίου "A Marxist Theory of Business Cycle" p.p. 1-23. Review of Radical Political Economics Vol. 11. No. 1 Spring 1979. Παρόμοιας φύσης μοντέλο και στον S. Menshikov "The Economic Cycle: Postwar Development" p.p. 327-387 Progress Publishers Moscow 1975.

(90) Μ. Ρόζενταλ "Διαλεκτικά προβλήματα στο Κεφάλαιο του Μαρξ" σ. 343-345 Εκδ. Αναγνωστίδη Αθήνα χ.χ.ε.

(91) ibid 350-351

(92) ibid 383-390

(93) V. Afanasyev - A. Galchinsky - V. Lantsov "Karl Marx's Great Discovery" p.p. 209-233. Progress Publishers Moscow 1986.

(94) L. Althusser - E. Balibar "Reading Capital" op.cit. p.p. 261-262.

(95) ibid 263

(96) ibid 264-265

(97) ibid 266-267

(98) ibid 268-272

(99) ibid 297-299

(100) A. Cutler - B. Hindess - P. Hirst - A. Hussain "Marx's Capital and Capitalism Today" Vol. I. p.p. 96-101 Routledge & Kegan Paul London 1977.

(101) J. F. Becker "Marxian Political Economy" p.p. 21-31. Cambridge University Press Cambridge 1977 και του ιδίου "Social Imbalance and the Marxian System" p.p. 270-290 στο D. Horrowitz (ed.). "Marx and Modern Economics" op.cit.

(102) J. Bidet "Que faire du Capital" op.cit. p.p. 241-243.

(103) D. Harvey "The Limits to Capital" p.p. 156-189 Basil Blackwell. Oxford 1982.

(104) I. Stavinsky "Social Capital and Socialism" p.p. 44-61 New York 1980.

(105) ibid 63

(106) Βλ. τις σελ. 136-147 του Τόμου Ι της Διατριβής. (107) Βλ. τις σελ. 148-165 του Τόμου Ι της Διατριβής. (108) I. Stavinsky op.cit. p.p. 1-27.

(109) ibid 63-67, 173-183

(110) ibid 160-166

(111) ibid 156-163

(112) Βλ. Διατριβή Τόμος Ι, σ. 186-189.

(113) N. Bukharin "The Politics and Economics of the Transition Period" op. cit. p.p. 61-65. Μια παρεμφερής προσπάθεια κατάταξης, βασισμένη στο μεθοδολογικό πλαίσιο "κεφαλαιο γενικά" και "πολλά κεφάλαια" είναι του M. Lebowitz "The Theoritical Status of Monopoly Capital" p.p. 185-203 στο S. Resnick - R. Wolff "Rethinking Marxism" Autonomedia, New York 1985.

(114) Βλ. Διατριβή Τόμος Ι σ. 190-197. Για το πρόβλημα του ελέγχου της παραγωγής και της εξαγωγής σχετικής υπεραξίας σε συνδυασμό με τη λειτουργία - και κατ' επέκταση τον συναγωνισμό των ατομικών κεφαλαίων, βλ. S. Margbin "What Do Bosses Do? Review of Radical Political Economics 6, 2, Summer 1974, του ιδίου "The Origins and Functions of Hierarcky in Capitalist Production" p.p. 237-254 στο T. Nickols (ed.) "Capital and Labour" Fontana London 1980. Επίσης, M. Castells "The Economic Crisis and American Society" p.p. 50-55 Princeton University Press New Jersey 1980.

(115) Βλ. Διατριβή Τόμος Ι σ. 197-200.

(116) Βλ. Διατριβή Τόμος Ι σ. 235-248. Για το ζήτημα της πίστης και του χρήματος υπάρχει το κλασσικό έργο R. Hilferding "Χρηματιστικό Κεφράλαιο" Εκδ. Γκοβόστης. Αθήνα χ.χ.ε. Για το ζήτημα του συναγωνισμού και της εξίσωσης των ποσοστών κέρδους βλ. W. Sommler "Theories of Competition and Monopoly" p.p. 91-116. Capital and Class 18", Winter 1982, του ιδίου "Competition, Monopoly and Differential Profit Rates: Theoretical Considerations and Empirical Evidence" p.p. 39-53 Review of Radical Political Economics 13.4 Winter 1982. A. Shaikh "Political Economy of Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis of Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis" p.p. 233-251 Cambridge Journal of Economics, 2, 2.1978 του ιδίου "Notes on the Marxian Theory of Competition" Mimeo New School for Social Research New York 1979. M. Castells "The Economic Crisis and American Society" o.p. cit. p.p. 64-66. Αλλες παραπομπές για το ίδιο ζήτημα παρατίθενται στη μαρξιστική διαμάχη στα επόμενα.

(117) Το άρθρο της J. Wheelock που κινείται στο μεθοδολογικό πλαίσιο - "Κεφάλαιο γενικά" και "πολλά κεφάλαια" συνοψίζει σε γενικές γραμμές την προβληματική του συναγωνισμού και των μορφών του στο μαρξιστικό υπόδειγμα. J. Wheelock "Competition in the Marxist Tradition". p.p. 18-47. Capital and Class 21. Winter 1983.

Για ορισμένα από τα θέματα που παρατίθενται και B. Fine - A. Murfin "Macroeconomics and Monopoly Capitalism" p.p. 137-146. Wheatshead Books Sussex 1984.

(118) Μία ειδική περίπτωση σύνδεσης της παραγωγικής διαδικασίας του συναγωνισμού και του φυσικού περιβάλλοντος δίνεται από τον N. Smith "Uneven Development" p.p. 119-124, B. Blackwell, Oxford 1984.

(119) Μία συνοπτική παρουσίαση αυτού του σημείου στον A. Brewster "Marxist Theories of Imperialism" p.p. 35-39 Routledge & Kegan Paul, London 1980.

(120) Κεφάλαιο ΙΙΙ, 311-312.

(121) ibid 327

(122) J. Gouverneuer "Contemporary Capitalism and Marxist Economics" op.cit. p.p. 174-178.

(123) Για τις μορφές συναγωνισμού βλ. και J. Wheelock "Competition in the Marxist Tradition" op.cit. p.p. 35-39. Για τον μονοπωλιακό συναγωνισμό χρησιμοποείται ο όρος "το μονοπώλιο σαν μορφή συναγωνισμού" στο M. Wirth "Towards a Critique of the Theory of State Monopoly Capitalism" Economy and Society, Vol. 6, 3, 1977.

(124) Βλ. M. Itoh "The Basic Theory of Capitalism" op.cit. 257-289.

(125) Βλ. Διατριβή Τόμος Ι σ. 241-248. Για ορισμένα από τα σημεία που ακολουθούν δες και τις αναλύσεις των G. Kay "Development and Underdevelopment: A Marxist Analysis" p.p. 77-82 Macmillan London 1975, V. Afanasyev et al. "Karl Marx's Great Discovery" op. cit 236-248, J. F. Becker "Marxian Political Economy" op.cit. p.p. 176-180, 215-219, 239-241.

(126) Για τις συνθήκες του ανταγωνισμού βλ. J. Elliot "Comparative Economic Systems" p.p. 62-63 Prentice - Hall N. Jersey 1973. Δ. Καράγιωργα "Οι Οικονομικές Λειτουργίες του Κράτους" σ. 37-39 Παπαζήσης Αθήνα 1979. Για μία νεοκλασσική ερμηνεία της θεωρίας του A. Smith για τον τέλειο ανταγωνισμό βλ. K.J. Arrow - F.H. Hahn "General Competitive Analysis" ch. 1-3 Holden Jay, San Francisco 1971.

(127) Βλ. J. R. Hicks "Value and Capital" p.p. 83-84 Oxford University Press, Oxford 1946.

(128) Η κριτική αυτή στον M. Kalecki "Studies in the Theory of Business Cycle 1933-1939" p.p. 50-52 A.M. Kelley New York 1966 και M. Obrinsky "Profit Theory and Capitalism" p.p. 104-105, 134-135. University of Penssylvania Press, Philadelphia 1983.

(129) J. R. Hicks "Value and Capital" op.cit p.p. 84-85.

(130) Για την κριτική της μη ιστορικής διάστασης της νεοκλασσικής θεωρίας για το μονοπώλιο βλ. A. Matyas "History of Modern Non - Marxian Economics" op.cit. p.p. 248-255.

(131) Η κατάταξη αυτή των μορφών της αγοράς υπάρχει στον R. Triffin "Monopolistic Competition and General Equilibrium Theory" p.p. 102-105 Harvard University Press Cambridge 1940 και για κριτική M. Olson - B. MacFarland" The Restoration of Pure Monopoly and the Concept of Industry" Quarterly Journal of Economics No. 4. 1962.

(132) Οι παρατηρήσεις βασίζονται στα εξής έργα J. F. Becker "Marxian Political Economy" op.cit. p.p. 132-134, J. Steindl "Maturity and Staguation in American Capitalism" p.p. 1-8, 40-68 Monthly Review Press New York 1976. J. Wheelock "Competition in the Marxist Tradition" op.cit. p.p. 19-21 W. Seonnler "Theories of Competition and Monopoly" op. cit. p.p. 92-95, R. Wolff - S. Resnick "Economics: Marxian versus Neoclassical" p.p. 88-92 Johns Hopkins University Press Baltimore 1987. Από την ελληνική βιβλιογραφία J. Robinson "Δοκίμιο για την Οικονομική του Μαρξ" σ. 88-94 Gutenberg, Αθήνα, 1986.

(133) J. Clifton "Competition and the Evolution of the Capitalist Mode of Production" p.p. 137-151. Cambridge Journal of Economics, 1, June 1977. J. Eatwell "Competition" p.p. 203-228 στο I. Bradley - M. Howard (ed.) "Classical and Marxian Political Economy" Macmillan, London 1982 P. Kenyon "Pricing" p.p. 36-37 στο A. Eichner (ed.) "A Guide to Post Keynesian Economics" Sharpe New York 1979.

(134) Clifton, ibid p. 145. Eatwell idid p. 218, P. Williams "Monopoly and Centralization in Marx" p.p. 238-239, History of Political Economy 14, 2, 1982.

(135) Για τη σύγκριση της νεο-ρικαρντιανής μεθόδου με την αντίστοιχη του Μαρξ βλ. B. Fine - L. Harris "Controversial Issues in Marxist Economic Theory" p.p. 141-178 Socialist Register 1976.

(136) Φ. Ενγκελς "Αντι-Ντύρινγκ" σ. 413. Εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα 1963.

(137) ibid σ. 411

(138) Βλ. Ι. Λένιν "Ο Ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του Καπιταλισμού" σ. 426. Απαντα. Τόμος 27. Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα, 1980.

(139) ibid 392

(140) R. Hilferding "Finance Capital" op.cit. p.p. 204-235.

(141) ibid 183-203

(142) ibid. 288-298

(143) N. Bukharin "The Politics and Economics of the Transition Period op.cit. p.p. 61-65.

(144) N. Bukharin "Imperialism and World Economy" p.p. 116-121. Merlin Press London 1972.

(145) Από την τεράστια βιβλιογραφία για το ζήτημα του Ιμπεριαλισμού και την παρουσίαση της ιστορικής διαμάχης, ενδεικτικά αναφέρουμε A. Brewster "Marxist Theories of Imperialism" op.cit. p.p. 61-127, C. Barone "Marxist Thought on Imperialism" p.p. 18-56 Macmillan London 1985. W. Mommsen "Theories of Imperialism" p.p. 29-58 University of Chicago Press, Chicago 1980. B. Warren "Imperialism Pioneer of Capitalism" p.p. 84-109, Verso London 1980. M. Barrat Brown "The Economics of Imperialism" p.p. 48-72 Penguin Harmondsworth 1974, του ιδίου "A Critique of Marxist Theories of Imperialism" στο R. Owen - B. Sutcliffe (eds) "Studies in the Theory of Imperialism" Longmans London 1972 T. Kemp "Theories of Imperialism" Dobson books, London 167. I. Gersten "Theories of World economy and capitalism". The Insurgent Sociologist Vol. VII, No. 2, Spring 1977. J. Willonghby "The Lenin - Kautsky Unity Lidry Debate" p.p. 91-101. Review of Radical Political Economics, 11, 4, Winter 1979. R. Day "The Crisi and the Crash" p.p. 12-39 N.L.B. London 1981. A.K. Baghi" Towards a Correct Reading of Lenius Theory of Imperialism" p.p. 27-55 στο P. Pat-

naik "Lenin and Imperialism" Sangam Books London 1986. Από την Ελληνική Βιβλιογραφία Γ. Μήλιος "Μαρξισμός ή πολιτική οικονομία του μονοπωλίου: Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και μονοπώλια" σ. 9-30. Θέσεις No. 2 Γενάρης - Μάρτης 1983, του ιδίου "Η διαμάχη για τον παγκόσμιο καπιταλισμό" στις κλασσικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού" σ 255-275 στο Γ. Σταμάτης (επιμ.) "Δοκίμια Οικονομικής Θεωρίας και Οικονομικής Πολιτικής" Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1986. Α.Β. Παλαιός "Ζητήματα Θεωρίας του Ιμπεριαλισμού" σ.21-119 Εκδ. Οδυσσέας Αθήνα 1987

(146) P. Baran - P. Sweezy "Μονοπωλιακός Καπιταλισμός" σ. 65-69 Εκδ. Gutenberg Αθήνα 1973. J. Bellamy - Foster "The Theory of Monopoly Capitalism" p.p. 60-61, 69-70. Monthly Review Press New York 1986. P. Sweezy "Competition and Monopoly" p.p. 57-60 στου ιδίου "Four Lectures on Marxism" Monthly Review Press New York 1981.

(147) O. J. Weeks αφού χαρακτηρίζει σαν "ποσοτική θερία του συναγωνισμού "την νεοκλασσική προσέγγιση, ασκεί κριτική στους νεομαρξιστές για τις απόψεις τους. Θεωρεί ότι ούτε ο αριθμός, ούτε το μέγεθος των επιχειρήσεων έχουν σημασία, αλλά οι κοινωνικές σχέσεις που καθορίζουν τις σχέσεις των παραγωγών. J. Weeks "Capital and exploitation" op.cit. p. 159. Για την άποψη των νεομαρξιστών. P. Baran - P. Sweezy "Μονοπωλιακός Καπιταλισμός" op.cit. σ. 76-114. Η άποψη του ρεύματος που επηρεάστηκε από τον Kalecki. M. Kalecki "Selected Essays on the Dynamics of Capitalist Economy" p.p. 50-52. Cambridge University Press. Oxford 1971. K. Cowling "Monopoly Capitalism" p.p. 10-32, Macmillan London 1982, M. Sawyer "The Economics of Michal Kalecki" p.p. 166-170. Macmillan London 1985. Επίσης, Β. Δουκάκης "Συσσώρευση Κεφαλαίου και Οικονομικός Λογισμός" op.cit. 96-101. Αντίθετα υπέρ της θεωρίας της συνέχισης του ανταγωνισμού με τη μονοπωλιακή μορφή τοποθετείται ο Τ. Ητον Πολιτική Οικονομία" σ. 212-225, Εκδ. Οδυσσέας Αθήνα 1979.

(148) Βλ. J. Bellamy - Foster "The Theory of Monopoly Capitalism" op.cit. p.p. 59-60.

(149) Για τη κριτική των θέσεων αυτών των νεομαρξιστών βλ. E. Mandel "The Labour Theory of Value and Monopoly Capitalism" p.p. 33-35 International Socialist Review 28, No. 4, July August 1967, S. Zeluck "On the Theory of Monopoly Stage of Capitalism" p.p. 45-46 Against the Current 1 No. 1 Fall 1980. Για την υπεράσπιση της θέσης των νεομαρξιστών για τη μονοπωλιακή τιμή βλ. H. Szlajfer "Economic Surplus and Surplus Value under Monopoly Capitalism" p.p. 276-277 στο J. Bellamy Foster -

H. Szlajfer "The Faltering Economy" op.cit., J. Bellamy - Foster "Marxism and Monopoly Capital Theory: A Reply" p.p. 48-49 Against the Current 2, No. 2 Spring 1983. Για το ζήτημα των μονοπωλιακών τιμών ο P. Sweezy υποστηρίζει ότι δεν υπάρχουν γενικοί κανόνες που να συνδέουν τις μονοπωλιακές τιμές με τις τιμές παραγωγής, σε αντίθεση με την ύπαρξη κανόνων που συνδέουν τις τιμές παραγωγής με τις αξίες. Το μόνο που μπορούμε να παρατηρήσουμε είναι ότι οι μονοπωλιακές τιμές υπερβαίνουν τις τιμές παραγωγής σε αναλογία με τις δυσκολίες εισόδου νέων κεφαλαίων στους κλάδους παραγωγής. Αυτή η απροσδιοριστία, συνδέεται με το γεγονός ότι ο νόμος της αξίας δεν λειτουργεί ανεμπόδιστα κάτω από συνθήκες μονοπωλιακού καπιταλισμού. P. Sweezy "Marxian Value Theory and Crises" p.p. 27-29 στο I. Steetman (ed) "The Value Coutroversy" Verso London 1981.

(150) P. Sweezy "Modern Capitalism" p.p. 45-48 Monthly Review Press, New York 1972.

(151) H. Braverman "Labor and Monopoly Capital" p.p. 251-256. Monthly Review Press New York 1974. Αρκετοί έχουν επικρίνει τον Braverman γιατί τάχθηκε στο νεομαρξιστικό ρεύμα, στο βαθμό που το τελευταίο κατηγορείται για εγκατάλειψη της θεωρίας της αξίας. J. Weeks "A Note on the Underconsumptionist Theory and the Labor Theory of Value" p. 72 Science and Society 46, No 1, Spring 1982. R. Coombs "Labor and Monopoly Capital" p. 80 New Left Review No. 107 January - February 1978.

(152) J. Weeks "Capital and Exploitation" op.cit. p.p. 149-169.

(153) W. Semmler "Competition, Monopoly and Differential Profit Rates" p.p. 38-43. Columbia University Press New York 1984. Ο Semmler περιγράφει τα δύο ρεύματα στη μαρξιστική σκέψη εξής: Το ένα ρεύα θεωρεί ότι ο συναγωνισμός αντικαταστάθηκε από τον οργανωμένο καπιταλισμό και περιλαμβάνει τους Hilferding, και τις μετα-μαρξιστικές και μετά-κεϋνσιανές απόψεις των Kalecki, Lauge, Sweezy, Steindl, Dobb και Sylos - Labini. Το άλλο ρεύμα θεωρεί ότι ο ανταγωνιστικός καπιταλισμός αντικαθίσταται από τον μονοπωλιακό καπιταλισμό και περιλαμβάνει τον Λένιν και τους οπαδούς της θεωρίας της αξίας. Για το ιστορικό αυτής της διαμάχης, θεωρημένο από τη πλευρά των νεομαρξιστών. Βλ. H. Sherman "Monopoly Power and Profit Rates" p.p. 125-133 Review of Radical Political Economists. Vol. XV No 2 Summer 1983 και του ιδίου "Monopoly Capital vs the Fundamentalists" p.p. 359-377 στο S. Resnick - R. Wolff (ed.) "Rethinking Marxism" op.cit.

(154) W. Semmler, ibid, p.p. 41-42, 44-46

(155) S. Zeluck "On the Theory of the Monopoly Stage of Capitalism" op.cit. p.p. 43-46.

(156) P. Mattick "Anti-Bolshevick Communism" p.p. 187-188 Merlin Press London 1978 και του ιδιου "Economics, Politics and the Age of Inflation" p.p. 80-90 Merlin Press London 1980. P. Walton - A. Gamble "From Alienation to Surplus Value" p.p. 213-217 Sheed & Ward London 1976. A. Gamble - P. Walton "Capitalism in Crisis" p.p. 88-110 Macmillan London 1976 J. Becker "On the Monopoly Theory of Monopoly Capitalism" p.p. 415-438 Science and Society 25, No 4, 1971.

(157) J. Bellamy - Foster "Is Monopoly Capitalism an Illusion?" p.p. 38-46 Monthly Review 33, No 4 September 1981.

(158) Σ. Αμιν "Ο Νόμος της Αξίας και ο Ιστορικός Υλισμός" σ. 8-14 Εκδ. Καρανάση, Αθήνα 1980.

(159) G. Kozlov (ed.) "Political Economy: Capitalism" p.p. 316-336 Progress Publishers Moscow 1977, M. Rydina - G. Chernikov (ed.) "The Political Economy of Capitalism" p.p. 165-195. Progress Publishers Moscow 1974. Ο Κάουζινεν κ.ά. "Οι Βάσεις του Μαρξισμού Λενινισμού: Η Πολιτική Οικονομία του Καπιταλισμού" σ. 59-76 Εκδ. Θεμέλιο Αθήνα 1964. Χ. Φουντούλης "Υπερεθνικά Μονοπώλια του Σύγχρονου Καπιταλισμού" σ. 31-53 Εκδ. Ειρήνη. Αθήνα, 1982.

(160) G. Kozlov. op.cit. p.p. 321-326 Y. Pevzner "Le Capitalisme Monopoliste D' Etat et la Theorie de la Valeur - Travail" p.p. 224-270 Editions du Progress Moscow 1983. P.I. Nikitin "The Fundamentals of Political Economy" p.p. 181-183. Progress Publishers. Moscow 1983.

(161) Πανεπιστήμιο Λομονόσωφ "Πολιτική Οικονομία" σσ. 773-786. Τόμος ΙΙΙ. Gutenberg Αθήνα 1980. Υ. Ρόρου "Essays in Political Economy: Imperialism and the Developing Countries" p.p. 123-145 Progress Publishers Moscow 1984.

(162) M. Rydina - G. Chernicov "The Political Economy of Capitalism" op. cit. p.p. 201-213, G. Kuznetsov et al "Political Economy" p.p. 114-123. Progress Publishers Moscow 1988, Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ "Πολιτική Οικονομία" σ. 284-306. Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις. Αθήνα. χ.χ.ε.

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην τέταρτη ενότητα εξετάσαμε το κοινωνικό κεφάλαιο και τις τάσεις εξέλιξής του όπως παρουσιάζονται και στους τρεις τόμους του *"Κεφαλαίου"*. Στα πλαίσια του Τόμου Ι του *"Κεφαλαίου"* ο Μαρξ αναπτύσσει τη διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και προσδιορίζει το όριό του. Τη συγκέντρωση του κοινωνικού κεφαλαίου στα πλαίσια μιας, μόνο, εταιρείας κεφαλαιοκρατών. Ταυτόχρονα αναφέρεται στην ιστορική αποστολή του κεφαλαίου, που είναι η τάση απαλοτρίωσης και αποχωρισμού των ατόμων από τα μέσα παραγωγής, που ξεκινά σαν προϋπόθεση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και ολοκληρώνεται με τη διαδικασία συγκεντροποίησης του κεφαλαίου.

Στον Τόμο ΙΙ του *"Κεφαλαίου"*, ο Μαρξ εξετάζει την αναπαραγωγή του συνόλου των ατομικών κεφαλαίων από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου και για πρώτη φορά αναφέρεται σε μία διαφορετική μορφή παρουσίασης του κοινωνικού προϊόντος. Πρόκειται για τη μορφή Ισ + Π(μ+υ) που αντιστοιχεί στο κοινωνικό κεφάλαιο και αποτελεί το περιεχόμενο της μορφής Ισ+μ+υ

Πσ+μ+υ

Κάτω από τις συνθήκες της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής η μορφή Ισ + Π(μ+υ) εμπεριέχεται στο εμπορευματικό προϊόν, που εκφράζεται μόνο με τη μορφή των εμπορευματικών κεφαλαίων και για το λόγο αυτόν δεν αποτελεί χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής. Ο Μαρξ, εδώ, αναφέρεται στην αντίθεση ανάμεσα στις δύο μορφές εμφάνισης του ίδιου προϊόντος, δηλαδή στην ανταλλακτική μορφή και τη φυσική μορφή που αποτελεί το περιεχόμενο της πρώτης. Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε τη λύση της αντίθεσης αυτής, δηλαδή το μετασχηματισμό του περιεχομένου Ισ+Π(μ+υ) σε μορφή, αξιολογώντας τις προϋποθέσεις που παρατίθενται στους τόμους Ι και ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"*. Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η αντίθεση των μορφών παρουσίασης του εμπορευματικού προϊόντος, προκύπτει από την εσωτερική αντίθεση του εμπορεύματος ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία, όχι με τρόπο άμεσο, αλλά μέσα από τη διαδικασία μετασχηματισμού της αντίθεσης, όπως έχουμε ήδη καταδείξει.

Στον τόμο ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"* εξετάζοντας τη συνολική διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, ο Μαρξ έχοντας δεδομένη τη διαδικασία συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, παρουσιάζει τη νέα μορφή εμφάνισης του κεφαλαίου. Πρόκειται για το μετοχικό κεφάλαιο που σηματοδοτεί την κατάργηση του κεφαλαίου σαν ατομικής ιδιοκτησίας μέσα στα

πλαίσια του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Δείξαμε ότι πρόκειται για μια μορφή κεφαλαίου που λειτουργεί στα πλαίσια της εμπορευματικής παραγωγής, και χαρακτηρίσαμε αυτή τη διαδικασία μετατροπής σαν ποσοτική, που διαμορφώνει τους όρους μιας αντίστοιχης ποιοτικής μετατροπής. Αναφερθήκαμε ακόμα στις διαδικασίες κοινωνικοποίησης του χρηματικού και του παραγωγικού κεφαλαίου, υποστηρίζοντας ότι η πρώτη κινείται με γρηγορότερους ρυθμούς από τη δεύτερη, που ωστόσο η τελευταία αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση μετατροπής του κοινωνικού κεφαλαίου σε άμεσο κοινωνικό κεφάλαιο.

Η ανάλυση που παραθέσαμε και για τους τρεις τόμους του *"Κεφαλαίου"* ακολουθεί την ανάδειξη της αντίθεσης ανάμεσα στο ατομικό και στο κοινωνικό κεφάλαιο, που αποτελεί μία από τις βασικές μεθοδολογικές διακρίσεις του έργου του Μαρξ. Τα ζητήματα που έχουμε θίξει, μέχρι τώρα, και που αποτελούν τη βάση μιας παραπέρα εξέτασης του κοινωνικού κεφαλαίου, είναι τα λιγότερο επεξεργασμένα μέσα στο *"Κεφάλαιο"* - κυρίως αυτά που αναφέρονται στη διαδικασία αναπαραγωγής και στη διαλεκτική σχέση των μορφών εμφάνισης του εμπορευματικού προϊόντος.

Αν εξετάσουμε ταυτόχρονα τα συμπεράσματα των Τόμων Ι και ΙΙ του *"Κεφαλαίου"*, παρατηρούμε ότι βρίσκονται σε πλήρη συμφωνία μεταξύ τους. Η πλήρης συγκεντροποίηση του κεφαλαίου σημαίνει το μετασχηματισμό της εμπορευματικής παραγωγής στο αντίθετό της, δηλαδή στη μορφή της άμεσης παραγωγής. Η τελευταία δεν είναι τίποτα άλλο, παρά η μορφή εμφάνισης του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου, το οποίο αποτελεί ιδιοκτησία ολόκληρης της τάξης των κεφαλαιοκρατών, αλλά όχι του κάθε μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη.

Η μορφή της άμεσης παραγωγής, συμβαδίζει απόλυτα με τη μορφή εμφάνισης Ισ + Π(μ+υ) του ετήσιου κοινωνικού προϊόντος, στο βαθμό που η μορφή εμφάνισης του εμπορευματικού προϊόντος $\frac{\text{Ισ+μ+υ}}{\text{Πσ+μ+υ}}$ αντιστοιχεί στο σύνολο των εμπορευματικών κεφαλαίων, ενώ η μορφή Ισ+Π(μ+υ) στο συνολικό παραγωγικό κεφάλαιο της κοινωνίας, και για τον λόγο αυτό, αποτελεί το περιεχόμενο της εμπορευματικής μορφής.

Η κατάργηση της εμπορευματικής μορφής, προϋποθέτει τη κατάργηση της εμπορευματικής παραγωγής και κυκλοφορίας και μαζί με αυτές καταργούνται και οι κατηγορίες του κεφαλαίου που αντιστοιχούν σ' αυτή την παραγωγή, δηλαδή το παραγωγικό, το εμπορευματικό και το χρηματικό κεφάλαιο.

Εξετάζοντας το ατομικό κεφάλαιο, στα πλαίσια του Τόμου Ι του *"Κεφαλαίου"*, είχαμε επισημάνει ότι ανεξάρτητα από την ιδιοκτησιακή του μορφή, λειτουργεί σαν κεφάλαιο μόνο στην παραγωγή και με την έννοια αυτή το παραγωγικό κεφάλαιο αποτελεί τη βάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ταυτόχρονα, η πραγματοποίηση της υπεραξίας που

δημιουργείται στην παραγωγή, μπορεί να επιτευχθεί μόνο στη σφαίρα της κυκλοφορίας και επομένως, το παραγωγικό κεφάλαιο παίρνει τη μορφή του εμπορευματικού και του χρηματικού κεφαλαίου. *"Μέσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας το κεφάλαιο βρίσκεται με τη μορφή εμπορευματικού και χρηματικού κεφαλαίου. Τα δύο του προτσές κυκλοφορίας συνίστανται στη μετατροπή από την εμπορευματική μορφή στη χρηματική και από τη χρηματική στην εμπορευματική"*[1].

Ο Μαρξ, αναλύει, τον χρόνο παραγωγής και τον χρόνο κυκλοφορίας σαν αλληλοαποκλειόμενες διαδικασίες, στο βαθμό που στον χρόνο κυκλοφορίας το κεφάλαιο δεν μπορεί να λειτουργήσει σαν παραγωγικό και να παράγει εμπόρευμα και υπεραξία. Για το λόγο αυτό η τάση του κεφαλαίου είναι να περιορίσει όσο περισσότερο γίνεται τον χρόνο κυκλοφορίας. *"Γι' αυτό η διαστολή και η συστολή του χρόνου κυκλοφορίας παίζουν το ρόλο αρνητικού ορίου στη συστολή και τη διαστολή του χρόνου παραγωγής ή στην έκταση που ένα κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους λειτουργεί σαν παραγωγικό κεφάλαιο. Οσο περισσότερο οι κυκλοφοριακές μεταμορφώσεις του κεφαλαίου είναι μόνο ιδεατές, δηλαδή όσο περισσότερο ο χρόνος κυκλοφορίας = 0 ή πλησιάζει προς το μηδέν, τόσο περισσότερο λειτουργεί το κεφάλαιο, τόσο μεγαλύτερη γίνεται η παραγωγικότητα και η αυτοαξιοποίησή του"*[2]. Στα πλαίσια όμως της εμπορευματικής παραγωγής, τόσο η παραγωγή όσο και η κυκλοφορία είναι εξίσου αναγκαίες[3] και για τον λόγο αυτό, ο περιορισμός του χρόνου κυκλοφορίας προσκρούει σε κάποια όρια, που δεν μπορούν να αναιρεθούν μέσα στα πλαίσια αυτής της μορφής παραγωγής. Ο Μαρξ εξετάζει ορισμένα όρια του χρόνου κυκλοφορίας που στηρίζονται στην ίδια τη φυσική μορφή ύπαρξη του εμπορεύματος. *"Για την κυκλοφορία του εμπορευματικού κεφαλαίου Ε'-Χ' υπάρχουν ορισμένα όρια που μπαίνουν από την ίδια τη μορφή ύπαρξης των εμπορευμάτων, από την ύπαρξή τους σαν αξίες χρήσης"*[4]. Δηλαδή το όριο του χρόνου κυκλοφορίας του εμπορευματικού κεφαλαίου που καθορίζεται από τη φθορά της ίδιας της αξίας χρήσης του εμπορεύματος, αποτελεί το απόλυτο όριο του χρόνου κυκλοφορίας. Είναι εμφανές, ότι πρόκειται για το ανώτατο όριο, του χρόνου κυκλοφορίας. Το κατώτατο όριο του χρόνου κυκλοφορίας θα είναι, προφανώς, ίσο με το μηδέν και αυτός θα είναι ο στόχος κάθε ατομικού κεφαλαίου. Στη διαδικασία αυτή, συντελεί θετικά και η διαδικασία συγκέντρωσης της παραγωγής που δημιουργεί ορισμένες προϋποθέσεις μείωσης του χρόνου κυκλοφορίας[5].

Μέσα στα ίδια πλαίσια, ο Μαρξ αναλύει λεπτομερειακά, πως η μείωση του χρόνου περιστροφής ή η μείωση του ενός από τα δύο τμήματά του, του χρόνου παραγωγής και του χρόνου κυκλοφορίας αυξάνει τη μάζα της παραγώμενης υπεραξίας.[6] Το κυριώτερο μέσο για τη μείωση του χρόνου παραγωγής είναι η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και για τη μείωση του χρόνου κυκλοφορίας η βελτίωση των όρων του εμπορίου[7] και των παραγόντων που ρυθμίζουν την ταχύτητα και την έκταση της συνολικής ατομικής κατανάλωσης.[8]

Ο χρόνος όμως, κυκλοφορίας λειτουργεί μόνο αρνητικά στην αξιοποίηση του κεφαλαίου άσχετα αν αυτό δεν γίνεται άμεσα κατανοητό από τους κεφαλαιοκράτες των σφαιρών της παραγωγής και της κυκλοφορίας. *"Είναι αλήθεια ότι ο χρόνος λειτουργεί μόνο σαν αρνητικό όριο στην παραγωγή της αξίας και της υπεραξίας, δημιουργεί όμως την επίφαση ότι αποτελεί μία εξίσου θετική αιτία, όπως και η ίδια η εργασία, και ότι εισάγει έναν ανεξάρτητο από την εργασία καθορισμό που πηγάζει από τη φύση του κεφαλαίου"*[9].

Εκτός όμως από το ότι στους ατομικούς κεφαλαιοκράτες δημιουργούνται παραστάσεις σχετικά με τους νόμους της παραγωγής *"...που αποκλίνουν ολότελα από τους νόμους αυτούς και που είναι απλώς η έκφραση στη συνείδηση της φαινομενικής κίνησης"*[10], ο χρόνος κυκλοφορίας αποτελεί ένα εμπόδιο για το κεφάλαιο που πρέπει να ξεπερασθεί, ανεξάρτητα αν η σφαίρα της κυκλοφορίας αποτελεί αυτή καθεαυτή, τη σφαίρα του συναγωνισμού, στην οποία ο εσωτερικός νόμος, και στην προκειμένη περίπτωση αναφερόμαστε σ' αυτόν που καθορίζει τη σχέση ανάμεσα στο χρόνο παραγωγής και στο χρόνο κυκλοφορίας, παραμένει ακατάληπτος στους ίδιους τους παράγοντες της παραγωγής[11].

Με την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας και μέσα από τη διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης ο χρόνος παραγωγής και ο χρόνος κυκλοφορίας τείνουν να μειώνονται. *"Γι' αυτό, σε μια υψηλότερη βαθμίδα ανάπτυξης της κοινωνικής παραγωγικότητας, όλο το υπάρχον κεφάλαιο εμφανίζεται σαν το αποτέλεσμα ενός σχετικά πολύ σύντομου χρόνου αναπαραγωγής"*[12].

Με την προσέγγιση της διαδικασίας συγκεντροποίησης στο ανώτερο όριο της, δηλαδή με τη λειτουργία της κοινωνικής μορφής του κεφαλαίου, ο χρόνος κυκλοφορίας θα φθάσει στο μηδέν, αφού η εμπορευματική παραγωγή παύει να υπάρχει ταυτόχρονα με την εμπορευματική κυκλοφορία. Σ' αυτό συνηγορούν τα συμπεράσματα που βγαίνουν από την εξέταση της διαδικασίας συγκεντροποίησης στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"* και από την μορφή παρουσίασης Ισ+Π(μ+υ) του κοινωνικού προϊόντος στον Τόμο ΙΙ του *"Κεφαλαίου"*. Η άμεση κοινωνική παραγωγή και η συναγώμενη από αυτή κατάργηση της εμπορευματικής κυκλοφορίας εξακολουθούν να λειτουργούν μέσα στο πλαίσιο της βασικής αντίθεσης του καπιταλισμού δηλαδή αυτής ανάμεσα στην ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής. Στην περίπτωση αυτή, ο ιδιωτικός χαρακτήρας της ιδιοκτησίας, εκδηλώνεται σαν συλλογική ιδιοκτησία ολόκληρης της τάξης των κεφαλαιοκρατών και απορρέει από τη μορφή του μετοχικού κεφαλαίου και τη σταδιακή απαλλοτρίωση της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής από όλα τα άτομα.

Αναφερθήκαμε στο μετοχικό κεφάλαιο σαν συλλογική μορφή ιδιοκτησίας μέσα στα πλαίσια της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, και υποστηρίξαμε ότι αποτελεί την απαραίτητη μορφή περάσματος στην κοινωνική ιδιοκτησία, παράλληλα με την εξέλιξη της κοινωνικοποίησης του παραγωγικού κεφαλαίου.

Ο Μαρξ όμως εξετάζει και μια δεύτερη μορφή συλλογικής ιδιοκτησίας που προκύπτει παράλληλα, με τη μετοχική εταιρεία. Πρόκειται για τις συνεταιριστικές μορφές επιχείρησης των ιδίων των εργατών που με τη σειρά τους, σηματοδοτούν την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας μέσα στα πλαίσια του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. *"Τα εργοστάσια των συνεταιρισμών των ίδιων των εργατών είναι μέσα στα πλαίσια της παλιάς μορφής, το πρώτο ρήγμα στη παλιά μορφή, παρ' όλο που φυσικά παντού, στην πραγματική τους οργάνωση, αναπαράγουν και είναι υποχρεωμένα να αναπαράγουν όλες τις ελλείψεις του υπάρχοντος συστήματος. Μέσα στα πλαίσια τους όμως έχει αρθεί η αντίθεση ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία, αν και στην αρχή μόνο στη μορφή, γιατί οι εργάτες σαν συνεταιρισμός είναι οι ίδιοι ο κεφαλαιοκράτης του εαυτού τους, δηλαδή χρησιμοποιούν τα μέσα παραγωγής για την αξιοποίηση της δικής τους εργασίας. Τα εργοστάσια των συνεταιρισμών δείχνουν πως σε μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και στις ανταποκρινόμενες σ' αυτές κοινωνικές μορφές παραγωγής αναπτύσσεται και διαμορφώνεται με φυσική αναγκαιότητα από τον ένα τρόπο παραγωγής ένας καινούργιος τρόπος παραγωγής".*[13]

Η μετοχική εταιρεία και συνεταιρισμός των εργατών αποτελούν μεταβατικές μορφές από την ατομική μορφή ιδιοκτησίας στη συνεταιριστική μορφή ιδιοκτησίας, μόνο που αντίθεση κεφαλαίου και εργασίας εξακολουθεί να υπάρχει στη πρώτη μορφή, ενώ εξαλείφεται στη δεύτερη. Οπως το διατυπώνει ο Μαρξ, *"τις κεφαλαιοκρατικές μετοχικές επιχειρήσεις πρέπει να τις βλέπουμε εξίσου, όπως και τα εργοστάσια των συνεταιρισμών, σαν μεταβατικές μορφές από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής στο συνεταιριστικό τρόπο, μόνο που στις πρώτες η αντίθεση έχει αρθεί αρνητικά και στα δεύτερα θετικά".*[14]

Το πρόβλημα με τις συνεταιριστικές εταιρείες των εργατών, προκύπτει, αν εξετάσουμε το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο. Μέσα στα πλαίσια της εμπορευματικής καπιταλιστικής παραγωγής τέτοιες μορφές επιχειρήσεων μπορούν να λειτουργήσουν κανονικά. Στο βαθμό όμως, που προχωρά η διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης, αυτές οι μορφές επιχειρήσεων θα σταθούν εμπόδιο στην ολοκλήρωση της. Στο επίπεδο, λοιπόν, αφαίρεσης στο οποίο κινούμεθα, αυτή η μορφή οργάνωσης θα αποτελεί εμπόδιο για την πλήρη αξιοποίηση του κεφαλαίου και θα πρέπει να παρακαμφθεί ή να ενσωματωθεί. Στη πραγματικότητα, βέβαια, τα πράγματα δεν λειτουργούν πάντα, προς αυτή την κατεύθυνση, και το ίδιο ισχύει και για τις κρατικές επιχειρήσεις. Οταν όμως ο Μαρξ αναφέρεται στη διαδικασία συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και του απώτερου ορίου της, είναι σαν να υποθέτει ότι τέτοιες μορφές ιδιοκτησίας εξαφανίζονται μέσα από τη διαδικασία ανάδειξης του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου, που αντιπροσωπεύει το κοινωνικοποιημένο παραγωγικό κεφάλαιο όλων των ατομικών κεφαλαίων. Οπωσδήποτε στη διαδικασία αυτή επενεργούν άμεσα οι ταξικοί και πολιτικοί συσχετισμοί και δεν υπάρχει καμμία ένδειξη ότι το καπιτα-

λιστικό σύστημα θα κινηθεί συνολικά προς ένα τέτοιο στάδιο ανάπτυξης του, κάτι που θα ήταν έξω από την προβληματική του Μαρξ. Επίσης δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί η σχέση της διαδικασίας εμφάνισης του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου με το κράτος, και τις αλλαγές που θα επέρχονται στο τελευταίο για να ανταποκριθεί στην νέα κατάσταση, δηλαδή, την υπέρβαση της εμπορευματικής μορφής του καπιταλισμού.

Ο Μαρξ εξετάζοντας την εσωτερική φύση του κεφαλαίου το χαρακτήρισε σαν *"ζωντανή αντίθεση"*, στο βαθμό που κάθε κύρια τάση της παραγωγής και της διανομής, λειτουργεί σε συνάρτηση με μια αντίροπη τάση με την οποία είναι αντικειμενικά διασυνδεδεμένη. Σ'αυτή τη σχέση κάθε πλευρά αυτού του αντιθετικού αλληλοκαθαρισμού, ενισχύεται για μια ορισμένη χρονική περίοδο, κάτω από δεδομένες ιστορικοκοινωνικές συνθήκες. Είδαμε στις προηγούμενες ενότητες πως στο μονοπώλιο αντιτίθεται ο συναγωνισμός, στη συγκεντροποίηση η πολυδιάσπαση, στη διεθνοποίηση ο εθνικός διαχωρισμός, στην ισορροπία η ανισορροπία κ.λπ. Επισημάναμε, ακόμα, ότι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της εμπορευματικής καπιταλιστικής οργάνωσης και παραγωγής είναι, η αναρχία της παραγωγής, που εκδηλώνεται μέσα από τις κρίσεις.

Συγκεκριμενοποιόντας, μια από τις παραμέτρους των κρίσεων, μπορούμε να δούμε ότι η τάση αυτή εκδηλώνεται με τη μορφή της υπέρμετρης σπατάλης και καταστροφής πόρων, στην οποία αντιτίθενται η οικονομία στην παραγωγή και χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου καθώς και η τάση αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στο τέλος κάθε περιόδου κρίσης υπερπαραγωγής.

Ολες αυτές οι τάσεις και οι αντιτάσεις του καπιταλιστικού συστήματος δεν λειτουργούν με τρόπο γραμμικό προς μια κατεύθυνση. Στο βαθμό που η λειτουργία του συστήματος στη διάρκεια της ιστορίας του χαρακτηρίζεται από το νόμο της άνισης ανάπτυξης, όλες οι τάσεις που προαναφέρθηκαν εκδηλώνονται με διαφορετικούς τρόπους και με διαφορετική ταχύτητα σε διαφορετικά μέρη του κόσμου και εξαρτώνται από το επίπεδο ανάπτυξης του κάθε εθνικού κεφαλαίου καθώς και της θέσης του στον διεθνή καταμερισμό εργασίας.

Παράλληλα θα πρέπει να αναφερθούμε στους εσωτερικούς καθορισμούς των τάσεων, καθώς και στη σχετική τους βαρύτητα μέσα στα πλαίσια της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Και αυτό γιατί, άσχετα από τους μετασχηματισμούς τους ή από τις σχέσεις τους με τις επιμέρους αντιτάσεις, εμπεριέχουν μια εσωτερική λογική με βάση την οποία λειτουργούν μέσα στο ιστορικό γίγνεσθαι και με τον τρόπο αυτό προκαθορίζουν αντικειμενικά τα όρια της καπιταλιστικής εξέλιξης. Στα πλαίσια της εξέλιξης αυτής η μια πλευρά των τάσεων αναδεικνύεται κυρίαρχη καθορίζοντας τη συνολική κίνηση του συστήματος. Επομένως, το μονοπώλιο μακροχρόνια, τείνει να επικρατεί του συναγωνισμού καθώς το κεφαλαιοκρατικό σύστημα ιστορικά προωθείται προς το ανώτατο δομικό του όριο σαν παραγωγικό σύστημα,

και ταυτόχρονα το ίδιο ισχύει και με την τάση συγκεντροποίησης σε ανταδιαστολή με τη πολυδιάσπαση των κεφαλαίων.

Ακόμα, αυτό που παρατηρείται τη τελευταία περίοδο, είναι η επικράτηση της τάσης για διεθνοποίηση και ανισορροπία σε σχέση με τις τάσεις εθνικού διαχωρισμού και ισορροπίας της καπιταλιστικής οικονομίας. Η τάση για ανισορροπία του συστήματος εκδηλώνεται άμεσα με την μικρή απόδοση των όλο και μεγαλύτερων επενδύσεων για την αναδιάρθρωση της περιοδικά επιτυγχανόμενης ισορροπίας. Και στα πλαίσια της τελευταίας τάσης εκδηλώνεται πιο έντονα η αναρχία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.

Οι ανακαλύψεις του Μαρξ για το τελικό όριο της διαδικασίας συγκεντροποίησης στον Τόμο Ι, για τη μορφή Ισ + ΙΙ (μ+υ) του κοινωνικού προϊόντος στον Τόμο ΙΙ, και η τάση για απαλλοτρίωση των μέσων παραγωγής από τους παραγωγούς και η υπέρβαση της ατομικής ιδιοκτησίας του κεφαλαίου μέσα στα πλαίσια του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στον Τόμο ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"*, σηματοδοτούν τα όρια της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Εξεταζόμενες στην αλληλοσυσχέτισή τους οι τρεις αυτές διαδικασίες αναδεικνύουν το άμεσο κοινωνικό κεφάλαιο σαν κυρίαρχη μορφή της καπιταλιστικής παραγωγής που δεν διαμεσολαβείται από την κυκλοφορία. Στα πλαίσια αυτά, εξαφανίζεται και η αναρχία της παραγωγής και η συνακόλουθη τάση σπατάλης και καταστροφής οικονομικών πόρων. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι μπορούν να ικανοποιηθούν οι αυξανόμενες ανάγκες των μελών της κοινωνίας, από αυτή τη μορφή καπιταλιστικής παραγωγής. Κι αυτό συμβαίνει, γιατί εδώ αναφερόμαστε όχι σε άμεση κοινωνική παραγωγή καθεαυτή, αλλά στη μορφή με την οποία αυτή εκδηλώνεται σε ένα δεδομένο στάδιο ιστορικής εξέλιξης, δηλαδή στην εκδήλωση της με την μορφή του κοινωνικού κεφαλαίου. Αυτή η τελευταία χαρακτηρίζεται από τη βασική αντίθεση του καπιταλισμού ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και στην καπιταλιστική ιδιοποίηση, μια αντίθεση που εδώ εμφανίζεται με την άμεση μορφή της ταξικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στη αστική και την εργατική τάξη.

Είναι προφανές, ότι αυτή η νέα μορφή παραγωγής δεν διαφέρει από προηγούμενες μορφές όσον αφορά τη διαδικασία εργασίας, της οποίας τα συνιστώντα στοιχεία εξακολουθούν να παραμένουν τα μέσα παραγωγής στη φυσική τους μορφή και η εργατική δύναμη. *"Το προτσές της εργασίας όπως το παραστήσαμε στα απλά και αφηρημένα στοιχεία του είναι σκόπιμη δραστηριότητα για την κατασκευή αξιών χρήσης, για την ιδιοποίηση του φυσικού στοιχείου για τις ανθρώπινες ανάγκες, γενικός όρος της ανταλλαγής της ύλης ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, αιώνιος φυσικός όρος της ζωής του ανθρώπου και γι' αυτό ανεξάρτητος από κάθε μορφή αυτής της ζωής, πιο σωστά είναι κάτι εξ' ίσου κοινό για όλες τις κοινωνικές μορφές".*[15]

Η διαδικασία εργασίας στο βαθμό που αναπαράγεται περιοδικά προϋποθέτει τόσο την αναπαραγωγή των μέσων παραγωγής όσο και του ίδιου του εργάτη. *"Η διαρκής*

συντήρηση και αναπαραγωγή της εργατικής τάξης παραμένει μόνιμος όρος για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου".[16] Πρόκειται για μια αναπαραγωγή που δεν διαδραματίζεται μόνο μέσα στα πλαίσια της καπιταλιστικής παραγωγής, αλλά σε ευρύτερα κοινωνικά πλαίσια. Στη διάσταση της αυτή, η διαδικασία αναπαραγωγής που αντιστοιχεί στη μορφή παραγωγής του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου δεν διαφέρει από την αναπαραγωγή που αντιστοιχεί στη μορφή του εμπορευματικού κεφαλαίου. "*Από κοινωνική άποψη λοιπόν η εργατική τάξη, ακόμα και έξω από το άμεσο προτσές της δουλιάς, είναι εξίσου εξάρτημα του κεφαλαίου όπως και το νεκρό εργαλείο δουλιάς. Ακόμα και η ατομική της κατανάλωση είναι, μέσα σε ορισμένα πλαίσια, μόνο ένα στοιχείο του προτσές αναπαραγωγής του κεφαλαίου*".[17] Εκτός όμως από αυτή την ομοιότητα, πρέπει να εξετάσουμε τις διαφορές των δύο μορφών αναπαραγωγής μέσα από την προσπάθεια συγκρότησης μιας θεωρίας αναπαραγωγής για το άμεσο κοινωνικό κεφάλαιο.

2. Η ΑΠΛΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Είναι προφανές, ότι η αναπαραγωγή του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου θα γίνεται μέσα σε πλαίσια σχεδιασμού που θα καθορίζουν τις σχέσεις των διαφόρων κλάδων της παραγωγής στο βαθμό που έχει καταργηθεί η κυκλοφορία. Η συνολική ποσότητα των παραγμένων προϊόντων στη φυσική τους μορφή καθορίζεται από τις ανάγκες της ίδιας της παραγωγής, δηλαδή της καπιταλιστικής παραγωγής. Και στη περίπτωση αυτή, όπως και στη περίπτωση της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής, η κοινωνική παραγωγή διακρίνεται σε δύο βασικές υποδιαιρέσεις, αυτή της παραγωγής μέσων παραγωγής και αυτή της παραγωγής ειδών κατανάλωσης.

Σ' αυτή τη μορφή καπιταλιστικής παραγωγής, γίνεται πιο εμφανής η άσκηση της εξουσίας του κοινωνικού κεφαλαίου πάνω στη συνολική εργατική δύναμη της κοινωνίας, στο βαθμό που αντιπαρατίθεται πλέον, ο συλλογικός εργάτης με τον συλλογικό κεφαλαιοκράτη. Και εφ' όσον βρισκόμαστε σε μια μορφή καπιταλιστικής παραγωγής που βοηθά στην άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας και στη συνακόλουθη αύξηση των μέσων παραγωγής, η εξουσία αυτή εκδηλώνεται με αμεσότερο και εντονότερο τρόπο.

"Η διεύθυνση του κεφαλαιοκράτη δεν είναι μόνο μια ειδική λειτουργία που πηγάζει από τη φύση του κοινωνικού προτσές της εργασίας και που ανήκει σ' αυτό, είναι ταυτόχρονα και λειτουργία της εκμετάλλευσης ενός κοινωνικού προτσές εργασίας και γι' αυτό καθορίζεται από τον αναπόφευκτο ανταγωνισμό ανάμεσα στον εκμεταλλευτή και στην πρώτη ύλη της εκμετάλλευσης του. Ετσι επίσης μαζί με την αύξηση των διαστάσεων των μέσων παραγωγής που ορθώνονται απέναντι στον εργάτη σαν ξένη ιδιοκτησία, αυξάνει και η ανάγκη του ελέγχου πάνω στην σκόπιμη χρησιμοποίησή τους.".[18]

Για να εξετάσουμε όμως την απλή αναπαραγωγή του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου είναι απαραίτητο να διευκρινήσουμε τις μεταβολές στις οικονομικές κατηγορίες που υπεισέρχονται στη διαδικασία αυτή, δηλαδή στο σταθερό κεφάλαιο, στο μεταβλητό κεφάλαιο και στην υπεραξία. Ο Μαρξ μας δίνει τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την έρευνα αυτή. *"Διαφορετικά έχει το ζήτημα με το προϊόν του συνολικού κεφαλαίου. Ολα τα πραγματικά στοιχεία της αναπαραγωγής πρέπει στη φυσική τους μορφή ν' αποτελούν μέρη αυτού του ίδιου του προϊόντος. Το αναλώμενο σταθερό μέρος του κεφαλαίου μπορεί να αναπληρωθεί από τη συνολική παραγωγή μόνο εφ' όσον επανεμφανίζεται στο προϊόν ολόκληρο το επανεμφανιζόμενο σταθερό μέρος του κεφαλαίου με τη φυσική μορφή νέων μέσων παραγωγής, που μπορούν πραγματικά να λειτουργήσουν σαν σταθερό κεφάλαιο. Γι' αυτό, μια και υποθέτουμε απλή αναπαραγωγή, η αξία του μέρους εκείνου του προϊόντος, που αποτελείται από μέσα παραγωγής, πρέπει να είναι ίσο με το σταθερό μέρος της αξίας του κοινωνικού κεφαλαίου".*[19]

Με την έννοια αυτή η αξία του σταθερού κοινωνικού κεφαλαίου ανταπροσωπεύεται στο προϊόν άμεσα με τη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής και με την μορφή αυτή πρέπει να αναπαραχθούν. Σύμφωνα με τη μορφή εμφάνισης του κοινωνικού προϊόντος $Iσ' + II(μ' + υ')$ που έχουμε ήδη αναφέρει, η αξία του προϊόντος της υποδιαίρεσης I θα είναι ίση με $Iσ' = I6000σ'$. Αυτό αποτελείται από την παλιά αξία 4.000, που είχαν τα μέσα παραγωγής της υποδιαίρεσης I πριν από την έναρξη της παραγωγής και η οποία διατηρήθηκε εμφανιζόμενη στο νέο προϊόν μέσα από τη συγκεκριμένη εργασία του συλλογικού εργάτη της υποδιαίρεσης I και τη νεοδημιουργημένη αξία 2.000, που εμφανίζεται μέσα από την αφηρημένη εργασία του συλλογικού εργάτη της υποδιαίρεσης I. Επομένως από τη πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου, η αξία $6000σ'$ εμφανίζεται άμεσα σαν η αξία του σταθερού κοινωνικού κεφαλαίου με την κατανομή I 4.000 $σ'$ και II 2.000 $σ'$.

Οσον αφορά τα είδη κατανάλωσης και την υπεραξία εξεταζόμενα από τη πλευρά του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τη παρατήρηση του Μαρξ, ότι η υποδιαίρεση II παράγει προϊόντα *"... που από τη φυσική τους μορφή είναι προορισμένα να πραγματοποιήσουν την αξία του μεταβλητού κεφαλαίου και την υπεραξία τόσο της υποδιαίρεσης I, όσο και της υποδιαίρεσης II"*.[20] Με το δεδομένο αυτό η αξία του μεταβλητού κοινωνικού κεφαλαίου και η κοινωνική υπεραξία αντιπροσωπεύονται στο προϊόν άμεσα, με τη μορφή των ειδών καταναλώσης. Η υποδιαίρεση II χρησιμεύει στο κοινωνικό κεφάλαιο, σαν παραγωγός άμεσου κοινωνικού εισοδήματος σε καπιταλιστική μορφή για τον συλλογικό εργάτη και κεφαλαιοκράτη. Και αυτό γιατί, μόνο είδη κατανάλωσης υπεισέρχονται στην ατομική κατανάλωση και επομένως όχι μόνο η παλιά αξία 2.000 αλλά και η νεοδημιουργημένη αξία 1.000 της υποδιαίρεσης II, διαχωρίζονται σε άμεση κοινωνική αξία της εργατικής δύναμης II 1.500 $μ'$ και σε άμεση κοινωνική υπεραξία II 1.500 $υ'$.

Μπορούμε, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι στα πλαίσια της άμεσης κοινωνικής παραγωγής, τα στοιχεία που αποτελούν το παραγωγικό κοινωνικό κεφάλαιο πρέπει να αναπαράγονται στην φυσική τους μορφή και από αυτό έπεται ότι το κοινωνικό κεφάλαιο, απαρτίζεται από το σταθερό κοινωνικό κεφάλαιο $Iσ'$, την κοινωνική αξία της εργατικής δύναμης με τη μορφή ειδών κατανάλωσης $IIμ'$ και τη κοινωνική υπεραξία με τη μορφή ειδών κατανάλωσης $IIυ'$. Επομένως αν στα πλαίσια της εμπορευματικής παραγωγής, από τη πλευρά του ατομικού κεφαλαίου η φυσική μορφή του προϊόντος δεν επηρεάζει τον αξιακό διαχωρισμό του εμπορευματικού κεφαλαίου δεν συμβαίνει το ίδιο με το κοινωνικό κεφάλαιο. Από την πλευρά του τελευταίου, μόνο η φυσική μορφή του προϊόντος καθορίζει την αξιακή του μορφή, δηλαδή καθορίζει άμεσα το λειτουργικό ρόλο του στη διαδικασία αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου.

Ενα άλλο σημείο που πρέπει να διευκρινήσουμε είναι ότι η μετάβαση από το ατομικό παραγωγικό κεφάλαιο, που αποτελεί το περιεχόμενο του εμπορευματικού και του

χρηματικού κεφαλαίου, στο επίπεδο της μορφής δεν αποτελεί απλά μια άρνηση των αξιακών μορφών του κεφαλαίου, αλλά μια ποσοτική και ποιοτική αλλαγή που σημειώνεται στην ίδια τη διαδικασία της παραγωγής.[21] Η ποσοτική της διάσταση συνδέεται με την κοινωνικοποίηση όλων των ατομικών παραγωγικών κεφαλαίων, ενώ η ποιοτική της διάσταση συνδέεται μέσα στα πλαίσια της κοινωνικοποιημένης παραγωγής, με την αντικατάσταση της ανταλλαγής από τη διαδικασία διανομής.

Εχοντας τα προηγούμενα σαν δεδομένα μπορούμε να εξετάσουμε την απλή αναπαραγωγή του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου, χρησιμοποιώντας το προηγούμενο αριθμητικό παράδειγμα: I 4.000 σ + 1.000 μ

II 2.000 σ + 500 μ

αποτελούν την αξία του παραγωγικού κοινωνικού κεφαλαίου, μετρούμενη άμεσα σε ώρες, όπου η αξία I 4.000 σ + II 2.000 σ εμφανίζονται άμεσα με τη φυσική μορφή των μέσων παραγωγής, ενώ η αξία I 1.000 μ + II 500 μ, υποδηλώνει ότι η κοινωνία πρέπει να ξοδεύει 1.500 ώρες για τη παραγωγή ειδών κατανάλωσης που χρησιμεύουν στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης.

Αν υποθέσουμε ότι ο χρόνος εργασίας του συλλογικού εργάτη αυξάνεται κατά 100% και στις δύο υποδιαιρέσεις, τότε το σχήμα γίνεται: I 4.000 σ + 2.000 μ

II 2.000 σ + 1.000 μ

και έχουμε τις εξής μεταβολές:

Στην υποδιαίρεση II ο συλλογικός εργάτης στο βαθμό που καταναλώνει πλήρως το σταθερό κοινωνικό κεφάλαιο αυτής της υποδιαίρεσης παράγει το σταθερό κοινωνικό κεφάλαιο αυτής της υποδιαίρεσης παράγει είδη κατανάλωσης αξίας 3.000 ωρών. Εφ' όσον ξέρουμε ότι η αξία της κοινωνικής εργατικής δύναμης είναι 1.500 ώρες, ένα αντίστοιχο μέρος των ειδών κατανάλωσης θα αποτελέσει το κοινωνικό εισόδημα του συλλογικού εργάτη 1.500μ. Το υπόλοιπο μέρος των ειδών κατανάλωσης μεταβιβάζεται στον συλλογικό κεφαλαιοκράτη και είναι 1.500 υ, με αποτέλεσμα η παραγωγή της υποδιαίρεσης II να είναι II 1.500μ + 1.500υ.

Ταυτόχρονα τα καταναλωθέντα μέσα παραγωγής της υποδιαίρεσης II πρέπει να αναπαραχθούν στη φυσική τους μορφή, και αυτό μπορεί να γίνει μόνο μέσα στα πλαίσια της υποδιαίρεσης I. Ο συλλογικός εργάτης της υποδιαίρεσης I στη διάρκεια των 2.000 ωρών εργασίας του αναπαράγει όχι μόνο το σταθερό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης II στη φυσική του μορφή, άλλα και το σταθερό κεφάλαιο της υποδιαίρσης I, το οποίο κατά τη διάρκεια της δημιουργίας των μέσων παραγωγής της υποδιαίρεσης II μεταφέρει την αξία του στα νεοδημιουργούμενα μέσα παραγωγής. Επομένως το προϊόν της υποδιαίρεσης I στη φυσική του μορφή εμφανίζεται σαν το νεοδημιουργημένο σταθερό κοινωνικό κεφάλαιο, αξίας I 6.000 σ.

Το κοινωνικό κεφάλαιο, θα είναι ίσο με I 6.000 μ + II 1.500 μ + 1.500 υ, όπου το I 6.000 σ είναι η άμεση αξία του σταθερού κοινωνικού κεφαλαίου με την φυσική μορφή των

μέσων παραγωγής, ενώ τα Π 1.500 μ + 1.500 υ αποτελούν την άμεση αξία του μεταβλητού κοινωνικού κεφαλαίου και της κοινωνικής υπεραξίας με τη φυσική μορφή των ειδών κατανάλωσης.

Η παραγωγή και αναπαραγωγή υπεραξίας αποτελεί τον στόχο της καπιταλιστικής παραγωγής με τη μορφή του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου. Με τη μετάβαση από την καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή στη καπιταλιστική κοινωνικοποιημένη παραγωγή, ο σκοπός της καπιταλιστικής κοινωνίας μετασχηματίζεται από τη παραγωγή υπεραξίας στη παραγωγή κοινωνικής υπεραξίας με την άμεση μορφή ειδών κατανάλωσης. Εξακολουθεί και σ' αυτή τη μορφή παραγωγής να ισχύει η άποψη του Μαρξ ότι η παραγωγή της υπεραξίας -εδώ στην άμεση μορφή της- αποτελεί το βασικό κίνητρο της καπιταλιστικής παραγωγής, και όχι η παραγωγή ειδών κατανάλωσης για τον εργάτη ή τον κεφαλαιοκράτη. *"Δεν πρέπει να ξεχνάμε, ότι η παραγωγή αυτής της υπεραξίας - και η επαναμετατροπή ενός μέρους της σε κεφάλαιο ή η συσσώρευση αποτελεί ένα συστατικό μέρος αυτής της παραγωγής της υπεραξίας - είναι ο άμεσος σκοπός και το καθοριστικό κίνητρο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Γι' αυτό δεν πρέπει ποτέ να παρουσιάζεται η κεφαλαιοκρατική παραγωγή σαν κάτι που δεν είναι, δηλαδή σαν παραγωγή, που έχει σαν άμεσο σκοπό την κατανάλωση η την παραγωγή ειδών κατανάλωσης για τον κεφαλαιοκράτη. Στην περίπτωση αυτή παραβλέπουν εντελώς τον ειδικό της χαρακτήρα που εκφράζεται με όλη τη εσωτερική της ουσία".*[22]

Σ' αυτή τη μορφή παραγωγής η εξουσία του κεφαλαίου απέναντι στην εργασία αυξάνεται, γεγονός που αντικατοπτρίζεται στη κατάργηση της ψευδαίσθησης ότι ο εργάτης ανήκει στον ευατό του, με την κατάργηση της εμπορευματικής μορφής της εργατικής δύναμης. Στα πλαίσια του κοινωνικού κεφαλαίου η ελευθερία της επιλογής εργοδότη αντικαθίσταται από τη μετατροπή του συνόλου των εργατών σε μεταβλητό κοινωνικό κεφάλαιο. Και πριν, αλλά και μετά την είσοδο του εργάτη στη διαδικασία παραγωγής οι εξωτερικές συνθήκες της παραγωγής και το αποτέλεσμα της εργασίας του αντιπαρατίθενται σ' αυτόν με τη μορφή του κοινωνικού κεφαλαίου. *"...πάνω στη βάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής στη μάζα των άμεσων παραγωγών αντιπαρατίθεται ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής τους με τη μορφή ενός αυστηρά ρυθμίζοντος κύρους και ενός διαρθρωμένου σαν τέλεια ιεραρχία κοινωνικού μηχανισμού του προτσές εργασίας - ενός κύρους, όμως, που το απολαμβάνουν οι φορείς τους μόνο σαν προσωποποίηση των όρων εργασίας απέναντι στην εργασία...".*[23]

Επομένως, η αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου σε φυσική μορφή αποτελεί ταυτόχρονα αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής από τη μια πλευρά του συλλογικού εργάτη, και από την άλλη πλευρά του κοινωνικού κεφαλαιοκράτη. *"Το κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγής, εξεταζόμενο στη συνάρτησή του ή σαν προτσές αναπαρα-*

γωγής.... παράγει και αναπαράγει την ίδια τη σχέση του κεφαλαίου, από τη μια μεριά τον κεφαλαιοκράτη και από την άλλη τον μισθωτό εργάτη".[24]

Η διαπίστωση αυτή του Μαρξ εξακολουθεί να ισχύει πλήρως για την αναπαραγωγή και στη περίπτωση του κοινωνικού κεφαλαίου, στο βαθμό που όπως επισημάναμε, η υπεραξία εξακολουθεί να αποτελεί κινητήριο άξονα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Δεν αρκεί όμως μόνο η παραγωγή κοινωνικής υπεραξίας, αλλά και η μετατροπή της σε σταθερό κεφάλαιο, που επιτρέπει τη συνέχιση της παραγωγής. "*Η ξαναμετατροπή κέρδους ή γενικά κάποιας μορφής της υπεραξίας, σε κεφάλαιο δείχνει - αν παραβλέψουμε την ιστορικά καθορισμένη οικονομική μορφή και τη δούμε μόνο σαν απλή δημιουργία νέων μέσων παραγωγής - ότι εξακολουθεί ακόμα να υπάρχει η κατάσταση στην οποία ο εργάτης, εκτός από την εργασία για την απόκτηση άμεσων μέσων συντήρησης, διαθέτει εργασία για να παράγει μέσα παραγωγής*".[25] Και ακριβώς αυτή η διαδικασία εξακολουθεί να αναπαράγεται μέσα στα πλαίσια της παραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως και η αναπαραγωγή των ειδών κατανάλωσης για την εργατική δύναμη. "*Το ίδιο αυτό προτσές, όμως, απομακρύνοντας διαρκώς το προϊόν της εργασίας των εργατών από το δικό τους πόλο στον αντίπολο του κεφαλαίου, φροντίζει να μη φεύγουν αυτά τα προικισμένα με συνείδηση εργαλεία δουλειάς. Η ατομική κατανάλωση των εργατών από τη μια φροντίζει για τη δική τους συντήρηση και αναπαραγωγή, και από την άλλη, εκμηδενίζοντας τα μέσα συντήρησης, εξασφαλίζει τη διαρκή επανεμφάνιση των εργατών στην αγορά εργασίας*".[26]

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε, ότι η αναπαραγωγή είτε στο επίπεδο της εμπορευματικής παραγωγής, είτε στο επίπεδο του κοινωνικού κεφαλαίου, επιδιώκει τους ίδιους στόχους και λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο, ανεξάρτητα από το αν το κοινωνικό προϊόν αποτιμάται σε όρους ανταλλακτικής αξίας ή αξίας χρήσης.

3. Η ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Χρησιμοποιώντας το ίδιο αριθμητικό παράδειγμα της διευρυμένης αναπαραγωγής των ατομικών κεφαλαίων από τη πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου, θεωρούμε ότι το σταθερό κοινωνικό κεφάλαιο είναι ίσο με 5.500 ώρες και η κοινωνική εργασία που του αντιστοιχεί έχει αξία ίση με 1750 ώρες και κατανέμονται στις δύο υποδιαιρέσεις της κοινωνικής παραγωγής με τον ακόλουθο τρόπο

I 4.000 σ + 1.000 μ

II 1.500 σ + 750 μ

ενώ υποθέτουμε ότι κατά τη διάρκεια της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας όλη η αξία των μέσων παραγωγής μεταφέρεται στο νέο προϊόν και δεν υφίστανται αλλαγές στη σύνθεση του κεφαλαίου. Επίσης, σύμφωνα με όσα έχουμε ήδη αναφέρει, το κοινωνικό κεφάλαιο, έχει τη δυνατότητα σχεδιασμού της οικονομικής δραστηριότητας με τρόπο που να διασφαλίζει τη κοινωνική υπεραξία που αποτελεί και το κυριώτερο σκοπό του. Αν, λοιπόν, οι αναλογίες διατηρηθούν σταθερές στη προκειμένη περίπτωση 4:1 και 2:1, θα έχουμε τη λειτουργία των δύο υποδιαιρέσεων με τον ακόλουθο τρόπο:

Στην υποδιαίρεση I παραγωγής μέσων παραγωγής, ο συλλογικός εργάτης πρέπει να αναπαράγει κατ' αρχήν το σταθερό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης II για το οποίο χρειάζονται 1.500 ώρες εργασίας. Η συσσώρευση της υποδιαίρεσης II θα είναι της αξίας των 150 ωρών και με δεδομένη την αναλογία 2:1 αυτής της υποδιαίρεσης θα πρέπει να αναλυθεί σε αξία 100 ωρών για μέσα παραγωγής και 50 ωρών για είδη κατανάλωσης. Ο συλλογικός εργάτης της υποδιαίρεσης I θα πρέπει να παράγει αυτή τη πρόσθετη αξίων των 100 ωρών, ενώ ταυτόχρονα θα πρέπει να αναπαράγει το πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης I που θα είναι αξίας 400 ωρών.

Επομένως, η συνολική κοινωνική εργάσιμη ημέρα της υποδιαίρεσης I θα αποτελείται από 1500 + 100 + 400 = 2.000 ώρες εργασίας. Κατά τη διάρκεια αυτού του χρόνου εργασίας, θα πρέπει, επίσης, να αναπαράγει το σταθερό κοινωνικό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης I, αξίας 4.000 ωρών, και επομένως η αξία του συνολικού δημιουργημένου σταθερού κοινωνικού κεφαλαίου θα είναι ίση με 2.000 + 4.000 = 6.000 ώρες εργασίας.

Εφ' όσον η συσσώρευση γίνεται σε προκαθορισμένες αναλογίες από το σταθερό κοινωνικό κεφάλαιο, ένα μέρος του αξίας 4.400 ωρών θα παραμένει στην υποδιαίρεση I, ένω ένα μέρος του αξίας 1.600 ωρών θα αποτελεί το σταθερό κοινωνικό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης II.

Παράλληλα στην υποδιαίρεση II ο συλλογικός εργάτης θα πρέπει να αναπαράγει το άμεσο εισόδημα του συλλογικού εργάτη της υποδιαίρεσης I αξίας 1.000 ωρών, και το δικό του άμεσο εισόδημα αξίας 750 ωρών. Εκτός αυτών, θα πρέπει να παράγει το πρόσθετο άμεσο

εισόδημα των εργατών και των δύο υποδιαιρέσεων, που με βάση τις δεδομένες αναλογίες θα είναι αξίας 100 ωρών για την υποδιαίρεση Ι και 50 ωρών για την υποδιαίρεση ΙΙ. Το συνολικό λοιπόν, άμεσο εισόδημα ολόκληρης της τάξης των εργατών θα έχει αξία 1.000 + 750 + 100 + 50 = 1.900 ωρών εργασίας.

Στην υποδιαίρεση ΙΙ, στην έναρξη της παραγωγικής περιόδου το σταθερό κοινωνικό κεφάλαιο έχει αξία 1.500 ωρών, γεγονός που σημαίνει ότι η κοινωνική εργάσιμη ημέρα με βάση τις προϋποθέσεις που δεχόμαστε δεν πρέπει να υπερβαίνει τις 1.500 ώρες και επομένως το συνολικό προϊόν αυτής της υποδιαίρεσης θα πρέπει να έχει αξία 3.000 ωρών. Αν από αυτές αφαιρέσουμε την αξία του άμεσου εισοδήματος των εργατών αξίας 1.900 ωρών, μένει ένα υπόλοιπο αξίας 1.100 ωρών που αποτελεί την κοινωνική υπεραξία.

Με βάση την ανάλυση αυτή, η μορφή του προϊόντος που παράγεται από το κοινωνικό κεφάλαιο, θα είναι στο τέλος της παραγωγικής περιόδου ίση με Ι 6.000 σ με τη φυσική μορφή μέσων παραγωγής και ΙΙ 1.900 μ + 1.100 υ με τη φυσική μορφή ειδών κατανάλωσης. Το προϊόν αυτό καταμερίζεται στις δύο υποδιαιρέσεις της παραγωγής με τον εξής τρόπο:

Ι 4.400 σ + 1.100 μ

ΙΙ 1.600 σ + 800 μ

Το σχήμα της διευρυμένης αναπαραγωγής που εξετάσαμε στην περίπτωση της εμπορευματικής παραγωγής, μετά την πρώτη παραγωγική περίοδο είχε τη μορφή

Ι 4.400 σ + 1.100 μ + 500 υ

ΙΙ 1.600 σ + 800 μ + 600 υ

Σε σύγκριση με τη μορφή της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου, βλέπουμε ότι απουσιάζει από αυτό η υπεραξία και στις δύο υποδιαιρέσεις. Αυτό είναι φυσικό, στο βαθμό που ο κοινωνικός κεφαλαιοκράτης, παίρνει το μερίδιό του από τη συνολική κοινωνική υπεραξία, αφού δεν είναι κεφαλαιοκράτης που αντιπροσωπεύει μία ορισμένη υποδιαίρεση της παραγωγής.

Οταν αναφερόμαστε στο κοινωνικό κεφάλαιο στη διαδικασία εμπορευματικής παραγωγής και στη συμμετοχή του ατομικού κεφαλαιοκράτη σ' αυτό, αντιμετωπίζουμε το πρόβλημα του συναγωνισμού που δεν εγγυάται στα ατομικά κεφάλαια ένα προκαθορισμένο μέρος της συνολικής υπεραξίας. Ο Μαρξ αναφέρεται στο ζήτημα αυτό με τον εξής τρόπο: *"Οταν μιλάμε για εξέταση του ζητήματος από κοινωνική άποψη, όταν δηλαδή εξετάζουμε το συνολικό προϊόν, που περικλείνει τόσο την αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου όσο και την ατομική κατανάλωση, δεν πρέπει να πέφτουμε στη μέθοδο που δανείστηκε ο Προυντόν από την αστική οικονομολογία και να βλέπουμε τα πράγματα έτσι, λες και μία κοινωνία με κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, όταν την εξετάζουμε en block, σαν σύνολο χάνει τάχα αυτόν τον ειδικό, ιστορικό οικονομικό χαρακτήρα της. Αντίθετα, στην περίπτωση αυτή έχουμε να κάνουμε με το συνολικό κεφαλαιοκράτη. Το συνολικό*

κεφάλαιο εμφανίζεται σαν το μετοχικό κεφάλαιο όλων μαζί των ατομικών κεφαλαιο-κρατών. Αυτή η μετοχική εταιρεία έχει τούτο το κοινό με πολλές άλλες μετοχικές εταιρείες, που ο καθένας ξέρει τι βάζει σ' αυτήν [δεν] ξέρει όμως τι θ' αποσύρει απ' αυτήν'.[27]

Δεν ισχύει το ίδιο και για τον κοινωνικό κεφαλαιοκράτη, ο οποίος κάτω από συνθήκες σχεδιασμού ξέρει το ακριβές μερίδιό του από την κοινωνική υπεραξία.

Στο τρίτο μέρος αυτής της μελέτης, στην αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου, με τη μορφή των κοινωνικών κεφαλαίων, εξετάσαμε τη διευρυμένη αναπαραγωγή καταλήγοντας στο σχήμα

I 4.400 σ + 1.100 μ + 500 υ

II 1.600 σ + 800 μ + 600 υ

Στο τέταρτο μέρος, στην αναπαραγωγή του συνόλου των ατομικών κεφαλαίων από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου, εκτός από την προηγούμενη μορφή, εξετάσαμε και τη μορφή του εμπορευματικού προϊόντος από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου, που αποτελεί περιεχόμενο σε σχέση με τη προηγούμενη μορφή. Αυτό εκφράστηκε με τον τύπο I 6.000 σ'

II 1.900 μ' + 1.100 υ'

Στα πλαίσια αυτού του τύπου η αξία του παραγόμενου κεφαλαίου υπολογίστηκε σε

I 4.400 σ + 1.100 μ

II 1.600 σ + 800 μ

Αν το συγκρίνουμε με το σχήμα της διερυμένης αναπαραγωγής που προκύπτει από τη σχεδιασμένη κατανομή του προϊόντος σε αξίες χρήσης στις δύο υποδιαιρέσεις της παραγωγής, όπως το παρουσιάσαμε σε αυτή την ενότητα, θα παρατηρήσουμε ότι είναι ακριβώς ίδια. Αυτό σημαίνει ότι ο νόμος της αξίας εξακολουθεί να λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο, αν και εκδηλώνεται με διαφορετική μορφή, στις δύο περιπτώσεις. Στην περίπτωση της εμπορευματικής παραγωγής εκδηλώνεται με ανταλλακτική μορφή η οποία ρυθμίζει την κατανομή της κοινωνικής εργασίας στις διάφορες σφαίρες παραγωγής, ενώ στην περίπτωση του κοινωνικού κεφαλαίου εκδηλώνεται με τη μορφή της σχεδιασμένης κοινωνικής παραγωγής, στην οποία η εργασία εμφανίζεται με τη μορφή της άμεσης κοινωνικής εργασίας.

4. Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

Από τον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"* γνωρίζουμε τη σχέση της παραγωγής υπεραξίας και της διάκρισης της εργάσιμης ημέρας σε αναγκαίο χρόνο εργασίας και χρόνο υπερεργασίας. *"Το μέρος λοιπόν της εργάσιμης ημέρας που στη διάρκεια του συντελείται αυτή η αναπαραγωγή, το ονομάζω αναγκαίο χρόνο εργασίας και την εργασία που ξοδεύτηκε στο διάστημα της αναγκαίας εργασίας"*.[28] Ο Μαρξ διευκρινίζει ότι η εργασία αυτή είναι αναγκαία για την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Για τη δημιουργία υπεραξίας, η εργασία που δαπανάται συνδέεται με τον υπόλοιπο χρόνο της εργάσιμης ημέρας. *"Η δεύτερη περίοδο του προτσές εργασίας που ο εργάτης μοχθεί πέρα από τα όρια της αναγκαίας εργασίας, του στοιχίζει βέβαια εργασία, ξόδεμα εργατικής δύναμης, δε δημιουργεί όμως αξία γι' αυτόν. Δημιουργεί υπεραξία που χαμογελάει του κεφαλαιοκράτη με όλες τις χαρές μιας δημιουργίας εκ του μηδενός. Το μέρος αυτό της εργάσιμης ημέρας το ονομάζω χρόνο υπερεργασίας και την εργασία που ξοδεύεται στη διάρκειά του: υπερεργασία"*.[29]

Αυτοί οι προσδιορισμοί ισχύουν στα πλαίσια της εμπορευματικής καπιταλιστικής παραγωγής και συνδέονται με τη διαδικασία παραγωγής υπεραξίας, είτε αναφερόμαστε στο ατομικό κεφάλαιο, είτε στο κοινωνικό κεφάλαιο σαν άθροισμα ατομικών κεφαλαίων.

Στο τέταρτο μέρος αυτής της μελέτης, στην ενότητα που αναφέρεται στον προσδιορισμό της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας, παραθέσαμε τη προσπάθεια του Μαρξ να συσχετίσει τη διάκριση της εργάσιμης ημέρας σε χρόνο υπερεργασίας και σε αναγκαία εργασία με τον τύπο Ισ + Π(μ+υ) που εκφράζει το κοινωνικό προϊόν από την πλευρά του κοινωνικού κεφαλαίου.

Κατ' αρχήν, ο Μαρξ απέδειξε ότι όσον αφορά το κοινωνικό κεφάλαιο σαν άθροισμα ατομικών κεφαλαίων, η κοινωνική εργάσιμη ημέρα που του αντιστοιχεί δεν θα διαφέρει από την ατομική εργάσιμη ημέρα που αντιστοιχεί στο μεμονωμένο ατομικό κεφάλαιο.[30] Στην εξέταση όμως του κοινωνικού προϊόντος με τη μορφή Ισ + Π (μ+υ), δηλαδή με τη μορφή αξιών χρήσης, ο Μαρξ κατανοεί ότι διαφοροποιείται η ατομική από την κοινωνική εργάσιμη ημέρα στο τι παράγεται από το κοινωνικό κεφάλαιο στον αναγκαίο χρόνο εργασίας και στο χρόνο υπερεργασίας.[31] Και αυτό γιατί η κατανομή των παραγωμένων μέσων παραγωγής και ειδών κατανάλωσης στον αναγκαίο χρόνο εργασίας και στον χρόνο υπερεργασίας θα πρέπει να είναι διαφορετική στην περίπτωση του ατομικού και του κοινωνικού κεφαλαίου. Αυτό είναι αναγκαίο γιατί σε οποιοδήποτε είδος κοινωνικής παραγωγής *"... μπορεί πάντα να γίνει διάκριση ανάμεσα στο μέρος της εργασίας, το προϊόν της οποίας καταναλώνεται άμεσα ατομικά από τους παραγωγούς και από τα μέλη των οικογενειών τους και - δεν παίρνεται υπ' όψη το μέρος του προϊόντος που πάει στην παραγωγική κατανάλωση - στο άλλο*

μέρος της εργασίας, που αποτελεί πάντα υπερεργασία, το προϊόν της οποίας χρησιμεύει πάντα για την ικανοποίηση γενικών κοινωνικών αναγκών, οποιαδήποτε και αν είναι η κατανομή αυτού του υπερπροϊόντος και οποιοσδήποτε είναι αυτός που δρα σαν εκπρόσωπος αυτών των κοινωνικών αναγκών"(32).

Συγκεκριμενοποιόντας την επισήμανση αυτή ο Μαρξ χρησιμοποιεί ορισμένα παραδείγματα για να δείξει τη διαφορά ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο για την αναγκαία εργασία και την υπερεργασία. *"Παρόλο που η εργασία των άμεσων παραγωγών τροφίμων χωρίζεται γι' αυτούς τους ίδιους σε αναγκαία εργασία και σε υπερεργασία, σε σχέση με ολόκληρη την κοινωνία η εργασία τους αποτελεί μόνο την αναγκαία εργασία που απαιτείται για την παραγωγή των τροφίμων. Το ίδιο γίνεται εξ' άλλου σε κάθε καταμερισμό της εργασίας στα πλαίσια όλης της κοινωνίας, σε διάκριση από τον καταμερισμό εργασίας μέσα σε ένα ξεχωριστό εργοστάσιο"*(33). Η διαφοροποίηση αυτή που εμφανίζεται από την πλευρά της κοινωνίας σε αναγκαία εργασία και υπερεργασία, περιλαμβάνει στη μεν πρώτη τα είδη κατανάλωσης της εργατικής τάξης και τα μέσα για την παραγωγή τους, στη δε δεύτερη όλη την υπόλοιπη εργασία(34).

Ο Μαρξ δεν κάνει σαφή αναφορά σε ποιον χρόνο εργασίας περιλαμβάνονται τα υπόλοιπα μέσα παραγωγής. Γνωρίζουμε όμως, ότι ο διαχωρισμός της κοινωνικής εργασίας σε αναγκαία εργασία και υπερεργασία, αφορά το σύνολο των αξιών χρήσης και επομένως, αν λάβουμε υπ' όψιν το διφυή χαρακτήρα της εργασίας - όπως έχουμε ήδη αναλύσει - συνδέεται με τη συγκεκριμένη εργασία, δηλάδη με την παραγωγή αξιών χρήσης - και στη συγκεκριμένη περίπτωση μέσων παραγωγής σε φυσική μορφή - και όχι με την αφηρημένη εργασία που συνδέεται με την παραγωγή υπεραξίας. Για τον λόγο αυτό, θεωρήσαμε ότι και τα μέσα παραγωγής στο σύνολό τους πρέπει να ενταχθούν στον αναγκαίο χρόνο εργασίας.

Οσον αφορά τώρα την άμεση κοινωνική παραγωγή, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι μεταβάλλεται, όχι ο χαρακτήρας, αλλά η σχέση των δύο συνιστωσών της εργασίας. Η συγκεκριμένη εργασία εξακολουθεί να συνδέεται με την αξία χρήσης, με βάση αυτή τη φορά τη σχεδιασμένη παραγωγή, ενώ η αφηρημένη εργασία συνδέεται με τη σχεδιασμένη κατανομή της εργασίας ανάμεσα στις διάφορες σφαίρες παραγωγής. Το συνολικό προϊόν με τη μορφή Ισ + Π(μ+υ) σαν σύνολο αξιών χρήσης σχετίζεται μόνο με τη συγκεκριμένη εργασία και επομένως το μέρος της συγκεκριμένης εργασίας που παράγει το Ισ + Πμ θεωρείται σαν κοινωνικά αναγκαία εργασία, ενώ το μέρος της συγκεκριμένης εργασίας που παράγει το Πυ θεωρείται σαν κοινωνική υπερεργασία. Η κοινωνική εργάσιμη ημέρα χωρίζεται λοιπόν, στον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας (παραγωγής Ισ + Πμ) και στο κοινωνικό χρόνο υπερεργασίας (παραγωγή Πυ).

Αν εξετάσουμε το προϊόν της άμεσης κοινωνικής παραγωγής με τη μορφή αξιών χρήσης θα έχουμε $\frac{\text{Ισ}'}{\text{Πμ}' + \upsilon'}$

Τα μέσα παραγωγής είναι το αποτέλεσμα της συγκεκριμένης εργασίας του συλλογικού εργάτη της υποδιαίρεσης Ι, ενώ τα είδη κατανάλωσης είναι το αποτέλεσμα της συγκεκριμένης εργασίας του συλλογικού εργάτη της υποδιαίρεση ΙΙ. Η αξία των μέσων παραγωγής διαμορφώνεται από την παρελθούσα και την παρούσα εργασία του συλλογικού εργάτη της υποδιαίρεσης Ι, ενώ η αξία των ειδών κατανάλωσης αντιπροσωπεύει την υλοποιημένη εργασία ολόκληρης της εργατικής τάξης, και επομένως, το κοινωνικό κεφάλαιο ιδιοποιούμενο την κοινωνική υπεραξία σε άμεση μορφή, ιδιοποιείται την κοινωνική υπερεργασία ολόκληρης της εργατικής τάξης.

5. ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου στην άμεσή του μορφή, αν έφευγε από το επίπεδο της θεωρητικής πιθανότητας και αποκτούσε πραγματικούς όρους, θα σηματοδοτούσε την ύπαρξη μίας κοινωνίας με διαφορετικά χαρακτηριστικά από τον κλασσικό καπιταλισμό. Εδώ βρισκόμαστε μπροστά σε μια μορφή κοινωνίας που η αστική τάξη συγκροτημένη σε διαφορετική μορφή κατέχει και διαθέτει άμεσα τα μέσα παραγωγής. Παράλληλα η εργατική δύναμη εξακολουθεί να διατίθεται από την εργατική τάξη με τον ίδιο τρόπο που ίσχυε και στον εμπορευματικό καπιταλισμό. Η τάξη των κεφαλαιοκρατών οργανώνει με άμεσο τρόπο την κοινωνική παραγωγή μέσω του σχεδιασμού. Ολα τα προϊόντα που κυκλοφορούν μεταξύ των επιμέρους παραγωγικών μονάδων και εντάσσονται στα μέσα παραγωγής, τις πρώτες ύλες κ.λπ., παύουν να είναι εμπορεύματα. Αντίθετα, εξακολουθεί να παραμένει σαν εμπόρευμα η εργατική δύναμη, εφ' όσον διατίθεται από τους ίδιους τους εργάτες, επομένως και τα προϊόντα που ανταλλάσσονται με αυτή την εργατική δύναμη, δηλαδή τα είδη κατανάλωσης. Αναλύσαμε προηγουμένως ότι η διανομή αντικαθιστά τη διαδικασία κυκλοφορίας των εμπορευμάτων και μέσα στα πλαίσια αυτά, η ανταλλαγή του εμπορεύματος εργατική δύναμη με τα είδη κατανάλωσης πραγματοποιείται χωρίς τη μεσολάβηση του χρήματος, αλλά πιθανώς με κάποιον αμεσότερο τρόπο. Στο επίπεδο αφαίρεσης που κινούμεθα, αν υπάρχει ένα μέρος του κοινωνικού προϊόντος που διατίθεται στους εργάτες μέσω ενός άλλου μηχανισμού, - π.χ. του κράτους - αυτό δε θα έχει εμπορευματικό χαρακτήρα.

Η ανάλυση της λειτουργίας του κοινωνικού κεφαλαίου στην άμεση μορφή του όπως προκύπτει από το *"Κεφάλαιο"* του Μαρξ προϋποθέτει ένα επίπεδο αφαίρεσης που αποκλείει την συνεξέταση του ρόλου του κράτους. Το κράτος δε συνιστά τις κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής, αλλά αποτελεί ένα ρυθμιστικό παράγοντα, η ανάλυση του οποίου, προϋποθέτει αυτή των κοινωνικών σχέσεων που ρυθμίζονται από το κράτος. Η ανάλυση του καπιταλιστικού κράτους προϋποθέτει την ανάλυση του κεφαλαίου και της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, παρά το γεγονός ότι στην πραγματικότητα, το κράτος καθ' αυτό, αποτελεί μία στιγμή της συνολικής διαδικασίας της αναπαραγωγής. Με το δεδομένο αυτό, δε θα άλλαζε σε τίποτα η ανάλυσή μας, αν θεωρούσαμε ότι η κοινωνι-κοποίηση της εργασίας και της παραγωγής, στην περίπτωση του κοινωνικού κεφαλαίου, γινόταν μέσω του κράτους. Οι μόνες διαφοροποιήσεις που θα εμφανίζονταν θα ήταν στη μορφή και στις λειτουργίες του κράτους που μπορούν όμως να διερευνηθούν.

Στην πραγματικότητα, βέβαια, η όλη διαδικασία θα υλοποιούνταν μέσω του κράτους σε μεγάλο ή σε μικρό βαθμό όπως υποστήριξαν όλοι οι μαρξιστές που ασχολήθηκαν με το ζήτημα μετά τον Μαρξ.

Αναλύσαμε, ακόμα, τα βασικά χαρακτηριστικά μιας οικονομίας βασισμένης στο

άμεσο κοινωνικό κεφάλαιο, καθώς και τους όρους της αναπαραγωγής της. Αυτό μας επιτρέπει να διατυπώσουμε το συμπέρασμα ότι αν μια οικονομία διαθέτει αυτά τα χαρακτηριστικά, χωρίς όμως να υπάρχει η τάξη των κεφαλαιοκρατών, αλλά να έχει προσεγγίσει την κοινωνικοποίηση της εργασίας και της παραγωγής μέσα από διαφορετικές ιστορικές διαδικασίες, τότε η κοινωνία αυτή χωρίς να είναι καπιταλιστική - με τη μορφή του εμπορευματικού καπιταλισμού ή του καπιταλισμού του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου - σίγουρα δεν είναι και σοσιαλιστική.

Αν το κράτος κατέχει τους αντικειμενικούς παράγοντες της παραγωγής ενώ η εργατική τάξη τους αντίστοιχους υποκειμενικούς, ενώ το κράτος ελέγχεται από μία κοινωνική ομάδα που δεν είναι η ίδια η εργατική τάξη, τότε αναφερόμαστε σε μία μετακαπιταλιστική κοινωνία, στην οποία οι όροι εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης είναι ίδιοι με αυτούς που περιγράψαμε στην κοινωνία του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου, χωρίς η κοινωνία αυτή να μπορεί να χαρακτηρισθεί σαν καπιταλιστική. Με την έννοια αυτή ο όρος κρατικός καπιταλισμός, αν εξεταζόταν υπό το πρίσμα της προηγούμενης ανάλυσής μας θα σήμαινε ότι η όλη διαδικασία ανάδειξης του κοινωνικού κεφαλαίου στην άμεση μορφή του θα διαμεσολαβούνταν από το κράτος. Προφανώς, ο όρος γίνεται προβληματικός αν χρησιμοποιείται σε μετεπαναστατικές, μετακαπιταλιστικές κοινωνίες, στις οποίες ενώ έχει εξαλειφθεί ιστορικά η τάξη των κεφαλαιοκρατών, εντούτοις παρουσιάζουν ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της οικονομίας του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου. Και αναφερόμαστε σε ορισμένα από αυτά, γιατί η εμπειρία του υπαρκτού σοσιαλισμού απέδειξε ότι οι χώρες αυτές δε μπόρεσαν να προσεγγίσουν το επίπεδο ανάπτυξης μιας οικονομίας του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου, αν και κινήθηκαν προς την κατεύθυνση αυτή.

Ο όρος, βέβαια, κρατικός καπιταλισμός χρησιμοποιήθηκε με διαφορετικό τρόπο από διάφορους μαρξιστές θεωρητικούς. Στα επόμενα θα προσπαθήσουμε να παραθέσουμε τις σπουδαιότερες απόψεις που διατυπώθηκαν για τη δυνατότητα λειτουργίας του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου και τη διασύνδεσή τους με τον κρατικό καπιταλισμό. Στην εξέτασή μας αυτή δε θα περιλάβουμε τις απόψεις για κρατικό καπιταλισμό στην ΕΣΣΔ, γιατί αυτό γίνεται σε άλλη ενότητα αυτής της εργασίας.

Ο Ενγκελς στο *"Αντι-Ντύρινγκ"* διαμόρφωσε το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκαν οι απόψεις για τον κρατικό καπιταλισμό, όπως διατυπώθηκαν από τους μεταγενέστερους μαρξιστές. Η εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αποκαλύπτει την αδυναμία του να διευθύνει τις παραγωγικές δυνάμεις, οι οποίες κινούνται προς την απελευθέρωσή τους από τον καπιταλιστικό τους χαρακτήρα. Ενα πρώτο στάδιο είναι η μορφή κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής μέσα από τις μετοχικές εταιρίες, που σταδιακά εξελίσσεται προς την κατεύθυνση εμφάνισης των τράστ. Επειδή, όμως, και αυτή η διαδικασία είναι ανεπαρκής, οδηγούμαστε σε πιο συγκεντρωμένες κοινωνικοποιήσεις, στα μονοπώλια. Και οι δύο αυτές

εξελίξεις σηματοδοτούν την υποχώρηση της καπιταλιστικής κοινωνίας εμπρός στη σχεδιοποιημένη παραγωγή που προσιδιάζει στη σοσιαλιστική κοινωνία[35].

Μέσα στα πλαίσια αυτά, μετασχηματισμού της καπιταλιστικής παραγωγής, η εκμετάλλευση γίνεται οφθαλμοφανής. Εφ' όσον ένα ολόκληρο κοινωνικό σύνολο γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από μια όλο και μειούμενη ομάδα ατόμων που είναι μέτοχοι αυτών των εταιριών. Εδώ, προφανώς, ο Ενγκελς εντοπίζει τους κοινωνικούς και πολιτικούς λόγους που εμποδίζουν τη διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης να φθάσει στο ανώτατο σημείο της[36].

Κάτω από οποιαδήποτε περίπτωση, πρέπει το κράτος, σαν επίσημος εκπρόσωπος της καπιταλιστικής κοινωνίας να αναλάβει αναγκαστικά τη διεύθυνση των παραγωγικών δυνάμεων, αποδεικνύοντας πόσο περιττή είναι η αστική τάξη για το σκοπό αυτό. Είτε όμως, ανήκουν σε μετοχικές εταιρίες, είτε στο κράτος, οι παραγωγικές δυνάμεις διατηρούν πάντα το χαρακτήρα και τη μορφή του κεφαλαίου[37].

Αυτή η εξελικτική πορεία περιορισμού της ατομικής ιδιοκτησίας των καπιταλιστών, εμφάνισης των τράστ και των μονοπωλίων και τελικά ανάληψης της διαχείρισης των παραγωγικών δυνάμεων από το κράτος, αναδεικνύει την αλλαγή των παραγωγικών σχέσεων που αντιστοιχεί στη σταδιακή κοινωνικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων.

Οι επόμενοι μαρξιστές που ασχολήθηκαν με το ζήτημα αυτό κινήθηκαν μέσα στα όρια αυτά, με τη μόνη διαφορά ότι εξέτασαν, σε ένα πρώτο επίπεδο, τη διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου στον ανώτατο δυνατό βαθμό της. Ολες οι επόμενες αναλύσεις βασίζονται στο ρόλο του κράτους σαν τελικού εκφραστή του μοναδικού κεφαλαίου που θα προκύψει από τη διαδικασία αυτή, ακολουθώντας την άποψη του Ενγκελς παρά αυτών του Μαρξ[38].

Ο R. Hilferding ήταν ο πρώτος που αναφέρθηκε συγκεκριμένα στη δυνατότητα δημιουργίας ενός γενικού καρτέλ. Κατά την άποψή του, δεν υπάρχει κανένα απόλυτο όριο στη συγκέντρωση και τη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου. Αυτό δεν το αποδεικνύει με ένα συγκεκριμένο τρόπο αλλά το παρατηρεί εμπειρικά μέσα από την πραγματική κίνηση της καπιταλιστικής οικονομίας της εποχής του. Ολη η ανάλυση που έχουμε μέχρι τώρα παρουσιάσει για το κοινωνικό κεφάλαιο, δε διαφέρει παρά σε ελάχιστα σημεία από την άποψη του Hilferding μόνο που προέρχεται μέσα από την εξέταση της μεθόδου του Μαρξ για το ζήτημα αυτό. Αντίθετα η προσέγγιση του Hilferding προέρχεται μέσα από την εξέταση της λειτουργίας του καρτέλ και τη γενίκευση των συμπερασμάτων που προκύπτουν, σε συνδυασμό με την παρατήρηση των τάσεων της πραγματικότητας[39].

Η εμφάνιση ενός μοναδικού καρτέλ θα έχει, κατά τον Hilferding, τις ακόλουθες επιπτώσεις: α) Ρύθμιση της συνολικής καπιταλιστικής παραγωγής από ένα ενιαίο κέντρο με τρόπο συνειδητό, που σημαίνει καθορισμό του όγκου της παραγωγής σε όλους τους κλάδους

της βιομηχανίας, β) Ο καθορισμός των τιμών καθίστανται απλή αριθμητική υπόθεση, γ) μείωση και σταδιακή εξαφάνιση του ρόλου του χρήματος, δ) η αναρχία της παραγωγής, που χαρακτηρίζει το καπιταλιστικό σύστημα παύει να υπάρχει, μαζί με την ψευδαίσθηση της αντικειμενικής αξίας του εμπορεύματος, ε) αυτή η μορφή κοινωνίας χαρακτηρίζεται από τη συνειδητή ρύθμιση, αλλά εξακολουθεί να έχει ανταγωνιστική μορφή που εδραιώνεται στη διαδικασία διανομής[40].

Ο Hilferding θεωρεί ότι οι τάσεις για τη δημιουργία ενός γενικού καρτέλ και μιας κεντρικής τράπεζας είναι συγκλίνουσες, και από το συνδυασμό τους προκύπτει η ισχύς του χρηματιστικού κεφαλαίου, το οποίο συνενώνει όλες τις μορφές κεφαλαίου μέσα σε μια ενότητα. Το χρηματιστικό κεφάλαιο εμφανίζεται με τη μορφή του χρηματικού κεφαλαίου και οι παραγωγοί μπορούν να το ιδιοποιηθούν σε δύο μορφές: σα δανειακό κεφάλαιο και σαν πλασματικό κεφάλαιο, με τη διαμεσολάβηση των τραπεζών. Το τραπεζικό κεφάλαιο μετατρέπεται σταδιακά στην καθαρή, δηλαδή στη χρηματική μορφή του λειτουργικού κεφαλαίου, δηλαδή του βιομηχανικού κεφαλαίου, παράλληλα με την απώλεια της ανεξαρτησίας του εμπορικού κεφαλαίου. Ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας μειώνεται σταδιακά και αυξάνεται ο τεχνικός καταμερισμός της εργασίας μέσα στις επιχειρήσεις, σε συνδυασμό με τη συγκέντρωση της ιδιοκτησίας σε ολιγάριθμες γιγαντιαίου μεγέθους καπιταλιστικές ομάδες. Η κοινωνική πόλωση γίνεται εμφανέστερη, με τους λίγους να κατέχουν την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και τους πολλούς να στερούνται ιδιοκτησίας, κάνοντας σε αυτό το στάδιο του καπιταλισμού τις αντιθέσεις οξύτερες. Το χρηματιστικό κεφάλαιο, επιλύει με τον πιο επιτυχημένο τρόπο την οργάνωση της κοινωνικής οικονομίας[41].

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να παρατηρήσουμε, ότι ο Hilferding δίνει μία πραγματική υπόσταση στη διαδικασία διαμόρφωσης του χρηματιστικού κεφαλαίου στον ανώτερο βαθμό του, προσδιορίζοντας ένα νέο στάδιο για την καπιταλιστική κοινωνία. Ενα στάδιο, το οποίο θα έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά από τον εμπορευματικό καπιταλισμό.

Θεωρεί ότι η σχεδιασμένη παραγωγή και η αναρχία της παραγωγής δεν αποτελούν μία αντίθεση στην οποία η χρησιμοποίηση όλο και περισσότερου σχεδιασμού, θα επέφερε συνειδητή οργάνωση της παραγωγής από την αναρχία. Ο μετασχηματισμός αυτός μπορεί να προκύψει ξαφνικά, με την υπαγωγή της παραγωγής σε συνειδητό έλεγχο. Η ύπαρξη ενός γενικού καρτέλ είναι οικονομικά δυνατή, αλλά είναι κοινωνικά και πολιτικά απραγματοποίητη, στο βαθμό που θα καταπιέσει τη σύγκρουση των συμφερόντων, που έχει οξύνει στον υπέρτατο βαθμό[42]. Παράλληλα, τονίζει, ότι δεν υπάρχει η δυνατότητα από τα μεμονωμένα καρτέλ να ξεπεράσουν τις κρίσεις και την αναρχία της καπιταλιστικής παραγωγής.

Οι παρατηρήσεις, αυτές του Hilferding είναι, σχετικά, προβληματικές στο βαθμό που μέσα από μία εμπειρική προσέγγιση στη λειτουργία του μεμονωμένου καρτέλ, επεκτείνονται

στο σύνολο της κοινωνίας. Η μετάβαση σε μία νέα κατάσταση πραγμάτων, που προσδιορίζεται από το γενικό καρτέλ, δεν είναι ορατή αν προσθέσουμε και το στοιχείο, της εξουσίας για την οποία οι προσεγγίσεις του Hilferding είναι εξαιρετικά ασαφείς.

Αντίθετα, από την άποψη του Hilferding, στη προσέγγισή μας στο κοινωνικό κεφάλαιο, προσπαθήσαμε να μη δώσουμε τη διάσταση ενός νέου σταδίου του καπιταλισμού που προκύπτει μέσα από τις διαδικασίες που ήδη περιγράψαμε. Πιστεύουμε ότι αυτό που προκύπτει, από την ανάγνωση των κειμένων του Μαρξ και την κατάδειξη των λειτουργιών του κοινωνικού κεφαλαίου, είναι η προσέγγιση των ορίων σχεδιοποίησης της καπιταλιστικής οικονομίας. Σαν διαδικασία, η συγκρότηση του κοινωνικού κεφαλαίου στο έσχατο όριο της είναι εξαιρετικά αμφίβολη, ή για να χρησιμοποιήσουμε του όρους του Hilferding, κοινωνικά και πολιτικά απραγματοποίητη, στο βαθμό που πριν ολοκληρωθεί, είναι πιθανόν να προκύψουν κοινωνικές συγκρούσεις και ανατροπές που θα μεταβάλλουν την καπιταλιστική κοινωνία σε κοινωνία των ελεύθερα συνεταιρισμένων παραγωγών. Αντίθετα από μια πραγματική διαδικασία, στο θεωρητικό πεδίο, η προσέγγιση του κοινωνικού κεφαλαίου μέσα από τη μέθοδο του Μαρξ συντελεί στην κατανόηση των μορφών σχεδιασμού όχι μόνο της καπιταλιστικής κοινωνίας, αλλά και της μετεπαναστατικής κοινωνίας και κυρίως των τάσεων και των κατευθύνσεων της εξέλιξής τους.

Ο N. Bukharin προσεγγίζει με διαφορετικό τρόπο την έννοια του μοναδικού τράστ. Η συγκέντρωση και συγκεντροποίηση της παραγωγής, στα πλαίσια των εθνικών κρατών, οδηγούν στη δημιουργία τεράστιων τράστ, που υποβοηθούνται από χρηματιστικούς όμιλους και το κράτος και διαμορφώνουν τα κρατικά καπιταλιστικά τράστ. Ο συναγωνισμός μέσα στα πλαίσια του εθνικού κράτους μειώνεται. Ταυτόχρονα η έντασή του μεγιστοποιείται στο διεθνές επίπεδο, στην παγκόσμια οικονομία. Στο πεδίο αυτό, τα κρατικά καπιταλιστικά τράστ ανταγωνίζονται μέσα από μία διαδικασία, τα οικονομικά και τα πολιτικά όρια της οποίας είναι το παγκόσμιο τράστ. Πρόκειται για το μοναδικό παγκόσμιο κρατικό μηχανισμό που είναι υποτελής στο χρηματιστικό κεφάλαιο των νικητών του συναγωνισμού που έχουν ενσωματώσει όλους τους υπόλοιπους[43].

Για τον Bukharin ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής βασίζεται στη μονοπωλιακή κατοχή των μέσων παραγωγής από τους κεφαλαιοκράτες μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της εμπορευματικής παραγωγής. Δεν υπάρχει καμμιά διαφορά αρχής, στο αν η κρατική εξουσία είναι άμεση έκφραση αυτού του μονοπωλίου ή αν το μονοπώλιο αυτό οργανώνεται ιδιωτικά. Από τη συνολική ανάλυση προκύπτει ότι, για τον Bukharin, το ορατό μέλλον ανήκει σε μορφές που προσεγγίζουν τον κρατικό καπιταλισμό[44]. Σε μια τέτοια μορφή κοινωνίας η συσσώρευση λειτουργεί με διαφοροποιημένους όρους απ' ότι στον εμπορευματικό καπιταλισμό. Η αύξηση του σταθερού κεφαλαίου προκαλείται από την αύξηση της κατανάλωσης των κεφαλαιοκρατών. Εμφανίζονται νέοι κλάδοι της παραγωγής που ανταποκρίνονται σε νέες ανάγκες.

Η κατανάλωση των εργατών αυξάνει, αν και εξακολουθεί να κινείται σε καθορισμένα πλαίσια. Η κατάσταση αυτή δε συνιστά μια τυπική περίπτωση υποκατανάλωσης παρ' όλο που διατηρεί τα βασικά χαρακτηριστικά της, και δεν οδηγεί σε οικονομική κρίση. Και αυτό γιατί η συνολική ζήτηση για είδη κατανάλωσης είναι εξ' αρχής δεδομένη. Ο Bukharin θεωρεί ότι αντί για την αναρχία της παραγωγής, εμφανίζεται το σχέδιο το οποίο είναι ορθολογικό αν το εξετάσει κανείς από την οπτική του *"Κεφαλαίου"* του Μαρξ. Αν εμφανισθεί υπερπαραγωγή μέσων παραγωγής, το πλεόνασμα θα αποθηκευθεί και θα υπάρξει μία αντίστοιχη διόρθωση την επόμενη περίοδο παραγωγής. Στην περίπτωση υπερπαραγωγής ειδών κατανάλωσης, το πλεόνασμα είτε θα καταστραφεί, είτε θα χρησιμοποιηθεί για την ευρύτερη χειραγώγηση των εργατών, ενώ παρόμοια διέξοδος θα εξευρεθεί και στην περίπτωση υπερπαραγωγής πολυτελών αγαθών. Επομένως καμιά μορφή κρίσης υπερπαραγωγής δε μπορεί να υπάρξει σε ένα τέτοιο σύστημα. Η οποιαδήποτε μορφής υπερπαραγωγής θα προέλθει, όχι μέσα από τη λειτουργία του συστήματος, αλλά από κακούς υπολογισμούς στην παραγωγή μέσων παραγωγής και ειδών κατανάλωσης.

Το σημαντικότερο σημείο της ανάλυσης του Bukharin είναι αυτό που αναφέρεται στην κατανάλωση των κεφαλαιοκρατών σαν το κατ' εξοχήν κίνητρο για τη παραγωγή αλλά και για το σχεδιασμό της. Επειδή, όμως, πιστεύει ότι ο αριθμός των κεφαλαιοκρατών θα είναι μικρός, δε θα υπάρχει ταχύρυθμη ανάπτυξη της παραγωγής[45].

Αυτή η παρουσίαση του κρατικού καπιταλισμού, όπως τον ονομάζει ο Bukharin, δεν παίρνει υπ' όψιν όλες τις αλλαγές που επισημάναμε στη λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου, ενώ στις γενικές γραμμές της είναι σωστή. Η μέθοδος συγκρότησης αυτής της άποψης είναι παρόμοια με το γενικό καρτέλ του Hilferding, δηλαδή εμπειρική, με βάση τις τάσεις εξέλιξης του καπιταλιστικού συστήματος. Ο Bukharin κάνει μία αναφορά στο *"Κεφάλαιο"* του Μαρξ για την ορθολογικότητα του σχεδιασμού που προκύπτει από αυτό, χωρίς να αναλύει περισσότερο το ζήτημα, και θεωρεί ότι η δια της συγκρότησης των κρατικών καπιταλιστικών τράστ, διαμόρφωση του κρατικού καπιταλισμού του μοναδικού τράστ των κεφαλαιοκρατών, είναι μία κατάσταση στην οποία αντικειμενικά οδηγείται το καπιταλιστικό σύστημα, και όχι μια θεωρητική κατασκευή που δεν μπορεί να προσεγγισθεί. Θα πρέπει, όμως, να τονισθεί ότι ο Bukharin προχώρησε την άποψή του και σε ένα δεύτερο επίπεδο, σ' αυτό της εμφάνισης ενός παγκόσμιου τράστ. Στο βαθμό που εξαφανίζεται ο ανταγωνισμός, περιορίζεται και το έδαφος για την άσκηση της πολιτικής του ιμπεριαλισμού και τα επιμέρους εθνικά κεφάλαια ενοποιούνται σε ένα γενικότερο παγκόσμιο τράστ, στο οποίο αντιπαρατίθεται το παγκόσμιο προλεταριάτο. Η αναφορά γίνεται, βέβαια πάντα, σε αφηρημένο, θεωρητικό επίπεδο, αλλά στηρίζεται στη μη ύπαρξη οικονομικών ορίων της διαδικασίας συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου. Στην πραγματικότητα, οι διάφοροι κοινωνικοί και πολιτικοί παράγοντες δε θα επέτρεπαν ποτέ το σχηματισμό ενός

τέτοιου παγκόσμιου τραστ[46].

Σε οποιαδήποτε περίπτωση, για το Bukharin, το μέλλον ανήκει σε οικονομικές μορφές που προσεγγίζουν το πρότυπο του κρατικού καπιταλισμού, τα στοιχεία διαμόρφωσης του οποίου, προσεγγίζονται πάντα σε εθνικό επίπεδο[47].

Ο Λ. Τρότσκυ θεωρούσε, ότι η δυνατότητα συγκέντρωσης των μέσων παραγωγής στα χέρια μίας μόνο μετοχικής εταιρίας, είναι μόνο θεωρητική. Οι οικονομικοί νόμοι που διέπουν μία τέτοια κατάσταση είναι γνωστοί. Στον καπιταλισμό κάθε ατομικό κεφάλαιο παίρνει όχι μόνο το μέρος της υπεραξίας που του αντιστοιχεί από την εκμετάλλευση των δικών του εργατών, αλλά και μέρος της συνολικής υπεραξίας που του αντιστοιχεί, ανάλογα με το μέγεθός του. Η διαδικασία αυτή πραγματώνεται μέσα από τον ανταγωνισμό, ενώ στην περίπτωση του αμιγούς καπιταλισμού θα την αναλάμβανε άμεσα, το κράτος - λογιστής[48].

Η ανάλυση του Λ. Τρότσκυ είναι μία τυπική περίπτωση αντιμετώπισης του θέματος από τους μαρξιστές των αρχών του 20ου αιώνα. Όλοι, σχεδόν, είχαν επισημάνει τη θεωρητική δυνατότητα ύπαρξης της μοναδικής εταιρίας κεφαλαιοκρατών, και θεωρούσαν ότι μπορούν να κατανοήσουν τους νόμους κίνησης μίας τέτοιας οικονομίας, χωρίς στην πραγματικότητα να ισχύει αυτό. Η μαρξιστική σκέψη εκείνης της περιόδου, κατανοούσε μόνο το τι θα σήμαινε για τους κεφαλαιοκράτες, αυτό το νέο καθεστώς και όχι όλους τους όρους κίνησής του.

Ενα άλλο κοινό σημείο, ενδεικτικό κι αυτό της εμπειρικής αντιμετώπισης του θέματος, ήταν η πεποίθηση ότι μιας τέτοιας μορφής οικονομία θα έπρεπε, αναγκαστικά, να ταυτίζεται με το κράτος, γεγονός που δε συμπεραίνεται από την ανάλυση του Μαρξ.

Ο Τρότσκυ υποστήριξε ότι μια κοινωνική μορφή αυτού του τύπου δε θα ήταν δυνατόν να υπάρξει και λόγω των αντιθέσεων που υπήρχαν μεταξύ των κεφαλαιοκρατών, και λόγω του ότι η νέα μορφή και ρόλος του κράτους θα έκανε πιο έντονο τον πειρασμό να γίνει αντικείμενο μιας κοινωνικής επανάστασης[49].

Ο J. Burnham διατύπωσε τη θεωρία περί διευθυντικής κοινωνίας και διευθυντικής οικονομίας. Εξετάζοντας τις τάσεις εξέλιξης του καπιταλισμού, στις αρχές του 20ου αιώνα, υποστήριξε ότι το *"περιορισμένο κράτος"* του καπιταλισμού, τείνει να αντικατασταθεί από το *"απεριόριστο"* διευθυντικό κράτος, και η καπιταλιστική κοινωνία τείνει να αντικατασταθεί από τη διευθυντική κοινωνία, της οποίας, τη βάση της οικονομικής δομής της διαμορφώνει η κρατική κυριότητα και ο έλεγχος των σπουδαιότερων οργάνων παραγωγής[50].

Ο συγγραφέας απορρίπτει τον όρο καπιταλισμός, γιατί θεωρεί ότι δε μπορεί να αποκληθεί καπιταλιστική μία οικονομία κρατικής κυριότητας, επειδή σ' αυτήν δεν υπάρχουν καπιταλιστές[51]. Η διευθυντική οικονομία αποτελεί τη βάση ενός νέου είδους εκμεταλλευτικής, ταξικής κοινωνίας και μάλιστα, αυτή η οικονομία κρατικής κυριότητας μπορεί να διαμορφώνει τους όρους κυριαρχίας και εκμετάλλευσης που είναι ακραία και απόλυτη[(52)].

Τα χαρακτηριστικά μιας τέτοιας οικονομίας μπορούν να περιγραφούν, όχι μόνο σε

γενικό επίπεδο, αλλά και στις επιμέρους ιδιαιτερότητές τους. Η διευθυντική οικονομία θα είναι οικονομία εκμεταλλευτική, στην οποία η εκμετάλλευση προκύπτει μέσα από ειδικές διαδικασίες. Το ίδιο ισχύει, και για την προνομιακή διανομή του εισοδήματος που δε θα μπορούσε να συντελεστεί με τον ίδιο τρόπο, όπως στον καπιταλισμό, στο βαθμό που η διευθυντική οικονομία αποτελεί μορφή *"σωματειακής εκμετάλλευσης"* σε αντιδιαστολή με την *"ατομική εκμετάλλευση"* του καπιταλισμού[53]. Σε μια τέτοια, οικονομία, δε θα είναι απαραίτητο να λειτουργεί ο κάθε βιομηχανικός κλάδος με βάση το κέρδος σύμφωνα με την καπιταλιστική έννοια. Ταυτόχρονα θα περιορισθεί και ο ρόλος του χρήματος, εφ' όσον δεν θα λειτουργεί πια σαν ατομικό κεφάλαιο και θα έχει περιορισθεί η χρήση του στις συναλλαγές. Αυτό σημαίνει, ότι στη διευθυντική κοινωνία, τα αγαθά και οι υπηρεσίες δεν λειτουργούν σε τέτοιο βαθμό σαν εμπορεύματα όσο στη καπιταλιστική αγορά. Επίσης, θα υπάρξουν αλλαγές και στη θέση των ελεύθερων εργατών, επειδή θα υπάρχει μόνο ένας σημαντικός εργοδότης, δηλαδή το κράτος, και αυτό σημαίνει ότι δε θα υπάρχει ούτε διαπραγμάτευση, ούτε και ανταγωνισμός των εργατών. Η διευθυντική οικονομία, δεν πρόκειται να υφίσταται τις οικονομικές κρίσεις, καπιταλιστικού τύπου, αλλά οι κρίσεις της θα έχουν τεχνικό και πολιτικό χαρακτήρα. Η διεύθυνση της παραγωγής, δε θα αφήνεται στις δυνάμεις της αγοράς, αλλά στο σχεδιασμό και αυτό θα έχει σαν αποτέλεσμα την, σχεδόν πλήρη, εξάλειψη της ανεργίας. Αλλα αποτελέσματα, του σχεδιασμού της διευθυντικής οικονομίας θα είναι η άνοδος της μακροπρόθεσμης καμπύλης της παραγωγής, η χρήση της νέας τεχνολογίας, η χρησιμοποίηση των διαθέσιμων κεφαλαίων για παραγωγικούς σκοπούς, και η καλύτερη εκμετάλλευση και ανάπτυξη καθυστερημένων λαών και περιοχών[54].

Το συμπέρασμα για τον J. Burnham είναι ότι η διευθυντική οικονομία δε θα επιφέρει θετικά αποτελέσματα για τους κεφαλαιοκράτες επειδή τείνει να τους εξαλείψει σαν τάξη. Θα εξασφαλίσει όμως μεγαλύτερη συνολική παραγωγή υλικών αγαθών σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού, σε σύγκριση με τον καπιταλισμό. Αυτό φαίνεται, να υποδηλώνει ότι θα ανέλθει το βιοτικό επίπεδο των μαζών, που όμως είναι αμφίβολο για τον αν αποτελεί αποζημίωση για άλλες πλευρές της διευθυντικής κοινωνίας[55].

Ασχετα αν ο J. Burnham δεν κατατάσσεται στη μαρξιστική παράδοση, το αριστερό παρελθόν του του επιτρέπει να κατανοεί τα φαινόμενα και τις τάσεις εξέλιξης του καπιταλισμού, με έναν σχετικά παρόμοιο τρόπο όπως και οι μαρξιστές συγγραφείς της εποχής του.

Ο Τ. Cliff διατυπώνει ορισμένες σκέψεις για την θεωρητική εξέλιξη του καπιταλισμού από την εμπορευματική του μορφή, στην αντίστοιχη κρατική. Αν αφαιρέσουμε τα στοιχεία που αναφέρονται στην ΕΣΣΔ, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι για τον συγγραφέα, ο κρατικός καπιταλισμός, αποτελεί το ακραίο θεωρητικό όριο της καπιταλιστικής εξέλιξης, στο βαθμό που είναι η άρνηση του καπιταλισμού που προκύπτει από την ίδια του τη βάση[56]. Συγκρίνοντας τον εμπορευματικό και τον κρατικό καπιταλισμό από τη μία

πλευρά, και το εργατικό κράτος από την άλλη, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι, ο κρατικός καπιταλισμός είναι ένα μεταβατικό στάδιο για τον καπιταλισμό πριν από τη σοσιαλιστική επανάσταση, ενώ το εργατικό κράτος αποτελεί ένα μεταβατικό σταδια για το σοσιαλισμό, μετά τη σοσιαλιστική επανάσταση[57]. Προφανώς, ο συγγραφέας θέλει να αποδείξει αφ' ενός μεν τη δυνατότητα σοσιαλιστικών επαναστάσεων σε μετακαπιταλιστικές κοινωνίες, στις οποίες έχει αντικατασταθεί η εμπορευματική μορφή καπιταλισμού με την κρατική μορφή καπιταλισμού, αφ' ετέρου να υπογραμμίσει ότι παρ' όλες τις ομοιότητές τους, ο κρατικός καπιταλισμός και το εργατικό κράτος είναι διαφορετικά συστήματα. Η προσέγγιση του συγγραφέα στον κρατικό καπιταλισμό γίνεται μέσα από την εμπειρική καταγραφή των τάσεων της κοινωνίας της ΕΣΣΔ. Η κρατική παρέμβαση στην οικονομία, στο οποιοδήποτε σταδιό της, σημαίνει τη μερική άρνηση του νόμου της αξίας[58].

Αυτή η μερική άρνηση δεν απαλλάσσει την οικονομία από την επίδραση αυτού του νόμου, αλλά η διαφορά ανάμεσα στον εμπορευματικό και τον κρατικό καπιταλισμό, έγκειται στη μορφή έκφρασης του νόμου της αξίας. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, όμως, δε μπορεί να αναιρεθεί ο ανταγωνισμός μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου, και η παραγωγή της υπεραξίας[59].

Ο συγγραφέας εξετάζει και τη δυνατότητα ελέγχου της παγκόσμιας παραγωγής από μία εξουσία και διαπιστώνει ότι αυτό θα σηματοδοτούσε τη λειτουργία ενός συστήματος εκμετάλλευσης που δε βασίζεται στον νόμο της αξίας[60] και ασπάζεται πλήρως τις απόψεις του Bukharin για τη μη δυνατότητα πραγμάτωσης μίας τέτοιας κατάστασης λόγω των εθνικών και κοινωνικών συγκρούσεων που θα προκαλούσε[61]. Το ίδιο ισχύει και για τη μορφή της κρίσης στον κρατικό καπιταλισμό, για την οποία ο συγγραφέας υιοθετεί επίσης τη θέση του Bukharin[62]. Στις απόψεις αυτές, προστίθεται και αυτή της εναλλακτικής *"λύσης"* για την αποφυγή των οικονομικών κρίσεων στον κρατικό καπιταλισμό, μέσα από την ανάπτυξη μη αναπαραγωγικών δραστηριοτήτων, και πιο συγκεκριμένα με την πολεμική οικονομία[63].

Η R. Dunayevskaya διατυπώνει μία μεθοδολογική προσέγγιση στο πρόβλημα του κοινωνικού κεφαλαίου. Μέσα από την εξέταση δύο κινήσεων στο *"Κεφάλαιο"* της ιστορικής και της λογικής προσεγγίζει - σε σχέση με το θέμα μας - στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"* την έννοια του καπιταλιστικού πλάνου, που εμφανίζεται στο 11ο κεφάλαιο για την *"Συνεργασία"*. Στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος, η σχέση των εργατών στη διαδικασία παραγωγής τους αντιπαρατίθεται ιδεατά σα μια μορφή σχεδίου και πρακτικά σαν η εξουσία του κεφαλαιοκράτη. Στην εποχή μας, αυτό το σχέδιο είτε στα πλαίσια του κρατικού καπιταλισμού, είτε της ατομικής επιχείρησης, νομιμοποιείται περισσότερο μέσα από τους ισχυρισμούς ότι η εργασία έχει γίνει συνθετότερη και απαιτεί διεύθυνση[64]. Οσο προχωρά η συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου και μειώνεται ο αριθμός των κεφαλαιοκρατών, τόσο αυξάνεται η ανάγκη διεύθυνσης της εργασίας, που παίρνει μια γραφειοκρατικοποιημένη μορφή. Αυτή η γραφειοκρατία αποτελεί και το κυριότερο όπλο του καπιταλι-

στικού συστήματος, ενάντια στη συνεργατική μορφή που προκύπτει από τις ενώσεις των εργατών[65]. Οσο διευρύνεται η παραγωγή, και ταυτόχρονα γραφειοκρατικοποιείται, τόσο συμβαίνει το ίδιο και με όλες τις σφαίρες της κοινωνικής δραστηριότητας, για να καταλήξει, η όλη διαδικασία σε ένα μονοκομματικό κράτος, η αναγκαιότητα του οποίου θεμελειώνεται στην ανάγκη πειθαρχίας των εργατών στη σφαίρα της παραγωγής[66].

Η R. Dunayevskaya θεωρεί ότι ο Μαρξ προείδε τη διαδικασία αυτή, που προκύπτει σαν λογικό συμπέρασμα από τη λειτουργία των νόμων της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Προέβλεψε ότι η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής καταλήγει στο μοναδικό τράστ και στην πλήρη κρατικοποίηση. Η διαφωνία μας στο σημείο αυτό είναι διπλή. Ολη η προηγούμενη ανάλυση στόχευε στο να καταδείξει ότι ο Μαρξ δεν εξέτασε συνδυασμένα τα αποτελέσματα των τάσεων εξέλιξης του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως τα αναλύει στους τρεις Τόμους του *"Κεφαλαίου"*. Και ακόμα περισσότερο δε διατύπωσε ποτέ μια γραμμική εξέλιξη που οδηγεί στο μοναδικό τράστ και στη πλήρη κρατικοποίηση.

Η R. Dunayevskaya παρατηρεί ότι την παράγραφο στον Τόμο Ι του "Κεφαλαίου" που αναφέρεται στην κατάληξη της διαδικασίας συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου στα χέρια του ενός κεφαλαιοκράτη ή μιας εταιρίας, ο Μαρξ την πρόσθεσε μετά την Κομμούνα του Παρισιού, σε μια περίοδο που συζητούσε με τον Ενγκελς τη συγκέντρωση όλου του κεφαλαίου στα χέρια του κράτους[67]. Σε μια τέτοια μορφή κοινωνίας, που η συγγραφέας θεωρεί ότι υπήρξε στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, θα υπάρχουν χαρακτηριστικά που προκύπτουν από τον εμπορευματικό καπιταλισμό, αλλά με διαφορετική μορφή.

Το πρώτο χαρακτηριστικό μιας κοινωνίας, που το 1870 υπήρχε στο χώρο του φανταστικού, θα ήταν η πληρωμή του εργάτη με βάση την αξία της εργασίας του. Κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Υφεσης ορισμένοι οικονομολόγοι αναζητούσαν τη δυνατότητα να αυξήσουν τα επίπεδα διαβίωσης των εργατών, αν όλο το κεφάλαιο συγκεντρώνονταν στα χέρια του κράτους, οπότε θα ήταν εύκολος ο προγραμματισμός. Ο ρώσικος ολοκληρωτισμός, όμως, απέδειξε ότι αυτό θα ήταν μία ψευδαίσθηση, στο βαθμό που ενώ αυξανόταν το επίπεδο διαβίωσης της εργατικής τάξης, αύξανε και το κόστος παραγωγής των εμπορευμάτων σε σχέση με την παγκόσμια αγορά, γεγονός που οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι η κοινωνία αυτή δε θα μπορούσε να συνεχίσει να υπάρχει για πάντα[68].

Το δεύτερο χαρακτηριστικό μιας τέτοιας κοινωνίας θα ήταν η ύπαρξη μεγαλύτερης ποσότητας μέσων παραγωγής από είδη κατανάλωσης, στο βαθμό που η κοινωνία θα έπρεπε να λειτουργεί μέσα στο παιχνίδι της παγκόσμιας ανταγωνιστικότητας, άρα θα έπρεπε να πληρώνει τον εργάτη όσο το δυνατό λιγότερο και να τον υποχρεώνει να παράγει όσο το δυνατόν περισσότερο.

Το κυριότερο λάθος, σύμφωνα με τη συγγραφέα, αυτών που δεν καταννοούν ότι η κοινωνία του μοναδικού κεφαλαιοκράτη λειτουργεί με τους ίδιους νόμους του εμπορευ-

ματικού καπιταλισμού, συνίσταται στο ότι εδώ αντιλαμβάνονται πως οτιδήποτε συμβαίνει στην αγορά είναι αποτέλεσμα των έμφυτων δυσκολιών που υπάρχουν σ' αυτή την ίδια τη διαδικασία παραγωγής. Η κοινωνία του μοναδικού κεφαλαιοκράτη μπορεί να διαθέτει σχεδιασμό και να αποφεύγει τις ακραίες μορφές εμπορικών κρίσεων, δε μπορεί, όμως, να αποφύγει τη συνεχή άνοδο του επιπεδου διαβίωσης των εργατών, δηλαδή την εσωτερική κρίση της παραγωγής[69].

Η R. Dunayevskaya θεωρεί ότι η κατάληξη της διαδικασίας εμφάνισης του μοναδικού κεφαλαιοκράτη μπορεί να επισυμβεί μόνο στα πλαίσια ενός εθνικού κράτους και μέσα στην παγκόσμια αγορά. Αν αυτή η μορφή καπιταλιστικής κοινωνίας υπάρξει, ανεξάρτητα από το αν είναι ανεπτυγμένη ή υπανάπτυκτη, ο ανταγωνισμός μέσα στα πλαίσια της παγκόσμιας αγοράς θα οδηγήσει: α) Στη σταθεροποίηση αυτής της κοινωνικής μορφής, β) Στο σοσιαλισμό, γ) Στη βαρβαρότητα και στην καταστροφή του πολιτισμού[70]. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, σε μία τέτοια κοινωνία θα εξακολουθεί να έχει πλήρη ισχύ ο απόλυτος νόμος του καπιταλισμού, όπως αναλύθηκε από τον Μαρξ.

Βρισκόμαστε εδώ, σε μια τυπική μορφή θεωρίας του κρατικού καπιταλισμού, που προσπαθεί να εξάγει το οικονομικό και πολιτικό υπόβαθρό του από τις αναλύσεις του *"Κεφαλαίου"*. Μία προσέγγιση σαν αυτή, της R. Dunayevskaya, παρ' όλο που είναι προφητική σε πολλά σημεία της, για την εξέλιξη των κοινωνιών του κρατικού καπιταλισμού, όπως τις ονομάζει, παρουσιάζει τη δυσκολία στήριξης της προβληματικής της στην ανάλυση του *"Κεφαλαίου"*. Από το τελευταίο, ιδιοποιείται ορισμένα συμπεράσματα που τα συναρθρώνει σε μια κριτική του Υπαρκτού Σοσιαλισμού, παραλείποντας ενδιάμεσες αναλύσεις και συνδετικούς κρίκους. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα, την ταύτιση μιας διαδικασίας θεωρητικής, που περιγράφει ο Μαρξ στο *"Κεφάλαιο"*, με μια πραγματικότητα υπαρκτή, που διαμορφώθηκε κάτω από συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες και ταξικές συγκρούσεις[71].

Ο I. Stavinsky προσεγγίζει με έναν πολύ διάστατο τρόπο το πρόβλημα της κατάληξης των διαδικασιών συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του *"Κεφαλαίου"*. Η προσπάθεια του έγκειται στη διατύπωση ενός συστήματος κατηγοριών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που εμφανίζεται με τη μορφή του κοινωνικού κεφαλαίου, σε αντιδιαστολή με τον Μαρξ που δημιούργησε ένα σύστημα κατηγοριών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που βασίζεται στο ατομικό κεφάλαιο. Μέσα στα πλαίσια αυτά, εξετάζοντας τη διαδικασία αναπαραγωγής και αντιπαραθέτοντας τον Μαρξ στον Α. Σμίθ του οποίου την άποψη θεωρεί ορθή[72], καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το κοινωνικό κεφάλαιο θα είναι το αποτέλεσμα της πλήρους κοινωνικοποίησης της παραγωγής. Στο βαθμό που το κοινωνικό κεφάλαιο εμφανίζεται με τη μορφή των ατομικών κεφαλαίων, αποτελεί το *"κοινωνικό κεφάλαιο καθεαυτό"* ενώ με τη μορφή του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου, αποτελεί το *"κοινωνικό κεφάλαιο για τον εαυτό του"*[73]. Πρόκειται, κατά την άποψή μας, για ένα σημαντικό θεωρητικό ολίσθημα, διότι εφόσον

αποδεχθούμε τη διάκριση μεταξύ κοινωνικού κεφαλαίου καθεαυτού και κοινωνικού κεφαλαίου για τον εαυτό του, είναι σαν να θεωρούμε ότι η αστική τάξη γίνεται ηγεμονική μέσα στην κοινωνία από τη στιγμή που θα πάρει το κοινωνικό κεφάλαιο την τελική του μορφή. Το ίδιο προβληματική είναι και η προσπάθεια του συγγραφέα να απορρίψει την τάση της σχετικής εξαθλίωσης της εργατικής τάξης όπως αναπτύχθηκε από τον Μαρξ[74].

Ο I. Stavinsky θεωρεί λανθασμένη την προσέγγιση του Μαρξ στην αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως και περιορισμένη την προσέγγιση του Λένιν για το ίδιο ζήτημα[75]. Ο ίδιος διατυπώνει, με ορθό τρόπο, τους όρους αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου σε άμεση μορφή, και για την απλή και για την διευρυμένη αναπαραγωγή[76].

Τέλος, θα πρέπει να επισημάνουμε, ότι ο συγγραφέας πιστεύει ότι μόνο η προσέγγιση του Hilferding είναι σωστή, και ότι το μοναδικό τράστ είναι, όχι μόνο, απλά μια θεωρητική πιθανότητα, αλλά μια περίπτωση που μπορεί να πραγματωθεί[77].

Ο G. Kay θεωρεί ότι κατά την ανταγωνιστική φάση του καπιταλιστικού συστήματος, η κοινωνική φύση του κοινωνικού κεφαλαίου υπάρχει μόνο σε αφηρημένη μορφή, δηλαδή έχει ένα σχετικά ισχύον οργανωτικό πλαίσιο. Η ανταγωνιστική δομή του κεφαλαίου, δίνει μεγαλύτερο βάρος στα συμφέροντα των ατομικών κεφαλαίων και όχι στο γενικό συμφέρον που αντιπροσωπεύεται από το κράτος. Από την άποψη αυτή, η συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, εμφανίζονται σαν οργανωτικές μορφές που προσιδιάζουν στο κοινωνικό κεφάλαιο καθεαυτό. Καθώς οι διαδικασίες αυτές εξελλίσσονται, το κοινωνικό κεφάλαιο υπερβαίνει την αφηρημένη φύση του και αρχίζει να εμφανίζεται σα συγκεκριμένη δύναμη.

Ενταγμένες μέσα στο πλαίσιο αυτό, εμφανίζονται τρεις αλληλοσυνδεόμενες μεταβολές στην οργανωτική δομή του κεφαλαίου. Οι ατομικές επιχειρήσεις διευρύνουν τον τομέα δραστηριότητάς τους και εμφανίζονται νέες μορφές διοίκησης, υπάρχει σχετική μείωση του αριθμού των επιχειρήσεων και μεταβολή του συναγωνισμού σε κάποια μορφή οργανωμένης συνεργασίας, και τέλος, άμεση κρατική παρέμβαση προς την αυτο-πραγματοποίηση του σαν συνειδητής και οργανωμένης κοινωνικής δύναμης, μέσα από την υπερπήδηση των εμποδίων που θέτει η ατομική ιδιοκτησία[78].

Ο διαχωρισμός της ιδιοκτησίας από τη διεύθυνση του κεφαλαίου έχει σημασία για την κατανόηση και την εξέλιξη της πάλης των τάξεων. Η εργασία αντιμετωπίζει το κεφάλαιο όχι με αφηρημένους όρους, αλλά στην πραγματική του διάσταση. Αυτό σημαίνει ότι σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του καπιταλισμού η αντίθεση της εργατικής τάξης κατευθύνθηκε ενάντια στο κεφάλαιο σαν μία μορφή ιδιοκτησίας, παρά σαν σχέση παραγωγής. Στο βαθμό που μεταβάλλεται το κεφάλαιο παίρνοντας την άμεση κοινωνική του μορφή, θα μεταβάλλεται και η ταξική πάλη, μετακινούμενη από τις σχέσεις ιδιοκτησίας στη σφαίρα της καπιταλιστικής παραγωγής και καθορίζοντας σαν βασικό της στόχο την κεφαλαιοκρατική

συσσώρευση[79].

Ο συγγραφέας πιστεύει ότι τα στοιχεία του κοινωνικού κεφαλαίου, σαν κατάλοιπα του προηγούμενου τρόπου παραγωγής θα εξακολουθήσουν να υπάρχουν στα πρώτα στάδια του σοσιαλισμού. Αυτά εντοπίζονται στις μορφές συλλογικής ιδιοκτησίας που εμφανίζονται στον Τόμο ΙΙΙ του *"Κεφαλαίου"* και στις σχέσεις παραγωγής που τους αντιστοιχούν[80].

6. ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ

Οπως έχουμε δείξει στο Τρίτο Μέρος της παρούσας Διατριβής, ο Μάρξ θεωρούσε σε ότι η ανάλυση του στο *"Κεφάλαιο"* δε ξεκινούσε από τις έννοιες αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία, αλλά από το εμπόρευμα, και για το λόγο αυτό, βασίζονταν σε μια ιστορικά δεδομένη πραγματικότητα. Ο Μάρξ αντιμετώπισε δυσκολίες στο να δείξει το πως η καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή προέκυψε από την προϋπάρχουσα εμπορευματική παραγωγή. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν αποτελούσε μια θεωρητική κατασκευή που ήταν διακριτή, επίσης θεωρητικά, από άλλους τρόπους παραγωγής αλλά αντίθετα, αποτελούσε μια ιστορική εξέλιξη των προηγούμενων τρόπων παραγωγής[81]. Το αφαιτηριακό σημείο του Μάρξ ήταν η ιστορική πραγματικότητα, γεγονός που διαφαίνεται με σαφήνεια στην αντίληψη που για το laisser faire του Α. Σμίθ όχι σαν ιστορικής περιγραφής, αλλά σαν προγράμματος.

Η χρησιμοποίηση του ιστορικού στοιχείου από το Μάρξ, καθόριζε και την απορριπτική στάση του απέναντι στους οικονομολόγους που θεωρούσαν τις οικονομικές κατηγορίες σαν *"αιώνιες"*. Σε αντίθεση με την οπτική που αντιμετωπίζει τις πραγματικές σχέσεις σα συγκεκριμενοποιήσεις των αφαιρέσεων, ο Μάρξ θεωρούσε ότι οι αφαιρέσεις εκφράζουν τις πραγματικές, ιστορικές κοινωνικές σχέσεις[82]. Η διαφορά του Μάρξ από τους οικονομολόγους, για τη μελέτη της πολιτικής οικονομίας, αφορούσε τη σχέση της τελευταίας με την υπάρχουσα πραγματικότητα. Ο Μάρξ και ο Ενγκελς ξεκινούν από τους ανθρώπους μέσα στην πραγματική δραστηριότητα τους και προσπαθούν να αναπαραστήσουν τις αντανακλάσεις και τις ιδεολογικές αναπαραστάσεις της πραγματικής διαδικασίας της ζωής[83]. Αυτή, όμως, η μέθοδος εξέτασης κινείται μέσα σε ορισμένα πλαίσια *"Αυτός ο τρόπος θεώρησης των πραγμάτων δεν είναι στερημένος από προϋποθέσεις. Ξεκινάει από τους πραγματικούς όρους και δεν τους εγκαταλείπει ούτε για μια στιγμή. Αυτές οι προϋποθέσεις είναι οι άνθρωποι, όχι απομονωμένοι και κινητοποιημένοι κατά κάποιο φανταστικό τρόπο, μα παρμένοι στο προτσές της πραγματικής τους εξέλιξης μέσα σε καθορισμένες συνθήκες εξέλιξης, ορατής εμπειρικά"*[84].

Σε πολύ γενικές γραμμές, ο τρόπος παραγωγής μπορεί να θεωρηθεί σαν ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων μέσα στις οποίες πραγματοποιείται η ανθρώπινη παραγωγή. Η εξέταση του ζητήματος αυτού, πρέπει να αντιμετωπιστεί μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο που περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού. Στον Πρόλογο της *"Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας"*, ο Μάρξ, δίνει τη σχέση ανάμεσα στην οικονομική βάση και το εποικοδόμημα. Αν και αυτή η σχηματοποιημένη παρουσίαση δημιούργησε πολλές διαμάχες στους Μαρξιστές, λόγω των διαφορετικών ερμηνειών που μπορεί να προκαλέσει θα εξετασθεί στην αρχική της μορφή[85].

"Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους οι άνθρωποι έρχονται σε σχέσεις καθορισμένες αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σε σχέσεις παραγωγικές, που αντιστοιχούν σε μια ορισμένη βαθμίδα που έχει φθάσει η ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Το σύνολο αυτών των παραγωγικών σχέσεων, αποτελεί το οικονομικό οικοδόμημα της κοινωνίας, την υλική βάση, επάνω στην οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν, ορισμένες πάλι κοινωνικές μορφές συνείδησης. Ο τρόπος της παραγωγής της ολικής ζωής καθορίζει την εξέλιξη της κοινωνικής πολιτικής και διανοητικής ζωής εν γένει. Το τι είναι οι άνθρωποι δεν καθορίζεται από τη συνείδησή τους αλλά, αντίστροφα το κοινωνικό τους είναι καθορίζει τη συνείδησή τους. Οταν η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας φθάσει σ'ένα ορισμένο βαθμό οι δυνάμεις αυτές έρχονται σ' αντίφαση με τις παραγωγικές σχέσεις που υπάρχουν ή για να μεταχειριστούμε τη νομική έκφραση με τις σχέσεις ιδιοκτησίας μέσα στις οποίες ως τότε είχαν κινηθεί. Οι σχέσεις αυτές από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων γίνονται τώρα φραγμοί τους. Τότε αρχίζει μια εποχή κοινωνικής επανάστασης. Με τη μεταβολή της οικονομικής βάσης, ανατρέπεται περισσότερο ή λιγότερο γοργά ή αργά ολόκληρο το τεράστιο εποικοδόμημα. Οταν αντικρύζουμε τέτοιες ανατροπές πρέπει πάντα να ξεχωρίζουμε την υλική ανατροπή των οικονομικών όρων της παραγωγής - που πρέπει να την εξακριβώνουμε πιστά με τη βοήθεια των φυσικών επιστημών - από τις νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ή φιλοσοφικές μορφές με μια λέξη από τις ιδεολογικές μορφές, με τις οποίες οι άνθρωποι συνειδητοποιούν αυτή τη σύγκρουση και την αποτελειώνουν"[86].

Το κείμενο αυτό του Μάρξ ερμηνεύτηκε με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Ας δούμε όμως τα βασικά σημεία και τις διακρίσεις που θίγει ο Μάρξ στο κείμενο αυτό: α) Η οικονομική βάση. β) Ενα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα πάνω στην οικονομική βάση. γ) Ορισμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης που αντιστοιχούν στην οικονομική βάση. δ) Μια σχέση, ένας δεσμός που υπάρχει ανάμεσα στα παραπάνω στοιχεία.

Η έννοια της βάσης στο Μάρξ φαίνεται να περιλαμβάνει τις παραγωγικές δυνάμεις και τις παραγωγικές σχέσεις. Για τον Μάρξ η κυριότερη παραγωγική δύναμη είναι η εργασιακή δύναμη του ανθρώπου. Ακόμα στις υλικές παραγωγικές δυνάμεις περιλαμβάνονται πέρα απ' τη φύση, την τεχνική, και την επιστήμη, η κοινωνική οργάνωση και οι δημιουργημένες κοινωνικές δυνάμεις. Από την εποχή της *"Γερμανικής Ιδεολογίας"* ο Μάρξ φθάνει στο συμπέρασμα ότι η αναπαραγωγή της ζωής είναι σχέση τόσο φυσική, όσο και κοινωνική με την έννοια ότι φανερώνεται στη συνεργασία των ατόμων. Και αυτός ο τρόπος συνεργασίας κατά τον Μάρξ, αυτή η κοινωνική οργάνωση είναι αυτή η ίδια μια παραγωγική δύναμη. Ετσι φθάνει αργότερα στην *"Αθλιότητα της Φιλοσοφίας"* στο συμπέρασμα, ότι η συνένωση δυνάμεων σε μια συλλογική δύναμη, που συνεχώς αυξάνεται και προέρχεται στον

καπιταλισμό από την αυξανόμενη παραγωγικότητα της κοινωνικής εργασίας κάνει την ίδια την εργατική τάξη - να θεωρείται σαν η μεγαλύτερη υλική παραγωγική δύναμη. Έτσι η υλική παραγωγή χωρίζεται σε σχέσεις παραγωγής που είναι σταθερές και σε δυνάμεις παραγωγής που όπως φαίνεται από τα παραπάνω είναι ελαστικές. Τώρα η έννοια της βάσης διαφοροποιείται ριζικά, μια και η καθοριστικότητα και αμεταβλητότητα της εκτοπίζονται οριστικά με μια πλατύτερη ερμηνεία. Για τον Μάρξ η βάση αποτελείται από ένα σύνολο επιμέρους στοιχείων όπως τα μέσα παραγωγής, οι σχέσεις ιδιοκτησίας, ο τρόπος παραγωγής, και η οικονομική δομή, που όλοι μαζί διαμορφώνουν τη διαλεκτική σχέση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων[87]. Με τη διεύρυνση των οπτικών για την οικονομική βάση γίνεται φανερό ότι σ' αυτήν περιλαμβάνονται οι κοινωνικές σχέσεις που προέρχονται από την υλική διάσταση της παραγωγής, και ότι οι κοινωνικές σχέσεις και η οικονομική βάση αλληλεπιδρώντας σχηματίζουν τις "ιδεολογικές μορφές". Η άποψη αυτή έχει υποστηριχθεί και από τον Ενγκελς, σε ορισμένα κείμενά του. *"Ο τρόπος παραγωγής μιας κοινωνίας σε μια ορισμένη στιγμή και η κοινωνική οργάνωση που αντιστοιχούσε σ' αυτόν, σχηματίζουν τη βάση πάνω στην οποία χτίζεται η πολιτική και πολιτιστική ιστορία της εποχής"*[88]. Η διαλεκτική αυτή ερμηνεία για την οικονομική βάση που ξεφεύγει από τις δογματικές απόψεις που επικράτησαν στο Μαρξισμό, δίνει μέσα στα πλαίσια της ολότητας του κοινωνικού σχηματισμού - που θα αναλύσουμε στα επόμενα - την πραγματική σχέση παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων καθώς και τους όρους της αντίθεσης τους που μπορεί να εκδηλωθούν σε περιόδους κοινωνικών μεταβολών.

Ο τρόπος παραγωγής περιλαμβάνει δύο διακριτα αλληλοσυνδεόμενα επίπεδα. Τον τρόπο ιδιοποίησης της φύσης και τον τρόπο ιδιοποίησης του προϊόντος. Ο τρόπος ιδιοποίησης της φύσης καθόρισε ένα συγκεκριμένο σύνολο κοινωνικών σχέσεων που προκύπτει από την ιστορική εξέλιξη των τεχνικών της παραγωγής, την οργάνωση της διαδικασίας εργασίας, τον καταμερισμό της εργασίας, τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά και τα πρότυπα της εξουσίας[89]. Ο Μάρξ θεωρεί ότι η παραγωγή αξιών χρήσης, δεν αλλάζει από το γεγονός ότι πραγματοποιείται κάτω από δεδομένες κοινωνικές σχέσεις, και γι' αυτό εξετάζει τη διαδικασία εργασίας, κατ' αρχήν, ανεξάρτητα από την καθορισμένη κοινωνική μορφή. *"Η εργασία είναι πρωτα ένα προτσές ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, ένα προτσές που ο άνθρωπος με τη δική του πράξη, μεσολαβεί, ρυθμίζει και ελέγχει την ανταλλαγή της ύλης, ανάμεσα στον εαυτό του και τη φύση. Την ύλη της φύσης ο άνθρωπος την αντιμετωπίζει σα μια φυσική δύναμη"*[90].

Ο τρόπος ιδιοποίησης των προϊόντων που προκύπτουν από την ιδιοποίηση της φύσης, διαφοροποιείται μέσα στα πλαίσια του κάθε τρόπου παραγωγής[91]. Στον δουλοκτητικό και το φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, εμφανίζεται άμεση ιδιοποίηση του προϊόντος, σε αντίθεση με τον καπιταλισμό, που η ιδιοποίηση αυτή παίρνει έμμεση μορφή. Αυτό συμβαίνει γιατί η

υπερεργασία ιδιοποιείται με τη μορφή της υπεραξίας, που παράγεται κάτω από συνθήκες ανταλλαγής της εργατικής δύναμης με εμπορεύματα, και στην οποία η ίδια αγοράζεται, και πωλείται σαν εμπόρευμα. Αυτό αποτελεί το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του καπιταλισμού σαν τρόπου παραγωγής. Εδώ αναφερόμαστε στην ιδιοποίηση που στηρίζεται στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και εμφανίζεται σαν δικαίωμα του κεφαλαιοκράτη σε ξένη εργασία, δηλαδή στην εργασία του εργάτη. Η διαδικασία αυτή επιτελείται μέσα στα πλαίσια της αγοράς, η λειτουργία της οποίας προϋποθέτει τις έννοιες της ελευθερίας και της ισότητας. Στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής η καπιταλιστική εκμετάλλευση βασίζεται στην αρχή της ανταλλαγής ισοδύναμων με βάση την εργασία, δηλαδή η συνολική αναπαραγωγή λειτουργεί με βάση την δίκαιη ανταλλαγή του εμπορεύματος εργατική δύναμη με το συνολο των εμπορευμάτων που συντελούν στην αναπαραγωγή του.

Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι δύο τρόποι ιδιοποίησης δε μπορούν να αναχθούν ο ένας στον άλλο. Οι νόμοι κίνησης που υπάρχουν στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής προκύπτουν από την αλληλεπίδραση αυτών των σχετικά αυτόνομων επιπέδων. Οι σχέσεις ανταλλαγής στον καπιταλισμό εμφανίσθηκαν γιατί υπήρχε ένα κοινό στοιχείο που τις καθόριζε, δηλαδή, η αξία σαν έκφραση της εργασίας που ενσωματώνεται στα εμπορεύματα. Η ανταλλαγή προκύπτει λόγω των εξελίξεων στον τρόπο ιδιοποίησης της φύσης, της δημιουργίας της κοινωνικής εργασίας μέσα από την ανάπτυξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, της ιστορικής εξέλιξης της διαδικασίας εργασίας και της ανάπτυξης της τεχνολογίας. Για να αποτελέσει τη γενική έκφραση της αξίας, η εργασία έπρεπε να είναι αφηρημένη και όχι συγκεκριμένη εργασία. Το ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη της εργατικής δύναμης σαν εμπορεύματος, δεν σημαίνει και εξάλειψη των διαφορών ανάμεσα στα δύο επίπεδα ιδιοποίησης. Η ύπαρξη της εργατικής δύναμης σαν εμπορεύματος οφείλεται στην αλληλεπίδραση των δύο επιπέδων που αναπτύχθηκαν και συνεχίζουν να αναπτύσσονται σχετικά αυτόνομα, όπως αναπτύσσει ο Μάρξ στον Τόμο Ι του *"Κεφαλαίου"*[92]. Η μελέτη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, από το Μάρξ, στηρίχθηκε στην ανάλυση της αξίας που αποτελούσε τη βάση ύπαρξης της ανταλλαγής των εμπορευμάτων. *"Για την αστική κοινωνία όμως η εμπορευματική μορφή του προϊόντος της εργασίας ή η αξιακή μορφή του εμπορεύματος είναι η οικονομική κυτταρική μορφή. Στον αμόρφωτο η ανάλυση της φαίνεται σαν περιπλάνηση σε απλές λεπτολογίες. Και πραγματικά, εδώ πρόκειται για λεπτολογίες, αλλά μονάχα λεπτολογίες σαν κι αυτές που ασχολείται η μικροσκοπική ανατομία"*[93]. Ο τρόπος βέβαια, που επιτυγχάνεται αυτή η ανάλυση είναι η αφαίρεση και στη προκειμένη περίπτωση, αυτή η αφαίρεση είναι η θεωρία της αξίας.

Η παραγωγή και ιδιοποίηση της υπεραξίας αποτελεί τη βασική αντίθεση του καπιταλισμού που προσωποποιείται στις δύο βασικές τάξεις που συμμετέχουν στη διαδικασία αυτή

- τους κεφαλαιοκράτες και τους εργάτες. Αν και υπάρχουν πολλές θεωρητικές απόψεις για την αντίληψη του Μάρξ για το κράτος[94], όλοι συμφωνούν στο ότι η εμφάνιση του καπιταλιστικού κράτους προκύπτει από αυτή τη βασική αντίθεση του καπιταλισμού. Το κράτος καθίσταται αναγκαίο στο βαθμό που τις σχέσεις ιδιοποίησης τις νομιμοποιεί, δίνοντας το δικαίωμα στην εργατική τάξη να πωλεί την εργατική της δύναμη και στην αστική τάξη να κατοχυρώνει το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Οι τάξεις, όμως, λειτουργούν με έναν συγκεκριμένο τρόπο στα πλαίσια του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, καθορίζοντας και την εξέλιξή του[95].

Για να μπορέσει να ερμηνεύσει κανείς σωστά τη σκέψη του Μάρξ στο θέμα αυτό θα πρέπει να χρησιμοποιήσει την έννοια της ολότητας σαν εννοιολογικού μέσου κατανόησης των φαινομένων. Ο γενετικο-δυναμικός χαρακτήρας της έννοιας της ολότητας δίνεται από τον Μάρξ στα *"Grundrisse"* και η σχέση ανάμεσα στη βάση και τους τομείς του εποικοδομήματος που μαζί συνιστούν την ολότητα ενός καθορισμένου κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού είναι αντίστοιχη με τη σχέση των διαφόρων επιπέδων της υλικής παραγωγής όπως τη διατυπώνει ο Μάρξ στα κείμενα αυτά. Προσεγγίζοντας το πρόβλημα της ολότητας του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού θα πρέπει να συγκεκριμενοποιήσουμε μερικά προβλήματα που προκύπτουν: α) Η έννοια της ολότητας είναι αφηρημένη και β) Ο καθορισμός του ενεργητικού υποκείμενου της εξέλιξης. Νομίζω ότι στο κείμενο του Προλόγου γίνεται για πρώτη φορά από τον Μάρξ, άρση του αφηρημένου της έννοιας της ολότητας του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού μια και γίνεται σαφές ότι περιλαμβάνει τη βάση και το εποικοδόμημα όπως και την αλληλοεξαρτόμενη σχέση κίνησης και ανάπτυξής τους, όπου η βάση παίζει τον πρωταρχικό ρόλο. Έτσι ο Μάρξ ξεφεύγει από την αφηρημένη διατύπωση των *"Grundrisse"* και συγκεκριμενοποιεί στο σημείο αυτό την έννοια της ολότητας δεχόμενος ότι ακόμα και αν η ολότητα του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού διαμορφώνεται από τη βάση και το εποικοδόμημα παραμένει έννοια χωρίς ουσία, αν δεν αποδεικνύεται ότι ο άνθρωπος δημιουργεί τη βάση και το εποικοδόμημα μέσα στη διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής δημιουργεί μια κοινωνική πραγματικότητα σαν ολότητα κοινωνικών σχέσεων, θεσμών και ιδεών και ταυτόχρονα δημιουργείται ο ίδιος σαν ιστορικό και κοινωνικό όν. Η τελευταία αυτή παρατήρηση δίνει και την πρώτη απάντηση στον καθορισμό του υποκείμενου της εξέλιξης της κοινωνίας. Ας ξαναδούμε όμως το θέμα. Αναφέρθηκε προηγούμενα ότι υπάρχει ένας δεσμός ανάμεσα στα στοιχεία του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού. Από το κείμενο του Προλόγου, ο δεσμός φαίνεται με μια πρώτη ματιά σαν στατικός, όπως και ολόκληρο το κείμενο φαίνεται περιγραφικό, θέλοντας να δείξει, κατά κάποιο τρόπο την υλική προέλευση των στοιχείων του εποικοδομήματος. Στην πραγματικότητα όμως η στατική μορφή αυτού του δεσμού δεν είναι τίποτα άλλο από μια ιδιαίτερη περίπτωση μιας δυναμικής σχέσης ενός δυναμικού δεσμού

που συνδέει όλα τα στοιχεία της κοινωνικής ζωής στην εξέλιξή τους. Στις διάφορες φάσεις ανάπτυξης και εξέλιξης ενός δοσμένου κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, ο δεσμός αυτός αλλάζει μορφή καθώς αλλάζουν οι σχέσεις μεταξύ των στοιχείων του σχηματισμού. Οι απόψεις αυτές του Μάρξ εκθέτουν την ιστορική εξέλιξη της κοινωνίας, σαν εξέλιξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων, που αρχικά βρίσκονται σε αντιστοιχία και μετά σε αντίθεση, χωρίς να προσδιορίζουν το ενεργητικό υποκείμενο αυτής της εξέλιξης. Ενας πρώτος προσδιορισμός γίνεται όταν στις αντικειμενικές διατυπώσεις του Προλόγου στην *"Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας"*, ότι η ιστορία της κοινωνίας είναι η ιστορία της υλικής παραγωγής και των αντιθέσεων των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων, παραθέσουμε τις υποκειμενικές διατυπώσεις του *"Κομμουνιστικού Μανιφέστου"* ότι η ιστορία όλων των κοινωνιών είναι η ιστορία των ταξικών αγώνων. Οι τελευταίες διατυπώσεις διευκρινίζουν το νόημα των αντικειμενικών διατυπώσεων αλλά και της πιο αφηρημένης εξήγησης που δόθηκε προηγούμενα για τη θέση του ατόμου στην κοινωνική εξέλιξη, προσδιορίζοντας το αληθινό ιστορικό υποκείμενο, τις κοινωνικές τάξεις.

Ιδιαίτερες μορφές διανομής προκύπτουν από την ιστορική διαμόρφωση των τρόπων ιδιοποίησης της φύσης και του προϊόντος σε συνδυασμό με την πάλη των τάξεων. *"Επομένως, οι λεγόμενες σχέσεις διανομής ανταποκρίνονται σε ιστορικά καθορισμένες, ειδικά κοινωνικές μορφές του προτσές παραγωγής, και στις σχέσεις, στις οποίες έρχονται οι άνθρωποι μεταξύ τους στο προτσές αναπαραγωγής της ανθρώπινης ζωής τους, και πηγάζουν από αυτές τις μορφές και σχέσεις. Ο ιστορικός χαρακτήρας αυτών των σχέσεων διανομής είναι ο ιστορικός χαρακτήρας των σχέσεων παραγωγής, από τις οποίες εκφράζουν μια μόνο πλευρά. Η κεφαλαιοκρατική διανομή είναι διαφορετική από τις μορφές διανομής, που πηγάζουν από άλλους τρόπους παραγωγής, και κάθε μορφή διανομής εξαφανίζεται, όταν εξαφανίζεται η συγκεκριμένη μορφή της παραγωγής, από την οποία προέκυψε και στην οποία ανταποκρίνεται"*[96]. Στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής η διανομή καθορίζεται από την επένδυση, που με τη σειρά της καθορίζεται από την οργανική σύνθεση των κεφαλαίων στις υποδιαιρέσεις της κοινωνικής παραγωγής, όπως επίσης από το χρήμα και την ισόροπη σχέση ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση.

Η διανομή επομένως, δεν αποτελεί μία σφαίρα ίδια με την ανταλλαγή. Οπωσδήποτε εξαρτάται από τις σχέσεις ιδιοποίησης της φύσης και του προϊόντος. Ταυτόχρονα η διανομή σχετίζεται άμεσα με τη παραγωγική διαδικασία μέσω της διαμόρφωσης των συνθηκών κάτω από τις οποίες η επένδυση μπορεί να μετακινείται ανάμεσα στις υποδιαιρέσεις της κοινωνικής παραγωγής και μέσω του καθορισμού της μορφής που θα πάρει η αναπαραγωγή - απλή η διευρυμένη. Θα πρέπει ακόμα να προσθέσουμε, ότι η διανομή διαμορφώνει μια σχετικά αυτόνομη σχέση με το επίπεδο της πάλης των τάξεων, αφού ταυτόχρονα το

καθορίζει και καθορίζεται απ' αυτό. Για το λόγο αυτό, ο Μάρξ, θεωρούσε ότι υπάρχει μαι αμοιβαία σχέση ανάμεσα στη διανομή και την παραγωγή με την πρώτη να διατηρεί μία σχετική αυτονομία. *"Αν ξεκινάει κανείς από την παραγωγή, πρέπει να ασχολείται με πραγματικούς όρους παραγωγής, με την παραγωγική δραστηριότητα των ανθρώπων. Οταν ξεκινάει κανείς από την κατανάλωση, μπορεί να ικανοποιείται με λίγα έξοδα δηλώνοντας, ότι δεν καταναλώνουν τώρα με τρόπο "ανθρώπινο", και απαντώντας μιαν "ανθρώπινη κατανάλωση", την ανάγκη που επιτρέπει την αληθινή κατανάλωση κι άλλες κρίσεις του ίδιου είδους, χωρίς να πλησιάσει καθόλου τους πραγματικούς όρους ζωής των ανθρώπων, ούτε τη δραστηριότητά τους"*[97].

Ο Μάρξ δεν διαμορφώνει την κριτική του στον καπιταλισμό ξεκινώντας από τη σφαίρα της διανομής, ούτε θεωρεί ότι η εκμετάλλευση διαμορφώνεται στη σφαίρα της κυκλοφορίας, και πολύ περισσότερο δε θεωρεί το κέρδος σαν μια μορφή κλοπής από την πλευρά του κεφαλαιοκράτη. Γράφει σχετικά: *"Στην πραγματικότητα, στην εργασία μου, το κέρδος δεν είναι απλά μία αφαίρεση ή "ληστεία" από τον εργαζόμενο. Αντίθετα, παρουσιάζω τον κεφαλαιοκράτη σαν τον αναγκαίο λειτουργό της καπιταλιστικής παραγωγής και αποδεικνύω εκτενώς, ότι αυτός δεν "αφαιρεί" ή "ληστεύει", αλλά προωθεί την παραγωγή της υπεραξίας, επομένως η αφαίρεση βοηθά μόνο στην παραγωγή. Επιπλέον δείχνω με λεπτομέρεια ότι ακόμα και αν στην ανταλλαγή των εμπορευμάτων ανταλλάσσονται μόνο ισοδύναμα, ο κεφαλαιοκράτης - στο βαθμό που πληρώνει στον εργάτη την πραγματική αξία της εργατικής του δύναμης - θα εξασφαλίσει την υπεραξία με όλα τα δικαιώματα, δηλαδή με όλα αυτά που αντιστοιχούν σ' αυτόν τον τρόπο παραγωγής"*[98].

Η δίκαιη διανομή αποτελεί λοιπόν ένα δικαίωμα που αντιστοιχεί σε ένα ιδιαίτερο τρόπο παραγωγής[99]. Οι εργάτες πωλούν την εργατική τους δύναμη στους κεφαλαιοκράτες για ολόκληρη τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας. Το γεγονός ότι οι κεφαλαιοκράτες ιδιοποιούνται υπεραξία από τη συναλλαγή αυτή δεν αποτελεί "ληστεία". Η ανταλλαγή που πραγματοποιείται είναι ανταλλαγή μεταξύ ισοδύναμων. *"Βλέπουμε πως αν παραβλέψουμε τα τελείως ελαστικά όρια της εργάσιμης ημέρας, η ίδια η φύση της ανταλλαγής εμπορευμάτων δεν βάζει καθόλου όρια στην εργάσιμη ημέρα, επομένως και στην υπερεργασία. Ο κεφαλαιοκράτης επωφελείται από το δικαίωμα σαν αγοραστής, όταν προσπαθεί να μεγαλώσει όσο γίνεται την εργάσιμη ημέρα, και αν είναι δυνατό, να κάνει την μία εργάσιμη ημέρα δύο. Από την άλλη μεριά η ειδική φύση του εμπορεύματος που πουλήθηκε περικλείνει ένα όριο στην κατανάλωση του από τον αγοραστή και ο εργάτης επωφελείται από το δικαίωμα του σαν πωλητής όταν προσπαθεί να περιορίσει την εργάσιμη ημέρα σ' ένα καθορισμένο κανονικό μέγεθος. Επομένως έχουμε εδώ μια αυτονομία, δίκαιο ενάντια σε δίκαιο, και τα δύο εξίσου κατοχυρωμένα από το νόμο της*

ανταλλαγής εμπορευμάτων".[100]

Είναι προφανές, ότι η δίκαιη διανομή δε μπορεί να υπάρξει παρά μόνο μέσα από την άρση του ήδη υπάρχοντος τρόπου διανομής που με τη σειρά του ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής[101]. Μέσα στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, οι συναλλαγές των παραγόντων της παραγωγής είναι δίκαιες και η δικαιοσύνη αυτή προκύπτει από τις σχέσεις παραγωγής. *"Η δικαιοσύνη των συναλλαγών που γίνονται ανάμεσα στους παράγοντες της παραγωγής, βασίζεται στο ότι οι συναλλαγές αυτές απορρέουν σαν φυσικές συνέπειες από τις σχέσεις παραγωγής. Οι νομικές μορφές, με τις οποίες εμφανίζονται αυτές οι οικονομικές συναλλαγές σαν θελληματικές πράξεις των μετεχόντων, σαν εκδηλώσεις της κοινής θέλησής τους και σα συμβόλαια που η εκπλήρωσή τους επιβάλλεται στον κάθε συμβαλόμενο από το κράτος, δε μπορούν να καθορίσουν αυτό το ίδιο το περιεχόμενο, γιατί είναι απλώς μορφές. Το εκφράζουν μόνο. Το περιεχόμενο αυτό είναι δίκαιο, όταν ανταποκρίνεται στον τρόπο παραγωγής, όταν ταιριάζει σ' αυτόν. Είναι άδικο, εφ' όσον αντιφάσκει μ' αυτόν"*[102].

Ο νόμος της αξίας αποτελεί τη βάση κατανόησης των αντιφάσεων του καπιταλισμού τρόπου παραγωγής. Το πως ο νόμος της αξίας λειτουργεί στο επίπεδο της παραγωγής και της διανομής περιγράφεται από το Μάρξ ως εξής: *"...ακόμα και αν δεν υπάρχει στο βιβλίο μου κανένα κεφάλαιο για την "αξία" η ανάλυση που πραγματοποιώ για τις πραγματικές σχέσεις εμπεριέχει την απόδειξη και την παρουσίαση της πραγματικής αξιακής σχέσης. Οι φλυαρίες για την ανάγκη της απόδειξης της έννοιας της αξίας, προκύπτουν όχι μόνο από πλήρη άγνοια του υπό συζήτηση αντικειμένου, αλλά και από πλήρη άγνοια της μεθόδου της επιστήμης. Ακόμα και ένα παιδί γνωρίζει ότι αν οποιαδήποτε χώρα σταματούσε να εργάζεται, όχι για ένα έτος, αλλά ας πούμε για λίγες εβδομάδες, θα έπαυε να υπάρχει. Κάθε παιδί γνωρίζει, επίσης, ότι ο όγκος των προϊόντων που αντιστοιχεί σε διαφορετικές ανάγκες, απαιτεί διαφοροποιημένες και ποσοτικά καθορισμένες μάζες της συνολικής εργασίας της κοινωνίας. Είναι προφανές ότι αυτή η αναγκαιότητα της κατανομής της κοινωνικής εργασίας σε συγκεκριμένες αναλογίες, δεν καταργείται από την ειδική μορφή της κοινωνικής παραγωγής - μπορεί να αλλάζει μόνο τη μορφή της εμφάνισης της. Οι φυσικοί νόμοι δεν μπορούν να καταργηθούν. Το μόνο πράγμα που μπορεί να μεταβληθεί, κάτω από ιστορικά διαφορετικές συνθήκες, είναι η μορφή με την οποία επιβεβαιώνονται αυτοί οι νόμοι. Και η μορφή με την οποία εκδηλώνεται αυτή η αναλογική κατανομή της εργασίας σε ένα σταδιο της κοινωνίας στο οποίο η αλληλεξάρτηση της κοινωνικής εργασίας εκφραζεται σαν ιδιωτική ανταλλαγή των ατομικών προϊόντων της εργασίας, είναι ακριβώς, η ανταλλακτική αξία αυτών των προϊόντων.*

Η επιστήμη έρχεται να δείξει, πως εκδηλώνεται ο νόμος της αξίας. Αν κάποιος,

επομένως, επιθυμεί κατ' αρχήν να "ερμηνεύσει" όλα τα φαινόμενα που εκ πρώτης όψεως είναι αντιθετικά με το νόμο αυτό, θα πρέπει να παρουσιάσει την επιστήμη πριν από την επιστήμη"[103].

Για τον Μάρξ, μία επιστημονική κατανόηση της οικονομίας απαιτεί την χρησιμοποίηση αφαιρέσεων που διευκολύνουν την κατανόηση των πραγματικών σχέσεων που βρίσκονται πίσω από τα οικονομικά φαινόμενα. Αυτές, όμως, οι αφαιρέσεις έχουν μία αιτιολογική βάση. Ο Μαρξ θεωρούσε σαν δεδομένο ότι οι κοινωνίες έπρεπε να ιδιοποιούνται τη φύση, εφ' όσον ήθελαν να επιβιώσουν. Αλλά οι ποσοτικές αναλογίες με βάση τις οποίες κατανέμεται η κοινωνική εργασία, έχουν δυο πλευρές. Υπάρχει η αναγκαιότητα κατανομής της συνολικής κοινωνικής εργασίας μεταξύ διαφορετικών προϊόντων, αλλά ταυτόχρονα τα διαφορετικά προϊόντα απαιτούν και διαφορετικές ποσότητες εργασίας.

Αυτή η κατανομή της κοινωνικής εργασίας υπάρχει πάντα, αλλά με διαφορετική μορφή που αντιστοιχεί στις διαφορετικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής, όπως εμφανίζονται στην ιστορία. Στην καπιταλιστική κοινωνία, οι νόμοι που διέπουν την κατανομή της κοινωνικής εργασίας για τη ιδιοποίηση της φύσης πρέπει να αντιστοιχούν στις μεταβολές του τρόπου με τον οποίο ιδιοποιούνται και ανταλλάσσονται τα προϊόντα. Επομένως, οι αναλογίες της κατανομής πρέπει να ακολουθούν τις επιταγές της ανταλλακτικής αξίας. Ο χαρακτήρας του εμπορεύματος σαν προϊόντος του κεφαλαίου περιλαμβάνει όχι μόνο τις σχέσεις κυκλοφορίας, αλλά και τις σχέσεις των παραγόντων της παραγωγής. "*Αλλά, ακόμα εκτός από αυτό, από τα δύο πιο πάνω χαρακτηριστικά του προϊόντος σαν εμπορεύματος, η εμπορεύματος που έχει παραχθεί με κεφαλαιοκρατικό τρόπο σαν εμπόρευμα, προκύπτει όλος ο καθορισμός της αξίας, και η ρύθμιση από την αξία της συνολικής παραγωγής. Σ' αυτή την πέρα για πέρα ειδική μορφή της αξίας η εργασία ισχύει, από τη μια μεριά, μόνο σαν κοινωνική εργασία, και, από την άλλη μεριά, η κατανομή της κοινωνικής εργασίας και η αμοιβαία συμπλήρωση των προϊόντων της, η ανταλλαγή της ύλης μεταξύ τους, η υπαγωγή και η παρεμβολή στη κοινωνική μηχανή, αφήνονται στη τυχαία αλληλο-αναιρούμενη δράση των ξεχωριστών κεφαλαιοκρατών παραγωγών*"[104]. Αυτός ο εσωτερικός νόμος επιβάλλεται στους ατομικούς κεφαλαιοκράτες, μέσω του συναγωνισμού με βάση τον οποίο αίρονται οι ατομικές αποκλίσεις. Πρόκειται για ένα νόμο που φαίνεται στους ατομικούς κεφαλαιοκράτες σα φυσικός νόμος, άρα κατανοείται με αυτή του τη διάσταση, δηλαδή σαν αυτόνομη διαδικασία. "*Ο νόμος της αξίας δρα εδώ μόνο σα εσωτερικός νόμος, απέναντι δε στους ξεχωριστούς παράγοντες σα τυφλός φυσικός νόμος, και επιβάλλει την κοινωνική ισορροπία και παραγωγής στις τυχαίες διακυμάνσεις της*"[105].

Το πρόβλημα, συνεπώς, για τον Μάρξ ήταν ο καθορισμός του τι συνιστά την αξία και πως λειτουργεί ο νόμος της αξίας. Στο βαθμό που οι αξίες χρήσης δεν ήταν σταθερές στις διάφορες μορφές κοινωνιών, και δεν καθορίζουν την ανταλλακτική αξία ουσιαστικά άχρηστων

αντικειμένων με υψηλή ανταλλακτική αξία ή το αντίστροφο, οι αξίες έπρεπε να καθορίζονται από κάτι άλλο. Και ο μόνος κοινός παράγοντας που εισέρχεται σε όλες τις ανταλλαγές είναι η ανθρώπινη εργασία, που διαμορφώνει τη βάση του νόμου της αξίας[106].

Από την προηγούμενη ανάλυση προκύπτουν μια σειρά συμπεράσματα.

Πρώτον, ότι υπάρχει μια σχετική αυτονομία ανάμεσα στον τρόπο ιδιοποίησης της φύσης και στο τρόπο ιδιοποίησης των προϊόντων που προκύπτουν από αυτή τη διαδικασία. Δεύτερον, ενώ η παραγωγή έχει μία οντολογική προτεραιότητα, η εμφάνιση της διανομής καθορίζει μία αμοιβαία σχέση ανάμεσα σ' αυτή και τη παραγωγή και την ανταλλαγή. *"Στην παραγωγή τα μέλη της κοινωνίας ιδιοποιούνται (δημιουργούν, παράγουν) τα προϊόντα της φύσης σε συνάρτηση με τις ανθρώπινες ανάγκες, η διανομή καθορίζει την αναλογία με την οποία τα άτομα μοιράζονται το προϊόν, η ανταλλαγή παρέχει στο άτομο τα ιδιαίτερα προϊόντα στα οποία θέλει να μετατρέψει το ποσοστό που του αναλογεί μέσα πό τη διανομή, και τέλος, στην κατανάλωση τα προϊόντα γίνονται αντικείμενα χρήσης, ατομικής ιδιοποίησης. Η παραγωγή δημιουργεί προϊόντα που αντιστοιχούν στις ανάγκες, η διανομή τα κατανέμει με κοινωνικούς νόμους, η ανταλλαγή με τη σειρά της διανέμει ότι έχει ήδη κατανεμηθεί, σύμφωνα με τις ατομικές ανάγκες και τελικά, στην κατανάλωση, το προϊόν βγαίνει έξω απ' αυτή τη κοινωνική κίνηση, γίνεται το άμεσο αντικείμενο και ο υπηρέτης της ατομικής ανάγκης, που την ικανοποιεί καταναλωνόμενο"*[107]. Παραθέσαμε, εδώ, την πραγματική λογική του Μάρξ για τις σχέσεις αυτές, στις οποίες εκφράζει την αλληλεξάρτησή τους με Χεγκελιανούς όρους. Η παραγωγή αποτελεί τη γενικότητα, την καθοριστική βάση κατανόησης του τρόπου παραγωγής στην ολότητα του και η κατανάλωση αποτελεί την ενικότητα, την τελική κατακλείδα μιας διαδικασίας που επιβεβαιώνει το σκοπό της. Αυτά τα δύο άκρα, διαμεσολάβονται από τις ιδιαιτερότητες της διανομής που θέτει τα κοινωνικά πρότυπα και της ανταλλαγής που εξαρτάται από τις προτιμήσεις των ατόμων σε σχέση με τις εμπορευματικές μορφές.

Μέσα στα πλαίσια του τρόπου παραγωγής οι διάφορες σφαίρες δραστηριότητας λειτουργούν μέσα σε μια καθορισμένη λογική εσωτερικών σχέσεων. Τρίτον, οι σχέσεις μεταξύ αυτών των σφαιρών είναι αντιθετικές, και αυτό έχει σαν αποτέλεσμα, ο τρόπος παραγωγής να μη μπορεί να θεωρηθεί σαν "σύστημα". Οι νόμοι κίνησης που υπάρχουν ακριβώς επειδή αποτελούν αντιφάσεις στα πλαίσια μιας ολότητας. Αυτό μας υποχρεώνει να εξετάζουμε πάντα όλες τις πλευρές της ολότητας, εφ' όσον οι σφαίρες δραστηριότητας εξακολουθούν να είναι αλληλοσυνδεόμενες και αντιθετικές.

Ο Μαρξ θεωρούσε ότι η σχέση ανάμεσα στην κατανάλωση και στην παραγωγή που αποτελεί το αφετηριακό της σημείο, περιλαμβάνει άμεσες και έμμεσες διαστάσεις. Η κατανάλωση, διακρίνεται σε παραγωγική κατανάλωση εμπορεύματος που αποτελεί το τελικό σημείο της οικονομικής διαδικασίας. Δηλαδή, η παραγωγή είναι άμεση κατανάλωση και η

κατανάλωση άμεση παραγωγή, γεγονός που σημαίνει ότι η κάθε σφαίρα αποτελεί το αντίθετο της και επομένως δε μπορούν να υπάρχουν διαχωρισμένες[108].

Η σχέση της διανομής και της παραγωγής είναι μονοσήμαντη. Η δομή της διανομης καθορίζεται άμεσα από τη δομή της παραγωγής, δηλαδή η διανομή αποτελεί ένα προϊόν της παραγωγής, όσον αφορά το αντικείμενο της αλλά και τη μορφή της. Ο ιδιαίτερος τρόπος συμμετοχής στην παραγωγή καθορίζει την ιδιαιτερότητα των μορφών της διανομής, δηλαδή τον αντίστοιχο τρόπο συμμετοχής στη διανομή[109]. Για τον Μάρξ η κοινωνική σημασία της διανομής είναι το ότι αποτελεί μια φαινόμενη μορφή μέσα στην οποία πρέπει να καταταγεί κάθε άτομο, σύμφωνα με μια σειρά κοινωνικών παραγόντων, και κατά συνέπεια καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική του θέση. Οι κοινωνικοί αυτοί παράγοντες διαφοροποιούνται σύμφωνα με την εξέλιξη του καπιταλιστικού συστηματος. Αυτή η μορφή μέσα στην οποία γίνεται η κατάταξη, εξαρτάται από την εξέλιξη των σχέσεων παραγωγής. Στον καπιταλισμό, το βασικό σημείο είναι ότι τα μέσα παραγωγής μπορούν να υπάρχουν μόνο σαν ιδιοκτησιακές μορφές. Η κατανομή των μέσων παραγωγής ανάμεσα στις υποδιαιρέσεις της παραγωγής και η συνεπαγόμενη κατανομή της εργασίας, δηλαδή αυτό που ο Μάρξ αποκαλούσε "η δια της παραγωγής καθοριζόμενη διανομή", γίνεται με βάση τη φυσική μορφή, δηλαδή στο επίπεδο των αξιών χρήσης, χωρίς αυτό να επηρεάζει τη μορφή του μηχανισμού διανομής. Είναι προφανές, ότι κάτω από συνθήκες άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου μεταβάλλεται και η μορφή του μηχανισμού διανομής, εφ' όσον και αυτός εμφανίζεται στην άμεση μορφή του, χωρίς αυτό να μεταβάλλει τις σχέσεις παραγωγής και διανομής όπως αναλύονται από τον Μάρξ.

Η διαδικασία ανταλλαγής ή η κυκλοφορία που αποτελεί την ολότητα της αποτελεί την διαμεσολαβητική διαδικασία μεταξύ παραγωγής και τελικής καταναλώσεως, όπως και μεταξύ της δια της παραγωγής καθοριζόμενης διανομής και της παραγωγικής διαδικασίας[110]. Στην περίπτωση της δεύτερης διαμεσολάβησης οι σχέσεις είναι προφανείς, παίρνοντας τη μορφή της ανταλλακτικής διαδικασίας μέσα στην ίδια την οργάνωση της παραγωγής. Αντίθετα η ενότητα μεταξύ ανταλλαγής και παραγωγής όταν διαμεσολαβεί τη σχέση με την τελική κατανάλωση είναι λιγότερο προφανής. Η αναγκαιότητα αυτής της ενότητας προκύπτει από τρία χαρακτηριστικά που συνδέονται με την καπιταλιστική παραγωγή. Πρώτο, ότι ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας συνεπάγεται μια διαδικασία ανταλλαγής, δεύτερον ότι η ατομική ανταλλαγή στηρίζεται επάνω σε μια ατομική παραγωγή και τρίτον, ότι η έκταση και η μορφή της ανταλλαγής και της κυκλοφορίας αποτελούν συνάρτηση του βαθμού ανάπτυξης και της δομής της παραγωγής. Κάτω από συνθήκες άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου, και στο βαθμό που η παραγωγή εμφανίζεται με την άμεση μορφή της, η διαδικασία ανταλλαγής μεταβάλλεται και όσον αφορά τη διάσταση της που συνδέεται με τις σχέσεις ανάμεσα στις υποδιαιρέσεις της παραγωγής, και όσον αφορά τη διάσταση της που συνδέεται με την τελική κατανάλωση. Η πρώτη καθορίζεται πλέον από τη σχεδιασμένη κατανομή των μέσων

παραγωγής και των ενδιάμεσων προϊόντων και βέβαια από την συνακόλουθη κατανομή της εργασίας, η δε δεύτερη αφορά την ανταλλαγή της εργατικής δύναμης με είδη κατανάλωσης που πραγματοποιείται όχι διαμεσολαβούμενη από το χρήμα, αλλά στην άμεση μορφή της.

Οι μεταβολές αυτές δεν επηρεάζουν το συμπέρασμα του Μάρξ ότι η παραγωγή, η διανομή, η ανταλλαγή και η κατανάλωση δεν είναι ταυτόσημες, αλλά αποτελούν τις στιγμές μιας ενότητας, τα διακεκριμένα σημεία μιας ολότητας. Με το δεδομένο αυτό μπορούμε να ανιχνεύσουμε ορισμένα χαρακτηριστικά που θα έχει το κράτος σε μια τέτοια μορφή κοινωνίας. Η κατάργηση της μορφής - αξίας του προϊόντος σημαίνει και αποφετιχοποίηση όλων των όρων λειτουργίας της οικονομίας, γεγονός που μεταφράζεται σε μεταβολές στο επίπεδο της ιδεολογίας. Στα πλαίσια της ανάλυσης μας είναι εξαιρετικά δύσκολο να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τις μεταβολές αυτές, όπως και τις αντίστοιχες που θα επισυμβούν στις λειτουργίες του κράτους. Θα πρέπει όμως, να αναμένεται μια αυξανόμενη αυταρχικότητα του πολιτικού συστήματος, στο βαθμό που θα ενισχύεται από καταναγκασμούς που προκύπτουν από μια μορφή σχεδιοποίησης που στοχεύει στην αύξηση της σε άμεση μορφή υπάρχουσας κοινωνικής υπεραξίας. Στο συμπέρασμα αυτό συνηγορούν και οι δύο αντιθετικές τάσεις που προκύπτουν από την άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας σε μια κοινωνία αυτών των μορφών. Από τη μία πλευρά θα πρέπει να υπάρχει μια σχετική υποβάθμιση του status της εργατικής τάξης με την έννοια της μείωσης της αξίας της εργατικής δύναμης και από την άλλη θα πρέπει να υπάρχει μια σχετική βελτίωση μέσα από την αύξηση του υλικού της πλούτου, λόγω της αύξησης του όγκου των ειδών κατανάλωσης. Πιθανότατα η πρώτη τάση θα υπερισχύσει, κυρίως αν υπάρχουν προβλήματα με την γενικότερη αναπαραγωγή του συστήματος.

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

(1) "Κεφάλαιο" Π, 122

(2) ibid Π 122-123

(3) ibid Π 124

(4) ibid Π 125

(5) ibid Π 126

(6) ibid Π 292-297, Ш 391

(7) ibid Ш 96-97

(8) ibid Ш 385

(9) ibid Ш 1016

(10) ibid Ш 396

(11) ibid Ш 1017

(12) ibid Ш 501

(13) ibid Ш 555

(14) ibid Ш 556

(15) ibid I 197

(16) ibid I 593

(17) ibid I 593-594

(18) ibid I 346

(19) ibid Π 432-453

(20) ibid II 433

(21) Για το πρόβλημα της μετατροπής του περιεχομένου σε μορφή και των απαραίτητων προϋποθέσεων που πρέπει να εκπληρωθούν βλ. Α. Σεπτούλιν "Κατηγορίες και Νόμοι της Διαλεκτικής" σ. 319-334 Εκδ. Αναγνωστίδη Αθήνα χ.χ.ε., επίσης του ίδιου "A. Coutribution to the Question of the Categories of Materialist Dialectics" p.p. 123-126 στο "Philosophy in the USSR: Problems of Dialectical Materialism" Progress Publishers, Moscow 1977

(22) "Κεφάλαιο" III 308, 1081

(23) ibid III 1081-1082

(24) ibid I 599

(25) ibid III 1044

(26 ibid I 594

(27) Ibid II 433. Η ελληνική μετάφραση, στο σημείο αυτό, περιέχει ένα λάθος. Αναφέρει "...πως ο καθένας ξέρει τι βάζει σ' αυτήν, ξέρει όμως τι θ' αποσύρει απ' αυτήν". Η ορθή πρόταση είναι "πως ο καθένας ξέρει τι βάζει σ' αυτήν, δεν ξέρει όμως τι θ' αποσύρει απ' αυτήν" cf. K. Marx "Capital" Vol. II p. 509 Penguin, Harmondsworth 1978

(28) "Κεφάλαιο" I 228

(29) ibid I 229

(30) ibid II 426-427, III 1024

(31) ibid II 433

(32) ibid III 1077-1078

(33) ibid III 790

(34) ibid III 787-788

(35) Φ. Ενγκελς: "Αντι-Ντύρινγκ" op. cit. σελ. 409 - 411

(36) ibid 412

(37) ibid 413

(38) Αξίζει να επισημανθεί η διαφορετική άποψη που διατυπώθηκε από τη σοσιαλοδημοκρατία των αρχών του 20ου αιώνα για το κοινωνικό κεφάλαιο. Ο Μπερνστάϊν υποστήριξε ότι τα δεδομένα αποδεικνύουν ότι οι κεφαλαιοκράτες αυξάνονται αντί να ισχύει το αντίθετο και αυτό αποδεικνύει ότι ο προβληματισμός του Μαρξ για τη συγκέντρωση και την προκύπτουσα συσσώρευση του πλούτου σε μία μειωμένη αριθμητικά κοινωνική τάξη είναι αντιφατικός και ανυπόστατος. E. Bernstein "Evolutionary Socialism" p. 40 - 54 Schocken New York 1961. Για μια κριτική παρουσίαση της άποψης αυτής βλ. Λ. Κολέτι: "Ιδεολογία και Κοινωνία" σελ. 79 - 87, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1975

(39) R. Hilferding: "Finance Capital", op. cit. 204 - 233.

(40) ibid 234

(41) ibid 235

(42) ibid 296 - 297. Ο Λένιν χαρακτηρίζει με τον όρο "ακατανοησία" την άποψη του Hilferding. Β. Ι. Λένιν: "Τετράδια για τον Ιμπεριαλισμό", σελ. 311, Απαντα Τόμος 28, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983

(43) N. Bukharin: "Imperialism and World Economy", op. cit. 116 -121.

(44) ibid 157 - 158.

(45) N. Bukharin: "Imperialism and World Economy", op. cit. 226.

(46) N. Bukharin: "Imperialism and World Economy", op. cit. 135 - 136.

(47) ibid 158.

(48) L. Trotsky: "The Revolution Betrayed", p. 232 - 233, Pathfinder Publications, New York 1972.

(49) Λ. Τρότσκυ: "Η Ταξική Φύση της Σοβιετικής Ενωσης", σελ. 24 - 25, Εκδόσεις Αλλαγή, Αθήνα 1986 και του ίδιου "Ξανά και ακόμα μια φορά ξανά για τη φύση της ΕΣΣΔ", σελ. 47, Εκδόσεις Στόχοι, Αθήνα 1976.

(50) I. Burnham: "Η Επανάσταση των Διευθυντών", σελ. 151 - 159, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα χ.χ.ε.

(51) ibid 160 - 161

(52) ibid 163 - 164

(53) ibid 165 - 169

(54) ibid 172 - 180

(55) ibid 181

(56) Τ. Κλίφ: "Κρατικός Καπιταλισμός στη Ρωσία", σελ. 168, Εκδόσεις Παρουσία, Αθήνα 1983.

(57) ibid 169

(58) ibid 170

(59) ibid 171

(60) ibid 225

(61) ibid 226

(62) ibid 236 - 238

(63) ibid 244 - 246

(64) R. Dunayevskaya: "Marxism and Freedom", p. 110, Humanities Press, New Jersey 1982.

(65) ibid 122

(66) ibid 123

(67) ibid 134

(68) ibid 135

(69) ibid 136

(70) ibid 137

(71) Για το ίδιο ζήτημα βλ. και R. Dunayevskaya: "Philosophy and Revolution", p. 93 - 94, Columbia University Press, New York 1989.

(72) I. Stavinsky: "Social Capital and Socialism", op. cit. 11 - 15, 63- 67. Παρ' όλη την κριτική που ασκούμε, κυρίως στη μεθοδολογία του συγγραφέα, το έργο του είναι εξαιρετικά σημαντικό για την κατανόηση της λειτουργίας του κοινωνικού κεφαλαίου. Αν και απομακρύνεται από τις αντιλήψεις του Μαρξ σε ορισμένα σημεία και δεν κατανοεί τη μεθοδολογική σχέση ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο έτσι όπως διατυπώνεται στο "Κεφάλαιο" ο συγγραφέας παρουσιάζει με ολοκληρωμένο τρόπο τους όρους αναπαραγωγής του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου. Και η παρούσα διατριβή καταλήγει στα ίδια συμπεράσματα για το θέμα αυτό, μόνο που η προσπάθεια γίνεται μέσα από την αποδοχή της μεθόδου του Μαρξ και τη διαφορετική ερμηνεία των κειμένων του.

(73) ibid 98 - 101

(74) ibid 92 - 97

(75) ibid 156 - 186

(76) ibid 102 - 128

(77) ibid 186 - 190

(78) J. Kay: "Development and Underdevelopment", op. cit. 77 - 79

(79) ibid 81 - 82

(80) ibid 83 - 85

(81) βλ. D. Banerjee "In Search of a Theory of Pre-Capitalist Modes of Production" p. 20-27 στο D. Banerjee (ed) "Marxian Theory and the Third World" Sage London 1985. Η καλύτερη επισκόπηση της διαμάχης για τους τρόπους παραγωγής βρίσκεται στο A. Foster - Carter "The Modes of Production Coutroversy" p. 47-77 New Left Review 107 January - February 1978. Η αντίθετη άποψη που θεωρεί ότι η προσέγγιση του Μάρξ στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής είναι λιγότερο μαρξιστική βρίσκεται στο C. Meillassoux "From Peproduction to Production: A Marxist Approach to

Economic Anthropology" στο H. Wolpe (ed) "The Articulation of Modes of Production" Routledge & Kegan Paul London 1980

(82) Η άποψη για τη διακριτή σχέση "εμφάνισης/ουσίας" που διατυπώνουμε βρίσκεται στα N. Geras "Marx and the Critique of Political Economy " στο R. Blackburn (ed) "Ideology in Social Science" Fontana London 1972, G. A. Cohen "Karl Marx and the Withering Away of Social Science" Philosophy and Public Affair 1/1972, J. Mepham "The Theory of Ideology in Capital" p. 149-153 στο J. Mepham - D. H. Ruben "Issues in Marxist Philosophy" Vol III Harvester Press Sussex 1979. D. Sayer "Marx's Method" p. 3-12 Harvester Press Sussex 1983

(83) Κ. Μάρξ - Φ. Ενγκελς "Η Γερμανική Ιδεολογία" op. cit. 18

(84) Ibid. σ.19

(85) Για τη σχέση της βάσης και του εποικοδομήματος μεταξύ άλλων βλ. F. Jakubowski "Ideology and Superstructure in Historical Materialism" p.p. 37-65 Pluto Press London 1990. W. Shaw "Marx's Theory of History" pp. 66-75 Hutchinson London 1978. G. Therborn "Science, Class and Society" pp. 398-408 Verso London 1980. M. Rader "Marx's Interpretation of History" Oxford University Press New York 1979. J. McMurty "The Structure of Marx's World View" pp. 100-122 "Princeton University Press New Jersey 1978. G. A. Cohen "Karl Marx's Theory of History" pp. 216-248 Princeton University Press New Jersey 1978.
Για μια συνοπτική παρουσίαση των ερμηνειών για τη βάση και το εποικοδόμημα βλ. Β. Χωραφάς "Ιστορική εξέλιξη των αναλύσεων για τη βάση και το εποικοδόμημα" σελ. 151-176. Τετράδια Πολιτικού Διαλόγου Ερευνας και Κριτικής" 2-3/1981.

(86) Κ. Μάρξ "Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας" op. cit. σ. 13-14

(87) K. Marx "Grundrisse" op. cit. C.W. 29.92. Για το ίδιο ζήτημα βλ. L. Althusser - E. Balibar "Reading Capital" op. cit. p. 233f. P. Anderson "Passages from Antiquity to Feudalism" p. 204f. New Left Books London 1974. P. Corrigan - H. Ramsay - D. Sayer "Socialist Courtruction and Marxist Theory " p. 1-7 Monthly Review New York 1978.

(88) K. Marx "The Revolutions of 1848" p. 65 Peuguin Harmondsworth 1978.

(89) Κ. Μάρξ "Θεωρίες για την Υπεραξία" op. cit. I. 306.

(90) "Το Κεφάλαιο" I. 190

(91) Κ. Μάρξ "Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας" op. cit. σ. 153

(92) "Το Κεφάλαιο" I 190-212

(93) Ibid σ. 12

(94) Για μία συστηματική έκθεση των απόψεων για το κράτος βλ. B. Jessop "The Capitalist State" p. 1-31 New York University Press New York 1982 M. Carnoy "The State and Political Theory" Ch. 2. Princeton University Press New Jersey 1984. C. Pierson "Marxist Theory and Democratic Politics" p. 7-30 Polity Press Cambridge 1986. D. Gold - C.Lo - E.O. Wright "Τελευταίες εξελίξεις πάνω στις Μαρξιστικές Θεωρίες για το καπιταλιστικό κράτος" σ. 34-66. Μηνιαία Επιθεώρηση 11-12 Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1975.]

(95) Για τον ρόλο των τάξεων στην αντίληψη του Μαρξ για την ιστορία ακολουθήσαμε δύο κλασσικές ερμηνείες. G.E.M. de STE Croix "The Class Struggle in the Ancinent Greek World" pp. 31-68 Duckworth London 1983, του ιδιου "Class in Marx's Conception of History. Ancient and Modern" pp. 20-46. Monthly Review 10 March 1985, του ιδιου "Karl Marx and the Interpretation of Ancient and Mordern History" p. 159-187 στο B. Chavance (ed) "Marx en Perspective" Editions de l' Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales Paris 1985. Επισης την παρεμφερή άποψη του C. Bettelbeim "Reflections on Concepts of Class and Class Struggle in Marx's Work" p. 15-29 στο S. Resnick - R. Wolff "Rethinking Marxism" Autonomedia New York 1985.

(96) "Κεφάλαιο" III. 1084

(97) "Γερμανική Ιδεολογία" σ.518

(98) K. Marx "Marginal Notes on Wagner" p. 205 στο A. Dragstedt "Value: Studies by K. Marx" New Park Publications London 1976

(99) P. Corrigan - D.Sayer "Moral Relations, Political Economy and Class Struggle" Radical Philosophy 12/1975

(100) "Κεφάλαιο" I 246

(101) Για το αίτημα της δίκαιης ιδιοποίησης βλ. Κ. Ψυχοπαίδης "Η υλιστική θεωρία της "δίκαιης" ιδιοποίησης" σ. 127-135 στο Ν. Αλιμπράντης κ.ά. "Μελέτες για μία κριτική θεώρηση του Δικαίου" Σάκκουλας Αθήνα 1985.

(102) "Κεφάλαιο" ΙΙΙ.429

(103) K. Marx "Letter to L. Kugelmann 11 July 1868" p. 68 C.W. 43 Progress Publishers Moscow 1988.

(104) "Κεφάλαιο" ΙΙΙ.1080

(105) "Κεφάλαιο" ΙΙΙ.1081

(106) K. Marx "Marginal Notes on Wagner" op.cit. p. 207-222. Για τον ρόλο της αξίας χρήσης βλ. D.F. Bryceson "Use values, the law of value and the analysis of non-capitalist production" p. 29-49 Capital and Class 20 Summer 1983

(107) "Grundrisse" C.W. 28.26

(108) ibid. 28.27

(109) ibid 28. 32-33

(110) ibid 28. 36-37

ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟ

ΟΙ ΜΕΤΑΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ Ο ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανάδειξη μορφών κοινωνικής οργάνωσης μέσα από το έργο του Μαρξ στις οποίες καταργείται η εμπορευματική μορφή, χωρίς να αναιρείται η εκμετάλλευση και κατά συνέπεια, χωρίς να είναι σοσιαλιστικές κοινωνίες, μας υποχρεώνει να επαναπροσδιορίσουμε την έννοια του σοσιαλισμού/κομμουνισμού και των όρων αναπαραγωγής του. Είναι γνωστόν, ότι οι απόψεις του Μαρξ για τις μετακαπιταλιστικές κοινωνίες δεν είναι εκτενείς[1]. Σε κάθε στάδιο συγκρότησης της κριτικής του θεωρίας, όπως έχουμε ήδη εξετάσει, αντιστοιχούσε και μία ορισμένη αντίληψη για τον σοσιαλισμό, που διαμορφώνονταν, όμως, σε γενικό επίπεδο. Οι συγκεκριμένες αναφορές του Μαρξ στον τρόπο λειτουργίας του σοσιαλισμού είναι αποσπασματικές, αλλά είναι αρκετές για την συγκρότηση μίας θεωρίας για τη διαδικασία αναπαραγωγής στο σοσιαλισμό.

Η ανάλυση της θεωρητικής μορφής του καπιταλισμού του κοινωνικού κεφαλαίου μας βοηθά να επαναπροσδιορίσουμε και τις διαφορές του σοσιαλισμού και μορφών καπιταλισμού που προκύπτουν από τις τάσεις της εξέλιξής του. Πέρα από τις γενικεύσεις για τη φύση του σοσιαλισμού, προσδιοριζόμενου σαν κοινωνικοοικονομικού συστήματος στο οποίο οι παραγωγοί συμμετέχουν συλλογικά σε μία ορθολογική παραγωγή που ελέγχεται δημοκρατικά, υπήρξαν και υπάρχουν μεγάλες διαφορές για τα χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν σε ένα τέτοιο σύστημα. Για τον λόγο αυτό, και χωρίς να επιθυμούμε να παραθέσουμε τη συζήτηση για τη φύση των μετακαπιταλιστικών κοινωνιών, θα προσπαθήσουμε στα επόμενα να δώσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά του σοσιαλιστικού/κομμουνιστικού τρόπου παραγωγής, στηριζόμενοι στα κείμενα των κλασσικών του Μαρξισμού[2].

Η κατάταξη των κοινωνιών με βάση την ατομική ή συλλογική κατοχή των αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων της παραγωγής μας δίνει τα εξής αποτελέσματα:

	Μέσα παραγωγής	Εργατική δύναμη	Είδη κατανάλωσης	Οικονομική Ρύθμιση
(1) Καπιταλισμός	Ατομική	Ατομική	Ατομική	Αγορά
(2) Καπιταλισμός κοινωνικού κεφαλαίου ή μετακαπιταλιστική κοινωνία ταξικής εκμετάλλευσης	Συλλογική	Ατομική	Ατομική	Σχεδιασμός
(3) Μεταβατική κοινωνία προς τον σοσιαλισμό	Συλλογική	Ατομική	Ατομική	Σχεδιασμός
(4) Σοσιαλισμός	Συλλογική	Συλλογική	Ατομική	Σχεδιασμός
(5) Κομμουνισμός	Συλλογική	Συλλογική	Συλλογική	Σχεδιασμός

Σε όλες τις μορφές κοινωνιών στις οποίες τα μέσα παραγωγής και/ή η εργατική δύναμη βρίσκονται κάτω από ατομική ιδιοκτησία, εξακολουθεί να υπάρχει η εμπορευματική παραγωγή, ασχέτως από το γεγονός ότι η διαδικασία ανταλλαγής διαμεσολαβείται ή όχι από το χρήμα. Σύμφωνα με τον προηγούμενο πίνακα, η διαδικασία αναπαραγωγής σε μία μετακαπιταλιστική κοινωνία που βρίσκεται στο μεταβατικό στάδιο προς τον σοσιαλισμό από άποψη τυπολογίας δεν θα διαφέρει από την αντίστοιχη του καπιταλισμού του κοινωνικού κεφαλαίου. Θα έχει δηλαδή τη μορφή $Iσ' + Π(μ' + υ')$. Θα διαφέρει όμως ως προς το ταξικό της περιεχόμενο, δηλαδή στο ποια κοινωνική τάξη κατέχει τα μέσα παραγωγής, χωρίς να έχει σημασία αν η μορφή της κατοχής είναι άμεση ή διαμεσολαβείται από το κράτος.

Με τα δεδομένα αυτά, μπορούμε να εξετάσουμε, στα επόμενα, πως διαμορφώνεται η διαδικασία αναπαραγωγής στη σοσιαλιστική κοινωνία.

2. Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ

Θα πρέπει κατ' αρχήν, να διευκρινήσουμε ότι αναφερόμαστε στο σοσιαλισμό σαν την πρώτη φάση της κουμμουνιστικής κοινωνίας και δεν εξετάζουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που μπορεί να έχει μια μετεπαναστατική-μετακαπιταλιστική κοινωνία στη μεταβατική περίοδο της ανάμεσα στον καπιταλισμό και τον κουμμουνισμό[3].

Οι διαφορές ανάμεσα στον σοσιαλισμό και τον κουμουνισμό, είναι μικρές όσον αφορά τη δόμηση της οικονομίας και των όρων αναπαραγωγής της. Και στις δύο κοινωνικές μορφές, αναφερόμαστε σε οικονομίες που οι εργάτες διαθέτουν τον υποκειμενικό παράγοντα της παραγωγής, αλλά και τους αντίστοιχους αντικειμενικούς. Στην περίπτωση του σοσιαλισμού, αυτό γίνεται μέσω του κράτους που διευθύνεται από την τάξη των εργατών μέσα από όργανα και μηχανισμούς που δεν είναι του παρόντος να αναλυθούν. Στην περίπτωση του κομμουνισμού, η απονέκρωση του κράτους προφανώς δημιουργεί αλλά όργανα ελέγχου και διάθεσης των αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων της παραγωγής από τους άμεσους παραγωγούς.

Η περιγραφή της αναπαραγωγής της άμεσης κοινωνικής παραγωγής στον σοσιαλισμό συνδέεται άμεσα με την άποψη του Μαρξ για τη λειτουργία ενός κοινωνικού σχηματισμού. *"Για να εξετάσουμε την κοινή, δηλαδή την άμεσα κοινωνικοποιημένη εργασία δεν χρειάζεται ν' ανατρέξουμε στην πρωτόγονη μορφή της που τη βρίσκουμε στο κατώφλι της ιστορίας όλων των πολιτισμένων λαών... Ας φανταστούμε τέλος για λόγους ποικιλίας ένα σύλλογο ελευθέρων ανθρώπων, που εργάζονται με κοινά μέσα παραγωγής και ξοδεύουν αυτοσυνείδητα τις πολλές τους ατομικές εργατικές δυνάμεις σαν μια κοινωνική εργατική δύναμη... Το συνολικό προϊόν του συλλόγου είναι κοινωνικό προϊόν. Ένα μέρος του προϊόντος χρησιμεύει ξανά σαν μέσο παραγωγής. Το μέρος αυτό παραμένει κοινωνικό. Ένα άλλο μέρος καταναλίσκεται από τα μέλη του συλλόγου σαν μέσο συντήρησης. Γι' αυτό πρέπει να διανεμηθεί μεταξύ τους. Ο τρόπος αυτός της διανομής θ' αλλάξει όταν αλλάζει ο ιδιαίτερος τρόπος του ίδιου του κοινωνικού παραγωγικού οργανισμού και το αντίστοιχο ιστορικό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγών. Μόνο σαν παραλληλισμό με την εμπορευματική παραγωγη προϋποθέτουμε ότι το μερτικό κάθε παραγωγού στα μέσα συντήρησης καθορίζεται από το χρόνο της εργασίας του. Έτσι ο χρόνος της εργασίας θάπαιζε εδώ διπλό ρόλο.*

Η σχεδιασμένη κοινωνική του κατανομή ρυθμίζει τη σωστή αναλογία των διαφόρων λειτουργιών της εργασίας προς τις διάφορες ανάγκες. Από την άλλη, ο χρόνος εργασίας χρησιμεύει ταυτόχρονα σαν μέτρο της ατομικής συμμετοχής του παραγωγού στην κοινή εργασία, επομένως και σαν μέτρο του μέρους εκείνου του κοινού προϊόντος που θα καταναλωθεί ατομικά. Οι κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων με τις εργασίες τους και με

τα προϊόντα της εργασίας τους παραμένουν εδώ διάφανα απλές τόσο στη παραγωγή όσο και στη διανομή[4]*.*

Με βάση την τοποθέτηση αυτή του Μαρξ, μπορούμε να συνθέσουμε τα χαρακτηριστικά της διαδικασίας παραγωγής και αναπαραγωγής του σοσιαλισμού καθώς και των σχέσεων διανομής που τους αντιστοιχούν.

Στον σοσιαλισμό η παραγωγική διαδικασία εμφανίζεται στη φυσική της μορφή, δηλαδή τα μέσα παραγωγής, τα είδη κατανάλωσης και η εργατική δύναμη δεν έχουν άλλη μορφή από τη φυσική τους ύπαρξη. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η συλλογική εργασία όλων των μελών της κοινωνίας μετασχηματίζεται σε άμεσα κοινωνικοποιημένη εργασία που λειτουργεί μέσα σε ένα άμεσα κοινωνικό σύστημα παραγωγής. Ο άμεσος στόχος αυτής της παραγωγής είναι η ικανοποίηση των αυξανόμενων αναγκών των μελών της κοινωνίας. Η ποσότητα των ειδών κατανάλωσης που ιδιοποιείται κάθε μέλος της κοινωνίας δεν αποτελεί μόνο έναν δείκτη της κοινωνικής παραγωγικότητας της εργασίας, αλλά και ένα μέτρο καθορισμού του πλούτου κάθε μέλους της κοινωνίας. Για τον λόγο αυτό, οι προσπάθειες της κοινωνίας πρέπει να κατευθύνονται προς τη μέγιστη παραγωγή ειδών κατανάλωσης, με τη μικρότερη δυνατή δαπάνη εργασίας.

Ο Μαρξ θεωρεί ότι η μείωση της συνολικής ποσότητας εργασίας που μπαίνει στο εμπόρευμα αποτελεί το βασικότερο γνώρισμα της ανόδου της παραγωγικότητας της εργασίας. Ειδικότερα, για τη σοσιαλιστική κοινωνία θεωρεί ότι εξακολουθεί να ισχύει το χαρακτηριστικό αυτό. *"Σε μια κοινωνία, στην οποία οι παραγωγοί ρυθμίζουν τη παραγωγή τους, σύμφωνα με ένα από τα πριν επεξεργασμένο σχέδιο, αλλά ακόμα και στην απλή εμπορευματική παραγωγή, η παραγωγικότητα της εργασίας θα μετριόταν χωρίς άλλο επίσης με βάση τον κανόνα αυτό*[5]*.*

Οσο αυξάνεται η παραγωγική δύναμη της εργασίας, τόσο θα αυξάνει ο όγκος των ειδών κατανάλωσης που δημιουργεί η κοινωνία ανα χρονική μονάδα, και αυτό θα έχει σαν αποτέλεσμα την αύξηση του ελεύθερου χρόνου των ατόμων. Για το ζήτημα αυτό, εκτός από τις απόψεις του Μαρξ που έχουμε επισημάνει στα *"Grundrisse"*, αξίζει να τονισθούν παρεμφερείς απόψεις, που αντιμετωπίζουν κάτω από την ίδια οπτική το θέμα του χρόνου εργασίας και του ελεύθερου χρόνου στον σοσιαλισμό.

"Ο χρόνος εργασίας (time of labour) ακόμα και στη περίπτωση που θα έχει καταργηθεί η ανταλλακτική αξία, παραμένει πάντα η δημιουργός ουσία του πλούτου και το μέτρο του κόστους που απαιτεί η παραγωγή του. Ομως ελεύθερος χρόνος, διαθέσιμος χρόνος είναι ο ίδιος ο πλούτος - εν μέρει για την απόλαυση των προϊόντων, εν μέρει για την ελεύθερη δραστηριότητα, που δεν καθορίζεται, όπως η εργασία, από τον εξαναγκασμό ενός εξωτερικού σκοπού, που πρέπει να εκπληρωθεί, η εκπλήρωση του οποίου αποτελεί φυσική αναγκαιότητα ή κοινωνική υποχρέωση - πάρτε το όπως θέλετε.

Είναι αυτονόητο ότι ο ίδιος ο χρόνος εργασίας, από το γεγονός ότι περιορίζεται στο κανονικό μέτρο, ακόμα από το γεγονός ότι δεν ξοδεύεται πια για έναν άλλο, αλλά για μένα τον ίδιο μαζί με την κατάργηση των κοινωνικών ανταθέσεων ανάμεσα στον αφέντη και τους υπηρέτες κ.λπ., αποκτάει τέλος σαν πραγματική κοινωνική εργασία, σαν βάση του διαθέσιμου χρόνου, έναν εντελώς διαφορετικό, ελεύθερο χαρακτήρα, και ότι ο χρόνος εργασίας ενός ανθρώπου, που είναι ταυτόχρονα ο άνθρωπος του διαθέσιμου χρόνου, πρέπει να έχει πολύ ανώτερη ποιότητα από τον εργάσιμο χρόνο του ζώου εργασίας[6]".

Πρόκειται για μια ανατροπή της σχέσης ανάμεσα στον χρονο εργασίας και στον ελεύθερο χρόνο, που για να επιτευχθεί η κοινωνία είναι υποχρεωμένη να περάσει από μορφές ταξικές που αναπτύσσουν τις ικανότητες του ανθρώπου σε βάρος της πλειοψηφίας των ατόμων, μέχρι να φθάσει στο επίπεδο της κοινωνικής οργάνωσης που εγγυάται μια διαφορετική ανάπτυξη της ατομικότητας.

"Οτι αυτή η ανάπτυξη των ικανοτήτων του είδους άνθρωπος, παρ' όλο που γίνεται στην αρχή σε βάρος της πλειοψηφίας των ατομικών ανθρώπων και ολόκληρων τάξεων ανθρώπων, τελικά σπάει τον ανταγωνισμό αυτόν και συμπίπτει με την ανάπτυξη του ξεχωριστού ατόμου, ότι δηλαδή η ανώτερη ανάπτυξη της ατομικότητας εξαγοράζεται μόνο μέ ένα ιστορικό πρότσες, στο οποίο θυσιάζονται τα άτομα[7]".

Στον σοσιαλισμό η δυνατότητα λειτουργίας της διευρυμένης αναπαραγωγής εξαρτάται από την άνοδο των παραγωγικών δυνάμεων, δηλαδή από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και την εξέλιξη των μέσων παραγωγής που της αντιστοιχούν. Το ίδιο βέβαια, ισχύει και για τις μορφές *"συλλογικού καπιταλισμού"* που έχουμε ήδη εξετάσει.

Η διαφορά των δύο συστημάτων έγκειται στον τομέα της ελευθερίας που για τη συγκεκριμένη περίπτωση συνίσταται στην από την πλευρά των συνεταιρισμένων παραγωγών ορθολογικής ανταλλαγής της ύλης με τη φύση που θα υποτάσσεται στον κοινωνικό έλεγχο και όχι στον έλεγχο συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων όπως στις περιπτώσεις *"συλλογικού καπιταλισμού"* αλλά και από το επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων. Ο Μαρξ αναλύει με τον ακόλουθο τρόπο τη διαδικασία αυτή. *"Επομένως, ο πραγματικός πλούτος της κοινωνίας και η δυνατότητα συνεχούς διεύρυνσης του προτσές αναπαραγωγής της δεν εξαρτώνται από τη διάρκεια της υπερεργασίας, αλλά από την παραγωγικότητά της και από τους λίγο-πολύ πλούσιους όρους παραγωγής, κάτω από τους οποίους συντελείται. Το βασίλειο της ελευθερίας αρχίζει στην πραγματικότητα εκεί που παύει η εργασία να υπαγορεύεται από ανάγκη και από εξωτερική σκοπιμότητα. Βρίσκεται επομένως από αυτή τη φύση του πράγματος πέρα από τη σφαίρα της καθεαυτό υλική παραγωγής. Οπως ο πρωτόγονος άνθρωπος οφείλει να παλαίβει με τη φύση για να ικανοποιεί τις ανάγκες του, για να συντηρεί και να αναπαράγει τη ζωή του, το ίδιο οφείλει να κάνει και ο πολιτισμένος*

άνθρωπος, και οφείλει να το κάνει αυτό σε όλες τις κοινωνικές μορφές και στις συνθήκες οποιουδήποτε τρόπου παραγωγής. Με την ανάπτυξη του διευρύνεται το βασίλειο αυτό της φυσικής αναγκαιότητας, γιατί μεγαλώνουν οι ανάγκες του. Ταυτόχρονα όμως διευρύνονται οι παραγωγικές δυνάμεις που ικανοποιούν τις ανάγκες αυτές. Η ελευθερία στον τομέα αυτό μπορεί να συνίσταται μόνο στο ότι ο κοινωνικός άνθρωπος, οι συνεταιρισμένοι παραγωγοί θα ρυθμίζουν ορθολογικά αυτή τους την ανταλλαγή της ύλης με την φύση, θα την υποτάσσουν στον κοινό έλεγχο από μέρους τους, αντί να κυριαρχούνται από αυτήν σαν από μια τυφλή δύναμη, όταν θα την πραγματοποιούν με την μικρότερη δυνατή δαπάνη δυνάμεων και κάτω από όρους αντάξιους και ταιριαστούς προς την ανθρώπινη φύση τους. Ωστόσο αυτό παραμένει πάντα ένα βασίλειο της ανάγκης. Πέρα από αυτό αρχίζει η ανάπτυξη των δυνάμεων του ανθρώπου, σαν αυτός καθεαυτός σκοπός, το πραγματικό βασίλειο της ελευθερίας, που μπορεί όμως να ακμάσει μόνο πάνω στη βάση εκείνου του βασιλείου της ανάγκης. Ο βασικός όρος είναι η συντόμευση της εργάσιμης ημέρας[8]".

Ο Ενγκελς χρησιμοποιεί τον όρο κοινωνική ωφελιμότητα για να προσδιορίσει εκείνες της αξίες χρήσης που θα παράγει η κοινωνία κατά σειρά προτεραιότητας, που προκύπτει από την ικανοποίηση των αναγκών των μελών της.

"Μόλις η κοινωνία γίνει κάτοχος των μέσων παραγωγής και αρχίσει να τα χρησιμοποιεί για την παραγωγή κοινωνικοποιώντας τα άμεσα, η εργασία κάθε ατόμου τότε όσο διαφορετική κι άν είναι η ειδική χρησιμότητα του χαρακτήρα της, μεταβάλλεται ευθύς εξ αρχής και αμέσως σε κοινωνική εργασία. Η ποσότητα λοιπόν κοινωνικής εργασίας που εμπεριέχεται σ' ένα προϊόν δεν είναι ανάγκη να διαπιστωθεί πρώτα με πλάγιο τρόπο, η καθημερινή πείρα αποδείχνει με τρόπο άμεσο πόση απ' αυτή είναι, κατά μέσο όρο αναγκαία για την κατασκευή κάθε προϊόντος...

Και είναι αδύνατον να σκεφθεί ότι πρέπει να εκφράζει τις ποσότητες εργασίας που έχουν δαπανηθεί για την κατασκευή των προϊόντων, που τώρα τις γνωρίζει κατά τρόπο άμεσο και απόλυτο με ένα μέτρο σχετικό, με ένα μέτρο ασταθές και ανεπαρκές - που παλαιότερα το χρησιμοποιούσαμε σαν βοηθητικό μέτρο - με ένα τρίτο δηλαδή μέτρο κι' όχι με το φυσικό τους, το ακριβές, το απόλυτο μέτρο τους, δηλαδή το χρόνο[9]".

Είναι προφανές, ότι η αναφορά εδώ γίνεται στις συνθήκες που αφορούν την πραγματοποίηση ενός σχεδίου παραγωγής σε μια σοσιαλιστική κοινωνία. Θεωρείται σαν απαραίτητη προϋπόθεση ότι η άμεσα κοινωνική παραγωγή και η άμεση διανομή αποκλείουν την οποιαδήποτε ανταλλαγή εμπορευμάτων, επομένως και τη μετατροπή των προϊόντων σε αξίες. Εφ' όσον η κοινωνία γνωρίζει τον πραγματικό χρόνο εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή των προϊόντων, δεν χρειάζεται να τον εκφράσει με διαστρεβλωμένο τρόπο, δηλαδή μέσα από την αξία.

"Και τότε φυσικά θα πρέπει να ξέρει η κοινωνία πόση εργασία χρειάζεται για να

κατασκευασθεί το κάθε αντικείμενο χρήσης. Γιατί πρέπει να καταστρώσει το πλάνο παραγωγής σύμφωνα με τα παραγωγικά μέσα που έχει στη διάθεση της, στα οποία περιλαμβάνονται κατά κύριο λόγο και οι εργατικές δυνάμεις.
Εκείνο που τελικά θα καθορίζει τα πλάνα παραγωγής θα είναι η κοινωνική ωφελιμότητα των διαφόρων αντικειμένων χρήσης όπως θα προκύπτει από τον μεταξύ τους συσχετισμό και τη σχέση τους με τις απαιτούμενες για την κατασκευή τους ποσότητες εργασίας. Οι άνθρωποι είναι σε θέση να τα κανονίζουν όλα και πολύ απλά μάλιστα χωρίς τη μεσολάβηση της πολυθρυλήτης αξίας[10η].

Η ανάλυση του Μαρξ για τον χρόνο εργασίας και τον ελεύθερο χρόνο σε συνδυαμό με τα είδη κατανάλωσης που παράγονται, αποτελεί ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά του σοσιαλισμού. Και αυτό γιατί σηματοδοτεί τη στροφή προς την διαδικασία παραγωγής ειδών κατανάλωσης, για την ικανοποίηση των αναγκών των μελών της κοινωνίας, σε αντίθεση με την καπιταλιστική κοινωνία της οποίας η διαδικασία αναπαραγωγής καθορίζεται από τις ανάγκες της συσσώρευσης των κεφαλαιοκρατών. Κατά συνέπεια, η εξέταση της σοσιαλιστικής αναπαραγωγής ξεκινά από την υποδιαίρεση της παραγωγής ειδών κατανάλωσης.

Αυτό σημαίνει, ακόμα, ότι σ' αυτή τη διαδικασία άμεσης κοινωνικής παραγωγής που ξεκινά από την ικανοποιήση των αναγκών των ατόμων, αντιστοιχούν και πολιτικές μορφές που εξασφαλίζουν τις δημοκρατικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες εκφράζονται οι προτιμήσεις των μελών της κοινωνίας και επομένως μορφοποιείται το συνολικό κοινωνικό προϊόν.

Εφ' όσον ξεκινάμε από τη διαδικασία παραγωγής είδων κατάναλωσης, η φθορά των μέσων παραγωγής που χρησιμοποιούνται σ' αυτή την υποδιαίρεση της παραγωγής και που εξαρτάται από τον όγκο των ειδών κατανάλωσης που παραγονται, καθορίζει και τη διαδικασία παραγωγής μέσων παραγωγής στην αντίστοιχη υποδιαίρεση. Για την αναπαράσταση της αναπαραγωγής στον σοσιαλισμό, διαιρούμε την υποδιαίρεση Ι σε παραγωγή μέσων παραγωγής για την παραγωγή μέσων παραγωγή Ια και σε παραγωγή μέσων παραγωγή για την παραγωγή ειδών κατανάλωσης Ιβ, ενώ η υποδιαίρεση ΙΙ παραμένει αμετάβλητη. Η άμεση σύνδεση αυτών των υποδιαιρέσεων της παραγωγής εκφράζεται από το γεγονός, ότι τα μέσα παραγωγής πρέπει περιοδικά να κατευθύνονται από την υποδιαίρεση Ια στην υποδιαίρεση Ιβ και από εκεί, στην υποδιαίρεση ΙΙ για να αντικαθιστούν τα φθαρέντα μέσα παραγωγής. Αυτή η κίνηση του προϊόντος από την μια υποδιαίρεση στην άλλη, σαν μέσω παραγωγής, αποτελεί τη διανομή του προϊόντος και η παραγωγή που λειτουργεί με βάση αυτό το στοιχείο είναι άμεση κοινωνική παραγωγή.

Η λειτουργία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής στην εμπορευματική της μορφη, είναι γνωστό ότι οδηγεί σε δυσαναλογία ανάμεσα στους κλάδους της παραγωγής δηλαδή στα πλαίσια αυτής της μορφής παραγωγής η αναλογική σχέση των κλάδων προκύπτει σαν μόνιμη

διαδικασία από αυτή τη δυσαναλογία. Αυτό σχετίζεται με τη δυνατότητα κατακόρησης της εσωτερικής συνάρτησης της παραγωγής που στον καπιταλισμό εμφανίζεται σαν τυφλο νόμο, ενώ στο σοσιαλισμό εμφανίζεται στους παράγοντες της παραγωγής *"... σαν νόμος που τον κατανόησαν με τη συλλογική νοησή τους, οπότε θα τον εξουσιάζαν και θα υπότασσαν έτσι το προτσές της παραγωγής στον κοινό έλεγχό τους*[11]".

Σ' αυτή τη μορφή παραγωγής που χαρακτηρίζεται από τη σχεδιασμένη κατανομή του προϊόντος, δηλαδή των μέσων πραγωγής, στις διάφορες υποδιαιρέσεις, σε αντίθεση με τη σχεδιασμένη κατανομή του σταθερού κοινωνικού κεφαλαίου, αντιστοιχεί το ετήσιο κοινωνικό προϊόν Ισ+Πκ όπου Ισ είναι η άμεση αξία των νεοδημιουργημένων μέσων παραγωγής και Πκ η άμεση αξία των νεοδημιουργημένων ειδών κατανάλωσης. Η άμεση κοινωνική παραγωγή είναι κάτω από τον συνειδητό έλεγχο της κοινωνίας που σχεδιάζει προκαταβολικά τις ετήσιες εκροές της.

Η χρησιμοποίηση των μέσων παραγωγής είναι διαφορετική στον σοσιαλισμό, απ' ότι στην καπιταλιστική κοινωνία. Στην τελευταία ο κεφαλαιοκράτης πληρώνει την αξία της χρησιμοποιούμενης εργατικής δύναμης και για τον λόγο αυτό η χρησιμοποίηση μέσων παραγωγής καθορίζεται από τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στην αξία των μέσων παραγωγής και στην αξία της εργατικής δύναμης που αντικαθιστούν[12].

Αντίθετα στη άμεσα κοινωνικοποιημένη παραγωγή, ξεκινάμε από το πόσα είδη κατανάλωσης, που αποτελούν τη συνολική ζήτηση κάθε μέλους της κοινωνίας, μπορούν να παραχθούν με δεδομένο το τεχνολογικό επίπεδο επομένως, πόσα μέσα παραγωγής μπορούν να χρησιμοποιηθούν στην υποδιαίρεση ΙΙ, πόσα από αυτά πρέπει να αναπαραχθούν στην υποδιαίρεση Ιβ και επομένως πόσα μέσα παραγωγής πρέπει να αναπαραχθούν στην υποδιαίρεση Ια για να αντικαταστήσουν αυτά των υποδιαιρέσεων Ια και Ιβ.

Με βάση αυτή τη σχεδιασμένη κοινωνική παραγωγή στη φυσική της μορφή, η κοινωνία κατανέμει τη συνολική εργατική δύναμη. Οσο πιο ορθολογική είναι αυτή η κατανομή στις υποδιαίρεση της παραγωγής, τόσο μικρότερη θα είναι και η εργάσιμη ημέρα.

Αυτή η διαφοροποιημένη ιεράρχιση των στόχων και η κατανομή θεωρείται από τον Μαρξ *"σαν κοινωνική παραγωγή, στην οποία η κοινωνία κατανέμει σύμφωνα με κάποιο σχέδιο τα μέσα παραγωγής της και τις παραγωγικές της δυνάμεις στο βαθμό και στο μέτρο που είναι απαραίτητο για την ικανοποίηση των διαφόρων αναγκών της, έτσι ώστε στη κάθε σφαίρα παραγωγής να αναλογεί η αντίστοιχη εκείνη μερίδα του κοινωνικού κεφαλαίου, που απαιτείται για την ικανοποίηση των αναγκών της*[13]".

Θα πρέπει, ωστόσο να διακρίνουμε ξανά τη διαδικασία αυτή από την αντίστοιχη κατανομή των μέσων παραγωγής και της εργασίας που πραγματοποιείται κάτω από συνθήκες συλλογικής ή κλασσικής μορφής καπιταλισμού. Ο Μαρξ διευκρινίζει το σημείο αυτό, αναφερόμενος στη πραγματοποίηση του εισοδήματος σε διάφορα εμπορεύματα, αλλά αφήνει

ανοικτό το ζήτημα της μορφής αυτής της πραγματοποίησης. *"Στους λεγόμενους φυσικούς όρους της παραγωγής δεν υπάρχει τίποτα που θα επέβαλλε τον ένα ή τον άλλο τρόπο πραγματοποιήσης του εισοδήματος. Αν κυριαρχούν οι εργάτες αν θα τους επιτρέπεται να παράγουν για τον εαυτό τους, θα ανεβάσουν πολύ γρήγορα και χωρίς μεγάλο κόπο στο ύψος των ανάγκων τους το κεφάλαιο (για να χρησιμοποιήσουμε μια φράση των αγοραίων οικονομολόγων). Η μεγάλη διαφορά συνίσταται στο: αν τα υπάρχοντα μέσα παραγωγής αντιπαρατίθενται στους εργάτες σαν κεφάλαιο, και για τον λόγο αυτό μπορούν να χρησιμοποιούνται απ' αυτούς μόνο στο μέτρο που είναι απαραίτητο για να αυξάνουν την υπεραξία και το πρόσθετο προϊόν για τους καπιταλιστές που τους απασχολούν, αν δηλαδή τα μέσα παραγωγής απασχολούν τους εργατες, ή αν οι εργάτες, σαν υποκείμενα, χρησιμοποιούν τα μέσα παραγωγής σαν αντικείμενα, για να παράγουν πλούτο για τον ίδιο τον εαυτό τους. Εδώ φυσικά προϋποτίθεται ότι η κεφαλαιοκρατική παραγωγή έχει αναπτύξει ήδη τις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας στο αναγκαίο εκείνο ύψος που απαιτείται για να γίνει αυτή η επανάσταση"*[14].

Ας υποθέσουμε ότι τα μέσα παραγωγής μεταφέρουν την αξία τους στο νέο προϊόν στη διάρκεια ενός έτους. Επίσης, η αξία αυτών των μεσων παραγωγής αντιπροσωπεύει την κοινωνική εργασία που δαπανήθηκε το προηγούμενο έτος, που ήταν ίση με την αξία 4000 ωρών και κατανεμήθηκε στις υποδιαιρέσεις με τον ακόλουθο τρόπο.

Ια 1000σ. + Ιβ 1000σ + ΙΙ 2000σ.

Υποθέτουμε ακόμα, ότι η κοινωνία έχει καθορίσει πως για τη παραγωγή όλων των ειδών κατανάλωσης που χρειάζεται, απαιτείται η διάθεση εργατικής δύναμης στη υποδιαίρεση ΙΙ ίσης με 1500 ώρες. Επομένως η αξία όλων των ειδών κατανάλωσης, υπολογιζόμενη με βάση την αξία που μεταφέρθηκε σ' αυτά θα είναι ΙΙ 2000 ώρες + 1500 ώρες = 3500 ώρες.

Εφ' όσον καθορίζεται η παραγωγή στην υποδιαίρεση παραγωγής είδων κατανάλωσης, ο Μαρξ προσδιορίζει τους όρους λειτουργίας της υποδιαίρεσης παραγωγής μέσων παραγωγής με τον ακόλουθο τρόπο:

"Αν η παραγωγή ήταν κοινωνικοποιημένη, και όχι κεφαλαιοκρατική, τότε είναι φανερό, πως τα προϊόντα αυτά της υποδιαίρεσης Ι θα κατανέμονταν πάλι εξίσου μόνιμα σαν μέσα παραγωγής ανάμεσα στους κλάδους παραγωγής αυτής της υποδιαίρεσης με σκοπό την αναπαραγωγή: ένα μέρος θάμενε άμεσα στη σφαίρα παραγωγής, από την οποία βγήκε σαν προϊόν, ενώ ένα άλλο μέρος θα απομακρυνόταν προς άλλους τόπους παραγωγής, κι έτσι θα συντελούνταν ένα συνεχές πάνε κι έλα ανάμεσα στους διάφορους τόπους παραγωγής αυτής της υποδιαίρεσης"[15].

Αυτό σημαίνει στις αρχές της επόμενης περιόδου, η υποδιαίρεση Ιβ πρέπει να εφοδιάσει την υποδιαίρεση ΙΙ με μέσα παραγωγής, η αξία των οποίων θα κοστίσει στην

κοινωνία 2000 ώρες, και εφόσον κι υποδιαίρεση Ιβ περιλαμβάνει υλοποιημένη εργασία αξίας 1000 τότε χρειάζεται ζωντανή εργασία αξίας 1000 ωρών, και η αξία του ετήσιου προϊόντος της υποδιαίρεσης Ιβ θα είναι 2000 ώρες. Στο τέλος του έτους η υποδιαίρεση Ια θα εφοδιάσει την Ιβ με προϊόν, η αξία του οποίου θα είναι 1000 ώρες για την αντικατάσταση των μέσων παραγωγής της και επομένως στην υποδιαίρεση Ια ένα μέρος της συνολικής εργασίας πρέπει να απασχοληθεί 1000 ώρες. Αλλά το προϊόν της Ια πρέπει να είναι αξίας 2000 ωρών, εφόσον θα αποτελείται από την παλιά αξία των μέσων παραγωγής της Ια και από την νεοδημιουργημένη αξία αυτής της περιόδου. Επομένως, το άλλο μέρος των μέσων παραγωγής αξίας 1000 ωρών, θα κατευθύνθει στην αντικατάσταση των μέσων παραγωγής της υποδιαίρεσης Ια.

Σύμφωνα με το σχέδιο της, στο τέλος του έτους, η κοινωνία θα έχει ένα προϊόν σε φυσική μορφή που θα απαρτίζεται από τα εξής.

Ια. 1000 ώρες + 1000 ώρες = 2000 ώρες (μέσα παραγωγής).

Ιβ. 1000 ώρες + 1000 ώρες = 2000 ώρες (μέσα παραγωγής)

ΙΙ. 2000 ώρες + 1500 ώρες = 3500 ώρες (είδη κατανάλωσης).

Με τα δεδομένα αυτά, είδη κατανάλωσης αξίας 3500 ωρών διανέμονται στα μέλη της κοινωνίας, μέσα παραγωγής αξίας 2000 ωρών της υποδιαίρεσης Ιβ πηγαίνουν στην υποδιαίρεση ΙΙ αντικαθιστώντας τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιήθηκαν, ένα μέρος των μέσων παραγωγής της υποδιαίρεσης Ια αξίας 1000 ωρών πηγαίνει στην Ιβ, ενώ το υπόλοιπο αξίας 1000 ωρών παραμένει στην Ια αντικαθιστώντας τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιήθηκαν.

Το ετήσιο κοινωνικό προϊόν θα έχει τη μορφή Ισ + ΙΙκ, δηλαδή Ι4000σ + ΙΙ3500κ.

Το παράδειγμα που χρησιμοποιήθηκε μας έδειξε ότι ο σχεδιασμός της κοινωνικής παραγωγής καθορίζεται από το στόχο της, δηλαδή τη παραγωγή ειδών κατανάλωσης. Η υποδιαίρεση αυτή της παραγωγής είναι και η σημαντικότερη και αποτελεί τη βάση για το σχεδιασμό της κοινωνικής παραγωγής. Η παραβίαση αυτού του βασικού νόμου έχει σαν αποτέλεσμα τη χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας και τη σταδιακή χειροτέρευση του επιπέδου ζωής των μαζών. Για να μπορέσει η παραγωγή να λειτουργεί σε αντιστοιχία με τις αυξανόμενες ανάγκες των ατόμων, είναι αναγκαίο να υπαχθεί όλη η παραγωγή σ' αυτές τις ανάγκες και αυτό αντανακλάται στη μορφή του συνολικού κοινωνικού προϊόντος Ισ + ΙΙκ.

Στο βαθμό όμως που ο σχεδιασμός της κοινωνικής παραγωγής γίνεται με βάση τα είδη κατανάλωσης, εμπερικλείει και το στοιχείο της μεταβλητότητας του όγκου της παραγωγής εφ' όσον οι ανάγκες των ανθρώπων είναι μεταβαλλόμενες και ποιοτικά και ποσοτικά. Αυτό σημαίνει ότι και τα μέσα παραγωγής θα πρέπει να μεταβάλλονται για να αντιστοιχούν στα επίπεδα της ζήτησης των ειδών κατανάλωσης που διαμορφώνουν οι ανάγκες

των μελλών της κοινωνίας. Ο Μαρξ επιλύει το πρόβλημα αυτό με τον ακόλουθο τρόπο. *"Οταν παραμερισθεί πια η κεφαλαιοκρατική μορφή της αναπαραγωγής, τότε η υπόθεση καταλήγει στο ότι το μέγεθος του μέρους εκείνου του παγίου κεφαλαίου (εδώ του παγίου κεφαλαίου που λειτουργεί στην παραγωγή των ειδών κατανάλωσης), που πεθαίνει και που επομένως πρέπει να αναπληρωθεί in natura, κυμαίνεται από χρόνο σε χρόνο. Αν τον ένα χρόνο είναι πολύ μεγάλο (πάνω από την μέση θνησιμότητα, όπως γίνεται στους ανθρώπους) τότε τον επόμενο χρόνο θάναι σίγουρα αντίστοιχα πιο μικρό. Η μάζα των πρώτων υλών, των ημικατεργασμένων προϊόντων και των βοηθητικών υλών - υποθέτουμε όλους τους άλλους όρους αμετάβλητους - που απαιτείται για τη χρονιάτικη παραγωγή των ειδών κατανάλωσης δεν μειώνεται για το λόγο αυτό: θα πρεπε λοιπόν η συνολική παραγωγή των μέσων παραγωγής στην μια περίπτωση ν' αυξάνει και στην άλλη να μειώνεται. Η θεραπεία εδώ είναι μόνο μια: διαρκής σχετική υπερπαραγωγή: από τη μια χρειάζεται κάποιο ποσό παγίου κεφαλαίου, που να παράγει περισσότερο απ' ότι είναι άμεσα απαραίτητο, από την άλλη χρειάζεται προπάντων απόθεμα πρώτης ύλης κ.λπ. που να ξεπερνάει τις άμεσες χρονιάτικες ανάγκες (αυτό ισχύει εντελώς ιδιαίτερα για τα μέσα συντήρησης). Η υπερπαραγωγή αυτού του είδους ισοδυναμεί με έλεγχο της κοινωνίας πάνω στα υλικά μέσα της δικής της αναπαραγωγής*[16]*"*. Πρόκειται για μια μορφή ελεγχόμενης και σχεδιασμένης σχετικής υπερπαραγωγής, που κατευθύνεται από τον σχεδιασμό της υποδιαίρεσης ΙΙ της κοινωνικής αναπαραγωγής. Με την εύνοια αυτή δεν μιλάμε για υπερπαραγωγή αντίστοιχη με αυτή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο Μαρξ εξετάζει το ζήτημα αυτό γράφοντας. *"Εδώ προϋποτίθεται λοιπόν 1) Καπιταλιστική παραγωγή, στην οποία η παραγωγή του κάθε ξεχωριστού κλάδου και η αύξηση της δεν ρυθμίζεται και δεν ελέγχεται άμεσα από τις ανάγκες της κοινωνίας, αλλά από τις παραγωγικές δυνάμεις που διαθέτει ο κάθε ξεχωριστός καπιταλιστής, ανεξάρτητα από τις ανάγκες της κοινωνίας 2) Προϋποθέτει ότι παρ' όλα αυτά η παραγωγή γίνεται έτσι αναλογικά, λες και το κεφάλαιο χρησιμοποιείται άμεσα από την κοινωνία στους διαφόρους κλάδους παραγωγής ανάλογα με τις ανάγκες της.*

Κάτω από την προϋπόθεση αυτή - που αποτελεί contradictio in adjecto - αν η καπιταλιστική παραγωγή ήταν απόλυτα σοσιαλιστική παραγωγή, δεν θα μπορούσε πράγματι να σημειωθεί υπερπαραγωγή[17]*"*.

Η διευρυμένη αναπαραγωγή λειτουργεί με ανάλογες συνθήκες, όπως και η απλή αναπαραγωγή. Στο υπόδειγμα της διευρυνόμενης αναπαραγωγής του Μαρξ, που χρησιμοποιήσαμε είχαμε τις ακόλουθες συνθήκες όσον αφορά τον εμπορευματικό καπιταλισμό.

I. 4000σ + 1000μ + 1000υ

II. 1500σ + 750μ + 750υ.

Αν υποθέσουμε ότι μια χρηματική μονάδα ισούται με μια ώρα, και εφόσον δεν υπάρχει πρόβλημα πραγματοποίησης, η κοινωνία έχει στη διάθεση της μέσα παραγωγής αξίας 5500 ωρών που καταναμένονται Ι 4000σ και ΙΙ 1500σ. Επιπλέον, η κοινωνία σχεδιάζει να παράγει είδη κατανάλωσης αξίας 3000 ωρών, στο βαθμό που η αξία των ειδών κατανάλωσης με τη μορφή του εμπορευματικού κεφαλαίου είναι 1500σ + 750μ + 750μ. Επομένως, ένα μέρος της εργατικής δύναμης πρέπει να λειτουργήσει στην υποδιαίρεση ΙΙ για 1500 ώρες, στη διάρκεια των οποίων η παλιά αξία των μέσων παραγωγής της υποδιαίρεσης ΙΙ μεταφέρεται στο νέο προϊόν, τα είδη κατανάλωσης, η αξία των οποίων είναι 3000 ώρες. Η κεφαλαιοποίηση της υπεραξίας και για τις δύο υποδιαιρέσεις θα μας δώσει το σχήμα.

Ι.4400σ + 1100μ + 500κ

ΙΙ.1600σ + 800μ + 600κ.

Οτι ισχύει για τον μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη ισχύει και για την σοσιαλιστική οικονομία, όσον αφορά τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιούνται.

"Οσο ο ξεχωριστός καπιταλισμός εξακολουθεί να παράγει στην ίδια (ή σε διευρυνόμενη) κλίμακα παραγωγής, η αντικατάσταση του κεφαλαίου εμφανίζεται σαν μια πράξη που δεν θίγει τον εργάτη, επειδή και ο ίδιος ο εργάτης, αν ανήκαν σ' αυτόν οι όροι δουλιάς, θα έπρεπε επίσης να το αντικαταστήσει από το συνολικό προϊόν για να συνεχίσει την παραγωγή στην ίδια κλίμακα ή για να την επεκτείνει (και αυτό το τελευταίο είναι επίσης αναγκαίο εξαιτίας της φυσιολογικής αύξησης του πληθυσμού[18]".

Εφόσον κατά τη διάρκεια του επόμενου έτους η κοινωνία σχεδιάζει πιο διευρυμένη παραγωγή, για να εκπληρώσει αυτόν τον σκοπό αποφασίζει να αυξήσει τη ποσότητα των μέσων παραγωγής της υποδιαίρεσης ΙΙ κατά 100, και παράλληλα για να διατηρεί τη δυνατότητα διευρυμένης αναπαραγωγής και για τρίτο έτος πρέπει να παράγει πρόσθετα μέσα παραγωγής αξίας 400. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα, στην υποδιαίρεση Ι το υπόλοιπο μέρος της κοινωνικής εργατικής δύναμης πρέπει να εργασθεί για 2000 ώρες. Χρειάζονται 1500 ώρες για την αναπαραγωγή των μέσων παραγωγής της υποδιαίρεσης ΙΙ που χρησιμοποιήθηκαν αυτή τη περίοδο παραγωγής, 100 ώρες για την δημιουργία πρόσθετων μέσων παραγωγής της υποδιαίρεσης ΙΙ και 400 ώρες για την διευρυμένη αναπαραγωγή της υποδιαίρεσης Ι, αφού η παλιά αξία 4000 των μέσων παραγωγής έχει ενσωματωθεί σε νέα μέσα παραγωγής που αντικαθιστούν τα χρησιμοποιημένα μέσα παραγωγής της υποδιαίρεσης Ι επομένως η συνολική αξία του προϊόντος της υποδιαίρεσης Ι στο τέλος της παραγωγικής περιόδου θα είναι Ι6000σ, και η αξία του προϊόντος της υποδιαίρεσης ΙΙ θα είναι ίση με 3000 ώρες ή 3000κ και η συνολική αξία θα είναι Ι6000σ + ΙΙ3000κ.

Η ορθολογική χρησιμοποίηση των μέσων παραγωγής αποτελεί μόνιμο πρόβλημα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Η οικονομία και η κατανάλωση των μέσων παραγωγής

με τρόπο που να αντιστοιχούν στην ίδια τη παραγωγή εξαρτάται από τη διαπαιδαγώγηση και τη πειθαρχία της εργατικής τάξης *"και που γίνεται περιττή σε ένα κοινωνικό καθεστώς, στο οποίο οι εργάτες εργάζονται για δικό τους λογαριασμό*[19]*"*. Και αυτό γιατί ο σχεδιασμός της άμεσης κοινωνικής εργασίας, θα έχει σαν αποτέλεσμα την εξοικονόμηση εργασίας είτε ζωντανής, είτε υλοποιημένης, εφ' όσον η σημερινή εργασία είναι αυριανή υλοποιημένη εργασία αντιπροσωπευόμενη από την αξία της κοινωνικής παραγωγής, με τη μορφή των μέσων παραγωγής και των ειδών κατανάλωσης.

Εδώ, έχουμε μια διαφορετική αντιμετώπιση του προβλήματος της ορθολογικότητας της χρησιμοποίησης των μέσων παραγωγής, εφ' όσον αυτή εξαρτάται από την ορθολογική χρησιμοποίηση της ζωντανής εργασίας. Για αυτή την προτεραιότητα στη χρησιμοποίηση της ζωντανής εργασίας με ορθολογικό τρόπο. ο Μαρξ αναφέρει:

"Δεύτερο, ύστερα από την κατάργηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, διατηρούμενης όμως της κοινωνικής παραγωγής, παραμένει κυρίαρχος ο καθορισμός της αξίας με την έννοια ότι γίνεται ουσιαστικότερη από κάθε άλλη φορά η ρύθμιση του χρόνου εργασίας και ο καταμερισμός της κοινωνικής εργασίας ανάμεσα στις διάφορες ομάδες παραγωγής, τέλος η λογιστική για όλα αυτά[20]*"*. Θεωρώντας την εξοικονόμηση εργασίας σαν βασικό χαρακτηριστικό του σοσιαλισμού, διαμορφώνεται και το κριτήριο για τα όργανα του σχεδιασμού, σχετικά με το ποιά και πόσα μέσα παραγωγής πρέπει να αντικατασταθούν, σε αντιδιαστολή με την αντίστροφη διαδικασία που ισχύει στην καπιταλιστική συσσώρευση.

Επομένως, εκτός από την προτεραιότητα που δίνεται στη υποδιαίρεση παραγωγής ειδών κατανάλωσης για τον καθορισμό της αναπαραγωγής, ένα δεύτερο χαρακτηριστικό του σοσιαλισμού είναι ο επικαθορισμός της ζωντανής εργασίας πάνω στη νεκρή εργασία.

Ετσι, ο νόμος της αξίας σαν νόμος της αναλογικής διανομής της ζωντανής εργασίας στις διάφορες υποδιαιρέσεις της παραγωγής, αλλά και σαν νόμος της διανομής της νεκρής εργασίας στις υποδιαιρέσεις της παραγωγής, στην καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή εκδηλώνεται μέσα από τις κρίσεις σαν απαξίωση του κεφαλαίου άσχετα με τις επιθυμίες των κεφαλαιοκρατών να το διατηρήσουν, τουλάχιστον, στις προηγούμενες διαστάσεις του. Αντίθετα, κάτω από τις συνθήκες της σχεδιασμένης οργάνωσης της εργασίας, αυτός ο νόμος της αναλογικότητας της αξίας επιτυγχάνεται συνειδητά και χωρίς απώλειες για τα μέλη της κοινωνίας.

Ακόμα, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι στον εμπορευματικό καπιταλισμό, καθε μεμονωμένο εμπόρευμα περιέχει μόνο την κοινωνική εργασία που απαιτείται για την παραγωγή του, επομένως η αγοραία αξία του εμπορεύματος εκφράζει μόνο αναγκαία εργασία. Αν όμως το εμπόρευμα αυτό έχει παραχθεί σε ποσότητα που υπερβαίνει την κοινωνική ανάγκη, τότε ένα μέρος του κοινωνικού εργάσιμου χρόνου έχει σπαταληθεί και το σύνολο των εμπορευμάτων εκπροσωπεί στην αγορά μια μικρότερη ποσότητα κοινωνικής

εργασίας από αυτήν που εμπεριέχεται σ' αυτά. Αυτή η κατανομή του εργάσιμου χρόνου που αντιστοιχεί τη παραγωγή ειδών κατανάλωσης ή μέσων παραγωγής στις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας, ή με μια άλλη διατύπωση, η κατανομή νεκρής και ζωντανής εργασίας, μπορεί να επιτευχθεί κάτω από συνθήκες προγραμματισμού.

Μόνο που στη περίπτωση των συλλογικών μορφών καπιταλισμού οι πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας καθορίζονται από την τάξη που ελέγχει τη διαδικασία συσσώρευσης, ενώ στον σοσιαλισμό από τις απαιτήσεις των συναιτερισμένων παραγωγών. *"Μόνο εκεί που η παραγωγή βρίσκεται κάτω από πραγματικό προκαθορισμένο έλεγχο της κοινωνίας, δημιουργεί η κοινωνία τη σύνδεση ανάμεσα στη ποσότητα του κοινωνικά εργάσιμου χρόνου, που χρησιμοποιείται για τη παραγωγή ορισμένων ειδών και στην έκταση των κοινωνικών αναγκών που πρόκειται να ικανοποιηθούν με αυτά τα είδη[21]"*.

Σαν ειδικότερα ζητήματα της αναπαραγωγής στον σοσιαλισμό, πρέπει να εξετάσουμε ορισμένα θέματα, στα οποία δεν αναφερθήκαμε στη ανάλυση μας της αναπαραγωγής στον καπιταλισμό, επειδή επιθούσαμε να ακολουθήσουμε με ακρίβεια την παρουσίαση της αναπαραγωγής από τον Μαρξ στο τόμο ΙΙ του "Κεφαλαίου". Το πρώτο ζήτημα συνδέεται με ορισμένα είδη που δεν εισέρχονται στην αναπαραγωγική διαδικασία για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα. Το δεύτερο αφορά τη δημιουργία και την λειτουργία του αποθέματος ασφαλείας στον σοσιαλισμό, που συνδέεται και με τη μορφή που παίρνουν οι σχέσεις διανομής στην κοινωνία αυτή. Το τρίτο ζήτημα αφορά τον ρόλο του χρήματος στην σοσιαλιστική οικονομία, ο σχεδιασμένος χαρακτήρας της οποίας, το καθιστά ανενεργό.

Μέσα στα πλαίσια της σχεδιασμένης αναπαραγωγής αντιμετωπίζονται και τα προβλήματα που σχετίζονται στον εμπορευματικό καπιταλισμό με τη περίοδο της περιστροφής του κεφαλαίου και πιο συγκεκριμένα η δημιουργία ειδών που δεν υπεισέρχονται ούτε σαν μέσα παραγωγής ούτε σαν είδη συντήρησης στην αναπαραγωγική διαδικασία για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα. *"Αν φανταστούμε πως η κοινωνία δεν είναι κεφαλαιοκρατική, αλλά κομμουνιστική, τότε πριν απ' όλα φεύγει από τη μέση ολότελα το χρηματικό κεφάλαιο, επομένως φεύγουν από τη μέση και οι μεταμφιέσεις των συναλλαγών που εμφανίζονται χάρη σ' αυτό. Η υπόθεση περιορίζεται απλούστατα στο ότι η κοινωνία πρέπει να υπολογίζει προκαταβολικά, πόση εργασία, πόσα μέσα παραγωγής και μέσα συντήρησης μπορεί, χωρίς να δημιουργηθεί καμμιά ζημιά, να χρησιμοποιήσει σε τέτοιους κλάδους, όπως είναι λ.χ. η κατασκευή σιδηροδρομικών γραμμών κ.λ.π., που για σχετικά μεγάλο χρονικό διάστημα, επί ένα χρόνο ή και περισσότερο, δεν προσφέρουν ούτε μέσα παραγωγής, ούτε μέσα συντήρησης, ούτε κανένα άλλο ωφέλιμο αποτέλεσμα, αφαιρούν όμως από την συνολική χρονιατική παραγωγή εργασία, μέσα παραγωγής και μέσα συντήρησης[22]"*.

Κατά τη διαδικασία αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος στην

οποιαδήποτε μορφή του, ένα μέρος της υπεραξίας που αντιπροσωπεύει μόνο νεοπροσθεμένη εργασία δεν καταναλώνεται σαν εισόδημα, ούτε χρησιμεύει σαν κεφάλαιο συσσώρευσης. Αυτό ονομάσθηκε από τον Μαρξ, κεφάλαιο ασφαλείας και θα πρέπει να εξακολουθήσει να υπάρχει και στον σοσιαλισμό. *"Είναι επίσης το μοναδικό μέρος της υπεραξίας και του υπερπροϊόντος, δηλαδή της υπερεργασίας, που εκτός από το μέρος που χρησιμεύει για συσσώρευση, δηλαδή για τη διεύρυνση του προτσές αναπαραγωγής, θα έπρεπε να εξακολουθεί να υπάρχει και μετά τη κατάργηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό προϋποθέτει φυσικά, ότι το μέρος, που καταναλώνεται κανονικά από τους άμεσους παραγωγούς, δεν θα έμενε περιορισμένο στο τωρινό ελάχιστο στο όριο του. Εκτός από την υπερεργασία για εκείνους που, λόγω ηλικίας, δεν μπορούν ακόμα ή δεν μπορούν πια να συμμετέχουν στην παραγωγή, θα εξέλειπε κάθε εργασία για την συντήρηση εκείνων που δεν εργάζονται[23]"*.

Εφ' όσον στον σοσιαλισμό δεν υπάρχει πλέον υπεραξία προοριζόμενη για την τάξη των κεφαλαιοκρατών, είναι λογικό να αυξάνεται και η κατανάλωση των άμεσων παραγωγών και το κεφάλαιο ασφάλειας.

"Αν αναγάγει βέβαια κανείς τον μισθό εργασίας στη γενική του βάση, δηλαδή στο μέρος του προϊόντος της δικής του δουλειάς, που μπαίνει στην ατομική κατανάλωση του εργάτη - αν το μέρος αυτό το απαλλάξει κανείς από τον κεφαλαιοκρατικό φραγμό και το διευρύνει ως την έκταση της κατανάλωσης, που από τη μια μεριά, επιτρέπει η υπάρχουσα παραγωγική δύναμη της κοινωνίας (δηλαδή η κοινωνική παραγωγική δύναμη της δικής του εργασίας, σαν εργασία πραγματικά κοινωνικής) και που από την άλλη μεριά, απαιτεί η πλήρης ανάπτυξη του ατόμου - αν παραπέρα αναγάγει κανείς των υπερεργασία και το υπερπροϊόν στο μέτρο που απαιτείται κάτω από τους δοσμένους όρους παραγωγής της κοινωνίας, από την μια μεριά, για τη δημιουργία ενός κεφαλαίου (Fonds) ασφαλείας και εφεδρείας, και από τη άλλη μεριά, για τη συνεχή διεύρυνση της αναπαραγωγής στο βαθμό που καθορίζεται από την κοινωνική ανάγκη - αν το τέλος συμπεριλάβει κανείς στη στήλη υπ' αριθμό 1 της αναγκαίας εργασίας και στην υπ' αριθμό 2 στήλη της υπερεργασίας την ποσότητα της εργασίας που τα ικανά για εργασία μέλη της κοινωνίας είναι υποχρεωμένα να συνεισφέρουν για τα μέλη εκείνα της κοινωνίας, που δεν είναι ακόμα ή που δεν είναι πια ικανά για εργασία, δηλαδή αν αφαιρέσει κανείς και από τον μισθό εργασίας και από την υπεραξία, από την αναγκαία εργασία και από την υπερεργασία τον ειδικό κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα, τότε μένουν όχι ακριβώς οι μορφές εκείνες αλλά μόνο οι βάσεις τους, που είναι κοινές σε όλους τους κοινωνικούς τρόπους παραγωγής[24]".

Εκτός, όμως, από το κεφάλαιο ασφαλείας με την έννοια που προαναφέρθηκε, ένα άλλο μέρος του κοινωνικού προϊόντος θα έπρεπε να παρακρατηθεί, και στο οποίο πρέπει να κάνουμε μια ιδιαίτερη αναφορά γιατί συνδέεται, κατά ένα τρόπο και με τον καταμερισμό

εργασίας στη σοσιαλιστική κοινωνία.

"Το πολύ-πολύ θα μπορούσε να πεί κανείς, ότι και στη περίπτωση που η παραγωγή δεν θα ήταν καπιταλιστική πάλι οι παραγωγοί θα υποβάλλονταν σε ορισμένα έξοδα, δηλαδή θα έπρεπε να ξοδεύουν ένα μέρος της εργασίας τους ή των προϊόντων της εργασίας τους για την εξασφάλιση των προϊόντων τους, του πλούτου τους η των στοιχείων του πλούτου τους από απρόοπτα γεγονότα κ.λ.[25]".

Η όλη προβληματική του Μαρξ για το ζήτημα του μέρους του κοινωνικού προϊόντος που παραμένει έξω από τη διαδικασία αναπαραγωγής, θα πρέπει να συνδεθεί και με διαφοροποιήσεις που γίνονται στον καταμερισμό εργασίας μέσα στα πλαίσια του σοσιαλισμού. Οι αναγκαιότητες οργάνωσης της καπιταλιστικής παραγωγής αποτελούν το υπόβαθρο για την εμφάνιση κοινωνικών στρωμάτων που κάτω από την ηγεμονία του κεφαλαίου, συντελούν στην ικανοποίηση αυτών των αναγκαιοτήτων (υπάλληλοι, μάνατζερς, τεχνικοί κ.λπ.). Με την κατάργηση της καπιταλιστικής παραγωγής παύουν μια σειρά από τις λειτουργίες αυτές, η φύση, όμως της συνεργατικής εργασίας που προκύπτει διαμορφώνει μια σειρά από νέες αναγκαιότητες που πρέπει να ικανοποιηθούν. *"Είναι πρώτα απ' όλα απόλυτα αυτονόητο ότι με την καπιταλιστική παραγωγή στον καπιταλιστή ή σε έναν υπάλληλο, σ' έναν αντιπρόσωπο που πληρώνεται απ' αυτόν, περιέρχονται οι λειτουργίες του κεφαλαίου σαν του κυρίαρχου της εργασίας. Με το τέλος της καπιταλιστικής παραγωγής θα έπαυε και αυτή η λειτουργία, εφόσον δεν θα προκύπτει από τη φύση της συνεργατικής εργασίας, αλλά από την κυριαρχία των όρων δουλειάς πάνω στην ίδια την εργασία[26]".*

Περιγράφοντας την διαδικασία αναπαραγωγής και διανομής σε μια σοσιαλιστική κοινωνία, ο Μαρξ θεωρεί ότι το συνολικό κοινωνικό προϊόν μια δεδομένης χρονικής περιόδου αποτελείται κατ' αρχήν από τα μέσα παραγωγής που πρέπει να αντικαταστήσουν τα φθαρέντα, από τα μέσα παραγωγής που πρέπει να χρησημοποιηθούν γαι την διεύρυνση της παραγωγής και από τα αποθέματα ασφάλειας. Πριν όμως φθάσουμε στο μέρος του συνολικού κοινωνικού προϊόντος που προορίζεται για την κατανάλωση πρέπει να αφαιρεθούν από αυτό:

Πρώτα: τα γενικά διαχειριστικά έξοδα, που δεν ανήκουν στην παραγωγή.

Αυτό το μέρος περιορίζεται εξ' αρχής σημαντικότατα σε σύγκριση με την τωρινή κοινωνία, και λιγοστεύει στο βαθμό που αναπτύσσεται η καινούργια κοινωνία.

Δεύτερο: Αυτό το μέρος που προορίζεται για την ικανοποίηση κοινών αναγκών, όπως είναι τα σχολεία, τα ιδρύματα υγιείας κ.λπ.

Αυτό το μέρος μεγαλώνει από την αρχή σημαντικά σε σύγκριση με την τωρινή κοινωνία και μεγαλώνει στο βαθμό που αναπτύσσεται η νέα κοινωνία.

Τρίτο: Αποθέματα για τους ανίκανους για δουλειά κ.λπ. κοντολογής αυτό που σήμερα ανήκει στη λεγόμενη επίσημη πρόνοια των απόρων[27].

Στη σοσιαλιστική κοινωνία η ανταλλαγή της εργατικής δύναμης με τα προϊόντα που χρειάζονται για την αναπαραγωγή της δεν πραγματοποιείται με την διαμεσολάβηση του χρήματος. Αυτό ισχύει στον εμπορευματικό καπιταλισμό και μπορεί να εξαλειφθεί και κάτω από τις μορφές λειτουργίας του κοινωνικού κεφαλαίου, με τις προϋποθεσεις που αναλύσαμε. Η άποψη του Μαρξ για το ζήτημα της άμεσης διανομής και των μορφών που θα μπορούσε να πάρει, είναι η ακόλουθη.

"Πάνω στη βάση μιας κοινωνικοποιημένης παραγωγής, θα πρέπει να καθορίζεται η κλίμακα στην οποία οι επιχειρήσεις αυτές, που για μεγάλο χρονικό διάστημα απορροφούν εργατική δύναμη και μέσα παραγωγής, χωρίς κατά τη διάρκεια αυτού του χρονικού διαστήματος να προσφέρουν ένα προϊόν σαν ωφέλιμο αποτέλεσμα, θα μπορούν να εκτελούνται χωρίς να βλάπτουν εκείνους τους κλάδους παραγωγής που όχι μόνο απορροφούν συνεχώς ή πολλές φορές μέσα σ' ένα χρόνο εργατική δύναμη και μέσα παραγωγής, αλλά προσφέρουν επίσης μέσα συντήρησης και μέσα παραγωγής. Οπως στη κεφαλαιοκρατική παραγωγή, έτσι και στη κοινωνικοποιημένη παραγωγή, στους κλάδους με σχετικά σύντομες περιόδους εργασίας, οι εργάτες θα εξακολουθούν μόνο για σύντομα σχετικά χρονικά διαστήματα να παίρνουν προϊόντα χωρίς να δίνουν προϊοντα, ενώ στους κλάδους παραγωγής με μεγάλες περιοδες εργασίας θα παίρνουν συνεχώς προϊόντα για μεγάλα σχετικά χρονικά διαστήματα, προτού αρχίσουν να δίνουν. Το γεγονός αυτό λοιπόν προκύπτει από τους υλικούς όρους του προκειμένου προτσές εργασίας και όχι από τη κοινωνική του μορφή. Στην κοινωνικοποιημένη παραγωγή το χρηματικό κεφάλαιο φεύγει από τη μέση. Η κοινωνία κατανέμει την εργατική δύναμη και τα μέσα παραγωγής στους διάφορους κλάδους παραγωγής. Οι παραγωγοί θα μπορούν, αν θέλετε, να παίρνουν χάρτινα εντάλματα, με τα οποία θα παίρνουν από τα αποθέματα των ειδών κατανάλωσης της κοινωνίας μια ποσότητα ανάλογη με το χρόνο που εργάσθηκαν. Τα εντάλματα αυτά δεν είναι χρήμα. Δεν κυκλοφορούν[28]".

Εδώ ο Μαρξ αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη μορφή ανταλλαγής μεταξύ της κοινωνίας και των μελών της, όπου τα εντάλματα αυτά χρησιμοποιούνται σαν πιστοποίηση εργασίας, δηλαδή επιβεβαιώνουν την συμμετοχή του άμεσου παραγωγού στην κοινή εργασία και το δικαίωμα του στο μέρος του κοινωνικού προϊόντος που προορίζεται για κατανάλωση *"Ομως στις σχέσεις ανταλλαγής μεταξύ κοινότητας και των μελών της, το χρήμα δεν είναι καθόλου χρήμα, δεν λειτουργεί δηλαδή σαν χρήμα[29]".*

3. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΣΤΟΝ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ

Συνήθως η συζήτηση για την διαδικασία διανομής στην σοσιαλιστική κοινωνία, περιστρέφεται γύρω από την αναλογικότητα της διανομής με την προσφερόμενη εργασία. Αυτό, όμως,που είναι σημαντικότερο και προκύπτει σαν συμπέρασμα, για τον Μαρξ είναι η μετάθεση του κέντρου της ανάλυσης από την διανομή στις παραγωγικές δυνάμεις και στις παραγωγικές σχέσεις[30]. *"Ασχετα από όσα αναλύσαμε ως εδώ, ήταν γενικά λάθος να δώσουν τόση σημασία στη λεγόμενη διανομή και να τονίζουν κυρίως αυτή.*

Η κάθε φορά διανομή των μέσων κατανάλωσης είναι μονάχα συνέπεια της κατανομής των ιδίων των όρων παραγωγής. Αυτή πάλι η κατανομή εκφράζει το χαρακτήρα του ίδιου του τρόπου παραγωγής[31]". Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής βασίζεται στη ιδιοποίηση των εμπραγμάτων, δηλαδή των αντικειμενικών όρων της παραγωγής από την τάξη των κεφαλαιοκρατών, ενώ η εργατική τάξη κατέχει την εργατική δύναμη, δηλαδή τους υποκειμενικούς τους όρους της παραγωγής. Αυτό ισχύει και στη μορφή του κλασσικού εμπορευματικού καπιταλισμού, και στη θεωρητική μορφή του συλλογικού-κοινωνικού καπιταλισμού, αλλά και σε μετακαπιταλιστικές μορφές κοινωνίας στις οποίες οι εμπράγματοι όροι της παραγωγής κατέχονται από τάξεις που δεν είναι ταυτόχρονα αυτές που κατέχουν τους υποκειμενικούς όρους της παραγωγής. Στην περίπτωση που αυτό, το τελευταίο, μεταβληθεί, τότε θα υπάρξει μια διαφορετική μορφή διανομής. *"Ο χυδαίος σοσιαλισμός (κι απ' αυτόν πάλι ένα μέρος από τους δημοκράτες) κληρονόμησε από τους αστούς οικονομολόγους την αντίληψη να θεωρεί και να χειρίζεται τη διανομή ανεξάρτητα από τον τρόπο παραγωγής, και έτσι να παρουσιάζει το σοσιαλισμό σαν να περιστρέφεται κυρίως γύρω στη διανομή[32]".*

Η προσέγγιση της διαδικασίας διανομής, αποκαλύπτει μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στον σοσιαλισμό και στον καπιταλισμό. Στη σοσιαλιστική κοινωνία η διανομή σύμφωνα με την εργασία ταυτίζεται με την κατανάλωση, ή όπως γράφει ο Μαρξ *"... μέσα στις αλλαγμένες συνθήκες κανένας δεν μπορεί να δώσει τίποτα άλλο εκτός από την εργασία του, και γιατί, από την άλλη μεριά, τίποτα δεν μπορεί να περάσει στην ιδιοκτησία των ξεχωριστών προσώπων, εκτός από ατομικά μέσα κατανάλωσης[33]".* Αντίθετα στην καπιταλιστική κοινωνία, η διανομή περιλαμβάνει το δικαίωμα αγοράς μέσων παραγωγής συνδυάζοντας την διαδικασία της διεύθυνσης με τον στόχο της εκμετάλλευσης.

Παραθέσαμε ήδη, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας καπιταλιστικής του κοινωνικού κεφαλαίου, στην οποία η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής από μια τάξη συνολικά, είχε σαν αποτέλεσμα την ιδιοποίση της κοινωνικής υπεραξίας με την φυσική μορφή των ειδών κατανάλωσης. Η σοσιαλιστική κοινωνία, χαρακτηρίζεται από την υπέρβαση των κοινωνικών ανισοτήτων, δηλαδή την εγκαθίδρυση της ισότητας στη διανομή του κοινωνικού

προϊόντος.

Ας θεωρήσουμε ότι σε μια τέτοια μορφή κοινωνίας κάποια μέλη της λαμβάνουν περισσότερα είδη κατανάλωσης από τα υπόλοιπα, τότε αυτό το πλεόνασμα του κοινωνικού εισοδήματος δεν θα είναι τίποτα άλλο, παρά υπερπροϊόν, το οποίο αντιτίθεται στη βασική συνθήκη, που έχουμε ήδη εξετάσει, ότι η εργασία των μελών της κοινωνίας είναι μόνο η κοινωνικά αναγκαία εργασία.

Η ύπαρξη υπερπροϊόντος προϋποθέτει τη διάκριση της συγκεκριμένης εργασίας του συλλογικού εργάτη της υποδιαίρεσης ΙΙ σε κοινωνικά αναγκαία εργασία και υπερεργασία, γεγονός που ισχύει σε παραγωγή με τη μορφή του άμεσου κοινωνικού κεφαλαίου και όχι στην άμεση κοινωνική παραγωγή του σοσιαλισμού. Η αναφορά αυτή, δείχνει για άλλη μια φορά, πως η παραγωγή με την στενή έννοια του όρου, καθορίζει τους νόμους της διανομής που εμπεριέχονται σ' αυτή.

Από τα προηγούμενα έπεται ότι η εμφάνιση της κοινωνικής ιδιοκτησίας, είναι δυνατή μόνο κάτω από τις συνθήκες που η παραγωγικότητα της κοινωνικής εργασίας προσεγγίζει ένα τόσο υψηλό επίπεδο ώστε το κοινωνικό εισόδημα, δηλαδή, τα είδη κατανάλωσης να μπορούν διανεμηθούν ισότιμα σε όλα τα μέλη της κοινωνίας. Στην άμεση κοινωνική παραγωγή όλη η εργασία που είναι αναγκαία για την κοινωνία θεωρείται σαν κοινωνικά αναγκαία και επομένως πρέπει να πληρωθεί με ίσους όρους και αναλογικά με την εργασία. Κάτω από τον όρο κοινωνικά αναγκαία εργασία, περιλαμβάνεται και όλη η εργασία που σε συνθήκες εμπορευματικής καπιταλιστικής παραγωγής θεωρείται μη παραγωγική ή μη αναπαραγωγική εργασία. Γνωρίζουμε ότι στα πλαίσια του καπιταλισμού ο εργάτης είναι παραγωγικός όταν επιτελεί παραγωγική εργασία και η εργασία είναι παραγωγική όταν δημιουργεί άμεσα υπεραξία δηλαδή όταν αξιοποιεί το κεφάλαιο. Είναι προφανές ότι σε μορφές καπιταλισμού του κοινωνικού κεφαλαίου, η εργασία είναι παραγωγική όταν παράγει κοινωνική υπεραξία με την άμεση μορφή των ειδών κατανάλωσης και κατά συνέπεια, αξιοποιεί το κοινωνικό κεφάλαιο. Αν οι αξίες χρήσεις που παράγονται είναι αναπαραγωγικές η μη αναπαραγωγικές χαρακτηρίζουν και την εργασία που τους αντιστοιχεί, δηλαδή αναπαραγωγική ή μη αναπαραγωγική εργασία, η οποία με τη σειρά της, μπορεί να είναι ταυτόχρονα και παραγωγική ή μη παραγωγική εργασία, ανάλογα από το αν υπόκειται στο κεφάλαιο[34]. Στη σοσιαλιστική κοινωνία, η παραγωγική εργασία, καθορίζεται σαν παραγωγός αξιών χρήσης με τον ακόλουθο τρόπο.

"Αν όμως υποθέσουμε ότι δεν υπάρχει κανενός είδους κεφάλαιο, αλλά ότι ο εργάτης ιδιοποιείται, ο ίδιος την υπερεργασία του, το περίσσευμα των αξιών που δημιούργησε, πάνω από τις αξίες που κατανάλωσε. Τότε μόνο γι' αυτή την εργασία θα μπορούσε να ειπωθεί ότι είναι πραγματικά παραγωγική, δηλαδή παράγει καινούργιες αξίες[35]".

Μόνο αν ληφθεί υπ' όψιν και αυτή η μορφή της εργασίας είναι δυνατόν να επιτευχθεί ο σχεδιασμός της κοινωνικής παραγωγής. Αν η σύνθετη εργασία που δημιουργεί μεγαλύτερη αξία από την απλή εργασία, χρειάζεται ένα ορισμένο χρονικό διάστημα για να κατανοηθεί, τότε η κοινωνία πρέπει να πληρώνει τα μέλη της για το διάστημα αυτό σε ίση βάση με τα υπόλοιπα μέλη της. Μετά από αυτό το χρονικό διάστημα οι κάτοχοι της σύνθετης εργασίας συνεχίζουν να πληρώνονται στο ίδιο επίπεδο, αφού η κοινωνία έχει ήδη προπληρώσει την διαφορά της αξίας που δημιουργεί η σύνθετη εργασία. Ο Ενγκελς γράφει για το θέμα αυτό. *"Πως θα λυθεί λοιπόν αυτό το σπουδαίο ζήτημα για την μεγαλύτερη αμοιβή της σύνθετης εργασίας; Στην κοινωνία όπου επικρατούν οι ατομικοί παραγωγοί, στα έξοδα για τη μόρφωση ειδικευμένων εργατών, υποβάλλονται τα ίδια τα άτομα ή οι οικογένειες τους, επομένως στα άτομα πρέπει να καταβάλλεται πρώτα-πρώτα και η ανώτερη τιμή για την ειδικευμένη εργατική δύναμη: ο επιδέξιος δούλος πουλιώταν ακριβότερα, ο επιδέξιος μισθωτός εργάτης αμοίβεται περισσότερο.*

Ομως, στη σοσιαλιστικά οργανωμένη κοινωνία, αυτά τα έξοδα τα κάνει η κοινωνία και συνεπώς, σ' αυτήν πρέπει να ανήκουν και οι καρποί, δηλαδή οι ανώτερες αξίες που δημιουργεί η σύνθετη εργασία. Ο ίδιος ο εργάτης δεν έχει λοιπόν, δικαίωμα συμπληρωματικής αμοιβής[36η].

Ακριβώς, μέσα στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και το πρόβλημα της ανισσότητας των μισθωτών.

Οι διαφορές των μισθών θα τείνουν να μειώνονται καθώς θα αναπτύσσεται ένα περισσότερο εξισωτικό και πολυδιάστατο εκπαιδευτικό σύστημα. Γι' αυτό και ο Μαρξ έδινε μεγάλη σημασία στο *"φύτρο της αγωγής του μέλλοντος, που θα συνδυάζει για όλα τα παιδιά πέρα από μια ορισμένη ηλικία την παραγωγική εργασία με την εκπαίδευση και τη γυμναστική, όχι μόνο σαν μέθοδο για την αύξηση της κοινωνικής παραγωγής, μα και σαν μοναδική μέθοδο για την δημιουργία ολόπλευρα αναπτυγμένων ανθρώπων*[37]. Εφ' όσον η εξέλιξη του σοσιαλισμού εξαρτάται από την εξέλιξη την παραγωγικών δυνάμεων και αυτή με την σειρά της από την εξέλιξη της τεχνολογίας, είναι επόμενο ότι οι εξειδικευμένες γνώσεις που προκύπτουν από την τελευταία, θα πρέπει να αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της εκπαίδευσης. Επομένως, *"δε χωράει αμφιβολία πως η αναπόφευκτη κατάσταση της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη θα κατακτήσει και για την τεχνολογική εκπαίδευση, θεωρητικά και πρακτικά, τη θέση που της ανήκει στα εργατικά σχολεία*[38η].

Η λειτουργία της εκπαίδευσης, θα έχει σαν αποτέλεσμα τη προώθηση της προόδου προς την κατεύθυνση της αποσύνδεσης από τους ειδικούς ρόλους που προκύπτουν από τον καταμερισμό της εργασίας.

Παράλληλα, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η έννοια της σύνθετης εργασίας σχετικοποιείται κάτω από την ταχύρυθμη ανάπτυξη της επιστημονικής και τεχνολογικής προόδου.

Αυτό που σήμερα θεωρείται σύνθετη εργασία μπορεί αύριο να θεωρείται μέση εργασία, και μετά απλή εργασία. Κάτω από αυτή την οπτική, η κοινωνία πρέπει συνεχώς να ρυθμίζει το τεχνολογικό επίπεδο της εργατικής δύναμης με τρόπο που να το ισοσταθμίζει με το αντίστοιχο της γενικότερης τεχνολογικής προόδου. Ετσι η εργατική δύναμη πρέπει σε συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα, να υποκαθιστά εργασία με τη μορφή της ιδοποίησης νέων ικανοτήτων εργασίας που συνδέονται άμεσα με την παραγωγή. Επομένως κανένα μέλος της κοινωνίας - τόσο από θεωρητική όσο και από ηθική πλευρά - δεν έχει το δικαίωμα να ιδιοποιείται είδη κατανάλωσης που υπερβαίνουν το όριο που έχει διαμορφωθεί από την κοινωνία. Ο Μαρξ, έχει αναφερθεί στην ανισότητα της διανομής στον σοσιαλισμό ανάγοντας την σε φυσικές ανισότητες. *"Παρ' όλη αυτή την πρόοδο, αυτό το ίσο δίκαιο μπαίνει πάντα σ' ένα αστικό περιορισμό. Το δίκαιο των παραγωγών είναι ανάλογο με την απόδοση της δουλειάς τους. Η ισότητα βρίσκεται στό ότι μετρούν με το ίδιο μέτρο, με την εργασία.*

Ομως ό ένας υπερέχει από τον άλλον φυσικά ή πνευματικά, προσφέρει λοιπόν στο ίδιο χρόνο πιο πολλή δουλειά, η μπορεί να δουλεύει περισσότερο χρόνο, και η εργασία για να χρησιμεύσει σαν μέτρο, πρέπει να ορίζεται σύμφωνα με τη διάρκεια, η με την έντασή της, αλλιώς θα έπαυε να είναι μέτρο. Αυτό το ίσο δίκαιο είναι άνισο δίκαιο για άνιση εργασία. Δεν αναγνωρίζει ταξικές διαφορές, γιατί ο καθένας είναι μονοεργάτης όπως και ο άλλος, μα αναγνωρίζει σιωπηρά τα φυσικά προνόμια, τις άνισες ατομικές ικανότητες και επομένως την άνιση παραγωγική ικανότητα. Στο περιεχόμενο του είναι λοιπόν δίκαιο της ανισότητας όπως κάθε δίκαιο. Το δίκαιο, από τη φύση του μπορεί να υπάρχει μόνο στην εφαρμογή ίσου μέτρου[39]*".*

Σήμερα, τα επιχειρήματα αυτά, εξακολουθούν να ισχύουν, μόνο που η τεχνολογική πρόοδος έχει καταφέρει να μειώσει τις φυσικές διαφορές κατά πολύ, διαμορφώνοντας παραγωγικές δομές που δεν εξαρτώνται, σε μεγάλο βαθμό, από τα φυσικά χαρακτηριστικά του ατόμου. Παρ' όλα αυτά, ο Μαρξ καταννοεί την αντίφαση που προκύπτει από την άνιση διανομή του προϊόντος της εργασίας στη σοσιαλιστική κοινωνία, όπως κατανοεί ότι απαραίτητος όρος για να επιλυθεί είναι η άνοδος των παραγωγικών δυνάμεων.

"Ομως ο ένας υπερέχει από τον άλλο φυσικά ή πνευματικά, προσφέρει λοιπόν στον ίδιο χρόνο πιο πολύ δουλειά, ή μπορεί να δουλεύει περισσότερο χρόνο, και η εργασία, για να χρησιμεύσει σαν μέτρο, πρέπει να ορίζεται σύμφωνα με τη διάρκεια, ή με την ένταση της, αλλιώς θα έπαυε να είναι μέτρο. Αυτό το ίσο δίκαιο είναι άνισο δίκαιο για άνιση εργασία. Δεν αναγνωρίζει ταξικές διαφορές, γιατί ο καθένας είναι μόνο εργάτης όπως κι ο άλλος, μα αναγνωρίζει σιωπηρά σαν φυσικά προνόμια τις άνισες ατομικές ικανότητες και επομένως την άνιση ατομική ικανότητα. Στο περιεχόμενό του λοιπόν δίκαιο της ανισότητας όπως κάθε δίκαιο. Το δίκαιο από τη φύση του, μπορεί να υπάρχει μόνο στην εφαρμογή ίσου μέτρου. Μα τα άνισα άτομα (και δε θα ήταν διαφορετικά άτομα αν δεν ήταν

άνισα), μπορούν να μετρηθούν μόνο με ίσο μέτρο, εφ' όσον τα βλέπει κανείς από την ίδια σκοπιά, εφόσον τα παίρνει μόνο από μίαν ορισμένη πλευρά, λ.χ. στη συγκεκριμένη περίπτωση, εφόσον τα θεωρεί μόνο σαν εργάτες και δε βλέπει σ' αυτούς τίποτα άλλο, εφόσον παραβλέπει όλα τα άλλα"[40]. Η άνοδος των παραγωγικών δυνάμεων που οδηγεί από το σοσιαλισμό στον κομμουνισμό θα συντελέσει στην εξάλειψη αυτών των ελλείψεων, θεωρώντας ότι το προκύπτον δίκαιο πρέπει πάντα να αντιστοιχεί στις οικονομικές δομές και στο από αυτές προκύπτον πολιτιστικό επίπεδο της κοινωνίας. *"Μα, αυτές οι ελλείψεις δε μπορούν ν' αποφευχθούν στην πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, όπως έχει ακριβώς βγει ύστερα από μακρόχρονα κοιλοπονήματα, από την κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Το δίκαιο δε μπορεί ποτέ να είναι ανώτερο από την οικονομική διαμόρφωση και την καθορισμένη απ' αυτήν εκπολιτιστική ανάπτυξη της κοινωνίας*[41].

Το ίδιο ισχύει και για τη κατανομή των μέσων παραγωγής που καθορίζει τη διανομή των ειδών κατανάλωσης[42]. Και για τα μέσα παραγωγής, και για τα είδη κατανάλωσης, ο Μαρξ υποστηρίζει ότι η διανομή τους πρέπει να γίνεται μέσω του κράτους. Στο συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης της κοινωνίας, μόνο μία τέτοιου είδους διανομή, θα μπορούσε να αντιστοιχηθεί, δηλαδή μέσω του κράτους, και όχι άμεσα κοινωνική. Απαραίτητη προϋπόθεση, βέβαια, είναι ο έλεγχος του κράτους από τους άμεσους παραγωγούς, και όχι από άλλες τάξεις ή στρώματα που υπήρχαν και μετασχηματίζονται ή διαμορφώνονται στα πλαίσια της καινούργιας κοινωνίας.

Δεν υπάρχει καμιά ποιοτική διαφορά ανάμεσα στο σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό από την οπτική της παραγωγής, και ελάχιστες διαφορές από την πλευρά της διανομής. Οσο υψηλότερη είναι η κοινωνική παραγωγικότητα της εργασίας, τόσο περισσότερο ελεύθερο χρόνο διαθέτει η κοινωνία για τη συνολική ανάπτυξη των μελών της. Σε κάθε όμως περίπτωση η κοινωνία πρέπει να διατηρεί το νόμο της αξίας με τη μορφή του σχεδιασμού, δηλαδή πρέπει να προσαρμόζει τις αυξανόμενες ανάγκες της στο ισχύον επίπεδο της παραγωγής.

Η άρνηση των μορφών της υπεραξίας, κοινωνικής ή όχι σαν ειδικής μορφής υπερπροϊόντος, οδηγεί από τη μία πλευρά, στην κατάληξη των μέσων παραγωγής σε κοινωνική ιδιοκτησία και από την άλλη, στην εξαφάνιση της τάξης των κεφαλαιοκρατών. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα η κοινωνία να συνεχίσει την παραγωγή μόνο εκείνων των ειδών πολυτελείας για τα οποία υπάρχει ζήτηση από όλα τα μέλη της κοινωνίας, και επομένως, κάτω από αυτές τις συνθήκες παύουν να υπάρχουν σαν είδη πολυτελείας και μετατρέπονται σε απλά είδη κατανάλωσης.

Παράλληλα με την άρνηση της κοινωνικής υπεραξίας, λειτουργεί και η άρνηση της κοινωνικής υπερεργασίας, που είχε σαν αποτέλεσμα ένα μέρος των ειδών κατανάλωσης να κατευθύνεται προς την ικανοποίηση των αναγκών των κεφαλαιοκρατών, και επομένως, όλη η

κοινωνική εργασία μετασχηματίζεται σε αναγκαία εργασία της κοινωνίας. Γράφει σχετικά ο Μαρξ: *"Η κατάργηση της κεφαλαιοκρατικής μορφής παραγωγής θα επιτρέψει τον περιορισμό της εργάσιμης ημέρας στην αναγκαία εργασία. Μόνο που η αναγκαία εργασία θα επεκτεινόταν, αν όλοι οι άλλοι όροι μέναν ίδιοι. Από τη μία μεριά, επειδή οι όροι ζωής του εργάτη στον αναγκαίο χρόνο θα συγκαταλέγονταν ένα μέρος της σημερινής υπερεργασίας και συγκεκριμένα, η εργασία που είναι αναγκαία για την επίτευξη ενός εφεδρικού και συσσωρευτικού αποθέματος της κοινωνίας.*

Οσο περισσότερο μεγαλώνει η παραγωγική δύναμη της εργασίας, τόσο περισσότερο μπορεί να περιορίζεται η εργάσιμη ημέρα, τόσο περισσότερο μπορεί να μεγαλώνει η εντατικότητα της εργασίας. Από κοινωνική άποψη, η παραγωγικότητα της εργασίας μεγαλώνει και με την οικονομία της. Η οικονομία αυτή δε συμπεριλαβαίνει μόνο την οικονομία στα μέσα παραγωγής, μα και την αποφυγή κάθε ανώφελης εργασίας... Οταν είναι δοσμένες η εντατικότητα και η παραγωγική δύναμη της εργασίας, το μέρος της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας, το αναγκαίο για την υλική παραγωγή, είναι τόσο πιο σύντομο, και επομένως είναι τόσο πιο μεγάλο το μέρος του χρόνου που έχει κατακτηθεί για την ελεύθερη πνευματική και κοινωνική δραστηριότητα των ατόμων, όσο πιο ομοιόμορφα είναι κατανεμημένη η εργασία σ' όλα τα ικανά για εργασία μέλη της κοινωνίας, όσο λιγότερο ένα κοινωνικό στρώμα μπορεί να ξεφορτώνεται τη φυσική ανάγκη της εργασίας και να τη φορτώνει σ' ένα άλλο κοινωνικό στρώμα. Επομένως, από την πλευρά αυτή το απόλυτο όριο για τη συντόμευση της εργάσιμης ημέρας είναι η γενίκευση της εργασίας. Στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία, παράγεται ελεύθερος χρόνος για μία τάξη, με τη μετατροπή όλου του χρόνου της ζωής των μαζών σε χρόνο εργασίας"[43].

Οι μεταβολές αυτές είναι μακροχρόνιες και όχι ευθύγραμμες και αυτό οφείλεται στην ιδιαίτερη φύση του σοσιαλισμού σαν κατώτερου σταδίου του κομμουνισμού.

"Εδώ έχουμε να κάνουμε με μια κομμουνιστική κοινωνία, όχι όπως έχει εξελειχθεί πάνω στη δική της βάση, μα αντίθετα όπως ακριβώς προβάλλει από την κεφαλαιοκρατική κοινωνία, με μια κομμουνιστική κοινωνία, λοιπόν, που από κάθε άποψη, οικονομικά, ηθικά, πνευματικά, είναι γεμάτη με τα σημάδια της παλιάς κοινωνίας, που από τους κόλπους της βγήκε"[44].

Στο βαθμό που εξακολουθεί να υπάρχει *"η υποδουλωτική υποταγή των ατόμων στον καταμερισμό της εργασίας και μαζί της η αντίθεση ανάμεσα στην πνευματική και στη σωματική δουλειά"*[45]. Η εργασία θα εξακολουθήσει να θεωρείται ομοιογενής, όπως και στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ακριβώς, αυτό το χαρακτηριστικό της εργασίας την κάνει ικανή να χρησιμοποιηθεί σαν εργαλείο προγραμματισμού στο σοσιαλισμό.

Στο πρώτο στάδιο της κομμουνιστικής κοινωνίας, ο στόχος θα είναι η μεγιστοποίηση

της παραγωγής του κοινωνικού πλούτου και όχι η αλλαγή του χαρακτήρα της διαδικασίας εργασίας με τέτοιο τρόπο, που να καθιστά την εργασία μία ευχάριστη δραστηριότητα. Για να επιτευχθεί αυτή η αλλαγή πρέπει η παραγωγικότητα της εργασίας να αυξηθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε τα μέλη της κοινωνίας να έχουν τη δυνατότητα να επιλέγουν τις παραγωγικές δραστηριότητες που επιθυμούν να ασκήσουν.

Αυτά, όμως προϋποθέτουν μεταβολές στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας όπως έχει διαμορφωθεί στα τελευταία στάδια του καπιταλισμού.

Ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας αντικαθίσταται από ένα διαφορετικό καταμερισμό εργασίας, που προκύπτει από την άνοδο των παραγωγικών δυνάμεων και ανταποκρίνεται στις ανάγκες της σοσιαλιστικής παραγωγής. Πρόκειται για ένα λειτουργικό καταμερισμό της εργασίας που δε λειτουργεί σαν μία μορφή *"φυσικού νόμου"* όπως στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, αλλά προκύπτει από το σχεδιασμό της παραγωγής[46]. *"Η κοινωνία, όμως, όπως είναι αυτονόητο, δε μπορεί να θεωρείται ελεύθερη και κυρίαρχη αν δεν απελευθερωθούν όλα τα άτομα. Γι' αυτό, πρέπει να ανατραπεί από τα θεμέλια ο παλιός τρόπος παραγωγής και ιδιαίτερα, πρέπει να εξαφανισθεί ο παλιός καταμερισμός της εργασίας.*

Στη θέση τους πρέπει να μπει μία τέτοια οργάνωση της παραγωγής, ώστε, από τη μία μεριά, κανένα άτομο να μη μπορεί να φορτώνει την παραγωγική εργασία που αυτός πρέπει να εκτελέσει, σε άλλους, τάση που είναι μέσα στη φύση της ανθρώπινης ύπαρξης, και από την άλλη, η παραγωγική εργασία, αυτή είναι ένα μέσο υποδούλωσης των ανθρώπων, να γίνει μέσο απελευθέρωσής τους, προσφέροντας στο κάθε άτομο τη δυνατότητα να τελειοποιεί και να βάζει σ' ενέργεια, προς όλες τις κατευθύνσεις, την κάθε πνευματική και σωματική του ικανότητα και, η εργασία, από βάρος που ήταν πριν, να γίνει χαρά"[47].

Εχοντας εξετάσει τη διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής του σοσιαλισμού/κομμουνισμού καθώς και τις σχέσεις διανομής, μπορούμε να αξιολογήσουμε το όραμα του Μαρξ για την κοινωνία αυτή, σαν προερχόμενο από τον καταμερισμό εργασίας που υπάρχει στη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία.

"Ολάκερη η κοινωνία έχει τούτο το κοινό με το εσωτερικό ενός εργαστηρίου. Η κοινωνία έχει και αυτή το δικό της καταμερισμό εργασίας. Αν έπαιρνε κανείς για μοντέλο τον καταμερισμό της εργασίας που εφαρμόζεται σ' ένα σύγχρονο εργαστήρι, για να τον εφαρμόσει σ' ολάκερη την κοινωνία, η καλύτερα οργανωμένη για την παραγωγή των αγαθών κοινωνία, θάταν εκείνη που θάχε ένα μονάχα επιχειρηματία επικεφαλής, που αυτός μοιράζει τη δουλειά στα διάφορα μέλη της κοινωνίας, σύμφωνα με έναν απ' τα πριν συνταγμένο κανονισμό"[48].

Με την έννοια αυτή ο σοσιαλισμός είναι, σύμφωνα με τον Μαρξ, η καλύτερα

οργανωμένη για την παραγωγή των αγαθών κοινωνία, εξεταζόμενος από την πλευρά των συμφερόντων της εργατικής τάξης. Αν αυτή η οπτική μεταλλάσσονταν, είναι προφανές ότι οι μορφές του συλλογικού καπιταλισμού θα ήταν οι πιο αποτελεσματικές, εφ' όσον εξασφάλιζαν την ορθολογική κατανομή της εργασίας στους κλάδους της παραγωγής και τη μεγιστοποίηση της παραγωγής μέσα στα πλαίσια της δεδομένης παραγωγικότητας της εργασίας. Αυτό θα σήμαινε, αν υπήρχε η δυνατότητα να πραγματοποιηθεί, μία υποχώρηση από την πλευρά της τάξης των κεφαλαιοκρατών που ενώ κατανοεί τα θετικά αποτελέσματα του καταμερισμού της εργασίας, αρνείται, ταυτόχρονα, κάθε μορφή κοινωνικού ελέγχου.

"Γιαυτό η ίδια αστική συνείδηση, που το μανουφακτουρικό καταμερισμό της εργασίας, την ισόβια προσάρτηση του εργάτη σε μία μερική εργασία και την απόλυτη υποταγή των μερικών εργατών στο κεφάλαιο, τα πανηγυρίζει σαν οργάνωση της εργασίας που ανεβάζει την παραγωγική της δύναμη, καταγγέλει εξίσου φωνακτά κάθε συνειδητό κοινωνικό έλεγχο και ρύθμιση του κοινωνικού προτσές παραγωγής: τα καταγγέλλει σαν επέμβαση στα απαραβίαστα δικαιώματα της ιδιοκτησίας, στην ελευθερία και στην αυτοκαθοριζόμενη "ιδιοφυΐα" του ατομικού κεφαλαιοκράτη. Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι η χειρότερη κατηγορία, που οι ενθουσιώδεις απολογητές του εργοστασιακού συστήματος βρήκαν ν' απευθύνουν ενάντια σε κάθε γενική οργάνωση της κοινωνικής εργασίας, είναι ότι θα μετέτραπε όλη την κοινωνία σε ένα εργοστάσιο"[49].

ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟ

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

(1) Για την άποψη του Μαρξ για την σοσιαλιστική/κομμουνιστική κοινωνία βλ. B. Ollman "Marx's Vision of Communism", p. 4-41 Critique 8/1977, S. Resnick - R. Wolff "Communism: Between Class and Classless" p. 14-42 Rethinking Marxism 1/1988. E. Hobsbawm "Revolution in the Theory of Karl Marx" p. 557-570 στο B. Chavance (ed.) "Marx en Perspective" op.cit. Για μία σύνοψη των διϊστάμενων απόψεων για τις θεωρίες του σοσιαλισμού στον Μαρξ βλ. C. Chase-Dun (ed.) "Socialist States in the World-System" pp. 27-32 Sage London 1982. Για την ουτοπική διάσταση στην έννοια του κομμουνισμού βλ. B. Chavance "La dialectique utopique du capitalisme et du socialisme chez Marx" p. 121-134 στου ίδιου "Marx en Perpsectivee" op.cit. Για την ορθολογική ουτοπία του Μαρξ βλ. M. Rubel "Pages de Karl Marx pour une ethique socialiste" p. 144 Vol. 2 Payot Paris 1970 και του ίδιου "Marx critique du marxisme" Payot Paris 1974. Επίσης, H. Nadel "Marx et le salariat" Le Sycomore Paris 1983. Σε συνδυασμό με τις τέσσερεις έννοιες του σοσιαλισμού που αναπτύξαμε στον Πρώτο Τόμο της Διατριβής αυτής βλ. A. Negri "Marx beyond Marx" p. 151-169 Autonomedia New York 1991. Για πιο συμβατικές απόψεις S. Avineri "The Social and Political Thought of Karl Marx" p. 202-249 Cambridge University Press Cambridge 1968. R. Tucker "Philosophy and Myth in Karl Marx" p. 150-161. Cambridge University Press, Cambridge 1972.

(2) Για τη μετάβαση από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό εκτός από την προηγούμενη βιβλιογραφία και την επίσημη αντίληψη που είχε αναπτυχθεί στην τέως Ε.Σ.Σ.Δ. και που για ευνόητους λόγους παραλείπουμε βλ. Π. Σουήζυ - Σ. Μπεττελεμ "Μερικά Σύγχρονα Προβλήματα του Σοσιαλισμού", Εκδ. Διογένης Αθήνα 1971, P. Sweezy "Toward a Program of Studies of the Transition to Socialism" p. 1-13 Monthly Review 9 February 1972. P. Chattopadhyay "On the Political Economy of the Transition Period" p. 12-29 Monthly Review 4 September 1972, L. Althuser - E. Balibar "Reading Capital" op.cit. p. 273-308, M. Godelier "Η θεωρία της μετάβασης στον Μαρξ" σ. 63-73, Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1987. Η ανάλυση που παρουσιάζουμε βασίζεται στο B. I. Λένιν "Κράτος και Επανάσταση" σ. 83-102. Απαντα, Τόμος 33, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986. Για μία διαγραμματική παρουσίαση που ενσωματώνει την άποψη του

Λένιν αλλά διαφοροποιείται από το διάγραμμα που παρουσιάζουμε βλ. P. van Parijs "Marx' l' ecologisme et la transition directe du capitalisme au communisme" p. 135-155 στο B. Chavance (ed.) "Marx en perspective" op.cit.

(3) Κ. Μαρξ "Κριτική του Προγράμματος της Γκότα" σ. 15-16, Εκδ. Κλασσικά Κείμενα, Αθήνα χ.χ.ε. Για μία συνοπτική παρουσίαση των χαρακτηριστικών μίας υπαρκτής σοσιαλιστικής κοινωνίας βλ. B. Fine "Marx on Economic Relations Under Socialism" p. 221-255 στο B. Matthews (ed.) "Marx 100 Years On" Lawrence & Wishart London 1983 και B. Fine "On the Political Economy of Socialism: Theoretical Considerations with Reference to Non-European and European Experience", p. 279-308 στο D. Banerjee (ed.) "Marxian Theory and the Third World" Sage London 1985.

(4) "Κεφάλαιο" I 91-92.

(5) "Κεφάλαιο" III 330.

(6) "Θεωρίες για την Υπεραξία" III 294. Για το ζήτημα των αναγκών στη σοσιαλιστική κοινωνία A. Heller "Η θεωρία των αναγκών στον Μαρξ", σ. 110-150 Εκδ. Εξάντας Αθήνα 1975. Σε συνάρτηση με τα παραπάνω ζητήματα βρίσκεται και το πρόβλημα της γενικευμένης κατανομής των αγαθών στο σοσιαλισμό βλ. R.J. van der Veen" From Contribution to Needs: A Normative - Economic Essay on the Transition towards Full Communism" p. 463-492 Acta Politica Vol. 19 No 4/1984, R.J. van der Veen - P. van Parijs "A Capitalist Road to Communism" p. 635-656 Theory and Society Vol. 15 No 5/1986. Οι απόψεις, όμως, αυτές βρίσκονται σε δυσαρμονία με τις απόψεις του Μαρξ και προκύπτουν σαν εμπειρικές απαντήσεις σε υπαρκτά προβλήματα.

(7) "Θεωρίες για την Υπεραξία" II 135.

(8) "Κεφάλαιο" III 1007-1008. Για το ζήτημα της διαστρωμάτωσης και των αναγκών μία τέτοια θεώρηση της κοινωνίας της αναγκαιότητας και της ελευθερίας βλ. E. Mandel "Marxist Economic Theory" p. 23-48 Merlin Press London 1968, G. Novack "Understanding History: Marxist Essays" p. 34-35 Watts London 1981, C.B. Macpherson "Democratic Theory" p. 24-76 Oxford University Press Oxford 1973. W. Leiss "The Limits to Satisfaction" Marion Boyars London 1978, M. Sablins "Stone Age Economics" p. 1-39 Tavistock London 1974. Σε συνάρτηση με τα ζητήματα αυτά πρέπει να εξετάζεται ακόμα και σ' αυτό το επίπεδο αφαίρεσης το πρόβλημα της

κοινωνικής σπανιότητας των πόρων, βλ. F. Hirsch "Social Limits to Growth" Routledge & Kegan Paul London 1977 και R. Bahro "The Alternative in Eastern Europe" p.265 ff. New Left Books London 1978.

(9) "Αντι-Ντύρινγκ" σ. 459. Μία απο τις καλύτερες αναλύσεις για τη σημασία της αξίας χρήσης στο σοσιαλισμό βρίσκεται στο G. Raland "La valeur d' usage chez Karl Marx", Ed. de l' Universite de Bruxelles. Για το πρόβλημα του πολυδιάστατου χαρακτήρα της αξίας χρήσης βλ. A. Hoffenberg - A. Lapidus "La societe du design" p. 109 Presses Universitaires de France 1977. Επίσης, για το ζήτημα της κοινωνικής διαμεσολάβησης της αξίας χρήσης στο σοσιαλιμό βλ. G. Roland "Economie politique dy systeme sovietique" p. 18-44 L' Harmattan Paris 1989.

(10) "Αντι-Ντύρινγκ" σ. 460. Για την επιλογή της κατάλληλης τεχνικής που μπορεί να χρησιμοποιηθεί βλ. D. F. Noble "Social Choise in Machine Design: The Case of Automatically Controlled Machine Tools, and a Challenge for Labour" Politics and Society Vol. 8/1978, F.J. Fleron Jr. (ed.) "Technology and Communist Culture: the Socio-Cultural Impact of Technology under Socialism" Praeger New york 1977, D. Dickson "Alternative Technology and the Politics of Technical Change" Fontana London 1974.

(11) "Κεφάλαιο" ΙΙΙ 325. Στο σημείο αυτό προσπαθήσαμε να αναπτύξουμε περισσότερο τις απόψεις του Π. Σουήζυ για το ζήτημα αυτό (αν και κινούνται σε άλλο επίπεδο αφαίρεσης) Π. Σουήζυ "Το Παρόν σαν Ιστορία", σ. 376-378 Εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1978.

(12) "Κεφάλαιο" Ι 408. Για το πρόβλημα της διαδικασίας εργασίας στον κομμουνισμό βλ. C. Siriani "Production and Power in a Classless Society: A Critical Analysis of the Utopian Dimensions of Marxist Theory" p. 33-82 Socialist Review No 59-1981. Για την εμπειρική διερεύνηση της διαδικασίας εργασίας στον Υπαρκτό Σοσιαλισμό βλ. M. Burawoy "The Politics of Production" pp. 156-208 Verso London 1985.

(13) "Θεωρίες για την Υπεραξία" ΙΙ 616. Επίσης βλ. P. Baran "Η Πολιτική Οικονομία της Σχεδιασμένης Οικονομίας" σ. 76-81, Εκδ. Κάλβος Αθήνα 1980.

(14) "Θεωρίες για την Υπεραξία" ΙΙ 676.

(15) "Κεφάλαιο" ΙΙ 425

(16) Ibid ΙΙ 469

(17) "Θεωρίες για την Υπεραξία" ΙΙΙ 135-136

(18) Ibid 401

(19) "Κεφάλαιο" ΙΙΙ 112

(20) Ibid 1046

(21) Ibid 237

(22) "Κεφάλαιο" ΙΙ 314

(23) "Κεφάλαιο" ΙΙΙ 1041

(24) Ibid 1075-1076

(25) "Θεωρίες για την Υπεραξία" ΙΙΙ 407

(26) Ibid 408. Θα πρέπει να συνδέσουμε το πρόβλημα των αναγκαιοτήτων που πρέπει να ικανοποιηθούν με το πρόβλημα της κατάργησης της ιεραρχίας που προκύπτει από τον καταμερισμό εργασίας. Αυτό συνδέεται με το ευρύτερο ζήτημα της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής χειραφέτησης. Βλ. H. Draper "Karl Marx's Theory of Revolution: The Politics of Social Classes" p. 147-165. Monthly Review Press New York 1978. Επίσης M. Evans "Karl Marx and the Concept of Political Participation" p. 140-142 στο G. Parry (ed.) "Participation in Politics" Manchester University Press 1972. P. Rosanvallon "Les conditions de l' emancipation de l' homme chez Marx" p. 527-535 στο B. Chavance (ed.) "Marx en perspective" op.cit. Στο βαθμό που υπονοείται η αναλογία της ορχήστρας και του διευθυντή στη διοίκηση των παραγωγικών μονάδων, υπάρχει και η κριτική άποψη του R. Selucky "Marxism, Socialism and Freedom: Towards a General Democratic Theory of Labour Managed Systems" p. 72-74 Macmillan London 1979.

(27) "Κριτική του Προγράμματος της Γκότα" op.cit. σ. 16.

(28) "Κεφάλαιο" ΙΙ 357.

(29) "Αντι-Ντύριγγκ" op.cit 450.

(30) Για την ανάλυση των σχέσεων διανομής του Προγράμματος της Γκότα βλ. Γ. Σταμάτης "Σχέδιο και Αγορά στις Σοσιαλιστικές Οικονομίες" σ. 100-121. Εκδ. Κριτική Αθήνα 1988. Για μία αντίθετη άποψη βλ. Κ. Κοτοριάδη "Οι παραγωγικές σχέσεις στη Ρωσία" σ. 30-63, Εκδ. Νέα Πορεία, Αθήνα 1975.

(31) Κριτική του Προγράμματος της Γκότα", op.cit. σ. 19.

(32) Ibid σ. 19-20

(33) Ibid σ. 17

(34) Η πιο συνεκτική ανάλυση των ζευγών παραγωγικής/μη παραγωγικής εργασίας και αναπαραγωγικής/μη αναπαραγωγικής εργασίας βρίσκεται στο Γ. Σταμάτης "Μη αναπαραγωγικές δαπάνες, κρατικές δαπάνες, κοινωνική αναπαραγωγή και κερδοφορία του κεφαλαίου" σ. 47-75 θέσεις No 6, Γενάρης-Μάρτης 1984.

(35) "Θεωρίες για την Υπεραξία" I 146.

(36) "Αντι-Ντύρινγκ" op.cit 197.

(37) "Κεφάλαιο" I. 501. Για το πρόβλημα της εκπαίδευσης στη σοσιαλιστική κοινωνία βλ. S. Castles - W. Wustenberg "The Education of the Future: an Introduction to the Theory and Practice of Socialist Education" Pluto Press London 1977. Συλλογή των έργων του Μαρξ για την εκπαίδευση βλ. S. Padover (ed.) "Karl Marx: On Education Women & Children" p. 3-46 McGraw-Hill New York 1975.

(38) "Κεφάλαιο" I 506.

(39) "Κριτική του προγράμματος της Γκότα" op.cit. σ. 17-18. Για το ζήτημα της ηθικής και του δικαίου της διανομής βλ. A. Buchanan "Marx and Justice" ch. 4 Rowman & Littlefield, New Jersey 1982, S. Lukes "Marx and Morality" ch. 1 Oxford University Press, Oxford 1984, J. Elster "Making Sense of Marx" ch. 4. Cambridge University Press, Cambridge 1985, N. Geras "The Controversy About Marx and Justice" p. 33-86 Philosophica 33/1984, K. Raes "The Ethics of Anti-moralism" p. 23-84 Philosophica 34/1984.

(40) "Κριτική του Προγράμματος της Γκότα" op.cit. σ. 18.

(41) Ibid 18

(42) Ibid 19-20

(43) "Κεφάλαιο" I 545-546

(44) Κριτική του προγράμματος της Γκότα" op.cit σ. 17

(45) Ibid 18

(46) Την έννοια του λειτουργικού κατακερισμού της εργασίας έχει αναπτύξει ο R. Bahro "The Alternative in Eastern Europe" op.cit. p. 436-437. Για μία ευρύτερη ανάλυση βλ. P. Devine "Democracy and Economic Planning" p. 162-185 Polity Press Cambridge 1988. Για την ουτοπική διάσταση της σκέψης του Μαρξ που αφορά την κατάργηση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας βλ. O. Sik "Socialist Market Relations" p. 139 στο C. Feinstein (ed.) "Socialism, Capitalism and Economic Growth: Essays Presented to Maurice Dobb" Cambridge University Press, Cambridge 1967. A Nove "The Economics of Feasible Socialism" p. 197 Allen & Unwin London 1983.

(47) "Αντι-Ντύρινγκ" op.cit. 437-438.

(48) "Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας" op.cit. σ. 133. Για την αντίληψη του σοσιαλισμού με βάση την οργάνωση του εργοστασίου βλ. U. Pagano "Single-Firm and Anti-Firm Communism: Contradictions and Evolution in the Marxian Alternatives to Capitalism" p. 97-119 στο B. Chavance (ed.) "Marx en perspective" op. cit.

(49) "Κεφάλαιο" I 372

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

ΤΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ Ρ. ΛΟΥΞΕΜΠΟΥΡΓΚ

Χρησιμοποιώντας το αριθμητικό υπόδειγμα του Μάρξ, η Λουξεμπουργκ παρουσιάζει ένα μοντέλο δύο υποδιαιρέσεων, μιας οικονομίας στην οποία η υποδιαίρεση Ι παράγει τα μέσα παραγωγής και η υποδιαίρεση ΙΙ τα είδη κατανάλωσης για εργάτες και καπιταλιστές, στις ακόλουθες αναλογίες:

$$\text{I: } 4000\ \sigma_1 + \boxed{1000\ \mu_1 + 1000\ v_1} = 6000 \text{ μέσα παραγωγής}$$

$$\text{II: } \boxed{2000\ \sigma_2} + 500\ \mu_2 + 500\ v_2 = 3000 \text{ είδη κατανάλωσης}$$

Στην εκροή της υποδιαίρεσης Ι, το 40006, αντιπροσωπεύει τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιήθηκαν σ'αυτήν την υποδιαίρεση και δεν ανταλλάχθηκαν με την υποδιαίρεση ΙΙ. Με τον ίδιο τρόπο 1000 (δηλ. 500 μ_2 συν 500 v_2) από την εκροή της υποδιαίρεσης ΙΙ καταναλώθηκαν από εργάτες -τους κεφαλαιοκράτες μέσα στην υποδιαίρεση. Μόνο τα μεγέθη μέσα στα πλαίσια ανταλλάσονται. Η υποδιαίρεση Ι αγοράζει 2000 μονάδες από την ΙΙ προκειμένου να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις των εργατών και των κεφαλαιοκρατών της για καταναλωτικά αγαθά ($1000\ \mu_1 + 1000\ v_1$) και η υποδιαίρεση ΙΙ αγοράζει 2000 μονάδες από την Ι για να αντικαταστήσει τα μέσα παραγωγής τα οποία χρησιμοποίησε ($2000\ \sigma_1$). Έτσι $\mu_1 + v_1 = \sigma_2$ ή σύμφωνα με την διατύπωση του Μάρξ $I\ \mu + I\ v = II\ \sigma$. Δεν υπάρχει καμιά μείωση στη ζήτηση για την εκροή κάθε μιας από τις υποδιαιρέσεις και κανένας λόγος για τον οποίο η παραγωγή δεν θα μπορούσε να συνεχίσει στο ίδιο επίπεδο και για τις επόμενες περιόδους.

Τώρα ας θεωρήσουμε ένα δεύτερο παράδειγμα στο οποίο η απλή αναπαραγωγή είναι αδύνατη:

$$\text{I: } 4000\ \sigma_1 + 1000\ \mu_1 + 1000\ v_1 = 6000 \text{ μέσα παραγωγής}$$

$$\text{II: } 1500\ \sigma_2 + 750\ \mu_2 + 750\ v_2 = 3000 \text{ είδη κατανάλωσης}$$

Εδώ η ζήτηση της υποδιαίρεσης Ι για καταναλωτικά αγαθά ($1000\ \mu_1 + 1000\ v_1$) ξεπερνάει τις απαιτήσεις της υποδιαίρεσης ΙΙ για μέσα παραγωγής. Η ισορροπία ανάμεσα στις δύο υποδιαιρέσεις απαιτεί μια αύξηση της εκροής, το οποίο σημαίνει ότι το κεφάλαιο πρέπει να συσσωρευθεί. Ο Μάρξ θεωρεί ότι οι κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης Ι θα πρέπει να αφιερώσουν το μισό από την υπεραξία τους (500 μονάδες) προκειμένου ν'

αυξήσουν την ποσότητα του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίυ ενώ οι κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης ΙΙ παρακρατούν το ένα πέμπτο της υπεραξίας τους (150 μονάδες) για τον ίδιο λόγο. Ακόμα πιο πέρα θεωρεί ότι η συσσώρευση θα πρέπει να μοιρασθεί ανάμεσα στο νέο σταθερό και στο νέο μεταβλητό κεφάλαιο με τέτοιο τρόπο, ώστε να διατηρεί την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου σε κάθε υποδιαίρεση στο αρχικό επίπεδο. Ετσι το πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο που απασχολείται στην υποδιαίρεση I($\Delta\ \sigma_1$) είναι 400 και το πρόσθετο μεταβλητό κεφάλαιο ($\Delta\ \mu_1$) ισούται με 100 ομοίως $\Delta\ \sigma_2 = 100$ και $\Delta\ \mu_2 = 50$ όπου v_{01} και v_{02} αντιπροσωπεύει την κατανάλωση των κεφαλαιοκρατών, μπορούμε να γράψουμε:

$$\text{I: } 4000\ \sigma_1 + 400\ \Delta\ \sigma_1 + \boxed{1000\ \mu_1 + 100\ \Delta\ \mu_1 + 500\ v_{01}} = 6000 \text{ μέσα παραγωγής}$$

$$\text{II: } \boxed{1500\ \sigma_2 + 100\ \Delta\ \sigma_2} + 750\ \mu_2 + 500\ \Delta\ \mu_2 + 600\ v_{02} = 3000 \text{ είδη κατανάλωσης}$$

Για άλλη μια φορά τα τμήματα μέσα στα πλαίσια είναι έτοιμα για ανταλλαγή ανάμεσα στις δύο υποδιαιρέσεις. Εφόσον $1000\ \mu_1 + 100\Delta\ \mu_1 + 500\ v_{01} = 1500\ \sigma_2 + 100\Delta\ \sigma_2 = 1600$, οι απαιτήσεις για εμπορεύματα της μιας υποδιαίρεσης από την άλλη είναι ίσες και οι κεφαλαιοκράτες σε κάθε υποδιαίρεση είναι σε θέση να πραγματοποιήσουν όλη την υπεραξία που έχει παραχθεί από τους εργάτες τους. Θεωρώντας το ποσοστό εκμετάλευσης (ο λόγος της υπεραξίας προς το μεταβλητό κεφάλαιο) αμετάβλητο, οι εκροές στην επόμενη περίοδο θα είναι:

$$\text{I: } 4400\ \sigma_1 + 1100\ \mu_1 + 1100\ v_1 = 6600 \text{ μέσα παραγωγής}$$
$$\text{II: } 1600\ \sigma_2 + 800\ \mu_2 + 800\ v_2 = 3200 \text{ είδη κατανάλωσης}$$

Η αύξηση επέρχεται με όμοιο τρόπο σε επόμενες περιόδους. Η Λούξεμπουργκ θεωρεί ότι δεν υπάρχει κανένας λόγος για τον οποίο μια σχεδιασμένη σοσιαλιστική οικονομία δεν θα μπορούσε ν' αναπτυχθεί με αυτόν τον τρόπο. Στον καπιταλισμό ωστόσο υπάρχει μια βασική δυσκολία. Η συνεχώς αυξανόμενη παραγωγή απαιτεί μια συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση. Από που όμως προέρχεται η ζήτηση αυτή; Πιο συγκεκριμένα, ποια είναι η πηγή της ζήτησης αυτού του τμήματος του κοινωνικού προϊόντος (στο παράδειγμα 500 + 150 = 650 μονάδες) που προορίζεται για συσσώρευση; Ξεκάθαρα δεν μπορεί να καλυφθεί είτε από την προσωπική κατανάλωση των επιμέρους κεφαλαιοκρατών, είτε από την υπάρχουσα εργατική δύναμη. Ούτε η αύξηση του πληθυσμού είναι ικανή να αυξήσει την αγοραστική

δύναμη της εργατικής τάξης, εφόσον η καπιταλιστική οικονομία για το δικό της καλό, δεν ενδιαφέρεται για αυτήν την αύξηση, σαν μια αφετηρία αναπτυσσόμενων αναγκών. Η απαραίτητη ζήτηση δεν μπορεί να έρθει από όχι - καπιταλιστικά στρώματα όπως οι ιδιοκτήτες γης, οι κληρικοί και οι κρατικοί αξιωματούχοι, δηλαδή από τα επικαλούμενα σαν "τρίτα πρόσωπα" κατά τον Malthus και του άλλους υποκαταναλωτές, εφόσον οι μισθοί τους προέρχονται είτε από την κατανάλωση των κεφαλαιοκρατών είτε από μισθούς. Η δαπάνη τους απλά αντιστοιχεί σε μια αντικατάσταση της κατανάλωσης των εργατών ή των κεφαλαιοκρατών. Οσον αφορά την υπόθεση ότι οι κεφαλαιοκράτες στο ρόλο τους σαν επιχειρηματίες περισσότερο από ότι σαν καταναλωτές, μπορούν να λειτουργήσουν σαν "αμοιβαίοι πελάτες" ο ένας για τον άλλο, αυτό είναι άτοπο.

Η Λούξεμπουργκ προσαρμόζει τους αριθμούς σε ένα άλλο αριθμητικό υπόδειγμα του Μάρξ όπου συμπεριλαμβάνει μια αύξηση σε όλα τα μέρη της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και του ποσοστού εκμετάλευσης κρατώντας το ποσοστό κέρδους σταθερό. Το πραγματικό πρόβλημα της Λούξεμπουργκ δεν είναι η πτώση του κέρδους αλλά η έλλειψη της ζήτησης. Αρχίζει με ένα μοντέλο του Μαρξ:

$$\text{I: } 5000\ \sigma_1 + 1000\ \mu_1 + 1000\ v_1 = 7000 \text{ μέσα παραγωγής}$$
$$\text{II: } 1430\ \sigma_2 + 285\ \mu_2 + 285\ v_2 = 2000 \text{ είδη κατανάλωσης}$$

Η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου είναι 5 σε κάθε υποδιαίρεση. Το ποσοστό της εκμετάλευσης είναι 100 τοις εκατό, ενώ το ποσοστό του κέρδους σε ένα κοινό επίπεδο είναι 16.7 τοις εκατό. Οι καπιταλιστές της υποδιαίρεσης Ι για άλλη μια φορά συσσωρεύουν το μισό της υπεραξίας τους και αυτό της υποδιαίρεσης ΙΙ κοντά στα δύο τρίτα (184 στο 285). Συγκρίνοντας την Λούξεμπουργκ με τον Μάρξ, όσον αφορά την θεώρηση ότι η συσσώρευση μοιράζεται ανάμεσα στο σταθερό και το μεταβλητό κεφάλαιο, οι λόγοι είναι 6:1 για την Λούξεμπουργκ και 5:1 για τον Μαρξ. Σύμφωνα με τις δικές μας εκτιμήσεις μπορούμε να γράψουμε (μιας και η Λούξεμπουργκ δεν το έγραψε) ότι:

$$\text{I: } 5000\ \sigma_1 + 428.7\Delta\ \sigma_1 + \boxed{1000\ \mu_1 + 71.4\Delta\ \mu_1 + 500\ v_{01}} = 7000 \text{ μέσα παραγωγής}$$

$$\text{II: } \boxed{1430\ \sigma_2 + 157.7\Delta\ \sigma_2} + 285\ \mu_2 + 26.3\Delta\ \mu_2 + 101\ v_{01} = 2000 \text{ είδη κατανάλωσης}$$

Για άλλη μια φορά τα τμήματα μέσα στα πλαίσια είναι τα μεγέθη που ανταλάσσονται ανάμεσα στις δύο υποδιαιρέσεις. Η Ι απαιτεί $1000\ \mu_1 + 71.4\Delta\ \mu_1 + 500\ v_{01} = 1571.4$ από την ΙΙ προκειμένου να παράγει τα καταναλωτικά αγαθά για την υπάρχουσα εργατική δύναμη, για

την αύξηση της εργατικής δύναμης και για την κατανάλωση των κεφαλαιοκρατών. Η υποδιαίρεση ΙΙ ζητάει 1430 σ_2 + 157.7Δ σ_2 = 1587.7 από την Ι για να αντικαταστήσει τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιήθηκαν στην τρέχουσα περίοδο και επιτρέπει την σχεδιασμένη αύξηση του σταθερού κεφαλαίου. Αυτά τα δύο μεγέθη είναι άνισα. Αν αυτό ήταν μια πραγματική εικόνα της διαδικασίας συσσώρευσης, το συμπέρασμα της Λούξεμπουργκ είναι ότι "τα μέσα της παραγωγής (σταθερό κεφάλαιο) θα δείξει ένα έλλειμμα του 16 στη δεύτερη χρονιά... ομοίως τα είδη συντήρησης θα δείξουν μια υπεραξία των 16. Και η ανισορροπία θα μεγαλώνει σε κάθε μια από τις επόμενες περιόδους".

Ούτε οι εργάτες, ούτε οι κεφαλαιοκράτες, ούτε τα Μαλθουσιανά "τρίτα πρόσωπα" μπορούν να παρέχουν την αναγκαία αγοραστική δύναμη για την πραγματοποίηση της υπεραξίας, σύμφωνα με την Ρ. Λούξεμπουργκ. Μόνο μια κατηγορία καταναλωτών μπορεί να το επιτύχει, δηλαδή, αυτοί που βρίσκονται έξω από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Αριθμητικό παράδειγμα της Ρ. Λούξεμπουργκ για τον τομέα των εξοπλισμών

Αρχικός ιδιωτικός τομέας	6.430 σ	+	1.285 μ	+	1.285 ν	= 9.000	μ/(μ+ν) = 0,50, ν/(σ+μ) = 16,7%
Μείον							
Μεταβίβαση στον τομέα εξοπλισμών	122,5 σ	+	24,5 μ	+	24,5 ν	= 171,5	
Νέος ιδιωτικός τομέας	6.307,5 σ	+	1.260,5 μ	+	1.260,5 ν	= 8.828,5	μ/(μ+ν) = 0,50, ν/(σ+μ) = 16,7%
Συν							
Αναδιανομή εισοδήματος	-		24,5 μ	+	24,5 ν	= 0	
Τελικός ιδιωτικός τομέας	6.307,5 σ	+	1.236 μ	+	1.285 ν	= 8.828,5	μ/(μ+ν) = 0,49, ν/(σ+μ) = 17,0%

Αναθεωρημένη έκδοση του αριθμητικού παραδείγματος της Λούξεμπουργκ

Αρχικός ιδιωτικός τομέας	6.428,6 σ	+	1.285,7 μ	+	1.285,7 ν	= 9.000	μ/(μ+ν) = 0,50, ν/(σ+μ) = 16,7%
Μείον							
Μεταβίβαση στον τομέα εξοπλισμών	250 σ	+	50 μ	+	50 ν	= 350	
Νέος ιδιωτικός τομέας	6.178,66σ	+	1.235,7 μ	+	1.235,7 ν	= 8.650	μ/(μ+ν) = 0,50, ν/(σ+μ) = 16,7%
Συν							
Αναδιανομή του εισοδήματος	-		50 μ	+	50 ν	= 0	
Τελικός ιδιωτικός τομέας	6.178,66σ	+	1.185,7 μ	+	1.185,7 ν	= 8.650	μ/(μ+ν) = 0,48, ν/(σ+μ) = 17,5%

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

ΤΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΟΤΤΟ BAUER

Ο Bauer ξεκινά από τις συνέπειες που έχει η αύξηση του πληθυσμού, και μελετά τις αλλαγές που επέρχονται όταν η πλήρης απασχόληση πρόκειται να επιτευχθεί. Αυτό του επιτρέπει να αντιπαραθέσει τη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης στη σοσιαλιστική οικονομία, όπου μια αρχή κεντρικού σχεδιασμού μπορεί να κάνει τις απαραίτητες διευθετήσεις, με αυτή κάτω από τον καπιταλισμό, που δεν υπάρχει μια τέτοια συνειδητή κοινωνική ρυθμική της παραγωγής. Θεωρεί ότι ο πληθυσμός αυξάνεται κατά ένα ποσοστό 5 τοις εκατό το χρόνο, ενώ η απασχόληση του σταθερού κεφαλαίου αυξάνεται κατά ένα ενιαίο ποσοστό του 10 τοις εκατό. Αυτό ενσωματώνει τόσο την θεμελιώδη θέση του Μάρξ για την αύξηση της οργανικής σύνθεσης και επιτρέπει στον Bauer νσ απαντήσει στην πρόκληση της Λούξεμπουργκ για το ότι η ανάλυση της αναπαραγωγής θα πρέπει να λαμβάνει υπόψην και την τεχνική αλλαγή. Για την ώρα ο Bauer κρατά το ποσοστό της εκμετάλλευσης σταθερό, έτσι ώστε οι πραγματικοί μισθοί να αυξάνονται συγχρόνως με την αύξηση της παραγωγικότητας και σε σχέση με την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου.

Εαν υποθέσουμε ότι η οικονομία ξεκινά με 200.000 μονάδες σταθερού κεφαλαίου και 100.000 μονάδες μεταβλητού κεφαλαίου και ότι το ποσοστό της εκμετάλλευσης είναι 100 τοις εκατό, η πορεία της αύξησης της οικονομίας στο σύνολο θα έχει ως εξής:

	Σταθερό κεφάλαιο	Μεταβλητό κεφάλαιο	Υπεραξία	Συνολική αξία
Ετος 1	200.000	100.000	100.000	400.000
Ετος 2	220.000	105.000	105.000	430.000
Ετος 3	242.000	110.250	110.250	462.500
Ετος 4	266.200	115.762	115.762	497.524

Εδώ η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται από 2,00 τον πρώτο χρόνο σε 2,30 τον τέταρτο και το ποσοστό κέρδους ελλατώνεται (όπως πρέπει άλλωστε, δίνοντας ένα σταθερό ποσοστό εκμετάλλευσης) από 0,333 σε 0,303. Το ποσοστό της αύξησης της καθαρής εκροής (το οποίο είναι η συνολική υπάρχουσα ζωντανή εργασία, ή μ + ν) είναι σταθερό κατά 5 τοις εκατό κάθε χρόνο. Συνεπάγεται από τη θεώρηση του Bauer ότι, το μεταβλητό

κεφάλαιο αυξάνεται κατά τοις 5 τοις εκατό κάθε χρόνο και ότι το ποσοστό εκμετάλλευσης δεν αλλάζει, οπότε και η υπεραξία θα έχει το ίδιο ποσοστό αύξησης με αυτό του μεταβλητού κεφαλαίου. Η συνολική εκροή (σ + μ + ν) αυξάνεται κατά ένα αυξανόμενο ποσοστό 7.50 τοις εκατό ανάμεσα στον πρώτο και το δεύτερο χρόνο, 7.57 τοις εκατό ανάμεσα στο τρίτο και τον τέταρτο. Πιο συγκεκριμένα, η αποταμιευτική ικανότητα των κεφαλαιοκρατών την οποία ο Bauer (μάλλον παραπλανημένα) ονομάζει ποσοστό της συσσώρευσης, αυξάνεται και αυτό σταθερά. Για παράδειγμα την χρονιά 1, 25.000 έξω από την συνολική υπεραξία αφέθηκαν κατά μέρος για συσσώρευση, πράγμα το οποίο επιτρέπει την απασχόληση στη χρονιά 2, 25.000 νέων μονάδων σταθερού κεφαλαίου και 5.000 στο πρόσθετο μεταβλητό κεφάλαιο. Αρα οι κεφαλαιοκράτες αποταμιεύουν και συσσωρεύουν το 25% από τα εισόδηματά τους. Τον τρίτο χρόνο αυξάνεται προσεγγίζοντας το 27% και θα συνεχίσει ν'αυξάνεται με τέτοιο τρόπο ώστε το σταθερό κεφάλαιο ν'αυξάνεται γρηγορότερα από το μεταβλητό κεφάλαιο και την υπεραξία.

Κατόπιν ο Bauer στρέφεται στις σχέσεις ανάμεσα στις υποδιαιρέσεις. Αυτό για τον πρώτο χρόνο εκφράζεται ως εξής:

$$\text{I: } 120000\,\sigma_1 + 50000\,\mu_1 + 50000\,\upsilon_1 = 220000 \text{ μέσα παραγωγής}$$
$$\text{II: } 80000\,\sigma_2 + 50000\,\mu_2 + 50000\,\upsilon_2 = 180000 \text{ είδη κατανάλωσης}$$

Εάν οι κεφαλαιοκράτες συσσωρεύουν το ένα τέταρτο από την υπεραξία τους και το επενδύσουν εντελώς μέσα στον δικό τους τομέα, μπορούμε να γράψουμε:

$$\text{I: } 120000\,\sigma_1 + 10000\Delta\,\sigma_1 + \boxed{50000\,\mu_1 + 2500\Delta\,\mu_1 + 31500\,\upsilon_{01}} = 220000$$

$$\text{II: } \boxed{80000\,\sigma_2 + 10000\Delta\,\sigma_2} + 50000\,\mu_2 + 2500\Delta\,\mu_2 + 37500\,\upsilon_{02} = 180000$$

Μια σύγκριση ανάμεσα στα μεγέθη που είναι στα πλαίσια υποδηλώνει ότι η ζήτηση της υποδιαίρεσης I για καταναλωτικά αγαθά είναι ίση με την ζήτηση της II για μέσα παραγωγής από την I (90000). Αλλά αυτό δε θα επιτύγχανε καμμιά ισορροπία ανάμεσα στις δύο υποδιαιρέσεις, όπως αυτή η κατάσταση που θα αναφαινόταν το δεύτερο χρόνο:

$$\text{I: } 130000\,\sigma_1 + 52500\,\mu_1 + 52500\,\nu_1 = 235000 \text{ μέσα παραγωγής}$$
$$\text{II: } 90000\,\sigma_2 + 52500\,\mu_2 + 52500\,\nu_2 = 195000 \text{ είδη κατανάλωσης}$$

Η εκροή των μέσων παραγωγής θα είναι 7000 λιγότερη από αυτή που είχε απαιτήσει ο Bauer με την υπόθεσή του με μια αύξηση 10 τοις εκατό του σταθερού κεφαλαίου (235000

αντί για 242000) ενώ η παραγωγή των καταναλωτικών αγαθών θα είναι μεγαλύτερη από την απαραίτητη (195000 αντί για 188000). Παρά πολύ κεφάλαιο θα έχει συσσωρευθεί στην υποδιαίρεση I και μια ανεπαρκής ποσότητα στην υποδιαίρεση I.

Η λύση, την οποία ο Bauer προβλέπει, είναι για τους κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης II να επενδύσουν ένα μέρος από την συσσωρευμένη υπεραξία στην υποδιαίρεση I, αυξάνοντας έτσι τις εκροές εκεί και μειώνοντας επομένως τις εκροές των καταναλωτικών αγαθών. Από τις 10000Δ σ_2, οι 5334 είναι για να επενδυθούν στην υποδιαίρεση II και οι υπόλοιπες 4666 στην υποδιαίρεση I ακόμα, 1333 από τις 2500Δ μ_2 θα πρέπει να απασχοληθούν στην υποδιαίρεση II και οι υπόλοιπες 1167 να μετακινηθούν στην υποδιαίρεση I. Οι κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης II το κάνουν αυτό είτε ιδρύοντας οι ίδιοι εργοστάσια για την παραγωγή των μέσων της παραγωγής, είτε μεταφέροντας τμήματα από τις συσσωρευμένες υπεραξίες τους, μέσω μεσολάβησης της τράπεζας, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στις βιομηχανίες παραγωγής των μέσων παραγωγής. Η αγοράζοντας μερίδια από εταιρίες οι οποίες παράγουν μέσα παραγωγής. Βέβαια εννοείται ότι όλη η υπεραξία των κεφαλαιοκράτων της υποδιαίρεσης I απασχολείται μέσα στον δικό τους τομέα:

Στην χρονιά 2 έχουμε:

I: 134666 σ_1 + 53667 μ_1 + 53667 υ_1 = 242000 μέσα παραγωγής

II: 85334 σ_2 + 51333 μ_2 + 51333 υ_2 = 188000 είδη κατανάλωσης

και οι κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης II κατέχουν:

4666 σ_1 + 1167 μ_1 + 1167 υ_1 = 7000 μονάδες μέσων παραγωγής.

Η ίδια λογική μας δίνει και την κατάσταση για το έτος 3:

I: 151048 σ_1 + 57576 μ_1 + 57576 υ_1 = 266200 μέσα παραγωγής

II: 90952 σ_2 + 52674 μ_2 + 52674 υ_2 = 196300 είδη κατανάλωσης

και για τη χρονιά 4:

I: 169124 σ_1 + 61738 μ_1 + 61738 υ_1 = 292600 μέσα παραγωγής

II: 96876 σ_2 + 54024 μ_2 + 54024 υ_2 = 204924 είδη κατανάλωσης

Συγκρίνοντας με το πρώτο έτος, η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου αυξήθηκε κατά 14,2 τοις εκατό στην υποδιαίρεση I (από 2,40 στα 2,74) και το ποσοστό του κέρδους έπεσε κατά 9,18 τοις εκατό (από 0,294 στο 0,267). Στην υποδιαίρεση II η οργανική σύνθεση είναι 11,9 τοις εκατό ανεβασμένη (έχοντας μια αύξηση από 1,60 στο 1,79) και το ποσοστό κέρδους είναι 7,01 τοις εκατό χαμηλότερο (πέφτοντας από 0,385 στα 0,358).

Ο Bauer συμπεραίνει ότι "όχι μόνο το πρώτο έτος, αλλά κάθε επόμενο έτος η συνολική αξία του προϊόντος των δύο υποδιαιρέσεων, πωλείται χωρίς καμμιά διακοπή και πραγματοποιείται η συνολική υπεραξία".

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

ΤΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ H. GROSSMANN

Οπως ο Bauer έτσι και ο Grossmann θεωρεί ότι το σταθερό κεφάλαιο αυξάνεται κατά 10% και το μεταβλητό κεφάλαιο κατά 5%, για κάθε περίοδο. Το ποσοστό εκμετάλλευσης παραμένει σταθερό στα 100 τοις εκατό, έτσι ώστε η υπεραξία κάθε χρόνο να είναι ίση με το μεταβλητό κεφάλαιο που απασχολείται. Ο Grossmann θεωρεί την αξία της εργατικής δύναμης ίση με την μονάδα έτσι ώστε κάθε μονάδα του μεταβλητού κεφαλαίου ν'αντιπροσωπεύει ένα εργάτη. Η εργατική δύναμη θεωρείται ότι αυξάνεται κατά 5 τοις εκατό σε κάθε περίοδο. Ενα επαρκές μέρος της υπεραξίας πρέπει να συσσωρευθεί σαν πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο (π_c) για να διατηρήσει το 10 τοις εκατό ποσοστό ανάπτυξης και αρκετό θα πρέπει να παρακρατηθεί σαν πρόσθετο μεταβλητό κεφάλαιο (π_μ) προκειμένου να επιτρέψει μια αύξηση του 5 τοις εκατό. Η κατανάλωση των κεφαλαιοκρατών είναι υπολλειμματική, αφού μπορούν να ξοδεύουν μόνο ότι απομένει μετά από μια συσσώρευση. Οπως ο Bauer έχει ήδη ανακαλύψει, η ισόρροπη ανάπτυξη απαιτεί ότι το ποσοστό της υπεραξίας που έχει συσσωρευθεί αυξάνεται συνεχώς, ενώ το ποσοστό της κατανάλωσης σταθερά μειώνεται. Στη χρονιά 35 έχει φτάσει το μηδέν και αν η παραγωγή συνεχιζόταν στην επόμενη περίοδο, θα γινόταν αρνητική. Στην πραγματικότητα ο Grossmann. θεωρεί ότι αυτό είναι αδύνατο και ότι "το σύστημα πρέπει να καταρρεύσει...(αφού) οι κεφαλαιοκράτες έχουν το πρόβλημα της λειτουργίας του συστήματος της παραγωγής, τα προϊόντα του οποίου πηγαίνουν αποκλειστικά στην εργατική τάξη". Ακόμα και αν ήταν μόνη της η κεφαλαιοκρατική τάξη δεν θα είχε κανένα κίνητρο για συνεχή συσσώρευση.

Οι συνέπειες της οικονομικής κατάρρευσης γίνονται πιο κατανοητές, αν ακολουθώντας τον Grossmann εξετάσουμε την κατάσταση που υπάρχει στο τέλος της χρονιάς 35. Στην υπόθεση ότι το πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο είναι η πρώτη απαίτηση επί της υπεραξίας, στη χρονιά 36 θα έχουμε ότι 36_c = 5616200 (μια αύξηση 10 τοις εκατό στα νούμερα της προηγούμενης χρονιάς). Και εφόσον η κατανάλωση των κεφαλαιοκρατών λογικά δεν μπορεί να είναι αρνητική θα είναι ίση με μηδέν. Ολη η υπόλοιπη υπεραξία που έχει παραχθεί στη χρονιά 35 (525319-510563=14756) χρησιμοποιείται στην συσσώρευση του πρόσθετου σταθερού κεφαλαίου, το οποίο αυξάνεται από 525319 σε 540075· αυτή είναι μια αύξηση του 2,81 τοις εκατό. Εφόσον η εργατική δύναμη έχει αυξηθεί από 5% σε 551584 υπάρχουν τώρα 11509 άνεργοι εργαζόμενοι. Υπάρχει επίσης και μια υπεραξία σταθερού κεφαλαίου. Ο λόγος του σταθερού προς το μεταβλητό κεφάλαιο απαιτεί τη χρονιά 36 να είναι:

$$(5616200)\ (551584) = 10.18^7$$

Αλλά μόνο 540075 μονάδες μεταβλητού κεφαλαίου είναι διαθέσιμες με δεδομένη μια οργανική σύνθεση του κεφαλαίου του 10.18 η ποσότητα του σταθερού κεφαλαίου που μπορεί να απασχοληθεί είναι:

(540075) (10.18) = 5499015

αφήνοντας 117185 μονάδες υπερβάλλουσας ικανότητας. Οι όροι αυτοί ανταποκρίνονται σε εκείνους οι οποίοι περιληπτικά έχουν αναφερθεί σ'ένα από εκείνα τα τμήματα του "Κεφαλαίου" στον Τόμο ΙΙΙ: "πλεονάζων κεφάλαιο με πλεονάζοντα πληθυσμό". Χαρακτηρίζουν μια υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου η οποία έχει προέλθει σε σχέση με το ποσοστό του κέρδους, η οποία αν και ελαττώνεται είναι σταθερά ίση με το 8,7 τοις εκατό.

Αυτό το αριθμητικό παράδειγμα φυσικά είναι μόνο επεξηγηματικό. Γενικότερα, η χρονιά στην οποία λαμβάνει χώρα η κατάρρευση εξαρτάται από το μέγεθος της οργανικής σύνθεσης, το ποσοστό ανάπτυξης του σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου και το ποσοστό της εκμετάλλευσης. Αν η αρχική σύνθεση του κεφαλαίου ήταν 8 αντί για 2, για παράδειγμα, η συσσώρευση θα ήταν αδύνατη στη χρονιά 5. όπου το σταθερό κεφάλαιο αυξανόταν κατά 20%, παρά με το υποτιθέμενο 10 τοις εκατό η κατάρρευση θα λάμβανε χώρα στη χρονιά 8. Ενα ποσοστό κέρδους μεγαλύτερο από 100 τοις εκατό δηλώνει κατάρρευση πέρα του έτους 35. Αν το μεταβλητό κεφάλαιο αναπτύσσεται λιγότερο γρήγορα λόγω μιας μείωσης των πραγματικών μισθών, η συσσώρευση θα ευνοηθεί. Αν η επιβράδυνση προκύπτει από ένα χαμηλότερο ποσοστό ανάπτυξης του πληθυσμού, τότε η κατάρρευση θα επέλθει συντομότερα. Δύο περιθώρια αντίδρασης έχουν οι κεφαλαιοκράτες στην υπερσυσσώρευση είτε με την περικοπή των μισθών είτε με τα εξαγόμενα κεφάλαια. Αν καμιά από τις παραπάνω πορείες δεν αυξάνει την υπεραξία αρκετά ώστε να εμποδίσει την κατάρρευση, τότε θα πρέπει να μειώσουν το ποσοστό της συσσώρευσης: Αυτά πρέπει να γίνουν μέχρι το έτος 21 που είναι το σημείο στο οποίο η κατανάλωση αρχίζει τη μείωσή της. Σε κάθε περίπτωση η ανεργία θα αυξάνει, ανεξάρτητα από τις άμεσες επιπτώσεις της τεχνικής προόδου στην αντικατάσταση της εργασίας.

Ο Grossmann πιστεύει ότι υπάρχει μια σειρά από κρίσεις, όπου η κάθε μια είναι χειρότερη από την προηγούμενη, περισσότερο και από την οριστική κατάρρευση του συστήματος. Η τελική κρίση θα συμβεί μόνο όταν τα αντιδρώντα αίτια παύσουν να λειτουργούν.

ΤΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΤΟΥ H. GROSSMANN

Ετη	Σταθερό κεφάλαιο		Μεταβλητό κεφάλαιο		Κατανάλωση κεφαλαιοκρατών		Πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο		Πρόσθετο μεταβλητό κεφάλαιο		Συνολική αξία	Ποσοστό καταναλωμένης υπεραξίας	Ποσοστό συσσωρευμένης υπεραξίας	Ποσοστό κέρδους
1	200.000	+	100.000	+	75.000	+	20.000	+	5.000	=	400.000	75,00	25,00	33,3
2	220.000	+	105.000	+	77.750	+	22.000	+	5.250	=	430.000	74,05	25,95	32,6
3	242.000	+	110.250	+	80.539	+	24.200	+	5.511	=	462.500	73,04	26,96	31,3
4	266.000	+	115.762	+	83.374	+	26.600	+	5.788	=	497.524	72,02	27,98	30,3
5	292.600	+	121.550	+	86.213	+	29.260	+	6.077	=	535.700	70,93	29,07	29,3
6	321.860	+	127.627	+	89.060	+	32.186	+	6.381	=	577.114	69,70	30,30	28,4
7	354.046	+	134.008	+	91.904	+	35.404	+	6.700	=	612.062	68,58	31,42	27,4
8	389.450	+	140.708	+	94.728	+	38.945	+	7.035	=	670.866	67,32	32,68	26,5
9	428.395	+	147.743	+	97.517	+	42.839	+	7.387	=	723.881	66,00	34,00	25,6
10	471.234	+	155.130	+	100.251	+	47.123	+	7.756	=	781.494	64,63	35,37	24,7
11	518.357	+	162.886	+	102.907	+	51.835	+	8.144	=	844.129	63,10	36,90	23,9
15	758.925	+	197.988	+	112.197	+	75.892	+	9.899	=	1.154.901	56,67	43,33	20,6
19	1.111.139	+	240.654	+	117.509	+	111.113	+	12.032	=	1.572.447	49,66	50,43	17,8
20	1.222.252	+	252.691	+	117.832	+	122.225	+	12.634	=	1.727.634	46,63	53,37	17,1
21	1.344.477	+	265.325	+	117.612	+	134.447	+	13.266	=	1.875.127	44,33	55,67	16,4
25	1.968.446	+	322.503	+	109.534	+	196.844	+	16.125	=	2.613.452	33,96	66,04	14,0
27	2.381.819	+	355.559	+	99.601	+	238.181	+	17.777	=	3.092.937	25,20	74,90	12,9
30	3.170.200	+	411.602	+	73.882	+	317.200	+	20.580	=	3.993.404	17,97	82,03	11,5
31	3.487.220	+	432.182	+	61.851	+	378.722	+	21.609	=	4.351.584	14,31	85,69	11,0
33	4.219.536	+	476.480	+	30.703	+	421.953	+	23.824	=	5.172.496	4,20	95,80	10,1
34	4.641.489	+	500.304	+	11.141	+	464.148	+	25.015	=	5.642.097	0,45	99,55	9,7
35	5.105.637	+	525.319	+	0	+	510.563	+	14.756	=	6.150.275	0	104,61	9,3

36 Υπαρκτό — Εργατική δύναμη

5.616.200 — 551.584

Απαιτούμενο

26.265

Ελλειμμα

15.509

Απασχολούμενο — Απασχόληση

5.499.015 + 540.075 + 0 + 540.075 + 0 = 6.696.350 — 0 — 109,35 — 8,7

Υπέρβαση — Ανεργία — Απαιτούμενο — Απαιτούμενο

117.185 — 11.509 — 561.620 — 27.003

Ελλειμμα — Ελλειμμα

21.545 — 27.003

Συνολικό έλλειμμα

48.548

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4

ΤΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΦΘΙΝΟΥΣΑΣ ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ N. BUKHARIN

Ας ξεκινήσουμε εξετάζοντας το θέμα αλγεβρικά. Εχουμε ένα σχήμα αναπαραγωγής δύο υποδιαιρέσεων όπου η υποδιαίρεση Ι δηλώνει τα μέσα παραγωγής και η υποδιαίρεση ΙΙ τα είδη κατανάλωσης. Πρόκειται για ένα κλειστό μοντέλο, χωρίς εξωτερικές ανταλλαγές και με μοναδικό χαρακτηριστικό του ότι έχει δύο μόνο τάξεις, τους εργάτες και τους κεφαλαιοκράτες.

Υποδ. Ι $\sigma_1 + \mu_1 + \upsilon_1 = \psi_1 = \omega_1$

Υποδ. ΙΙ $\sigma_2 + \mu_2 + \upsilon_2 = \psi_2 = \omega_2$

Εδώ έχουμε σ = σταθερό κεφάλαιο, μ = μεταβλητό κεφάλαιο και υ = υπεραξία, τα οποία δημιουργούνται κατά τη διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας. Ενώ σ + μ = εισροές κεφαλαίου για κάθε μια περίοδο παραγωγής. Υποθέτω ότι όλο το σταθερό κεφάλαιο και το μεταβλητό κεφάλαιο καταναλώνονται μια φορά σε κάθε περίοδο αναπαραγωγής. Θεωρώ επίσης ότι y = αξία του προϊόντος και δεδομένου ότι θεωρώ ότι μια ώρα αναγκαίας κοινωνικής εργασίας ισούται, ή ενσωματώνεται με, μια μονάδα αξίας και μια μονάδα αξίας ενσωματώνεται σε μια μονάδα υλικού προϊόντος, άρα ψ = ω όπου το ω δείχνει το υλικό προϊόν.

Επομένως $\psi_1 + \psi_2 = \psi$ και $\omega_1 + \omega_2 = \omega$ άρα $\psi = \omega$

Ας κοιτάξουμε πρώτα ένα σχήμα απλής αναπαραγωγής όπου καμιά συσσώρευση δεν συμβαίνει και όπου όλη η υπεραξία καταναλώνεται μη παραγωγικά. Στην περίπτωση αυτή έχουμε:

Υποδ. Ι. $\sigma_1 + \mu_1 + \upsilon_1 = \psi_1 = \omega_1$ επομένως η αξία ψ_1 ενώ ελλατώνεται σε ω_1 μονάδες μέσων παραγωγής.

Υποδ. ΙΙ. $\sigma_2 + \mu_2 + \upsilon_2 = \psi_2 = \omega_2$ και η αξία ψ_2 ενσωματώνεται σε μέσα παραγωγής.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια οι ανταλλαγές ανάμεσα στις δύο υποδιαιρέσεις είναι σχετικά απλές. Στην υποδιαίρεση Ι έχουμε ω_1 μονάδων μέσων παραγωγής, αυτό σημαίνει ότι η παραγωγή για να συνεχίσει στο υπάρχον επίπεδο σ_1 θα πρέπει να ανασυσταθεί σε ένα σταθερό αριθμό μονάδων ω_1, γι' αυτό θα έχουμε την υλική μορφή $\omega_1 - \sigma_1 = \sigma_2$ ή την αξιακή μορφή $\psi_1 - \sigma_1 = \sigma_2$. Αυτό σημαίνει ότι η υποδιαίρεση ΙΙ θα πρέπει να έχει ποσότητα $\omega_1 - \sigma_1$ για να συνεχίσει την παραγωγή στο ίδιο επίπεδο.

Στην υποδιαίρεση ΙΙ έχουμε ω_2 μονάδες μέσων παραγωγής.
Από αυτή θα πρέπει ν' αφαιρεθούν $\mu_2 + \upsilon_2$, οπότε ω_2-$(\mu_2+\upsilon_2) = \sigma_2$ υλική μορφή και το ίδιο ισχύει για την αξιακή μορφή. Αυτό το σ_2 στην αξιακή μορφή είναι αυτό το οποίο στην υποδιαίρεση ΙΙ πρέπει να προκαταβληθεί για τον επόμενο κύκλο παραγωγής. Πάντως, η υλική μορφή του σ_2 είναι για την ώρα είδη κατανάλωσης. Ας εξετάσουμε λοιπόν την ζήτηση για την υλική μορφή και στις δύο υποδιαιρέσεις έχουμε:

$$\sigma_1 + \sigma_2 = \sigma_1 + \mu_1 + \upsilon_1 \qquad \text{και} \qquad \mu_1 + \upsilon_1 + \mu_2 + \upsilon_2 = \sigma_2 + \mu_2 + \upsilon_2.$$

Και αυτό θα ισχύει και για την αξιακή μορφή. Και αυτές οι εξισώσεις μπορούν να μετατραπούν σε μια μοναδική, μεταφέροντας όλα τα μέρη που είναι και στις δύο πλευρές αυτών, ονομάζοντας $\sigma_2 = (\mu_1 + \upsilon_1)$. Μπορούμε να δούμε αυτές τις εξισώσεις στο ακόλουθο σχήμα:

$$\sigma 1 + \boxed{\mu_1 + \upsilon_1}$$

$$\boxed{\sigma_2} + \mu_2 + \upsilon_2$$

Για να διατηρηθεί η εξίσωση οι ποσότητες μέσα στα πλαίσια θα πρέπει να βρίσκονται σε ισορροπία.

Ας εξετάσουμε τώρα τη διευρυμένη αναπαραγωγή όπου η συσσώρευση του κεφαλαίου λαμβάνει χώρα. Ξεκινάμε με τον ίδιο βασικό σχήμα: ΠΠ1 (παραγωγική περίοδος 1)

$$\sigma_1 + \mu_1 + \upsilon_1 = \psi_1 = \omega_1$$
$$\sigma_2 + \mu_2 + \upsilon_2 = \psi_2 = \omega_2, \qquad \text{και}$$
$$\psi_1 + \psi_2 = \Psi, \psi_1 + \omega_2 = \omega \qquad \text{και} \qquad \Psi = \omega$$

Εδώ έχω εισαγάγει τον όρο Π.Π1, αυτό σημαίνει ότι είναι η παραγωγική περίοδος 1 και για επόμενους κύκλους θα έχουμε ππ2. ππ3 κλπ. Οπου η σωσσώρευση λαμβάνει χώρα η υπεραξία χωρίζεται σε τρία μέρη, υ_σ = το κεφάλαιο που έχει συσσωρευθεί σε μορφή σταθερού κεφαλαίου, υ_μ = κεφάλαιο που έχει συσσωρευθεί σε μεταβλητό κεφάλαιο και υ_κ = η υπεραξία που έχει καταναλωθεί μη παραγωγικά από τους κεφαλαιοκράτες. Ετσι για τη διευρυμένη αναπαραγωγή έχουμε:

$$\overbrace{\sigma_1 + \mu_1 + \upsilon\sigma_1 + \upsilon\mu_1 + \upsilon\kappa_1}^{\upsilon_1} = \psi_1 = \omega_1$$

$$\underbrace{\sigma_2 + \mu_2 + \upsilon\sigma_2 + \upsilon\mu_2 + \upsilon\kappa_2}_{\upsilon_2} = \psi_2 = \omega_2$$

Αφού το υκ υποδηλώνει το μέρος εκείνο της υπεραξίας που έχει καταναλωθεί μη παραγωγικά από τους κεφαλαιοκράτες μόνο η ωσ και η υμ αντιπροσωπεύουν το δυνητικό κεφάλαιο. Η ισορροπία για προσφορά και ζήτηση για την ππ1 θα είναι:

προσφορά ππ1 Ζήτηση, περιέχουσες εισροές για ππ2

ω_1 & ψ_1 = $\sigma_1 + \upsilon\sigma_1 + \sigma_2 + \upsilon\sigma_2$

ω_2 & ψ_2 = $\mu_1 + \upsilon\mu_1 + \mu_2 + \upsilon\mu_2 + \upsilon\kappa_1 + \upsilon\kappa_2$

Σ' αυτήν την κατάσταση $\mu_1 + \upsilon\mu_1 + \upsilon\kappa_1 > \sigma_2$ η ισορροπία θα διατηρηθεί μόνο αν έχουμε $\mu_1 + \upsilon\mu_1 + \upsilon\kappa_1 = \sigma_2 + \upsilon\sigma_2$. Ξεκινώντας τη δεύτερη παραγωγική περίοδο θα έχουμε:

Υποδ 1. $(\sigma_1 + \upsilon\sigma_1) + (\mu_1 + \upsilon\mu_1) + \upsilon_1^* = \psi_1^* = \omega_1^*$
Υποδ 2. $(\sigma_2 + \upsilon\sigma_2) + (\mu_2 + \upsilon\mu_2) + \upsilon_2^* = \psi_2^* = \omega_2^*$

Αλλιώς θα μπορούσαμε να το θέσουμε ως:

Υποδ 1. $(\sigma_1 + \Delta\sigma_1) + (\mu_1 + \Delta\mu_1) + \upsilon_1^* = \psi_1^* = \omega_1^*$
Υποδ 2. $(\sigma_2 + \Delta\sigma_2) + (\mu_2 + \Delta\mu_2) + \upsilon_2^* = \psi_2^* = \omega_2^*$

Θεωρώντας ότι όλες οι αυξήσεις είναι θετικές, έχουμε $\upsilon_1^* > \upsilon_1$ και $\upsilon_2^* > \upsilon_2$. Καμιά όμως από τις αξιακές μορφές υ_1^* ή υ_2^* δεν βαρύνει την ππ1 σαν ζήτηση. Ακόμα πιο πέρα η υλική και η αξιακή μορφή των $\upsilon\kappa_1$ και $\upsilon\kappa_2$ και είναι έξω από την παραγωγική διαδικασία. Η υλική μορφή των μ_1, $\upsilon\mu_1$, μ_2 και $\upsilon\mu_2$ είναι επίσης έξω από την παραγωγική διαδικασία αφού καταναλώνονται από τους εργάτες. Ωστόσο η αξιακή μορφή των μ_1, $\upsilon\mu_1$, μ_2 και $\upsilon\mu_2$ επανεμφανίζεται σαν χρηματικό κεφάλαιο στα χέρια των κεφαλαιοκρατών για την αντικατάσταση και διεύρυνση του μεταβλητού κεφαλαίου προκειμένου να αγοράσουν εργατική δύναμη.

Ας εξετάσουμε τώρα τι θα συμβεί όταν μια τρίτη υποδιαίρεση δημιουργηθεί για την παραγωγή εξοπλισμών. Ξεκινάμε με την ππ1 πάλι, μόνο που θα την ονομάσουμε ππ1′ για να την διαχωρίσουμε από την προηγούμενη ππ1.

Υποδ I $\sigma_1' + \mu_1'$ = εισροές κεφαλαίου
Υποδ II $\sigma_2' + \mu_2'$ = εισροές κεφαλαίου

και στο τέλος της παραγωγικής περιόδου έχουμε:

Υποδ I $\sigma_1' + \mu_1' + \upsilon_1' = \psi_1' = \omega_1'$
Υποδ II $\sigma_2' + \mu_2' + \upsilon_2' = \psi_2' = \omega_2'$

Αν τώρα μοιράσουμε την υπεραξία και των δύο υποδιαιρέσεων σε τέσσερα μέρη, το τέταρτο μέρος θα είναι το τμήμα εκείνο της υπεραξίας το οποίο θα αντιπροσωπεύει την παραγωγή εξοπλισμών, αυτό θα συμβολίζεται με υε. Έχουμε τώρα:

$$\text{Υποδ I } \sigma_1' + \mu_1' + \overbrace{\upsilon\sigma_1' + \upsilon\mu_1' + \upsilon\kappa_1' + \upsilon\varepsilon_1'}^{\upsilon_1'} = \psi_1' = \omega_1'$$

$$\text{Υποδ II } \sigma_2' + \mu_2' + \underbrace{\upsilon\sigma_2' + \upsilon\mu_2' + \upsilon\kappa_2' + \upsilon\varepsilon_2'}_{\upsilon_2'} = \psi_2' = \omega_2'$$

Κοιτάζοντας τις προμήθειες και απαιτήσεις έχουμε:

προσφορά ππ1′ Ζήτηση περιέχουσα και τις εισροές για ππ2'

$\omega_1' \;\&\; \psi_1' = \sigma_1' + \upsilon\sigma_1' + \sigma_2' + \upsilon\sigma_2' + \varepsilon\sigma_3'$

$\omega_2' \;\&\; \psi_2' = \mu_1' + \upsilon\mu_1' + \mu_2' + \upsilon\mu_2' + \upsilon\kappa_2' + \upsilon\kappa_1' + \varepsilon\mu_3'$

και ξεκινώντας η ππ2′:

Υποδ I $(\sigma_1' + \upsilon\sigma_1') + (\mu_1' + \upsilon\mu_1')$
Υποδ II $(\sigma_2' + \upsilon\sigma_2') + (\mu_2' + \upsilon\mu_2')$
Υποδ III $\sigma_3' + \mu_3'$

Θα ήταν λάθος να διαιρέσουμε το άθροισμα του $\upsilon\varepsilon_1' + \upsilon\varepsilon_2'$ σε σ_3', μ_3' και υ_3'. Αν γινόταν κάτι τέτοιο θα δημιουργούνταν μια θεμελιώδης ανισορροπία στο σχήμα. Θα πρέπει να υπάρχει αμοιβαία σχέση ανάμεσα στην αξιακή μορφή και την υλική μορφή για να βρίσκεται το σχήμα σε ισορροπία. Κοιτάζοντας το σταθερό κεφάλαιο του ω_1 και ψ_1 της $\pi\pi_1$, το οποίο χρησιμοποιείται σαν εισροή για την $\pi\pi_2$, αυτό ισχύει επίσης για την $\pi\pi_1'$ και $\pi\pi_2'$. Δεδομένων των υποθέσεων μας μπορούμε να πούμε ότι το σ_1 $\pi\pi_1$ = σ_1' της $\pi\pi_1'$, αλλά $\upsilon\sigma_1 \neq$

$\upsilon\sigma_2'$. Και δεδομένου ότι έχουμε συμπεριλάβει την ποσότητα σ_3', $\upsilon\sigma > \upsilon\sigma'$ στις υποδιαιρέσεις Ι και ΙΙ, πάλι στην υπόθεση ότι $\omega_1 = \omega_1'$. Πάντως, θα πρέπει να ισχύει ότι το άθροισμα της κατανάλωσης όλων των εργατών και κεφαλαιοκρατών θα πρέπει να είναι $\omega_2 = \psi_2$ για να υπάρχει ισορροπία. Από αυτό προκύπτει ότι η ζήτηση στην υποδιαίρεση Ι πρέπει να είναι $\sigma_1 + \upsilon\sigma_1 + \sigma_2 + \upsilon\sigma_2 + \sigma_3 = \omega_1 = \psi_1$ χωρίς την παραγωγή εξοπλισμών. Με την παραγωγή εξοπλισμών η ζήτηση αυτή θα πρέπει να είναι $\sigma_1 + \upsilon\sigma_1 + \sigma_2 + \upsilon\sigma_2 + \sigma_3 = \omega_1 = \psi_1$. Το να πάρει το άθροισμα της αξιακής μορφής του σ_3' και μ_3' να το διαιρέσει με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε να αντιπροσωπεύει ένα διαφορετικό υλικό σχήμα από $\upsilon\varepsilon_1'$ και $\upsilon\varepsilon_2'$ θα έριχνε το όλο σχήμα σε μια ανισορροπία, εκτός και αν υπάρχουν αντίστοιχες τροποποιήσεις σε όλα τα υπόλοιπα μέρη των εξισώσεων. Αν κάποιος απλά εξετάσει την αξιακή μορφή του σχήματος χωρίς να την αντιστοιχίσει με την υλική μορφή, θα μπορούσε να παραπλανηθεί. Ας εξετάσουμε για άλλη μια φορά την $\pi\pi_2'$, που την αφήσαμε μόνο με εισροή κεφαλαίου. Υποθέτω ότι αφού η υποδιαίρεση ΙΙΙ είναι μη αναπαραγωγική το κεφάλαιό της θα είναι στην πραγματικότητα μια πρόσοδος που εξάγεται από την υπεραξία των υποδιαιρέσεων Ι και ΙΙ. Γι' αυτό έχουμε:

$\pi\pi_2'$

Υποδ Ι	$\sigma_1' + \mu_1' + \upsilon_1' = \psi_1' = \omega_1'$
Υποδ ΙΙ	$\sigma_2' + \mu_2' + \upsilon_2' = \psi_2' = \omega_2'$
Υποδ ΙΙΙ	$\sigma_3' + \mu_3' = \omega_3' \neq \psi_3'$

Αλλά

Υποδ Ι	$\sigma_1' + \mu_1' + \upsilon\sigma_1' + \upsilon\mu_1' + \upsilon\kappa_1'^0 + \upsilon\varepsilon_1' = \omega_1' \neq \psi_1'$
Υποδ ΙΙ	$\sigma_2' + \mu_2' + \upsilon\sigma_2' + \upsilon\mu_2' + \upsilon\kappa_2'^0 + \upsilon\varepsilon_2' = \omega_2' \neq \psi_2'$
Υποδ ΙΙΙ	$\sigma_3' + \mu_3' + \upsilon\kappa_3'^0 = \omega_3' = \psi_3'$

και $\omega_1' + \omega_2' + \omega\sigma_3' = \omega_1' + \psi_1', \psi_2' + \psi_3' = \psi'$

Από που προκύπτει αυτό; Αυτό συμβαίνει γιατί έχω εισαγάγει το $\upsilon\kappa'^0$ το οποίο είναι μια τροποποιημένη μορφή του $\upsilon\kappa'$. Εδώ το άθροισμα του $\upsilon\kappa_1'$ και $\upsilon\kappa_2'$ έχει διανεμηθεί ανάμεσα στις τρεις υποδιαιρέσεις και κατανέμεται σύμφωνα με τις επενδύσεις του κεφαλαίου σε κάθε μια από αυτές. Παρόλο ποου η υλική μορφή της παραγωγής σε κάθε μια από τις υποδιαιρέσεις είναι ίδια, η αξιακή μορφή με χρηματικούς όρους μεταβάλλεται. Έχουμε:

Προσφορά $\pi\pi_2'$	Ζήτηση, συμπεριλαμβανομένων των εισροών στο $\pi\pi_3'$
ω_1'	$\sigma_1' + \upsilon\sigma_1' + \sigma_2 + \upsilon\sigma_2' + \sigma_3'$
ω_2'	$\mu_1' + \upsilon\mu_1' + \mu_2 + \upsilon\mu_2' + \mu_3' + \upsilon\kappa_1'^0 + \upsilon\kappa_2'^0 + \upsilon\kappa_3'^0$
ω_3'	$\upsilon\varepsilon_1' + \upsilon\varepsilon_1' + \upsilon\kappa_3'^0$

Μπορεί να εμφανιστεί μία απόκλιση όσον αφορά στα σύνολα του παραπάνω σχήματος και αυτό λόγω της φύσης της παραγωγής εξοπλισμών. Βλέπουμε για παράδειγμα ότι το σ_1' και η $\upsilon\sigma_1'$ παράγονται στην $\pi\pi_2'$ και χρησιμεύουν σαν εισροές στην $\pi\pi_3'$ Οσον αφορά στην υποδιαίρεση ΙΙΙ, το ω_3' της $\pi\pi_2'$ είχε παραχθεί στη $\pi\pi_1'$ στις μορφές των μέσων παραγωγής και των ειδών κατανάλωσης και μετά μετατρέπεται σε εξοπλισμούς στην $\pi\pi_2'$. Η υλική και αξιακή μορφή των εξοπλισμών δεν επανακυκλοφορεί και η ζωή τους τερματίζεται με την τελική εμπορευματική μορφή όταν αγοράζονται από το κράτος.

ΙΙ.

Φθάνουμε λοιπόν στην πρόταση του Bukharin για τη διευρυμένη αρνητική αναπαραγωγή. Υποθέτω ότι αφού τα $\upsilon\sigma_1'$, $\upsilon\sigma_2'$, $\upsilon\mu_1'$ και $\upsilon\mu_2'$ έχουν όλα υποστεί θετικές αυξήσεις. Θα είναι το σύνολο του $\upsilon\kappa' + \upsilon\varepsilon' < \upsilon_1' + \upsilon_2'$. Ωστόσο μπορούμε να πούμε ότι αν η υε' μεγαλώνει κατά ένα ποσοστό πολύ μεγαλύτερο απ' ότι η συνολική κοινωνική παραγωγή, τότε θα έχουμε $-\Delta\upsilon\sigma_1'$ κ.λπ. Αυτό σημαίνει όπως και νωρίτερα είχαμε υποθέσει ότι η αλλαγή στο σταθερό κεφάλαιο μπορεί να είναι αρνητική και όχι θετική. Ας υποθέσουμε ότι τα $\upsilon\varepsilon_1' + \upsilon\varepsilon_2'$ αυξάνονται κατά αυτό το ποσοστό και ας εξετάσουμε τι συμβαίνει στην $\pi\pi_4'$.

$\pi\pi_4'$

Υποδ I $\quad \sigma_1' + \mu_1' + \upsilon_1' = \psi_1' = \omega_1'$

Υποδ II $\quad \sigma_2' + \mu_2' - \upsilon_2' = \psi_2' = \omega_2'$

Υποδ III $\quad \sigma_3' + \mu_3' = \omega_3' \neq \psi_3'$

Αλλά $\omega_1' + \omega_2' + \omega_3' = \omega'$, $\psi_1' + \psi_2' + \psi_3' = \psi'$ και για την αναπαραγωγή έχουμε:

Υποδ I $\quad \sigma_1' - \Delta\sigma_1' + \mu_1' - \Delta\mu_1' + \upsilon\kappa_1'^0 + \upsilon\varepsilon_1'$

Υποδ II $\quad \sigma_2' - \Delta\sigma_2' + \mu_2' - \Delta\mu_2' + \upsilon\kappa_2'^0 + \upsilon\varepsilon_2'$

Υποδ III $\quad \sigma_3' + \Delta\sigma_3' + \mu_3' + \Delta\mu_3' + \upsilon\kappa_3'^0$

και

$(\sigma_1' - \Delta\sigma_1') + (\sigma_2' - \Delta\sigma_2') + (\sigma_3' + \Delta\sigma_3') = \sigma_1' + \mu_1' + \nu_1'$

$(\mu_1' - \Delta\mu_1') + (\mu_2' - \Delta\mu_2') + (\mu_3' + \Delta\mu_3') + \upsilon\kappa_1'^0 + \upsilon\kappa_2'^0 + \upsilon\kappa_3'^0 = \sigma_2' + \mu_2' + \upsilon_2'$

$(\sigma_3' + \Delta\sigma_3') + (\mu_3' + \Delta\mu_3') + \upsilon\kappa_1'^0 = \upsilon\sigma_1' + \upsilon\varepsilon_2' + \upsilon\kappa_3'^0$

Από τα παραπάνω μπορούμε να πούμε ότι δεδομένης της προτεραιότητας όσον αφορά στην παραγωγή εξοπλισμών η $\pi\pi_5'$ θα είναι:

Υποδ I $\quad (\sigma_1' - \Delta\sigma_1') + (\mu_1 - \Delta\mu_1') + \upsilon_1 = \psi_1' = \omega_1'$

Υποδ II $\quad (\sigma_2' - \Delta\sigma_2') + (\mu_2 - \Delta\mu_2') + \upsilon_2 = \psi_2' = \omega_2'$

Υποδ III $\quad (\sigma_3' + \Delta\sigma_3') + (\mu_3 + \Delta\mu_3') = \omega_3' \text{ =/ } \psi_3'$

και στην περίπτωση

$\pi\pi_5', \upsilon_1' < \pi\pi_4'\upsilon'_1$, $\pi\pi_5'\upsilon'_2 < \pi\pi_4'\upsilon'_2$ και $\pi\pi_5'\omega' < \pi\pi_4'\omega'$ και $\pi\pi_5'y' < \pi\pi_4'y'$.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5

ΤΟ ΣΧΗΜΑ ΑΠΛΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ E. PREOBRAZHENSKY ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ

Ας υποθέσουμε τώρα ότι αναφερόμαστε όχι σ' έναν καθαρό καπιταλισμό αλλά στον συγκεκριμένο καπιταλισμό, ο οποίος αφορά, εκείνο το μέρος των εμπορευμάτων της κοινωνίας το οποίο παράγεται κάτω από συνθήκες απλής εμπορευματικής οικονομίας. Ακόμα πιο πέρα, θεωρούμε ότι το καθαρόν προϊόν του μικροπαραγωγικού τομέα είναι ίσο με το καθαρό προϊόν του καπιταλιστικού τομέα, αλλά, φυσικά, με μία διαφορετική αξιακή σχέση ανάμεσα στα αναπαραγόμενα μέσα παραγωγής και στο μέρος εκείνο του καθαρού προϊόντος το οποίο καταναλώθηκε διότι λόγω του χαμηλού επιπέδου της τεχνολογίας σε αυτόν τον τομέα, αυτό που είχαμε ονομάσει "σταθερό κεφάλαιο" πρέπει να είναι σχετικά λιγότερο από ότι στον καπιταλιστικό τομέα. Φυσικά, στο τέλος, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο τομέας της απλής εμπορευματικής παραγωγής εξακολουθεί μία αδιάκοπη ανταλλαγή αγαθών με τον καπιταλιστικό τομέα, με την μορφή ανταλλαγής των ειδών κατανάλωσης, μία θεώρηση η οποία γενικότερα ανταποκρίνεται στις υπάρχουσες τυπικές σχέσεις της οικονομίας στον υπαρκτό σοσιαλισμό στην περίπτωση που η μικρή παραγωγή είναι ολοκληρωτικά υποτελής στις σχέσεις της αγοράς. Δεδομένων αυτών των συνθηκών, το αριθμητικό σχήμα του Μαρξ μειωμένο σε ετήσια παραγωγή της τάσης του 8.250 θα είναι όπως παρακάτω:
(Για να κερδίσουμε χώρο θα ονομάσουμε την υποδιαίρεση του καπιταλιστικού τομέα με το γράμμα k και τις υποδιαιρέσεις του προκαπιταλιστικού τομέα με το γράμμα P. επίσης το ρ θα αντιπροσωπεύει τις αξίες που μεταφέρονται στον τομέα k από τον P μέσω ανταλλαγών, και το k θα αντιπροσωπεύει τις αξίες που μεταφέρονται στο P από το k).

$$\left.\begin{array}{l} \text{KI.}\quad 4.000\,\sigma\,(3.750\,k + 250\,\rho) + 1.000\,\mu + 1.000\,\upsilon = 6.000 \\ \qquad\qquad [1.000\,\rho + 1.000\,k = k\text{I}\mu + \upsilon] \\ \text{KII.}\quad 1.500\,\sigma\,(1.000\,k + 500\,\rho) + 375\,\mu = 375\,\upsilon = 2.250 \end{array}\right\} 8.250$$

$$\left.\begin{array}{l} \text{PI}\quad 750\,\sigma\,(500\,\rho + 250\,k) + 1.500\,(1.000\,\rho + 500\,k) = 2.250 \\ \text{PII}\quad 2.000\,\sigma\,(1.000\,\rho + 1.000\,k) + 4.000\ \text{κατανάλωση} = 6.000 \end{array}\right\} 8.250$$

Εδώ έχουμε ένα σχήμα οικονομικής ισορροπίας στην απλή αναπαραγωγή σε συνθήκες συγκεκριμένου καπιταλισμού, το οποίο συμβαίνει όταν η απλή εμπορευματική οικονομία και η καπιταλιστική παραγωγή συνυπάρχουν. Παραβλέπουμε την ανισοτιμία μεταξύ των πραγματικών δαπανών για εργασία στην ανταλλαγή ίσων ανταλλακτικών αξιών. Για λόγους απλότητας θ' αγνοήσουμε ακόμα την ανταλλαγή εμπορευμάτων μεταξύ των υποδιαιρέσεων τα

οποία καταναλώνονται μέσα στις δύο υποδιαιρέσεις ΙΙ.

Τι συμπεράσματα μπορούν να βγουν από την ανάλυση του σχήματος που μόλις παρουσιάσαμε;

Το πιο φανερό συμπέρασμα είναι ότι κάτω από συνθήκες απλής αναπαραγωγής στο συγκεκριμένο καπιταλισμό, η ισορροπία όλου του συστήματος με κανένα τρόπο δεν απαιτεί ότι I(μ+υ) θα είναι ίσο με ΙΙσ στο καπιταλιστικό τομέα· σε αντίθεση τα δύο μεγέθη δεν είναι, κατά κανόνα, ποτέ ίσα.

Το δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι στην οικονομία σαν σύνολο, το (μ+υ) της υποδιαίρεσης I του καπιταλιστικού τομέα σε συνδυασμό με το καταναλωμένο εισόδημα της υποδιαίρεσης I του μικροαστικού τομέα (στο παράδειγμά μας 1.000 μ + 10.000 x υ από ΚΙ συν 1.500 από τον τομέα Ρ) είναι ίσο με το σταθερό κεφάλαιο σ της υποδιαίρεσης ΙΙ του καπιταλιστικού συστήματος (1.500) συν την αξία των αναπαραγόμενων μέσων παραγωγής του μικροαστικού τομέα (20.000). Ετσι, αν και η ισότητα του Μαρξ για τις αναλογίες που αφορούν τις ανταλλαγές ανάμεσα στις υποδιαιρέσεις I και ΙΙ για τον καθαρό καπιταλισμό (I(μ+υ).ΙΙσ) δεν είναι υποχρεωτική για τον καπιταλιστικό τομέα της περίπτωσής μας, παίρνει τη μορφή μιας ανάλογης ισότητας για την οικονομία σαν σύνολο αν πάρουμε την παραγωγή των μέσων παραγωγής και των δύο τομέων σαν μία υποδιαίρεση και την συνολική παραγωγή των ειδών κατανάλωσης σαν μία άλλη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 6

Ο ΚΡΑΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Η ενσωμάτωση των κρατικών δραστηριοτήτων στα σχήματα της αναπαραγωγής, γίνεται μέσα από τη θεώρηση του κράτους σαν μιας ξεχωριστής υποδιαίρεσης στα πλαίσια της κοινωνικής αναπαραγωγής, που έχει μια συμπληρωματική λειτουργία σε σχέση με την παραγωγή του ιδιωτικού τομέα. Αν στο σχήμα αναπαραγωγής των δύο υποδιαιρέσεων, περιληφθεί ο κρατικός τομέας σαν ανεξάρτητη υποδιαίρεση θα προκύψει ένα νέο σχήμα όπως αυτό που παρατίθεται. Οι δύο στήλες I και II και οι δύο γραμμές I και II αντιπροσωπεύουν την αναπαραγωγική διαδικασία του ιδιωτικού τομέα με τις υποδιαιρέσεις της παραγωγής μέσων παραγωγής και ειδών κατανάλωσης. Η στήλη III αντιπροσωπεύει τον κρατικό τομέα και υποδιαιρείται σε κρατική παραγωγή και κρατική κατανάλωση, στις αντίστοιχες στήλες IIIα και IIIβ. Μέσα στα πλαίσια αυτά, η κρατική κατανάλωση, αποτελείται από καταναλωτικά προϊόντα της υποδιαίρεσης II τα οποία εν μέρει χρησιμοποιούνται για την αναπαραγωγή των μη παραγωγικών εργατών του κρατικού τομέα και, εν μέρει, σαν είδη κατανάλωσης της κρατικά διαμεσολαβημένης αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης.

Η κρατική παραγωγή, αποτελείται από μέσα παραγωγής της υποδιαίρεσης I, τα οποία χρησιμοποιούνται για να παρέχουν τις γενικές, υλικές και μη υλικές, συνθήκες της παραγωγής και της αναπαραγωγής. Ο κρατικός τομέας, όπως αναπαρίσταται από τη στήλη IIIα, δεν χρησιμοποιεί μόνο μέσα παραγωγής, αλλά και την απαραίτητη εργατική δύναμη, οι μισθοί της οποίας συμβολίζονται με Μκρ. Παράλληλα, θα πρέπει να σημειώσουμε, ότι οι κρατικές δραστηριότητες, συνήθως, περιορίζονται από το επίπεδο αποπληρωμής των τόκων του δημόσιου χρέους.

Οι κρατικές δραστηριότητες μας δίνουν τα ακόλουθα αποτελέσματα.

K^{I}_{1}, K^{II}_{1}: Οι υλικές και μη υλικές προϋποθέσεις που εισέρχονται στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου των υποδιαιρέσεων I και II, δηλαδή ότι περιλαμβάνεται στον πρώτο τομέα της κρατικής δραστηριότητας.

K_2: Οι κρατικές δραστηριότητες που συμβάλουν στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, δηλαδή ότι περιλαμβάνεται στον δεύτερο τομέα της κρατικής δραστηριότητας.

K_3: Το εξωτερικό πλαίσιο της κοινωνικής αναπαραγωγής, δηλαδή ότι περιλαμβάνεται στον τρίτο τομέα της κρατικής δραστηριότητας.

Το εξωτερικό πλαίσιο της παραγωγής και την αναπαραγωγή το K_3 δεν μπορεί να ενσωματωθεί σε καμμία στήλη, γιατί διακέεται σε όλες τις υποδιαιρέσεις, ενώ το K_x

αντιπροσωπεύει το μέρος εκείνο των κρατικών παραγωγών που παραμένει στον κρατικό τομέα. Επομένως, ο κρατικό τομέας - η στήλη ΙΙΙα - δέχεται εμπορεύματα από τις υποδιαιρέσεις Ι και ΙΙ και χρησιμοποιεί την αναγκαία εργατική δύναμη, με τέτοιο τρόπο, ώστε η παραγωγή του, να επιστρέφει στη διαδικασία της καπιταλιστικής αναπαραγωγής. Ηδη τονίσαμε τη σχετική αυτονομία που απέναντι στη κυκλοφορία του κεφαλαίου, αν και η αυτονομία αυτή περιορίζεται από κοινωνικές και πολιτικές επιδράσεις.

Τα K^{I}_{1}, K^{II}_{1}, K_{2}, K_{3}, $K_{κρ}$ αντιπροσωπεύουν τις κρατικές δραστηριότητες που μετρούνται με το κόστος παραγωγών που είναι αναγκαίο για την παραγωγή τους. Επομένως, θα πρέπει να ισχύει ότι οι κρατικές δαπάνες, δηλαδή η αξία των αγορών προϊόντων και υπηρεσιών και οι μεταβιβαστικές πληρωμές, είναι ίσες με την αξία των μέσων παραγωγών και των ειδών κατανάλωσης που χρησιμοποιήθηκαν έμμεσα ή άμεσα στα πλαίσια των κρατικών δραστηριοτήτων.

Είναι προφανές, ότι τα μέσα παραγωγής και τα είδη κατανάλωσης που χρησιμοποιήθηκαν από το κράτος, αποτελούν μία εκροή από τον ιδιωτικό τομέα, ενώ οι κρατικές δαπάνες αντιπροσωπεύουν την αξία των δραστηριοτήτων υποδομής που αναλαμβάνονται από το κράτος. Για να γίνει αντιπροσωπευτικότερη η εξίσωση που ήδη περιγράψαμε, θα πρέπει να περιληφθούν στις κρατικές δαπάνες οι πιθανές εξοικονομήσεις σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου σαν αποτελέσματος που προκύπτει από την παροχή υποδομής εκ μέρους του κράτους, και οι πιθανές έμμεσες επιδράσεις αυτής της δραστηριότητας.

Σχήμα αναπαραγωγής που περιλαμβάνει κρατικό τομέα

	Ιδιωτικός τομέας		Δημόσιος τομέας		Κατανάλωση	
	Τομέας Ι	Τομέας ΙΙ	Παραγωγή ΙΙΙα	Κατανάλωση ΙΙΙβ	Ιδιωτική	Κοινωνική
Τομέας Ι	Σ_{I}	Σ_{II}	$\Sigma_{κρ}$ Μέσα παραγωγής			
Τομέας ΙΙ				Μέσα κατανάλωσης για τους απασχολούμενους στον δημόσιο τομέα	Ζήτηση καταναλωτών από μισθούς και κέρδη	Μέσα κατανάλωσης για την κοινωνική αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης
Κρατικός Τομέας ΙΙΙ	K^{I}_{1} Κρατικές Δαπάνες για την κεφαλαιακή Αναπαραγωγή	K^{II}_{1} Κρατικές Δαπάνες για την κεφαλαιακή Αναπαραγωγή	$K_{κρ}$ Κρατικές Δαπάνες για το ίδιο το κράτος			K_{2} Συλλογική κατανάλωση - κοινωνικός μισθός
	Αμεσοι και Εμμεσοι φόροι στους μισθούς	Αμεσοι και Εμμεσοι φόροι στους μισθούς				
	Καθαροί μισθοί του του τομέα Ι	Καθαροί μισθοί του του τομέα ΙΙ	$M_{κρ}$ Μισθοί του Δημόσιου τομέα			
	Επιχειρηματικά κέρδη	Επιχειρηματικά κέρδη				
	Αμεσοι φόροι	Αμεσοι φόροι				
	Τόκοι του Κεφαλαίου	Τόκοι του Κεφαλαίου	Τόκοι του Χρηματοδότησης			

• Το υπόδειγμα αναπαραγωγής είναι από το W. Semmler "Private Production and the Public Sector" Mimeo New School for Social Research New York 1982.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

Τα παραρτήματα για τα σχήματα αναπαραγωγής των μαρξιστών συγγραφέων συγκροτήθηκαν με βάση την επόμενη βιβλιογραφία.

- Για την Ρ. Λούξεμπουργκ το R. Luxemburg "The Accumulation of Capital" Routledge & Kegan Paul, London 1971.
- Για τον Ο. Bauer, το M. Howard - J. King "A History of Marxian Economics" p.p. 115-119 Macmillan, London 1989 και τα αριθμητικά παραδείγματα από το άρθρο Ο. Bauer "The Accumulation of Capital" p.p. 88-110 History of Political Economy Vol. 18, 1986.
- Για τον Η. Grossmann, το M. Howard - J. King "Henry K. Grossmann and the Breakdown of Capitalism" p.p. 290-309. Science and Society, Vol. 52, No. 3. Fall 1988.
- Για τον Ν. Bukharin, το παράρτημα που έχει συνταχθεί από τον K. J. Tarbuck στο Ν. Bukharin "The Politics and Economics of the Trasmition Period" p.p. 187-194. Routledge & Kegan Paul. London 1979.
- Για τον Ε. Preobrazhensky από το E.A. Preobrazhensky "The Crisis of Soviet Industrialization" p.p. 83-85 Macmillan London 1980.
- Η παρένθεση των σχημάτων αναπαραγωγής της Ρ. Λούξεμπεργκ που περιλαμβάνουν και τον τομέα των εξοπλισμών, καθώς και η διορθωμένη εκδοχή τους, από το B. Rowthorn "Capitalism, Couflict and Inflation" p.p. 255, 267. Laurence & Wishart, London 1980.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, "Πολιτική Οικονομία" Πολιτικές και Λογοτεχνικές εδόσεις, Αθήνα χ.χ.ε.

Althusser L. "Για τον Μάρξ" Εκδ. Γράμματα Αθήνα 1978.

Αλτουσερ Λ. "Η έννοια του οικονομικού νόμου στο "Κεφάλαιο" Θέσεις 15 Απρίλιος-Ιούνιος 1986.

Αμίν Σ. "Ο Νόμος της Αξίας και ο Ιστορικός Υλισμός". Εκδ. Καρανάση, Αθήνα 1980.

Αρσιτς Ντ. "Κοινωνικές και οικονομικές ρίζες του Στολισμού". Εκδ. Ωκεανίς. Αθήνα 1975.

Vadee M. "Η κριτική της αφαίρεσης από τον Μάρξ" στον A. Doz κ.ά "Η Λογική του Μαρξ" Εκδ. Ιστορική Έρευνα, Αθήνα 1975.

Baran P. "Η πολιτική οικονομία της σχεδιασμένης οικονομίας" Εκδ. Κάλβος Αθήνα 1980.

Baran P.-Sweezy P. "Μονοπωλιακός καπιταλισμός". Εκδ. Cutenberg. Αθήνα 1973.

Βάσκεζ Α.Σ "Η ιδέα του σοσιαλισμού αναθεωρείται" στο "Ο σοσιαλισμός στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα". Εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1989.

Bettelheim Ch. "Μετάβαση στη σοσιαλιστική οικονομία". Εκδ. Μπάϋρον, Αθήνα 1975.

Bronfebrenner M. "Das kapital για τον σύγχρονο άνθρωπο" στο A. Frois(ed) "Μαρξισμός και κλασικοί". Εκδ. Παρατηρητής Θεσσαλονίκη χ.χ.ε.

Burnham J. "Η Επανάσταση των Διευθυντών". Εκδ. Κάλβος χ.χ.ε.

Γκλέζερμαν Γ. "Ο Μαρξισμός - Λενινισμός για τη βάση και το εποικοδόμημα". Εκδ. Πορεία. Αθήνα 1975.

Codeiier M. "Η θεωρία της μετάβασης στον Μαρξ". Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1987.

Gold D.-Lo.C-Wright E.O "Τελευταίες εξελίξεις πάνω στις μαρξιστικές θεωρίες για το καπιταλιστικό κράτος". Μηνιαία Επιθεώρηση 11-12, Νοέμβρη - Δεκέμβρη 1975.

Δεληγιώργη Α. "Ο κριτικός Μάρξ 1843-44". Εκδ. Gutenberg. Αθήνα 1985.

Della Volpe C. "Για την Διαλεκτική" Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1978.

Δουκάκη Α. "Συσσώρευση κεφαλαίου και οικονομικός λογισμός". Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1989.

Doz A. κ.ά "Η Λογική του Μάρξ". Εκδ. Ιστορική έρευνα, Αθήνα 1975.

Δρόσος Ι. - Χωραφάς Β. "Η έννοια της κρίσης πριν την συγκρότηση της κριτικής της πολιτικής οικονομίας" Α μέρος 1843-1847. "Θέσεις" 17/1986.

Δρόσος Ι. - Χωραφάς Β. "Η έννοια της κρίσης πριν την συγκρότηση της κριτικής της πολιτικής οικονομίας" Β μέρος 1847-1849. "Θέσεις" 21/1987.

Δρουκόπουλος Β "Η συγκέντρωση του κεφαλαίου και της παραγωγής στην εποχή μας" Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1979.

Durant C. "Προς μία θεωρία του κράτους στον σοσιαλισμό" Μηνιαία Επιθεώρηση No 46, Μάϊος 1985.

Ενγκελς Φ. "Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία". Εκδ. Μπάϋρον, Αθήνα 1975.

Ενγκελς Φ. "Αντι-Ντυριγκ" Εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα 1963.

Ενγκελς Φ. "Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους". Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1966.

Ητον Τ. "Πολιτική οικονομία" Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1979.

Ilienkof E.B. "Διαλεκτική Λογική" Εκδ. Gutenberg Αθήνα 1983.

Καλέτσκι Μ. "Θεωρία της οικονομικής δυναμικής" Εκδ. Gutenberg Αθήνα χ.χ.ε.

Κάουτσκι Κ. "Η κοινωνική επανάσταση". Εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1985.

Καράγιωργα Δ. "Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους". Εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1979.

Καστοριάδης Κ. "Οι παραγωγικές σχέσεις στη Ρωσία" Εκδ. Νέα Πορεία Αθήνα 1975.

Κλιφ Τ. "Κρατικός καπιταλισμός στην Ρωσία" Εκδ. Παρουσία, Αθήνα 1983.

Κολέτι Λ. "Για τον νεαρό Μαρξ". Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1977.

Κολέτι Λ. "Ιδεολογία και κοινωνία" Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1975.

Κονδύλης Π. "Εισαγωγή" στο κ. Μαρξ". Η διαφορά της Δημοκρίτειας και Επικουρικής Φιλοσοφίας". Εκδ. Γνώση, Αθήνα 1983.

Κορς Κ. "Καρλ Μαρξ". Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1975.

Κουουζίνεν κ.ά "Οι βάσεις του Μαρξισμού - Λενινισμού: Η πολιτική οικονομία του καπιταλισμού". Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1964.

Κουουζίνεν κ.ά "Οι βάσεις του Μαρξισμού - Λενινισμού: Τόμος VI. Σοσιαλισμός και Κουμουνισμός". Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1964.

Κούπερ Ντ. - Χέλλερ Α. "Οι ριζικές ανάγκες". Εκδ. Κομμούνα, Αθήνα χ.χ.ε.

Κόφλερ Λ. "Σταλινισμός και γραφειοκρατεία". Εκδ. Μαρξιστική Συζήτηση, Αθήνα χ.χ.ε.

Λαπάγεβα Β. "Ζητήματα Δικαίου στο "Κεφάλαιο" του Μαρξ". Εκδ. Σύγχρονη Εποχή Αθήνα 1986.

Lange O. "Οικονομετρία". Εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1979.

Λένιν Β.Ι. "Χαρακτηρισμός του οικονομικού ρομαντισμού" Απαντα, τόμος ΙΙ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.

Λένιν Β.Ι. "Το οικονομικό περιεχόμενο του Ναροντνικισμού". Απαντα, τόμος Ι, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986.

Λένιν Β.Ι. "Και πάλι για το ζήτημα της θεωρίας της πραγματοποίησης". Απαντα, τόμος 4. Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986.

Λένιν Β.Ι "Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία" Τόμος 3. Απαντα Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984.

Λένιν Β.Ι "Σημείωμα σχετικά με το ζήτημα της θεωρίας των Αγορών". Απαντα, Τόμος 4. Εκδ. Σύγχρονη Εποχη, Αθήνα 1986.

Λένιν Β.Ι "Τα διδάγματα της κρίσης". Απαντα Τόμος 5. Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986.

Λένιν Β.Ι "Παρατηρήσεις στο πρώτο σχέδιο προγράμματος του Πλεχάνωφ". Απαντα Τόμος 6. Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986.

Λένιν Β.Ι "Ο ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού". Απαντα Τόμος 27 Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1980.

Λένιν Β.Ι "Τετράδια για τον ιμπεριαλισμός" Απαντα Τόμος 28 Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983.

Λένιν Β.Ι "Κράτος και επανάσταση" Απαντα Τόμος 33 Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986.

Λιανός Θ. "Μαρξιστική Οικονομική θεωρία" Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1985.

Λουπορίνι Τσ. "Το πολιτικό και το κρατικό: μια η δύο κριτικές" στο Μπαλιμπάρ. Ε. Λουπορίνι Τ. - Τοζέλ Α. "Η κριτική της πολιτικής στον Μαρξ. Εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1985.

Magdoff H. "Υπάρχουν οικονομικοί νόμοι του σοσιαλισμού". Μηνιαία Επιθεώρηση 48 Οκτώμβρη 1985.

Magdoff H. "Σοσιαλισμός, δημοκρατία σχεδιασμός". Μηνιαία Επιθεώρηση 36. Μάης 1983.

Μαντέλ Ε. "Γένεση και εξέλιξη των οικονομικών θεωριών του Κ. Μαρξ (1843-1863)" Εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1975.

Μαντέλ Ε. "Μαρξιστική πραγμάτεια της οικονομίας" Τόμος ΙV Επιστημονικές μελέτες, Αθήνα 1976.

Μαντέλ Ε. "Ο ύστερος καπιταλισμός" Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1976.

Μαρξ Κ. "Συμβολή στη Χεγκελιανή Φιλοσοφία του Κράτους και του Δικαίου: Εισαγωγή" Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978.

Μαρξ Κ. "Το εβραϊκό ζήτημα" Εκδ. Οδυσσέας Αθήνα 1978.

Μαρξ Κ. "Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844" Εκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη Αθήνα 1974.

Μαρξ Κ. "Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας" Εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα χ.χ.ε.

Μαρξ Κ. "Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο" Εκδ. Θεμέλιο Αθήνα 1966.

Μαρξ Κ. "Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη" Εκδ. Κλασσικά κείμενα Αθήνα χ.χ.ε.

Μαρξ Κ. "Συμβολή στη Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας" Εκδ. Θεμέλιο Αθήνα 1978.

Μαρξ Κ. "Θεωρίες για την Υπεραξία" Εκδ. Σύγχρονη Εποχή. Τόμος Ι Αθήνα 1981, Τόμος ΙΙ Αθήνα 1982, τόμος ΙΙΙ Αθήνα 1985.

Μαρξ Κ. "Το Κεφάλαιο" Τόμος Ι Εκδ. Σύγχρονη Σκέψη Αθήνα 1975.

Μαρξ Κ. "Το Κεφάλαιο" Εκδ. Σύγχρονη Εποχή Τόμος ΙΙ Αθήνα 1979, Τόμος ΙΙΙ Αθήνα 1978.

Μαρξ Κ. "Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής" Εκδ. Α/συνέχεια Αθήνα 1984.

Μαρξ Κ. "Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία" Εκδ. Κλασσικά Κείμενα Αθήνα χ.χ.ε.

Μαρξ Κ. "Κριτική του προγράμματος της Γκότα" Εκδ. Κλασσικά Κείμενα Αθήνα χ.χ.ε.

Μαρξ Κ.- Ενγκελς Φ. "Η Αγία Οικογένεια" Εκδ. Αναγνωστίδη Αθήνα χ.χ.ε.

Μαρξ Κ.- Ενγκελς Φ. "Η Γερμανική ιδεολογία" Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1979.

Μαρξ Κ.- Ενγκελς Φ. "Μανιφέστο του Κουμουνιστικού Κόμματος" Εκδ. Κλασσικά Κείμενα Αθήνα χ.χ.ε.

Μαρξ Κ.- Ενγκελς Φ. κ.ά. "Το πέρασμα στο σοσιαλισμό" Εκδ. Γράμματα Αθήνα 1978.

Μπαλιμπάρ Ε. "Κράτος, κόμμα, ιδεολογία. Σκιαγράφηση ενός προβλήματος" στο Μπαλιμπαίρ Ε. Λουπόρινι Τ. - Τοζέλ Α. "Η κριτική της πολιτικής στον Μαρξ". Εκδ. πολύτυπο, Αθήνα 1985.

Μπαμπανάσης Σ.-Σαμαράς Γ. "Εισαγωγή στην πολιτική οικονομία" Εκδ. Παπαζήση Αθήνα 1985.

Μέσαρος Ι. "Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση" Εκδ. Ράππας, Αθήνα 1981.

Μέσαρος Ι "Ο καταμερισμός της εργασίας και το μετακαπιταλιστικό κράτος". Μηνιαία Επιθεώρηση 51, Δεκέμβριος 1987.

Μηλιός Γ. "Μαρξισμός η πολιτική οικονομία του μονοπωλίου: Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και μονοπώλιο". Θέσεις Νο 2, Γενάρης - Μάρτης 1983.

Μηλιός Γ. "Η διαμάχη για τον "παγκόσμιο καπιταλισμό" στις κλασσικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού" στο Γ. Σταμάτης (επιμ) "Δοκίμια οικονομικής θεωρίας και οικονομικής πολιτικής". Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1986.

Μπεττελέμ Σ. "Θεωρητικές προσεγγίσεις "στο Α. Εμμανουήλ" Η άνιση ανταλλαγή". Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1980.

Μπεττελέμ Σ. "Μορφές ιδιοκτησίας στο μεταβατικό στάδιο προς τον σοσιαλισμό". Εκδ. Ράππα, Αθήνα 1974.

Μπεττελέμ Σ. "Μελέτες και άρθρα". Εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1974.

Μπουχάριν Ν. "Θεωρία του ιστορικού υλισμού". Εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα χ.χ.ε.

Ντσεντλόφ Μ. "Για τις βασικές κοινωνικοοικονομικές νομοτέλειες οικοδόμηση του σοσιαλισμού "στο Κ.Μ.Ε". Η αλήθεια για τον Υπαρκτά Σοσιαλισμό" Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983.

Ντέρσελ Ε. "Σοσιαλιστική δημοκρατία στην παραγωγή" Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.

Παλαιός Α.Β. "Ζητήματα θεωρίας του ιμπεριαλισμού". Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1987.

Πανεπιστήμιο Λομονόσωφ "Πολιτική Οικονομία" Τόμος ΙΙ Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1980.

Πανεπιστήμιο Λομονόσωφ "Πολιτική Οικονομία" Τόμος ΙΙΙ Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1986.

Παπαζάχος Ι. "Η αναπαραγωγή του κοινωνικού προϊόντος στον σύγχρονο καπιταλισμού". Αθήνα 1981.

Πρεοσμπραζένσκι Ε. "Το πέρασμα στο σοσιαλισμό". Εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1978.

Ρόζενταλ Μ. "Διαλεκτικά προβλήματα στο "Κεφάλαιο" του Μάρξ". Εκδ. Αναγνωστίδη χ.χ.ε.

Robinson J. "Δοκίμιο για την οικονομική του Μαρξ". Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1986.

Ροσντόλσκι Ρ. "Η σημασία του "Κεφαλαίου" για την σύγχρονη μαρξιστική έρευνα". Επαναστατική μαρξιστική Επιθεώρηση 32-33/1983.

Chatelet F.- Pisier E. - Kouchner E. - Vincent J.M. "Οι μαρξιστές και η πολιτική". Εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1976.

Σεπτούλιν Α. "Κατηγορίες και Νόμοι της Διαλεκτικής" Εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα χ.χ.ε.

Σουήζη Π. "Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης". Εκδ. Gutenberg, Αθήνα χ.χ.ε.

Σουήζη Π. "Το παρόν σαν Ιστορία". Εκδ. Μπουκουμάνη Αθήνα, 1978.

Sweezy P. "Η μετεπαναστατική κοινωνία" Μηνιαία Επιθεώρηση, Νο 9 Μάρτιος 1981.

Sweezy P. "Μετά τον καπιταλισμό - Τι;" Μηνιαία Επιθεώρηση, 48 Οκτώβρης 1985.

Σουήζυ Π. - Μπεττελέμ Σ. "Μερικά σύγχρονα προβλήματα του σοσιαλισμού" Εκδ. Διογένης Αθήνα 1971.

Σταμάτης Γ. "Σχέδιο και αγορά στις σοσιαλιστικές οικονομίες". Εκδ. Κριτική, Αθήνα 1988.

Σταμάτης Γ. "Μη αναπαραγωγικές δυνάμεις, κρατικές δαπάνες, κοινωνική αναπαραγωγή και κερδοφορία του κεφαλαίου. "Θέσεις Νο 6, Γενάρης - Μάρτιος 1984.

Σταμάτης Γ. "Εισαγωγή στην πολιτική οικονομία". Εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα 1985.

Τοζέλ Α. "Οι κριτικές της πολιτικής στον Μαρξ" στο Μπαλιμπάρ Ε. - Λουπορίνι Τ.**Τοζέλ Α.** "Η κριτική της πολιτικής στον Μαρξ". Εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1985.

Τρότσκυ Λ. "Η ταξική φύση της Σοβιετικής Ενωσης". Εκδ. Αλλαγή, Αθήνα 1986.

Τρότσκυ Λ. "Ξανά και ακόμα μία φορά ξανά για τη φύση της Ε.Σ.Σ.Δ". Εκδ. Στόχοι, Αθήνα 1976.

Τσούρου Σ. "Για τα υποδείγματα αναπαραγωγής" στο Σουήζη Π.". Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης". Εκδ. Gutenberg, Αθήνα χ.χ.ε.

Fabregues B. "Ζητήματα θεωρίας του σοσιαλισμού". Μηνιαία Επιθεώρηση Νο 3, Ιούλιος 1979.

Fine B.-Harris L. "Ξαναδιαβάζοντας το Κεφάλαιο". Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1986.

Φουντούλης Χ. "Υπερεθνικά μονοπώλια του σύγχρονου καπιταλισμού". Εκδ. Ειρήνη, Αθήνα 1982.

Χέγκελ Γ. "Η επιστήμη της Λογικής". Εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα χ.χ.ε.

Heller A. "Η θεωρία των Αναγκών στον Μαρξ". Εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1977.

Hilferding R. "Χρηματικό κεφάλαιο". Εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα χ.χ.ε.

Hauk. R. "Οι οικονομικές νομοτέλειες του περάσματος από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό". Εκδ. Γ. Μουρλά, Αθήνα, χ.χ.ε.

Χωραφάς Β. "Ιστορική εξέλιξη των αναλύσεων για τη βάση και το εποικοδόμημα". Τετράδια Πολιτικού Διαλόγου Ερευνας και κριτική, 2-3/1981.

Ψυχοπαίδης Κ. "Η υλιστική θεωρία της "δίκαιης" ιδιοποίησης" στο Αλιμπράντης κ.ά. "Μελέτες για μία κριτική θεώρηση του Δικαίου". Εκδ. Σάκκουλα Αθήνα 1985.

Ψυχοπαίδης Κ. "Δημοκρατία και σοσιαλισμός στον κλασσικό μαρξισμό" στο Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης Νο 4 Ιούλιος - Οκτώβρης 1982.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Afanasyev.V-Calchinsky. A-Lantsov. "Karl Marx's Great Discovery" Progress Publishers Moscow 1986.

Albritton.R "A Japanese Reconstruction of Marxist Theory" Mackmillan London 1986.

Althusser.L - Balibar.E "Reading Capital". Verso London 1979.

Altvater. E "Some problems of state interventionism" στο J. Holloway - S. Piccioto "State and Capital" Edward Arnold, London 1978.

Anchishkin A. "The Theory of Growth of a Socialist Economy" Progress Publishers Moscow 1977.

Anderson. P. "Passages from Antiguity to Feudalism". New Left Books London 1974.

Arrow. KJ-Hahn.F.H "General Competitive Analysis" Holden Jay. San Francisco 1971.

Avineri. S "The Social and Political Thought of Karl Marx" Cambridge University Press Cambridge 1968.

Avineri. S. "Marx's Socialism". Lieber Atherbon. New York 1973

Backhaus H.G. "On the Dialectic of Value-Form" Thesis Eleven 1/1980

Baghi A.K. "Towards a Correct Reading of Lenin's Theory of Imperialism" στο P. Patnaik "Lenin and Impermalism" Sangam Books London 1986.

Bahro R. "The Alternative in Eastern Europe". New Left Books. London 1978.

Banaji J. "From the Commodity to Capital: Hegel's Dialectic in Marx's "Capital' "στο D.Elson" Value: The Representation of Labor in Capitalism" C.S.E. Books, London 1979.

Banerjee D. "In Search of a Theory of Pre-Capitalist Modes of Production" στο D. Banerjee(ed)" Marxian Theory and the Third World" Sage London 1985.

Barbalet J.M. "Marx's Construction of Social Theory" Poutledge & Kegan Paul, London 1983.

Barone C. "Marxist Thought on Imperialism". Macmillan London 1985.

Barrat-Brown M. "The Economics of Imperialism" Penguin Harmords worth 1974.

Barrat-Brown M. "A Critique of Marxist Theories of Imperialism" στο R. Owen - B. Sutcliff(eds)" Studies in the Theory of Imperialism" Longmans London 1972.

Basso L. "Marx and the Problems of Transition into Socialism" Socialism in the World No 11 Cavtat 1978.

Bauer O."The Accumulation of Capital" History of Political Economy Vol.18 1986.

Becker J. "On the Monopoly Theory of the Monopoly Capitalism" Science and Society 25 No 4. 1971.

Becker J.E. "Social Imbalance and the Marxian System" στο D. Harowitz(ed)" Marx and Modern Economics" Monthly Review Press New York 1968.

Becker J.E "Marxian Political Economy" Cambridge University Press, Cambridge 1977.

Bell P.- Cleaver H. "Marx's Crisis Theory as a Theory of Class Struggle" Research in Political Economy. Vol V. 1982.

Bellamy-Foster J. "Is Monopoly Capitalism an Illusion?" Monthly Revieus 33, No 4 September 1981.

Bellamy-Foster J. "Marxism and Monopoly Capital Theory: A Replay" Against the Current, No 2 Spring 1983.

Bellamy-Foster J. "The Theory of Monopoly Capitalism" Monthly Review Press, New York 1986.

Berki R.N. "Insight and Vision: The Problem of Communism in Marx's Thought" J.M. Dent. London 1983.

Bernstein E. "Evolutionary Socialism" Schocken New York 1961.

Bettelheim C. "Studies in the Theory of Planning" J.K Publishers London 1979.

Bettelheim C. "Reflections on Concepts of Class, and Class Struggle in Marx's Work" στο S. Resnick-R. Wolff "Rethinking Marxism" Autonomedia New York 1985.

Bidet J. "Que faire du capital?" Klincksieck, Paris 1985

Blackburn R. (ed) "Ideology in Social Science" Fontana London 1972.

Bleaney M. "Undercon sumption Theories "International Publishers. New York 1976.

Braverman H. "Labor and Monopoly Capital" Monthly Review Press, New York, 1974.

Brewer A. "Introduction to Marx's Notes on Machines". "Economy and Society vol. 1. 3/1972.

Brewer A. "Marxist Theories of Imperialism" Routledge and Kegan Paul, London 1980.

Brewer A. "A Guide to Marx's Capital" Cambridge University Press, Cambridge 1984.

Brody A. "Proportions, Prices and Planning" North Holland Publishing Company London 1974.

Bronfenbrenner M. "The Marxian Macro-economic Model: Extension from two Departments" Kyklos 19, May 1966.

Bronfenbrenner M. "Macroeceonomic Alternatives" AHM Publishing Corporation, Illinois 1979.

Bronfenbrenner M. - Wolfson M. "Marxian Macrodynammics and the Harrod Growth Model" History of Political Economy, Vol. 16, 1984.

Bryceson D.F. "Use values, the Law of Value and the Analysis of Non-capitalist Production". Capital and Class 20 Summer 1983.

Bottomore T. "Sociology and Socialism" Wheatsheaf Books Sussex 1984.

Bottomore T. "The Socialist Economy" Harvester Wheatsheaf, London 1990.

Buchanan A. "Marx and Justice" Rowman & Littlefield, New Jersey 1982.

Bukharin N. "Imperialism and the Accumulation of Capital" Edited by K. Tarbuck. Monthly Review Press, New York 1972.

Bukharin N. "Imperialism and World Economy" Merlin Press, London 1972.

Bukharin N. "The Politics and Economics of the Transition Period" Routledge and Kegan Paul, London 1979.

Buraway M. "The Politics of Production", Verso London 1985.

Burke C.T. - Crocker L. - Legters, L. "Marxism and the Good Society" Cambridge University Press, Cambridge 1981.

Buzuev A. "Economic Inequality of Nations" Progress Publishers Moscow 1990.

Carnoy M. "The State and Political Theory". Princeton University Press, New Jersey 1984.

Castells M. "The Economic Crisis and American Society". Princeton University Press, New York 1980.

Castles S. - Weistenberg W. "The Education of the Future: an Introduction to the Theory and Practice of Socialist Education". Pluto Press, London 1979.

Chase - Dun C. (ed.) "Socialist States in the World System". Sage, London 1982.

Chattapadhydy P. "On the Political Economy of the Transition Period". Montly Review 4, September 1972.

Chavance B. "La dialeqtique utopique du capitalisme et du socialism chez Marx" στου ιδιου "Marx en Perspective". Editions de L'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales. Paris 1985.

Childe G. "Social Evolution", Watts, London 1951.

Clarke S. "Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State". Edward Elgar Aldershot, 1988.

Cleaver H. "Malaria, The Politics of Public Health and the International Crisis". Review of Radical Political Economics, No 1, Spring 1977.

Cleaver H. "Reading Capital Politically". Harvester Press. Sussex 1979.

Clifton J. "Competition and the Evolution of the Capitalist Mode of Production" Cambridge Journal of Economics. 1. June 1977.

Cohen G.A. "Karl Marx and the Withering Away of Social Science". Philosophy and Public Affair 1/1972.

Cohen G.A "Karl Marx's Theory of History". Princeton University Press, New Jersey 1978.

Colleti L. "Introduction" στο K. Marx "Early Writtings". Penguin Harmondsworth, 1975.

Coombs R. "Labor and Monopoly Capital". New Left Revew No-107, Jan - Veb. 1978.

Coontz. S. "Productive Labour and Effective Demand". Routledge & Kegan Paul, London 1965.

Corrigan P.-Ramsay H. - Sayer D. "Socialist Construction and Marxist Theory", Monthly Review, New York 1978.

Corrigan P.-Sayer D. "Moral Relations, Political Economy and Class Struggle", Radical Philosophy, 12/1975.

Cowling K. "Monopoly Capitalism". Macmillan, London 1982.

Cutler A. - Hindess B. - Hirst P. - Hussain A. "Marx's Capital and Capitalism Today", Vol. I Routledge & Kegan Paul London 1977.

Dadayan V.S. "Macro-Economic Models". Progress Publishers. Moscow 1981.

Dallemagne J. "L'economie du Capital". Maspero, Paris 1978.

Darity W.A. "Kalecki, Luxemburg and Imperialism". Journal of Post Keynesian Economics No 2. 1979-1980.

Day R. "The Crisis and the Crash". N.L.B. London 1981.

De Brunhoff S. "Marx on Money". Urizen Books, New York 1976.

De Brunhoff S. "Les repports d' argent" Marpero Paris 1979.

Della Volpe G. "Rousseau and Marx and Other Writtings". Lawrence & Wishart, London 1978.

Desai M. "Marxian Economics". Basil Blackwell, Oxford 1979.

Devine P. "Democracy and Economic Planning". Polity Press, Cambridge 1988.

Dickson D. "Alternative Technology and the Politics of Technical Change". Fontana, London 1974.

Dragstedt A. "Value: studies by Karl Marx". New Park Publications, London 1976.

Dragstedt A. - Slaughter G. "State, Power and Bureaucracy". NewPark Publications, London 1981.

Draper H. "Karl Marx's Theory of Revolution". Monthly Review Press, New York 1977.

Draper H. "Karl Marx's Theory of Revolution: The Politics of Social Classes". Monthly Review Press, New York 1978.

Draper H. "Karl Marx's Theory of Revolution: The Dictatorship of the Proletariat". Monthly Review Press, New York 1986.

Dumenil G. "Marx et Keynes face a la crise". Economica, Paris 1981.

Dunayevskaya R. "Marxism and Freedom" Humanities Press, New Jersey 1982.

Dunayevskaya R. "Philosophy and Revolution". Columbia University Press, New York 1989.

Dupte L. "The Philosophical Foundation of Marxism". Harcourt Brace & World, New York 1966.

Dutton M. - Healy P. "Marxist Theory and Socialist Transition: The Construction of an Epistemological Relation" στο B. Brugger (ed) "Chinese Marxism in Flux 1978-1984". Croom Helm, London 1985.

Eagly R.V. "A Macro Model of the Endogenous Business Cycle in Marxist Analysis" Journal of Political Economy No. 80 1972.

Eatwell J. "Competition" στο I. Braddley - M. Howard (ed.) "Classical and Maxrian Political Economy" Macmillan, London 1982.

Echeverria R. "Critique of Marx's 1857 Introduction" στο A. Rattansi "Ideology, Method and Marx". Routledge, London 1989.

Elliot J." Comparative Economic Systems" Prentice-Hall N. Jersey 1973.

Elliot J. "The "Grundrisse" as Social Theory: Link Between Young Marx and Mature Marx". Social Science Quarterly 58/1978.

Elliot J. "Marx's "Grundrisse": Vision of Capitalism's Creative Destruction" Journal of Post Keynesian Economics Vol. 1 2/1978-1979.

Elster J. "Making Sense of Marx" Cambridge University Press, Cambridge 1985.

Eltis W. "The Classical Theory of Economic Growth"Mackmillan, London 1984.

Emmanuel A. "Le profit et les crises" Maspero, Paris 1974.

Emmanuel A. "L' Etat de la transition" Socialism in the World No 6. Cavtat 1977.

Emmanuel A. "The State in the Transitional Period" New Left Review 113-114, January/April 1979.

Engels F. "Outlines of a Critique of Political Economy" Collected Works Vol. 3 Progress Publishers Moscow 1975.

Erdos P. "Contributions to the Theory of Capitalist Money, Business Fluctuations and Crises" Akademiai Kiado' Budapest 1971.

Erdos P. "Wages, Profit, Taxation" Akademiai Kiado, Budapest 1982.

Establet R. "Presentation du Plan du "Capital" στο Althusser L.-Balibar E. "Lire le Capital", Vol II. Maspero Paris 1965.

Evans M. "Karl Marx and the Concept of Political Participation" στο G. Parry (ed.) "Participation in Politics" Manchester University Press, 1972.

Evans M. "Karl Marx's First Confrontation with Political Economy: the 1844 Manuscripts" στο A. Rattansi "Ideology, Method, Marx". Routledge, London 1989.

Feinstein C. (ed.) "Socialism, Capitalism and Economic Growth: Essays Presented to Maurice Dobb". Cambridge University Press Cambridge 1967.

Fine B. "Marx on Economic Relations under Socialism" στο B. Matthews (ed.) "Marx 100 Years On", Lawrence & Wishart, London 1983.

Fine B. "On the Political Economy of Socialism: Theoretical Considerations with Reference to Non-European and European Experience" στο D. Banerjee (ed) "Marxian Theory and the Third World" Sage, London 1985.

Fine B. - Harris L. "Controversial Issues in Marxist Economic Theory" Socialist Register 1976.

Fine B. - Murfin A. "Macroeconomics and Monopoly Capitalism" Wheatsheaf Books, Sussex 1984.

Fleron Jr. F.J.(ed) "Technology and Communist Cultures: The Socio-Cultural Impact of Technology under Socialism" Praeger New York 1972.

Foley D. "Understanding Capital: Marx's Economic Theory" Harvard University Press. Cambridge Mass 1986.

Foster - Carter A. "The Modes of Production Controversy". New Left Review 107, January - February 1978.

Freeman R. (ed.) "Marx on Economics", Penguin Harmondsworth 1973.

Camble A. - Walton P. "Capitalism in Crisis" Macmillan, London 1976.

Georgescu-Roegen N. "Mathematical Proofs of the Breakdown of Capitalism" Analytical Economics, Cambridge Mass 1966.

Geras N. "Marx and the Critique of Political Economy" στο R. Blackburn (ed.) "Ideology in Social Science" Fontana, London 1972.

Geras N. "The Controversy about Marx and Justice" Philosophica 33/1984.

Gerstein I. "Theories of World Economy and Imperialism" The Insurgent Sociologist Vol. II, No 2 Spring 1977.

Gilbert A. "Marx's Politics" Martin Robertson Oxford, 1981.

Godelier M. "Rationality and Irrationality in Economics" Monthly Review Press, New York 1972.

Gouldner A. "The Two Marxisms" Macmillan London 1980.

Gouverneur J. "Contemporary Capitalism and Marxist Economics" M. Robertson Oxford 1983.

Gregor A.J. "Marx, Feuerbach and the Reform of Hegelian Dialectic" Science and Society 29(1)/1986.

Grossmann H. "Marx, L' Economie Politique Classique et le probleme de la Dynamique" Champ Libre, Paris 1975.

Hansen F.R. "The Breakdown of Capitalism". Routledge & Kegan Paul, London 1986.

Hardach G. - Karras D. - Fine B." A Short History of Socialist Economic Thought", E. Arnold, London 1978.

Harding N. "Lenin's Political Thought". Macmillan, London 1983.

Harding N. "Socialism, Society, and the Organic Labour State" στου ιδιου (ed.) "The State in Socialist Society". Macmillan, London 1984.

Harris D. "On Marx's Scheme of Reproduction and Accumulation". Journal of Political Economy 80, May-June 1972.

Harris D. "Capital Accumulation and Income Distribution". Routledge and Kegan Paul, London 1978.

Harvey D. "The Limits to Capital". Basil Blackwell Oxford 1982.

Haug W.F. "On the Dialectical Relation Between the Social Basis and Political Superstructure under Socialism". Socialism in the World, No 5 Cavtat 1977.

Heinrich M. "Capital in general and the Structure of Marx's "Capital". Capital and Class, 38/1989.

Hicks J.R. "Value and Capital". Oxford University Press, Oxford 1946.

Hilferding R. "Finance Capital". Routledge and Kegan Paul, London 1985.

Hirch F. "Social Limits to Growth". Routledge and Kegan Paul, London 1977.

Hobsbawm E. "Revolution in the Theory of Karl Marx" στο B. Chavance (ed.) "Marx en Perspective". Editions de L' Ecole des Hautes Etudes en Science Sociales, Paris 1985.

Hodges D. "The Bureaucratization of Socialism". University of Massachusetts Press, Amherst 1981.

Hoffenberg A. - Lapidus A. "La societe du design". Presses Universitais de France, Paris 1977.

Hoffman J. "The Coersion/Consent Analysis of the State under Socialism" στο N. Harding (ed.) "The State in Socialist Society", MacMillan, London 1984.

Howard M.C. - King J.E." The Political Economy of Marx", Longman Harlow 1985.

Howard M.C. - King J.E." Henryk Grossman and the Breakdown of Capitalism". Science and Society Vol. 52 No. 3, Fall 1988.

Howard M.C. - King J.E. "A History of Marxian Economics" Vol. I, Macmillan, London 1989.

Hung F. "Keynes and Marx on the Theory of Capital Accumulation, Money, and Interest" στο D. Horowith "Marx and Modern Economics", Monthly Review, Press 1968.

Hunt R.N. "The Political Ideas of Marx and Engels". Macmillan, London 1974.

Itoh M. "The Formation of Marx's Theory of Crisis" Science & Society 2/1978.

Itoh M. "The Basic Theory of Capitalism" Macmillan, London 1988.

Jacoby R. "The Politics of the Crisis Theory: Towards the Critique of Automatic Marxism II", Telos 23, 1975.

Jakubowski F. "Ideology and Superstructure in Historicall Materialism" Pluto Press, London 1990.

Jessop B. "The Capitalist State", New York University Press, New York 1982.

Jessop B. "State Theory" Polity Press Oxford 1990.

Johnstone M. "The Paris Commune and Marx's Conception of the Dictatorship of the Proletariat" The Massachusetts Review No 3, Summer 1971.

Johnstone M. "Marx, Blanqui and Majority Rule" Socialist Register 1983.

Jordan Z.A. "The Evolution of Historical Materialism". Macmillan London 1972.

Junankar P.N. "Marx's Economics" P. Allan Oxford 1982.

Kalecki M. "Studies in the Theory of Business Cycles. 1933-1939." A.M. Kelley, New York 1966.

Kalecki M. "Selected Essays on the Dynanics of Capitalist Economy". Cambridge University Press, Oxford 1971.

Kalecki M. "The Problem of Effective Demand with Tugan - Baranowski and Rosa Luxemburg" στο J. Bellamy Foster - H. Szlaifer "The Faltering Economy" Monthly Review Press, New York 1984.

Kalecki M. "The Marxian Equations of Reproduction and Modern Economics" στο J. Bellamy Foster - H. Szlaifer "The Faltering Economy" Monthly Review Press, New York 1984.

Kamenka E. "The Philosophy of Ludwing Feuerbach". Routledge & Kegan Paul, London 1970.

Kay G. "Development and Underdevelopment: A Marxist Analysis". Macmillan, London 1975.

Kay G. "Economic Forms and the Possibility of Crisis" στο M. Williams (ed)" Value, Social Form and the State". Macmillan, London 1988.

Kemp T. "Theories of Imperialism". Dobson Books, London 1967.

Kemp T. "Karl Marx's "Capital" Today". New Park Publications, London 1982.

Kenway P. "Marx, Keynes, and the Possibility of Crisis". Cambridge Journal of Economics No 4, 1980.

Kenyon P. "Pricing" στο A. Eichner (ed) "A Guide to post-Keynesian Economics" Sharpe, New York 1979.

Kirichenko V.N. "Socialist Long-Term Economic Planning". Progress Publisher Moscow, 1980.

Koshimura S. "Theory of Capital Reproduction and Accumulation" D.R.G. Publising Kitchener, Ontario 1975.

Koshimura S. "Equations of Chain Bankruptcy: From Sectoral to General Crisis" στο J. Schwartz "The Subtle Anatomy of Capitalism". Goodyear, Santa Monica 1977.

Kozlov G.A. (ed.) "Political Economy: Capitalism" Progress Publishers Moscow 1977.

Kozlov G.A. et al. "Political Economy: Socialism" Progress Publishers Moscow 1977.

Kuznetsov et al. "Political Economy". Progress Publishers Moscow 1988.

Lallier A. "The Economics of Marx's "Grundrisse" Macmillan London 1989.

Lange O. "Theory of Reproduction and Accumulation" Pergamon Press, Oxford 1969.

Latouche S. "Le Project Marxiste" P.U.F. Paris 1975.

Lebowitz M. "Marx's Falling Rate of Profit: A Dialectical View" Socialist Review 38/1978.

Lebowitz M. "The One-sideness of "Capital"". The Review of Radical Political Economics, 4/1982.

Lebowitz M. "The Theoretical Status of Monopoly Capital" στο S. Resnick - R. Wolff "Rethinking Marxism" Autonomedia, New York 1985.

Lebowitz M. "The Political Economy of Wage Labor" Science & Society 3/1987.

Lebowitz M. "The Socialist Fetter: A Cautionary Tale" Socialist Register 1991.

Lee G. "Rosa Luxemburg and the Impact of Imperialism" Economic Journal 81, 1971.

Lefebvre H. "Le mode de production etatique" Socialism in the World No 5 Cavtat 1977.

Leiss W. "The Limits to Satisfaction: Marion Boyars, London 1978.

Lukes S. "Marx and Morality" Oxford University Press, Oxford 1984.

Luxemburg R. "The Accumulation of Capital" Routledge and Kegan Paul London 1971.

Luxemburg R. "The Accumulation of Capital; An anti-critique" Edited by K. Tarbuck, Monthly Review, Press New York 1972.

Macpherson C.B. "Democratic Theory", Oxford University Press, Oxford 1973.

Maguire I. "Marx's Paris Writtings", Gill & Macmillan, Dublin 1972.

Mandel E. "The Labour Theory of Value and Monopoly Capitalism" International Socialist Review 28, No 4, July-August 1967.

Mandel E. "Marxist Economic Theory", Merlin Press, London 1968.

Mandel E. "Introduction" στο K. Marx "Capital", Vol. II Penguin Books, Harmondswopth, 1978.

Marcuse H. "Reason and Revolution", Routledge & Kegan Paul, London 1973.

Marglin S. "What do Bosses do?" Review of Radical Political Economics, 6,2 Summer 1974.

Marglin S. "The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production" στο T. Nichols (ed.) "Capital and Labour" Fontana. London 1980.

Markus G. "Four Forms of Critical Theory - Some Theses on Marx's Development", Thesis Eleven 1/1980.

Marramao G. "Political Economy and Critical Theory" Telos 24, 1975.

Marramao G. "Theory of the Crisis and the Problem of Constitution" Telos 26, 1975-1976.

Marx K. "Comment on James Mills "Elements d' economie politique"" Collected Works Volume 3, Progress Publishers, Moscow 1975.

Marx K. "Critical Marginal Notes on the article "The king of Prussia and Social Reform by a Prussian" Collected Works, Vol. 3, Progress Publishers, Moscow 1975.

Marx K. "Summary of F. Engles article" Outlines of a Critique of Political Economy". Collected Works, Vol. 3 Progress Publishers Moscow 1975.

Marx K. "Early Writtings" Penguin Harmondsworth 1975.

Marx K. "Letter to P. Annenkof 28/12/1846". Collected Works Vol. 38. Progress Publishers, Moscow, 1982.

Marx K. "Wages" Collected Works, Vol. 6, Progress Publishers, Moscow, 1984.

Marx K. "The Revolutions of 1848" Penguin Hormondsworth, 1978.

Marx K. "Letter to Lassale 22/2/1858" Collected Works, Vol. 40, Progress Publishers, Moscow 1983.

Marx K. "Letter to Engels 2/8/1862" Collected Works, Vol. 41, Progress Publishers, Moscow 1985.

Marx K. "Economic Manuscript 1861 - 1863" Collected Works Vol. 30, Progress Publishers Moscow 1988.

Marx K. "Theories of Surplus Value" Progress Publishers, Moscow 1975.

Marx K. "Theories of Surplus Value" Collected Works, 31,32,33 Progress Publishers, Moscow 1989.

Marx K. "Letter to L. Kugelmann, 11 July 1868" Collected Works, Vol. 43, Progress Publishers, Moscow 1988.

Marx K. "Letter to Engels 25/2/1869" Collected Works, Vol. 40, Progress Publishers, Moscow 1983.

Marx K. "Marginal Notes on Wagner" στο A. Dragstedt" Value: Studies by Karl Marx" New Park Publications, London 1976.

Matthews B. "Marx 100 Years On" Lawrence & Wishart, London 1983.

Mattick P. "Anti-Bolshevick Communism" Merlin Press London 1978.

Mattick P. "Economics, Politics and the Age of Inflation" Merlin Press, London 1980.

Matyas A. "History of Modern Non-Marxian Economics" Macmillan, London 1985.

Mc Lean B. "Kozo Uno's Principles of Political Economy" Scince & Society 2/1981.

Mc Lellan D. "Marx before Marxism" Mackmillan, London 1970.

Mc Lellan D. "The Philosophy of Ludwig Feuerbach", Routledge and Kegan Paul, London 1970.

Mc Lellan D. "The Young Hegelians and Karl Marx" Mackmillan, London, 1970.

Mc Lellan D. "Marx's "Grundrisse"". Paladin, London 1973.

Mc Murty J. "The Structure of Marx's World View", Princeton University Press, New Jersey 1978.

Meek R. "Studies in the Labour Theory of Value" Monthly Review Press, New York 1973.

Meillassoux C. "From Reproduction to Production: A Marxist Approach to Economic Anthropology" στο H. Wolpe (ed)" The Articulation of Modes of Production" Routledge & Kegan Paul, London 1980.

Melotti U. "Le socialisme et le collectivisme bureaucratique dans les pays en development" Socialism in the World No 14, Cavtat 1978.

Menshikov S. "The Economic Cycle: Postwar Development", Progress Publishers, Moscow 1975.

Mepham J. "The Theory of Ideology in "Capital" στο J. Mepham - D.H. Ruben "Issues in Marxist Philosophy", Vol. II, Harvester Press, Sussex 1979.

Mepham J. "The "Grundrisse": Method or Metaphysics?" στο A. Rattansi "Ideology, Method and Marx" Routledge, London 1989.

Meszaros I. "Philosophy, Ideology and Social Science" Wheatsheaf Brighton 1986.

Mewes H. "On the Concept of Politics in the Early Work of Karl Marx", Social Research 43(2), 1976.

Mommsen W. "Theories of Imperialism" University of Chicago Press Chicago 1980.

Morishima M. "Marx's Economics: A Dual Theory of Value and Growth" Cambridge University Press, Cambridge 1973.

Nadel H. "Marx et le salariat", Le Sycomore, Paris 1983.

Negri A. "Marx beyond Marx", Autonomedia, New York 1991.

Nicolaus M. "The Unknown Marx" New Left Review 48/1968.

Nicolaus M. "Foreward" στο K. Marx "Grundrisse", Penguin Books Harmondsworth 1973.

Nikitin P.I. "The Fundamentals of Political Economy" Progress Publishers, Moscow 1983.

Noble D.F. "Social Choise in Machine Design: The Case of Automatically Controlled Machine Tools and a Challenge for Labour". Politics and Society, Vol. 8/1978.

Novack G. "Understanding History: Marxist Essays" Pathfinder Press, New York 1972.

Nove A. "The Economics of Feasible Socialism", Allen & Unwin, London 1983.

Oakley A. "The Making of Marx's Critical Theory: A Bibliographic Analysis" R.K.P. London 1983.

Oakley A. "Marx's Critique of Political Economy", Vol. I, Routledge and Kegan Paul, London 1984.

Oakley A. "Marx's Critique of Political Economy", Vol. II, Routledge and Kegan Paul, London 1984.

Obrinsky M. "Profit Theory and Capitalism" University of Pensylvania Press, Philadelphia 1983.

Ollman B. "Marx's Vision of Communism", Critique 8/1977.

Olson M. - Mac Farland B. "The Restoration of Pure Monopoly and the Concept of Industry" Quarterly Journal of Economics, No 4, 1962.

Orzech Z.B. - Grooll S. "Otto Bauer's Scheme of Expanded Reproduction: An Early Harrodian Growth Model" History of Political Economy. Vol. 15, 1983.

Osadchaya I. "Keynesianism Today" Progress Publishers Moscow 1983.

Padoveros (ed.) "Karl Marx: On Education, Women & Children" Mc Graw-Hill, New York 1975.

Pagano U. "Single-Firm and Anti-Firm Communism: Contradictions and Evolution in the Marxian Alternatives to Capitalism" στο B. Chavance (ed.) "Marx en perspective" Editions de l' Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales. Paris 1985.

Parekh G. "Marx's Theory of Ideology", Croom Helm London, 1981.

Parijs van P. "Marx l' ecologisme et la transition directe du capitalisme au communisme" στο B. Chavance (ed.) "Marx en perspective" Editions de l' Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris 1985.

Parry G. "Participation in Politics", Manchester University Press, 1972.

Pevzner Y. "Le capitalisme Monopoliste D' Etat et la Theorie de la Valeur - Travail" Editions du Progres Moscow 1983.

Pierson C. "Marxist Theory and Democratic Politics", Polity Press Cambridge 1986.

Pilling C. "Marx's "Capital" Routledge and Kegan Paul, London 1980.

Popov Y. "Essays in Political Economy: Imperialism and the Developing Countries" Progress Publishers, Moscow 1984.

Preobrazensky E.A. "The Crisis of Soviet Industrialization" Macmillan, London 1980.

Price R. "Marx and Education in Russia and China", Croom Helm, London 1977.

Rader M. "Marx's Interpretation of History", Oxford University Press, New York, 1979.

Raes K. "The Ethics of Anti-moralism", Philosophica, 34/1984.

Ranciere J. "The Consept of Critique and the Critique of Political Economy" στο A. Rattansi "Ideology, Method and Marx", Routledge, London 1989.

Rattansi A. "Marx and the Division of Labour", Macmillan, London 1982.

Rattansi A. "Ideology. Method and Marx: Contextualising a Debate" στο A. Rattansi (ed.): "Ideology, Method and Marx" Routledge, London 1989.

Reichelt H. "Some comments on Flatow and Huisken's Essay: On the Problem of the Derivation of the Bourgeois State" στο J. Holloway - S. Piccioto "State and Capital", Edward Arnold, London 1978.

Resnick S.-Wolff R. "Rethinking Marxism", Autonomedia, New York, 1985.

Resnick S. - Wolff R. "Communism: Between Class and Classless". Rethinking Marxism 1/1988.

Reuten G. - Williams M. " Value-Form and the State" Routledge, London 1989.

Roland G. "La valeur d'usage chez Karl Marx", Ed. de L' Universite de Bruxelles, 1985.

Roland G. "Economie politique dy systeme sovietique". L' Harmattan, Paris 1989.

Rosanvallon P. "Les conditions de l' emancipation de l' homme chez Marx" στο B. Chavance (ed.) "Marx en perspective" Editions de L'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris 1985.

Rosdolsky R. "The Making of Marx's "Capital"" Pluto Press, London 1977.

Rubel M. "Pages de Karl Marx pour une ethique socialist", Vol. II Payot, Paris 1970.

Rubel M. "Marx: critique du marxism", Payot, Paris 1974.

Rubel M. "Rubel on Karl Marx: Five Essays". Cambridge University Press, Cambridge 1981.

Rubel M. "Non-Market Socialism in the Nineteenth Century" στο M. Rubel - J. Crump, "Non-Market Socialism in the Nineteenth and Twentieth Centuries" Macmillan London 1987.

Rubin I. "Essays on Marx's Theory of Value" Black Rose Montreal 1973.

Rubin I. "A History of Economic Thought", Ink Links, London 1979.

Rowthorn B. "Capitalism, Conflict & Inflation" Lawrence and Wishart, London 1980.

Ryndina M. - Chernikov G. (ed.). "The Political Economy of Capitalism" Progress Publishers, Moscow 1974.

Sahlins M. "Stone Age Economics", Tavistock London 1974.

Samuelson L. - Wolfson M. "Expository Marxism and Comparative Economic Dynamics" History of Political Economy, Vol. 18, 1986.

Sawyer M. "The Economics of Michal Kalecki" Macmillan, London 1985.

Sayer D. "Marx's Method", Harvester Press, Sussex 1983.

Sekine T. "An Essay on Uno's Dialectic of "Capital"" στο K. Uno "Principles of Political Economy" Harvester Press, Sussex 1977.

Selucky R. "Marxism, Socialism and Freedom: Towards a General Democratic Theory of Labour Managed Systems", Macmillan, London 1979.

Semmler W. "Theories of Competition and Monopoly" Capital and Class 18, Winter 1982.

Semmler W. "Competition, Monopoly, and Diffential Profit Rates: Theoretical Consideration and Empirical Evidence", Review of Radical Political Economics 13,4 Winter 1982.

Semmler W. "Private Production and the Public Sector", Mimeo New School for Social Research, New York, 1982.

Semmler W. "Competition, Monopoly and Differential Profit Rates" Columbia University Press, New York 1984.

Shaick A. "Political Economy of Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis" Cambridge Journal of Economics 2,2, 1978.

Shaick A. "Notes on the Marxian Theory of Competition" Mimeo, New School for Social Research, New York 1979.

Shaw W. "Marx's Theory of History", Hutchinson, London 1978.

Shemyatenkov V. "The Enigma of Capital: A Marxist Viewpoint" Progress Publishers Moscow 1981.

Sherman H. "Marxist Models of Cyclical Growth" History of Political Economy, Vol. 3 Spring 1971.

Sherman H. "A Marxist Theory of Business Cycle" Review of Radical Political Economics, Vol. 11. 1 Spring 1979.

Sherman H. "Monopoly Power and Profit Rates" Review of Radical Political Economics. Vol. 15,2, Summer 1983.

Sherman H. "Monopoly Capital vs the Funtamentalists" στο S. Resnick - R. Wolff (ed.) "Rethinking Marxism" Autonomedia, New York 1985.

Sik O. "Socialist Market Relations" στο C. Feinstein (ed.)" Socialism, Capitalism and Economic Growth: Essays Presented to Maurice Dobb" Cambridge University Press, Cambridge 1967.

Siriani C. "Production and Power in a Classless Society: A Critical Analysis of the Utopian Dimensions of Marxist Theory", Socialist Review No 59/1981.

Smith N. "Uneven Development" B. Blackwell, Oxford 1984.

Stavinsky I. "Social Capital and Socialism" New York 1980.

STE. Croix, G.E.M. "The Class Struggle in the Ancient Greek World" Duckworth, London 1983.

STE. Croix, G.E.M. "Class in Marx's Conseption of History,Ancient and Modern", Monthly Review 10 March 1985.

STE. Croix, G.E.M. "Karl Marx and the Interpretation of Ancient and Modern History" στο B. Chavance (ed.) "Marx en Perspective" Editions de l' Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris 1985.

Steindl J. "Maturity and Stagnation in American Capitalism" Monthly Review Press New York 1976.

Stephens J. "The Transition from Capitalism to Socialism" Macmillan, London 1979.

Sweezy P. "Towards a Program of Studies of the Transition to Socialism", Monthly Review 9, February 1972.

Swezzy P. "Modern Capitalism" Monthly Review Press, New York, 1972.

Sweezy P. "Competition and Monopoly" στου ιδιου "Four Lectures on Marxism" Monthly Review Press, New York 1981.

Sweezy P. "Marxian Value Theory and Crisis" στο I. Steedman (ed.) "The Value Controversy" Verso, London 1981.

Szlaifer H. "Economic Surplus and Surplus Value under Monopoly Capitalism" στο J. Bellamy Foster - H. Szlaifer "The Faltering Economy" Monthly Review, Press New York 1984.

Tarbuck K.J. "Rosa Luxemburg and the Economics of Militarism" sto J. Schwartz" The Subtle Anatomy of Capitalism" Goodyear Santa Monica 1977.

Tarbuck K. "Bukharin's Theory of Equilibrium" Pluto, Press London 1989.

Therborn G. "Science, Class and Society", Verso London 1980.

Tribe K. "Remarks on the Theoritical Significance of Marx's "Grundrisse" στο A. Rattansi" Ideology, Method and Marx" Routledge and Kegan Paul, London 1989.

Triffin R. "Monopolistic Competition and General Equilibrium Theory" Harvard University Press, Cambridge 1940.

Trotsky L. "The Revolution Betrayed" Pathfinder Publications, New York 1972.

Tsuru S. "Keynes vs Marx: The Methodology of Aggregates" στο D. Horowitz "Marx and Modern Economics" Monthly Review Press, New York 1968.

Tucker R. "Philosophy and Myth in Karl Marx", Cambridge University Press, London 1972.

Uno K. "Principles of Political Economy" Harvester Press, Sussex 1977.

USSR Academy of Sciences "Socialism as an Economic System", Social Sciences Today Moscow 1987.

Veen van, R.J. "From Contribution to Needs: A Normative - Economic Essay on the Transition Towards Full Communism", Acta Politica, Vol. 19, No. 4/1984.

Veen van, R.J. - Parijs van, P. "A Capitalist Road to Communism", Theory and Society, Vol. 15 No 5/1986.

Vygodski V. "The Story of a Great Discovery: How Karl Marx Wrote "Capital"" Abacus Press Turndridge, Wells 1974.

Vygodski V. "The Economic Substantiation of the Theory of Socialism" Progress Publishers, Moscow 1981.

Walton P. - Gamble A. "From Alienation to Surplus Value", Sheed & Word, London 1976.

Warren B. "Imperialism Pioneer of Capitalism" Verso, London 1980.

Weeks J. "Capital and Exploitation", Princeton University Press, Princeton 1981.

Weeks J. "Note on the Undeconsumpionist Theory and the Labor Theory of Value", Science and Society 46, No 1, Spring 1982.

Wheelock J. "Competition on the Marxist Tradition", Capital and Class 21, Winter 1983.

Williams P. "Monopoly and Centralization to Marx" History of Political Economy, 14.2/1982.

Willoughby J. "The Lenin-Kautsky Unity - Rivalry Debate" Review of Radical Political Economics, 11,4 Winter 1979.

Wirth M. "Towards a Critique of the Theory of State Monopoly Capitalism", Economy and Society, 1977.

Wolff R. - Resnick S. "Economics: Marxian versus Neoclassical", John Hopkins University Press Baltimore 1987.

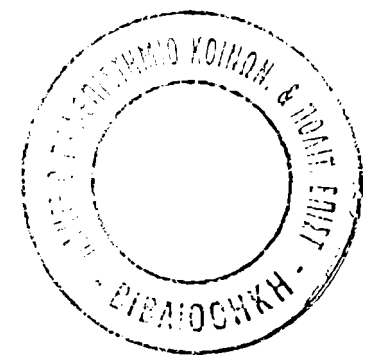
Wolpe H (ed.) "The Articulation of Modes of Production" Routledge & Kegan Paul, London 1980.

Wright E.O. "Alternative Perspectives in Marxist Theory of Accumulation and Crisis" στο J. Schwartz (ed.) "The Subtle Anatomy of Capitalism" Goodyear, Santa Monica 1977.

Wright E.O. "Class, Crisis and the State" Verso, London 1978.

Zeleny J. "The Logic of Marx" Rowman & Little field, New Jersey 1982.

Zeluck S. "On the Theory of Monopoly Stage of Capitalism" Against the Current 1, No 1, Fall 1980.

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Τηλ. 92[redacted]
ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ

ΠΑΝΤΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
002000078971

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝ. & ΠΟΛΙΤ. ΕΠΙΣΤ.